

Чарлз Діккенс

ДОМБІ Й СИН

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

ЧАРЛЗ ДІККЕНС

ДОМБІ Й СИН

З АНГЛІЙСЬКОЇ ПЕРЕКЛАВ
МИКОЛА ІВАНОВ

ВСТУПНА СТАТТЯ
П. ДЕРЖАВИНА

1 . 9 3 0

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ . КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, Мартинському репертуарі
та інших покажчиках Української
Нормальної Палати.

Обкладинка худ. А. Розанова

ПРО СУЧАСНЕ ЗНАЧІННЯ РОМАНУ «ДОМБІ Й СИН».

В літературній спадщині Чарлза Діккенса (1812—1870) роман «Домбі й син» посідає видатне місце. Оpubлікований протягом 1847-1848 року, він закінчує собою першу половину художньої діяльності великого белетриста, що до неї належать, насамперед, «Записки Піквікського клубу» (1837), «Олівер Твіст» (1837), «Ніколяс Нікльбі» (1839), «Крамниця старовинних речей» (1840), «Барнебі Родж» (1841), «Мартін Чезльвіт» (1843), «Святкові оповідання» (1843 і далі) та «Домбі й син». Проти численних романів другої половини літературної творчості Діккенсової, що її найвиразніше репрезентує перший з них — автобіографічний «Девід Копперфілд» (1850), ця перша серія романів та новель визначається, головне, послідовнішим вживанням гротескного гумору та повчального сентименталізму і, звичайно, меншим реалізмом у відображенні життєвої дійсності. Розуміється, поступовий перехід Діккенса від гротеску та сентименталізму до справжнього художнього реалізму не містить будь-яких рис «літературної кризи» або «зламу»; це повільна й складна еволюція, що в ній Діккенс радше наслідує певні тенденції літературного розвитку своєї доби, аніж випереджує їх; зокрема, останній роман першої серії — «Домбі й син» — є не такий послідовно дидактичний, як «Олівер Твіст» чи «Ніколяс Нікльбі» і менш містить у собі жвавого й юного гумористичного гротеску за «Записки Піквікського клубу», проте виявляє вже певні риси пізнішого — реалістичнішого — стилю Діккенсового. Саме така несталість і, так би мовити, діалектична суперечність стилю робить із «Домбі й син» не лише найхарактерніший зразок англійського побутового роману першої половини XIX сторіччя, а й найцінніший матеріал для вивчення діалектичного характеру історично-літературного процесу взагалі. Проте не можна заперечувати, що на рядового сучасного читача, який звик ебачати в творах Діккенса (та великого сучасника його — Вільяма Теккерея), насамперед, зразки англійського буржуазного реалізму, ця літературна непевність молодого Діккенса має справляти дещо парадоксальне й не скрізь позитивне вражіння. Що ближчі до нас є художні досягнення Діккенса — реаліста-побутовця, то менш задовольняють сучасного читача такі, наприклад, суго-сентиментальні звертання авторові до центрального персонажу роману.

«Прокинься, нечулий батьку! Прокинься, похмура людино! Час летить. Надходить остання година. Прокинься!

.....
Прокинься, рокована людино, поки вона близько! Час летить. Надходить остання година. Її нога вже в будинку. Прокинься!

.....
Нехай він спить тепер! Нехай спить, коли може! Але нехай шукає очима її тендітної постаті, як прокинеться, і знайде її біля себе, коли прийде його година» (розділ 43, «Нічниця»).

Або відповідні авторемінісценції авторові, що фіксують увагу читачеву саме на суб'єктивно-сантиментальному емоційному забарвленні роману:

«Нехай згадає він про це, у цій таки кімнаті, багато років потому». І він згадав. Згадав у безнадії, у тузі, у розпачі, каючись. «Тату, тату, скажіть же мені хоч слово, любий тату!» Він знову чув ці слова й бачив її обличчя. Він бачив, як воно заховалося в тремтязі руки, і чув довгий зойк, що вихопився з її грудей.

О, він пригадав це! Дощ, що порошив по покрівлі; вітер, що жалібно скиглив надворі, віщував це своїми сумними звуками. Тепер він знав, що він зробив, він дізнав, яке лихо прикликав на свою голову, що схилило її йому нижче ніж найважчі вдари долі. Він дізнав, що це значить, бути відштовхнутим і самотнім; дізнав лише тепер, коли квіти любови, спалені ним у серці його дочки, гарячим попелом падали йому на голову» (розділ 59, «Відплата»).

Звичайно, це не реалізм. Але ще більш відхиляються від традиційного уявлення про реалістичний, в цілому, стиль Діккенсів численні прояви абстрактно-дидактичного алегоризму, що вони найміцніше вражають сучасного читача в промовах дієвих осіб, тобто саме там, де сучасне літературне сприймання звикло вимагати більш-менш «безпосереднього» відображення живої розмови та емоційних переживань персонажів; наприклад:

«— Я марила — тихо мовила Едіт, — про гордість, безсилу породити добро і всемогутню, коли йдеться про зло. Про гордість, яку дрантували та настренчували впродовж багатьох ганебних років. Про гордість, що поступалася лише самій собі. Про гордість, що принижувала того, в кім сиділа, і ніколи не допомагала йому сміливо позбавитись її або сказати «цього не буде більше». Гордість, що керована правильно, допровела б до гарних наслідків, а перекручена, підштовхувана на неpravу путь, викликає тільки ненависть до самого себе й призвела до жорстокості й загибелі.

Вона не дивилася на Фльоренс і не зверталась до неї, а говорила до себе.

— Я марила, — вела вона далі, — про байдужність і запеклість, що зникла з цього самозневажання. Нещасна, безсила, жалюгідна гор-

дисть! Нечутною ходою пішла вона аж до вітаря, скоряючись перстові, якому здавна звикла коритися. О, мати! мати!

Тепер її поняло те похмуре хвилювання, в стані якого її застала, ввійшовши до неї, Фльоренс.

— І я марила, — закінчила вона, — що за першої же запізнілої спроби стати опір, її скинули на землю й потолочили ногами люди, до яких вона ставиться з презирством. Я марила, що вона, поранена, зацькована, переслідувана собаками, ще змагається й не хоче здаватися. Ні вона не може здатись, якби й хотіла. Вона повинна повставати на свого напасника, ненавидіти й викликати його» (розділ 43, «Нічніці»).

Чи треба виправдувати наявність таких застарілих, риторичних по суті стилістичних елементів у поетиці раннього Діккенса? Скажемо одверто, що з погляду тих літературних норм, які обумовлюють безпосереднє художнє сприймання сучасного читача, вони позбавлені будь-якої позитивної ваги: вони є надто умовні для «реалізму» і, разом із тим, надто вже примітивні та непослідовні для «стилізації», — отже не пасують вони до жодного з цих двох діалектично-протилежних полюсів, що на них фактично базується ціла сучасна літературна естетика. Отже, щоб зрозуміти як слід художню побудову ранніх романів Діккенсових — а насамперед «Домбі й сина» — треба ставитись до них не безпосередньо, а з певною дозою історично-літературної свідомості — саме в пляні історично-літературної ваги їхньої. Сучасні буржуазні читачівські кола здебільшого обминають цю проблему. бо для них Діккенс править переважно за «письменника для юнацтва», за примітивного й застарілого, але все ж таки не позбавленого певної дидактичної ваги навчителя буржуазної «порядности» та дрібнобуржуазного «добросердя»; але саме тому до пролетарського юнацтва Діккенс аж ніяк не пасує. Пролетарський читач повинний ставитись до Діккенса не як до матеріялу для «легкого читання» і, звичайно ж, не як до об'єктивного реалістичного відображення певної культурно-історичної доби, а як до певної історично-літературної проблеми — проблеми зародження й поступового діалектичного розвитку буржуазного реалізму.

Це завдання, що його ставить перед нашим масовим читачем «Домбі й син», звичайно, не з легких. Проте, для того, хто намагатиметься виконувати його, структура цього роману набере виключно художнього інтересу, саме через строкатість різнорідних елементів стилю, сполучених автором у межах однієї чи декількох сторінок. Найвиразніший матеріял щодо цього подає, наприклад, сцена трагічної загибелі Джемса Каркера — негативного героя роману — в розділі 55 («Роб-Мишошник збувається посади»), що він належить до найпатетичніших епізодів цілого роману. Тематичне завдання епізоду є трафаретно-дидактичне: добродійність святкує перемогу, гріх покарано. Відповідно до цього, опис останніх переживань Каркера просякнутий простодушним моралізаторством:

«Він ладний був заподіяти собі смерть за свою лякливість, але то були наслідки його поразки, і він не міг позбутися їх. Зневірившись у своїй власній підлоті, він почував себе паралізованим. У безсилій злості він лютував на Едіт, зневажав містера Домбі, зневажав самого себе, а проте тікав і не міг робити інакше».

Звичайно, автор не поскупився на ліричні рефлексії від власного імені:

«Глянувши на місця, де гуляв учора, і на сигнальні лихтарі, ледве помітні й непотрібні при світлі ранку, він повернувся до сонця, що, підбившись у своїй славі, сяло над землею. Краса його була така жахлива, така незрівняна, така божественно вродлива! Коли своїми стомленими очима він глянув на сонце, що від першого дня існування світу, спокійне та ясне, осявало стільки зла та гріхів, то чи не впала навіть йому в голову думка про добродішність на землі і про нагороду її на небі? Чи не згадав він тоді з ніжністю та каяттям брата й сестру? А дотичності та каяття був тоді такий потрібний йому!»

Бо — тут автор свідомо попереджає, через суб'єктивну антиципацію дії, трагічний фінал епізоду —

«На нім лежала смерть. Його викреслювалося з списку живих, і він прямував до своєї могили».

Але поруч з усіма цими антиреалістичними елементами викладу маємо в цьому розділі цілком реалістичне змалювання зовнішніх вражень Каркерових протягом спішної подорожі його від Дижону до місця смерті; і навіть деякі імпресіоністичні риси виявляються в психологічному «ляйтмотиві» цілого епізоду — в мотиві потягу-переслідника. Спершу — самі тільки натяки:

«Опасуючися погоні, він прокрадався вулицями, коли раптом, наче електричний струм, його пронизав новий жах. Якесь приміряне страхіття — незрозуміле й не пояснене, зв'язане з трусінням землі — шум і літ у повітрі чогось наче смерть на крилах. Він стулився, ступаючи перед ним з кроку. Та воно не пройшло повз Каркера, бо існувало лише в його уяві» (розрядка наша).

«Спинившись і вдивляючись у тьмяну низину, де обриси дерев визначали дорогу, Каркер знову почувив наближення смерті, що потужна та неспинима прошуміла над ним, залишивши в його душі жах, чорний як зовнішній окіл, невиразний — як далекий обрій».

Протягом передсмертного перебування Каркерового на залізничній станції, цей мотив потягу-переслідника послідовно реалізується декілька разів:

«Трусіння ґрунту; швидке тремтіння повітря, далекий крик; тьмяне світло, що, наближаючись, обертається на два червоні ока; жарка паливня, з якої падають жаринки вугілля; невідпорна навала величезної ревучої озії, порив вітру, фуґи! — повз нього промчав другий демон, і він, немов рятуючись, притиснувся до огорожі».

І врешті — катастрофічний фінал:

«Він почув шум знову... побачив, як вираз помсти на обличчі переслідувача заступив вираз жаху та ніби співчуття... почувтив, як труситься зсмя... миттю зрозумів, що то наближається чудовисько... випустив крик... озирнувся навкруги... вздрів коло себе два червоні ока, що тьмяно горіли при деннім світлі... був збитий з ніг, підкинутий угору і потрапив під колеса, що змололи його наче жорна на млині, одірвали йому кінцівку по кінцівці, виточили з нього життя з його лютим залалом і жбурнули в повітря його понівечені останки».

І закінчено цей розділ — безперечно один із наймайстерніших у цьому романі — в душі стриманого реалізму, характерного саме для пізнішого Діккенса:

«Подорожній, якого він упізнав, прийшовши до пам'яті, побачив, як четверо робітників несли на дощці щось важке й нерухоме, а інші відганяли собак, що нюшили колю й лизали змішану з попелом кров».

Отже, якщо читач звертатиме увагу на діалектичну боротьбу (не саму лише стилістичну, як у заналізованому розділі, а й композиційну, тематичну, жанрову) між елементами юного реалізму та попередніх літературних стилів, що відбувається на сторінках роману, — він зрозуміє історичну правомірність багатьох рис його, що здаються, на перший погляд, елементарними художніми «помилками». Він не дивуватиметься з того, що в побутовому романі, присвяченім історії родини та, головне, історії другого шлюбу містера Домбі, так мало, сухо, абстрактно й схематично говориться про психологічну сторону цього шлюбу, і ані слова — про психофізіологічну: бо в англійській буржуазній белетристиці першої половини минулого сторіччя згадувати про сексуальне життя людини було просто неможливим. Він не дивуватиметься з дуже значного місця, що його посідає в романі найсентиментальніша історія обидвох дітей містера Домбі, — бо саме таких солодкуватих шаблонів вимагав літературний смак дрібнобуржуазного читача тієї доби. Він не дивуватиметься з важкої й разом із тим примітивної композиції твору, з просторого, багатослівного — на сучасний погляд — викладу, що в ньому рясніють повторення тих самих мотивів; усе це — не реалізм, але те, з чого сучасний буржуазний реалізм виник (як почасти й у Бальзака). Врешті, якщо вкрай щасливе для всіх добродесних персонажів закінчення твору і, насамперед, моральне переродження містера Домбі «зробило (за влучним зауваженням одного англійського критика) з містера Домбі гарного батька, але зіпсувало гарний роман», — то без такого закінчення «Домбі й син» був би далеко не такий характерний для цілої англійської буржуазної белетристики першої половини XIX сторіччя.

Так само критично треба підходити й до славетного, але чимало застарілого за наших часів, добродушного гумору Діккенсового, що він хибує, на сучасний погляд, на настирливе повторювання певних психофізіологічних деталей з характеристики окремих персонажів, і до елементів примітивного мелодраматизму, що посідають у «Домбі й син»

менше місця аніж у перших романах Діккенсових, але все ж таки багато щодо сприймання сучасного читача. Трафарети романтичного «роману таємниць», всілякі різючі «випадки», постійні успішні підслухування, патетичні «муки сумління», нагла смерть, персонажі твору, майже скрізь пофарбовані або чорною фарбою «остаточної» моральної зіпсованости, абож рожевою — неправдоподібної сантиментальности: все це є рештки тієї далекої від нас літературної доби, коли авантурно-бульварний роман ще не здиференціювався як окремиї «жанр для легкого читання», а існував, так би мовити, іманентно всередині художньої белетристики. Саме з такими традиційними трафаретами намагається боротись молодий Діккенс у психологічному трактуванні деяких центральних персонажів цього роману — перш за все, Едіти та самого містера Домбі; звичайно, далеко не завжди перемагає він ці традиційні шаблони, і багато основних персонажів змальовано тут за застарілими, навіть для власної доби його; рецептами досконалої «моральної краси» (Фльоренс, Валтер Гей, місис Тудл тощо); але негативні постаті роману схарактеризовані, здебільшого, значно реалістичніше (з позитивних — насамперед Сюзана Ніппер), та й сама мішанина умовних та реальних рис у літературній манірі авторовій надає цьому творові виключної історично-літературної типовости. Звичайно, ця ознака не наближає «Домбі й син» до романів для легкого читання, проте заслуговує на цілковиту увагу з боку свідомого читача.

Тільки після всіх таких зауважень можна перейти до складної проблеми соціальної психоідеології Діккенсових творів; бо й у ній повторюється та сама діалектична несталість, характерніша для самого процесу історичної еволюції аніж для будь-якої певної стадії цього процесу. Насамперед треба попередити читача щодо некритичного сприймання культурно-описової сторони роману. Звичайно, Діккенс викриває певні соціальні вади англійської буржуазії та аристократії; але ця сатирична лінія ще не гарантує творам його певної об'єктивности, бо він викриває лише те, що стояло за доби його на перешкоді розвитку дрібнобуржуазної демократичної інтелігенції. Не торкатимемось тут тих романів Діккенса, де він виявляє певну «психологічну» симпатію до англійського фабричного пролетаріяту своєї доби й щиро співчуває злидням та соціальному безправству його, але разом з тим негативно ставиться, з «психоідеологічного» боку, до найсмирніших спроб професійної організації робітництва («Тяжкі часи»). В «Домбі й син», де сатиричне висвітлення скеровано майже виключно проти великої буржуазії та проти дрібнобуржуазної (і «аристократичної») клієнтурі її, Діккенс дещо послідовніший у соціальних симпатіях своїх: всі позитивні постаті роману або фактично належать до дрібної буржуазії, абож цілком поділяють психоідеологію цієї останньої. Проте Діккенс є такий органічний представник буржуазного світогляду, що окремі соціальні тенденції його залишаються несвідомими для нього самого; обмануючи себе самого, він, звичайно, обманює несвідомим або напів-

свідомим буржуазним лицемірством своїм і надто довірливого читача. В деяких випадках актуальна соціальна тенденція захована в романах його так глибоко, замаскована так майстерно, що лише знаючи літературну продукцію його в цілому, можна зрозуміти бойовий класовий сенс деяких нейтральних, здавалося б, мотивів. Так, багато місця посідає в усіх творах Діккенсових — між інших, і в «Домбі й син» — гуманістична пропаганда приватної філантропії; щодо цього, треба мати на увазі, що в деяких романах своїх (наприклад, в «Олівері Твісті») Діккенс послідовно протиставить негативні риси буржуазної офіційно-громадської філантропії позитивним рисам філантропії приватної — звичайно, систематично прибільшуючи фактичний розмір і соціальну вагу цієї останньої в Англії тридцятих-сорокових років (де в чому ця тенденція виявляється й у «Домбі й син» — порівн. історію виховання Роба-Мирошника та негативних наслідків його). Отже те, що на перший погляд здається безпосереднім проявом особистої гуманності авторової, відбуває справді ані трохи не гуманні вимоги буржуазії того часу, що намагалась була остаточно ліквідувати всі офіційні обов'язки свої щодо незаможних, безробітних, сиріт, інвалідів тощо. Щоправда, всі негативні риси цієї славнозвісної системи англійської буржуазної громадянської філантропії початку XIX сторіччя — системи паравіляльних дитячих притулків та робітничих будинків — викриті в Діккенса цілком об'єктивно; але ліквідація цих рештків напівфевдалної доби, що її вимагала ліберальна буржуазія, керуючись принципами необмеженої «вільної конкуренції», звичайно, ані трохи не поліпшила економічного становища міського та сільського пролетаріату. Отже є в «загально-людській» гуманності Діккенсовій певні — здебільшого, несвідомі — риси органічного лицемірства буржуазної класової моралі.

А подеколи виявляються такі риси цілком свідомо, і навіть у такій формі, що вже за доби самого Діккенса мусіла здаватись англійській дрібнобуржуазній ліберальній інтелігенції дещо застарілою. Саме в «Домбі й син» почувується де-не-де прихована думка авторова, нібито заможна людина органічно здатніша до «загально-людської» доброчесності ніж людина незаможна. Розуміється, автор висловлює таку тенденцію дуже обережно, вкладаючи її в уста — не без певного лицемірства — саме жертві буржуазного ладу, колишній повії Алісі Марвуд, що вона зросла серед жахливих обставин бідацького життя, збочила на невірну стежку й покарана в молодості довголітнім засланням (дуже характерно, до речі, що Діккенс кінець-кінцем пробаचाє її з громадсько-морального боку, але лише перед смертю її¹, бо інакше письменник просто не знає, що йому з таким персонажем робити, — аджеж «гріх» так чи так треба покарати):

«— Коли я була молода та гарна, а це, — вона зневажливо сіпнула свою косу, — викликало в усіх захоплення, мати, що не дуже цікавилась

¹) Як і іншу свою „добросерду повію“—Ненсі в „Олівері Твісті“.

мною за мого дитинства, визнала мої гарні прикмети, полюбила мене й почала пишатися мною. Вона була невситима на гроші і думала заробляти на мені. Жадна велика пані ніколи не ставилась так до своєї доньки — такого ніколи не буває, ми всі добре це знаємо. Матері, що погано виховують своїх дочок і занапащують їх, трапляються тільки серед таких злидарів, як ми» (розділ 53, «Ще відомості»).

На перший погляд, це здається, з боку авторового, чимсь близьким до іронії, бо саме в «Домбі й син» шляхетна Едіт Гренджер одружується задля грошей з містером Домбі — і саме виказуванню такого шлюбу присвячує Діккенс багато сторінок свого твору. Але справа в тому, що Едіт Гренджер та родичі її — люди хоч і високо-аристократичного походження, проте досить такі бідні! Недарма ж і сам містер Домбі — великий негоціант — при всіх своїх негативних рисах залишається джентлменом — «порядною людиною» (а це для Діккенса важить багато), тим часом як центральний «злочинець» роману — Джемс Каркер — є лише прикажчик містера Домбі, людина дуже скромного походження. Здається, Діккенс, що він завжди спростовував у романах своїх буржуазну тезу буржуазної етики: «сама лише заможна людина є цілком моральна» — все ж таки не цілком пережив деякі «рудименти» такого світогляду: кінець-кінцем він визнає, що для заможної людини значно легше бути доброчесною аніж для незаможної. Якби це торкалось саме буржуазної доброчесності, то це був би трюїзм, що не потребує жодного доказу; але для Діккенса характерне саме намагання надати нормам буржуазної клясової моралі фіктивної загальнообов'язковості та загальноприступності, через підкреслення сантиментально-емоційних (а не формальних моментів її. Проте йому не завжди щастить у такій «демократизації» буржуазної етики; адже саме демократична дрібно-буржуазна етика принципово відкидає будь-який зв'язок між особистою мораллю та особистим майном — і це ще з часів великої французької революції.

Отже й у психоідеологічному пляні «Домбі й син» такий самий складний і несталий, як і в пляні художньо-літературному; те, що він відбиває — не система, а лише генеза англійського «клясичного» лібералізму, який ще не переміг у нього остаточно попередніх ідейних традицій. Свідомого читача така діалектична складність соціального змісту твору має, звичайно, привертати до себе, а не відштовхувати чи дратувати.

В. Державин.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ДОМБІ Й СИН

Сутеніло. Домбі у великім кріслі, сидів край ліжка в кутку кімнати, а Син, тепло сповитий, лежав у маленькім плетенім ліжечку, дбайливо поставленім на низеньку канапку біля коминка, попри самий огонь, так ніби він був булочка, яку треба підпекати, поки тісто ще зовсім свіже.

Домбі прожив коло сорока восьми років. Син прожив коло сорока восьми хвилин. Домбі був доволі лисий, доволі червоновидий, гарний, поставний чоловік, занадто проте суворий та пишний на позір, щоб прихилити когось до себе. Син був дуже лисе, дуже червоновиде і (звичайно ж) дуже гарне дитячко, все проте, в зморшках та плямах. Безжальні близнюки — Час і брат його Клопіт, що йдуть людським лісом, карбуючи дорогою дерева на зруб — поклали свої зазначки на чолі Домбі. Обличчя Сина було покреслене й перекреслене тисячами маленьких брижиків, що їх той же таки зрадливий Час мав вигладити пласким боком своєї коси, готуючи рівну поверхню для майбутніх своїх поглиблювальних операцій.

Домбі, у захваті від цієї довго очікуваної події, раз-у-раз побрязкував важучим золотим ланцюжком од годинника. Ланцюжок той зависав з-під його ловко пошитого синього фрака з гудзиками, що фосфоричним блиском іскрили проти неясного світла далекого вогню. Син, стуливши поморщені кулачата, здавалося, прилаштовувався, як умів, до існування, що впало на нього так несподівано.

— Наш торговельний дім, місис Домбі, і в дійсності, а не лише на ймення, знову буде Домбі й Син, — сказав містер Домбі. — Дом... бі... і Син!

Ці слова справили на нього миротворче вражіння і, (правда, не без деякого вагання, як людина, що рідко вживає такої форми поклику) він до імені місис Домбі додав пестливого епітету, промовивши:

— Місис Домбі... еє... моя... моя люба.

Рум'янець легкого подиву промайнув на обличчі недугої жінки, коли вона підводила до нього свої очі.

— Це — ім'я його батька, місис Домбі, і його діда. Хотів би я, щоб його дід дожив до сьогоднішнього дня! — І він ще раз, точнісінько тим же тоном, що й передніше, повторив: «Домбі і Син!»

Ці три слова вповідали єдину ідею цілого життя містера Домбі. Землю ж бо створено, щоб Домбі й Синові було де провадити торг, а сонце й місяць, щоб давати їм світло. Моря та річки зформувалися, щоб було де плавати їхнім кораблям. Веселка обіцяла їм гарну годину. Вітри подували на користь або на шкоду для їхніх справ. Зірки та планети оберталися по своїх орбітах, щоб зберегти незайману систему всесвіту, що за центр його правив торговельний дім Домбі й Син. Загально-вживані скорочення набували для містера Домбі нового змісту й стосувалися лише їхньої фірми: А. Д. не мало нічого спільного з Anno Domini¹, а позначало Anno Dombei... і Син.

Як і його батько перед ним, він, у наслідок життя та вмирання, підвишився з Сина до Домбі й протягом двадцяти років був єдиний представник цієї фірми. З зазначених двадцятьох років він десять років був одружений. Одружений — казали дехто — з жінкою, яка не могла віддати йому свого серця, чие щастя все було в минулому, і яка задовольнилася тим, що покірливо підпорядковувала свою розбиту душу обов'язковим тяготам сучасного. Навряд, чи ці пусті балачки дійшли до вух містера Домбі, якого вони безпосередньо торкалися. А якби й дійшли, то, правдоподібно, ніхто в світі не поставився б до них з таким недовір'ям, як він. Домбі й Син часто-густо мали справу з вичиненими шкірами й ніколи — з серцями. Вони давали на волю морочитись з цими дрібницями хлопчикам, дівчаткам, пансіонам та письменникам. Містер Домбі метикував, напевне, так: Шлюбна спілка з ним самою природою речей повинна бути приємна й почесна для кожної розсудливої жінки. Надія появи на світ нового учасника такого славетного торговельного дому неодмінно мусіла була породити честолюбство у грудях навіть найменш честолюбної особи її статі. Місис Домбі підписала свій шлюбний контракт — майже конче потрібну складову частину пристойного становища в суспільстві — цілком свідома всіх переваг, що їх він давав їй. Місис Домбі щодня переконувалась у цьому на практиці. Місис

¹ Латинська мова, значить: Року божого.

Домбі завжди сиділа на чільнім місці за його столом і приймала його гостей в найбільш великопанський спосіб. Місис Домбі повинна була бути щаслива. Вона не могла не бути щаслива.

Хібащо в єдинім лише пункті не все було гаразд. Так! З тим і йому доводилось погодитись. Тільки в єдинім; але з того пункту витікало багато чого. Вони побралися десять років тому і аж до самого сьогоднішнього дня — того дня, коли містер Домбі, побрязкуючи важучим золотим ланцюжком свого годинника, у великім кріслі сидів біля її ліжка — аж до цього дня їхній шлюб не мав наслідків.

Власне, вони були, та тільки за них не варто було й згадувати. Років із шість тому в них народилася дівчинка; дитина, що непомітно прослизнула до спальні й тепер несміливо скандзюбилась у кутку, звідки давалося бачити обличчя її матері. Та що ж воно для торговельного дому Домбі й Син якесь там дівча! В баянсі фірми з подібним ім'ям така дитина — лише низькопробна монета, яку не можна реалізувати; поганий хлопець — не більше.

Проте, під цей момент чаша задоволення містера Домбі була настільки повна, що він визнав за можливе капнути з неї краплю-другу й на куряну стежку життя своєї маленької доньки.

— Фльоренс, — сказав містер Домбі, — ти можеш підійти і, коли хочеш, подивитись на свого гарненького братика. Тільки не торкайся до нього.

Дівчинка проникливим поглядом зирнула на синій фрак і цупко накрохмалену білу краватку, що разом із парочку рипливих чобіт і цокотливим годинником уособлювали в її уяві образ батька, але очі її зараз же знову повернулись до матернього обличчя. Вона не поворухнулася й не вимовила ані слова.

Найближчої хвилинки леді розплющила очі й глянула на дівчинку, а дівчинка підбігла до неї і, ставши навспинячки, щоб глибше заховатися в її обіймах, пригорнулася до матері в пориві пристрасної любови, невластивої такому дитячому вікові.

— А, боже ж мій! — мовив містер Домбі, похапливо відводячись з крісла. — Що то за нерозважливі та гарячкові рухи! Піду попрошу доктора Пепса ще раз ласкаво піднятися сюди. Зараз же спушись до нього; зараз же. Мені нема чого просити вас, — додав він, наближаючись до канапки коло коминка й помовчавши трохи, — якнайстаранніш доглядати цього молодого джентлмена, місис...

— Бльокіт, сер, — закінчила, шкирячи зуби, нянька, змар-

ніла, пристойна на вигляд особа, яка не насмілилась би за-
певняти, що то, і справді, її прізвище, а вимовила його,
немов делікатно висуваючи якусь пропозицію.

— Цього молодого джентлмена, місис Бльокіт.

— Звичайно, сер. Я пригадую, коли народилася міс
Фльоренс...

— Ну-ну-ну! — сказав містер Домбі, нахилиючись над
плетеним ліжечком і одночасно злегка суплячись. — З міс
Фльоренсою все було як слід, але тепер то зовсім інша річ.
Цей юний джентлмен має виконати приділене йому від долі
призначення. Призначене від долі, маленький компань-
йоне! — По цих словах він підніс одну з ручечок немовляти
до своїх губ і поцілував її, а тоді, немов знітившись од
такого вчинка, що компромітував його гідність, трохи вай-
луватою ходою пішов з кімнати.

Доктор Паркер Пепс, один із двірських лікарів, людина
з блискучою репутацією, що її він набув, будучи присутній
при прибільшенні вельможних родин, похожав по вітальні,
заклавши руки за спину. Це невимовно надпоривало хат-
нього лікаря, що останні шість тижнів протуркував уха всім
своїм пацієнтам, друзям та знайомим, оповідаючи про те,
як він щохвилини чекає запрошення на консиліум з докто-
ром Паркером Пепсом.

— Ну, сер — сказав доктор Паркер Пепс приемним низь-
ким гучним голосом, трохи стихшим відповідно до обста-
вин, — ну, сер, чи не здається вам, що ваша візита зовсім
підбадьорила леді?

— До певної міри збудила її? — несміливо примовився
хатній лікар, вклоняючись разом із тим докторові, немов
бажав перепросити: — вибачте, — мовляв, — що й я вкинув
слово, але воно тут до речі.

Це питання загнало містера Домбі в тісний кут. Він так
мало думав про хвору, що не спромігся відповісти на нього,
і натомість попросив доктора Паркера Пепса підняти на-
гору знову.

— Гаразд, — погодився доктор Паркер Пепс. — Тільки
ми не маємо права таїти від вас, сер, що в її милости дуқині...
перепрошаю, я плутаю імена... я хотів сказати: у пані вашої
дружини... замало сил. У неї помічається деяке знемоціння
організму й недостатня пружність усього тіла, чого ми во-
лїли б не...

— Бачити, — втрутився хатній лікар, ще раз уклоня-
ючись.

— Цілком вірно, — схвалив доктор Паркер Пепс; — чого
ми волїли б не бачити. Мені здається, що весь організм

леді Кенкейбі... пробачте, я хотів сказати: місис Домбі... я плутаю прізвища моїх пацієнтів...

— Таких численних пацієнтів, — пробурмотів хатній лікар. — Так воно й повинно бути... дивно було б, якби, на-впаки... практика доктора Паркера Пепса в західній частині Лондону...

— Дякую вам, — мовив доктор. — Цілком вірно. Мені здається, говорив я, організм нашої хворої зазнав такого зрушення, що врятувати її можуть лише великі, рішучі й...

— І героїчні, — прошепотів хатній лікар.

— Цілком вірно, — ствердив доктор, — і героїчні зусилля. Містер Пілкінс, як людина, що завжди лікує у вас, більше ніж хто інший буде корисний для неї. Я певний...

— О, — пробелькотів хатній лікар, — це ж похвала від самого сера Губерта Стенлі!

— Ви робите мені забагато чести таким порівнянням, — зауважив доктор Паркер Пепс. — Містер Пілкінс, що, як хатній лікар, чудово обізнаний із здоров'ям хворої в нормальнім становищі (а такі знання у великій стануть нам пригоді, щоб зорієнтуватися в цім випадку) згоден зі мною. Він теж гадає, що треба примусити організм хворої напружити всі його сили. А коли наша шановна графиня Домбі... пере-прошаю, місис Домбі... не...

— Спроможеться, — сказав хатній лікар.

— Зробити потрібне зусилля, — закінчив доктор Паркер Пепс, — тоді, боюся, станеться криза, яку ми обидва щиро оплакуватимемо.

По цих словах вони кілька секунд дивились на підлогу, а потім, на знак, поданий доктором Паркером Пепсом, побрались нагору, при чому хатній лікар одчиняв перед славетним колегою двері й ішов слідом з найдогідливішою чемністю в рухах.

Твердити, ніби містер Домбі не зажурився — на свій кшталт — діставши таке повідомлення, було б несправедливо щодо нього. Правда, не такий він був чоловік, про якого можна сказати, що якась річ уразила або збудила його. А втім, він виразно відчував, що якби його дружина рознедужалась і померла, то це завгорило б йому не менше ніж утрата чогось з меблів, з посуду, або з іншого, потрібного в житті, хатнього пожитку, що за ним дуже шкодуєш. Тільки, звичайно, то був би холодний, діловий стримуваний, джентлменський жаль.

Міркування містера Домбі з приводу цього незабаром перервали: спершу шамотіння вбрання на сходах, а далі — раптова поява в кімнаті дами більше ніж середнього віку,

одягненої проте по-юному, надто щодо завузьких шнурівок. Підбігши до нього з виразом погамованого хвилювання на обличчі й у жестах, дама обіруч обхопила його за шию й сказала задиханим голосом:

— Та ж він — справжнісінький Домбі, любий мій Полю!

— Добре, добре, — відповів їй брат (містер бо Домбі був їй брат) — і по-моєму, в нім єсть деякі фамільні риси. Не слід так зворушуватись, Луїзо.

— Я роблю по-дурному, я знаю, — сказала Луїза, сідаючи й витягуючи свою хусточку, — але він — зовсім, ну, зовсім, Домбі. За свого життя я ніколи не бачила нічого подібного.

— А що там з Фані? — спитав містер Домбі. — Як відчуває вона себе?

— Нічого особливого, милий Полю, — одказала Луїза. — Повір мені, нічого особливого. Вона, безперечно, знеможена, але так само була знеможена й я після Джорджа й після Фредеріка. Треба прибрати себе до рук. Ось і все. О, якби люба Фані була Домбі! Та я певна, вона так і зробить. Ручусь за це. Знавши, що то її обов'язок, неодмінно зробить. З мого боку, Полю, голубчику, це — невитриманість і дурість, але я можу зомліти й мушу попросити в тебе шклянку вина й кусень пирога. Я думала, що впаду на сходах, коли спускалася від любої Фані й того чарівного пискляти.

Її просторікування перебив обережний стукіт у двері.

— Місис Чік! — мовив за дверима дуже м'який жіночий голос. — Як ся маєте, дорогий мій друже?

— Любий Полю, — пошепки сказала, підводячись з стільця Луїза, — Це — міс Токс. Найлюб'язніше створіння! Без неї я нізащо не наважилась би вийти з дому. Міс Токс — мій брат, містер Домбі. Полю, милий — мій найкращий друг, міс Токс.

Дама, представлена в такий нешабльоновий спосіб, мала довгий, худорлявий вид, такий споловілий, що, здавалося, його вкрито було тим, що текстильники звать «нетривка фарба», яку поволі змивав час. З винятком цього даму можна було б схарактеризувати як зразок загального примирення й чемности. Через багаторічну звичку якнайважніш прислухатись до всього, що казали в її присутності, і дивитись на промовників так, ніби вона в душі зобов'язалася назнаменувати всі мальовані ними образи та зберігати їх на ціле своє життя, голова міс Токс зовсім нахилилась на один бік. Руки її набули навички спазматично й несамохіль підноситись угору на ознаку невірального надпориву. Так само реагували на зовнішні збудження й її очі. Вона мала найніжніший голос, який будь-коли доводилось

чувати, а на перенісці її напрочуд орлячого носу була невеличка гугля, звідки ніс поринав просто вниз, до обличчя, наче держав незламний намір ніколи не повертати назад.

Убрання міс Токс, щоправда цілком добротне й чепурне, було проте не зовсім добре пошите й трохи старомодне. Свої капелюшки та чепчики вона завжди прикрашала якимись чудернацькими бур'янчиками. Подеколи в її волоссі бачити було сторонні травини, а цікаві вгледіли б, що в її комірчиках, брижах, рукавчатах та інших частинах жіночого костюму — власне, в тих, що мають два краї, які повинні з'єднуватись — краї ті ніколи не жили в добрій злагоді й не хотіли зустрічатися без боротьби. Були в неї й хутрянні вбори на зиму — палянтини, боа, муфти — але шерсть на них завжди найжувалась і ніколи не лежала гладенько. Міс Токс кохалася в маленьких торбиночках із замком, що стріляв немов маленька пістоля, коли його зачиняли, а при повнім туалеті бувши, носила на шиї блаґенький медальйон у формі риб'ячого ока. Ці й деякі інші ознаки такого ж ґатунку спричинялися до дуже поширеної думки, що міс Токс мала обмежені грошові засоби, які використовувала з максимальним для себе пожитком. Можливо, таку думку викликали її дрібні кроки, що їх вона ступала два чи три замість одного, звикнувши з усього робити якнайбільше.

— Мушу сказати, — з якимось надзвичайним реверансом мовила міс Токс, — я давно мріяла про честь бути представленою містерові Домбі, і дуже мало сподівалася, що матиму її саме тепер. Люба моя місис Чік... дозвольте, я зватиму вас просто Луїза?

Місис Чік стиснула її руку в своїй, стримала сльозу й прошепотіла:

— Годі бо вам!

— Тоді, люба Луїзо, — сказала міс Токс, — як почуваєте ви себе, дорогий мій друже?

— Краще, — відповіла місис Чік. — Випийте трохи вина. Ви хвилювалися майже так само як і я, і, напевне, потребуєте його.

Містер Домбі, ясна річ, як господар, повторив запрошення.

— Полю, — вела далі місис Чік, все ще не пускаючи руки своєї приятельки, — міс Токс, знаючи, як нетерпляче чекала я події, що сталася оце сьогодні, працювала над подарунком для Фані, який я їй обіцяла. Це — тільки подушка на голкі для туалетного столика, Полю; але я хочу сказати, я скажу, я повинна сказати, що міс Токс напрочуд

влучно добрала присвят, що відповідає нагоді. «Хай щастить тобі в усьому, маленький Домбі!» Та це ж, по-моєму, справжня поезія!

— То такий там напис? — звідався брат місис Чік.

— Такий там напис, — ствердила Луїза.

— Зробіть тільки ласку пригадати, любя Луїзо, — благодушним тоном сказав міс Токс, — пригадайте лише одну річ... надзвичайна делікатність становища перешкоджає мені висловлюватись яснш... це ж тільки через непевність наслідків я дозволила собі вжити такого слова... «Хай щастить тобі в усьому, маленький містер Домбі!» багато більше пасувало б до моїх почувань, які ви, безперечно, добре знаєте. Зваживши на сумнівність, зв'язану зі з'явленням на світ цих янголят, ви, сподіваюся, даруєте мені те, що за інших обставин можна було б назвати неприпустимим панібратством.

Говорячи таке, міс Токс люб'язно, ніби перепрошуючи, вклонилася містерові Домбі, а цей джентлмен люб'язно вислухав її перепросини.

Навіть натяк на фірму Домбі й Син, зроблений у вищенаведеній розмові, і той смакував йому, і сестра містера Домбі — дарма, що він завжди мав її за особу занадто доброї та здатливої вдачі — здобула тепер на нього вплив, якого не мала ніколи.

— Ну, — лагідно посміхаючись, мовила місис Чік, — після цього я вибачаю Фані все.

То була заява в суто-християнським дусі, і місис Чік почувила, що від неї їй зараз же покращало. Власне, вибачати свої братовій їй не було чого; так таки нічогісінько; з винятком, правда, одружіння з її братом — по суті досить зухвалий вчинок — і того, що замість хлопця вона породила дівчинку. З приводу цього місис Чік не раз завважала, що ніяк не сподівалася на це з боку своєї братової, і казала, що то була погана подяка за всю увагу та шанобу, з якою до неї ставились.

Під цей момент містера Домбі викликали з кімнати в якійсь нагальній справі, і жінки залишилися самі.

Міс Токс негайно ж почала виявляти свої спазмадичні властивості.

— Я знала, що мій брат причарує вас. Я заздалегідь казала вам це, моє серденько, — мовила Луїза.

Руки та очі міс Токс визначили розміри її захоплення містером Домбі.

— А які ж в його статки, голубко!

— А! — згукнула глибоко розчулена міс Токс.

— Ве-личезні!

— А його поведінка, люба моя Луїзо! — надпоривалася міс Токс. — А його вигляд! Його статура! В жаднім портреті, який мені будь-коли доводилось бачити, не було й половини тих його гарних якостей. Щось таке показне, розумієте? щось незламне; які широченні груди; такий величний! Фінансовий дука Йоркський, кохано моя; не менше як дука Йоркський! Ось як схарактеризувала б я його.

— Чого це ти такий блідий, Полю, голубчику? — спитала сестра, коли той повернувся. — Сподіваюся, нічого прикрого не скоїлося.

— На превеликий жаль, Луїзо, вони сказали мені, що Фані...

— Е, Полю, голубчику, — відповіла, підводячись з крісла сестра, — не йми ти їм віри. Якщо ти хоч трохи звірнешся на мою досвідченість, Полю, то мусиш бути певний, що з боку Фані потрібне лише зусилля. І це зусилля, — додала вона, скидаючи капелюха і з діловим виглядом поправляючи на собі чепчик та рукавички, — ці зусилля треба її вмовити, а в крайньому разі — і примусити зробити. Ну, а тепер ходім зі мною нагору, любий мій Полю.

Містер Домбі, що, з зазначених вище причин, цього дня особливо зазнавав на собі вплив своєї сестри, а взагалі завжди складав їй високу ціну як вправній і клопітній матроні, згодився й зараз же пішов слідом за нею до кімнати хворої.

Місис Домбі лежала все в тім же положенні, пригорнувши до грудей свою маленьку доньку. Дитина з тою же пристрасстю тулилась до неї, ні на хвилину не підводячи голови, не відводячи своєї ніжної щочки від обличчя матері, не дивлячись на тих, що стояли навкруги, не ворущачись, не випускаючи жадної сльози, не вимовляючи ані слова.

— Вона весь час непокоїться без дівчинки, — пошепки пояснив доктор містерові Домбі. — Ми визнали за краще, щоб дитина була коло неї.

Круг ліжка панувала така врочиста тиша; обидва медики з таким співчуттям і з такою безнадією дивилися на нерухому постать перед ними, що місис Чік першої хвилинки мало не зріклася своїх намірів. Однак, прикликавши зараз же собі на допомогу відвагу й не стративши, як вона казала духу, сестра містера Домбі сіла коло ліжка й тихим, настирливим тоном, що їм будять сплячого, промовила:

— Фані! Фані!

На відповідь не чути було іншого звуку, як цокання годинників містера Домбі та доктора Паркера Пепса, що серед загальної мовчанки, здавалося, бігли наввипередки.

— Люба Фані, — з удаваною веселістю в голосі сказала місис Чік, — містер Домбі прийшов глянути на вас. Хіба ви не бажаєте поговорити з ним? Вони хочуть покласти вашого маленького хлопчика... ваше мале, Фані; чуєте... Ви, скільки я знаю, дуже мало бачили ще його... хочуть покласти в ліжечко ваше мале, але вони не можуть зробити цього, доки ви хоч на крихіточку не підведетесь. Чи не думаєте ви, що вам час уже підвестись трохи? Га?

Вона схилила вухо до ліжка й прислухалася, одночасно перебігаючи поглядом по присутніх і піднісши вгору пальця.

— Га? — повторила вона. — Що ви сказали, Фані? Я не дочула.

Ні слова, ні звука на відповідь. Годинник містера Домбі й годинник доктора Паркера Пепса, здавалося, прискорили ходу.

— Ні, справді, Фані, голубочко, — мовила зовиця, змінивши позицію й говорячи не таким уже конфіденційним і разом із тим серйознішим тоном. — Мені доведеться поспаритись із вами, коли ви не підведетесь. Ви повинні напружити ваші сили, зробити зусилля, нехай велике, може, навіть, болісне. Адже наш світ, то світ зусиль, і не слід піддаватися, коли від нашої енергії залежить так багато. Ну бо! Спробуйте! Далєбі, я примушена буду покартати вас, якщо ви не візьмете себе до рук.

Впала павза. Перегони набули якогось скаженого характеру. Годинники немов підштовхували та підчепляли один одного.

— Фані, — благала Луїза, з помітним хвилюванням, озирюючись навкруги, — Фані, гляньте лиш на мене! Розплющіть тільки очі, показати, що ви чуєте й розумієте мене. Розплющите? Боже милий, що ж його робити, джентлмени?

Медики презирнулись поверх ліжка, і хатній лікар, нахилившись, шепонув щось дівчинці. Не зрозумівши його слів, маленьке створіння повернуло до нього своє пополотніле обличчя й чорні оченята, не спускаючи проте матір з своїх об'ємів.

Шепіт повторено.

— Мамо! — сказала дитина.

Нижній голосок, такий знаний і коханий, викликав останню хвилю свідомости. На одну мить заплющені повіки затремтіли, ніздрі здригнулися, на виді хворої майнула легка тіль усмішки.

— Мамо! — гукала дитина, ревно ридуючи. — Ой, мамо, люба, дорога мамо!

Доктор обережно відсторонив розкуйовджені кучері дівчинки від обличчя та рота матері. Леле! як спокійно лежали вони там; який недолужний був подих, що не міг поворухнути їх!

І, міцно тримаючи межі рук утлу підпору, мати пустилася в темне, невідоме море, що котить вали круг цілого світу.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

ДЕ ВЧАСНО ВЖИВАЮТЬ ЗАХОДІВ ПРОТИ НЕСПОДІВАНКИ, ЩО ПОДЕКОЛИ МОЖЕ СКОЇТИСЬ І В НАЙКРАЩЕ ВПОРЯДКОВАНІЙ ГОСПОДІ

— Я завжди радітиму, що й на думці не мавши, яку прикрість готує нам доля, я все вибачила бідній Фані,— сказала місис Чік. — Мене ніби надихнуло даром прозирання. І хоч щоб тепер трапилось, це завжди даватиме мені полегшення.

Місис Чік зробила своє зворушливе зауваження у вітальні, спустившись туди згори, де вона перевіряла роботу кравчих, що шили жалібні вбрання для родини. Вона вимовила ці слова на пожиток містерові Чіку, огрядному, лисому джентлменові з дуже довгим обличчям і з руками завжди в кишенях. Він мав характерну особливість висвистувати та мугикати різні арії і тепер, свідомий непристойности таких звуків у будинкові смутку, не без труднощів стримував себе.

— Не перевтомлюйся, Лу, — сказав містер Чік, — бо в тебе, я бачу, знову будуть спазми. Толь-лур-рул! А, боже ж мій, я й забув! Сьогодні ми тут, а затра нас вже немає.

Місис Чік задовольнилася повним докору поглядом, а тоді знову почала сукати перервану нитку розмови.

— Я певна, — мовила вона, — що цей жахливий випадок стане за пересторогу всім нам, навчить нас бадьоритися й напружувати наші сили тоді, як це буває потрібне. Повчальні висновки можна робити з усього, якщо ми хочемо використувати досвід. То буде виключно наша власна провина, коли ми спустимо з уваги цю нагоду.

Містер Чік порушив важку тишу, що запанувала по вишенаведенім зауваженні, незвичайно недоречною арією: «Жив собі один швець», та зараз же схаменувся, трохи зняковів і ствердив, що безсумнівно, винні будемо лише ми, коли не скористаємось з таких сумних подій.

— Я думаю, містер Чік, — по короткій павзі промовила його шановна дружина, — що їх можна спожиткувати краще

ніж студентські пісні або оці всі безглузді й безмістовні рамп-ти-їдити, бау-вва-вау! — що їх, звичайно ж, містер Чік встиг таки випустити крізь зуби, а місис Чік повторила тоном руйніницького презирства.

— Це — просто звичка, моя люба, — перепросив містер Чік.

— Нісенітниця! Звичка! — відказала його дружина. — Якби ти був розумна істота, ти не заводив би таких кумедних виправдань. Звичка! Набула би я звички (як ви то звете) ходити по стелі наче муха, чого б про мене не дейкали люди!

І, дійсно, на таку звичку, безперечно, звернули б чималу увагу. Отже містер Чік не насмівся заперечувати цю тезу.

— А як там мале, Лу? — спитав він, аби змінити сюжета розмови.

— Яке мале маєш ти на оці? — запитанням одповіла місис Чік. — Цього ранку, тут унизу, в їдальні я бачила таку силу малих, що людина, при добрім розумі будши, невряд чи й повірить.

— Силу малих! — повторив містер Чік, з переляканим виразом на виду озираючись навкруги.

— Для більшости людей, напевне, було б зрозуміло, що раз бідної Фані вже немає, то стає конче потрібним знайти мамку; — пояснила місис Чік.

— О! А! — протяг містер Чік. — Тур-рул... отаке те життя, хотів я сказати. Сподіваюся, ти мала успіх, моя люба?

— Звичайно, я не мала успіху і, скільки можу передбачати, і не матиму, — відповіла місис Чік. — А тим часом дитина ж...

— Може піти під усі чорти, — глибокодумно зауважив містер Чік. — Це ти правду кажеш.

Прочитавши проте грізне застереження на обличчі своєї дружини, обуреної на саму думку, що один з Домбі може піти під усі чорти, містер Чік вирішив спокутувати свою провинку блискучою пропозицією й додав:

— Хіба не можна зарадити лихові покищо чайником?

Як би містер Чік хотів передчасно припинити розмову, він не міг би добрати діючішого способу. Подивившись на нього з мовчазним жалем кілька секунд, місис Чік велично наблизилася до вікна і, зацікавлена шумом коліс, зиркнула крізь жалюзі на вулицю. Містер Чік, вважаючи, що доля, на цей час, проти нього, не промовив ні слова й пішов з кімнати. Таке траплялося з ним не завжди. Часто перемога бувала на його боці, і тоді він суворо поведився з Луїзою. У цілому, в своїх подружніх пересварах вони були зраз-

кова, добре співпрацьована, врівноважена пара. Сказати за-здалегідь, хто з них вийде переможцем у даному випадку, як загальне правило, було дуже важко. Часто, коли містер Чік здавався побитим, він раптом вихватувався наперед, перекидав столи, стукав їми біля самих ух місис Чік і виграв партію. Однак, доводилося і йому зазнавати таких само несподіванок од дружини, і через це в тих сварках завжди була якась непевність, що дуже ожваблювала їх.

Колесами, що за них допіру згадувалось, прибула, виявилось, міс Токс, яка, в стані дихавиці; вбігла в кімнату.

— Що, Луїзо, голубочко, місце ще вільне? — спитала вона.

— Так, добра ваша душе, — відповіла місис Чік.

— Тоді, любя Луїзо, — сказала міс Токс, — я думаю й сподіваюся... та заждіть хвилиночку, я зараз покажу вам усю компанію.

Збігши вниз так же швидко, як вона бралася нагору, міс Токс видобула ту компанію з екіпажа й незабаром повернулася разом із нею. Почет міс Токс складався з молоді, пухкої, червонощокої, при добрім здоров'ї жінки з обличчям як яблуко й з немовлям на руках; з другої жінки, молодшої, не такої пухкої, але з таким же як яблуко, обличчям, що кожною рукою вела по пухкій і яблуковидій дитині, з пухкого й теж яблуковидого хлопця, що йшов самотійно; і, нарешті, з пухкого та яблуковидого чоловіка, що ніс на руках ще одного пухкого й яблуковидого хлопця. Поставивши його на підлогу, чоловік хрипким голосом порадив його «міцніш триматися за брата Джоні».

— Луїзо, серденько, — почала міс Токс, — знаючи, як ви турбуєтесь, і бажавши дати вам хоч якенебудь полегшення, я подалася до Притулку для одружених жінок імени королеви Шарлоти й спитала, чи єсть там хто, кого вони могли б порекомендувати. Ні, сказали мені, такої немає. Коли вони сказали це, то я, запевняю вас, мало не зомліла з розпачу за вас. На щастя, одна з одружених жінок чула моє запитання й нагадала начальниці, або ще комусь там, за іншу жінку, яка пішла вже додому і, здавалося їй, цілком одповідала вашим вимогам. Я тут же перевірила в начальниці її слова, дістала якнайкращі відомості про жінку та її бездоганну вдачу, довідалась про адресу, моє серденько, і вирушила знову.

— Що то за любе створіння ця міс Токс! — згукнула Луїза.

— Зовсім ні, — заперечила міс Токс, — і, дуже, прошу, не кажіть цього. Прибувши до будинку (найохайніше в світі

місце, моя голубочко! Ви могли би обідати там просто на підлозі), я застала всю родину за столом, і знаючи, що ніяке оповідання про них не дало б ні вам, ні містерові Домбі стільки, скільки побачення з ними, я взяла їх усіх з собою. Цей джентлмен, — міс Токс пальцем показала на яблуковидого чоловіка, — батько родини. Чи не зробите ви нам ласку ступити трохи наперед, сер?

Яблуковидий чоловік несміливо виконав цю вимогу і, виширивши зуби та хихотючи, став у першій лаві.

— А це — його дружина, — кивнула міс Токс на молоду жінку з немовлям. — Як ведеться вам, Полі?

— Дуже добре, красно дякую, мадам, — озвалась Полі.

Своїм ловким маневром міс Токс обернула допит на звичайну розмову зі старою знайомою, з якою вони бачилися тижнів зо два тому.

— Вельми приємно чути це, — сказала міс Токс. — Друга молода жінка — її неодружена сестра, що живе з ними й доглядає її діти. Звуть її Джеміма. Яково можете, Джемімо?

— Дуже добре, красно вам дякую, мадам, — одповіла Джеміма.

— Вельми рада почути це, — сказала міс Токс. — Сподіваюся, так буде й у дальшому. П'ятеро дітей. Наймолодший має шість тижнів. Гарненький хлопчик з пухирчиком на носі — найстарший. Той пухирчик, — очі міс Токс перебігли по всій родині, — не зроду, надіюся, а через випадок?

Можна було подумати, що яблуковидий чоловік пробув: «Праска».

— Вибачте, сер, — перепросила міс Токс, — ви сказали?..

— Праска, — повторив він.

— Так, так! — мовила міс Токс. — Цілком вірно. Я забула. Мале, за відсутности своєї мами, захотіло нюхнути гарячу праску. Правильно, сер. Коли ми під'їздили до дверей, ви люб'язно почали були розповідати мені, що ви з фаху...

— Паровичник, — муркнув чоловік, — коло казанів.

— А-а! звичайно! — протягла міс Токс, замислено дивлячись на нього і, очевидно, не зовсім ясно уявляючи собі, що це позначає.

— І як це вам подобається, сер?

— Що, мам? — не зрозумів чоловік.

— Та це ж, — пояснила міс Токс, — ваше ремесло.

— О, вельми подобається, мам. Попіл подеколи потрапляє сюди, — він показав на груди, — і примушує вас говорити буркотливим голосом. Та то ж попіл, мам, а не суперечність.

Ця відповідь так мало напоумила міс Токс, що їй видавалося заважким провадити з ним розмову далі. На допомогу їй прийшла місис Чік, що заходилася докладно розпитувати Полі про її дітей, шлюбне свідоцтво, атестації й таке інше. Полі вийшла з цього страшного суду ціла та непошкоджена, і місис Чік побралась нагору до брата з ентузіастичною доповіддю та з речовими доказами на потвердження, в особі двох найрожевіших Тудлів. Прізвище бо яблуковидої родини було Тудл.

По смерті дружини містер Домбі ввесь час сидів у своїх покоях, заглибившись у думки про юність, виховання та призначення свого новонародженого сина. Інколи на його холодне серце натискував тягар холодніший і важчий ніж звичайно. Та то був скорше жаль за втратою, яку зазнав син, ніж за тою, що її відчував він сам; жаль майже гнівний. Те, що життю та поступові, на які він покладав стільки надії, загрожує брак такої дрібниці, що фірма Домбі й Син залежать од якоїсь там мамки, здавалося йому нестерпним приниженням. Пихатий і самолюбний він з гіркістю в душі думав про те, що з перших же кроків до здійснення своїх найзаповітніших мрій він мусить дивитися в руки найнятій служебці, яка на деякий час стане для дитини тим, чим, через споеднання з ним, мала бути його дружина. І відмова кожній новій кандидатці потайки тішила його. Проте, прийшов час, коли вагались між цими двома протилежними почуваннями було далі не можна. Надто тепер, бо в Полі Тудл, яку сестра представила йому з силою збочень на подяку невтомній дружбі міс Токс, не виявлено жадної вади.

— Ці діти нібито й справді здорові, — сказав містер Домбі. — Але подумати тільки, що одного дня вони можуть оголосити себе родичами Полю! Забери їх, Луїзо, і покажи мені жінку та її чоловіка.

Місис Чік однесла пару тендітних Тудлей і незабаром повернулася з грубішою парою, що хотів бачити її брат.

— Ось що, моя люб'язна, — почав містер Домбі, повертаючись у своїм кріслі так, немов він був одна суцільна маса, а не людина з кінцівками та суглобами. — Я знаю, ви бідуєте й бажаєте заробляти гроші, годуючи маленького хлопчика, мого сина, так невчасно позбавленого тої, кого ніхто не може йому заступити. Я не заперечую проти того, щоб ви у такий спосіб збільшили добробут вашої родини. Скільки мені відомо, ви можете й нам стати в пригоді. Тільки раніш як ви вступите в мою господу в такий ролі, я мушу поставити вам кілька умов. Поки ви тут, я бажаю, щоб вас знали, скажімо, як Річардс... імя — звичайне й дуже при-

стойне. Єсть у вас які заперечення проти того, щоб зватися Річардс? Вам слід було б порадитись у цій справі з вашим чоловіком.

Що чоловік той лише хихотів та щирив зуби й раз-у-раз провадив рукою перед ротом, зволожуючи собі долоню, то місис Тудл, надаремно двічі чи тричі штовхнувши його ліктем у бік, чемно присіла й відповіла, що «може, визначаючи їй платню, візьмуть на увагу й відмову її від власного імені».

— О, безперечно, — сказав містер Домбі, — я й збираюся об'єднати цей пункт з питанням про платню. Тепер Річардс, якщо ви будете за мамку моему позбавленому матері синові, я хочу, щоб ви раз на завжди запам'ятали таке. Матимете хорошу платню за виконання певних обов'язків, але за те я хочу, щоб ви бачились із вашою родиною якомога менше. Коли свої обов'язки ви виконаєте, і платні більше не діставатимете, всі зв'язки між нами вриваються. Ви розумієте мене?

Місис Тудл, видимо, вагалася. Щодо самого Тудла, то він очевидно не втямив нічого.

— У вас єсть ваші власні дати, — вів далі містер Домбі.— В нашу умову зовсім не входить, щоб ви серцем привертались до моєї дитини, або щоб моя дитина душею прихилилась до вас. Зовсім навпаки. Коли ви поїдете звідси, наш договір про купівлю й продаж, найми й винаймання буде скасовано. Дитина перестане згадувати за вас, а ви, прошу дуже, забудете про дитину.

Місис Тудл, зашарившись трохи, відповіла, що «вона, наслідуються думати, знає своє місце».

— Сподіваюсь, ви знаєте його, Річардс, — сказав містер Домбі. — Не маю жадного сумніву, що ви добре його знаєте. Та воно все так ясно й безперечно, що навряд чи інакше й може бути. Луїзо мила, влаштуй з Річардс грошеву справу і дай їй стільки, скільки вона захоче грошей. Містер—як там вас? — на одне слово прошу.

Заарештований на порозі саме тоді, як збирався слідом за жінкою вийти з кімнати, Тудл повернувся й залишився віч-на-віч з містером Домбі. То був кремезний, плечистий, патлатий, вайлуватий чоловік. Вбрання на нім сиділо якось незграбно. Природний колір волосся на його голові й у борді, здавалося, ще помутнішав од диму та вугляного пороху. Руки в нього були шорсткі та вузлуваті; чоло — квадратове, а шкіра на нім — така груба як дубова кора. Цілковитий контраст, контраст усіма сторонами з містером Домбі — одним з тих чисто поголених, гладенько підстрижених

грошовитих джентлменів, що лиснять та шамотять наче нові банкові білети, а під впливом золотої зливи стають ще твердіші та цупкіші.

— У вас, здається, єсть син? — сказав містер Домбі.

— П'ятеро, сер. Чотири сини й одна донька. Всі живі.

— Невже ж ви можете заробити на них усіх?

— Я не можу лише єдиної речі в цілому світі, сер.

— Якої речі?

— Втратити їх, сер.

— Умієте ви читати? — спитав містер Домбі.

— Не дуже добре, сер.

— Писати?

— Крейдою, сер?

— Чимнебудь, взагалі.

— Гадаю, що якби приспіло, міг би надряпати трохи крейдою, сер, — одповів Тудл, хвилинку подумавши.

— Вам, здається, тридцять два — тридцять три роки? — спитав містер Домбі.

— Десь коло того, здається, сер, — одповів Тудл, подумавши трохи довше.

— Чого ж ви тоді не вчитесь? — звідався містер Домбі.

— Я й збираюсь учитися, сер. Мене вчитиме один з моїх хлопців, коли підросте й почне відвідувати школу.

— Ну, — промовив містер Домбі, пильно, але не з більшою ніж перше симпатією, дивлячись на Тудла, що стояв, перебігаючи очима по кімнаті (власне, по стелі) і все ще проводив рукою перед ротом, — ну, ви чули, що я оце тільки що казав вашій жінці?

— Полі чула, — відповів Тудл, — ткнувши кашкетом поверх свого плеча в напрямку дверей і з виглядом абсолютного довір'я до своєї кращої половини. — Все буде гаразд.

— Ви, здається, в усім звіряєтесь на неї, — сказав містер Домбі, ошуканий у надії докладніш з'ясувати свої погляди чоловікові, як людині з твердішим характером. — і мені очевидно, нема про що розмовляти з вами.

— Ні кріхоточки, сер, — погодився Тодл. — Полі чула. Вона не змилить.

— Не буду затримувати вас більше, — сказав розчарований містер Домбі. — Де ви працювали досі?

— Здебільшого під землею, сер. Принаймні поки не одружився. Тоді я вийшов на поверхню. Думаю служити десь на залізниці, коли їх буде зовсім збудовано.

Як остання соломина переломлює спину навантаженому верблюдові, так і це останнє повідомлення підкосило підупалий дух містера Домбі. Він проводив до дверей майбут-

Тудл все ще провѣдив рукою перед ротом.

нього молочного батька свого сина і, повернувши ключ, почав у розпачливій самотині походжати по кімнаті. Не зважаючи на всю свою накрохмалену поважність і витривалість, він плакав ревними сльозами і раз по раз із хвилюванням, що його нізащо не виявив би перед свідками, повторював: «бідний, маленький хлопчик!»

Характерно для гордовитої вдачі містера Домбі: він жалував себе самого за спомогою сина. Нещасний не він — бідний удівець, що з примусу доручає свого сина жінці темного батрака, який усе життя робив «здебільшого під землею», але в двері якого ніколи не стукалась смерть, і до столу в нього щодня сідало четверо синів; ні, не він, а бідний, маленький хлопчик!

Коли ці слова були в його на устах, йому раптом запало в голову — а це свідчить, з якою силою всі його гадки, страхи та сподівання поривалися до одного центра — що та жінка стоятиме перед великою спокусою. Її немовля теж було хлопець. Хіба ж не може бути, що вона поміняє їх?

Щоправда, не в довгій часі він одмовився від такої романтичної й неправдоподібної (а зрештою, таки здійсненої)

ідеї, але не міг позбавитися думки про той жахливий випадок, коли він викриє підміну, вже встарівшись. Чи здатна ж людина, у такому стані бувши, зріктися стількох років звички, та довір'я до ошуканця й обдарувати ними чужака?

Його збудження поволі вгамувалося, страхи помалу зникли, але в нім лишалася ще тінь непевності, і містер Домбі поклав завжди стежити за Річардс, хоч і непомітно для неї. Заспокоївшись трохи, він переконав себе, що низький рівень суспільного становища жінки утворює сприятливі для нього обставини, бо поширює відстань між нею та його дитиною, і згодом зробить розлуку між ними легкою й природною.

Тим часом місис Чік і Річардс, за участю міс Токс, погодили та ратифікували умови договору. Річардс, з багатьма церемоніями, нагороджено, немов орден, маленьким Домбі, а своє немовля, обмивши його сльозами та вкривши поцілунками, вона наважилася передати Джемімі. Потім на підтримку підупалого духу родини витягнуто шклянки на вино.

— Чи не вип'єте ви шклянку вина, сер? — спитала міс Токс, коли з'явився Тудл.

— Спасибі, мам, — подякував Тудл. — Якщо ви настоюєте.

— Хіба ви не раді, що залишаєте свою милу, симпатичну дружину в такім придобнім будинку, сер? — звідалась міс Токс, киваючи та підморгуючи до нього.

— Ні, мам, — одказав Тудл. — Я бажаю, щоб вона якнайскоріше повернулася додому.

По цих словах Полі заплакала ще ревніше, і місис Чік, боячись, щоб журба мамки не пошкодила маленькому Домбі (молоко може зістися, — шепонула вона міс Токс) поквипалась урятувати становище.

— Ваш малючок квітнуче під доглядом вашої сестри Джемімі, Річардс, — мовила місис Чік, — і вам треба зробити тільки одне зусилля — ви ж бо знаєте, ми живемо в світі зусиль — щоб бути зовсім щасливою. З вас брали вже міру для жалібного вбрання, Річардс?

— Так, мадам, — схлипнула Полі.

— І воно буде надзвичайно до лиця вам, я знаю, — запевнила місис Чік, — бо ця кравчиха пошила вже мені багато сукенок. Та й матеріял же чудовий!

— Боже мій! — згукнула міс Токс, — ви будете така гарна в тім убранні, що ваш чоловік не впізнає вас. Правда, сер?

— Я впізнаю її коли завгодно і в яким завгодно вбранні, — неввічливо відповів Тудл.

На цьому містера Тудла вловити, очевидно, було не можна.

— Щодо вашого життя тут, Річардс, — вела далі місис Чік, — то все буде до ваших послуг. Ви самі замовлятимете собі щодня обід, і, я певна, вам приставлятимуть усе, чого вам заманеться, так немов ви були б справжня леді.

— Звичайно, — підхопила міс Токс, — а портеру — в необмеженій кількості. Правда, Луїзо?

— О, безперечно, — тим же тоном одповіла місис Чік. — Треба лише трохи утримуватись од городини, моя любо.

— І, мабуть, пікулей, — додала міс Токс.

— За винятком цього вона матиме цілковите право добору, і ніхто вас не обмежуватиме, моє серце.

— Ви ж знаєте, як кохає вона своє власне миленьке мале, і я не маю ніякого сумніву, Луїзо, що ви не докорятимете їй за цю любов.

— О, ні! — ласкаво обіцяла місис Чік.

— Разом із тим, — закінчила міс Токс, — вона, природна річ, повинна цікавитися й своїм малим годованцем і мусить вважати за щастя для себе, що такий херувимчик, та ще й з вищої класи на додаток, щодня притулятиметься до її грудей. Правда, Луїзо?

— Безсумнівно, правда! — ствердила місис Чік. — Ви бачите, моя любо, вона вже зовсім спокійна та вдоволена й прощається з своєю сестрою Джемімою, з своїми малятами й з своїм чесним чоловіком з усмішкою на устах і з радістю в серці. Чи не так, моя мила?

— О, так, — скрикнула міс Токс. — Звичайно, вона так і прощатиметься.

Не зважаючи на це, бідна Полі розпачливим жестом обняла всіх своїх і нарешті втекла, щоб уникнути зворушливих сцен розпрощання з дітьми. Проте, плян її вдався лише почасти, бо найменший хлопець, угадавши її наміри, поплазував слідом за нею нагору, а старший — відомий у родині під ім'ям Байлера, на спогад про парову машину — почав збіса гучно гупати своїми чоботами, виявляючи цим смуток, який поділяла з ним уся родина.

Сила помаранчів і півпенсів, жужмом сунутих у руку кожному з молодих Тудлів, вгамували перший напад їхнього відчаю, і всю родину похапки транспортовано додому в кареті, що з цієї нагоди чекала коло ганку. Діти, під доглядом Джеміми, тиснулися коло вікна й цілу дорогу викидали на вулицю помаранчі та півпенси. Сам містер Тудл примостився на позадках, бо такий спосіб пересування був йому найбільш знайомий.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ДЕ МІСТЕРА ДОМБІ ПОКАЗУЄТЬСЯ ЯК ЛЮДИНУ Й ЯК БАТЬКА НА ЧОЛІ ЙОГО ХАТНЬОГО ДЕПАРТАМЕНТА

Похорон померлої дами відбувся на цілковите задоволення трумняря й усіх сусідів, які, будучи завжди дуже вибагливі в цім питанні, відчують особисту образу при занедбанні або відхиленні від щонайдрібніших церемоній, — і численні члени господи містера Домбі посіли різноманітні, призначені для них в хатній системі місця. Світ малих цих має властивість забувати своїх небіжчиків так же легко, як і світ великих людей. І коли куховарка сказала, що покійниця леді була вельми спокійної вдачі, кастелянша прорекла, що то загальна доля; маршалок промовив: «хто б міг подумати таке?» Покоївка ознайомила, що й досі не може поняти віри цьому; а льокай сказав, що смерть пані здається йому сном — всі вони вирішили, що питання вже вичерпано, і почали думати, що їхні жалібні вбрання вже сходилися.

Для Річардс, яка влаштувалася нагорі, немов у почеснім полоні, заря нового її життя видавалася холодною та сірою. Оселя містера Домбі стояла на тінявім боці довгої, темної, страшенно пристойної вулиці, в кварталі між Портляндською площею й Брайенстонським сквером. То був наріжний будинок з просторою садибою, де містилися склепи, що хмурились заґратованими вікнами, і надвірні будівлі, що скоса дивились на всіх своїми дверима. В цім непривітнім будинку з півкруглою задньою стіною була низка віталень, що виходили на рінявий двір, де два миршавих дерева з почорнілими стовбурами та гілками скорше пороцали ніж шелестіли своїм, висхлим од диму, листям. Літне сонце бувало на цій вулиці лише під час ранішнього сніданку разом із возиводами, тандитниками, продавцями геранії, лагодільником парасольок і з чоловіком, що, ідучи, дзвонив у маленький дзвіночок з голяндського годинника. Сонце незабаром зникало на цілий день, і слідом за ним з'являлися

мандрівні музики, що показували пригоди Панча. Потім улицю давалося на поталу гнітючим катеринкам і білим мишам; подеколи, для різноманітності — їжатцеві. Далі, в сутінках, коло дверей будинків, бачити було маршалків з родини, що цього дня не обідали вдома, і нарешті, на тій же вулиці зазнавав рішучої поразки лихтарник, що робив невдалі спроби освітлити її газом.

То був похмурий будинок і знадвору, і всередині. Після похорону містер Домбі звелів позапінати всі меблі — може, щоб зберегти їх для сина, з яким зв'язані були всі його пляни, — і покої стояли неприбрані, окрім тих, що їх він залишив для себе на нижньому поверсі. Згідно з його наказом столи та стільці згромаджено в середині кімнат і покрито великими простирадлами. Ручки від дзвоників, стори та свідчада позакрито періодичними виданнями — щоденними й щотижневими, виповненими уривчастими відомостями про смерті та жахливі вбивства. Кожен канделябр чи люстра, загорнені в полотно, здавались велетенською сльозою, що звисала зі стелі. Од коминків дхнуло немов з льохів або з вогких приміщень. Образ померлої й похованої леді мав жахливий вигляд, визираючи з ряби, оповитої жалібними стрічками. Кожен подув вітру, крутячись коло сусідніх стаєнь підхоплював і приносив з собою обривки соломи, що її покладено перед домом, коли там була хвора, і що потрухлі залишки її ще й досі валялися десь по сусідству. Якась невидима сила притягала їх до порогу будинку навпроти оселі містера Домбі, і вони викликали в нього неприємні спогади.

Кімнати, що їх містер Домбі приділив для себе, лежали зараз же коло передпокою й склалися з кабінета, бібліотеки, яка власне була туалетною кімнатою, де запах велінового паперу, сап'яну й шкіри змішувався з духом багатьох пар чобіт, і чогось як оранжерея або засклена їдальня, звідки бачити було два вищезгадані дерева і кілька бродячих кішок. Всі три кімнати йшли одна по одній. Ранком, коли містер Домбі снідав в одному з двох перших покоїв, і ввечері, коли він повертався додому обідати, дзвоник запрошував Річардс з'явитися в засклену кімнату й похожати там з дорученим їй доглядові немовлям на руках. Сидячи віддалік, у півмороці, містер Домбі інколи кидав на них оком між важкими меблями (в будинкові протягом багатьох років жив його батько, і обстава там була старомодна та похмура), і бачивши його завжди самотнього, Річардс почала уявляти його собі в'язнем в опрічній камері або марою, до якої не можна наблизитися й знімати з нею розмову.

Молочна мати маленького Поля Домбі, вже кілька тижнів жила так сама й примушувала жити й свого годованця. Одного дня, коли Річардс по безцільній прохідці журними кімнатами нижнього поверху (вона ніколи не виходила з дому без місис Чік, яка, здебільшого в супроводі міс Токс, завітала до брата гарними ранками й брала мамку з малим на прогулянку, тобто кілька разів проходила по вулиці, виступаючи наче в жалібнім поході) сиділа в себе нагорі, двері тихо й повільно відчинилися, і в кімнату до неї зазирнула маленька кароока дівчинка.

— Це, напевне міс Фльоренс повернулася до своєї тітки, — подумала Річардс. — Сподіваюся, ви добре почуваете себе, міс?

— А це — мій брат? — спитала дівчинка, показуючи на немовля.

— Так, моє серденько, — відповіла Річардс. — Підійдіть і поцілуйте його.

Та дівчинка замість підійти, пильно глянула їй у обличчя й сказала:

— Що зробили ви з моєю мамою?

— Боже милий, — скрикнула мамка. — Що то за питання ставить це маленьке створіння! — Що я зробила з вашою мамою? Нічого, міс.

— Що ви зробили з моєю мамою? — повторила дитина.

— Ніколи за свого життя не бачила я такої зворушливої дівчинки! — сказала Річардс, яка, природна річ, уявила собі на місці Фльоренси одне з своїх дітей, що за подібних же обставин розпитує про неї. — Підійдіть ближче, моя хороша міс. Не бійтеся мене.

— Я вас не боюсь, — відказала, підсуваючись ближче дівчинка, — але хочу знати, що вони зробили з моєю мамою.

— Серденько моє, — мовила Річардс, — ви носите оцю гарненьку чорну сукенку на згадку про вашу маму.

— Я можу згадувати про мою маму в усякій сукенці, — відповіла дівчинка.

— Але люди вбираються в чорні сукні на спогад про тих, хто пішли звідси.

— Куди пішли? — зацікавилась дівчинка.

— Ходіть сюди та сідайте поруч зі мною, — сказала Річардс, — і я розповім вам одну історію.

Хутко збагнувши, що історія та матиме щось спільне з її запитанням, маленька Фльоренс поклатла капелюшок, який досі тримала в руці, сіла на дзиглика біля ніг мамки й утїпила очі в її обличчя.

— Жила колись, — почала Річардс, — одна леді, дуже, дуже хороша леді, і була в неї маленька донька, що вельми любила її.

— Дуже, дуже хороша леді, і була в неї маленька донька, що вельми любила її, — повторило дитя.

— Коли бог визнав це за потрібне, вона занедужала й померла.

Дитя здригнулося.

— Вона померла. Ніхто ніколи більше її не бачив, бо її поховали в землі, де ростуть дерева.

— В холодній землі? — спитала дівчинка й знову здригнулася.

— Ні, в теплій землі, — відповіла Річардс, з радістю вхопившись за цю нагоду, — в теплій землі, де негарне дрібне насіння обертається в чудові квітки, в траву, в збіжжя і в багато чого іншого. Де гарні люди обертаються в світлих янголів і відлітають у небо.

Дитина, що весь час сиділа похнюпившись, підвела голову й стала пильно дивитись на неї.

— Отже, — вела мамка далі, трохи вагаючись між цим допитливим поглядом, бажанням заспокоїти дитину й непевністю в своїх слабких силах, — отже, коли леді померла, хоч хто б там її взяв і куди б її не поклали, вона пішла до бога. І вона благала його, та леді, — казала Полі, надзвичайно хвилюючись, — навчити її дитину щиро вірити цьому; вірити, що їй там дуже хороше, знати, що вона завжди любить свою доньку, сподіватися й старатися — о, старатися через ціле своє життя! — зустрітися одного дня там з своєю мамою й ніколи, зовсім ніколи не розлучатися з нею.

— То була моя мама! — скрикнула дівчинка, схопилася з дзиглика й обняла Річардс за шию.

— І серце дитини, — Полі притиснула Поля до своїх грудей, — серце маленької доньки було настільки повне віри, що коли вона почула про це од сторонньої людини-мамки, яка не вміла розказувати як слід, але й сама була мати — то не почувала вже себе такою самотньою, плакала в неї на колінах і голубила немовля, отак, отак, отак! — Полі гладила кучері дівчинки й поливала їх сльозами. — Ось і все, моя голубонько.

— Оце так, так міс Фльой! — І ви думаете ваш тато не сердитиметься на вас? Він же суворо заборонив вам ходити до мамки й надокучати їй, — згукнув з порога голос, що належав невисокій на зріст, смаглявій дівчині років чотирнадцяти, з кирпатеньким носом і чорними як агат очима.

— Вона зовсім не надокучає мені, — відповіла здивована Полі. — Я дуже люблю дітей.

— О, прошу вибачити, міс Річардс, це ще нічого не значить, — відказала кароока дівчина, така сокиркувата та гостра на язик, що здавалося, завжди викликала сльози в своїх співбесідників. — Я дуже люблю солодкі булочки за пені, місис Річардс, але з цього зовсім не витікає, що в мене вони єсть до чаю.

— Не в тому справа, — мовила Полі.

— О, дякую вам, місис Річардс, — відмовила швидка дівчина, — справа саме в цьому. Не забувайте, будьте ласкаві, що міс Фльой припоручено мені, а містера Поля—вам.

— Але нам нема чого сваритися із вами, — зауважила Полі.

— О, ні, місис Річардс, ні в яким разі, — згодилася Заводіяка, — бо посада коло міс Фльой—постійна, а посада коло містера Поля—тимчасова. — Заводіяка не визнавала розділових знаків і випалювала все, що мала сказати, одним реченням і по змозі не зводячи духу.

— Міс Фльоренс, здається тільки но повернулася додому? — спитала Полі.

— Так, місис Річардс, тільки но повернулася додому, і міс Фльой, не минуло й чверти години, як ви вдома, а ви вже замазали своїм мокрим обличчям дорогу жалібну сукню, що її міс Річардс носить по вашій мамі. — По цих словах юна Заводіяка, що насправжки звалася Сюзана Ніпер, одірвала дитину від її нового друга так, ніби та була зуб. Проте зробила вона це більше через занадто ретельне ставлення до своїх обов'язків ніж з бажання вчинити якусь прикрість своїй вихованці.

— Вона, напевне, щаслива, що знову повернулася додому, — з підбадьорливою усмішкою на здоровім виду хитнула до неї головою Полі, — і буде дуже рада побачити сьогодні ввечері свого тата.

— Слухайте, місис Річардс! — згукнула міс Ніпер. — Нічого подібного. Побачити свого тата! Ач куди! Хотіла б я знати, як вона зробить це.

— А хіба ж не побачить? — спитала Полі.

— Ні, місис Річардс, ні! Її батько занадто заклопотаний іншими справами. Він і раніш завжди був обтяжений іншими справами, та й вона ніколи не була його улюбленицею. Жінок у цій господі не визнають за людей, місис Річардс, запевняю вас.

Дитя почережно зиркало то на мамку, то на Сюзану, ніби розуміло й одчувало те, про що вони говорили.

Я дуже люблю солодкі булочки за пені, місис Річардс, але з цього зовсім не витікає, що вони єсть в мене до чаю.

— Ви дивуєте мене, — скрикнула Полі. — Невже ж містер Домбі не бачив її відтоді?..

— Ні, — перебила Сюзана Ніпер, — не бачив відтоді, і ймовірно не скидував на неї оком багато вже місяців. Не знаю, впізнав би він своє дитя, якби спіткав її на вулиці сьогодні ввечері. — Щодо мене, — хитнула головою Заводяка, — то я думаю, він і гадки не має про моє існування.

— Бідна голубочка! — зідхнула Річардс, маючи на увазі не міс Ніпер, а маленьку Фльоренс.

— О, ближче як на сто миль од того місця, де ми з вами оце розмовляємо, живе один татарин. Знаєте, місис Річардс, присутніх, звичайно, вилучається. Бажаю вам щасливого дня, місис Річардс. Ну, міс Фльой, ходім зі мною і не зупиняйтесь немов яка вередлива дівчина, що її ім'я не можна навести як взірець гарної поведінки.

Не зважаючи ні на ці вмовлення, ні на деякі спроби з боку Сюзани Ніпер викрутити їй праве плече, Фльоренс випорснула з-під її рук і палко поцілувала свою нову приятельку.

— Бувайте здорові, — сказало дитя. — Нехай благословить вас бог! Я знову прийду побачитись із вами, а ви завітайте до мене. Сюзана дозволить нам. Правда, Сюзано?

Заводяка була з природи непогане маленьке створіння, дарма, що належала до новітньої школи вихователів юнацтва, представники якої гадають, що дітей треба завжди трусити, перетрушувати та смикати, щоб вони блищали наче нові монети. Коли Фльоренс прохальним тоном звернулась до неї і зробила благуший жест, вона схрестила на грудях руки, і в її широко розплющених чорних очах майнув лагідний вираз.

— Це не гаразд з вашого боку, міс Фльой, бо, ви знаєте, я ні в чім не можу відмовити вам. Місис Річардс і я помірковано, чи не можна тут чого зробити. Якби місис Річардс захотіла, то я ладна податись хоч до Хіни. Шкода тільки, що не знаю, як видобутись з лондонських корабельнь.

Річардс на цю пропозицію висловила свою згоду.

— Цей будинок зовсім не такий веселий, щоб комунебудь заманулося цуратися людей, місис Річардс, — сказала міс Ніпер. — Ваші Токси та Чіки, може, і вирвуть мені два передні зуби, але це ж зовсім не підстава, щоб я офірувала їм цілком обидві щелепи.

Проти цієї думки, як абсолютно очевидної, місис Річардс теж не заперечувала.

— Я, звичайно, ладна жити з вами в добрій згоді, місис Річардс, доки містер Поль потребує ваших послуг,

тільки тоді лиш, коли це не суперечитиме наказам. Але, боже милий, ви все ще не прибрали ваших речей, міс Фльой, уперта ви дитина! Ходім!

З цими словами Сюзана Ніпер, у нападі енергії, схопила свою юну вихованку й виштовхала її за двері.

Занедбана, зажурена дівчинка була така мила, спокійна та безодмовна; стільки було в неї любови, якою, здавалося, ніхто не цікавився; стільки журливого розуму, на який ніхто не звертав уваги — що Полі, коли вона опинилася сама, стало сумно. Коротенька розмова між нею й безматерньою дівчинкою зворушила її батьківське серце не менше ніж серце дитини, і обидві вони відчували, як між ними зродилися обопільні симпатія та довір'я.

Хоч як зв'язвся містер Тудл на Полі, а вона щодо освічености не на багато перевершувала свою дружину. Але Полі була звичайний тип простої нехитрої жінки, що в масі кращі, вірніші, вищі, благородніші, чуліші, м'якші, сталіші, жаліснші та здатніші на самовідречення ніж чоловіки. І вельми можливо, що при всім своїм неуцтві вона з самого початку могла би розкрити містерові Домбі очі на те, що згодом вразило його наче блискавка.

Та це вже справа дальшого. Тепер Полі думала тільки про те, щоб використати доброзичливе ставлення міс Ніпер і обміркувати законні способи мати коло себе маленьку Фльоренс. Слушна okazія набігла того ж таки вечора.

Як і завжди, дзвоник прикликав її до заскленого покою, де вона з немовлям на руках похожала вже довгий час, коли, на превеликий подив та замішання мамки, містер Домбі встав з-за стола й підійшов до неї.

— Добривечір, Річардс.

То був той самий суворий, холодний джентлмен, якого вона бачила в перший день, з тим самим жорстоким поглядом, і Полі мимохить спустила очі, роблячи в той же час реверанса.

— Як ся має містер Поль, Річардс?

— Росте, сер; і в добрім здоров'ї, сер.

— Він так і виглядає, — зауважив містер Домбі, із зацікавленням розглядаючи манесеньке личко, що його відкрила мамка, і удаючи байдужість. — Вам, сподіваюся, дають усе, що ви хочете?

— Дають; дякую вам, сер.

В її відповіді так виразно далось чути вагання, що містер Домбі, який завернувся вже йти до себе, спинився й допитливо глянув на неї.

— Я думаю, сер, ніщо не звеселяє й не втішає діти так,

як інші діти, які граються поруч них, — набралась відваги Полі.

— Мені здається, я казав мам, Річардс, коли ви вперше прийшли сюди, — насупився містер Домбі, — що хотів би, щоб ви бачилися з вашою родиною якомога менше. Можете собі гуляти далі, прошу.

По цих словах він зник у внутрішніх покоях, і Полі мала приємність відчувати, що містер Домбі зовсім не правильно зрозумів її, і що вона здобулася на неласку, не поступившись ні на крок у своїй справі.

Спускаючись сходами завтра, вона бачила, що містер Домбі походить по теплиці. Вражена цим несподіваним видовиськом, Полі спинилася коло дверей, не знаючи, чи йти їй далі, коли він прикликав її.

— Якщо ви дійсно вважаєте, що таке товариство буде корисне для дитини... — різким тоном промовив він, так ніби між його словами й їхньою вчорашньою розмовою не було ніякого переміжку, — то міс Фльоренс?

— Нічого не може бути краще за міс Фльоренс, сер, — зраділа Полі. — Тільки, скільки я зрозуміла її молоду покоївку, то вони не...

Містер Домбі подзвонив і, чекаючи на відповідь, знову став походжати по теплиці.

— Скажіть їм, щоб міс Фльоренс дозволяли бути з Річардс і виходити з нею, коли вона того захоче. Діти можуть бути вкупі, коли того забажає Річардс.

Залізо було тепле, і Річардс, сміливо kleплячи його (діло було праве, і вона, дарма, що інстинктивно боялася містера Домбі, діяла сміливо), попросила зараз же послати по Фльоренс, щоб та сприятелася зі своїм братом.

Поки слуга виконував це доручення, Полі удавала ніби заколисує дитину. Їй здалося, що містер Домбі почервонів, змінився на виду, сквапно повернувся, немов щоб змінити свій наказ і стримався тільки тому, що почувив сором.

І вона не помилилася. Останній раз містер Домбі бачив свою занедбану доньку, коли вона журно обнімала свою мати, і ця картина була для нього і відкриттям, і докором. Хоч як захоплював його увагу син, що на нього містер Домбі покладав такі великі надії, а цієї сцени забути він не міг. Він не міг забути, що в ній він не брав ні щонайменшої участі; що в ній, на ясных глибинах ніжності та правди, обіймаючи одне одного, лежали лише ті дві особи, а він стояв на березі як звичайний глядач, якого вони одцуралися.

Містер Домбі не міг вигнати цих фігур з своєї пам'яті, не міг спорознитися свій мозок од невиразних думок, що їх

вони викликали. Він бачив ці образи крізь туман своєї пихи, і під впливом їх його колишня байдужість до Фльоренси перетворилася на дивне, неприємне хвилювання. Він навіть відчував, що дитя стежить за ним і з недовір'ям ставиться до нього. В її руках немов був ключ од якоїсь таємниці в його грудях, ледве відомої йому самому; якесь природжене знання секрета розладженої струни в його серці, що її вона, своїм подихом, могла примусити бриніти.

Його чуття до доньки було негативне від самого її народження. Він не відчував огиди до неї: не варто було гаяти на це час або псувати собі добрий гумор. Фльоренс ніколи не була для нього виразно неприємним предметом, а тепер вона починала дратувати його. Вона порушувала його спокій. Він охоче не думав би про неї, коли б знав, як це зробити. А мабуть, — хто розв'яже ці таємниці? — він боявся, що візьме ненависть на неї.

Коли маленька Фльоренс боязко ступила в кімнату, містер Домбі перестав ходити й глянув на дівчинку. Якби він глянув з більшим зацікавленням і більш батьківським оком, він прочитав би в її гострім погляді потяг і острах, між якими вона вагалася: бажання кинутись до нього, обняти й скрикнути, заховавши обличчя в його обіймах: «Тату, спробуйте покохати мене! У мене ж нема нікого опріч вас!»; побоювання, що її відштовхнуть; опаску, що її зухвалість образить його.

Якби містер Домбі бачив це, він побачив би, як потребує вона підтримки та впевненості, і зрозумів би, що її юне серце блукає, шукаючи природного притулку для своїх радощів і скорбот.

Та він не бачив і не зрозумів нічого. Він бачив тільки, що вона нерішуче спинилася коло дверей й глянула на нього.

— Заходь, — мовив він, — заходь же! Чого боїться ця дитина?

Фльоренс ступила ще кілька кроків, і, щільно притиснувши до тіла свої рученята, похолодно озирнулася.

— Підійди сюди, Фльоренс, — холодно сказав її батько. — Ти знаєш, хто я?

— Знаю, тату.

— Хіба ти не маєш нічого сказати мені?

Сльози на очах, що їх дівчинка підвела до обличчя батькова, раптом застигли під його поглядом. Вона знову спустила їх і простягла йому ручку, що тремтіла.

Містер Домбі байдужно взяв її в свою й глянув на неї згори вниз, і собі не знаючи, що сказати.

— Ну, будь же гарна дівчинка! — вимовив він, гладячи

її по голові з розгубленим і зняковілим виглядом. — Іди до Річардс, іди!

Дівчинка все ще вагалася, ніби хотіла пригорнутись до нього або мала невиразну надію, що він підніме та поцілує її, і ще раз глянула йому в обличчя. Містер Домбі впізнав погляд, яким вона, тої ночі дивилася на доктора, мимоволі спустив свою руку й одвернувся.

Не важко зрозуміти, що присутність батька прикро відбивалася на дівчинці. Вона не тільки зав'язувала їй розум, а накладала печатку на її природну грацію й ніби стискувала рухи. Навіт Полі, хоч як добре ставилася вона до Фльоренси, помітила це, і судячи про містера Домбі з самої себе, складала велику надію на німе благання жалібної сукні бідної Фльоренси.

— То ж буде жорстоко, — думала Полі, — якщо він любитиме лише одне безматерне дитя, коли в нього перед очима єсть і друге, та ще й дівчинка.

Отже Полі старалася, щоб Фльоренс якнайдовше була перед очима містера Домбі і робила все можливе, щоб довести, що маленький Поль веселішає в товаристві своєї сестри. Коли настав час іти нагору, вона хотіла була послати дівчинку до внутрішніх покоїв оддати батькові надобраніч, але боязка Фльоренс не насмілилась і на настирливі умовляння мамки затулила собі очі руками, немов вважала себе за негідну такої чести й сказала:

— О, ні, ні! Я йому не потрібна! Я йому не потрібна!

Ця маленька суперечка зацікавила містера Домбі, і він з-за столу, за яким пив вино, спитав, у чім річ?

— Міс Фльоренс боялася, що потурбує вас, сер, коли підійде віддати вам надобраніч, — пояснила Річардс.

— То — маловажно, — промовив містер Домбі. — Можете дозволити їй приходити та відходити, не звертаючи на мене уваги.

Дитя здригнулося, почувши це, і пішло з кімнати раніш, як її вірний друг встигла глянути на неї.

А втім Полі не мало раділа з успіху свого хитро-вигаданого пляну та з спритности, з якою вона його здійснила. і своїми радіщами поділилася з Заводіякою, коли та прийшла до неї нагору. Міс Ніпер прийняла цю ознаку довір'я так само як і передбачення їхньої майбутньої спілки, досить холодно і не виявила ніякого ентузіязму.

— Я думала, ви будете вдоволені, — сказала Полі.

— О, так, міс Річардс, я дуже вдоволена, дякую вам, — відповіла Сюзана, раптом випростовуючи спину так, ніби в її шнурівці стало на одну кістку більше.

— Цього, проте, не видно, — зауважила Полі.

— О, будши на постійній посаді, я не можу поводитись так, як тимчасові служниці, — відповіла Сюзана Ніпер. — Тимчасові тут беруть гору в усім, але хоч між нашим і сусіднім домом є мур, я зовсім не повинна дряпатись на нього, місис Річардс.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

*ДЕ НА КОНІ ЦИХ ПРИГОД УПЕРШЕ З'ЯВЛЯЮТЬСЯ ДЕЯКІ НОВІ
ДІЄВІ ОСОБИ*

Контора фірми Домбі й Син містилася в самому центрі лондонського Сіті, де, в разі їх не глушив вуличний гомір, чути було дзвони з Бауської дзвіниці, і проте дещо в її зовнішнім околі зберігало ще романтичні сліди авантурницької історії. На відстані п'яти хвилин ходи лежало царство Гога й Магога. Корслівська біржа була на похваті. Англійський Банк з його повними золотом і сріблом льогами, виритими «серед покійників» сусідив із нею. Зараз же за рогом стояв багатющий будинок Ост-Індського Товариства, що вавив перехожих дорогоцінними матеріями, самоцвітним камінням, тиграми, слонами, сідлами з балдахинами, кальянами, парасольками, пальмовими деревами, паланкіними й смаглявими принцями, які в своїх шпичастих, з заломленими носками капцях пишно сиділи на розкішних килимах. Скрізь на вивісках були кораблі, що під усіма вітрилами пливли до всіх країн світу; величезні склепи, де протягом півгодини кожен міг цілком екіпіруватися для хоч якої далекої подорожі; маленькі дерев'яні мічмани в уніформах, що давно вже повиводились, завжди висіли понад дверима крамниць з морськими інструментами й роздивлялися на фурманів кебів.

Єдиний господар і власник одної з цих фігур (ми по-панібратському назовемо її найдерев'янішою) з елегантно виставленою наперед правою ногою, з несумісними з розумом людським пряжками на черевичках та з кишнями на камізельці, і з притуленою до правого ока образливо-непомірною прозірною трубою; єдиний господар і власник цього мічмана, ще й гордий на нього на додаток, літній джентлмен у валійській перуці платив за цей будинок комірне та різні податки більше років, ніж багато з живих мічманів

мали їх зроду. А мічманів же дозрілого віку не бракувало в англійській флоті.

Предметами торгівлі цього старого джентлмена були хронометри, барометри, телескопи, компаси, загальні мапи та мапи морських шляхів, секстанти, квадранти й найрізноманітніші інструменти, що їх уживають для керування кораблем та для визначення місця його перебування. В шухлядах і на полицях лежали бронзові та шкляні речі, що орудувати ними, здогадатись про їхнє призначення, або, взявши й розглянувши їх, без сторонньої допомоги покласти назад у відповідні коробочки з червоного дерева, зуміли би сами посвячені в таємниці цієї науки. Кожну річ було впихнуто у можливо тісний ящик, примоцовано до найвужчих рожків, притиснено найцупкішими подушечками або пригвинчено до найгостріших кутів, щоб вберегти від морської гойданини її філософічний спокій. Таких надзвичайних застережних заходів було вжито, щоб ощадити місце. Всю цю практичну навігацію було так добре вкладено, припасовано та пригвинчено, що вся крамниця набувала затишного, корабельного вигляду, і, здавалося, бракувало лише морського простору, щоб вона щасливо відбула подорож хоч до найвіддаленішого в світі острова.

Багато дрібниць у хатнім житті майстра корабельних інструментів, що пишався своїм маленьким мічманом, викликали та зміцнювали цю гадку. Він водився переважно з крамарями морського харчу, і на його столі завжди лежала сила справжніх морських бісквітів. Він був добре обізнаний з сушенням м'ясом та язиками з виразним духом просмоленої ливви. Пікулі подавались у нього до столу у великих гуртових бляшанках з написом «продаю весь харч, потрібний для морських подорожей», а спиртні напої — в балцанках без шийки. По стінах висіли старі гравюри, що виображали кораблі з абетковим переліком різних їхніх таємниць. На тарілках намальовано було фрегату «Татарин» з розвиненими вітрилами. Коминок прикрашали заморські скойки, морські водорості та мохи. Обшальована маленька вітальня освітлювалась наче каюта вікном у стелі.

Він і жив тут, немов шкіпер на кораблі, сам з своїм небожем Вальтером — хлопчиком років чотирнадцяти, який, у згоді з загальним стилем, теж скидався на мічмана. На цім, щоправда, схожість і кінчалася, бо в зовнішності Соломона Джілса (відомого більше під ім'ям старого Соля) не було нічогісінько морського. Не кажучи вже про його вайійську перуку, найрівнішу й найупертішу з перук, що будь-коли існували, він ні в чім не був подібний до корсара.

То був спокійний, розважливий старий, повільний у розмовах, з очима, червоними як два маленькі сонця, що прозирають крізь туман. Його маніри нагадували людину, яка тільки но прокинулася і, перебувши перед тим три або чотири дні серед оптичних інструментів, бачить усе в зеленому світлі. Єдина зміна, яку давалося спостерігати в його зовнішній подобі, полягала в тім, що подеколи замість трійки кольору кави з блискучими гудзиками він убирався в той таки костюм кольору кави з виїмком штанів, які були тоді жовтуватого кольору. Він носив точно припасовані до сорочки жаба, на лобі — пару першорядних окулярів, а в кишенці на годинник мав величезного хронометра. Він скорше подумав би, що всі годинники та дзигарі в Сіті, і навіть саме сонце, змовились проти цієї коштовности ніж узяв би під сумнів її дорожочинні якості. Довгі й довгі роки був він такий і в своїй крамниці, і у вітальні ззаду маленького мічмана, щодня облягаючись на самотнім горищі, де часто-густо ревли гармати в той час, як інші англійські джентлмени, що жили внизу, мали дуже незначне, або й не мали ніякого уявлення про погоду.

Читач і Соломон Джілс знайомляться о пів до шостої осіннього вечора. Соломон Джілс саме дивиться на свій бездоганний хронометр. Звичайний одплив з Сіті почався вже з годину тому, але натовп усе ще котиться в західньому напрямі. «Вулицею наче вимело», як каже містер Джілс. Вночі, певне, падатиме дощ. Всі барометри в крамниці знизилися, і перші краплі вільги блищать уже на триріжнім капелюсі дерев'яного мічмана.

— Дивно, де ж це той Вальтер? — сказав Соломон Джілс, обережно поклавши хронометра на місце. — Обід готовий ще півгодини тому, а Вальтера нема.

Перекрутившись на своїм стільці ззаду бюрка, містер Джілс визирнув крізь інструменти у вікно, сподіваючись побачити, як його небіж переходить вулицю. Ні; його не було між розкритих парасольок, і, звичайно ж, то не він, а хлопчик газетяр у лякованім кашкеті, що нога за ногою йде повз будинок і вказним пальцем креслить своє ім'я на мідяній дошці з ім'ям містера Джілса.

— Не знав би я, що він занадто любить мене і не втече закордон на якомусь кораблі наперекір моїй волі, я почав би вже непокоїтись, — мовив містер Джілс, постукавши пальцем по двох чи трьох барометрах. — Далєбі, непокоївся би. Всі барометри знижуються, га! Сила вільги. Ну, її саме й треба. Я думаю, — вів далі містер Джілс, здуваючи порохи з шухляди на компас, — я думаю, ви показуєте неправильно

і не схиляється, як мій небіж, до вітальні. А вітальня дивиться просто на північ і не збочує й на одну двадцятку градусів.

— Галло, — дядю Соле!

— Галло, хлопчику! — скрикнув інструментальний майстер, швидко повертаючись. — А, то ти вже тут?

Вальтер був веселий, бадьорий хлопець, вогкий од дощу, що змочив його, поки він біг додому, гарний на виду, з блискотючими очима й кучерявим волоссям.

— Ну, дядечку, як вам велося без мене цілий день? А обід готовий? Я таки добре виголодався.

— Щодо того, як мені велося, — добродушно відповів Соломон, — то було би дивно, якби без малого цуценяти як ти, я почував себе багато краще ніж з тобою. Щодо того, чи готовий обід, то він був готовий ще півгодини тому й чекає на тебе; щодо голоду, то я голодний.

— Тоді ходім, дядю, — згукнув хлопець. — І ура на честь адмірала!

— Під три чорти адмірала! — відказав Соломон Джілс. — Ти хочеш сказати: лорд-мера.

— Ні, не хочу! — гукав хлопець. — Ура адміралові! Ура адміралові! Рушай!

По цій команді валійську перуку й того, хто її носив, без опору впроваджено до вітальні, так ніби він ішов на чолі загону в п'ятсот чоловіка, і дядько Соль та його небіж негайно ж заходились коло смаженої камбули, наперед смакуючи біфтекс.

— Хай живе на віки лорд-мер! — викликнув Соломон. — Не треба більше адміралів! Твій адмірал, то — лорд-мер.

— Хіба ж це так? — відповів хлопець, хитаючи головою. — Ні, джура вже краще за нього. Він подеколи виبدوє свій меч з піхов.

— І кривить страшні гримаси; так то йому важко, — заперечив дядько. — Слухай но, Валі, слухай, що я тобі скажу. Подивися на коминкову дошку.

— Хто це повісив туди на цвях мій срібний келих? — спитав хлопець.

— Я, — відповів дядько. — Нема більше ніяких келехів. Мусимо пити тепер з шклянок, Вальтер. Ми — люди ділові. Ми становимо частину Сіті. Сьогодні ранком ми розпочали жити.

— Гаразд, дядю, я питиму з усього, чого ви хочете, аби я міг пити на ваше здоров'я. За ваше, дядю Соле, і ура на честь...

— Лорд-мера, — перебив старий.

— Лорд-мера, шерифів, міських радників і членів купецької корпорації. Хай живуть вони багато років!

Дядько з видимим задоволенням притакнув головою.

— Ну, а тепер, — мовив він, — розкажи нам щонебудь про фірму.

— О, про фірму нема чого й розводитись, дядю, — одказав хлопець, складаючи свої ніж та виделку. — Це красива низка темних кімнат. В кімнаті, де я сиджу, єсть високі грати просто коминка, залізна шафа, кілька об'яв про відхід кораблів, календар, кілька бюрок і стільці, пляшка з чорнилами, кілька книжок, кілька скринь і сила павутиння. Одна павоть — як раз у мене над головою, в ній заплуталась величезна синя муха, і, мені здається, вона висить там уже віддавна.

— Більше там нема нічого? — звідався дядько.

— Ні, нічогосінько; за винятком старої клітки на птахів (не розумію, як вона туди потрапила) і ящика на вугілля.

— І жодної банкової книги, або книги для запису чеків чи векселів, і взагалі будь-яких ознак багатства, що крутиться там день-у-день? — спитав старий Соль, пильно вдивляючись у небожа немов крізь туман, що завжди ніби висів круг його, і особливо якось підкреслюючи скремі слова.

— О, звичайно ж; купи їх, я думаю, — байдужим тоном одповів небіж, — але всі ті книги лежать або в кімнаті містера Каркера, або в містера Морфіна, або в самого містера Домбі.

— А містер Домбі був сьогодні в конторі? — зацікавився дядько.

— Авжеж; цілий день то приходив, то відходив.

— Він, я думаю, і не помітив тебе?

— Ні, помітив. Він підійшов до мого стільця — я хотів би, щоб він був не такий урочистий та суворий, дядю — і каже: «О, ви — син містера Джілса, інструментального майстра?» «Небіж, сер», одповів я. «Я й сказав: небіж», каже він. Але я можу запрягтися, що він сказав: син, дядю.

— Ти помилився, я гадаю. Ну, та це маловажно.

— Це і справді — маловажно. Тільки мені здається, йому не слід було б говорити так різко. Адже немає ніякої образи в тім, що він узяв мене за сина. Потім він казав мені, що ви розповідали йому про мене, і що він, як обіцяв вам, знайшов мені посаду в своїй конторі, і що я повинен працювати пильно та старанно, а тоді пішов од мене. У мене залишилось вражіння, що я не дуже йому сподобався.

— Ти хочеш сказати, — зауважив інструментальний майстер, — що він тобі не дуже припав до серця.

— Може, воно й так, дядю, — засміявся хлопець. — Я ще над цим не замислювався.

Закінчуючи обід, Соломон мав трохи поважніший вигляд і від часу до часу зиркав на веселе обличчя хлопця. Коли все було з'їдено і обрус знято (обід їм приносили з сусіднього ресторану), він запалив свічку й спустився в невеличкий льох, тоді як небіж, стоячи на зацвілих сходах, присвічував йому. Попоравшись там з хвилину, старий повернувся з дуже древньою на позір пляшкою, вкритою пилом і брудом.

— Що це ви, дядю Соле? — мовив хлопець. — Це ж чудова мадера. Її лишається ще тільки одна пляшка.

Дядько Соль похитав головою, даючи цим на розум, що знає що робить, витяг серед урочистої тиші корку з шийки, налляв дві шклянки й поставив на стіл пляшку й третю, порожню шклянку.

— Ви питимете з другої пляшки, Валі, коли стоятимете на твердому ґрунті, коли будете заможна, поважна від усіх, щаслива людина; коли перші кроки в житті, що їх ви зробили сьогодні, приведуть вас — про що я благаю бога — до тихого притулку в кінці дороги. А я завжди любитиму вас.

Частина туману, що висів круг старого Соля, здавалося, потрапила йому до горла, бо голос його хрипів. Йому тремтіла рука, коли він підносив свою шклянку, щоб чаркнутись із небожем. Та змочивши губи вином він одним проковтом вихилив його, як і годиться чоловікові, а потім підцмокнув.

— Любий дядю, — мовив небіж, прибираючи бадьорого вигляду, дарма що сльози застеляли йому очі, — п'ю за честь, що її ви мені зробили і так далі, і так далі. Я пропоную тепер тричі й ще один раз випити за містера Соломона Джілса. Ура! А ви, дядю, виголосите відвітній тост, коли ми з вами будемо разом пити з останньої пляшки. Гаразд?

Вони чаркнулися ще раз, і Вальтер, який не починав ще свого вина, пригубив шклянку і підніс її до очей з критичним виглядом великого знавця.

Дядько деякий час сидів мовчки й дивився на нього. Нарешті, коли погляди їхні зустрілися, старий Соломон вголос висловив думки, що цікавили його, так ніби весь час перед тим говорив на цю тему.

— Правду сказавши, Вальтере, — мовив він, — свою торгівлю я проводжу тільки через звичку. Я так освоївся з нею,

що навряд чи міг би жити, якби кинув її. Але ж роботи нема; нема роботи. Коли цю уніформу, — показав він на маленького мічмана, — ще носили, тоді, звичайно, можна було забагатіти, і люди багатіли. Та конкуренція, конкуренція... нові винаходи, нові винаходи... зміни, зміни. Світ пройшов повз мене. Я не знаю навіть, де я. І ще менше знаю, де мої клієнти.

— Не звертайте на них уваги, дядю.

— Відтоді, приміром, як ти повернувся додому з Пекгемського пансіону — тобто. оце вже десять день — до крамниці, скільки я помню, приходила лише одна особа.

— Дві, дядю. Невже ви забули. Був якийсь чоловік, що просив розміняти йому соверена...

— Це — один, — сказав Соломон.

— Як, дядю, хіба ж ту жінку, що питалася, як пройти до Майлендської застави, ви не вважаєте за людину?

— А, це правда, — погодився Соломон. — Дві особи. Я й забув про ту жінку.

— І вони, напевне, нічого не купили? — скрикнув хлопець.

— Ні; нічого не купили, — спокійно ствердив дядько.

— І нічого й не збиралися купувати?

— Ні, бо якби їм було чого треба, то вони звернулись би до іншої крамниці, — тим же тоном одповів Соломон.

— А, проте, їх усе ж таки було двоє, дядю, — згукнув хлопець так, нібито святкував велику перемогу. — А ви казали тільки одна особа.

— У кожному разі, Валі, — по короткій павзі зрезюмував дядько, — не бувши дикуни з острова Робінсона Крузо, ми з тобою не можемо жити коштом чоловіка, який просить розміняти йому соверена, і жінки, що шукає дороги до Майлендської застави. Як я казав уже, світ пройшов повз мене. Я не ремствую, але я більше не розумію його. Крамарі вже не ті, які вони були давніш, учні — не ті, справи — не ті, пожиток од торгівлі — не той. Сім вісьмих мого краму вийшли вже з моди. Я сам — старомодна людина в старомодній крамниці, що міститься на вулиці, якої я не впізнаю. Час випередив мене, і я вже занадто старий, щоб навздогнати його. Навіть гамір, який він здійсмає десь там попереду, і той дратує мене.

Вальтер хотів був одповісти, та дядько вхопив його за руку.

— Ось чому, Валі; ось чому я дуже хочу, щоб ти якнайраніше ввійшов до ділового світу й став на ділову стежку. Я — лише тінь ділової людини; мого ділового ества давно вже нема, а коли я помру, то й тіні тої не буде. Знавши,

що ти не дістанеш од мене ніякої спадщини, я подумав, що тобі корисно було б скористатися хоч уламками старих зв'язків, що залишилися ще в мене просто з навички. Дехто гадають, що я — людина заможна. Заради тебе я бажав би, щоб вони мали рацію. Та хоч яку б спадщину я не залишив, а служачи в такій фірмі як Домбі, ти стоїш на певнім шляху і можеш дійти найкращих наслідків. Працюй старанно, постарайся полюбити свою роботу, мій хлопчику, намагайся стати незалежним і будь щасливий.

— Я докладатиму всіх сил, щоб виправдати вашу ласку до мене, дядю, — серйозно сказав хлопець. — Я зроблю все, що буде мені під силу.

— Я це знаю, — промовив Соломон. — Я певний того, — і він з подвоєною приемністю заходився коло другої шклянки мадери. — Щодо моря, — провадив він далі, — то воно досить гарне в уяві, Валі, але не в дійсності. В дійсності це зовсім не так. Природна річ, звикши до всіх цих штук, ти не можеш не думати про нього; але воно не варте того; зовсім не варте.

А втім, Соломон Джілс, говорячи про море, з прихованим захопленням затер собі руки і з невимовною симпатією глянув на морське приладдя навколо.

— Подумай, наприклад, про це вино, що, я не знаю навіть скільки разів, було в Індії й поверталось назад, а один раз об'їхало круг світу. Подумай про чорні, як дьоготь ночі, про вітри, що бувають там, про бурхливі хвилі!

— Про громовицю, блискавку, зливи, градобої, шторми, — підхопив хлопець.

— Правда, це вино пройшло крізь усі ці небезпеки, — зауважив Соломон. — Подумай, як риплять і тріщать снасті та щогли, як між линвами та вітрилами реве ураган!

— Як там, нагорі, метушаться матроси! Кожен намагається перший розмотати замерзлу мотузку від свого вітрила, а корабель тим часом, наче навіжений, качається й перекочується з хвилі на хвилю.

— Правильно, — схвалив Соломон, — і всього цього знало барило з нашим вином. А пригадуєш, коли «Чарівна Салі» потопла в...

— У Балтійському морі, глибокій ночі; двадцять п'ять хвилин до першої, коли став годинник у кишені капітана, а він сам упав мертвий біля грот-щогли чотирнадцятого лютого сімсот дев'ятого року, — з великим запалом закінчив Вальтер.

— Правильно, цілком правильно! — вигукнув старий Соль. — На ній було тоді п'ятсот барил з таким вином. І всі

(опріч першого помічника, першого лейтенанта, двох матросів і одної дами, що врятувалася на блаженському човні) почали розбивати барила, стали пити, п'яні як грязь виспівували «Рул Британіє» та так і потопли.

— А як, дядю, під час жахливої бурі, за дві години перед світанком, четвертого березня сімдесяти першого року, викинуло на берег «Георга Другого» з двомастами коней! Коні одв'язалися на самому початку шторма й зняли такий гармидер, що екіпаж вирішив, що на кораблі повно чортів, і всі, навіть найнадійніші люди, з переляку кинулись у воду. Тоді лишилися живі тільки двоє матросів, які й розповіли про все це.

— А коли «Поліфем», — сказав старий Соль, — коли «Поліфем»...

— Приватний корабель з Вест-Індії, з вантажем у триста п'ятдесят тонн, капітан — Джон Бравн з Детфорду; власник — Вігс і Ко, — перехопив Вальтер.

— Правильно, — скрикнув Соль. — Коли той «Поліфем» зайнявся вночі, за чотири дні по тому, як при ходовому вітрі відплив з Ямайської корабельні...

— На нім було два брати, — перебив йому мову небіж, — і на обох не вистачило б місця в єдиному човні, що лишився на судні. Ніхто з них не хотів спускатись перший, доки старший не схопив молодшого за поперек та кинув його в човен. А тоді молодший закричав: «Згадай про свою наречену, любий Едварде. Я — сам один, і ніхто не чекає на мене вдома» і стрибнув у море.

Блискотючі очі й зашаріле обличчя холпця, що захоплений своїми словами та перечуваннями, схопився навіть з свого стільця, звели старому Солеві на пам'ять те, про що він забув, або що покрит туман круг його. Замість розповіді ще кілька нових анекдотів, як то він збирався збити хвилинку тому, старий сухо кахикнув і промовив:

— Годі вже! Уяви собі, що ми змінили тему нашої розмови.

Річ у тім, що простосердний дядько, потаємно пориваючись до всього дивоглядного та авантурницького — з чим, до певної міри, його зв'язувала його торгівля — прищепив свої смаки й небожеві, і всі спроби, які він робив, щоб відвернути симпатії хлопця від авантур, лише загострили його потяг до них. Це — звичайне явище. Здається, не було книги, даної хлопцеві для читання, або оповідання, розказаного в його присутності з спеціальною метою затримати його на березі, які не викликали б у нім ще більшої любови до океану.

Під цей час до нашого невеличкого товариства приєднався ще один джентлмен у широкім синім костюмі з гачком замість п'ясти, прикріпленим до правого зап'ястка; з чорними, кущуватими бровами. У лівій руці мав він товстелезного ціпка, вузлуватого як і його ніс. Шия йому обмотана була чорною шовковою хусткою, з-під якої виставав комір сорочки грубого полотна, такий широченний, що скидався на маленьке вітрило. Очевидно, то для нього приготували третю — порожню шклянку і, очевидно, він знав про це, бо, знявши плаща й капелюха, повісив їх на дерев'яний цвях за дверима. Капелюх був з такого цупкого матеріалу і такий виглянсований, що нервова людина відчула б біль, лише глянувши на нього, а в ново-прибулого він залишив червону смужку на лобі, немов од вузької рязки. Підсунувши стілець до того місця на столі, де стояла порожня шклянка, він сів. До завітальника, звичайно, зверталися як до «капітана». Він був чи то лоцман, чи то шкіпер; чи то командир капера, а може, і всі три разом; в усякому разі мав безпечно просолілий вигляд.

Його обличчя, напрочуд брунатне й наче видублене, проясніло, коли він стискував руки дядькові та небожеві, але, вдача, в його була, здавалась, лаконічна, бо він сказав лише:

— Ну як ідеться?

— Все гаразд, — одповів містер Джілс, присуваючи до нього пляшку.

Той підніс її вгору, оглянув зо всіх боків, понюхав і з незвичайним виразом на виду, спитав:

— Та сама?

— Та сама, — відповів інструментальний майстер.

Капітан, присвистуючи, наляв собі в шклянку вина з таким виглядом, немов справляв справжнє свято.

— Вал-ре! — згукнув він, поправляючи гачком рідке волосся на своїй голові, а тоді показуючи на інструментального майстра. — Подивись на нього! Любов! Пошана! І слухняність! Передивись увесь твій катехізис, доки не знайдеш цього місця, а як знайдеш — перегорни сторінку. Бажаю тобі успіху, хлопче!

Він був такий вдоволений і з самої цитати, і з свого посилення на неї, що не міг утриматись — повторив її ще раз тихим голосом і сказав, що сорок років поспіль забував на неї.

— Але за мого життя не було випадку, коли б я, мавши потребу в двох-трьох словах, не знайшов би їх у себе на похваті, — додав він. — Це тому, що я не витрачаю дурно слів, як то роблять інші.

Останнє зауваження, правдоподібно, викликало в нього думку, що, як і батькові юного Нарваля, йому краще було б «збільшувати свої запаси». Так чи інак, а він замовчав і не пустив і пари з рота, доки старий Соль не вийшов, щоб освітлити крамницю. Тоді він повернувся до Вальтера й несподівано сказав:

— Я гадаю, він міг би змайструвати дзигарі, якби захотів.

— І я не здивувався би з цього, капітане Катле, — одповів хлопець.

— І вони йшли би! — згукнув капітан Катл, креслячи своїм гачком у повітрі подобу змія. — Боже, як ішли би ті дзигарі!

На хвилинку чи дві він замислився, ніби споглядаючи ходу цього ідеального вимірника часу, і сидів, утопивши погляд у хлопця, немов обличчя того було циферблят.

— Та він же колодязь усіляких знань! — промовив він нарешті, махнувши своїм гачком у напрямі крамниці. — Подивися тільки, чого тут нема! Земля, повітря, вода — все тут! Скажіть лиш, чого вам треба. Вгору на бальоні? Маєте. Униз у норецькому дзвоні? Маєте. Хочете покласти на терези Полярну зорю й зважити її? Він зробить і це.

З цих слів легко було зрозуміти, що капітан Катл мав на великій повазі інструментальну крамницю, але розум його не відрізняв, або майже не відрізняв, винаходу від торгівлі.

— Ах! — зідхнув він. — Гарна то річ розумітись на них. Гарно проте, коли й не розумієшся. Мені важко сказати, що краще. Так це приємно сидіти тут і почувати, що тебе можуть зважити, виміряти, намагнетизувати, наелектризувати, споляризувати, утнути з тобою яку захочуть штуку, а ти ніколи й не знатимеш, як це зроблено.

Тільки чудова мадера в зв'язку з нагодою поширити та розвинути виднокруг Вальтерових знань могли розв'язати язик капітана на стільки, що він наважився вимовити таку довжелезну промову. Здавалося, він сам здивувався, відкривши джерело мовчазного надпориву, якого він зазнав, протягом десяти років щонеділі обідаючи в цій вітальні. Тепер він знову став розсудлива людина і мовчки занурився в журні міркування.

— Слухайте! — згукнув з порога кімнати об'єкт його подиву. — Перед вашою шклянкою грогу, Неде, ми мусимо спорожнити пляшку.

— Заждіть, — мовив Нед, наповняючи свою шклянку. — Дайте ще хлопцеві.

— Ні, більше не треба, дядю.

Отже, хай живуть Домбі, і син, і донька!

— Ні, ні, — запротестував дядько Соль, — ще трішки. Ми рішимо пляшку в будинку Вальтера, Неде. Кінець-кінцем, цей будинок одного дня може стати його власністю. Хто знає? Побрався ж сер Річард Вітінгтон з дочкою свого хазяїна.

— Повертайся назад, Вітінгтоне, лорд-мер міста Лондона, і коли ти встарієш, то ніколи не виїздитимеш звідти, — відказав капітан. — Вал-ре, голубчику, перегорни біблію.

— І дарма що містер Домбі не має доньки, — почав був дядько.

— Має, дядю, має, — засміявся хлопець, зашарившись.

— Хіба? — скрикнув старий. — А й справді, здається, має.

— О, я знаю, що в нього єсть донька, — мовив хлопець. — Про це саме сьогодні говорили в конторі. І казали також, дядю й капітане Катле, — стишив голос Вальтер, — що він не любить її, що вона занедбана, живе без догляду серед слуг, а він тільки й думає, що про сина. Той син зовсім ще малий, але містер Домбі тепер частіше ніж завжди підбиває баянси, і бачили навіть, як він ходить по корабельнях та дивиться на кораблі й будинки, ніби радіючи, що всі вони належатимуть йому разом із сином. Так казали. Чи вірно воно, я, звичайно, не знаю.

— А втім як бачите, він знає вже про неї все, — зауважив інструментальний майстер.

— Нісенітниця, дядю, — згукнув Вальтер, знову почервонівши й засміявшись по-хлоп'ячому. — Я можу й не чути того, що мені кажуть.

— Боюся, що нам перешкоджатиме тепер син, Неде, — не припиняв своїх жартів старий.

— І навіть дуже, — сказав капітан.

— І все ж таки ми вип'ємо за нього, — вів далі Соль. — Хай живуть Домбі й Син!

— О, з охотою, дядю, — весело погодився хлопець. — Тільки раз вже ви згадали за доньку, приплутали її ім'я до мого й сказали, ніби я знаю про неї все, я пропоную змінити трохи ваш тост. Отже: хай живуть Домбі, і син, і донька!

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ЗРОСТАННЯ Й ХРИСТИНИ ПОЛЯ.

Маленький Поль, не затроюючись кров'ю Тудлей, день крізь день міцнішав і вбивався в силу. Щодня міс Токс дедалі гарячіш пестила та голубила його, і містер Домбі складав таку велику ціну її відданості, що почав уже вбачати в ній жінку з природним здоровим розумом і з почуваннями, які роблять їй честь і заслуговують на заохоту. У своїй поблажливості він був такий щедрий, що не лише вклонявся їй в якийсь одмінний спосіб, ба навіть загадував сестрі такі справи: «Перекажи, прошу, своїй приятельці, Луїзо, що вона надзвичайно ласкава» або «Скажи міс Токс, Луїзо, що я дуже зобов'язаний їй». Ці доручення справляли глибоке вражіння на леді, відзначавану такою високою нагородою.

Міс Токс часто запевняла місис Чік, що «ніщо не може перевершити інтерес, який вона має до розвою цієї любої дитини», і той, хто спостерігав би її поведінку, переконався б у цім і без підтвердження її почувань на слові. Вона з невимовним задоволенням була присутня при безневинних поїдках молодого Домбієвого спадкоємця, прибираючи при цьому такого власницького вигляду, ніби поділяла з Річардс її обов'язки щодо його годування. Вона з ентузіазмом брала участь у маленьких церемоніях його купання та вбирання. Уживання дитиною дитячих доз ліків викликало в ній усе співчуття, що було в її вдачі. Одного разу, коли містер Домбі прийшов з сестрою подивитись, як укладають його сина спати, вона з скромности заховалася в гардеробу. Коли ж немовля в коротенькій, легенькій полотняній сорочечці почало, вчепившись за сукню місис Річардс, дряпатись угору, міс Токс, не зважаючи на те, що її присутність була невідома, не витримала, скрикнула в надпориві: «Хіба же це не розкіш, містер Домбі? Хіба він не справжній купідон

сер?» а тоді, замішавшись, і почервонівши, майже цілком знітилась за дверима шафи.

— Луїзо, — одного дня сказав своїй сестрі містер Домбі, — мені здається, я мушу подарувати щось твоїй приятельці з нагоди хрестин Поля. Вона з самого початку надзвичайно тепло ставилася до дитини, і разом із тим так добре розуміє своє становище (гарна прикмета, яку, на жаль, тепер дуже рідко подибуеш), що мені приємно було б одзначити це.

Вони не вмалить стійностей міс Токс, коли ми нагадаємо до речі, що на думку містера Домбі, як і декого інших, лише ті дійшли верховини мудрости — свідомости свого становища в суспільстві, — хто показують їм досить поваги. Головну заслугу цих людей містер Домбі вбачав не в тім, що вони правильно цінують себе, а в тім, що вони правильно цінують його і низенько перед ним уклоняються.

— Любий Полю, — відповіла його сестра, — ти признав за міс Токс справедливість, як і годиться людині з твоїм проникливим розумом. Якщо в англійській мові єсть три слова, до яких вона ставиться з пошаною, майже з побожністю, то це слова: «Домбі й Син».

— Я вірю тобі, — сказав містер Домбі. — І це робить честь міс Токс.

— Відносно подарунка міс Токс, голубчику Полю, — вела далі його сестра, — то можу сказати, хоч що ти їй подаруєш, вона прийме його з подякою і з захопленням наче реліквію. Але, коли вже ти хочеш виявити особливу приязнь до міс Токс, то я знаю спосіб, що якнайбільше підлестить її.

— Що ж то за спосіб? — спитав містер Домбі.

— Хрищені батьки, — пояснила місис Чік, — відиграють видатну роль в житті дитини і щодо зв'язків, і щодо впливу.

— Не знаю, навіщо можуть вони бути потрібні моему синові, — холодно сказав містер Домбі.

— Цілком правильно, любий Полю, цілком правильно, — з надзвичайним запалом погодилась місис Чік, щоб приховати свій раптовий відступ. — Ти тільки так і міг сказати. Нічого іншого я й не сподівалася почути від тебе. Я знала, яких поглядів ти додержуєшся. Але, — тут місис Чік, почувавши себе трохи ніяково, підлестила його знову, — аде, може, саме з цих причин ти не будеш заперечувати, щоб міс Токс була хрищена мати нашого любого маляти, або принаймні заступала її за чийогось доручення. Мені не треба й казати, Полю, яка то буде для неї честь і пошана.

— Луїзо, — по короткій павзі промовив містер Домбі, — а чи не викличе це гадки...

— Звичайно, не викличе, — скрикнула місис Чік, кваплячись запобігти відмові; — це мені й на думку не спливало.

Містер Домбі кинув на неї нетерплячим оком.

— Не сердься, голубчику Полю, — сказала його сестра, — бо це страшенно хвилює мене. Я не зовсім добре почуваю себе і не можу прийти до пам'яті з того часу, як пішла від нас люба Фані.

Містер Домбі зиркнув на хусточку, яку його сестра піднесла до очей, і повторив:

— Чи не викличе це, кажу я, гадки...

— А я кажу, що мені це й на думку не спадало, — пробурмотіла місис Чік.

— Дай боже, Луїзо! — промовив містер Домбі.

— Ні, голубчику Полю, — з плачливою гідністю ствердила вона. — Дозволь же й мені вимовити два слова. Я не така розумна, як ти, і не така розважлива, і не така красномовна. Але якби то були останні слова, що мені судилося сказати, я все ж таки сказала б, що це не спадало мені на думку. Ще й більше, — додала місис Чік з ростучою гідністю, немов приборігала на кінець найсильніший аргумент, — таке ніколи не спадало мені на думку.

Містер Домбі підійшов до вікна й повернувся назад.

— Я знаю, це не викличе жадної гадки, Луїзо, — сказав він (місис Чік уперто повторила своє: «це мені й на думку не спадало», та брат не звернув на неї уваги) — але єсть багато осіб, які уявляють собі, що я віддав міс Токс перевагу перед ними, і образяться. Я не визнаю таких образ. Коли прийде час, Поль і я будемо здатні підтримати нашу фірму — власне, фірма здатна буде сама триматися, не звертаючись по будь-яку вульгарну допомогу. Поміч з боку сторонніх осіб, яку люди, звичайно, хочуть забезпечити своїм дітям... я можу дозволити собі нехтувати нею. Сподіваюся, я стою назвиш цього. Якщо Поль щасливо переживе свій дитячий й юнацький вік, і я бачитиму, що він готовий уже для приділеної йому життєвої кар'єри, це цілком задовольнить мене. Згодом він добиратиме впливових і потужних друзів собі до смаку, щоб це збільшувало та забезпечувало довір'я до фірми. До того ж часу може досить буде йому і мене самого. Я зовсім не хочу, щоб будь-хто ставав між нами, і волю подякувати за люб'язну поведінку такій охочій до послуг особі, як твоя подруга. Нехай же так і буде. А твоя дружина та я, смію думати, задовольнять його як хрищені батьки.

Вимовляючи ці фрази з величною пишністю, містер Домбі викрив найтаємніші почування своєї душі. Невписане недовір'я до кожного, хто міг би стати між Полем і ним; гордовитий острах перед тим, хто поділятиме з ним повагу сина, а, може, буде й суперник йому; прикре побоювання, передніш невідоме, що він не спроможний підпорядкувати собі першу-ліпшу волю людську; острах перед можливими й у дальшому невдачами та поразками — ось що найбільше турбувало його душу. Ніколи за життя не мав він друга. Його холодна, стримана вдача не шукала й не знаходила їх. І тепер, коли всі сили його природи зосередились на батьківським честолюбстві та писі, застиглий струмінь її, замість розтанути під їхнім впливом і попливти чистим, вільним потоком, розтопився лише на мить, щоб поглинути тягар їх, і знову взявся одною суцільною брилою льоду.

Підвищившись через свою нікчемність, до звання хрищеної матері маленького Поля, міс Токс відтепер мала готуватися до виконання своїх обов'язків. Далі містер Домбі висловив бажання справити цю церемонію, уже запізнену, без найменшої затримки. Його сестра, що не передбачала такого швидкого успіху, зараз же пішла повідомити про нього свою найближчу приятельку, і містер Домбі залишився в бібліотеці сам.

Цього вечора в дитячій світлиці не було порожньо. Місис Чік і міс Токс сиділи там і розкошували товариством одна одної, обурюючи цим міс Сюзану Ніпер, яка користувалась з усякої нагоди скривити за дверима гримасу на їхню адресу. Почуття її були настільки збуджені, що вона визнала за потрібне дати їм це полегшення, не мавши навіть ні глядачів, ні співчуття з боку будь-кого. Як мандрівні лицарі розважали колись собі серце, викарбовуючи імена своїх улюблених у пустелях, в лісових нетрях та інших диких місцевостях, де ніхто, напевне, не міг би прочитати їх, так і Сюзана Ніпер сувала свій карпатий ніс у всі щухляди та гардероби, неприязно розкривала дверцята буфетів, глузливо подавала косяки кам'яним глекам і вигукувала прикладки в коридорі.

Тим часом дві кумасі, у блаженнім невіданні сантиментів молодої леді, дивилися, як маленький Поль проходив усі стадії роздягання та фізичних вправ на повітрі, вечеряв і облягався спати, а тоді сіли до чаю просто коминка. Обое дітей, завдяки клопотанню Полі спали тепер в одній і тій самій кімнаті, і тільки, вмостившись коло чайного столика, наші леді випадково глянули на маленькі ліжка й згадали про Фльоренс.

— Як міцно вона спить, — сказала міс Токс.

— І не дивно, бо ви ж знаєте, моя люба, вона дуже втомлюється за день, ввесь час граючися з маленьким Полем, — одповіла місис Чік.

— Чудне якесь дитя, — зауважила міс Токс.

— Голубко моя, — до шепота знизила голос місис Чік, — це ж — викапана мати.

— А й правда, — мовила міс Токс. — Ах, боже ти мій!

У голосі міс Токс бринів надзвичайний жаль, хоч вона й сама не знала, чому сказала так. Хіба тому, що від неї чекали цього.

— Ніколи Фльоренс не буде Домбі, — сказала міс Чік. — Ніколи, хоч би й прожила вона тисячу років.

Міс Токс підвела брови й знову виповнилася співчуттям.

— Я просто звелася від жалю по ній, — зідхнула місис Чік із почуттям скромного самозадоволення. — Не знаю вже, що й буде з неї, коли вона підросте, і що робитиме. Вона аж ніяк не може прихилити до себе свого тата. І зрозуміло — вона так неподібна до Домбі.

Видко було, що міс Токс не може добрати відповіді на такий невідпорний довід.

— А у дівчинки, як бачите, — конфіденційним тоном сказала місис Чік — вдача бідної Фані. Вона, я можу запевнити, ніколи не зробить жадного зусилля. Ніколи! Вона ніколи не обгорнеться круг серця свого тата наче...

— Плющ, — підказала міс Токс.

— Наче плющ, — погодилась місис Чік. — Вона ніколи не прослизне й не загніздиться в душі свого батька немов...

— Боязка лань, — висловила гадку міс Токс.

— Немов боязка лань, — повторила місис Чік. — Ніколи! Бідна Фані! А, проте, я так любила її!

— Вам не слід журитися, моя люба, — ніжним голосом сказала міс Токс. — Право не слід. Ви — занадто вражливі.

— Кожен з нас, — плакала, хитаючи головою місис Чік, — кожен з нас має свої вади. У кожного вони єсть. Я ніколи не була сліпа щодо неї. Зовсім ні. І все ж таки, як я любила її!

Яку ж то приемність мала місис Чік — звичайна, навіть вульгарна жінка, що против неї її братова була янгол жіночої лагідности та розуму — протекторально ставитись до цієї леді!

Але вона вважала, що має всі підстави для цього й дуже раділа з своєї поблажливости. Що ж то за приемною чесною повинна бути обґрунтована поблажливість, коли вона завдає нам стільки радощів і тоді, як ми відчуваємо себе

поблажливими цілком безпідставно й не спроможні довести нашого права виявляти її.

Місис Чік обсушувала ще очі й хитала головою, коли Річардс наважилась звернути її увагу на те, що міс Фльоренс прокинулася й сидить у своїм ліжку. Вона прокинулася, казала мамка, вся в сльозах. Та ніхто не бачив їх опріч Полі. Ніхто, як Полі, нахилився над нею та прошепотів кілька ласкавих слів, і нікого, крім Полі, не було поблизу, щоб почути, як калатає її серце.

— О, любя няню, — сказала дитина, пильно дивлячись їй у обличчя, — дозвольте мені лягти поруч брата.

— Чому це так, моє серденько? — спитала Річардс.

— О, я думаю, що він любить мене! — нестямно скрикнула Фльоренс. — Дозвольте мені полежати коло нього. Дуже прошу, дозвольте.

Місис Чік по-матерньому вкинула кілька слів, умовляючи її бути милою дівчинкою й заснути, та Фльоренс з переляканим поглядом і голосом, повним сліз повторила своє благання.

— Я не розбуджу його, — мовила вона, затуляючи долонями обличчя й спускаючи голову. — Я тільки доторкнуся до нього рукою й тоді засну знову. О, прошу, прошу, дозвольте мені лягти сьогодні коло мого брата, бо я знаю, що він любить мене.

Річардс мовчки взяла її, однесла до маленького ліжка, де спало немовля, і поклала поруч із ним. Фльоренс підсунулася до брата якомога ближче, але так, щоб не потурбувати дитини, одною рукою обережно оповила його шию і, заховавши обличчя під другу руку, вкриту її змокрилим та розкуйовдженим волоссям, лежала непорушно.

— Бідне створіння! — сказала міс Токс. — Вона, напевне, бачила страшний сон.

Цей незначний випадок перепинив течію розмови, і її важко було поновити. До того ж місис Чік настільки розчулилась, згадавши про свою поблажливу вдачу, що втратила охоту розмовляти. Отже, приятельки нашвидку впоралися з чаєм і послали слугу по кабріолет для міс Токс. Міс Токс мала великий досвід щодо кебів, і її від'їзд в одному з них брав завжди чимало часу, бо вона була дуже систематична в своїх готуваннях.

— Перш за все, Тавлінсоне, — попросила міс Токс, — візьміть, будь ласка, перо та атрамент і запишіть його номер так, щоб можна було прочитати.

— Слухаю, міс, — відповів Тавлінсон.

— Потім, Тавлінсоне, перегорніть, прошу, подушку.

Вони завжди бувають вогкі, голубочко, — пояснила вона місіс Чік.

— Слухаю, міс, — відповів Тавлінсон.

— Я потурбую ще вас цією карточкою й цим шилінгом, — вела далі міс Токс. — Фурман повинен одвезти мене на адресу, що на картці, і мусить знати, що ні в яким разі не дістане більше, як шилінг.

— Ні, міс, — сказав Тавлінсон.

— Мені ніяково завдавати вам стільки клопоту, Тавлінсоне, — і міс Токс замислено глянула на нього.

— Зовсім ні, міс, — запротестував Тавлінсон.

— Скажіть також фурманові, Тавлінсоне, що дядько пасажира — суддя, і що за нечемне поведження його буде суворо наказано. Ви можете сказати це, Тавлінсоне, по-приятельському, бо ви ж знаєте, що таке трапалося вже з іншим фурманом, який помер.

— Звичайно, міс, — мовив Тавлінсон.

— А тепер надобраніч, мій хороший, хороший, хороший хрищенику, — сказала міс Токс, супроводячи кожен з цих прикметників зливою обережних ніжних поцілунків. — А ви, Луїзо, любий мій друже, обіцяйте мені випити чогось теплого перед сном і не хвилюватися.

Кароокій Ніпер коштувало багатьох зусиль стримувати себе під час цієї кризи й аж до від'їзду місіс Чік. Зате, коли дитяча світлиця звільнилася від одвідувачів, вона винагородила себе за довге здержування.

— Можете вдягти на мене вскромальну сорочку на шість тижнів, — сказала міс Ніпер, — а потім накласти ще важчу кару, в разі я будь-коли чула двох шулік таких, як ці двоє, місіс Річард.

— І ще кажуть, ніби бідолашна марить, — обурилася Полі.

— Ну, заждіть красуні, — скрикнула Сюзана Ніпер, вклоняючись у напрямі до дверей, крізь які вийшли дами. — Кажете, вона ніколи не буде Домбі: Треба сподіватися, що не буде. Ми цього й не хочемо. Годі з нас і одного.

— Не збудіть тільки хлопця, Сюзаночко, — сказала Полі.

— Вельми вдячна вам, місіс Річардс, — образилась Сюзанна, що під гарячу руку не розрізняла осіб, — і почуваю себе дуже підлещеною, що дістала від вас розпорядження. Я ж бо тільки чорна кріпачка й муринка. Якщо ви хочете дати мені ще якого наказу — прошу; я слухаю.

— Що за нісенітницю ви верзете! — сказала Полі.

— Ах, боже милий, місіс Річардс! — скрикнула Сюзана. — Тимчасові ж завсігди правують над постійними. Хіба ви не

знаєте цього? Де ви народилися, місис Річардс? Та де б ви не народилися, — вела далі Заводіяка, енергійно крутнувши головою, — і хоч що б ви собі думали, а наказувати, прошу, і виконувати ці накази — то дві різні речі. Хтось може загадати комусь сторчма стрибнути з моста на глибину в двадцять п'ять футів, місис Річардс, але той, зовсім, не зобов'язаний ниряти.

— Ви сердитесь, — сказала Полі, — тому, що ви добра дівчина й любите міс Фльоренс, а накинулись на мене через те, що опріч мене в кімнаті нема нікого.

— Декому дуже легко стримуватись і бути спокійним, місис Річардс, — відповіла Сюзана трохи пом'якшавши, — коли з їхніми дітьми поводяться як з принцями, пестять їх і впадають за ними, доки дитина не прожене їх. Але то зовсім інша річ, коли втискають маленьку, гарненьку, безневинну дівчинку, що нікому й слова не скаже наперекір. Ах ти боже милий, міс Фльой, погане ви, уперте створіння! Якщо ви зараз же не заплющите мені ваші очі, я покличу сюди домовиків з горища, і вони з'їдять вас живцем.

Тут міс Ніпер видала жахливе ревіння, що мало виходити від сумнівного домовика з бичої породи, який нетерпеливиться виконувати свої обов'язки. Заспокоївши потому свою юну вихованку тим, що вкрила їй голову ковдрою і з пересердя три чи чотири рази шелепнула рукою по подушці, вона згорнула руки, стиснула губи і решту вечора просиділа, мовчки дивлячись в огонь коминку.

Дарма, що маленький Поль, за словами мамки, «як на свій вік, розумів багато чого», він звернув на все це так само мало уваги, як і на готування до христин, призначених на позавтра, і на вбрання своє, своєї сестри й обох няньок. Не зрозумів він призначеного ранку й ваги того дня. Навпаки, він більше ніж звичайно хотів спати і виявив невластивий йому поганий гумор, коли його почали одягати.

- Був сірий, наче залізо, осінній день з пронизливим східним вітром, що пасувало до настрою готувань. Містер Домбі уособлював у собі і вітер, і морок, і осінній день христин. Він стояв у своїй книгозбірні й чекав на запрошених холодний та непривітний як погода, а коли він крізь шибки вікна дивився на дерева в маленькому садку, з них спало брунатне й жовте листя, немов він заморожував його.

Уф! Темно та холодно було й у кімнатах. Здавалося, і вони носили жалоби разом із мешканцями буднику. Книжки, вишикувані на полицях за їхньою вишиною, стояли в своїх холодних, рівних цупких оправах, ніби просякнені всі одною думкою; і думка та була про холоднечу. Шафи на книги,

засклені й зачинені на ключ, заперечували саму гадку про ближчу знайомість із ними. Бронзовий містер Піт, на вершку, не мав і натяку на своє небесне походження й стеріг неприступні скарби наче зачарований мурин. Викопані з давніх могил урни на кожному з рогів, ніби з двох катедр провіщали занепад і руїну, а свічадо в коминку, де відразу одбивався й образ самого містера Домбі, і його портрет, немов занурилося в тужні міркування.

Твердий і сутугуватий припас перегрібати в коминку, здавалося, зазіхав на ближчу — ніж в інших предметах — кривність з містером Домбі в його застібнутім на всі гудзики фраку, в білій краватці, з важучим золотим ланцюжком і в риплячих чоботах. Та все це було перед прибуттям містера і місис Чіків, його законних родичів, що незабаром з'явилися до нього в бібліотеку.

— Любий мій Полю, — пробурмотіла місис Чік, цілючи брата, — це, сподіваюся, буде першим у низці багатьох радісних днів.

— Дякую, Луїзо, — похмуро відповів містер Домбі. — Яково можете, містер Джоне?

— Як ся маєте, сер? — одказав Чік.

Він простяг містерові Домбі руку з таким виглядом, наче боявся вразити його електричним струмом. Містер Домбі взяв її ніби то була риба, морська водорість або який інший слизький предмет, і зараз же з перебільшеною чемністю повернув її власникові.

— Може ти хочеш, Луїза, щоб розпалити вогонь у коминку? — спитав містер Домбі, злегка повертаючи в краватці голову немов то був чіп.

— О, ні, Полечку, — відповіла місис Чік, напружуючи всі сили, щоб не клацати зубами, — тільки не для мене.

— Містер Джоне, — звідався містер Домбі, — ви не боїтесь холоду?

Містер Джон, що залишив уже в кишені обидві руки по самісінькі зап'ястки і збирався був заспівати пісні, яка нещодавно так образила його дружину, запевнив, що почуває себе якнайкраще.

Він стиха затаг своєї «тол-тур-рул», але його на щастя спинив Тавлінсон, що сповістив:

— Міс Токс!

І в бібліотеку вступила ця прекрасна чарівниця з синім носом і невимовно замерзлим обличчям, бо на честь наступної церемонії на ній був цілий лябірінт пурхливих косинок та бантиків.

— Як ся маєте, міс Токс? — спитав містер Домбі.

Міс Токс посеред усього свого газу складалася на зразок складаних театральних біноклей, присівши так низько, що містер Домбі мусів був зробити ще крок чи два на зустріч їй.

— Я ніколи не спроможуся забути цієї події, сер, — солідним голосом сказала міс Токс. — Мені просто важко поняти віри свідченням моїх почувань, люба Луїзо.

Якби міс Токс поняла віри свідченню одного з своїх почувань, то повинна була б визнати, що день — дуже холодний. То було цілком ясно. Вона негайно ж заходилась поновляти кровообіг у кінчику свого носа, непомітно тручи його хусточкою, щоб занадто низька температура не вразила прикро немовля, коли міс Токс доведеться цілувати його.

Невдовзі з'явилося й немовля, вельми врочисто внесене Річардс, тоді як Фльоренс у супроводі свого енергійного молодого констебля — Сюзани Ніпер, ішла в ар'єргарді. Всі мешканці дитячої світлиці були не в таких темних жалібних сукнях як передніше, а проте зовнішній вигляд осиротілих дітей не надавав дневі більшої ясности. До того ж немовля — може, через ніс міс Токс — почало плакати. Це стало на перешкоді містеру Чікові здійснити благородний намір — приголубити Фльоренс. Зазначений джентлмен, нечулий до претенсій довершених Домбі (певне, тому, що мав честь породичатися з ними і добре знав переваги їхнього роду) широко любив її. Він не ховався з цим і саме хотів довести свою любов у свій власний спосіб, коли Поль заплакав, і дружина спинила його.

— Ну бо, Фльоренс, диточко, — жваво промовила тітка, — що ви там робите, мое серденько? Покажіться но йому. Розважте його, голубонько.

Атмосфера похолоднішала або могла почати холоднішати. Містер Домбі холодно дивився на свою доньку, що плескаючи в долоні й підводячись навспинячи перед тронем його сина й наступника, спокушала його зійти з високостей та глянути на неї. Мабуть, за допомогою місис Річардс, але хлопчик зиркнув униз і заспокоївся. Коли сестра заховалася за його мамку, він стежив за нею очима. Коли Фльоренс, весело згукнувши, визирнула з-за неї, він підстрибнув і зайшовся радісним сміхом, а коли сестра підбігла до нього й укрила поцілунками, він, здавалося, хотів попестити її кучері своїми ніжними рученятами.

Чи мав містер Домбі приємність дивитись на це? В усякім разі він не виявив задоволення, бо зовнішні ознаки будь-яких почувань були чужі йому. Соняшний промінь, що про-смикнув би в кімнату й освітлив дитячі ігри, ніколи б не добувся до його обличчя. Він дивився на них так пильно й так

холодно, що тепле світло зникло навіть з веселих оченят Фльоренс, коли їхні погляди зустрілись.

Так, то був похмурий сірий осінній день і, коли впадала хвилина мовчанка, з дерев журно обсіпалося листя.

— Містер Джоне, — сказав містер Домбі, глянувши на свого годинника і взявши капелюха та рукавички, — дайте прошу руку моїй сестрі. Моя рука належить сьогодні міс Токс. Ви краще йдіть з містером Полем уперед, Річардс, і будьте дуже обережні.

В кареті містер Домбі — Домбі й Син, міс Токс, місис Чік, Річардс і Фльоренс. В маленькій кареті позаду — Сюзана Ніпер і власник екіпажа: містер Чік. Сюзана весь час дивиться у вікно, бо ніяковіє, глянувши на широке обличчя цього джентлмена. При найменшій шарудінні їй здається, що він загортає в папір грошовий подарунок для неї.

Дорогою до церкви містер Домбі, щоб розвеселити сина, плеснув один раз у долоні, і захопив міс Ніпер таким виявом батьківських почувань. За виїмкою цього випадку різниця між процесією, що їхала на христини, і жалібним походом полягала в кольорі карет та в масті коней.

Коло церковних сходів їх зустрів показний сторож. Містер Домбі висів перший, щоб допомогти зійти дамам, і, стоячи поруч із ними, скидався на другого сторожа, сторожа менш пишного, але лиховіснішого; сторожа приватного життя, воротаря наших акцій і наших душ.

Рука міс Токс, коли вона просунула її під руку містера Домбі й піднімалась сходами слідом за триріжним капелюхом і вавилонським коміром сторожа, дуже тремтіла. Їй здалося, що то відбувається інший урочистий обряд: «Хочеш ти поняти цього чоловіка, Лукреціє? — Так, хочу».

— Вносьть мерщій сюди дитину знадвору, — шепнув сторож, одчиняючи внутрішні двері церкви.

Маленький Поль, на взірець Гамлета, міг би спитати: «куди? в могилу?» така холодна й задхла була та церква. Велика, різьблена катедра з пюпітром. Сумна низка порожніх крісел під хорами; порожні лави, що, піднімаючись аж до стелі, губилися в тіні величезного, суворого органу; за-порошені мати й холодні камінні плитини; порожні крісла в притворах і вогкий куток, де проходила шворка до дзвонаря й валялись козла для трун, кілька заступів та кошей і кружало чи два линв, на яких спускають у яму домовину. Дивний, незвичайний, неприємний дух і мертвече світло — пасували одне до одного. То було холодне й похмуре видовисько.

— Тепер як раз одбувається вінчання, сер, — сказав

сторож, — але воно зараз скінчиться. Зайдіть тим часом до ризниці.

Перед тим, як повернутися й провести їх, він уклонився містерові Домбі, легкою посмішкою нагадавши, що він (сторож) пам'ятає, як мав за честь слугувати йому, коли той ховав свою дружину, і сподівається, що відтоді він устигнув розважитись.

Вінчання, коли вони проходили повз вітвар, здалося їм, мало досить сумний вигляд. Наречена була занадто стара, а молодий — замолодий. Перестиглий красунь з моноклем, що закривав йому порожню очну ямку, підводив наречену, тоді як усі присутні дрижали з холоду. В ризниці курив коминок, і перевантажений роками та роботою помічник аторнея бігав указним пальцем по пергаменових сторінках велетенської реєстраційної книги (одної з цілої серії їх), виповненої записами про померлих. Над коминком висів плян склепу під церквою, і містер Домбі, щоб піднести настрій у товариства, заходився читати вголос літературну частину його й спинився лише тоді, як прочитав усе про могилу місис Домбі.

По новій холодній перерві, маленька, ядушлива жінка, що відчиняла дверцята до платних крісел, запросила їх до купеля.

Тут вони перечекали трохи, доки розписувались шлюбні свідки, а тим часом маленька, ядушлива жінка кілька разів пройшла по церкві, кахикаючи наче морська свиня — почасти через свою хворобу, а почасти, щоб весільна компанія не забула за неї.

Далі з глечиком теплої води прийшов причетник (єдина особа з веселим обличчям, дарма що на його обов'язку було порядкувати похороном) і виливаючи її в купіль, сказав щось про підігрівання, якого за даних обставин не можна було допнутись за допомогою й мільйона гальонів окропу.

Ще далі, наче головна дієва особа в казці про духи, з'явився священник, люб'язний, добродушний на позір молодий курат, що, очевидно, боявся немовлят. Глянувши на його «високу, всю в білім фігуру», Поль розітнув повітря плачем і не вгамувався, доки не почорнів зовсім на виду.

Проте навіть по цій події, із задоволенням зустрінутий од усіх, його чути було під порталом. Голос його то тихішав, то сильнішав, ставав то безгучніший, то виразніший, але весь час у нім бриніла свідомість учиненої йому кривди. Це настільки привертало увагу обох дам, що місис Чік раз-у-раз кидалася до центрального притвору, посилаючи по ядушливу жінку, а міс Токс відкрила молитовник на тій сто-

Містер Домбі висів перший, щоб допомогти зійти дамам.

рінці, де мова мовилася про вибух пороху й заглибилася в читання молитов з приводу цього лиха.

Під час усієї процедури містер Домбі лишався тим же безстрашним джентлменом, яким був завжди, і може холодність його й спричинилась до того, що з рота священника бухала пара. Єдиний раз обличчя його трохи змінилось: тоді як священник, дуже щиро й просто пояснюючи, в чім полягають обов'язки хрищених батьків, випадково кинув оком на містера Чіка. Тут погляд містера Домбі красномовно показав, що він був би дуже радий зловити його на цій роботі.

Мабуть, для містера Домбі було би краще, якби він менше думав про свою велич і більше — про походження та значіння церемонії, в якій брав таку формальну й поневільну участь. Його пиха стояла в дивнім противенстві до історії обряду.

Коли все закінчилося, він знову подав руку міс Токс і проводив її до ризниці, де повідомив священника, що був би дуже радий, якби той вшанував його своєю присутністю на обіді, але з прикрих обставин хатнього характеру мусить одмовитись од такої чести. Розписавшись у реєстраційній книзі, сплативши гербові оплати, згадавши про ядушливу жінку (кашель якої на той час набув нової сили), подякувавши сторожеві й не забувши за паламаря (який випадково опинився коло дверей, куди підійшов подивитись на погоду) товариство посідало знову в карети і тим же таки суворим порядком повернулось додому.

Там вони знайшли містера Піта, що відвертав свій ніс од холодних страв, поданих у льодовій пишноті срібла та кришталю. Перед родинним сніданком, що більше нагадував поминальний обід, міс Токс подарувала своєму хрищенникові шклянку, а містер Чік — ложку, виделку й ніж у футералі. Містер Домбі підніс міс Токс браслета, що надзвичайно розчулило її.

— Містер Джоне, — сказав містер Домбі, — будь ласка, сідайте кінець столу. Чого ви собі взяли, містер Джоне?

— Я взяв холодної телячої полядвиці, сер, — відповів містер Чік, затираючи свої задубілі руки. — А що там коло вас, сер?

— Тут, — відповів містер Домбі, — холодне з голови, скільки я розумію. Я бачу ще холодні курчата, шинку... пат... салату... омари. Зробіть мені ласку випити вина, міс Токс. Передайте шампани міс Токс.

Всьому ніби боліли зуби. Вино було жахливо холодне й викликало в міс Токс зойк болю, що його вона з великими

труднощами обернула в «Гм!». Телятину, певно переховували на повітрі, і містер Чік, проковтнувши перший кусень її, подумав, що жменька холодного олива пройшла йому до самих кінцівок. Тільки містер Домбі залишався непохитний. Його можна було б виставити на ярмарку в Росії як зразок замороженого джентлмена.

Холод діяв навіть на його сестру. Вона не робила спроб ні підлещуватись, ні підтримувати розмову і докладала всіх зусиль показати, що їй тепло.

— Ну, сер, — наважився по довгій мовчанці містер Чік, наливаючи собі шклянку хересу, — з вашого дозволу, сер, я вип'ю цю шклянку до маленького Поля.

— Щастя йому, боже! — промовила міс Токс, сьорбнувши вина.

— Любий маленький Домбі! — прошептала місис Чік.

— Мій син, містер Джоне, — з суворою врочистістю мовив містер Домбі, — безперечно був би дуже вдячний вам за вашу люб'язність, якби міг зрозуміти, яку честь ви йому робите. Свого часу, сподіваюся, він буде гідний прихильності родичів та друзів у приватнім житті і сумнівно виконуватиме важкі обов'язки, що його становище покладе на нього на полі громадської діяльності.

Тон, яким це було сказано, не передбачав відповіді, і містер Чік знову вдався в меланхолію та в мовчанку. Щодо міс Токс, то вона слухала містера Домбі з ще виразнішою увагою й ще більше схиливши на один бік голову ніж звичайно, а коли він скінчив, перехилилась через стіл і стиха гукнула:

— Луїзо!

— Що, дорога моя? — озвалася місис Чік.

— Важкі обов'язки його становища на полі громадської діяльності... я забула точні слова.

— Що будуть йому запропоновані.

— Вибачте, мое серденько. Здається не так. Фраза була багато кругліша й добірніша. «Важкі обов'язки, що його становище покладе на нього на полі громадської діяльності».

— Правильно; покладе на нього, — ствердила місис Чік.

Міс Токс, тріумфуючи, сплеснула своїми ніжними ручками і додала підводячи вгору очі: «Оце так красномовність!»

Тим часом містер Домбі звелів позвати Річардс, що вступила в кімнату присідаючи, але без хлопчика. Натомившись ранковими турботами, Поль заснув. Запропонувавши свій васальці шклянку вина, містер Домбі звернувся до неї

з такими словами, а міс Токс задалегідь схилила голову й зробила потрібні готування, щоб слова ті впечаталися в її пам'яті:

— Протягом шести місяців, чи десь коло того, що ви живете в цім будинку, Річардс, ви сумнівно виконували ваші обов'язки. Бажаючи відзначити вашу роботу, я обміркуював сам, чим нагородити вас і порадився з моєю сестрою, місис...

— Чік, — підказав джентлмен, що мав це прізвище.

— Тихо, прошу, — спинила його міс Токс.

— Я хотів сказати вам, Річардс, — вів далі містер Домбі, настрахавши містера Джона своїм поглядом, — що в своїх міркуваннях я керувався розмовою, яку ми провадили в цій таки кімнаті з вашим чоловіком з приводу вашого вступу на службу до нас. Він тоді ознайомив мене з сумним фактом, що вся ваша родина, на чолі з ним, утопає в нещастті.

Річардс здригнулася під тягарем цього бучного докору.

— Я далеко не прихильник того, що сантиментальні особи звуть загальне навчання. Але конче потрібно, щоб люди нижчої кляси навчилися розуміти своє становище й пристойно поводитись. Настільки я стою за школу. Маючи змогу записати дитину в стародавній заклад, званий Людяні Мирошники, де школярам дають не лише закінчену освіту, а ще й одягають їх у вбрання з спеціальним значком, я (повідомивши спершу через місис Чік вашу родину), призначив на найближчу вакансію вашого старшого сина. Скільки мені відомо, від сьогоднішнього дня він носить уже уніформу. Номер її сина, — сказав містер Домбі, повернувшись до своєї сестри й говорючи про хлопця немов про вника, — номер його, — сто сорок сім. Луїзо, поясніть їй.

— Номер сто сорок сьомий, — сказала місис Чік. — Костюм, Річардс, — гарненька куртка з теплої голубої баї й кашкет з тої самої матерії з жовтогарячою околичкою, червоні вовняні панчохи й міцні шкіряні штани. За саме право носить такий костюм треба вже бути вдячним, — надпоривалася місис Чік.

— Тепер ви можете пишатися, Річардс, — вкинула слово міс Токс. — Людяні Мирошники!

— Дуже вдячна вам, сер, — непевним тоном одповіла Річардс. — Це дуже люб'язно з вашого боку — згадати за моїх малих. — В той же час образ Байлера у вигляді Людяного Мирошника з його ноженятами в міцному одязі, списаному від місис Чік, промайнув перед очима Річардс і обволожив їх.

— Дуже рада бачити у вас стільки чулості, Річардс, — сказала міс Токс.

— Це дозволяє сподіватися, — мовила місис Чік, яка величалася тим, що знає натуру людську, — це дозволяє сподіватися, що в світі є ще іскорки вдячності й благородних почувань.

Річардс одповіла на ці компліменти присідаючи й бурмотячи слова подяки. Проте, почувавши себе неспроможно підбадьоритися від замішання, в яке кинув її образ сина в розкішному вбранні, вона поволі відступала до дверей і зідхнула з полегшенням тільки тоді, як опинилася поза ними.

Короткочасні ознаки часткової відлиги, що з'явилися разом із її появою, зникли разом із нею. Запанував мороз такий же жорстокий, як і передніш. Двічі чути було як кінець столу містер Чік спитувався заспівати якоїсь арії, але в обох випадках то був уривок з жалібного марша з «Саула». Товариство, здавалося, бралось льодом і потроху переходило в застиглий, твердий стан на зразок страв, круг яких воно сиділо. Нарешті місис Чік зиркнула на міс Токс; міс Токс поглядом одповіла їй, а тоді обидві вони підвелися з своїх місць і сказали, що час іти додому. Містер Домбі зустрів цю заяву цілком байдужно, і, попрощавшись з ними, дами пішли під охороною містера Чіка, що, ледве вони вийшли з дому й залишили господаря, як і завжди на самоті, сунув руки в кишені, вмовстився в карету й засвистав. На обличчі його було при цім стільки похмурого презирства, що місис Чік не насмілилась ні протестувати, ні взагалі надукувати йому.

Річардс, дарма, що тримала коло своїх грудей маленького Поля, не могла забути свого первака. Вона розуміла, що то — невдячність, але Людяні Мирошники стояли їй на думці, і їй увесь час увижалось олов'яний значок з номером сто сорок сім, як показчик формальности та суворости. В дитячій світлиці вона розповідала про «любі ніжки», а привід у формі паморочив їй голову.

— Не знаю, скільки я дала б, — казала Полі, — щоб побачити мого любого хлопчика, поки він не звикне ще до своєї форми.

— Ну, то знаєте, що я скажу вам, місис Річардс, — одповіла Ніпер, перед якій Полі виливала свою душу, — ідіть подивіться на нього й вам стане легше.

— Містерові Домбі це буде не до вподоби, — зауважила Полі.

— Це буде йому не до вподоби, коли ви будете просити в нього дозволу, — відказала Ніпер.

— А ви, значить, зовсім не питалися б у нього?

— Ні, місис Річардс; зовсім навпаки. Ваших доглядачів— місис Чік і міс Токс — скільки я чула, завтра не буде. Ми з міс Фльой підемо вранці в прохідку з вами, і, далєбі, міс Річардс, коли ви захочете, ми можемо прогулятися туди й назад не згірше ніж ми ходимо нашою вулицею, і навіть краще.

Спершу Полі категорічно відхилила цю ідею, але поволі, в міру того, як перед нею дедалі виразніше почали вимальовуватись заборонені картини її сімйового огнища та дітей, вона стала призвичаюватись до неї. Нарешті, вирішивши, що, в разі вона на хвилиночку підійде до дверей свого дому, ніякого лиха не скоїться, Полі пристала на пропозицію Ніпер.

Коли справу було в такий спосіб налагоджено, маленький Поль ревно заплакав, немов передчував, що нічого доброго з цього не вийде.

— Що таке сталося з хлопцем? — здивувалась Сюзана.

— Йому, певне, холодно, — одповіла Полі й стала заколисувати його, походжаючи по кімнаті.

Був тьмяний осінній вечір і, заколисуючи його та пригортаючи до своїх грудей, Річардс крізь вікно бачила, як падає посохле листя.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ПОЛЬ ЗАЗНАЄ З ДРУГОЇ ВТРАТИ

Ще з ранку понятя лиховісними передчуваннями Полі, напевне, зріклася б самої думки про експедицію та попросила формального дозволу побачитись із номером сто сорок сьомим під захистом грізної покрівлі дому містера Домбі, якби не безнастанні спонукування з боку її кароокої компаньйонки. Сюзану надзвичайно цікавила ця прогулянка. Вона досить стійко зносила неприємності інших людей, але не зносила, коли ці неприємності впадали на неї. Отже вона спромоглася збудити в душі Полі стільки сумнівів щодо другого проекта і навести стільки дотепних доказів на користь першого, що скоро показна спина містера Домбі повернулася до будинку, і цей джентлмен рушив у свою щоденну путь до Сіті, його син, і гадки про це не маючи, був уже на дорозі до Стегсових Садків.

Ця доброзвучна місцевість лежала в передмісті Лондона, відомім її мешканцям під назвою Кемберлінг-Тавна. Визначення це на мапі Лондону, видрукованій на хусточках для чужинців, скорочено (для зручності й не без підстав) на Кемден-Тавн. Сюди то й направили свої стопи обидві няньки з своїми вихованцями. Річардс, звичайно, несла Поля, а Сюзана тягла маленьку Фльоренс за руку, час од часу, коли вважала це за потрібне, підштовхуючи та смикаючи її.

Перший удар великого землетрусу саме тоді перекопирсав усі околиці до самого центру. Сліди його давалися в знаки на кожному кроці. Будинки були розвалені, вулиці — перекопані й затерасовані; скрізь у землі вирито глибокі ями та рівчаки, понавалено величезні копи землі та глини; підриті доми, що загрожували завалитися, підперто здоровезними колодами. Тут, під стрімким штучним горбком — хаос перекинутих і жужмом навалених возів. Там, у ставку, що випадково втворився, мокріли та бралися ржею скарби заліза. Скрізь — мости, які нікуди не вели; проходи, що

стали абсолютно непрохідні; вавилонські башти з димарів без верхньої половини; тимчасові дерев'яні домки та горожі в найнеприродніших положеннях; снасті обідраних осель і уламки незакінчених склепінь та мурів; ліси риштовання й пустелі битої цегли; величезні абрисы коловоротів і гігантські триноги, що порозкарячували ноги над пустками. Там були сотні тисяч форм і субстанцій недокінченості, зрушених з своїх місць і перемішаних у дикім безладді. Вони ховалися в землі, поривались у повітря, занурювались у воду, здавались незрозумілим сном. Теплі джерела й грізні вибухи — звичайні супутники землетрусу — докидали своєї лепти до загального розгордіяшу. Кипляча вода свистіла й парувала серед ветхих мурів; відблиски полум'я й шум огню виходили з них, кучугури попелу перегороджували вулиці й цілком змінювали всі звичаї та навички навкружного населення.

Одне слово, то будували ще незакінчену й невідкриту залізницю, що серед усього цього бруду поволі, потужною ходою простувала шляхом цивілізації та прогресу.

Проте околиця людність не наважалася визнавати залізницю. Один чи два відчайдушні підприємці проклали були вулиці, а один навіть почав будуватися, та спинився серед бруду й пороху, очікуючи дальших подій. Новісінький шинок, що віддавався ароматом вапни та глею й був єдина будівля на цілу вулицю, називався «Герб Залізничника». Відкрити його тут — було трохи небоглядно, але хазяїн сподівався, що продаватиме напої робітникам. «Сходи́ни Грабарів» виникли у пивниці, а стародавня крамниця шинки та м'яса перетворилася на «Залізничу Ідальню», де, покладаючи надію на швидкий успіх і популярність, щодня подавали смажену свинячу ногу. Винаймати кімнати вважалося за зисківну справу, але з тих же причин до неї ставилися з деякою осторогою. Загальне довір'я зростало дуже повільно. Коло самої колії були пустирі, корівники, смітники, купи гною, рівчаки, садки, дачі й місця, де вибивали килими. Залежно від пори року, по смітниках валялись шкаралупи від устриць або від омарів, і завжди — череп'я посуду або прив'яле капустиане листя. Стовпи, рейки, паркани, задні стіни маленьких домків і купки жалюгідної рослинності з докором поглядали на залізничу насип, немов не чекали від неї нічого путящого. Якби розлога сумежна пустка сміла сміятися, напевне, і вона, як всі її сусіди, глузувала б з залізниці.

Стегсові садки були особливо невірливі. То був невеличкий ряд будинків з маленькими занехаяними клаптями

грунту перед ними, з огорожами з старих дверей, дощок з діжок, кусків брезенту й посохлих кушів, а дірки між ними заткнуто безденними казанами та погорілими коминковими ґратами. Тут місцеві городники розводили червоні боби, плодили дробину та трусиків, будували ледачі дачі (одна була з старого човна), сушили білизну й палили люльки. Дехто трималися думки, що Стегсові Садки завдячували своє ім'я прізвищу якогось містера Стегса, що забудував їх собі на розвагу. Інші—з симпатіями до сільського життя—вважали, що ця назва збереглася ще від пастуших часів, коли череди рогатої худоби, відомі під загальним ім'ям Stagges паслися на тутешніх тінявих ґрунтах. В усякім разі тубільці мали Стегсові Садки за священний гай, якого не може споганити якась там залізниця. Певність у тім, що вони переживуть всі ці смішні вигадки, була непохитна, і добродій-сажотрус, який мешкав на розі вулиці й уважався за проводиря місцевих політиків, привселюдно завідомив, що того дня, як залізницю буде відкрито — в разі її взагалі будь-коли відкриють — двоє з його хлопців залізуть на дах його оселі, щоб з димарів, глузливіми жартами, вітати її поразку.

І до цієї нечистої місцевости, саме ім'я якої старанно таїли від містера Домбі, Доля та Річардс несли тепер маленького Поля.

— А отам і мій будинок, Сюзано, — сказала Полі, показуючи на нього.

— Правда, місис Річардс?—поблажливо спитала Сюзана.

— А он біля дверей стоїть моя сестра Джеміма! — скрикнула Полі, — і на руках у неї моє дорогоцінне, любе мале!

Це видовисько додало ще пару крил нетерплячці Полі. Вона взялася бігти до садків і, кинувшись до Джеміми, як оком змігнути, замінялася з нею немовлятами на превелике здивовання молодій дівчини, що їй спадкоємець містера Домбі впав на руки, здавалося, з хмар.

— Як! це Полі? — згукнула Джеміма. — Ну, та й утнула же ти штуку! Хто міг би подумати? Заходь же у хату, Полі. Та ти ж, далєбі, чудово виглядаєш. Діти здуріють, як побачать тебе, Полі. Напевне, здуріють.

Діти таки й справді здуріли, коли судити з галасу, який вони зняли, і з того, як кинулись до Полі та потягли до низенького крісла коло коминка, де її чесне яблукувате обличчя негайно стало центром купки менших яблук, що притискали до неї свої рожеві щочки і, очевидно, всі походили від одного дерева з нею. Полі й сама була галаслива та

рухлива як її дівтора. Метушня припинилася лише тоді, коли вона ухекалась, волосся круг її почервонілого обличчя розкуйовдилось, а нове, зроблене для христин, убрання стало зовсім пожмакане. Та й те передостанній Тудл, міцно обхопивши її руками за шию, залишався ще в неї на колінах, а Тудл молодший, стерекбавшись на спину крісла й стоячи на одній нозі, робив одчайдушні зусилля поцілувати її в щоку.

— Дивіться, он яка гарна панночка прийшла подивитись на вас, — сказала Полі. — І яка ж вона сумирна та тиха! Що то за красна панночка!

Цей натяк на Фльоренс, яка, стоячи коло дверей, спостерігала, що робиться в кімнаті, скерував на неї увагу молодшого покоління і, на щастя, спричинився до виявлення міс Ніпер, трохи ображену тим, що її не помічають.

— Заходьте, прошу, Сюзано, і сідайте на хвилинку, сказала Полі. — Це — сестра моя Джеміма. Я, справді не знаю, що сталося б зі мною, Джемімо, якби не Сюзана Ніпер. Без неї я ніколи не була би тут.

— Сідайте ж, будь ласка, міс Ніпер, — припрошувала Джеміма.

Сюзана з надзвичайно статечним і церемонним виглядом умостилася на крайчику стільця.

— Я ніколи не мала стільки приємности бачити когонебудь, як оце тепер вас, міс Ніпер; справді ніколи, — запевнила Джеміма.

Сюзана пом'якшала, вигідніш улаштувалася на стільці й люб'язно всміхнулася.

— Розв'яжіть бо стрічки на вашім капелюсі, міс Ніпер, і будьте, прошу, як удома, — просила Джеміма. — У нас, напевне, гірше ніж там, де ви звикли бувати, але, я думаю, ви даруєте нам це.

Таке ставлення до неї настільки пом'якшило серце карою дівчини, що вона підхопила маленьку міс Тудл, яка пробігала повз неї, і зараз же почала колихати її на своїх колінах.

— А де ж мій гарненький хлопець, мій бідний синаш? — спитала Полі. — Я прийшла сюди, щоб подивитись на нього в його новім костюмчику.

— Ах, яка шкода! — скрикнула Джеміма. — Це страшенно завгорить йому, коли він довідається, що без нього була тут його мама. Він у школі, Полі.

— Уже ходить до школи?

— Так. Вчора пішов уперше, бо боявся пропустити лекції. Та сьогодні півсвято, Полі, і коли б ти могла заждати

поки він вернеться... і ви, міс Ніпер, звичайно, — сказала Джеміма, вчасно згадавши про карооку дівчину.

— А як він виглядає, Джемімо, благослови його боже? — запинаючись спитала Полі.

— Добре. В усякім разі зовсім не так погано, як ти собі уявляєш, — відповіла Джеміма.

— А, та я ж знаю, що ніжки йому ще закороткі, — схвильовано зауважила Полі.

— Так, ніжки йому і дійсно, коротенькі, — погодилася Джеміма, — надто, коли дивитись ззаду. То щодня вони йому росуть, Полі.

Чекати доводилося досить довго, але слова втіхи вимовлено з щирою добросердістю, що надала їм більшої ціни ніж та, якої вони були варті. По хвилиній мовчанці Полі спитала вже куди веселішим тоном:

— А де ж батько, Джемімо, голубко? — Цим патріярхальним ім'ям уживали в родині містера Тудла.

— Знову таки,—сказала Джеміма,—така шкода! Батько взяв ранком свій обід і повернеться тільки ввечері. Але він щодня згадує й говорить про тебе з дітворою і завжди був та буде найлагідніший, найтерплячіший чоловік з найкращою в світі вдачею.

— Дякую тобі, Джемімо, — скрикнула простачка Полі, захоплена характеристикою, даною її дружині, і засмучена її відсутністю.

— Нема за що, любя Полі, — відповіла сестра, гучно цілуючи її в щоку й підкидаючи вгору маленького Поля. — Подеколи я так само кажу й про тебе; і, звичайно ж, думаю.

Не зважаючи на подвійне розчарування, відвідини, зустрінуті так привітно, не можна було вважати за невдалі. Сестри, повні надії, розмовляли і про хатні справи, і про Байлера, і про всіх його братів та сестер. Тим часом кароока дівчина, відбувши з молодого міс Тудл кілька далеких подорожей, дорогою звернула увагу на меблі, на голяндського годинника, на буфет, на замок на коминковій дошці, з червоними та зеленими віконцями, що освітлювалися зсередини недогарком, і на пару чорних оксамитових кицьок, кожна з дамською торбиночкою в зубах, що їх мешканці Стегсових Садків розцінювали як найдосконаліший твір образотворчого мистецтва. Щоб кароока дівчина не розсердилася та не пішла з пересердя, розмова обернулася на загальну, і молода леді розповіла Джемімі геть усе, що знала про містера Домбі, його пляни, родину, працю та вдачу, докладно списала свій гардероб і дала побіжні характеристики своїх знайомих і приятельок. Розваживши в такий спосіб

свою душу, вона скуштувала креветок та портеру й виявила бажання запрягтися в довічній дружбі.

Маленька Фльоренс щодо використання слухної нагоди їй собі не пасла задніх. Дослідивши, з пропозиції молодих Тудлей, жабячі гриби та інші дивинки садків, вона разом із ними вкинулась у будівання тимчасового хвильорізу в зеленавій калюжі, що зберігалася в якомусь кутку. Вона з душею й тілом заглибилась у цю роботу, коли її знайшла Сюзана, яка, не зважаючи на благодійний вплив креветок і портеру, сумлінно поставилася до своїх обов'язків і, миючи дівчинці обличчя та руки, прочитала їй добру молитву (підкреслену кількома стусанами), за її звіроднілу натуру й провістила, що через неї її батьки посивіють і передчасно зйдуть у могилу. По короткій нараді між Полі та Джемімою з приводу грошових питань відбувся обмін немовлятами — Полі бо весь час тримала на руках свою дитину, а Джеміма Поля — і гості попрощалися.

Попереду, щоправда, маленьких Тудлей підмансю відряджено до сусідньої овочевої крамнички з неприхованою приклучкою витратити пені, і коли шлях було пробрано, і Полі пустилась навтіки, Джеміма крикнула їй наздогін, що в разі вони підуть дорогою до Сіті, то, напевне, стрінуть маленького Байлера, що мусить повертатись додому з школи.

— Як ви думаєте, Сюзано, єсть у нас час піти в тому напрямі? — спитала Полі, коли вони спинилися, щоб звести дух.

— А чому ж ні? — відповіла Сюзана.

— У нас скоро будуть обідати, — сказала Полі.

Сніданок, здавалося, надав їй супутниці байдужности навіть до такої важливої обставини. Сюзана злегковажила його, і вони вирішили «накинути трохи круга».

Трапилось так, що від учорашнього ранку костюм Людяного Мирошника зав'язав бідному Байлерові світ. Вулична молодь не могла спокійно бачити його. Жаден юний волоцюга не міг і хвилинки дивитись на носія цього некривдного вбрання, не кинувшись на нього й не зробивши йому якої неприємности. Його громадське становище більше нагадувало поневіряння стародавнього християнина ніж життя безневинного хлопця дев'ятнадцятого сторіччя. Його кидали в рівчаки, обляпували багном, штовхали на стовпи, побивали камінням. Зовсім чужі люди здирали йому з голови жовтого кашкета й пускали його за вітром. Його ноги не лише підпали під словесну критику та лайку, ба навіть зазнавали щипків та штурханів. Не далі як сьогодні ранком, по

дорозі до закладу Мирошників, він заробив цілком незаслуженого синця і був жорстоко накараний од репетитора—перерослого Мирошника дикої вдачі — призначеного на цю посаду за те, що нічого не знав, був до всього нездатний, але його люта палиця зачаровувала усіх маленьких, повновидих учнів. Отже, сталося так, що Байлер, повертаючи додому, вибирав глухі вулиці і, щоб уникнути своїх катів, пробирався відлюдними завулками та провулками.

А втім, він мусив був вийти таки й на битий шлях, де лиха доля привела його до купи хлопців, які під проводом безсердного молодого різниченка, очікували першого-ліпшого випадку, щоб весело звести час. Побачивши, що серед них опинився Людзяний Мирошник, вони зняли страшенний галас і накинулись на нього.

Але сталося й так, що під той же час Полі, яка по цілогодичній ходінні, поклала вже, що далі йти нема чого, раптом впала в око ця картина. Побачивши її, вона скрикнула, миттю передала містера Домбі кароокій дівчині й вихватилась визволяти свого безталанного сінка.

Несподіванки, як і нещастя, рідко приходять самі. Здивовану Сюзану Ніпер і двойко доручених її доглядові дітей перехожі врятували мало не з-під самих коліс воза, що їхав з базару, і тої ж хвилини залунали перелякані голоси: «Бик сказився!»

Глянувши на дику метушню натовпу, що снувався вулицею; на вози, що мчали необзир перед оскаженілими биками; на хлопців, що билися; і на свою няньку, яку розносили на шматки серед усіх цих небезпек, Фльоренс зойкнула й кинулась тікати. Вона бігла, доки стало сили, думаючи, що й Сюзана біжить за нею, а тоді спинилася, бо пригадала, що позаду лишилася друга нянька. Дитина озирнулася й понята невписаним жахом заламала собі руки — вона була сама одна.

— Сюзано, Сюзано! — гукала Фльоренс, не тямлячись з переляку й сплескуючи руками.—Ой, де ж це вони? Де вони?

— Де вони? — спитала стара жінка, шкандибаючи через вулицю з усією швидкістю, на яку була здібна. — А навіщо ви убігли від них?

— Я злякалася, — пояснила Фльоренс, — і сама не розуміла, що роблю. Я думала, вони зі мною. Де ж вони?

Стара взяла її за руку й сказала:

— Я покажу вам.

То була огидна стара жінка з червоними ободами під очима і з губами, що движіли та плямкали навіть і тоді, як вона мовчала. На ній було мізерне дрантя й несла вона пере-

кинуті через руки якісь шкірки. Здавалось, вона деякий час бігла слідом за Фльоренсою, бо їй важко було дихати. Спившись, щоб звести дух стара стала ще огидніша — її зморшкувате обличчя й шия конвульсійно тіпалися. Фльоренсі вона навіювала непереможний страх, і дівчинка в замішанні перебігла поглядом по вулиці. То була відлюдна місцевість, — більше проїзний шлях ніж вулиця — і на ній, опріч Фльоренсі та старої не було ні живого духу.

— Тепер вам нема вже чого лякатися, — сказала стара, все ще цупко тримаючи її за руку. — Ходімо зі мною.

— Я... я не знаю, — вагалася Фльоренс. — Як вас зовуть?

— Місис Бравн, — відповіла та. — Добра місис Бравн.

— А вони далеко? — спитала Фльоренс, яку жінка тягла вже за собою.

— Сюзана неподалеку, — заспокоїла її стара, — а інші біля неї.

— І ніхто не поранений? — скрикнула Фльоренс.

— Ані трохи, — відповіла добра місис Бравн.

Почувши це, дитя в надпориві заплакало і з радістю пішло за старою, час од часу, проте, поглядаючи на її обличчя — зокрема на її потворний рот — і питаючи себе, чи подібна до неї лиха місис Бравн, якщо така жінка існує.

Вони пройшли небагато, але вельми незручною дорогою, полями, де сушилися цегла та черепиця. Потім стара звернула в брудний завулок, де в чорних коліях серед шляху було повно твані, і спинилася перед злиденною халупою, зачиненою на замок так міцно, як тільки можна зачинити будинок увесь в дірках та шпарах. Одчинивши двері ключем, що був у неї під капелюхом, стара штовхнула дівчинку в сіни, де на помості лежала кучугура різнокольорового шмаття, купа кісток і кучка переточеного попелу та пазолків. Зате там не стояло жадних меблів, і стіни та стеля були зовсім чорні.

Дівчина так налякалася, що не могла вимовити й слова і, здавалось, мала знепритомніти.

— Ну, не будьте ж молодим вісюком, — сказала добра місис Бравн, струснувши її й тим повернувши до життя. — Я не збираюся бити вас. Сідайте на ганчір'я.

Фльоренс скорилася, простягнувши до старої, ніби благаючи, стулені руки.

— І не затримаю вас тут і на годину, — запевнила її місис Бравн. — Втямили, що я сказала вам?

Дитина ледве спромоглася відповісти: «Так».

— Тоді, — мовила добра місис Бравн, і собі сідаючи на купу кісток, — не дратуйте мене. Не дратуватимете — я не

Фльоренс поквапилася виконати й це розпорядження.

буду бити вас. Але якщо ви розсердите мене, то я вб'ю вас. Я можу вбити вас кожної хвилини, як захочу, навіть коли ви будете лежати у вашому ліжку вдома. А тепер, скажіть мені, хто ви така, що ви таке і все таке інше?

Загрози та обіцянки старої, острах образити її і звичка, невластива звичайній дитині, але природня Фльоренсі — залишатись спокійною й стримувати свої почуття, — допомогли їй виконати наказу й розповісти все, що вона знала про себе. Місис Бравн пильно слухала її.

— Отже, ваше прізвище Домбі, га? — спитала місис Бравн.

— Так, мадам.

— Мені потрібна ваша гарненька сукня, міс Домбі, — сказала добра місис Бравн, — і цей маленький капелюшок, і ця спідничка, а, може, і дві; одне слово, все, од чого ви можете звільнитися. Ну, скидайте же їх!

Фльоренс поквапилася виконати й це розпорядження, скільки дозволяли їй квапитися тремтячі руки і, не спускаючи наляканих очей з обличчя місис Бравн. Коли вона зняла з себе всі згадані цією леді частини свого туалету, стара,

не поспішаючи, переглянула їх і, здавалося, залишилась задоволена з їхньої якості та вартості.

— Гм! — мовила вона, оглядаючи крихкотілу дівчинку, — я не бачу нічого опріч черевик. Мені потрібні й черевики, міс Домбі.

Бідолашна Фльоренс скинула їх з тим же поспіхом, рада, що знайшла спосіб ще чимось удовольнити місис Бравн. Навзамін стара витягла з-під самого споду кучі кілька ганчірок, дуже стару, цілком приношену мантилью й жалюгідні залишки колишнього капелюха, що їх вона, певне, здобула десь на смітнику, або в канаві, і загадала Фльоренсі вбиратися в цей чудовий костюм. Гадаючи, що ці готування правлять за прелюдію до її визволення, дитина, з можливою за таких обставин охотою, виконала й цей наказ.

Кваплячись накласти капелюха — якщо можна назвати капелюхом те, що найбільше нагадувало подушку, носити вагу на голові — вона заплутала його в своїм буйнім волоссі. Добра місис Бравн витягла здоровезні ножиці й невимовно розлютувалася.

— Чому ви не покинули мене, коли я була в гарному гуморі? — скрикнула вона. — Дурне маля!

— Вибачте, прошу, — задихуючись промовила Фльоренс. — Я сама не знаю, чого це я наробила. Це не навмисне.

— Не навмисне! — зарепетувала місис Бравн. — То може ви думаєте, що це моя провина, га? А, боже милий! — гукнула вона у дикім запалі, куйовдячи їй кучері, — та переді мною ніхто навіть не стриг їх.

Фльоренс так зраділа, що місис Бравн потребує лише її волосся, а не голову, що не поставила ніякого опору і тільки підвела свої лагідні очі до обличчя добрячої старої.

— Не було б у мене своєї власної дівчинки, тепер вона за морем, що теж пишалася своєю зачіскою, — сказала місис Бравн, — я не залишила б вам і волосинки. І вона далеко тепер, дуже далеко. Ох-хо-хо!

Зойк місис Бравн був зовсім не мелодійний, але супроводжений вимахуванням кощавих рук і повний жахливого суму він уразив серце Фльоренси і налякав її ще більше. А втім він, може, врятував їй кучері, бо місис Бравн, наче своєрідний метелик, махнувши кілька разів над її головою ножицями, звеліла дівчинці заховати своє волосся під капелюшок і не дозволяти йому висмикуватись, щоб не спокушати її. Здобувши в такий спосіб перемогу над собою, місис Бравн знову сіла на купу кісток і запалила коротеньку чорну люльку, безперестанку ворущачи губами та плямкаючи так ніби жувала чубук.

Скуривши люльку, вона, щоб дівчина якнайменше від-різнялась від своєї супутниці, дала їй нести кролячу шкірку й пояснила, що проводить її до великої вулиці, де та зможе розпитатись про дорогу до своїх друзів. Разом із тим, загрожуючи смертельною помстою в разі неслухнянства, стара заборонила їй розмовляти з перехожими, йти безпосередньо до дому батька, а не до його контори, і відходити до третьої години від рогу вулиці, де вона мала її залишити. Свої накази місис Бравн підсилила запевненням, що в її розпорядженні перебуває сила очей і вух, які розповідять їй про кожен крок дівчинки. Настряхана Фльоренс обіцяла ретельно та сумлінно додержувати всіх її інструкцій.

Кінець-кінцем місис Бравн вийшла з халупи, повела свою обшарпану маленьку приятельку лабіринтом вузьких вулиць, скверів та закамарків і в довгім часі вивела до заїзду з ворітьми з протилежного боку, крізь які долинав гамір великого руху. Показавши Фльоренсі на ті ворота й пояснивши, що після третьої їй треба буде взяти ліворуч, місис Бравн, немов мимохіть та несвідомо доторкнулась рукою її волосся, сказала, що тепер вона знає що робити, й порадила шануватися, не забуваючи про те, що за нею стежать.

Все ще страхаючись, але з певним полегшенням на серці, Фльоренс задріботіла до рогу. Дійшовши до нього, вона озирнулася й угледіла голову доброї місис Бравн, що виглядала з-за паркана, коло якого вони розлучилися, і сварилася на неї кулаком. Щоправда, дарма, що вона і в дальшому не раз озиралася (принаймні, щохвилини — на кожную згадку про стару жінку) більше вона її не бачила.

Фльоренс стояла там, дивлячись на вуличну метушню, що дедалі сильніше вабила її до себе, а дзиґарі наче змовились ніколи не бити третьої. Нарешті на башті продзвонило три. До неї було зовсім близько, і помилитись було не можна. Глянувши через плече й зробивши кілька кроків туди й назад, щоб не образити всемогутніх доглядачів місис Бравн, вона, не пускаючи з рук кролячої шкірки, кинулася бігти так хутко, як дозволяли стоптані черевики.

Про контору батька Фльоренс знала лише, що вона належить Домбі й Синові, і що то була велика сила в Сіті. Отже їй доводилося шукати дороги до Сіті. Боячись звертатись до дорослих, вона питалася виключно в дітей, і, звичайно ж, наслідки цього були не завдовільні. Проте, питалася вона про дорогу щохвилини, уникаючи тим часом другої частини питання, і поволі наближалась до центру цієї важливої ділянки, що нею правує страховитий лорд-мер.

Натомлена ходінням, дістаючи раз-у-раз штовхани, при-

голомшена гамором і метушнею, непокоячись за брата з няньками, збуджена тим, що допіру пережила й страхаючись зустрічі з розлютованим батьком, — одне слово, розгублена й перелякана всім, що сталося, відбувалося й мало відбутися — Фльоренс простувала своїм тяжким шляхом із слъозами на очах, і двічі чи тричі мусила спинятися, щоб ревним риданням дати собі полегшення. Та мало хто помічав дівчинку в її лахмітті, а ті, хто помічав, гадали, що її вивчено викликати жаль, і байдужно минали її. Фльоренс же, прикликавши собі на допомогу всю твердість і настирливість своєї вдачі, так передчасно розвинені в ній життям, певним кроком ішла до поставленої мети.

Не менше, як за дві години по тому, як вона рушила в цю незвичайну подорож, Фльоренс, пройшовши вузькою, галасливою вулицею, виповненою возами та фургонами, вийшла до якоїсь корабельні чи пароплаву на березі річки. Там навалено було кучугури паків, скриньок і бочок; височилася величезна дерев'яна важня й дерев'яний domeк на колесах. Коло них, посвистуючи й поглядаючи на сусідні щогли та човни, стояв кремезний чоловік з руками в кишенях і, здавалося, чекав, коли скінчиться його сьогоднішня робота.

— Ну, чого тобі? — мовив цей чоловік, випадком обернувшись. — У нас нема нічого для тебе, дівчинко. Забирайся звідси.

— Це, прошу, Сіті? — вся тремтячи спитала Домбієва донька.

— Авжеж що Сіті. Ти, я думаю, і сама це досить добре знаєш. Забирайся! У нас для тебе нема нічого.

— Та я, дякую вам, і не прошу нічого. Мені треба лише знайти дорогу до Домбі й Сина.

Чоловіка, що байдужним кроком підійшов до неї, здивувала ця відповідь, і, пильно дивлячись на Фльоренс, він спитав:

— Що таке? Але які ж справи можуть бути в тебе до Домбі з сином?

— Я хочу знати, де вони, будьте ласкаві.

Чоловік глянув на неї з більшою цікавістю й з такою енергією почухав собі потилицю, що скинув з голови капелюха.

— Джо! — гукнув він до другого чоловіка — робітника, піднявши капелюха й наклавши його знову.

— Тут Джо! — відповів Джо.

— Де той молодий жевжик од Домбі, що доглядав, як навантажують їхній крам?

Що таке! Але які справи можуть бути в тебе до Домбі з сином?

— Тільки но пішов тими воротами.

— Зараз же покличте його сюди!

Джо, гукаючи на повен голос, кинувся під склепіння й незабаром повернувся з живорадісним на вигляд хлопцем.

— Ви служите в Домбі, чи не так? — спитав перший чоловік.

— Я служу в конторі Домбі, містер Клярку, — одказав хлопець.

— То подивіться сюди, — сказав містер Клярк.

Скоряючись указові руки містера Клярка, хлопець підійшов до Фльоренси, здивовано питаючи себе, що має він робити з нею. Та Фльоренс, яка чула ті розмови, побачила, що всі її пригоди кінчаються, і зовсім заспокоїлась, глянувши на його веселе молоде обличчя, підбігла до хлопця, упустивши дорогою черевика з одної ноги, і обіруч схопила його за руку.

— Мене загублено! — сказала Фльоренс.

— Загублено! — скрикнув хлопець.

— Так. Мене загублено сьогодні ранком далеко звідси... і з мене зняли мое вбрання... і тепер на мені немає нічого

свого... і мене зовуть Фльоренс Домбі... я єдина сестра мого маленького брата... і... о, прошу, прошу, допоможіть мені! — вибухнула плачем Фльоренс, даючи цілковиту волю так довго стримуваному хвилюванню й заходячись слізми. В той же час мізерний капелюх упав з її голови, зачіска розпустилася, і волосся розсипалось по обличчю, викликавши німе захоплення й жаль юного Вальтера, небожа Соломона Джілса, майстера корабельних інструментів.

Містер Клярк остовпів з подиву й зауважив про себе: «Ніколи не бачив я нічого подібного на цім пароплаві». Вальтер підняв черевика і взув його на маленьку ніжку, як у казці взував Сандрільоні принц. Потім він перекинув через свою ліву руку кролячу шкірку, подав праву Фльоренсі й почувив себе не Річардсом Вітінгтоном — це занадто бліде порівняння, — а святим Георгом англійським з мертвим драконом біля своїх ніг.

— Не плачте, міс Домбі, — у надпориві скрикнув Вальтер. — Це ж просто диво, що я нагодився тут. Тепер ви в такій небезпеці, як були б під охороною загону матросів з військового корабля. Не плачте ж бо!

— Більше не буду, — сказала Фльоренс. — Я плачу тільки з радощів.

— Плаче з радощів, — подумав Вальтер, — і це я спричинився до того. Ходім, міс Домбі. О, тепер ви впустили другий черевик! Візьміть краще мій, міс Домбі.

— Ні, ні, ні! — спинила його Фльоренс, коли він запально почав уже роззувати свій черевик. — У цих мені краще. Тепер буде зовсім хороше.

— А й правда, — погодився Вальтер, зиркнувши на її ногу; — мої ж на цілу милю довші. Про що це я думаю? У моїх ви не ступили б і крока. Ходім, міс Домбі. Хотів би я бачити негідника, який насмілиться покривдити вас тепер.

Пишаючись собою, Вальтер з щасливим виглядом повів Фльоренс, і, взявшись попід руки, йшли вони вулицями, цілком байдужі до подиву, що викликали або могли викликати дорогою їхні постаті.

Сутеніло, починав падати туман і сіяти дощ. Та вони не звертали на це ніякої уваги, захоплені обидва останніми пригодами Фльоренси, про які та оповідала зі ширістю й довір'ям свого віку, а Вальтер слухав так, ніби вони були не близько бруду та твані Темзової вулиці, а йшли під лапатим листям крислатих дерев якогось тропічного острова. Так і справді один час йому здавалося.

— А чи далеко ще нам іти? — спитала нарешті Фльоренс, звівши очі на обличчя свого компаньйона.

— А! — мовив Вальтер, спиняючись. — Дозвольте до речі розглянутись, де це ми. О, знаю! Тільки ж контора тепер зачинена, міс Домбі. Там нікого немає. Містер Домбі давно вже пішов додому. Я думаю, нам теж треба йти додому... чи чекайте. Може, ми зайдемо до того дядька, де я живу... це зовсім близько... і я поїду до вас кебом; скажу, що ви здорові й привезу вам деяке вбрання. Хіба так не буде краще?

— І по-моєму теж, — відповіла Фльоренс. — А вам? Як ви думаєте?

Поки вони обмірковували це, стоячи серед вулиці, повз них пройшов якийсь чоловік. Він кинув оком на Вальтера і, здавалося, впізнав його, але потім, видима річ, вирішив, що обізнався, і пішов собі далі.

— Це нібито містер Каркер, — сказав Вальтер, — Каркер з нашого дому. Тільки не той Каркер, що завідує в нас, міс Домбі, а інший — молодший. Галло! Містер Каркере!

— Це ви, Вальтере Гею? — спинився й повернувся назад той. — Я не поняв віри своїм очам, уздрівши вас з таким чудним супутником.

Стоячи під лихтарем і прислухаючись до поквапливого Вальтерового оповідання, він являв дивний контраст з двома юними постатями, що, взявшись за руки, тулились до нього. Він був не старий, але волосся мав зовсім сиве. Тіло його хилилося або згиналося, немов під вагою якогось великого тягару.

Глибокі борозни проорали його виснажений журний вид. Блиск його очей, вираз його обличчя, самий голос були притлумлені й погашені немов душа його спопеліла. Він був у дуже пристойнім, хоч і скромнім чорнім костюмі, але його вбрання, наче пристосовуючись до його загального вигляду, здавалося, звузилося й знітилося, щоб краще пасувати до тужного благання, яке виявляла вся його фігура.

Та разом із іншими жаринками душі інтерес до юности та її сподівань не загаснув у нім. Він з неабиякою симпатією дивився на серйозне обличчя хлопця, коли той говорив, і в його погляді мигтіли співчуття та неспокій, хоч як намагався він не появляти їх. Коли наостанці Вальтер поставив йому те саме запитання, що й Фльоренсі, Каркер дивився на нього з тим же виразом в очах, як і перше, ніби читав на обличчі хлопця долю, що сумно суперечила теперішньому його веселому настрою.

— Що ж ви радите, містер Каркере? — напосідав, посміхуючись, Вальтер. — Адже ви завжди даєте мені добрі поради, коли розмовляєте зі мною. Правда, це випадає не часто.

— Я вважаю, що ваша ідея — найкраща, — відповів він, перебігаючи очима з Вальтера на Фльоренс і назад.

— Містер Каркере, — скрикнув Вальтер, якого пройняла благородна думка, — знаєте що. Це ж вам може придатися. Ви поїдете до містера Домбі й перекажете йому щасливу новину. Це, мабуть, стане вам у пригоді, сер. Я залишуся вдома, а ви поїдете.

— Я! — здивувався той.

— Ви. А чому б ні, містер Каркере? — спитав хлопець.

Каркер на відповідь лише стиснув йому руку, — здавалось, і це зробити було йому соромно й страшно — оддав Вальтерові надобраніч і, порадивши не баритися, подався своєю дорогою.

— Ходім, міс Домбі, — сказав Вальтер, подивившись, як той завертав за ріг, — ходім яко мога швидше до мого дядька. Чи чули ви будь-коли, щоб містер Домбі казав щось про Каркера молодшого?

— Ні, — тихо відповіла дівчинка, — мені не часто випадає чути, як говорить тато.

— А, правда! то сором лише для нього, — подумав Вальтер. По хвилинній мовчанці, під час якої він розглядав миле обличчя дівчинки поруч себе, він з звичайними хлоп'ячими жвавістю та непосидячістю заглибився в інші міркування, а тут ще Фльоренс знову загубила черевик, і він запропонував однести її до дядька на руках. Фльоренс, хоч як втомилася, засміялась і відхилила його пропозицію з тією прихильністю, що він упустить її. До дерев'яного мічмана було вже недалеко. Вальтер заходився оповідати про морську аварію та інші зворушливі випадки, коли хлопці, молодші за нього, врятовували й виносили з кораблів дівчат, старших за Фльоренс, і балачка була саме в розпалі, коли вони підійшли до дверей крамниці старого інструментального майстра.

— Галло, дядю, Соле! — згукнув Вальтер, вдираючись у крамницю й ледве зводячи дух. — Оце так дивна пригода! Ось донька містера Домбі, що загубилася на вулиці, і їй забрала все вбрання якась стара відьма... і я знайшов її... і привів одпочити в нашій вітальні... дивіться! — Він захкався й увесь цей вечір говорив досить безладно.

— Великий боже! — сказав дядько Соль і сперся на свою улюблену скриню з компасом. — Не може бути! Ні я...

— Ні ви, і ніхто, — перебив йому мову Вальтер, наперед угадуючи кінець фрази. — Ніхто не повірив би! Ніхто не міг би повірити. Ну, допоможіть же мені, дядю, присунути цю маленьку канапку ближче до коминка. Мерщій, дядю Соле!

Обережно — тарілки! — Дайте їй поїсти чогось, дядю. Мерщій! Скиньте ваші черевики, міс Фльоренс... Поставте ноги на ґрати... нехай висохнуть... ач, які вони мокрі... Оце так пригода, дядю, га? Боже милий, як же мені жарко!

Соломонові Джілсу з симпатії було теж жарко, і дивувався він надзвичайно. Він гладив Фльоренс по голові, примушував її їсти, примушував пити, витирав їй підшви нагрітою біля коминка хусточкою, пас очима свого швидкого як паротяг небожа і розумів лише те, що цей палкий молодий джентлмен безперестанку натикався на нього, метушився по кімнаті, намагаючись зробити враз двадцять справ, і не робив фактично нічого.

— Ну, заждіть хвилинку, дядю, — мовив Вальтер, схопивши свічку. — Я миттю збігаю нагору, вберуся в інший фрак, а тоді піду. Хіба ж це не дивна пригода, кажу я, дядю?

— Дорогий мій хлопче, — одповів Соломон, що з окулярами на лобі й величезним хронометром у кишені метлявся між Фльоренс — на канапі — і своїм небожем — у всіх кутках вітальні, — це найнезвичайніша...

— Ні... прошу, їжте, дядю... їжте, міс Фльоренс... обід же, знаєте... дядю...

— Так, так, — скрикнув Соломон Джілс і зараз же одрізав од баранячої ноги такого куска, немов збирався нагодувати велетня. — Я подбаю про неї, Валі! Я розумію! Бідне мале! Певне, зголодніла. Ідіть і поспішайте. Боже мій! Сер Річард Вітінгтон і тричі лорд-мер міста Лондона!

Вальтерові потрібно було не багато часу, щоб знятись на своє низеньке горище й спуститися звідти, а тим часом Фльоренс, знемагаючи від утоми, задрімала перед коминком. Цієї перерви, яка тривала лише кілька хвилин було задовсть для Соломона Джілса, щоб заспокоїтись і дати їй хоч трохи комфорту — притемнити кімнату й заставити її від огня ширмою. Коли хлопець повернувся в кімнату, Фльоренс спала вже солодким сном.

— Це — надзвичайно! — шепонув він, обіймаючи Соломона так, що той аж скривився. — Я вже йду. Я заберу з собою краєць хліба, бо я дуже голодний... і... не будіть же її, дядю Соле.

— Ні, ні, — запевнив Соломон. — Прегарна дівчинка.

— Звичайно, гарна! — скрикнув Вальтер. — Я ніколи не бачив такого обличчя, дядю Соле. Тепер я вже йду.

— Ну, й добре, — з полегшенням сказав Соломон.

— Ось що, дядю Соле, — окликнув Вальтер, вистромивши голову в двері.

— Знову він тут, — сказав Соломон.

— Який у неї тепер вигляд?

— Найщасливіший.

— Знаменито! Ну, то я йду.

— Сподіваюся, — сказав до себе Соломон.

— Ось що, дядю Соле, — вдруге з'явився коло дверей Вальтер.

— Знову він тут! — промовив Соломон.

— Ми зустріли на вулиці містера Каркера — молодшого. Сьогодні він ще чудніший, ніж завжди. Він попрощався зі мною, але йшов слідом за нами — такий дивак! — бо, коли я озирнувся коло самої нашої крамниці, він спокійно пішов собі назад, немов слуга, що проводить вас додому, або вірний собака. Як виглядає вона тепер, дядю?

— Точнісінько так, як і передніш, Валі, — одповів дядьо Соль.

— Добре. Все гаразд. То я йду.

На цей раз він і справді пішов, а Соломон Джілс, що не хотів обідати, сів з другого боку коминка і, дивлячись на сплячу Фльоренс, почав будувати надхмарні замки найфантастичнішої архітектури. У приєднаннях, серед усіх цих інструментів, у валійській перуці й в убранні кавового кольору він скидався на чаклуна, що навіює дитині чарівні сни.

А Вальтер на той час наближався до будинку містера Домбі зі швидкістю, яку рідко показує кінь, найнятий на біржі, і щодві чи щотри хвилини нетерпляче вистромляв у вікно голову та посилав докори візників. Діставшись мети своєї подорожі, він виплигнув з кеба, захакавшись, пояснив служникові, чого він приїхав, і пішов слідом за ним просто до бібліотеки, звідки долинав шум голосів і де зібралися містер Домбі, його сестра, міс Токс, Річардс і Ніпер.

— О, перепрошаю, сер, — сказав Вальтер, кидаючись до містера Домбі, — але я щасливий повідомити вас, що все гаразд. Міс Домбі знайдено!

Мальчик з откритим обличчям, розкуйовдженим волоссям, іскравими очима ледве зводив дух з радощів та від збудження і становив цілковитий контраст проти містера Домбі, що сидів у своїм кріслі просто нього.

— Казав бо я тобі, Луїзо, що її буде знайдено, — мовив містер Домбі, глянувши поверх плеча на даму, що плакала в товаристві міс Токс. — Перекажіть слугам, що можна вже не шукати її більше. Хлопець, який приніс нам цю новину — молодий Гей з нашої контори. Як же знайдено мою доньку, сер? Я знаю, як її було загублено. — тут він велично глянув на Річардс, — але як її знайдено? Хто знайшов?

— Я думаю, що то я знайшов міс Домбі, сер, — скромно відповів Вальтер, — власне, я не можу складати цю честь цілком на себе, але я був щасливе знаряддя...

— Що ви хочете сказати, сер? — перебив містер Домбі, з видимим незадоволенням ставлячись до природної радості та гордості хлопця. — Що це значить: не цілком на себе, а був щасливе знаряддя? Зрозуміло й точно, прошу вас.

Не сила була Вальтерові говорити зрозуміло, але, взявши на увагу його захеканий стан, він досить складно пояснив, як усё це сталося.

— Чуєте, дівчино? — суворим тоном звернувся містер Домбі до кароокої. — Візьміть усё потрібне й зараз же їдьте з цим молодим чоловіком по міс Фльоренс. Ви дістанете нагороду завтра, Гею.

— О, дякую вам, сер, — сказав Вальтер. — Ви вельми ласкаві. Але, запевняю вас, я й на думці не мав ніякої нагороди, сер.

— Ви ще хлопець, — різко й майже гнівливо мовив містер Домбі, — і що ви там думаете, або вдаєте ніби думаете, не має жадної ваги. Ви добре зробили, сер. Робіть же добре й до кінця. Луїзо, дай, прошу, вина хлопцеві.

Містер Домбі з гострою неприхильністю стежив за Вальтером Геєм, що під проводом місис Чік залишив бібліотеку, і погляд той не пом'якшав би, якби містер Домбі міг бачити хлопця, коли той, в кареті, їхав с Сюзаною Ніпер до крамниці свого дядька.

Там виявилось, що Фльоренс, відсвіживши себе сном, встигла пообідати й широко використовувала нагоду познайомитись із Соломоном Джілсом, з яким зайшла в найкращі приятельські стосунки. Кароока дівчина (яка плакала стільки, що тепер її слід було б назвати червоноокою, і була в мовчазному та пригніченому настрої) без слова докора або догани схопила Фльоренс на руки й гістично привітала її. Потім, обернувши для цього виїмкового випадку вітальню на будуар, вона старанно вбрала дінчинку в її власні убори й зробила з неї Домбі, наскільки це дозволяли негативні природні прикмети її вихованки.

— Надобраніч! — сказала Фльоренс, підбігаючи до Соломона. — Ви були дуже ласкаві до мене.

Старий Соломон був у захваті і поцілував її ніби був її дід.

— Надобраніч, Вальтере! на все краще! — мовила Фльоренс.

— На все краще! — відповів Вальтер, простягаючи їй обидві руки.

— Я ніколи не забуду вас, — казала Фльоренс.—Справді, ніколи не забуду. На все краще, Вальтере!

У безневиннім пориві вдячності дитина підвела до нього обличчя. Вальтер, схиливши своє, підвів його знову і, весь зашарившись, боязко глянув на дядька Соля.

— Де ж Вальтер? Прощайте, Вальтере! Надобраніч, Вальтере! Дайте ще раз вашу руку, Вальтере! — Так гукала Фльоренс, коли сиділа вже з своєю молодію нянькою в кареті. Нарешті карета відїхала, Вальтер востаннє весело помахав хусточкою, а дерев'яний мічман ззаду його, здавалося, дивився лише на неї, не звертаючи ніякої уваги на інші екіпажі.

До оселі містера Домбі добулися вчасно. В бібліотеці знову залунали голоси, і карету знову затримано — «для місис Річардс», як лиховісно шепнула Сузані одна з її подруг.

Поява загубленої дівчини справила в бібліотеці помітне, але не занадто велике вражіння. Містер Домбі, якого ніщо не вражало, поцілував її один раз у лоб і порадив більше не тікати й не ходити в прохідку з непевними супутниками. Місис Чік припинила свої ляментациї з приводу розпогання природи людської навіть за тих умов, коли її вабить до себе Людяний Мирошник, і зустріла її привітанням, не таким, правда, палким, яким годилося б зустрічати довершеного Домбі. Міс Токс регулювала свої почуття за зразками, що їх бачила перед собою. Річардс, злочинна Річардс, єдина дала волю щирим словам, що йшли від самого серця, і схилилась над блідною голівкою немов і дійсно любила її.

— Ах, Річардс, — зідхнула місис Чік, — було б куди приємніше для тих, хто хочуть мати добру думку про своїх ближніх, і багато пристойніш з вашого боку, якби ви виявляли відповідні почуття свого часу, а не тепер, коли бідне немовля мусить через вас передчасно позбавитись свого природного поживку.

— І відірватися від нашого загального джерела, — плачливим тоном додала міс Токс.

— Якби то я була невдячна, Річардс, — урочисто мовила місис Чік, — і якби я міркувала як ви, то я почувтила б, що уніформа Людяного Мирошника чинить шкоду моему синові, а виховання ображає його.

Правду сказавши — тільки місис Чік не знала цього — уніформа пошкодила вже хлопцеві, а щодо виховання, то, може й корисне в дальшому, воно до цього часу склалося з стусанів та ридання.

— Луїзо, — перепинив її містер Домбі, — твої заува-

ження вже непотрібні. Жінку вже звільнили й заплатили їй. Ви покидаєте цей будинок тому, що водили мого сина... мого сина! — містер Домбі з притиском повторив два останні слова, — водили мого сина по закутках і до товариства, за які не можна згадати без трепету. Щодо випадку з міс Фльоренс цього ранку, то, до певної міри, я вважаю його за щасливий, бо без нього я ніколи не довідався б про ваш злочин. Я гадаю, Луїзо, що друга нянька, будучи багато молодша, — тут міс Ніпер голосно схлипнула, — і перебуваючи під впливом Полевої мамки, не така вже винна й може залишитись. Скажи, будь ласка, щоб візникові сплатили за проїзд до... — містер Домбі спинився, вагаючись, — до Стегсових Садків.

Полі напрямилась до дверей, а Фльоренс, учепившись за її сукню, з плачем, в найпатетичніший спосіб, благала її не відходити. То був ніж у серце батька й стріла в його мозок — бачити як плоть і кров, що їх він не міг не визнати за свої, прихилилися до нищої, чужої жінки. Йому, звичайно, не дуже боліло, до кого повертається чи від кого відвертається його дочка, але те ж таки могло трапитись і з його сином!

В усякому разі його син гірко плакав тої ночі. Адже бідний Поль мав більше підстав плакати ніж багато дітей його віку. Він бо втратив свою другу матір — першу, скільки він сам знав — через такий же несподіваний удар, як і той, що потьмарив початок його життя. І той же удар позбавив вірного й доброго друга його сестру, що заснула, обливаючись сльозами. Та не про те мовиться в нас мова. Давайте ж не будьмо марно тратити слів.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ПОГЛЯД З ПТАШИНОГО ЛЬОТУ НА ОСЕЛЮ МІС ТОКС І НА ЇЇ СЕРДЕЧНІ СПРАВИ

Міс Токс мешкала в маленькому чорному домку. Протиснувшись, за найдавніших часів англійської історії, в аристократичне сусідство західньої частини Лондона, він стояв у тіні, неначе бідний родич великої вулиці, яка проходила за рогом, оточений величними палацами, що холодно дивились на нього. Звалася ця відлюдна місцевість, де між бруковим камінням росла трава, Принцесин Майдан. На Принцесинім Майдані стояла Принцесина Капличка з деренчливим дзвоном, куди на неділішню відправу сходилося інколи до двадцяти п'яти чоловіка. Був тут і «Принцесин Герб», до якого дуже вчашали блискучі льокаї. За ґратами «Принцесиного Герба» стояв портшез, тільки ніхто не пам'ятав, щоб його будь-коли виносили звідти. Гарних ранків вершки штахетів цих ґратів (а їх, за підрахунком міс Токс, було аж сорок вісім) прикрашалося циновими кухлями.

Поруч із будинком міс Токс на Принцесинім Майдані стояв ще один опрічний будинок (оминаємо величезні ворота з парою величезних молотків у вигляді левячих голів. Їх ніколи не відчиняли, і вважалося, що то був колись в'їзд до чиїхось стаєнь). І дійсно, повітря на Принцесинім Майдані дхнуло стайнею. Із спальні міс Токс (що вікна її виходили на задвірок) бачити було стаєнний двір, де конюхи, за всякою роботою підбадьорювали себе шиплячими звуками, і де по надвірних боках стін, неначе Макбетові стяги, завжди понавішувано було найінтимніші частини туалета їх, їхніх дружин та їхніх родин.

У цим другим опрічним будинку на Принцесинім Майдані колишній буфетник, що побрався з кастеляншою, винаймав умебльоване помешкання самотньому джентлменові—синьовидому, з нерухомим обличчям, вирлоокому майорові, в зовнішності якого міс Токс, як вона сама висловлювалась,

вбачала «щось справжнє військове». Між ним і нею існував обмін газетами та брошурами і подібні до цього платонічні взаємини, що встановлював їх темношкірий слуга майора, якого міс Токс називала «тубілець», не зв'язуючи з цим словом жадного географічного уявлення.

Може в цілому світі не було входу та сходів вужчих ніж у будинку міс Токс. Може, взятий у цілому, з низу аж до даху, то був найневигідніший і найкривіший domeк в Англії. А втім, міс Токс завжди казала: «що то за чудове розташування!» Взимку денного світла було в нім обмаль; сонце не зазірало туди й за найкращої пори року; за повітря годі й згадувати; торгівлю було вигнано. А міс Токс усе ж таки казала: «що то за чудове розташування!» Так само казав і синьовидий вирлоокій майор. Він пишався Принцесиним Майданом і в своєму клубі, при першій ліпшій нагоді повертав розмову до когось з вельможних осіб за рогом, аби мати приємність сказати, що він йому сусіда.

Миршавий будинок, де мешкала міс Токс, був її власність. Його відказав їй по духовній покійний хазяїн медальйона з риб'ячим оком, що портрет його в напудрованій перуці з косицею урівноважував ручку чайника на противнім боці коминкової дошки. Більша частина меблей була теж з часів напудрованих перук та косиць і складалася з грілки для тарілок, що конаючи на своїх чотирьох ніжках, потрапляла всім під ноги, і старомодних клявікордів, де ім'я майстра оточував вінок з горобиного горошку.

Майор Бегсток дійшов до того, що в літературі гречно зветься великий меридіян життя, і спускався вниз майже без шиї, з парою потужних щелеп, величезними слонуватими вухами, і очима та церою зі згаданими вже слідами штучного збудження. Не зважаючи на це, він пишався тим, що викликав інтерес міс Токс, і лестив своє самолюбство думкою про те, як накидає на нього оком ця розкішна жінка. На це він не раз натякав у своїм клубі в зв'язку з некривдними жартами, де головну роллю відогравав старий Джо Бегсток, старий Джой Бегсток, старий Джей Бегсток, старий Джош Бегсток і таке інше. Треба зазначити, що головна принада гумору майора і коник його дотепів полягали в панібратському поведженні з його власним ім'ям.

— Джой Бі, сер, — казав майор, вимахуючи ціпочком, — вартий дванадцятка таких як ви. Було б у вас більше Бегстокової крові, ви не погіршали б од цього. Старому Джо, сер, не довелося б ходити далеко по дружину, навіть тепер, скоро тільки він захотів би одружитися, сер. Але він жорстока людина, сер, той Джо; він невблаганий, сер, і збіса

хитра штука. — Після такої заяви чути було сопіння, цера майорова ставала ще синіша, а баньки вирячувались ще більше й конвульсійно здригалися.

Не зважаючи на гоїне самовихваляння, майор був таки егоїст. Навряд чи знайшлася б особа з егоїстичнішим серцем, або, вірніше — шлунком, бо останнім органом його було обдаровано в безпорівняно більшій мірі ніж першим. Майорові й на думку не спадало, що його можуть не помітити чи нехтувати; і найменше уявляв він собі, як то зможе не помітити або знехтувати його міс Токс.

Виявилось, проте, що міс Токс поволі забувала про нього. Забувати вона почала невдовзі по тому, як відкрила родину Тудлей; продовжувала перед хрестинами, далі стала забувати, сказати б, з складними відсотками. Хтось або щось заступило його як об'єкт її цікавості.

— Доброго ранку, мадам, — привітав майор міс Токс на Принцесиному Майдані за кілька тижнів по змінах, запроцьогольованих у останнім розділі.

— Доброго ранку, сер, — дуже холодно відповіла міс Токс.

— Джо Бегсток, мадам, — зі звичайною своєю галянтністю зауважив майор, — довгий час не мав щастя схилитися перед вашими вікнами. З Джо жорстоко поводитися, мадам. Його сонце було за хмарами.

Міс Токс нахилила голову, але знову таки дуже холодно.

— Може, світила Джо не було в місті, мадам? — спитав майор.

— Мене? Не було в місті? О, ні, я не покидала Лондона, — сказала міс Токс. — Останній час я була дуже невільна. Майже все моє дозвілля я віддаю одним, дуже мені близьким приятелям. Боюсь, що й тепер я не можу гаяти час. Бувайте здорові, сер!

Міс Токс своєю чарівною ходою зникла з Принцесиного Майдану, а майор стояв і дивився їй услід, синіший ніж завжди, і бурмотів якісь не дуже похвальні зауваження.

— Що ж це, чорт побирай! — мовив майор, поводячи своїми рачачими очима по Принцесиному майдану й удаючись до його запашного повітря. — Шість місяців тому ця жінка любила місця, де гуляв Джош Бегсток. Що воно за знак?

Поміркувавши трохи, майор вирішив, що це — пастка для мушин; що тут — якась змова й хитрощі; і що міс Токс ставить на нього сильце... «Але ви не впіймаєте Джо, мадам», сказав майор. «Він людина твердої вдачі, мадам, і збіса хитрий». Ці міркування розважали його решту дня. Та минув

цей день і багато інших, а міс Токс не звертала на майора ніякої уваги і навіть не думала про нього. Передніш вона мала звичку випадком визирати в темне віконце своєї кімнатки і, червоніючи, відповідати на поклони майора. Тепер вона ніколи не давала майорові такої нагоди і зовсім не цікавилась, дивиться він на неї через дорогу, чи ні. Сталася ще й інші зміни. Стоячи в сутіні своїх апартаментів, майор спостеріг, що будинок міс Токс ніби причепурився. Для старої канарки куплено нову клітку з позолоченими прутинами; столи й коминкову дошку прикрашали вирізані з кольорового паперу та картону оздобы; на вікнах зненацька виросла одна чи дві квітки; міс Токс почала вправлятися на клявікордах; гірлянда з горобиного горошку раз-у-раз була на видноті і над нею стояли Копенгагенський і Пташиний вальси, що їх міс Токс власноручно переписала в свій музичний зошит.

Понад і попри все це міс Токс завжди з великим смаком убиралась в півжалобу, що вивело майора з клопоту, давши йому на розум, що вона дістала невеличку спадщину й загорділа.

На другий день по тому, як він заспокоїв себе цим відкриттям, майор, сидячи за сніданком, побачив у вітальні міс Токс таку чудну й разючу картину, що на короткий час прикипів до стільця, а тоді кинувся до своєї спальні, повернувся з театральним біноклем і кілька хвилин пильно дивився в нього.

— Це — маленька дитина, сер, — сказав майор, спускаючи бінокля. — Закладаюся на п'ятдесят тисяч фунтів.

Майор не міг забути цього видовиська. Він міг лише свистіти й вирячувати свої очі так, що проти теперішніх його колишні баньки здавалися запалими та ямкуватими. День по день; три, чотири рази на тиждень дитина з'являлася знову. Майор вирячував очі й свистів. Тепер він був самотній на Принцесинім Майдані. Міс Токс перестала думати про нього. Він міг чорніти чи синіти, і їй то було байдуже.

Сталість, з якою міс Токс йшла з Принцесиного Майдану по дитя та його мамку; поверталася з ними; знову відходила; завжди впадала коло нього; сталість, з якою вона сама особисто годувала та пестувала його, гралася з ним і заморожувала його юну кров виконанням деякий арій на клявікордах, були надзвичайні. Десь коло того ж таки часу її поняла пристрасть милуватися якимось браслетом, а також місяцем, що над ним вона переводила довгі спостереження з вікна своєї кімнати. Та на що б міс Токс не дивилася — на

сонце, місяць, зорі чи на браслет, а на майора вона більше не дивилася. І майор свистів, рясів очі, дивувався, вештався по кімнатах і не міг нічого робити.

— Ви остаточно завоюєте серце мого брата. Це — достовірна правда, моя люба, — одного дня сказала місис Чік.

Міс Токс зблідла.

— Він щодалі, то більше стає схожий на Поля, — зауважила місис Чік.

Міс Токс на відповідь вхопила маленького Поля на руки і своїм голубінням пожмакала й приплющила його чепчик.

— А чи схожий він на свою матір, з якою ви, моя люба, мусили були зазнайомити мене? — спитала міс Токс.

— Ні, ані трохи, — відповіла Луїза.

— А вона... вона була інтересна, здається? — запинаючись вимовила міс Токс.

— Так, бідна Фані була інтересна жінка, — подумавши хвилинку, сказала місис Чік, — безперечно, інтересна. У неї тільки не було владної вдачі, свідомости своєї вищости, як слід було б сподіватися. Не мала вона й тої сили та твердості духа, що потрібні з таким чоловіком.

Міс Токс глибоко зідхнула.

— Але вона була дуже мила, — закінчила місис Чік, — надзвичайно мила. І в неї були чудові наміри... О, які чудові наміри мала бідна Фані!

— Ти янгол! — скрикнула міс Токс, звертаючись до маленького Поля. — Ти — викопаний портрет твого тата!

Якби майор міг знати, скільки надій та сподіванок покладалося на це немовля, і яку силу плянів та проектів з ним зв'язувалось; якби він міг бачити безладну метушню, в якій вони всі крутилися круг пожмаканого чепчика маленького несвідомого Поля, він, і дійсно, мав би право вирячити очі. Може тоді, серед цієї маси, він угледів би гілки та колоди честолюбства, належні міс Токс, і зрозумів би, які саме надії позичила ця леді на лихву фірмі Домбі й Син.

Якби сама дитина, прокинувшись уночі, могла коло запони свого ліжка побачити бліді відбитки мрій, що їх інші люди снували круг неї, вона теж мала б підстави вирячити очі. Але мале дрімало, не знавши нічого ні про доброзичливі наміри міс Токс, ні про подив майорів, ні про ранні неприємності сестри, ні про невблаганні передбачення свого батька. Воно не знало навіть, що на землі існують Домбі й Син.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ДАЛЬШЕ ЗРОСТАННЯ ПОЛЯ І ЙОГО ВДАЧА

Під чуйним і недріманним оком Часу — другого майора — дрімливиці Поля потроху проходили. Щодалі, то частіш їх розтинало світло. Виразніші ставали сни, що порушували його спокій. Ростуча юрба речей і вражінь роїлася в його голові під час одпочинку. І так з немовляти він обернувся в дитину й зробився Домбі, що розмовляв, ходив і з усього дивувався.

Після падіння й вигнання Річардс дитячу світлицю передано комісії, як то буває в громадській установі, коли не можуть знайти Атласа, щоб підтримувати її. Комісія, звичайно, складалася з місис Чік та міс Токс, які віддавалися своїй роботі з таким запалом, що майор Бегсток день-у-день почував себе занедбаним, а містер Чік, позбавлений хатнього догляду, пустився берега: обідав по клубах та кав'ярнях, три рази дхнув димом, пішов сам до театру; одне слово (як висловилась місис Чік) розгубив усі соціальні обов'язки й правила моралі.

І все ж таки, не зважаючи на ранні надії, все піклування та пильнування не могли зробити з Поля квітнучого хлопця. Тендітний з природи, він марнів та гибів після відходу своєї мамки і, здавалося, чекав лише на слушну нагоду, щоб вислизнути їм з руки й піти шукати свою небіжку-матір. Щоправда, він щасливо оминув це небезпечне місце по дорозі до змужнілости, але гони, проте, були важкенькі, і перемогти всі перепони було не легко. Кожен зуб був для нього карколомною огорожею, кожен пухирчик кору — мурованою стіною. Він падав з сідла від кожного нападу кашлюка.

Його валили долі й заливали з головою хвилі дрібних недуг, що йшли назирцем одна по одній, не даючи йому змоги звестись на ноги. Якийсь хижий птах оселився

в його горлі замість плиснявки, і навіть вітряна віспа, — не зважаючи на своє ім'я¹⁾ вчепилася в нього наче тигреня.

Остуда під час христин окублилась, певна річ, в якійсь вельми чутливій частині тіла Поля, що не могла зогрітися в холодній тіні від постаті його батька. Місис Вікем часто казала, що ніколи не бачила до такої міри покривдженого долею малого.

Місис Вікем була дружина готельного льокая; це дорівнює вдові усякого іншого чоловіка. До вступу її на службу до містера Домбі поставились прихильно, бо здавалося очевидним, що з своєю зовнішністю вона не може ні мати закоханців, ні сама закохатись у будь-кого, і найняли її за мамку за день чи два по тому, як так безжально відлучили Поля. Місис Вікем була білява жінка лагідної вдачі з завжди підведеними вгору бровами й похиленою головою. Вона завжди ладна була зажаліти себе чи когось іншого або дозволити, щоб її зажаліли. Вона мала надзвичайний хист бачити все в жахливому та жалюгідному стані, любила наводити страховинні приклади й найбільше втішалася, вправляючись у цім таланті.

Навряд чи потрібно казати, що чутки про такі її прикмети не дійшли до відому величного містера Домбі. Було би дивно, якби хтонебудь у цілім домі — не виключаючи і місис Чік з міс Токс — насмілився бодай би шепонути йому, що з маленьким Полем не все гаразд. Містер Домбі поклав, що його син, як і всі інші, мусить знести шаблони дитячі хворобі і що скорше це відбудеться, то краще. Міг би він одкупитись од них або найняти замісника, як то роблять при наборі в армію, він не пошкодував би грошей. Але це було неможливо, і містер Домбі, з властивою йому зарозумілістю, дивував іноді з примх природи, розважаючи себе думкою, що Поль пройшов ще один верстівник і наблизився до кінця своєї важкої путі. Почуття, яке опанувало тепер його і збільшувалось в міру зростання Поля, було нетерпіння; нетерпіння дочекатися переможного здійснення своїх мрій про їхню об'єднану могутність.

Деякі філософи запевняють ніби егоїзм — то джерело найкращої нашої любови та прив'язань. З самого початку юний син містера Домбі становив для нього найбільшу частку його власної величі або (це ж — одне й те ж саме) величі торговельного дому Домбі й Син; і батьківські почуття його, подібно до багатьох витворів поголосу, спиралися на дуже вузький фундамент. А втім він любив сина

¹⁾ Гра словами: chickens англійською мовою значить і курчата, і вітряна на оспа.

з усією любов'ю, на яку був здатний. Якщо в його замерз- лому серці було ще якесь тепле місце, то його посідав маленький Поль. Коли на його твердій поверхні міг одби- тися чийсь образ, то був образ сина, тільки не у вигляді немовляти або дитини, а в вигляді дорослої людини — «Сина» з назви фірми. Ось чому він так нетерпляче пори- вався до майбутнього й поспішав перейти проміжні ступені історії. Ось чому, не зважаючи на свою любов, звертав він на них так мало уваги. Йому ніби здавалося, що життя дитини зачароване, і що Поль повинен стати дорослою людиною, з якою він щодня-мисленно радився й будував різні пляни, немов то була вже дійсність.

Так ріс Поль аж доки йому не вийшло п'ять років. Він був гарненький хлопчик; тільки його маленьке личко було бліде та замислене, і це примушувало місис Вікем багатозначно хитати головою й випускати довгі зідхання. Його вдача обі- цяла стати згодом владною, і він передчував уже своє май- бутнє значіння і свої права на покору від усіх людей і речей. Подеколи він був у гарному гуморі й грався як годиться дитині, а іншим разом мав дивний старечий вигляд і скидався на одну з тих казкових істот, ста й двохсот років віком, що ними підмінюють дітей. Він часто зазнавав раптових нападів цієї передчасної старости, нагорі, в дитячий світлиці, і кри- чав, що втомився, навіть граючись з Фльоренсою або з міс Токс у коней. Та особливо часто траплялося це з ним тоді, як його крісельце переносили до батькової кімнати, і він по обіді сидів із ним коло коминка. То була найдивоглядніша пара, яку будь-коли освітлював коминок. Містер Домбі, такий урочистий і випростаний, пильно вдивлявся в огонь. Його маленька подоба з старечим обличчям і собі спосте- рігала червону перспективу іскор, нерухома наче той муд- рець. Містер Домбі обмірковував складні питання світового характеру. Його маленька подоба поринала в бозна які химерні мрії, невиразні думки та блудні метикування. Містер Домбі був цупкий од крохмалю та пихи. Його маленька подоба — через спадковість і з наслідування. Обидва—над- звичайно схожі й разом із тим дивно неподібні один до одного.

Одного разу, коли вони довгий час сиділи так мовчки, а містер Домбі довідався, що хлопець не спить, тільки ви- падком глянувши в його очі, де, немов самоцвіти, вибли- скував огонь, маленький Поль порушив тишу запитанням:

— А що таке гроші, тату?

Несподівне запитання так близько стояло до предмету міркувань містера Домбі, що той навіть трохи замішався.

— Що таке гроші, Полю? — перепитав він. — Гроші?

— Так, — відповіло дитя, спершися ліктем на ручку крісла й утупивши допитливий погляд в обличчя містера Домбі — Що таке гроші?

Містер Домбі зняковів. Він хотів би дати йому вичерпне пояснення, де були б терміни: середовище, обертання капіталів, монета в обігу, знецінення монети, паперові гроші, зливки, дисконтні курси, ринкова ціна дорогоцінних металів, і таке інше, та глянувши на крісельце, таке маленьке проти його крісла, задовольнився тим, що сказав:

— Гроші — це золото, срібло, мідь, гінеї, шилінги, пенси. Ти знаєш, які вони.

— О, я знаю, які вони, — відповів Поль. — Але я не про це питаюся. Я хочу знати, що таке гроші взагалі.

Боже милий! Що то за старече обличчя повернув він до батька!

— Що таке гроші взагалі? — повторив містер Домбі, одсуваючи своє крісло, щоб краще роздивитись на розумну крихотку, яка поставила таке запитання.

— Я хочу знати, тату, що можуть вони зробити! — пояснив Поль, схрестивши руки (вони були в нього досить довгі для цього) і перебігаючи очима з батька на вогонь і назад.

Містер Домбі пересунув своє крісло на місце й погладив сина по голові.

— Ти довідаєшся про це згодом, голубчику, — сказав він. — Гроші, Полю, можуть зробити що ти забажаєш. — Він узяв одну з маленьких ручечок і обережно поплескав по ній своєю рукою.

Поль визволив свою ручку, потер нею об ручку крісла — немов розум містився йому в долоні, і він хотів загострити його — знову втупив очі в огонь, наче огонь був йому радник, і по короткій мовчанці повторив:

— Що я забажаю, тату?

— Так: що забажаєш; майже, — поправився містер Домбі.

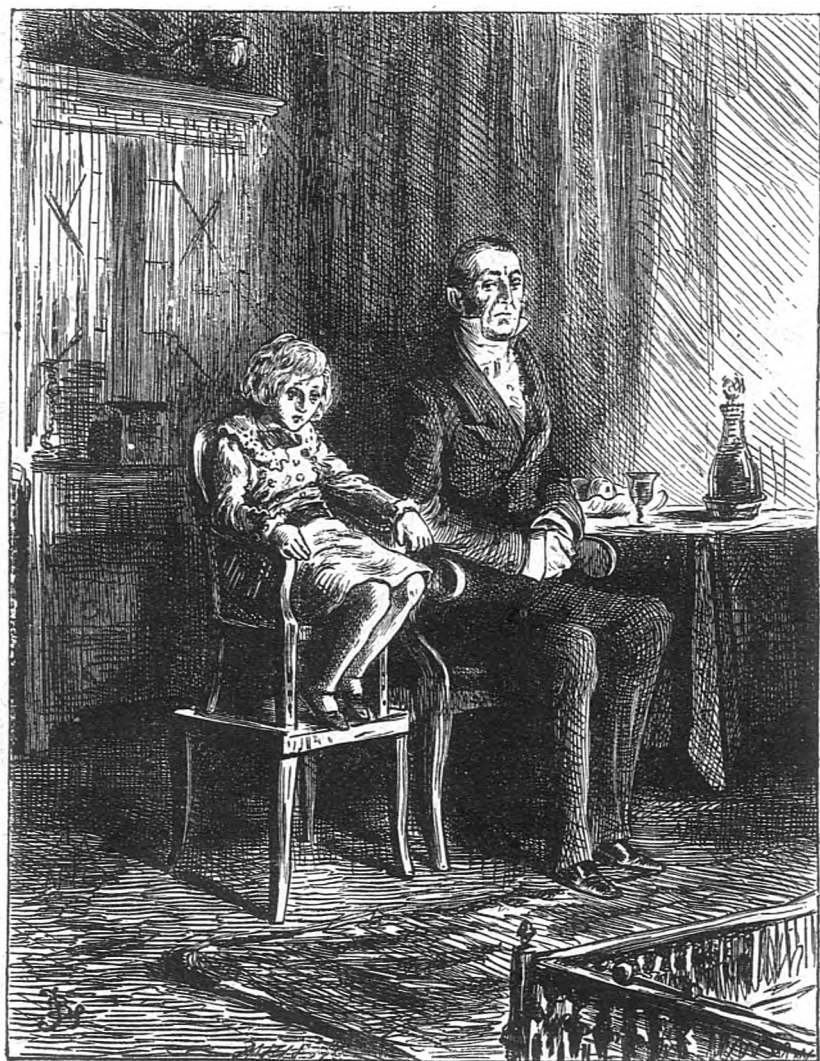
— Що забажаю значить — усе, тату. Чи не правда? — спитав син, не дочувши, а, може, не зрозумівши батькової поправки.

— Так, — ствердив містер Домбі.

— Чому ж тоді гроші не врятували мою маму? — мовило дитя. — Адже вони жорстокі.

— Жорстокі! — повторив містер Домбі, поправляючи краватку і немов заперечуючи таку думку. — Ні, гарна річ не може бути жорстока.

— Якщо вони гарна річ і можуть усе зробити, — сказала

Домбі й син.

дитина, замислено дивлячись у вогонь, — то я дивую, чому вони не врятували мою маму.

Тепер він не питався вже в батька, мабуть, з дитячою кметливістю збагнувши, що питання це було неприємне для нього. Він тільки повторив у голосі думку, що віддавна цікавила й турбувала його, і сидів, спираючись підборіддям на руку та поглядаючи в коминак, ніби чекав од огню відповіді.

Містер Домбі, спам'ятавшись трохи од подиву (щоб не сказати: од переляку, бо хлопець уперше зняв мову про матір, дарма що сидів з ним так щовечора) заходивсь пояснювати, що гроші хоч які вони могутні, не можуть зберегти життя тому, хто має померти; і що всі люди, навіть з Сіті, хоч як вони багатії, мусять умерти. Гроші, проте, роблять так, що нас поважають, бояться, шанують, впадають коло нас, захоплюються нами, роблять нас потужними й знаменитими в очах усіх і часто допомагають нам уникнути смерті. Завдяки їм, приміром, мама Поля користалася послугами містера Пілкінса, так само як і Поль. Через них її лікував славетний доктор Паркер Пепс, якого Поль не знає. І так вони роблять усе, що лише можна зробити. Це й багато чого іншого містер Домбі втовкмачував своєму синові, а той уважно слухав і, здавалося, зрозумів більшу частину батькових слів.

— А чи можуть вони зробити мене дужим і дати здоров'я, тату? — спитав Поль, помовчавши трохи й затираючи свої хиряві рученята.

— Навіщо? Хіба ж ти й так не досить дужий та в добрім здоров'ї? — сказав містер Домбі.

О, яке то знову було старече личко, наполовину сумне, наполовину лукаве!

— Ти такий дужий, як і решта дітей твого віку, — додав містер Домбі.

— Фльоренс, щоправда — старша за мене, але я знаю, що я не такий дужий і не такий здоровий, як Фльоренс, — відказав хлопець. — Але я думаю, коли Фльоренс була така маленька як я, вона могла гратись, не втомлюючись, куди довший час. Я іноді так втомлююсь, — признався Поль, гріючи коло вогня руки й пильно дивлячись у коминак, ніби там духи розігрували перед ним яку пантоміму, — і мені так болять усі кістки (Вікем каже, що це кістки), що я не знаю, що з ними робити.

— Ага! але ж це буває вечорами, — зауважив містер Домбі й знову підсунувся до сина й ніжно поклав йому на плече руку. — Вечері діти завжди бувають потомлені й зате добре сплять уночі.

— Ні, це не тільки ввечері, тату, — відповіло дитя; — це буває й удень. І тоді я лягаю на коліна до Фльоренси, а вона співає мені пісень. А вночі я бачу такі чу-дер-нацькі сни!

І він знову замислився, гриючи свої руки наче той кобольд або стара-престара людина.

Містер Домбі так здивувався, так розгубився й так зніжковів, що не міг продовжувати розмову й сидів, глядячи на сина з закладеною за спину рукою, немов її затримувало там магнетове тяжіння. Раз він простяг другу руку й на мить повернув до себе замріяне обличчя. Але скоро він пустив руку, личко знову обернулось до вогню і залишалось в такому становищі, доки не прийшла нянька.

— Я хочу, щоб по мене прийшла Фльоренс, — сказав Поль.

— А ви не підете з вашою бідною Вікем, містер Полю? — зі зворушливим сумом спиталася служниця.

— Ні, не піду, — відповів Поль, вмоштуючись вигідніше у своїм крісельці немов був господар будинку.

Прикликавши благословення на його безневинність, місис Вікем пішла, а натомість з'явилася Фльоренс. Хлопець раз же охоче й з радістю схопився з кріселка і, віддаючи батькові надобраніч, підвів до нього таке повеселіле, таке помолоділе й таке справді дитяче обличчя, що містер Домбі й здивувався з цієї переміни, і заспокоївся.

Коли діти покинули вже кімнату, містер Домбі почув ніжний голосок, а пригадавши, як Поль розповідав, що сестра співає йому, з цікавості відчинив двері й визирнув, прислухаючись. Фльоренс з хлопцем на руках бралася по високих, широких, безлюдних сходах. Його голова лежала на її плечі, одна рука оповивала її шию. Вона весь час співала, а Поль час од часу ледве чутно підспівував їй. Подеколи дівчинка спинялася. Містер Домбі дивився на них, доки вони не щезнули йому з очей, та й тоді поглядав усе вгору, аж доки нудні паруси місяця, що тоскно продерлися крізь вікно в стелі, не примусили його повернутися до своєї кімнати.

Наступного дня до обіду запрошено на нараду місис Чік і міс Токс. Коли обрус зняли, містер Домбі відкрив збори, попросивши поінформувати його без потайки й нічого не змякшуючи, в якому стані здоров'я Поля, і що каже доктор Пілкінс.

— Бо дитина зовсім не така міцна, як я того хотів би, — пояснив містер Домбі.

— З твоєю звичайною проникливістю, любий Полю, ти влучив у саму мету, — сказала місис Чік. — Наша дорога

крихотка, і дійсно, не така міцна, як нам хотілось би. Річ у тім, що він, як на свій вік, занадто розумний; його душа завелика для його тіла. Я знаю, ніхто не пойме віри, коли розповісти, як метикує любе мале, — тут місис Чік похитала головою. — Наприклад, його слова... пригадуєте, Лукреціє?.. вчора про похорон...

— Я боюся, — з серцем перепинив сестру містер Домбі, — чи не розповідає хтось там на горі, чого зайвого хлопцеві. Вчора ввечері він казав мені про свої... кістки, — містер Домбі гнівно підкреслив останнє слово. — Кому в світі яке діло до кісток мого сина? Він, смію думати, не живий скелет.

— І дуже далекий од цього, — з невимовною експресією мовила місис Чік.

— Сподіваюсь, що так, — відповів її брат. — Знову ж таки похорон! Хто говорить з дитиною про похорон? Ми, скільки мені відомо, не трумнарі, не похідники й не гробокопи.

— Дуже далеко від цього, — з тою ж глибокою виразністю повторила місис Чік.

— Хто ж тоді вкладає йому таке в голову? — сказав містер Домбі. — Далебі, я вчора зовсім був зникаюв і розгубився. Хто вкладає йому такі речі в голову, Луїзо?

— Голубчику Полю, — по короткій мовчанці взяла слово місис Чік. — Мені здається, тут нема про що розвідуватись. Не думаю, скажу тобі по щирості, щоб Вікем — особа дуже весела або як кажуть...

— Донька Момуса, — делікатно підказала міс Токс.

— Саме так, — згодилася місис Чік. — Вона надзвичайно уважна й корисна нянька і ніколи не мудрує. Я не бачила рахманнішої жінки. Якщо люба дитинка, — вела далі місис Чік тоном, який передбачав попередню згоду з тим, що вона мала сказати, — якщо люба дитинка не зовсім ще зміцніла після останньої хвороби і не така кріпка, як ми хотіли би; якщо в організмі його залишилась тим часом якась кволість і воно покищо не зовсім вільно орудує своїми...

Місис Чік після недавнього зауваження про кістки опасувалась вимовити слово «кінцівки» й чекала допомоги з боку міс Токс, що, вірно виконуючи свої обов'язки, запропонувала: «члени».

— Членами, — повторила місис Чік.

— Здається, доктор сьогодні ранком згадував про ноги. Чи не так, Луїзо, душко? — сказала міс Токс.

— А, звичайно ж він казав про ноги, моя люба, — з ніжним докором одповіла місис Чік. — Навіщо ви питаєте мене? Ви й самі чули це. Я кажу, якщо наш дорогий Поль на

деякий час утратив здібність орудувати своїми ногами, то це— випадок, звичайний для багатьох дітей його віку, і запобігти йому не можна ніякими заходами чи оберегами. Що скорше ти зрозумієш це, Полю, і погодишся з цим, то краще.

— Ти безперечно знаєш, Луїзо, — зауважив містер Домбі, — що я не маю жадного сумніву щодо природної твоєї симпатії й відданості майбутньому голові мого дому. Здається, ти сказала, містер Пілкінс бачив Поля сьогодні ранком?

— Так, бачив, — ствердила сестра. — Міс Токс і я були присутніми при цьому. Міс Токс і я завжди буваємо в таких випадках. Ми маємо це за наш обов'язок. Містер Пілкінс оглядав його й кілька днів тому, і, по-моєму, він — людина дуже досвідчена. Він каже, що турбуватися нема чого — і я можу ствердити його слова, коли це заспокоїть тебе, — але сьогодні він порадив морське повітря. Дуже мудра порада, Полю, я певна того.

— Морське повітря! — повторив містер Домбі, дивлячись на сестру.

— Тобі нема чого турбуватися, — сказала місис Чік. — Коли мої Джордж і Фредерік були в такому віці, їм теж рекомендовано морське повітря. Мені самій радили його кілька разів. Я цілком згоджуюсь з тобою, Полю, що в присутності дитини не слід говорити про речі, які важко засвоїти його маленькому мозкові, але, серйозно, я не знаю, як уникнути цього, коли в дитини такий жвавий розум, як у Поля. Якби він був звичайне собі дитя, то це ще нічого. Мушу сказати, я, разом із міс Токс, думаю, що короткочасна відсутність з цього дому, брайтонське повітря, виховання— фізичне й розумове—що йому даватиме така розважлива особа, як, приміром, місис Піпчін...

— Хто це місис Піпчін, Луїзо? — спитав містер Домбі, здивований таким вільним поведінням з прізвиськом, якого він ніколи не чув.

— Місис Піпчін, дорогий Полю, — відповіла його сестра, — літня вже леді... міс Токс знає всю її історію... що протягом певного часу всю енергію своєї душі з величезним успіхом оддає вихованню та освіті дітей, і має чудові знайомості. Її чоловік помер од розрива серця тоді... за яких обставин, кажете ви, помер її чоловік, моя любо? Я забула подробиці.

— Тоді, як випомповували воду з Перувіянських копа-лень, — сказала міс Токс.

— Звичайно ж, він не сам випомповував ту воду, — похопилась пояснити місис Чік, зиркнувши на брата. І дійсно,

пояснення було конче потрібне, бо зі слів міс Токс можна було подумати ніби він помер, мавши в руках держало помпи. — Він не випомповував воду, а вклав лише гроші в підприємство, що збанкрутувало. Я чула, що виховання місис Піпчін дає надзвичайно гарні наслідки. Я чула за неї ще тоді, як була не вища... — очі місис Чік спинилися на книжковій шафі й на погрудді містера Піта, яка стояла на десять футів од підлоги.

— Тут посилалися на мене, дорогий сер, — промовилася міс Токс, чарівно червоніючи, — і, може, мені слід було б сказати, що місис Піпчін цілком заслуговує на похвали вашої сестри. Багато леді й джентлменів, що вирости згодом в інтересних членів вищого товариства, завдячують їй своє виховання. Вашу покірну слугу теж доручали її піклуванню. Скільки я знаю, навіть дворянська молодь не цуралася її закладу.

— Значить, ця поважна дама має цілий заклад, міс Токс, якщо я вірно зрозумів вас? — поблажливо спитав містер Домбі.

— Не знаю, чи правильно назвала я його закладом, — відповіла ця леді. — То ні в яким разі не підготовча школа. Думаю, я не помиляюся, — з надзвичайною ніжністю в голосі додала міс Токс, — коли скажу, що це — кімнати, де на повному утриманні живуть діти найкращих родин.

— З вельми суворим і пильним добором, — вкинула слово місис Чік, глянувши на брата.

— О, щось виняткове! — сказала міс Токс.

То було вже дещо. Смерть чоловіка місис Піпчін од розрива серця через Перувіянські копальні була добрий покажчик. Тут бриніло багатство. До того ж містер Домбі жахався на саму думку про те, що Поль перебуде хоч годину в місці, рекомендованім від лікаря. То була б затримка на путі, яку, нехай повільно, мав пройти Поль, перед тим, як дійти мети. Похвали жінок на адресу місис Піпчін багато важили для містера Домбі, бо він знав, як старанно усували вони сторонне втручання в їхні обов'язки. І йому ні на хвилинку не спало на думку, що, може, то вони хочуть скинути з себе відповідальність, на яку, ми вже бачили, він мав свій власний сталий погляд. «Розрив серця на Перувіянських копальнях!» пробурмотів містер Домбі. «Ну, що ж? це гарна смерть».

— А якщо, порозпитавшись ще завтра, ми вирішимо послати Поля до тої леді, хто ж тоді поїде з ним? — поміркувавши трохи, спитав містер Домбі.

— Я думаю, послати хлопця будь-куди без Фльоренси не можна, дорогий мій Полю, — дещо вагаючись, промовила

його сестра. — Це в його просто якась навіженство. Він же ще малий і має свої примхи.

Містер Домбі повагом підійшов до книжкової шафи, одчинив її й узяв звідти книгу читати.

— І більше нікого, Луїзо? — спитав він, не підводячи голови й перегортаючи сторінки.

— Вікем, звичайно. Вікем буде досить, я думаю, — відповіла його сестра. — Коли Поль потрапить до рук місис Піпчін, то навряд чи треба посилати будь-кого доглядати за нею. Та ти ж і сам їздитимеш туди, принаймні раз на тиждень.

— Звичайно, — сказав містер Домбі і просидів потім цілу годину, дивлячись на одну й ту же саму сторінку й не прочитавши ні слова.

Ця знаменита місис Піпчін була напрочуд потворна стара леді, препаскудної вдачі, згорблена, з рябим, наче поганий мармур, обличчям, зкандзюбленим носом, з жорстоким сірим оком, яке, здавалося, можна було кувати на ковадлі, не вчинивши йому жадної шкоди. Минуло щонайменше сорок років відтоді, як Перувіянські копальні спричинилися до смерти містера Піпчіна, але вдова його носила чорну барханову сукню такого глибокого, мертвотного, тьмяного, позбавленого будь-якого глянсу відтінку, що навіть при газі його не можна було відрізнити від тіні, і в присутності його меркли свічки. За неї говорили як за «велику муштрувальницю» дітей. А секрет її муштрування полягав у тім, що вона давала дітям усе, що ті не любили, і не давала нічого з того, що було їм до вподоби. Вважалося, що така метода пом'якшувала їхні вдачі. Місис Піпчін була страшенно суха стара леді і легко вірилося, що в оповіданні про Перувіянські копальні трапилася помилка: то не з копалень, а з неї випомповували всю воду радощів і молоко людяности.

Замок цієї яги та дітожерця містився в одному з брайтонських завулків. Грунт там був крейдяний, кременистий і неродючий більше ніж звичайно; будинки — більше ніж звичайно крихкі та благенькі; маленькі городчики перед домом посідали нез'ясовну властивість родити самі нагідки, незалежно від того, що в них сіяли; а на надвірних дверях і по інших місцях, де їх найменше можна було сподіватися, завжди сиділи равлики, присмоктавшись так міцно, як кровоссаліні баньки. Взимку із замку не давалося вигнати повітря, влітку його не можна було туди залучити. Вітер одбивався від нього з великою силою і шумів наче в скоїці, що її мешканці замку ніби, вдень і вночі, мимохіть тримали коло вуха. Звичайно ж повітря в замку було не дуже свіже, а на підві-

коннях вітальні місис Піпчін мала цілу колекцію рослин, які до власного запаху установи домішували ще й дух землі. Дарма, що рослини ті були добірні представники свого роду, в їхній фігурі було щось спільне зі згорбленою постаттю місис Піпчін. Там стояли з півдванадцятка кактусів, що наче волохаті змії вилися круг уламків штахет. Інші, немов зелені омари, випинали широкі клішні. У деяких стелюхів було липуче, що в'язло до пальців, листя. Один неподобний горщик з квітами звисав зі стелі. Здавалося, він перекипів і лоскотав тих, що стояли під ним, своїми довгими зеленими кінцями, які нагадували ноги павуків. А павуків у помешканні м'сис Піпчін аж кишіло, хоч залежно від пори року, з ними, щодо числа, не без успіху змагалися кліщачи.

Місис Піпчін брала великі гроші з усіх, хто мав змогу платити, і дуже рідко зм'якшувала свою природну непривітність. Через це її вважали за стару леді з надзвичайно твердою волею, цілком науково обізнану з дитячою вдачею. Завдяки такій репутації й розриву серця містера Піпчіна, їй пощастило з року на рік, від самої смерти чоловіка, здобувати собі засоби жити без горя. За три дні по тому, як за неї вперше згадала місис Чік, симпатична стара леді мала приємність одержати авансом од містера Домбі гарненький додаток до своїх прибутків і прийняти Фльоренс з її маленьким братом до числа своїх вихованців.

Місис Чік та міс Токс, що привезли дітей напередодні ввечері (ніч всі вони перебули в готелі), поїхали вже назад, а місис Піпчін, повернувшись спиною до огню, як старий салдат оглядав рекрутів. Небога місис Піпчін, жінка середніх літ, віддана раба своєї тітки, дуже добросерда особа з худорлявим і суворим обличчям, завжди засмучена через чиряки на носі, знімала з мастера Бісерстона чисту краватку, одягнену заради паради. Міс Панкі, другу й останню на цей час пансіонерку, відіслано до в'язниці замку (темної кімнати в задній половині будинку з поправним призначенням) за те, що вона тричі чмихнула в присутності відвідувачів.

— Ну, сер, — удалася місис Піпчін до Поля, — як, думаєте ви, любитимете ви мене?

— Я думаю, що ніколи й ніяк не любитиму вас, — одповів Поль. — Я хочу піди звідси. Це — не мій дім.

— Правда ваша, він — мій, — ствердила місис Піпчін.

— Він — огидний, — сказав Поль.

— А, проте, в нім єсть і гірші місця, ніж це, — попередила місис Піпчін, — і туди ми зачиняємо поганих дітей.

— А він був там колинебудь? — спитав Поль, показуючи на мастера Бісерстона.

Місис Піпчін притакнула головою, а Поль дістав тепер роботи на цілий день: він розглядав мастера Бісерстона з голови до п'ят і стежив за змінами виразів на його обличчі з цікавістю, на яку заслуговував хлопець з таким таємничим і жахливим досвідом.

О першій подано обід, що складався переважно з борошнених страв та городини, і яга особисто привела з в'язниці міс Панкі (лагідну, синьооку крихотку, яку щодня розтирали губкою і, здавалося, підводили під небезпеку стерти на нівець), присиливши її вислухати науку про те, що хто сопе перед гостями, не потрапить у царство небесне. Коли вона цілком засвоїла собі цю велику істину, їй дали рижу, а тоді вона проказала уживану в замку щось як молитву, де в окремому пункті висловлювалось подяку місис Піпчін за добрий обід. Небога місис Піпчін — Берінта, їла холодну свинятину. Місис Піпчін, що здоров'я її вимагало теплих страв, спожила товчеників. Їх принесено між двох гарячих тарілок, і пахли вони дуже приємно.

Що по обіді падав дощ, і діти не могли погуляти на березі, а здоров'я місис Піпчін вимагало для неї спокою після поїдки, то вони разом із Бері (інакше Берінта) пішли до замкової башти — порожньої кімнати, що вікна її виходили на повапнований мур та на переріз з водою, і що мала непривітний вигляд через зруйнований коминак без черені. Кінецькінцем, ожвавлювана товариством, ця кімната була найкраща в замку, бо Бері в ній гралася з дітьми. Вона пустувала, і сама радіючи не менше за їх, доки місис Піпчін не постукала сердито в стіну. Тоді діти втихомирилися, і Бері пошепки, до самого смерку, оповідала їм різні історії.

Замість чаю подано багато молока з водою та хліба з маслом, а для Бері й місис Піпчін невеличкий чорний чайник. Опріч того місис Піпчін дістала ще необмежену кількість тартинок з маслом, принесених гарячі, як і товченики. Не зважаючи на те, що місис Піпчін зовні вся вмазалась у масло, воно, здається, ані трохи не вмаслило її всередині; бо леді лишилася така ж люта, як і передніш, і очі її не стали ласкавіші.

Після чаю Бері принесла робочу скриньку з малюнком Королівського Павільйона на віку й заходилась працювати. Місис Піпчін, наклавши окуляри й розгорнувши велику книгу в зеленій байовій оправі, почала куняти. І щоразу, як, нахилившись наперед та мало не впавши в коминак, місис Піпчін прокидалася, вона давала цибульки мастеру Бісерстонові за те, що той і собі куняв.

Нарешті настав час облягатися дітям, і, проказавши

молитов, вони пішли спати. Маленька міс Панкі боялася спати сама в темряві, і місис Піпчін вважала за свій обов'язок особисто відносити її нагору наче ягня. Втішно було слухати, як міс Панкі довго ще ревла в своїй камнаті, а місис Піпчін час од часу дерлась по сходах, щоб смикнути її. Коло пів до десятої чути було дух теплої телятини (здоров'я місис Піпчін потребувало теплої телятини перед сном), що додавав різноманітності звичайному запахові дома, який міс Вікем назвала «дух будівлі» і замок незабаром поринув у сон.

Сніданок наступного дня був схожий на вечірній чай напередодні. Різниця полягала в тім, що замість тартинок місис Піпчін їла солодкі булочки й була ще подразливіша. Мастер Бісерстон читав уголос якийсь родовід з біблії, перемагаючи власні імена з легкістю та обережністю людини, що працює на топчаку. Далі міс Панкі уносили розтирати мокрою губкою, а мастера Бісерстона — зробити йому щось солоною водою, після чого він завжди повертався синій і зажурений. Поль і Фльоренс разом із Вікем ішли на той час на берег, і під полудень, під керівництвом місис Піпчін, одбувалася вранішня лекція читання. Одною з особливостей методи місис Піпчін було не давати дитячому розумові розпукуватись та розвиватись поволі, а розрізати його силоміць, немов устричну скойку. Через це наука з цих читань мала звичайно дикий і жорстокий характер: героя (поганий хлопець) за найкращих обставин роздирав ведмідь або лев.

Отак жили в господі місис Піпчін. По суботах приїздив містер Домбі, і Фльоренс із Подем ішли пити чай до нього в готель. Цілу неділю вони перебували із ним, а перед обідом, здебільшого, каталися в екіпажі, при чому містер Домбі, здавалося, множився, на зразок напасників Фальстафових і з одної людини в гумованім пальті обертався в дванадцятко їх. Неділішний вечір завжди був найсумніший на тижні, бо місис Піпчін мала за свій обов'язок бути тоді особливо лиха. Міс Панкі в жахливо пригніченому настрої привозили від тітки з Ротінгдена, а мастер Бісерстон, батьки якого жили в Індії і що між церковними відправами мусив був сидіти у вітальні, випроставшись й притулившись головою до стіни, так страждав своєю юною душею, що одного неділішнього вечора спитав у Фльоренси, чи не знає вона, яким шляхом повернутись йому до Бенгалії.

А втім, на загальну думку, в місис Піпчін була своя система виховання дітей. І дійсно, вона її мала. Задираки повертались додому досить приборкані, проживши лише кілька місяців під її гостинною покрівлею. Казали також,

що місис Піпчін зробила надзвичайно благородно, присвятивши себе такому життю, офірувавши дітям усі свої почуття й перемігши своє особисте горе після того, як серце містера Піпчіна розірвалось у Перувійанських копальнях.

Коло цієї казкової старої леді Поль, у своїм крісельці, поставленім навпроти коминку, міг сидіти дуже довго. Він, здавалося, не знав, що таке втома, коли пильно вдивлявся в обличчя місис П.пчін.

Він не любив її й не боявся, але в старечій своїй примхливості, здавалося, находив у ній щось привабне для себе. Він міг сидіти, гріючи руки, і дивитись на неї так довго, що місис Піпчін, дарма що була яга, починала ніяковіти. Одного разу, будши з ним віч-на-віч, вона спитала в Поля, про що той думає.

— Про вас, — безсоромно відповів Поль.

— І що ж ви про мене думаете?

— Я думаю, що ви, певне, вже дуже стара жінка.

— Таких речей, молодий джентлмене, говорити не слід, — зауважила дама. — Так ніколи не говорять.

— Чому? — зацікавився Поль.

— Бо це неввічливо, — буркнула місис Піпчін.

— Неввічливо? — перепитав Поль.

— Неввічливо.

— Вікем каже, що неввічливо їсти самій телячі котлети й тартинки, — наївно промовив Поль.

— Вікем, — почервоніла місис Піпчін, — злісна, розбещена, нахабна потіпаха.

— Що це значить? — не зрозумів Поль.

— Це вас не торкається, сер, — одказала місис Піпчін. — Згадайте про історію з маленьким хлопчиком, якого до смерти сколов рогами знавіснілий бик за те, що він увесь час про щось розпитував.

— Коли бик був знавіснілий, то як же він міг знати, що хлопець про все розпитує? — здивувався Поль — Ніхто не піде переказувати пошепки секрети знавіснілому бикові. Не вірю я цій історії.

— Ви не вірите їй, сер, — повторила зачудована леді.

— Ні, — сказав Поль.

— А якби бик був не знавіснілий, то й тоді не повірили б, мале ви невірне хлопча?

Поль не обмірковував питання під таким кутом зору, бо всі свої висновки базував на гаданім божевіллі бика, і мусив був на цей раз визнати себе за переможеного. Але він сидів і обмірковував це з таким видимим наміром загнати кінець-кінцем місис Піпчін на слизьке, що навіть одважна стара

леді з обережності відступила, чекаючи, поки він забуде за їхню розмову.

Від того часу місис Піпчін надило до Поля те ж саме дивне почуття, що тягло й його до неї. Вона зажадала, щоб його кріселко стояло з того боку коминку, де й її, а не просто вогню, як передніше. Тут і сидів він — між ґратами й місис Піпчін, ховаючись за чорною бархановою запоною, вивчаючи щонайменшу ризку та зморшку на її обличчі й удивляючись в її жорстоке сіре око так пильно, що місис Піпчін іноді заплющувала його, удаючи ніби спить. У місис Піпчін був старий чорний кіт. Він звичайно вмощувався якраз посередині коло ґратів, себлялюбно муркотів і мружив счі, доки його зіниці не стискувались у формі знака поклику. Симпатична стара леді — не ображаючи її сказати — коли вона сиділа так біля коминка, нагадувала відьму, а Поль і кіт — її хатні привиди. Глянувши на них, можна було подумати, що одної хуртовинної ночі вони всі разом вилетять кризь коминок і більше вже не повернуться.

Цього проте не сталося. Коли сутеніло, і кіт, і Поль, і місис Піпчін завжди сиділи на своїх місцях, і Поль, уникаючи товариства мастера Бісерстона, щовечора вивчав місис Піпчін, ката та вогонь, ніби то була якась магія на три томи.

Місис Вікем мала свою власну думку щодо дивацтва Поля. Бувши завжди в пригніченім настрої, бачивши з своєї кімнати самі димарі сусідніх будинків, чувши лише голо-сіння вітру і взагалі нудячись світом, вона прийшла до найгірших висновків. Одною з особливостей політики місис Піпчін було бажання уберегти свою «молоду потіпаху» (рודה назва для всіх її служниць) від зносин з місис Вікем. З цією метою вона багато часу витрачала на те, щоб ховатися за дверима й вихоплюватись звідти на цю віддану дівчину, коли та йшла до кімнати місис Вікем. Бері ж мала цілковиту волю пересуватись по всій квартирі з огляду на численні обов'язки, що їх вона виконувала вдень і вночі. Перед нею й розважала своє серце місис Вікем.

— Який він гарненький, коли спить! — мовила Бері, принісши вечеряти місис Вікем і глянувши на Поля в його ліжку.

— Ах! — зідхнула місис Вікем, — йому й треба бути гарненьким.

— Та не поганий він і тоді, як не спить, — зауважила Бері.

— Ні, мадам. О, ні! Але не згірша була й донька мого дядька — Бетсі Джейн, — сказала місис Вікем.

Бері, здавалося, намагалась установити зв'язок між Полем Домбі й дочкою дядька місис Вікем.

— Жінка мого дяді, — вела далі місис Вікем, — померла так само, як і його мама. Дитина дядькова теж сумувала, як і містер Поль. Дядькова донька інколи просто заморожувала кров тим, що дивились на неї.

— В який же спосіб? — зацікавилась Бері.

— Я нізащо не погодилась би перебути хоч одну ніч з Бетсі Джейн, — сказала місис Вікем, — навіть якби мені обіцяли, що завтра в мого чоловіка буде власна крамниця. Ні, я нізащо не могла б зробити цього, міс Бері.

Ясна річ міс Бері спитала: чому? Та місис Вікем, йдучи за звичаєм багатьох леді свого стану, з чистою душею провадила своєї.

— Бетсі Джейн, — сказала вона, — була таке любе дитятко, якого можна тільки бажати. Я не хотіла б мати кращого. Всі хвороби, на які хворіють діти, Бетсі Джейн перебула. Корчі для неї були така ж звичайна річ, як угрі для вас, міс Бері.

Міс Бері мимохить зморщила ніс.

— Але до Бетсі Джейн, — місис Вікем стишила голос, озирнулась круг себе й глянула на Поля, — до Бетсі Джейн, коли та лежала в колисці, завітала її покійна мати. Я не можу сказати, ні як це було, ні коли це було; не можу сказати також, чи знало про це любе дитятко, але небіжка-мати пильнувала його, міс Бері. Може, ви скажете: нісенітниця? Я не ображуся, міс. Думаю, ви здатні на споді душі вважати це за нісенітницю. Може, тоді вам краще житиметься на цьому — даруйте на слові — кладовищі, а не в домі, що просто гнітить мене. Містер Поль спить чогось неспокійно; поляпайте його по спинці.

— Ви, напевне, гадаєте, — сказала міс Бері, обережно зробивши те, про що її прошено, — що й Поля годувала його мати.

— Бетсі Джейн, — урочистим тоном провадила далі місис Вікем, — мучилася так само як і він, і мінялася так само як він. Я часто бачила, як вона сиділа замислившись; замислившись, отак самісінько як і він. Я часто спостерігала, що вона виглядала старою, престарою; знов таки як він. Я часто чула, що вона розмовляла, як він. Я вважаю, що ця дитина й Бетсі Джейн цілком подібні один до одного.

— А дочка вашого батька жива ще? — звідалась міс Бері.

— Так, міс, вона жива, — відповіла міс Вікем, тріумфуючи, бо міс Бері, очевидно, чекала на противне. — Вона

жива й одружилася із срібнарем. О, так, міс, в она жива! — повторила міс Вікем, підкреслюючи називний відмінок.

Ясно було, що хтось, значить, помёр; і небога місис Піпчін спитала, хто саме?

— Я не хочу турбувати вас, — одповіла Вікем, не кидаючи вечеряти. — Краще не питайте мене.

То був найвірніший спосіб примусити поставити питання вдруге. Отже міс Бері повторила його, і повагавшись та повикривлявшись трохи, місис Вікем поклала ніж, знову озирнулася, глянула на Поля й промовила:

— Вона якось дивно прихилилася до людей; до тих, кого, здавалося, вона не могла б була вподобати. І всі вони померли.

Це було так несподівано й так налякало Піпчінову небогу, що вона остовпіла, сидячи на краечку ліжка, почала важко дихати й з неприхованою тривогою дивилась на свою бесідницю.

Місис Вікем крадькома показала пальцем на ліжко, де спала Фльоренс, потім спустила його просто вниз і красномовно визначила їм кілька точок на підлозі. Безпосередньо під нею була вітальня, де місис Піпчін споживала свої тартинки.

— Пам'ятайте мої слова, міс Бері, — сказала місис Вікем, — і будьте вдячні долі за те, що Поль не надто любить вас. Запевняю вас, я страшенно рада, що він не дуже любить мене. Хоч, вибачте прошу, у цій в'язниці й так довго не проживеш.

Може міс Бері, хвилюючись, занадто сильно доторкнулась до спини Поля; може рухи її були поривчасті, тільки хлопець перекинувся в ліжку, прокинувся, сів з головою, змокрілою від якогось дитячого сна, і покликав Фльоренс.

Дівчина, з першим же звуком його голоса, скочила з ліжка, схилилася над його подушкою й почала заколисувати пісню. Місис Вікем похитала головою, упустила кілька сліз, показала на маленьку групу міс Бері й підвела очі до стелі.

— Надобраніч, міс, надобраніч, — прошепотіла Вікем. — Ваша тітка — стара жінка, і вам слід було б часто про це згадувати.

До цього втішного прощання місис Вікем додала погляд, повний сердечної туги, і, залишившись знову сама з дітьми, та переконавшись, що вітер вие сумно як завжди, вкинулася в меланхолію — найдешевше й найприступніше розкошування — аж доки її не знеміг сон.

Хоч небога місис Піпчін і не сподівалася знайти цього

своєрідного дракона, розпластаного на помості, вона все ж таки зраділа, побачивши, що тітка її—сьогодні буркотлівіша та злісніша ніж завжди і, очевидно, збирається жити ще довгий час на задоволення всіх, хто її знав. Не виявила вона жодних ознак занепаду й протягом наступного тижня, коли потрібне для її здоров'я м'ясо зникало із завждішньою регулярністю, дарма що Поль, як і передніше, уважно стежив за нею й з непохитною стійкістю сидів на своєму кріселку між чорною сукнею та коминком.

Сам Поль не зміцнів од часу свого приїзду, хіба що трохи поздоровшав на виду. Йому купили возок, де він міг вигідно лежати з азбукою та іншими первісними підручниками, коли його катали вздовж морського берега.

Дивне дитя усунуло червоновидого здорового хлопця, приставленого возити його, а натомість вибрало собі його діда — висхлого старого з обличчям наче в краба, у приношеному веретяному костюмі, що задубів од довгого перебування в солоній воді. Дід дхнув морською травою, як морський берег під час одпливу.

З цим незвичайним возієм Поль щодня їздив на берег океана. Фльоренс завжди йшла поруч із возком, а понура Вікем була в ар'єргарді. І він міг сидіти або лежати так чотири години поспіль, і ніщо не дратувало його так, як товариство інших дітей, з винятком, звісно, Фльоренси.

— Ідіть собі, прошу, звідси, — казав він кожній дитині, що хотіла товаришувати йому. — Дякую вам дуже, але мені вас не треба.

Подеколи якийсь тихий голосок коло самого його вуха питав Поля про здоров'я.

— Я почуваю себе дуже добре; дякую вам, — відповідав він. — А вам краще було б піти гратися.

Потім він повертав голову, стежив за тим, як віддалялась дитина, і казав Фльоренсі:

— Нам нікого більше не треба; правда ж? Поцілуй мене, Фльой.

Під такий час йому не до серця було навіть товариство Вікем, і він був дуже задоволений, коли та, своїм звичаєм, одходила від них і йшла шукати скойок або знайомих. Найбільше подобались йому відлюдні місця, де ніхто не гуляв. Фльоренс сідала там коло нього, роблячи щось, або читаючи вголос, або розмовляючи з ним. Вітер дув йому просто в обличчя; вода обмивала колеса його возка. Більшого він і не бажав.

— Фльой, — одного дня спитав Поль, — а де та Індія, що в ній живуть родичі цього хлопця?

— О, до неї дуже, дуже далеко, — відповіла Фльоренс, підводячи од роботи очі.

— Цілі тижні путі?

— Так, голубчику. Багато тижнів подорожі вдень і вночі.

— Якби ти жила в Індії, Фльой, — сказав Поль помовчавши хвилину, — я... я... ну що ж зробила мама? Я забув.

— Любив би мене?

— Та ні. Хіба ж я не люблю тебе й тепер, Фльой? Що ж це? А — помер! Я помер би, якби ти жила в Індії, Фльой.

Дівчинка зараз же одклала на бік свою роботу і, поклавши голову на подушку, почала голубити його. Так зробила б вона, якби Поль жив у Індії, казала Фльоренс. Він хутко вже одужає.

— О, мені багато краще тепер, — одповів хлопчик. — Я зовсім не про те думаю. Я думаю, що помру, коли залишуся сам, Фльой.

Іншим разом, на тім же місці Поль заснув і спокійно проспав досить довгий час. Раптом він прокинувся, схопився в своїм ліжку, сів і почав прислухатися. Фльоренс спитала, що він чує.

— Я хотів би знати, що воно каже, — відповів Поль, дивлячись їй в обличчя. — Про що говорить море, Фльоренс?

Дівчинка пояснила, що то лише котяться хвилі.

— Так, так, — мовив Поль. — Але я знаю, що вони завжди про щось розмовляють; завжди про одне й те ж саме. Що там далі? — він підвівся й утопив очі у виднокруг.

Вона сказала, що там далі лежать інші країни, та він мав на оці те, що лежить ще далі; дуже, дуже далеко.

І часто потому він перепиняв їхню розмову, намагаючись зрозуміти, про що завжди кажуть хвилі, і підводився в своїм возку, щоб зазирнути в далекі, незримі краї.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ДЕ ДЕРЕВ'ЯНИЙ МІЧМАН ПОТРАПЛЯЄ В СКРУТНЕ СТАНОВИЩЕ

Присмак романтизму й любов до чудесного, що зроду в достатній кількості були в натурі юного Вальтера Гея, і під керівництвом його дядька — старого Соломона Джілса не дуже розводнилися суворим досвідом, викликали в нього незвичайний інтерес до пригоди Фльоренси в господі симпатичної місис Бравн. Він пестував і голубив її з своїй пам'яті, надто ту частину, в якій і сам брав участь, доки нарешті вона не стала улюбленим виплодом його мрій, і він робив із ним, що хотів.

Пам'ять про цей випадок і про його участь у ньому набула особливої привабливості, вельми можливо, через щонедільні мріяння старого Соля та капітана Катля. Не минало жадної неділі без того, щоб один із цих шановних приятелів не натякнув на Річарда Вітінгтона, а останній з двох згаданих джентлменів купив навіть баляду чималої стародавності — вона довгий час майоріла серед інших виразників морських почувань на стіні по Комерційній вулиці, — де в поетичній формі оспівувалось залицання й одружіння юного талановитого накладача вугілля з такою собі «чарівною Пег» — довершеною дочкою капітана й співвласника вуглярського корабля з Нью-Кастля. У зазначеній зворушливій легенді капітан Катл убачав глибоку, понадприродну схожість з пригодою Вальтера та Фльоренси. Це так збуджувало його, що користуючись зі справжньої святої нагоди — дня народження або якогось не поділішнього свята — він гуркотав усю ту пісню в маленькій вітальні, роблячи надзвичайне тремоло на слові «Пег», що ним закінчувався кожен куплет на честь героїні.

Щирий, безтурботний юнак з одвертим серцем не любить укидатись в аналізу своїх почувань, хоч як посідають вони його. Важко було розібратися в них і Вальтерові. Він вельми вполював приплавав, де зустрівся з Фльоренсою, і вулиці (по

суті зовсім не принадні), якими вони йшли додому. Черевички, що так часто спадали, він переховував у себе в кімнаті, а сидючи вечорами в маленькій вітальні, змальовував у своїй уяві цілу галерію портретів симпатичної місис Бравн. Може, після того пам'ятного випадку став він убиратися трохи чепурніше, а вільного часу почав ходити на прогулянку до того кварталу, де стояв дом містера Домбі, думаючи, чи не пощастить йому стрінути маленьку Фльоренс на вулиці. Проте, всі ці почуття були цілком дитячого й безвинного характеру. Фльоренс була гарненька на вроду, а бачити гарненьке обличчя завжди приємно. Фльоренс була слабка та беззахисна, — і він пишався, що може подати їй поміч і взяти під свою руку. Фльоренс була найудячніше в світі створіння — і любо було дивитися, як та вдячність осявала її личко. Фльоренс була занедбана, до неї холодно ставились удома — і його юнацьке серце було повне симпатії до тендітної дитини, що жила в цім нуднім, статечнім будинку.

Разів із шість упродовж року Вальтер скинув на вулиці кашкета перед Фльоренсою, а Фльоренс спинилася потиснути йому руку. Місис Вікем (яка переінакшила його прізвище й незмінно говорила про Вальтера, як про молодого Грейвса), знаючи історію їхньої знайомости, так привичайлась до нього, що не звертала на це ніякої уваги. Міс Ніпер, з свого боку, скорше жадала цих побачень, бо интересна Вальтерова зовнішність справила вражіння на її юну чутливу душу, і вона схилилась до думки, що її почуття не лишаться без відповіді.

Отже Вальтер не лише не забував про свою знайомість з Фльоренсою, а навпаки — згадував про неї дедалі частіш. Щодо її авантурницького початку й усіх маленьких подробиць, що надавали їй якоїсь особливої принадливости й незвичайного характеру, то вони здавались йому скорше розкішною сказкою, ніж частиною справжньої пригоди, в якій він і сам брав участь. В його уяві вони висували на перший плян Фльоренс, а не його. Іноді Вальтер думав (і тоді прискорював ходу), що добре було б, якби він на другий же день по їхній зустрічі подався до далеких морей, вчинив би там геройські вчинки, перебув довгий час у відсутності, повернувся назад як адмірал, або щонайменше — капітан військового корабля з блискучими еполетами на плечах, одружився з Фльоренсою (тоді — вродливою молодою жінкою), наперекір зубам, краватці та ланцюжку від годинника містера Домбі, і врочисто відвіз її до якихось блакитних берегів чи кудись інде. А втім, ці льоти фантазії рідко обертали мідяну дошку на дверях контори Домбі й Сина в таблицю золотої

надії, і коли капітан та дядько Соль розмовляли про Річарда Вітінгтона й доньок хазяїв, Вальтер відчував, що краще за них розуміє своє місце в торговельнім домі Домбі й Син.

Вальтер день крізь день весело й легко виконував свої обов'язки. Він не поділяв сангвінічних надій дядька Соля та капітана Катля, але плекав тисячі своїх власних невиразних мрій, проти яких їхні фантазії здавалися сірою буденщиною. Так жив Вальтер і за Піпчінової доби, коли він уже трохи, але не дуже, змужнів, і був такий самий моторний, веселий і легковажний юнак, як і за тих часів, коли з примрійними матросами і з дядьком Содем на чолі отаковував вітальню або присвічував старому, коли той діставав з льоху відому нам мадеру.

— Дядю Соле, — сказав Вальтер, — не думаю, щоб ви були в доброму здоров'ї. Ви сьогодні нічого не їли за сніданком. Я покличу до вас доктора, якщо ви поводитимесь так і в дальшому.

— Він не може дати того, що мені треба, голубчику, — одповів дядько Соль. — Хоч який він буде гарний доктор, а дати цього не спроможеться.

— Чого ж вам треба, дядю? Покупців?

— Так, — зідхнув Соломон, — покупці допомогли би.

— А чорт побирай! — скрикнув Вальтер з шумом ставлячи свою чашку й ударяючи кулаком у стіл. — Коли я бачу, як люди юрбою сновигають і вештаються нашою вулицею, і цілі сотні їх проходять повз крамницю, мені кортить вискочити, схопити когонебудь за комір, притягти його сюди й присилити купити інструментів не менше як на п'ятдесят фунтів готівкою. Ну чого ви дивитесь там коло дверей? — вів Вальтер далі, звертаючись до старого джентлмена в напудреній перуці (нечутно для нього, звичайно), що пильно та уважно розглядав корабельний телескоп. — У цім немає жадної користі. І я можу зробити так само. Зайдіть та купіть його!

Однак, старий джентлмен, задовольнивши свою цікавість, спокійно пройшов собі далі.

— От і пішов! — сказав Вальтер. — І так роблять вони всі. Але, дядю!.. дядю Соле! — повторив він, бо старий замислився й не відповів на його перший поклик, — не занепадайте духом. Не журіться, дядю. Коли замовлення почнуть надходити, вони будуть надходити в такій кількості, що ви не встигатимете їх виконувати.

— Мене не буде вже тут, коли вони почнуть надходити, голубчику, — відказав Соломон Джілс. — Вони не будуть, надходити, доки я не піду звідси.

— Та не журіться, дядю. Кажу ж бо, не журіться!—не вгамовувався Вальтер.

Старий Соль спробував прибрати веселішого вигляду й посміхнувся до свого небожа так щиро, як міг.

— І опріч цього у вас нема нічого, дядю? — спитав Вальтер, спираючись ліктями на чайний столик і нахилиючись наперед, щоб надати розмові більше сердечности та конфіденційности. — Не ховайтеся від мене, дядю, і кажіть усе.

— Ні, ні, нічого, — одповів старий Соль. — Що ж там може бути ще?

Вальтер недовіжливо похитав головою.

— Про це ж я й хочу дізнатись од вас, — сказав він, — а ви питаєтесь у мене. Признаюсь вам, дядю, що, бачивши вас у такому стані, я шкодую, що живу з вами.

Старий Соль мимохить широко розплющив очі.

— А так. Дарма що ніхто не був такий щасливий як я, що живу з вами, я, проте, бачивши вас у такому гуморі, вельми шкодую

— Це правда; подеколи мене бере сум, я й сам це знаю, — сказав Соломон, потираючи собі руки.

— Я гадаю, дядю Соле, — продовжував Вальтер, нахилиючись ще більше й легенько ляскаючи його по плечу, — я, бачите, гадаю, що для вас краще було б, якби замість мене тут сиділа та наливала вам чай ваша дружина. Така, знаєте, вигідна, симпатична, люба стара жінка, саме до пари вам, що доглядала б вас, знала, що для вас робити, і завжди підтримувала у вас гарний настрій. А тут сиджу я, ваш небіж, що любить вас од щирого серця як і личить небожеві. Та я ж тільки небіж і не можу бути вам за товариша, коли ви в поганому гуморі так, як була б вона багато вже років. І коли я бачу вас зажуреного, мені сумно стає, що біля вас нема нікого кращого ніж отакий базікало, молодий неотеса, як я, що бажав би втішити вас, дядю, але не знає, як це зробити. Не знає, як зробити, — повторив Вальтер, простягаючи руку, щоб стиснути руку дядькові.

— Валі, голубчику, — мовив Соломон, — якби втішна стара леді посіла б своє місце у вітальні ще сорок п'ять років тому, я не міг би кохати її більше ніж кохаю тебе.

— Я знаю це, дядю Соле, добре знаю, — одповів Вальтер. — Але у вас на душі не було б важкого тягара якихось таємниць, якби вона була з вами, бо вона знала би, як розважити вас, а я не знаю.

— Ні, ні, ти знаєш, — заперечив інструментальний майстер.

— Гаразд. То в чім же річ, дядю? — ластячись до старого спитав Вальтер. — Ну, кажіть же, у чім справа?

Соломон Джілс повторив, що нічого особливого немає, і повторив так рішуче, що небіж не мав іншого виходу, як удати, що вірить йому.

— Я можу сказати тільки одне, дядю Соле, що коли б було...

— Але нема нічого, — затявся Соломон.

— Нехай, — промовив Вальтер. — У таким разі мені нема вже чого говорити, і це дуже добре, бо я маю поспішати на службу. Та й удень я коли не коли зазиратиму сюди подивитися, як вам ведеться, дядю. Тільки, пам'ятайте, дядю! Я ніколи не пойму вам віри й не розповідатиму більше про містера Каркера молодшого, якщо довідаюсь, що ви обдурили мене.

Соломон Джілс, сміючись, запропонував йому знайти щось подібне, і Вальтер, перебираючи в голові всі нездійснені способи забагатіти й утворити для дерев'яного мічмана незалежне становище, вирушив до контори Домбі й Син в смутнішому ніж звичайно настрої.

За тих часів, за рогом, на Єпископській вулиці жив такий собі Броглей, присяжний маклер і цінувач. В його крамниці, у безладді і в цілком непідхожих для свого призначення комбінаціях валялися купи старих меблів. Тузіні стільців чіплялися за руки, що сами ледве трималися на плечах буфетів, а ті й собі балянсували на обідніх столах, що своєю чергою стояли на інших обідніх столах; і таке розташування було ще не з наймудріших. Сила покришок од тарілей, шклянки на вино та карафи можна було бачити на ліжках у веселім товаристві шести коцюб і ляmpi для передпокою. Колекція гардин без жадного вікна чепурно драпувала барикаду з комодів, на яких стояли аптечні слоїки, а передкоминковий килим, розлучений із своїм приятелем-коминком, одважно зносив у самотині різкий східній вітер і меланхолійно тремтів у лад з кричущими скаргами кабінетного роялю, який щодня губив по струні й ледве чутно вторував гамору вулиці. У крамниці містера Броглея завжди був великий вибір дзигарів, що спинилися, і яких, здавалося, не можна вже було накрутити подібно до грішових справ їхніх колишніх власників, і різних свічад, розташованих у такому порядку, що вони відбивалися одне в однім і показували глядачеві нескінчиму перспективу банкрутств і розору.

Сам містер Броглей був повновидий мущина з вогкими очима, рожевим обличчям, кучерявим волоссям і покладли-

вою вдачею, бо ця відміна Маріїв, що сидять на руїнах чужого Картагену, завжди буває в гарному гуморі. Він подеколи заходив до крамниці Соломонової розпитати про торгівлю, і Вальтер знав його настільки, що вітався з ним на вулиці. Проте, знайомість Соломона Джілса з маклером не йшла далі цього, і Вальтер не помалу здивувався, коли, заглянувши того ж таки ранку в крамницю, побачив, що містер Броглей сидить у вітальні, засунувши руки в кишеню, а капелюх його висить за дверима.

— Ну, дядю Соле, — згукнув Вальтер (старий похмурий сидів за столом, і окуляри, на превелике диво, були в його на носі, а не на лобі), — як ви почуваєте себе?

Соломон похитав головою і махнув рукою в напрямі маклера, немов представляв його.

— У вас щось таке трапилось? — спитав, запинаючись, Вальтер.

— Ні, ні; нічого не трапилось, — запевнив містер Броглей. — Не хвилюйтеся.

Вальтер з німим подивом перебіг очима з маклера до дядька.

— Справа в тім, — пояснив містер Броглей, — що треба сплатити невеличкий вексель — триста сімдесят з чимось фунтів за давнений. І вексель той у мене.

— У вас! — скрикнув Вальтер, озираючись.

— А, — конфіденційним тоном сказав містер Броглей і похитав головою, даючи на розум, що сваритися їм нема за що. — На майно покладено арест. Ось й усе. Не турбуйтеся. Я прийшов сюди сам, щоб тихо й по-товариськи полагодити справу. Ви ж мене знаєте.

— Дядю Соле! — пробелькотів Вальтер.

— Валі, голубчику, — одповів дядько, — це — перший раз. Такого нещастя я не зазнавав ще ніколи і вже занадто старий, щоб при звичаїтись до нього. — Насунувши знову окуляри на лоба (бо тепер марно було б ховати своє хвилювання), він, укривши лице руками, ревно заривав, і сльози падали йому на камізельку кольору кави.

— Дядю Соле! Не треба, прошу! — покликнув Вальтер, почувивши, що від дядькових сліз його беруть дріжжі. — На бога, не робіть цього. Що маю я робити, містер Броглею?

— Я порадив би вас пошукати якогонебудь приятеля й сплатити вексель, — одповів той.

— Правильно! — скрикнув Вальтер, ладний ухопитися за першу-ліпшу раду. — Звичайно! Дякую. Це — капітан Катл, дядю. Заждіть, поки я збігаю по капітана Катля. Ви пильнуватимете мого дядька, містер Броглею, і заспокоїте

його як можете; правда, містер Броглей? Не вкидайтесь у розпач, дядю Соле. Спробуйте підбадьоритись. Він — людина вірна!

Сказавши це з великим запалом і не зважаючи на протести старого, Вальтер стрілою вихопився з крамниці, заскочив до контори попередити, що не може бути на службі через несподівану недугу дядька, і на всю ходу помчав до капітана Катля.

Дорогою йому здавалось, що все навкруги змінилося. На вулиці, як і завжди, був гамір і тиск возів, карет, омнібусів і перехожих, але через лихо, що спіткало дерев'яного мічмана, він бачив усе в якимсь новім і дивнім вигляді. Будинки й крамниці були не ті, що передніш — на них висіли об'яви містера Броглей, написані великими літерами. Маклер, здавалося, наклав арешта навіть на церкви, бо їхні шпилі підносились у якийсь незвичайний спосіб. Саме небо змінилося, бо, безперечно ж, і на нього наклали арешта.

Капітан Катл жив у кінці невеличкого каналу, поблизу Індійських корабельень, де був звідний міст, що подеколи розкривався, пропускаючи велетенський корабель, який сунув вулицею, наче левіятан мілиною. Цікавий був поступовий перехід од суходолу до води, коли наближатися до оселі капітана Катля.

Починалося з появи прапорів замість вивісок на шинках. Потім ішли кузні, де кували котвиці та ланцюги, і де молоти через цілий день дзвеніли об залізо. Далі витягувалася низка будинків з невисокими на них щоглами з вітрячками, що визирали з-за червоних бобів. Далі рівчаки, підстрижені верби, знову рівчаки. Ще далі дивовижні плями брудної води, які ледве давалося бачити між кораблями. Ще далі повітря дхнуло тирсою, і виробництво щогол, весел, бльоків і човнів поглинало всі інші ремесла. Далі ґрунт ставав мочаруватий і нагадував драговину. Далі дхнуло самими цукром та ромом. Неподалеку звідси містилося й помешкання капітана Катля, в двохповерховому будинку на Брігській Площі.

Капітан був один з тих, неначе цілком вирізблених з дерева людей, що їх найбуїніша уява не може відрізнити від будь-якої, бодай би найнезначнішої частини їхнього туалету. І коли Вальтер постукав у двері, а капітан привітав його з віконця на чільній стороні будинку, в своїм глянсуватім капелюсі на голові, з подібним до вітрила коміром сорочки і в синім, як звичайно, костюмі, хлопець був переконаний, що капітан завжди буває в такому стані; так ніби містер Катл був птиця, а решта — його пір'я.

— Вал-ре, хлопче, постукай ще, — сказав капітан Катл. — Міцніш! Сьогодні в нас перуть.

Вальтер у нетерплячці, зняв страшений стукіт.

— Оце так так! — схвалив капітан і зараз же втягнув назад голову, немов чекав шквалу.

Він не помилився. На заклик, з блискавичною швидкістю з'явилася вдова із закачаними по плечі рукавами і з руками в мильнім шумовинні, що парували від гарячої води. Перше ніж подивитись на Вальтера, вона глянула на молоток коло дверей і вимірявши хлопця поглядом з голови до ніг, висловила подив, що від молотка ще дещо лишилося.

— Капітан Катл, я знаю, вдома, — з примирчою усмішкою сказав Вальтер.

— Хіба? — відповіла леді. — Авжеж.

— Він тільки но розмовляв зі мною, — трохи зніяковівши пояснив хлопець.

— Розмовляв! — повторила вдова. — Тоді, може, ви ласкаво перекажете йому привітання від місис Мек-Стінджер і скажете, що коли іншим разом він принижатиме себе й своїх хазяїв балачками крізь вікно, то вона буде вельми вдячна йому, якщо він сам зійде й одчинить двері. — Місис Мек-Стінджер говорила дуже голосно й прислухалася, чи не почує якого зауваження з першого поверху.

— Я перекажу йому все це, мадам, — обіцяв Вальтер, — в разі ви ласково дозволите мені ввійти.

Йому бо заважали дерев'яні фортеці коло дверей, споруджені там, щоб маленькі Мек-Стінджери, граючись, не падали з сходів.

— Хлопець, який може виважити молотком мої двері, — зневажливо одказала місис Мек-Стінджер, — зможе, сподіваюся, перейти й через це.

Коли ж Вальтер, взявши її слова за запрошення ввійти, переступив через це, то місис Мек-Стінджер зараз же спитала, чи вправі кожна англійка вважати свій дім за замок, або в нього може вдиратися всякий набрід?

Вона мала невситиму жагу розводитись на цю тему, але Вальтер, здершися сходами крізь туман од прання, що мильним слизом укрит усі поренчата, ввійшов до кімнати капітана. Катля й найшов цього джентлмена в засідці за дверима.

— Я ніколи не був винуватий їй жадного пені, Вал-ре, — стиха сказав капітан, виявляючи ознаки тремтіння на виду. — Робив силу послуг їй і її дітям. А вона часом буває як та відьма, Вале-ре. Фу!

— Може, мені краще піти, капітане? — спитав Вальтер.

— Не роби цього, Вал-ре, — одповів Катл. — Вона знайде мене, хоч куди б я пішов. Сідай. Як Джілс?

Капітан саме обідав (у капелюсі) холодною бараниною, портером і кількома гарячими, аж димилися, картоплинами, що їх варив він сам і виймав у міру потреби з невеличкої каструлі перед коминком. На час обіду він одгвинчував свій гачок, а натомість угвинчував у дерев'яну коробочку ніж, яким і заходився тепер оббирати картоплину для Вальтера. Покої в нього були дуже малі й пропахчені тютюновим димом, але досить затишні. Речі в них стояли так, ніби щопівгодини тут одбувався землетрус.

— Як Джілс? — спитав капітан.

Вальтер, який тим часом одпочинув і знову занепав духом — бо скороминущої бадьорости надала йому швидка хода — хвилинку подивився на запитувача, промовив: «о, капітане Катле!» і умився сльозами.

Ніякими словами не можна списати замішання капітанового, викликаного цим плачем. Він упустив картоплину й виделку, упустив би й ніж, якби міг, і сидів уп'явшись очима в хлопця, немов чекаючи звісти про те, що Сіті завалилося, і безодня поглинула його старого друга разом із його костюмом кольору кави, гудзиками, хронометром, окулярами й усім іншим.

Та коли Вальтер пояснив йому, що сталося, капітан Катл, трохи поміркувавши, взявся до роботи. З маленької бляшаної чайниці на вершку буфета він висипав увесь свій запас готівки (що дорівнював тринадцяти фунтам з півкроною), сунув їх у кишеню свого квадратного синього фрака; збагатив цю скарбницю містимим буфета, що складалося з двох мікроскопічних, старих чайних ложечок і негодящих щипців на цукор; витяг з глибин, де він спочивав, свого величезного срібного годинника з подвійною покришкою й переконався, що цей скарб цілий та невшкоджений; пригвинтив до правої руки гачка і, схопивши каракуватий ціпок, запропонував Вальтерові рушати в путь.

Згадавши, проте, не зважаючи на своє геройське збуження, що місис Мек-Стінджер, може, пантрує на нього внизу, капітан Катл завагався й кілька разів глянув на вікно, немов брав за краще тікати через цей незвичайний вихід ніж стрічатися з своїм грізним ворогом. Кінець-кінцем капітан поклав удатись до хитрощів.

— Вал-ре, — несміливо підморгуючи, сказав він, — іди вперед, хлопче. Згукни: «до побачення, капітане Катле!», коли будеш у коридорі, і зачини по собі двері. На розі спи- нися й почекай, поки я підійду до тебе.

Це напугіння базувалося на попереднім вивчанні ворожої тактики, бо коли Вальтер сховався по сходах, з кухні, неначе демон який, випорснула місис Мек-Стінджер. Однак, не здрівши, як того сподівалася, капітана, вона тільки знову натякнула на молоток коло дверей й щезла.

Минуло хвилин із п'ять, раніш як капітан Катл наважився тикати. Тільки перебувши їх на розі й дивлячись на будинок, виявив Вальтер деякі ознаки близької появи глянсуватого капелюха.

Нарешті капітан, неначе його викинуло вибухом, вилетів з дверей і широкими кроками попрямував до нього, ні разу не озирнувшись, а коли вони повернули за ріг, почав висвітлювати якусь арію.

— А що, дядько здорово підупав, Вал-ре, — дорогою спитав капітан.

— Боюсь, що так. Якби ви бачили його сьогодні ранком, ви ніколи б не забули цього.

— Придай ходи в ноги, Вал-ре, — сказав капітан, і сам прискорюючи ходу, — і йди так усі дні твого життя. Переглянь катехизис щоб знайти цю пораду й дотримуйся її.

Капітан був занадто обтяжений думками про Соломона Джілса, перемішаними, мабуть, зі спогадами про його втечу від місис Мек-Стінджер, щоб поліпшувати мораль Вальтерову новими цитатами. Вони не замінялися жадним словом, доки не підійшли до дверей крамниці, де безталанний дерев'яний мічман зі своїм інструментом коло ока досліджував, здавалося, обрій, шукаючи друга, що вивів би його з клопоту.

— Джілсе, — мовив капітан, вбігаючи до вітальні й ніжно беручи його за руку. — Лягайте в дрейф, і ми ще позмагаємось. Нам лишається тепер, — капітан говорив з урочистістю людини, що викладає одно з найкоштовніших правил мудрості людської, — лишається тільки лягти в дрейф, і ми ще поборемось.

Старий Соль стиснув йому руку й висловив свою подяку.

Тоді капітан Катл поважно, як і личило в такому випадкові, поклав на стіл дві чайні ложечки, щипці на цукор, срібний годинник, готівку й спитав містера Брогеля, якої суми досягає борг.

— Слухайте, скільки ви можете дати за це? — спитав він.

— Та що ви, господь з вами! — одповів маклер. — Невже ви думаєте, що це варто чогонебудь?

— А чому б ні? — спитав капітан.

— Чому? Та борг же дорівнює трьомстам сімдесяти фунтам з гаком.

— Нічого, — відповів капітан, очевидно, проте, збентежений цифрою. — Все, що потрапляє вам у мережу — риба.

— Безперечно, — погодився містер Броглей, — але са- лака не кит.

Філософія цього зауваження, здавалося, глибоко вразила капітана. З хвилинку він метикував про щось, дивлячись на маклера наче на якого генія, а потім одкликав у бік інструментального майстра.

— Джілсе, — сказав капітан Катл, — що це за справа? Кому ви винуваті?

— Цитьте! — застеріг старий. — Одійдемо далі. Не говоріть у присутності Валі. Це — за порука за його батька; старий борг. Більшу частину я вже сплатив, Неде, але настали такі погані часи, що тепер я вже не можу. Я передбачав, але не міг запобігти цьому. Ні слова Валі, заради всього в світі.

— Хіба ж у вас нема деяких грошенят? — прошепотів капітан.

— Так, так, дещо я зібрав, — одповів старий Соль, сперва сунувши руку в кишеню, а тоді хапаючись за валійську перуку, ніби гадав викрутити трохи золота з волосся. — Але ту невеличку суму, що її я заощадив, Неде, не можна реалізувати; ніяк не можна. Іноді я спитувався зробити щонебудь для Валі, але я — людина старосвітська й одбився від часу. Вони й там, і тут, і... і... одне слово, і скрізь, і ніде, — сказав старий нестямно роздвляючись круг себе.

Він скидався на навіженого, що позаховував гроші по різних місцях, але забув, де саме, і капітан стежив за його очима, сподіваючись, що ось-ось він згадає про кілька сот фунтів, захованих у димарі або в льосі. Та Соломон Джілс знав більше ніж це.

— Я взагалі відбився від часу, дорогий мій Неде, — сказав Соль з покірливою безнадією. — І не варто мені плентатися ззаду. Нехай вже краще продають крам. Він коштує більше ніж у мене єсть боргу, а я з тим, що залишиться, піду звідси та помру денебудь. Мені не лишилося ні краплі енергії. Я не розумію, що діється. Краще вже кінчати так. Нехай вони продають крам, знімають його, — старий показав на дерев'яного мічмана, — і забирають геть нас обох.

— А що думаєте ви робити з Вал-рем? — спитав капітан. Годі, годі! Сідайте, Джілсе, сідайте й дайте мені подумати про це. Не був би я людина з мізерною рентою, якої до сьогодні мені вистачало, не було б про що й думати. А ви собі лягайте в дрейф, — знову удаючись до цього безвід-

мовного способу розваги, порадив він — лягайте в дрейф, і все буде гаразд.

Старий Соль сердечно подякував йому і, відійшовши, приткнувся до коминка у вітальні.

Капітан Катл деякий час похожав по крамниці, глибоко замислившись і суплячи над носом свої кущаві брови так, що вони здавалися хмарами понад горою. Вальтер боявся вкинути й слово, щоб не перепинити течії його міркувань. Містер Броглей — людина вельми покмітлива, не бажавши надокучати своїм товариством, тихенько посвистуючи никав між крамом, клацаючи по барометрах, струшуючи компаси, немов то були ліки, притягаючи магнетом ключі, дивлячись у прозорі труби, намагаючись засвоїти поводження з глобусами, сажаючи собі на носа циркулі й розважаючись іншими фізичними експериментами.

— Вал-ре! — згукнув нарешті капітан. — Знайшов!

— Знайшли? — із запалом повторив хлопець.

— Ось що, друже, — сказав капітан. — Крам — одне за-безпечення; я — друге. Твій патрон під цю заставу дасть нам грошей.

— Містер Домбі? — пробелькотів Вальтер.

Капітан приткнув головою.

— Подивись на нього, — сказав він. — Подивись на Джілса. Та він же помре, якщо почнуть спродувати всі ці речі. Ти знаєш, що він помре. Мусимо спробувати всі засоби. А це ж таки засіб.

— Засіб? Містер Домбі? — белькотів Вальтер.

— Насамперед ти побіжиш до контори й довідаєшся, чи там він, — сказав капітан Катл, ляснувши його по спині. — Ну, живо, живо!

Вальтер почував, що не може не послухатись цього розпорядження, — погляд, кинутий на дядю, примусив би його послухатися, якби він почував щось інше — і зник виконувати наказ. Незабаром він повернувся закеханий і сповістив, що містера Домбі в конторі нема. Була субота, і він поїхав до Брайтону.

— Ось, що я скажу тобі, Вал-ре, — мовив капітан, що під час його відсутності, здавалось, приготувався й до такого випадку, — ми поїдемо до Брайтону. Я товаришитиму тобі, хлопче. Я товаришитиму тобі, Вал-ре. Ми вирушаємо до Брайтону вечірнім диліжансом.

Якщо вже неодмінно треба було звертатись до містера Домбі — про це Вальтерові жаско було й згадати — то він волів би піти до нього сам, не вдаючись до особистого впливу капітана, який для містера Домбі навряд чи багато

важив. Та що капітан, очевидно, додержував іншої думки, і що його ревнивою й щирою дружбою така молода особа, як Вальтер, не могла нехтувати, то хлопець утримався від заперечень. Катл, кваплячись, попрощався з Соломоном Джілсом, знову поклав у кишеню гроші, чайні ложки, щипчики на цукор та срібного годинника — гадаючи, як з жахом думав Вальтер, справити ними разюче вражіння на містера Домбі, — не гаючи ні хвилини потяг за собою хлопця до диліжансової контори й дорогою кілька разів запевняв Вальтера, що не покине його.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

ЩО МІСТИТЬ У СОБІ ОПИС ДАЛЬШИХ ЛИХ ДЕРЕВ'ЯНОГО МІЧМАНА

Майор Бегсток, довго та часто, за допомогою театрального бінокля, дивлячись на Поля через Принцесин Майдан, і дістаючи докладні щоденні, щотижневі та щомісячні доповіді від тубільця, який з цією метою був у безпереривних зносинах з покоївкою міс Токс, прийшов до висновку, що з містером Домбі, сер, слід познайомитись, і що Джей Бі був саме той молодець, який зазнається з ним.

Міс Токс, проте, ставилась до нього стримано й холодно відмовлялася зрозуміти майора, коли той (дуже часто) закидав свою вудку. Майор, не зважаючи на властиві йому хитрість та суворість удачі, згоджувався здати ввоління своїх бажань до певної міри на ласку долі, «яка» не раз кудкудакав він у клубі, «у п'ятдесяти випадках проти одного тягла руку за Джоем Бі, сер, відтоди ще, як його брат помер у Вест-Індії од корчія».

Чекати нагоди довелось йому таки довгенько, але нарешті вона прийшла. Коли темношкірий слуга зі всіма підробицями доповів йому про від'їзд міс Токс до Брайтону, майор раптом, зі зворушенням у серці, згадав свого приятеля Бісерстона з Бенгалії, який просив майора, при слушній нагоді, одвідати його сина в Брайтоні. А коли той таки темношкірий доповів, що Поль живе у місис Піпчін, майор згадав про лист од містера Бісерстона (на того листа майор досі не звертав ні щонайменшої уваги), одержаний їм тоді, коли хлопчик тільки прибув до Англії. Тепер перед майором була пролазка, але на той час його напала така люта подагра, що замість подяки він жбурнув у слугу стільця й заприсягався вбити падлюку ще перед тим як помре сам. Цій обіцянці чорношкірий слуга ладний був повірити більше ніж наполовину.

Кінець-кінцем, позбувшись своєї недуги, майор разом із

тубільцем одної суботи подались до Брайтону. Дорогою він раз-у-раз звертався до міс Токс, задалегідь смакуючи можливість шторму, що занесе геть її знаменитого друга, з яким вона поводитися так таємничо й заради якого зрадила його — майора Бегстока!

— Ну що ж, мадам, ну що ж? — казав майор, і жили йому на голові з жадоби помсти, напружувались ще більше. — Ну що ж, ви відсунете від себе Джоя Бі, мадам? Ні, мадам, ні; ще не зараз! Не зараз, чорт його забирай, сер! Джо пильнує, мадам. Бегсток ще живий, сер. Джей Бі дечого вміє, мадам. Джош усе бачить, сер. Ви переконаєтесь, яка в його тверда вдача, мадам. Крутий, сер, крутий той Дездемон і збіса хитрущий.

І справді, мастер Бісерстон, якого майор узяв з собою на прогулянку, знайшов, що в нього крута вдача. Та майор, зовсім не цікавлячись оцінкою цього молодого джентлмена, тягнув мастера Бісерстона, шукаючи очима містера Домбі з дітьми.

Свого часу майор, задалегідь поінформований од місис Гіпчін, достеріг Поля й Фльоренсу в товаристві показного джентлмена (безперечно, містер Домбі) і під усіма вітрилами поплив до них. Коли майор з мастером Бісерстон врубався в середину маленького загону, мастер Бісерстон, звичайно, зняв розмову з своїми товаришами нещастям. Тоді майор заходивсь розглядати та вихваляти їх; дивуючись згадав, що бачив їх і розмовляв з ними в свого друга міс Токс на Принцесиному Майдані; зауважив, що Поль збіса гарна дитина й давній його приятель; спитав, чи пам'ятає хлопець Джоя Бі, майора; і нарешті, раптом згадавши за світські звичаї, попросив у містера Домбі пробачення.

— Цей мій маленький приятель, сер, знову повернув мене на хлопця, — сказав майор. — Старий салдат, сер — майор Бегсток до послуг ваших, — не посоромиться признатись у цім. — Тут майор підніс свій капелюх угору. — Чорт побирай, сер, — запально згукнув він, — я заздрю вам, сер. — Тоді він схаменувся й додав, — вибачте моє вільне поведження.

Містер Домбі запевнив, що ні в чім не помітив його.

— Старий вояк, сер, — сказав майор, — пропаханий димом, підсмажений на сонці, сходжений старий пес, не поборється, що така людина, як містер Домбі, засудить деякі його чудернацтва. Я ж, здається, маю за честь говорити з містером Домбі?

— Я, і дійсно, теперішній негідний представник цієї родини, майоре, — одповів містер Домбі.

— Свідчуся 'святим Джорджем, — скрикнув майор. — Це — славетне ім'я. Це ім'я, сер, — сказав рішуче майор, немов опасувався, що містер Домбі заперечуватиме йому, і вважав за прикрий обов'язок приборкати його, — це ім'я — відоме й уславлене по всіх англійських колоніях. Це таке ім'я, сер, що кожен пишався би їм. Джозеф Бегсток зовсім не облесник, сер. Його високість дука Йоркський не раз казав: «В Джо нема й крихотки підлесливости. Він — справжній салдат, цей старий Джо. Він навіть занадто крутий, той Джозеф». Але це ж велике ім'я, сер. Далєбі, велике ім'я, — урочисто мовив майор.

— Ви ласкаво складаєте йому більшу ціну ніж воно на це заслуговує, майоре, — відказав містер Домбі.

— Ні, сер, — настоював майор. — Мій маленький друг, сер, ствердить, що Джозеф Бегсток — простий, нехитрий, грубий, старий заволока, сер, і більше нічого. Ваш хлопець, сер, — стишив голос майор, — житиме в історії. Ваш хлопець, сер, не звичайна дитина. Бережіть його, містер Домбі.

Містер Домбі дав на розум, що постарається робити так.

— Цей хлопчик, сер, — конфіденційним тоном вів далі майор, ткнувши свого спутника ціпочком, — син такого собі Бісерстона з Бенгалії... Біля Бісерстона з нашого полку. Батько його, сер, і я були крєвні друзяки. Хоч куди б ви пішли, сер, тільки й балачок було що за Біля Бісерстона та Джо Бегстока. І невже ж я не бачу хиб у цьому хлопці? Нічого подібного. Він — дурний, сер.

Містер Домбі глянув на дискредитованого мастера Бісерстона, якого він знав не краще ніж майор, і співчутливо сказав: «Справді?».

— Так воно й єсть, сер, — ствердив майор. — Він — дурень. Джо Бегсток ніколи не ховає правди. Син мого старого друга Біля Бісерстона — зроду дурень. — Тут майор зайшовся сміхом і сміявся аж доки зовсім почорнів. — Мій юний друг, сер, готується до школи, містер Домбі? — спитав майор, прийшовши до пам'яті.

— Я не вирішив ще остаточно, — відповів містер Домбі. — Не думаю. Він занадто тендітний.

— Якщо він тендітний, то ви цілком маєте рацію, сер, — схвалив майор. — Ніхто як круті хлопці могли витримати життя в Сендгерсті. Ми катували там один одного, сер. Ми підсмажували новаків на тихому вогні, сер, і вивіщували їх стрімголов з вікна третього поверху. Джозеф Бегсток, сер, висів прив'язаний за п'яту тринадцять хвилин за шкільними дзигарями.

На підтвердження цієї історії майор міг би послатись

на свою церу. Вона, і дійсно, виглядала так, ніби він висів задовго.

— Але через це ми стали такі, як ви нас бачите, сер, — сказав майор, поправляючи свій комірчик. — Ми — з заліза, і таке виховання загартувало нас. Ви живете тепер тут, містер Домбі?

— Я приїжджаю сюди один раз на тиждень, майоре, — одповів той, — і спляюся в Бедфордськiм Готелі.

— З вашого дозволу, сер, я відвідаю вас у готелі, — сказав майор. — Джой Бі, сер, звичайно, не набридає, сер, але й містер Домбі — не звичайна людина. Дуже зобов'язаний моєму юному другові, сер, за честь познайомитись із такою людиною.

Містер Домбі в надзвичайно чемних виразах висловив свою подяку, а майор Бегсток погладив Поля по голівці й сказав, що невдовзі очі Фльоренси позбавлятимуть розуму молодих людей. «Та й старих, сер, коли хочете знати» додав майор, кудкудакуючи; надав своїм ціпком духу мастерові Бістерстону й пішов із цим молодим джентлменом півклубом, поважно крутячи головою та покашлюючи.

Виконуючи свою обіцянку, майор завітав до містера Домбі, а містер Домбі, переглянувши список військових, одвітавав майора. Потім майор одвідав містера Домбі в Лондоні й один раз приїхав до Брайтону в одній кареті з ним. Одне слово, майор і містер Домбі сприяли надзвичайно швидко й надзвичайно скоро, і містер Домбі сказав своїй сестрі про майора, що бувши всіма сторонами справжня військова людина, він разом із тим і дещо більше, бо цілком правильно розуміє вагу речей, і не зв'язаних з його фахом.

Нарешті, привізнивши з собою подивитись на дітей міс Токс і місис Чік і знову заставши в Брайтоні майора, містер Домбі запросив його пообідати до себе в Бредфордський готель, а попереду поздоровив міс Токс з таким знайомим і сусідом. Не зважаючи на посиленіший тиск серця, викликаний цими компліментами, вони не були їй неприємні бо робили її надзвичайно інтересною й спомагали показати скромність та замішання, що виявити їх вона завжди любила. Під час обіду майор дав їй багато приводів до цього, бідкаючись, що вона покинула його й Принцесин Майдан, а що таке бідкання, видно, задавало йому великої втіхи, то все йшло чудово.

Ніхто не заперечував, що майор прийняв на себе труд провадити всю розмову й виявив до неї такий же величезний апетит як і до різних страв, серед яких він, сказати б, майже потоп, підсилюючи цим свої запалимі властивості.

Звичайні мовчазність та стриманість містера Домбі сприяли цій узурпації. Майор почував, що перевершує самого себе, аж вилискується, і пориваний власною дотепністю навів таку безліч нових змін свого імені, що дивувався й сам. Коротко сказати, всі вони почували себе дуже добре. Визнано, що майор посідає невичерпне джерело для розмов, і коли він, по довгій розбері у віст, пішов до себе, містер Домбі ще раз поздоровив почервонілу міс Токс з її знайомим і сусідою.

Повертаючись до свого готелю, майор цілу дорогу казав до себе й про себе «хитрющий, сер... хитрющий, сер... збіса хитрющий!», а коли сів у крісло в своїй кімнаті, зайшовся безгучним реготом, що інколи нападав його і завжди був жахливий. Він тривав так довго, що чорношкірий слуга, який дивився на майора здаля, але нізачо в світі не наважився б підійти ближче, два чи три рази думав, що він не відійде. Ввесь майор, а надто голова та обличчя його, поширились як ніколи доти, і чорношкірий чоловік бачив лише важучу масу індигової фарби. Нарешті регіт перетворився в напад кашлю, а коли цей останній зменшився трохи, майор вибухнув такими вигуками:

— Ну, що, мадам; що? Місис Домбі, га, мадам? Не думаю, мадам. Не будете, доки Джо Бі спроможний устроювати вам палицю в колесо. Джей Бі навздогнав вас, мадам. Ви — мудрі, мадам, мудрі. Та Джош мудріший. Він не спить і завжди пильнує. Старий Джо не спить і пильнує, сер.

Останнє твердження, безперечно, було правдиве й жахливо правдиве. Лишалось воно таким більшу частину ночі, що її майор одбув між подібних вигуків усуміш із нападами кашлю та ядухів, які лякали весь будинок.

Наступного по цім випадку дня (то була неділя), коли містер Домбі, місис Чік і міс Токс сиділи за сніданком, усе ще вихваляючи майора, в кімнату вбігла Фльоренс. Обличчя їй заливав рум'янець, очі іскрили радістю.

— Тату, тату! — скрикнула вона. — Тут Вальтер і не хоче входити.

— Хто? — здивувався містер Домбі. — Що це значить? У чім справа?

— Вальтер, тату! — боязко повторила Фльоренс, зрозумівши, що занадто по-панібратському звернулася до батька. — Той, хто знайшов мене, коли я загубилася.

— Вона говорить за молодого Гея, Луїзо? — спитав містер Домбі, суплячи брови. — Справді, маніри дівчини стали щось занадто вільні. Не думаю, щоб то був Гей. Піди, прошу, подивися, що там таке.

Місис Чік вибігла в коридор і повернулася зі звісткою, що то, і дійсно, прийшов молодий Геї у супроводі якоїсь, чудної на вигляд, особи; і що молодий Геї не наважється ввійти, доки містер Домбі снідає, а почекає, коли містер Домбі дозволить потурбувати його.

— Скажіть хлопцеві, щоб увійшов зараз же, — звелів містер Домбі. — Ну, Гею, у чім там справа? Хто відрядив вас сюди? Хіба не можна було послати когось іншого?

— Вибачте, сер, — відповів Вальтер. — Мене не послано. Я насмілюся приїхати сюди з власного почину. Сподіваюся, ви даруєте мені мою сміливість, довідавшись про причини мого приїзду до вас.

Та містер Домбі не слухав його й нетерпляче дивився на щось ззаду Гея.

— Що це таке? — сказав містер Домбі. — Хто це? Я гадаю, ви помилилися щодо дверей, сер.

— О, дуже шкодую, що не спитавши дозволу, ввійшов сюди не сам, сер, — поквапився пояснити Вальтер, — але це... та це ж капітан Катл, сер.

— Вал-ре, голубчику, — низьким голосом застеріг капітан, — кріпися!

У той же момент капітан, ступивши трохи наперед, вінис на явність свій широкий синій костюм, свій знаменитий комір од сорочки та свій гулявий ніс, вклонився містерові Домбі, чемно привітав своїм гачком дам і став, маючи в руці глянсуватого капелюха, а круг голсви — свіже витиснену червону смугу.

Містер Домбі з обуренням і подивом глянув на це явище і поглядом, здавалося, припрошував дам протестувати проти нього. Маленький Поль, що ввійшов разом із Фльоренсою, одступив до міс Токс, а коли капітан почав вимахувати своїм гачком, став в оборончу позицію.

— Ну, Гею, — мовив містер Домбі, — що мали ви сказати мені?

Капітан знову, наче вступ до розмови, що мусила задовольнити обидві сторони, повторив: «Кріпись, Вал-ре!»

— Боюся, сер, — почав Вальтер, тремтячи й спустивши очі долі, — що я допустився великої сміливости приїхавши сюди. Я певний, що це велика сміливість. Але й приїхавши сюди, я навряд чи дозволив би собі бачитися з вами, якби міс Домбі не перестріла мене і...

— Ну? — сказав містер Домбі, спостерігши, що він глянув на Фльоренс, і невдоволено насумрився, коли дівчинка усмішкою підбадьорила його. — Далі! Далі, прошу!

— Так, так, — вкинув капітан, уважаючи за обов'язок

чемности підтримати містера Домбі. — Здорово сказано. Далі, Вал-ре!

Погляд, що кинув на нього містер Домбі на подяку за підтримку, мусив був спопелити капітана. Але, і не здогадуючись про це, той примруживши одне око, порухами свого гачка пояснив містерові Домбі, що хлопець спочатку трохи ніяковіє та незабаром підбадьориться.

— Справа, що привела мене сюди, цілком приватна й особиста, сер, — запинаючись, вів далі Вальтер, — і капітан Катл...

— Тут! — згукнув капітан, щоб запевнити, що він напохваті, і на нього можна звіритись.

— Старий друг мого бідного дядька й чудова людина, сер, — зводячи очі, немов бажав оступитись за капітаном сказав Вальтер, — ласкаво запропонував поїхати зі мною. А цього ж я не міг йому відмовити.

— Ні, ні, — самозадоволено промовився капітан. — Де ж там одмовлятися? Далі, Вал-ре!

— І ось, сер, — закінчив Вальтер, зважившись нарешті дивитися в очі містерові Домбі й набравшись духу, бо бачив, що зайшов задалеко, — ось, я й прийшов разом із ним, сер, сказати, що мій бідний дядько в надзвичайно скрутному становищі. Його торгівля поволі занепала; він не може сплатити векселя, думка за який мучила його вже багато місяців... я, звичайно, знаю це, сер. У нього сидить тепер судовий маклер. Він ризикує втратити все, що має, а це розіб'є йому серце. І якби ви, сер, знавши дядька як поважну людину, ласкаво допомогли б нам вивести його з клопоту, ми навзажди були би вдячні вам.

Сльози бриніли на очах Вальтера, та й на Фльоренсиних теж, і містер Домбі помітив їх, дарма що дивився, здавалося, на самого Вальтера.

— Сума дуже велика, сер, — сказав Вальтер, — понад триста фунтів. Дядько зовсім приголомшений цим нещастям; воно гнітить його, але зарадити лихові він не може. Він не знає навіть, що я оце розмовляю з вами. Ви, напевне, побажаєте довідатись, сер, — по короткім ваганні додав Вальтер, — чого саме мені треба. Правду сказати, я й сам не знаю. У дядька єсть крам, на який — можу за це ручитись — не накладено арешта за інші борги, а ось і капітан Катл, що може з свого боку дати деяке забезпечення. Я... навряд чи варто за це згадувати... але я дістаю платню... але якби ви дозволили... під заставу... аванса... дядько... ошадливий... чесний... стара людина, сер, — По цих уривчастих фразах Вальтер замовчав і понуро стояв перед своїм патроном.

Вважаючи цей мент за цілком слушний для демонстрації

своїх скарбів, капітан Катл підійшов до столу і, звільнивши від чашок місце коло ліктя містера Домбі, видобув з кишені свій срібний годинник, готівку, чайні ложечки й шипці на цукор і, поклавши все це купкою, щоб надати їм коштовнішого вигляду, розважив себе такими словами:

— Півбухана краще ніж коли нема ніякого хліба, і це зауваження стосується й кришок. Тут — небагато. Можна додати це річний прибуток у сто фунтів. Якщо в світі є людина, випхана знанням, то це — старий Соль Джілс. Якщо існує хлопець, що обіцяє текти, — пригадав капітан принагідну цитату, — текти молоком і медом, — то це — його небіж.

І капітан, ставши на своє старе місце, почав пригладжувати свої розкуйовджені кучері з виглядом людини, що успішно закінчила останній акт важкої для виконання п'єси.

Коли Вальтер замовчав, очі містера Домбі спинились на Полі. Хлопець побачивши, що його сестра похнюпилася і стиха плаче, співчуваючи лихові, за яке при ній розповідали, підійшов до неї й намагався заспокоїти її, виразно поглядаючи то на Вальтера, то на батька. Вислухавши репліку капітана Катля, до якої він поставився з поблажливою байдужістю, містер Домбі знову втупив очі в сина і кілька секунд мовчки й пильно дивився на нього.

— Я якою метою він заборгувався? — спитав містер Домбі. — Хто позичник?

— Він не знає, — відповів капітан, кладучи руку на плече Вальтерові. — Знаю лише я. Він видав векселя, щоб допомогти людині, що потім померла, і до цього часу мій друг сплатив уже кілька сотень фунтів. Подробиці, коли треба, перекажу віч-на-віч.

— Людям, яким вистачає коштів тільки на власний прожиток, — мовив містер Домбі, не звертаючи уваги на знаки, що їх капітан Катл виробляв за спиною Вальтера, і все ще дивлячись на сина, — краще дбати про свої зобов'язання й не збільшувати їх запоруками за інших. Це нечесний учинок, викликаний честолюбством, — суворо додав містер Домбі, — великим честолюбством, бо й заможні люди не могли би зробити більшого. Поль, ходи сюди!

Дитина послушалась, і містер Домбі посадовив її собі на коліна.

— Якби в тебе були тепер гроші — почав він, — дивись на мене.

Поль, що очі його блукали між Вальтером і Фльоренсою, глянув в обличчя батькові.

— Якби в тебе були гроші... стільки грошей як каже молодий Гей... що ти зробив би?

— Віддав би їх старому дядькові.

— Позичив би їх старому дядькові? — перепитав містер Домбі. — Гаразд; ось коли ти підростеш, то ми з тобою будемо порядкувати моїми грошима вдвох.

— Домбі й Син, — перебив Поль, що давно вже вивчив ці слова.

— Домбі й Син, — повторив батько. — Хочеш зараз же стати Домбі й Син і позичити грошей дядькові молодого Гея?

— О, прошу, тату! — скрикнув Поль, — і Фльоренс теж хоче.

— Дівчата не мають нічого спільного з Домбі й Сином, — зауважив містер Домбі. — Чи хочеш ти сам?

— Хочу, тату, хочу.

— Тоді так і зроби. Бачиш, Полю, — додав він стишивши голос, — які потужні ті гроші і як люди прагнуть дістати їх? Молодий Гей проїхав стільки, щоб попросити грошей, а ти, будши великий і дужий, бо маєш їх, ласкаво позичаєш йому й робиш для нього величезну послугу.

На хвилинку личко Поля знову стало старим, і виявило цілковите розуміння слів батькових, та воно миттю помолодшало й було знову дитячим, коли хлопець спирснув з колін побіг просити Фльоренс не плакати більше, бо він позичить грошей молодому Геєві.

Містер Домбі підійшов до столу, написав листа й запечатав його печаткою. Під цей час Поль і Фльоренс шукалися з Вальтером, а капітан Катл дивився на це трійко з такими побажаннями в душі і з такими невимовно зарозумілими думками, що містер Домбі не поняв би собі віри, якби дізнався про них.

Закінчивши листа, містер Домбі сів на своє місце й просяг Вальтерові конверта.

— Передайте це завтра ранком містеру Каркерові, — сказав він. — Він негайно ж дасть розпорядження, щоб хтось з контори визволив вашого дядька з скрутного становища й сплатив той вексель. Він же подбає й про повернення боргу залежно від обставин. Вважайте, що це зробив для вас мастер Поль.

Вальтер, схвилюваний тим, що має в руках знаряддя, яке визволить його дядька з напасти, хотів був словами виявити свою радість і вдячність, та містер Домбі спинив його.

— Ви вважатимете, що це зробив для вас мастер Поль, —

повторив він. — Я роз'яснив йому все, і він зрозумів мене. Я не хочу дальших балачок.

По цих словах містер Домбі напрямився до дверей, і Вальтерові лишалося тільки вклонитися й піти, але міс Токс, побачивши, що разом із ним одходить і капітан Катл, утрутилася в справу.

— Любий сер, — удалась вона до містера Домбі, що великодушність його викликала в неї й у місис Чік рясні сльози, — любий сер, пориваний благородством вашої вдачі ви не помітили одної дрібної деталі.

— А що таке, міс Токс? — звідався містер Домбі.

— Джентлмен з... з інструментом, — мовила міс Токс, зиркнувши на капітана Катля, — залишив на столі, коло вашого ліктя...

— Праведне небо! — згукнув містер Домбі, одштовхуючи далеко від себе капітанові скарби, так ніби то й справді були кришки. — Заберіть ці речі. Дякую дуже, міс Токс. Це — ваша завждішня уважність. Будьте ласкаві забрати ці речі, сер.

Капітан Катл зрозумів, що йому нема іншого виходу, як послухатись. Але великодушність містера Домбі, що відмовився від скарбів, які лежали перед ним, так уразила його, що поклавши чайні ложечки й шипці на цукор в одну кишеню, готівку — в другу й спустивши срібного годинника в призначене йому сховище, він схопив праву руку цього джентлмена єдиною своєю лівою і, стискаючи її дужими пальцями, у захваті доторкнувся залізним гачком до його долоні. Від дотика теплою почуття й холодного заліза містера Домбі обсіпало морозом.

Тоді капітан Катл з великою елегантністю і лицарською чемністю кілька разів поцілував свій гачок на адресу дам, попрощався окремо з Полем та Фльоренсою і в супроводі Вальтера вийшов з кімнати. Фльоренс побігла була за ними, щоб од широкого серця переказати привіт старому Солеві, та містер Домбі окликнув її й звелів залишитись на місці.

— Ти ніколи не будеш Домбі, голубочко, — тоном патетичного докору сказала місис Чік.

— Не сердіться на мене, люба тіточко, — одповіла Фльоренс. — Я так вдячна татові.

Вона підбігла б і оповила руками його шию, якби насмілилась. Та вона не насмілилась і лише вдячним оком дивилась на батька, що обмірковував щось, подеколи незадоволено поглядаючи на неї, але переважно стежачи за Полем, який походжав по кімнаті з новим для себе почуттям самоповаги за те, що дав грошей молодому Геєві.

А молодий Гей — Вальтер — що робив він?

Він був надзвичайно радий, що визволив старого від маклерів та судових виконавців і поспішав до дядька з гарними новинами. Він був надзвичайно радий, закінчивши всі справи на завтра перед обідом, а ввечері сидів з старим Солем та капітаном Катлем у вітальні, і бачив, як ожив інструментальний майстер, повний надій на майбутнє й щасливий, що дерев'яний мічман знову належить йому. Проте, не зменшуючи вдячності, яку він почував до містера Домбі, ми мусимо признатись, що самого себе Вальтер почував приниженим і зневаженим. Коли наші юні надії гинуть під поривами жорстокого вітру, ми завжди схильні уявляти собі квіти, що в них вони мали б розквітнути. І тепер, одрізаний од високостей, де стояли Домбі, безодньою свого нового падіння, і відчуваючи як усі химерні сподіванки розвіяв вітер його падіння, Вальтер почав розуміти, що вони могли привести його до надій на руку Фльоренси в далекім майбутнім.

Капітанові все це ввижалося в іншому вигляді. Він, здавалося, додержував думки, що побачення, свідком якого він був, пройшло настільки завдовільно, що до формальних заручин Вальтера з Фльоренсою лишалося ще один-два кроки й що остання угода значно посунула наперед, якщо не здійснила зовсім, надії на долю Вітінгтона. Спонукуваний цим переконанням, поліпшенням настрою свого старого друга й власним веселим гумором, він намагався навіть, частуючи їх утретє баядою про «Чарівну Пег» змінити це ім'я ім'ям Фльоренси. Натрапивши, проте, на значні труднощі, бо «Пег» мусило римувасти з «лег» (в красуні були надзвичайної вроди ніжки), він дотепно змінив його на «Флег» і виконав це з майже надприродною майстерністю й цілком диким голосом, не зважаючи на те, що надходив час, коли йому треба було повертатись до дому страховенної місис Мек-Стінджер.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

ПОЛЯ ВИВОДЯТЬ НА НОВИЙ ДЛЯ НЬОГО КІН

Не зважаючи на свою кволу конституцію, що потребувала відпочинку після товчеників і підпадала снотворчому впливові солодких булочок, організм місис Піпчін був, проте, зроблений з такого міцного матеріялу, що насміявся з про рокування місис Вікем і не виявив жадних ознак занепаду. А що Поль, як і передніше, показував незмінний інтерес до старої леді, то місис Вікем ні на цаль не відступала з позицій. Ошанцювавшись та вкріпившись на певнім ґрунті прикладу доньки свого дядька — Бетсі Джейн, вона по-приятельському радила міс Бері готуватись до найгіршого й попереджала, що її тітка одного дня зникне нагло, немов од вибуху.

Бідна Бері брала все це за правду й висилювалась на роботі, як і завжди, ділком певна, що місис Піпчін — одна з найгідніших у світі осіб, і щодня приносила незліченні жертви на вітар благородної старої жінки. Та всі ці офіри Бері друзі та поклонники місис Піпчін ставили на її карб, зв'язуючи їх з сумним фактом смерти містера Піпчіна на Перувійанських копальнях од розрива серця.

Був, наприклад, один чесний бакалійник, що торгував у роздріб. Між ним і місис Піпчін існувала пам'яткова книжка у червоній засмальцованій оправі. За цю книжку обидві сторони раз-у-раз говорили, виходячи в коридор і зачиняючи двері до вітальні. Мастер Бісерстон (що під промінням жаркого індійського сонця набув мстивої вдачі) робив туманні натяки на неврегульовані розрахунки й на записаний на його рахунок цукор для чаю, якого він і не покуштував. Бакалійник, будши парубок й не цікавлячись зовнішньою красою, одного разу звернувся до місис Піпчін з почесними пропозиціями щодо руки Бері, але місис Піпчін згорда й з презирством одхилила їх. І кожен вихваляв за це місис Піпчін — вдову людини, що померла в Перувійан-

ських копальнях. Що то за горда, тверда, непохитна вдача в цієї леді! І ніхто не казав нічого про безталанну Бері, яка плакала шість тижнів (а тітка весь час картала її за це) і вкинулась у безнадійний розпач, бачивши, що лишається старою дівулею.

— Бері дуже любить вас, чи не правда? — спитав одного вечора в місис Піпчін Поль, коли вони разом із котом сиділи біля коминку.

— Так, — одповіла місис Піпчін.

— Чому? — звідався Поль.

— Чому? — повторила збита з пантелику стара леді. — Як можете ви питатись про таке, сер? Чому любиш ти свою сестру Фльоренс?

— Тому, що вона дуже добра до мене. Нема нікого іншого такого, як Фльоренс.

— Ну, — коротко відказала місис Піпчін. — Другої так як я, певне, теж немає.

— Невже немає? — спитав Поль, нахиляючись у своїм кріслі наперед і пильно вдивляючись у неї.

— Ні, нема, — ствердила стара леді.

— Я дуже радий, — замислено потер свої ручки Поль. — Це, справді ж, дуже, дуже добре.

Місис Піпчін не наважилася спитати — чому? бо опасувалась дістати зовсім недоладну відповідь. На винагороду за свої ображені почуття, вона аж до самого сну так напоїдала на мастера Бісерстона, що він тої ж таки ночі почав лаштуватися повернути до Індії суходолом, одклавши за вечерею чверть тартинки та кусок зацвілого голяндського сиру й зробивши тим початок запасам, які мали підтримувати його дорогою.

Місис Піпчін доглядала та пильнувала маленького Поля і його сестри вже близько року. За цей час вони двічі були вдома і щотижня відвідували містера Домбі в готелі. Поль потроху вбивався в силу й міг уже обходитись без свого візка. На позір він усе ще був худорлявий та тендітний хлопчик, спокійний, задумливий, з старечим личком, як і тоді, коли його доручали місис Піпчін.

Одної суботи, вже по заході сонця, несподіваний приїзд містера Домбі, що захотів скласти візиту місис Піпчін, побудоражив всіх у замку. Людність вітальні, наче на крилах урагану, миттю віднесло на другий поверх. Потім довгий час грюкали двері, чути було тупотню нагорі, і місис Піпчін довелося чимало поляскати по спині мастера Бісерстона, щоб заспокоїти його збуджені нерви, перше ніж чорне барханове вбрання достойної старої леді затьмарило кімнату, де містер

Домбі роздивлявся на порожнє кріселко свого сина й спадкоємця.

— Як ведеться вам, місис Піпчін? — спитав містер Домбі.

— Дякую сер, — одповіла місис Піпчін. — Я здорова... порівнюючи.

Місис Піпчін завжди вживала такого зворота. «Порівнюючи» позначало «беручи до уваги її стійності, жертви й таке інше».

— Та я й не можу бути зовсім здорова, сер, — сказала місис Піпчін, беручи стілець і зводячи дух. — Але я вдячна й за те здоров'я, що маю.

Містер Домбі схилив голову з задоволенням виглядом патрона, який що три місяці платить за це певну суму. Помовчавши хвилину він промовив.

— Я дозволив собі завітати до вас, щоб порадитись з вами про мого сина. Я хотів зробити це кілька часу тому, але відкладав свій намір надалі, доки стан здоров'я Поля зовсім покращає. Ви не вбачаєте в нім тепер нічого загрозливого, місис Піпчін?

— Брайтон став йому в великій пригоді, сер, — одповіла місис Піпчін. — Так, у великій пригоді.

— Я хочу залишити його в Брайтоні, — сказав містер Домбі.

Місис Піпчін затерла собі руки й утупила в огонь свої сірі очі.

— Можливо тільки, — містер Домбі випростав вказний палець, — можливо, що побут його тепер зміниться. Коротко сказати, місис Піпчін, це й єсть мета моєї візити. Мій син росте, місис Піпчін. Він таки, і справді, росте.

В тріумфуючим тоні, яким містер Домбі вимовив це, бринів якийсь сум. Він показував, як довго, на його думку, Поль залишався дитиною, і які надії покладає він на пізніші стадії життя сина. Жаль може видатись дивним словом, коли прикласти його до такої пишної та холодної людини, а втім цього моменту містер Домбі викликав жаль.

— Він має вже шість років, — мовив містер Домбі, поправляючи краватку, може, щоб приховати усмішку, яка майнула на його обличчі, немов не знайшла місця, де спитись бодай би на мить. — Боже мій! ці шість обернуться на шістнадцять, раніш як ми встигнемо глянути на них.

— Десять років, — крякнула місис Піпчін, журно похитала головою, і очі їй холодно заблищали. — Десять років, то — багато часу.

— Це залежить од обставин, — одказав містер Домбі. — В усякім разі, місис Піпчін, мій син має вже шість років

і, на жаль, безперечно на багато відстав од дітей свого віку, або свого юнацтва — поправився містер Домбі, спостерігши, як йому здалося, лукавий вогник у холодних очах місис Піпчін. — Юнацтво, може, буде тут більше до речі. Тепер, місис Піпчін, мій син, замість отягатися, повинен на багато випередити своїх одноліток. Для нього готове вже видатне становище. На шляху мого сина нема нічого непевного чи сумнівного. Його життєва путь була накреслена й проторована ще перед його народженням. Баритися з освітою такого молодого джентлмена не можна. Вона повинна бути довершена. До неї треба братись серйозно й рішуче.

— Заперечувати цьому я не можу, сер, — сказала місис Піпчін.

— Я був певний, що така розважлива особа, як ви, не може й не буде заперечувати.

— Тепер верзуть силу всякої нісенітниці — коли не гіршого чого, про те, що з молоддю попервах не слід поводитись суворо; їх, мовляв, не треба підганяти й усісіньке таке, сер, — місис Піпчін нервово потерла свій карлючкуватий ніс. — За моїх часів так ніколи не думали. Нема підстав думати інакше й тепер. По-моєму: тримай їх у лабехах!

— Люба мадам, — сказав містер Домбі, — ви цілком заслужили репутації, з якої користаетесь. Прошу вірити, місис Піпчін, я більше ніж задоволений з вашої системи виховання і з великою охотою рекомендуватиму її в разі моя нікчемна рекомендація може цікавити когось, — виспреність містера Домбі, коли він намагався принизити себе, переходила поза всякі межі. — Я думаю про школу доктора Блімбера, місис Піпчін.

— Мого сусіди? По-моєму школа в доктора чудова, — похвалила місис Піпчін. — Я чула, що там з вихованцями поводяться суворо і вчать їх з ранку до вечора.

— І дуже дорога, — додав містер Домбі.

— І дуже дорога, сер, — підхопила місис Піпчін таким тоном, ніби проминувши цю деталь, вона проминула б одну з головних заслуг установа.

— Я мав уже нагоду перекинутися словом із доктором, — сказав містер Домбі, і з заклопотаним виглядом підсуваючи свій стілець ближче до коминка, — і він аніяк не думає, що Поль замалий до науки. Він навів багато прикладів хлопців його віку, що вчили вже грецької мови. Якщо ця переміна й турбує трохи мене, то зовсім не цією стороною. Мій син, не знавши матері, всю свою дитячу любов — може навіть

забагато любови — зосередив на своїй сестрі. Якщо їх розлучити... — містер Домбі не закінчив і сидів мовчки.

— Ну чого там! — вигукнула місис Піпчін, струшуючи свою барханову спідницю й витрушуючи звідти ягу. — Якщо це не сподобається їй, містер Домбі, то ми дамо їй доброї прочуханки. — Симпатична леді тут же перепросила за вульгарний вираз, але сказала (і вірно сказала), що так вона завжди врезонує діти.

Містер Домбі перечекав, поки місис Піпчін перестане хитати головою та супитись на цілий легіон Бісерстонів і Панкі, а тоді спокійно запровадив поправку:

— Я маю на оці його, любя мадам; його!

Місис Піпчін безперечно запропонувала б ту ж таки систему й для Поля, але її жорстоке сіре око було досить бачуче й запримітило, що містер Домбі, визнаючи діючість цієї системи відносно своєї доньки, не вважав її за найкращі лікі для свого сина. Отже стара леді заходилась доводити, що і ця переміна; і нові товариші; і інше життя, яке він провадитиме в доктора Блімбера; і наука, яку йому доведеться перемагати; все це незабаром добре вплине на нього. Слова її збігалися з надіями та сподіваннями самого містера Домбі, і цей джентлмен зміцнів на думці, що місис Піпчін надзвичайно розсудлива жінка. А що вона водночас оплакувала й утрату свого дорогого маленького друга (це не було для неї разучим ударом, бо вона віддавна вже чекала на нього і з самого початку гадала, що Поль проживе в неї не більше як три місяці), то містер Домбі разом із тим зміцнів і на думці про її безкористливість. Було ясно, що він докладно обміркував це питання, бо в нього був уже готовий плян, яким він і поділився з ягою. Перші півроку Поль має жити в доктора лише учбових днів, а по суботах приходитиме до Фльоренси, житиме в замку яги. Це поволі привчить його обходитись без сестри, сказав містер Домбі, можливо, шкодюючи, що не при звичаїв до цього сина пердніше.

Закінчуючи візиту, містер Домбі висловив надію, що місис Піпчін залишиться на посаді найвищого доглядача й керівника його сина, поки той учитиметься в Брайтоні. Потім він поцілував Поля, потиснув руку Фльоренсі, глянув на мастера Бісерстона в його розкішнім комірчику, викликав сльози в міс Панкі, погладивши її по голові (це місце було в неї надзвичайно ніжне, бо місис Піпчін мала звичку стукати в нього суглобами пальців, немов то була порожня діжка) і повернувся до готелю обідати. Містер Домбі тепер остаточно вирішив, що Поль — уже досить дорослий і здо-

ровий хлопець — повинен розпочати серйозно вчитись і готуватись до становища, де йому судилося блищати, і що доктор Блімбер негайно ж візьме його під свою опіку.

Кожен юний джентлмен, який потрапляв до рук доктора Блімбера, міг бути певний, що скоштує гіркої. Доктор брав на себе клопіт тільки про десять юних джентлменів, але у нього завжди був запас знань щонайменше на сто душ, і завданням та насолодою його життя було напхати їми ці десять невдах.

По суті заклад доктора Блімбера був теплиця, де безперестанку робив апарат, щоб прискорювати ріст. Всі хлопці розпукувались передчасно. Розумовий зелений горошок вистигав там ще перед різдвом, а моральний холодок був свіжий через цілий рік. Математичний агрус був звичайне явище за найбільш невчасної пори і під доглядом доктора Блімбера ріс і на молодих пагінцях. Латинська та грецька рослинність визгонювалась з найбільш засохлих вихованців і під найлютіші морози. Природа тут була ні до чого. Нікого не цікавило, який плід зібрався давати той чи інший юний джентлмен — доктор Блімбер примушував його давати зразкові плоди.

Все це було дуже дотепно й добре вигадано, але система форсування росту мала й свій негативний бік. Передчасно достиглі плоди не мали належного смаку й не довго зберігалися. Ще й більше: один з юних джентлменів з опухлим носом і надмірно великою головою (найстарший серед усіх, що «був і на коні й під конем») одної гарної днини раптом перестав квітнути й залишився в доктора Блімбера лише як сухоліс. Всі казали, що доктор перестарався з молодим Тутсом, і коли в нього почали рости бурці, то він загубив свій мозок.

В усякім разі молодий Тутс залишався там зі своїм надзвичайно грубим голосом і надзвичайно ніжним розумом. Він завжди прикрашав свої сорочки шпильками; носив у кишені камізельки каблучку й потаємці одягав її на мизинний палець, коли школярі йшли на прогулянку; раз-у-раз закохувався в нянюк, що й гадки не мали про його існування, і, коли всі облягалися, дивився на освітлений газом світ крізь залізні ґрати на вікні в лівому кутку коридора, наче перерослий херувим, що загостювався на землі.

Доктор був огрядний джентлмен у чорнім костюмі з поворозками на колінах і панчолами нижче від них. Він мав лису, наче налощену голову, низький та повний голос і підборіддя, настільки двійчасте, що дивно було як спромогався він проголювати його. У нього була пара маленьких оченят,

завжди півзаплющених, і рот, завжди півоткритий в таку гримасу, ніби він тільки що ввіймав учня на гарячому вчінку й хотів власними губами виявити його. А коли доктор застромляв правицю за край сурдута, а лівицю закладав за спину й, ледве помітно похитуючи головою, робив якість незначне зауваження незнайомій із ним людині, здавалось, що то сфінкс вирікав приказку.

Учбовий заклад доктора мистився у великому, гарному будинку, що виходив на море. Не веселий був стиль у того будинку. Зовсім навпаки. Коротенькі й вузькі завіси похмурого кольору понуро ховалися за вікнами. Столи та стільці стояли рядами, немов цифри в колонці. У парадних кімнатах так рідко запалювали вогнь, що вони нагадували колодязь, а відвідувач — цебро. В їдальні, здавалось, менше ніж в якій іншій кімнаті в світі можна було сподіватися побачити страви чи напої. В цілому будинку не чути було ані звуку опріч цокотання великих дзигарів у снігах, що лунало аж на горищі, та приглушеного бурмотіння юних джентлменів на лекції, що скидалось на туркіт голубів, які зійшлись на жалібні збори.

Міс Блімбер, гожа, граціозна дівчина, не порушувала загальної поважності будинку. В неї не було й крихти легковажності. Вона коротко підстригала волосся й носила окуляри. Вона висхла й припорошилась, порпаючись у могилах стародавніх мов. Для міс Блімбер не існувало жадної з ваших живих мов. Ось якби вони померли, тоді міс Блімбер викапувала б їх немов упира.

Місис Блімбер — її мама — не була вчена особа, але вважала себе за вчену, а це ж, зрештою, одне й те ж саме. В товаристві вона казала, що померла б удоволена, якби познайомилася з Ціцероном. Найбільшою втіхою в її житті було дивитися на юних докторових джентлменів, коли вони, такі неподібні до іншої молоді, йшли на прогулянку в своїх сорочках з широченними комірами і в цупко покрохмалених краватках. Це — так клясично! — казала вона.

Містер Фідер, Б. С. М., ¹⁾ помічник доктора Блімбера був щось як людина-орган з невеличкою кількістю арій, що їх він завжди виконував. Якби доля сприяла йому, то може змалку він дістав би більший вибір валків, але тепер у нього був тільки один, і його він монотонно кружив, затуркуючи голови юним джентлменам доктора Блімбера. Юні джентлмени передчасно набиралися горя. Вони не знали відпочинку від переслідувань з боку безсердечних дієслів, диких імен

---

¹⁾ Бакаляр Стародавніх Мов.

ників, неблаганних синтаксичних правил і привидів вправ, що ї уві сні не давали їм спокою.

Під впливом форсувальної системи юний джентлмен звичайно вже за три тижні тупів. За три місяці його мучили найрізноманітніші турботи. За чотири — в нім зароджувались ворожі почуття до батьків чи опікунів. За п'ять — він ненавидів усіх людей. За шість — заздрих Курцієві, що знайшов притулок у землі. А наприкінці першого року приходив до висновку, якого потім ніколи не зрікався, що вся краса поетичних творів і ввесь зміст науки мудреців — лише збірка слів та граматичних правил, і ніякої іншої ваги вони не мають.

А проте він квітнув, квітнув і розцвітався в теплиці доктора Блімбера, і репутація та слава докторові зростали ще більше, коли вчень показував удома родичам і знайомим свої зимові квіти.

Одного дня коло парадних дверей докторового будинку стояв Поль. Серце йому калатало сильніше. Права ручечка хлопця була в руці його батька. Ліва стискувала руку Флоренси. Який гарячий тиск одної, і який холодний та байдужий дотик до другої!

Місис Піпчін з своїм жалібним пір'ям і карлючкуватим носом наче хижий птах нависала над своєю жертвою. Вона ледве зводила дух — містер бо Домбі йшов швидко — і хрипко крякала, чекаючи, поки їм одчинять двері.

— Ну, Полю, — врочистим тоном промовив містер Домбі, — оце вже шлях, що провадить до Домбі й Сина і до грошей. Тепер ти вже майже доросла людина.

— Майже, — повторив хлопець, і навіть дитяче хвилювання не могло притлумити його дивного хитруватого погляду.

Це викликало трохи незадоволений вираз на обличчі містера Домбі, але під цей час їм одчинили двері, і вираз той хутко зник.

— Доктор Блімбер, певне, вдома? — спитав містер Домбі.

Чоловік, який одчиняв двері, відповів, що вдома, і глянув на Поля так, ніби дитя було мишеня, а будинок — пастка на миші. То був посліпуватий молодий чоловік з слідами усмішки на виду. Усмішка походила від його дурісти, але місис Піпчін вирішила, що це — нахабство, і зараз же вп'ялася в нього.

— Як смієте ви сміятись за спиною джентлмена? — сказала місис Піпчін. — І за кого ж то ви мене маєте?

— Я не сміявся ні з кого, і ні за кого не мав вас, мадам, — запевнив зачудований парубок.

— У, лінивий йолоп! — сказала місис Піпчін. — Вам би лише рожен крутити. Ідїть і скажіть вашому панові, що тут містер Домбі, а то буде вам.

Посліпуватий молодий чоловік подався виконувати наказ а, незабаром повернувшись, попросив містера Домбі зайти до кабінету доктора.

— Ви знову смієтесь, сер, — зауважила місис Піпчін, коли їй, ідучі в ар'єгарді, довелося проходити повз нього.

— І не думаю, — образився молодий чоловік. — Ніколи ще не бачив я такої штуки.

— У чім справа, місис Піпчін? — спитав містер Домбі. — Тихо, прошу.

З поваги до нього місис Піпчін сказала: «О, та він же чудовий хлопець!» і до сліз зворушила придуркуватого й блаженного молодого чоловіка. Та то така вже була в місис Піпчін звичка — нападатись на всіх блаженних людей, і приятелі її вважали, що в цім після Перувіянських копалень, нема нічого дивного.

Доктор сидів у своїм прегарнім кабінеті з глобусом на кожнім коліні, весь обкладений книгами, мавши над дверима Гомера, на коинку — Мінерву.

— Як почуваете себе, сер? — спитав він у містера Домбі, — і як ся має мій маленький друг? — Голос докторів нагадував орган, і коли він замовчав, великі дзигарі в сінях (так, принаймні, здалося Полеві) повторили багато разів поспіль: як-ся-має-мій-ма-лень-кий друг? — як-ся-має-мій-ма-лень-кий-друг?

Що маленький друг був занадто малий, щоб побачити його з крісла доктора й поверх книг на столі, то доктор зробив кілька спроб глянути на нього між ніжок стола. Помітивши це, містер Домбі прийшов на поміч, узяв Поля на руки й посадовив його на маленький столик серед кімнати, просто доктора.

— А, — мовив доктор, засунувши руку за край сурдута. — Тепер я бачу мого маленького друга. Як ся маєте, мій молодий друже?

Дзигарі в сінях не звернули уваги на зміну зворота й повторили: «Як ся має мій ма-лень-кий друг? — як-ся-має-мій-ма-лень-кий-друг?»

— Добре. Дуже дякую вам, сер, — одповів Поль zarazом і дзигарям, і докторові.

— А! — сказав доктор Блімбер. — Ми таки зробимо так, що з нього будуть люди.

— Чуєш, Полю? — звернувся містер Домбі до мовчущого Поля.

— Ми таки зробимо так, що з нього будуть люди, га? — повторив доктор.

— Я хотів би залишитися хлопцем, — одказав Поль.

— Ну! — мовив доктор. — А чому?

Дитя сиділо на столі з виразом стримуваного хвилювання, пильно дивилось на нього й ляскало себе по коліну, ніби там були сльози, і воно не пускало їх. А його друга рука тим часом накинула невеличкого... зовсім маленького круга й оповила шию Фльоренси. «Ось чому», здавалося, пояснив він, і тоді пильний погляд увірвався, стиснуті губи розійшлися, і з очей йому ринули сльози.

— Місис Піпчін, — трохи буркотливо мовив містер Домбі. — Мені вельми прикро бачити це.

— Одійдіть од нього, міс Домбі, — звеліла матрона.

— Не турбуйтеся, — кивом голови затримав доктор місис Пінчин на місці. — Ми дамо йому нові прив'язання й нові вражіння. Ви ж бо бажаєте, щоб мій маленький друг був обізнаний...

— З усім, прошу, докторе, — твердо сказав містер Домбі.

— Так, — мовив доктор, півзаплющивши очі й дивлячись на Поля з своєю звичайною усмішкою так, ніби перед ним була якась маленька цікава тварина, з якої він намислив зробити маняка. — Так; справедливо. Га! Ми дамо нашому маленькому другові силу найрізноманітніших знань і хутко, смію сказати — дуже хутко посунемо його наперед. Незаймані ґрунти, здається, казали ви, містер Домбі?

— Не рахуючи початкової підготовки вдома і в цієї леді, — одповів містер Домбі, представляючи місис Піпчін, що зараз же напружила всю свою м'язеву систему й заздалегідь задириливо хмикнула на випадок неважливого ставлення до себе доктора, — не рахуючи цього, Поль досі не вчився зовсім.

Доктор Блімбер злегка нахилив голову на знак ласкавої поблажливості до браконьєрства місис Піпчін у педагогічній галузі й сказав, що дуже радий чути це.

— Багато краще, — зауважив він, затираючи собі руки, — починати з азбуки, — і знову глянув на Поля так, ніби хотів би зараз же присадити його до грецької азбуки.

— Цей факт, докторе Блімбере, — містер Домбі зиркнув на свого сина, — і розмова, яку я мав за честь мати з вами передніше, роблять зайвими дальші пояснення, а разом із тим дальшу втрату вашого дорогоцінного часу і...

— Ну, міс Домбі! — ущипливим тоном мовила місис Піпчін.

— Вибачте, — сказав доктор. — Одну хвилину. Дозвольте

мені представити вам місис Блімбер і мою дочку, що житимуть спільним життям з нашим молодим другом, який збирається на прощу до Парнаса. — Місис Блімбер, — до леді, що, немов лише чекала нагоди, саме в ту хвилину ввійшла до кімнати в супроводі своєї доньки — цього гробокопа в окулярах, — містер Домбі. Містер Домбі — моя донька Корнелія. Містер Домбі, душко, — звернувся доктор до дружини, — настільки звиряється на нас... бачите ви нашого маленького друга?

Місис Блімбер, у нападі гостинності, що за об'єкт її правив містер Домбі, звичайно не бачила, бо стояла спиною до Поля, значно погіршуючи його позицію на столі. По цім натяку вона обернулася, щоб помилуватись клясичними й розумними рисами його обличчя, а тоді, зідхнувши, призналась містерові Домбі, що заздрить його синові.

— Подібно до пчїлки, сер, — звела вона очі, — ваш син пурхатиме в садку з найдобрїшими квітками й збиратиме солодкий сік. Віргїлій, Горацій, Овідій, Теренцій, Плявт, Цїцерон! Що то за мед у нас! Може видаватися дивним, містер Домбі, що жінка... дружина такого чоловіка...

— Годі, годі! — спинив її доктор Блімбер. — Посоромся ж бо!

— Містер Домбі дарує дружині її небезсторонність, — з чарівною посмішкою відповіла місис Блімбер.

— Зовсім ні! — запротестував містер Домбі, прикладаючи ці слова, звичайно, до небезсторонности, а не до вибачення.

— Це може здатися дивним і з боку матері... — вела далі місис Блімбер.

— І якої матері! — зауважив містер Домбі й уклонився, невиразно уявляючи собі, що підлестив Корнелію.

— Справді, — закінчила місис Блімбер, — якби я могла познайомитись із Цїцероном, заприятелювати з ним і поговорити в його захистку в Тускулумі (о, чудовий Тускулуме!), я, думаю, померла б тоді задоволена.

Учений ентузіязм такий заразливий, що містер Домбі наполовину повірив їй, і навіть місис Піпчїн, яка, ми бачили, була не дуже здатливої вдачі, видала звук — середній між зідханням і стогоном — немов бажала сказати, що ніхто, як Цїцерон може дати їй розраду від лиха в Перувїянських копальнях.

Корнелія глянула на містера Домбі крізь свої окуляри, ніби збиралася запропонувати обговорити з ним кілька цитат з вищезгаданого авторитета. Та здійснити цей намір, якщо він у неї й був, завадив стукїт у двері.

— Хто там? — спитав доктор. — А, заходьте, Тутсе,

заходьте. Містер Домбі, сер. — Тутс уклонився. — Інтересний збіг, — зауважив містер Блімбер. — Перед нами — початок і кінець; альфа й омега. Наш головний учень, містер Домбі.

Доктор міг би назвати його й плечовим учнем, бо найвищий з решти хлопців ледве сягав йому до плеча. Опинившись серед незнайомих, Тутс почервонів і голосно засміявся.

— Додаток до нашої маленької галерії. Тутсе, — сказав доктор. — Син містера Домбі.

Юний Тутс знову зашарівся і, зрозумівши з мовчанки, що присутні чекають на його слово, промовив: «Як ся маєте?» таким низьким голосом і так боязко, що бекання ягняти було би розбірливіше.

— Попросіть, будь ласка, містера Фідера, Тутсе, — сказав доктор, — приготувати кілька початкових підручників для сина містера Домбі й улаштувати йому вигідне місце для занять. Здається, містер Домбі не бачив ще наших дортуарів, моя любо.

— Якщо містер Домбі забажає підняти нагору, то я більше ніж з гордістю покажу йому володіння бога сна.

З цими словами місис Блімбер, дама вельми солоденька й дуже худорлява, в чепці блакитного кольору, побралась на другий поверх у супроводі містера Домбі й Корнелії. Місис Піпчін пішла слідом за ними, пильно вдивляючись, чи нема де її ворога — слуги.

Під час їхньої відсутності Поль сидів на столі, тримаючи Фльоренс за руку й перебігаючи очима по всій кімнаті. Доктор, відхилившись на спинку крісла, одну руку своїм звичаєм сунув під камізьелку, а другою держав перед собою й читав. В його манірі читати було щось страшне. З неї видко було, як рішуче, безстрашно, неблаганно й хладнокровно робив він своє діло. Обличчя доктора було на видноті, і коли доктор доброзичливо всміхався до автора, або супив брови й кривив авторські гримасу, ніби хотів сказати: «годі вам, сер; я краще знаю», — то було жахливо.

Тутс, не мавши за дверима ніякого діла, вперто вивчав коліщата свого годинника й перераховував півкранові монети. Та це тривало не довго. Скоро доктор Блімбер випадково поворушив своїми пишними, в облепчастих панчохах, ногами, Тутс миттю зник і більше не з'являвся.

Незабаром стало чути голоси містера Домбі та його провударок, що розмовляючи спустилися сходами й увійшли до кабінету.

— Надіюся, містер Домбі, — сказав доктор, odkладаючи книгу, — наш порядок заробив вашої похвали?

...І коли доктор доброзичливо всміхався до автора або й кривив авторові гримасу — було жакливо.

— Порядок — чудовий, — відповів містер Домбі.

— І дійсно, дуже хороше, — тихим голосом ствердила місис Піпчін, не схильна перехвалювати.

— Місис Піпчін, з вашого дозволу, докторе й місис Блімбер, буде подеколи відвідувати Поля, — сказав містер Домбі.

— Завжди, коли місис Піпчін побажає, — згодився доктор.

— Завжди будемо щасливі бачити її, — запевнила місис Блімбер.

— Я завдав вам забагато клопоту й мушу піти, — сказав містер Домбі. — Полю, дитино моя, до побачення, — і він наблизився до столу, де той сидів.

— До побачення, тату.

Квола й байдужа ручка, що її містер Домбі взяв у свою руку, напрочуд мало пасувала до напруженого обличчя Поля. Та не він спричинився до цього сумного виразу. Не йому він був адресований. Ні, ні! Фльоренсі, самій Фльоренсі.

Якщо містер Домбі своєю гордотою створив будь-коли собі ворога, ворога мстивого та жорстокого в своїй ненависті, то й ворогові тому болісно було б відчути біль, що

його, як кару за вчинену кривду, зазнало гордовите серце містера Домбі.

Він нахилився до сина й поцілував його. Якщо його тілесний зір затуманило щось, що зросло личко сина, то його розумовий зір на той час мусив був проясніти.

— Ми незабаром побачимось, Полю. Тебе звільнятимуть на суботу та неділю. Ти ж знаєш.

— Так, тату, — повторив Поль, дивлячись, на сестру, — на суботу та неділю.

— А ти постараєшся добре вчитися й стати розумною людиною; правда? — спитав містер Домбі.

— Я буду старатися, — безвиразним тоном одповіло дитя.

— А скоро ти будеш дорослий! — мовив містер Домбі.

— О, дуже скоро! — повторило дитя, і знову на його обличчі дивним світлом майнув той старечий вираз. Це світло перейшло на місис Піпчін і погасло в її чорному вбранні. Симпатична яга ступила наперед, щоб попрощатися й забрати Фльоренс, на що та давно вже чекала. Її рухи привели до пам'яті містера Домбі, що замислився, глядячи на Поля. Погладивши його по голові й потиснувши ще раз його маленьку ручку, містер Домбі холодно-чемно попрощався з доктором, місис і міс Блімбер і вийшов з кабінета.

Не зважаючи на прохання не турбуватися, доктор Блімбер, місис Блімбер і міс Блімбер всі разом кинулися наперед, щоб проводити його до сіней, і місис Піпчін, затиснену між доктором і місис Блімбер, було винесено з кабінета, раніш як вона встигла схопити Фльоренс за руку. Через цей щасливий випадок у пам'яті Поля зберігся спогад про те, що Фльоренс підбігла обняти його, і обличчя її було останнє обличчя в дверях, звідки вона ще раз глянула на нього з бадьорою усмішкою крізь сльози.

Коли вона пішла, дитячі груди Поля здіймалися вище ніж завжди; гльобуси, книги, сліпий Гомер і Мінерва закруталися в кімнаті. Потім вони раптом спинилися, і Поль чув тільки цокання дзигарів у снігах, що заклопотано питалися: «Як-ся-має-мій-ма-лень-кий-друг? Як-ся-має-мій-ма-лень-кий друг?»

Він сидів на своїм п'єдесталі, згорнувши руки й мовчки прислухався. Він міг би відповісти: «Погано, погано! Дуже самотньо й сумно!» Так, з болісною порожнявою в своїм юнім серці, серед цієї холодної, непривітної, дивної обстанови сидів Поль, починаючи життя, подібне до невмебльованого помешкання, куди ніколи не зайде оббивач.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

ВИХОВАННЯ ПОЛЯ

За кілька хвилин, що маленькому Полеві Домбі на столі здалися вічністю, доктор Блімбер повернувся до кабінету. Хо́да докторова була пишна й розрахована на те, щоб виповнити юні душі почуттям величі. Хо́да та нагадувала врочистий марш. Тільки коли доктор ступав на праву ногу, він поважно повертався на вісі, обводячи півколо в лівий бік, а коли ступав на ліву, то виконував такий самий маневр управоруч. Роблячи кожен новий крок, він озирався навколо, немов хотів сказати: «Чи може хтонебудь ласкаво показати будь-який предмет, у будь-якому напрямку, що його я не бачу? Думаю, що ні».

Разом із доктором повернулися й місис і міс Блімбери, і доктор, знявши з стола свого нового вихованця, віддав його до рук міс Блімбер.

— Корнеліє, — мовив він, — на перший час я доручаю Домбі тобі. Розвивай його, розвивай, Корнеліє.

Корнелія взяла свого молодого опіканця, і Поль, почувши, як вп'ялися в нього її окуляри, спустив очі.

— Скільки вам років, Домбі? — спитала міс Блімбер.

— Шість, — одповів Поль, здивований, що волосся молодої леді не таке довге як у Фльоренси, а сама вона скидається на хлопця.

— Що знаєте ви з латинської граматики, Домбі? — звідалася міс Блімбер.

— Нічого, — признався Поль. Почувивши, як ця відповідь вразила чуле серце міс Блімбер, він завів очі на три обличчя, що згори дивились на нього, і додав:

— У мене було погане здоров'я. Я був квола дитина. Я ж не міг учитися латинської граматики, коли щодня бував надворі з старим Глябом. Я попрошу вас дозволити старому Глябові приходити сюди й бачитись зі мною.

— Що за жахливе простацьке ім'я! — сказала місис Блім-

бер. — Клясичне своєю грубістю. Хто то такий, це чудовисько, дитя?

— Яке чудовисько? — перепитав Поль.

— Отой Гляб, — з огидою в тоні повторила місис Блімбер.

— Він не більше чудовисько як ви, — одповів Поль.

— Що таке? — страховеним голосом скрикнув доктор. — Гай-гай! Га, що це таке?

Поль перелякався, та дарма що ввесь тремтів, оступився за відсутнім Глябом.

— Це — дуже хороший старий, мадам, — пояснив він. — Він штовхав мій возок. Він знає все про глиб морську, і про риб, що живуть там, і про величезних страховищ, які вилазять на скелі й лежать проти сонця, а тоді знову пірнають у воду, як налякаються, і хлюп чути на багато-багато миль кругом. Єсть там істоти, — вів далі Поль, захоплюючись цією темою, — не знаю вже у скільки ярдів завжодвки та як їх зовуть... Фльоренса знає їхні імена... що удають ніби їх спіткало лихо. А коли людина, жалуючи, наблизиться до них, вони відкривають свої широченні пащі й гигаються на неї. І тоді треба, — сміливо звернувся Поль безпосередньо до доктора, — бігти не навпростець, а кружляти, бо вони — страшенно довгі, повертаються повільно й не можуть ухопити її. Правда, старий Гляб не знає, чому море наворачтає мене на думку про маму і про що воно завжди говорить — завжди говорить! але він знає багато, багато про нього. І я прошу, — закінчив хлопчик, глянувши на три чужі обличчя й раптом утративши свою жвавість — я прошу, щоб ви дозволили старому Глябові приходити до мене, бо я дуже хороше знаю його, а він добре знає мене.

— А! — похитав головою доктор, — це — погано. Але вчення дасть гарні наслідки.

Місис Блімбер, здригнувшись, завідомила, що це якесь незвичайне дитя, і не зважаючи на різницю в рисах обличчя, зиркнула на Поля так само, як робила це місис Піпчін.

— Покажіть йому будинок, Корнеліє, — сказав доктор, — і познайомте його з новим оточенням. Ідіть з цією молодою леді, Домбі.

Домбі скорився, дав руку незрозумілій Корнелії й пішов. Дорогою він боязко та скося зиркав на свою супутницю, бо окуляри леді блищали й надавали їй такого таємничого вигляду, що Поль не міг упіймати її погляда, не був навіть певний, чи єсть у неї очі ззаду шкла.

Корнелія спершу повела його до шкільної кімнати поруч із сіньми, куди входили через подвійні двері, укриті баєю,

що притишувала й глушила голоси молодих джентлменів. Там сиділо їх аж вісім — у різних стадіях розумового занепаду, всі обтяжені роботою й страшенно серйозні. Тутс, як старший, сидів у кутку за опрічною партою і видався Полеві величним чоловіком незмірно старого віку.

Містер Фідер, Б. С. М., сидів за другою невеличкою партою, і, уклавши в себе валок з Віргілієм, повільно рипів арію з нього чотирьом юним джентлменам. З решти чотирьох — двоє, конвульсійно стискаючи свої голови, заглибились у математичні задачі; один з обличчям, що від сліз нагадувало брудну віконну шибку, силкувався виборсатись перед обідом з безнадійного числа рядків; ще один, дивився на свою задачу, скам'янілий з подиву та розпуки, перебуваючи в цім стані, здається, від самого сніданку.

Поява нового учня не справила сенсації, якої можна було сподіватися. Містер Фідер, Б. С. М., що мав звичку задля прохолоди голити собі голову, де росла коротенька щетина, простяг йому свою кошаву руку й сказав, що радий бачити його. Поль і собі був би дуже радий, якби міг щиро відповісти йому тими ж таки словами. Потім Поль з наказу Корнелії потиснув руки чотирьом юним джентлменам перед катедрою містера Фідера; далі тим двом, що гарячково поралися з математичними задачами; тоді юному джентлменові, який змагався з часом і був увесь в атраменті; і нарешті з молодим джентлменом у стані скам'яніння, що заду- бів і зовсім захолював.

Поля представили вже Тутсові, і цей учень обмежився тим, що своїм звичаєм захихотів та засів і знову віддався праці. То була не важка робота й полягала вона в тім, що Тутс під час лекцій писав самому собі довгі листи від різних вельможних осіб, адресуючи кореспонденцію «П. Тутсові, Есквайру. Брайтон, Сасекс» і старанно переховував її в своїй парті.

По закінченні цих церемоній Корнелія повела Поля на горішній поверх, що було майже невеличкою подорожжю, бо Полеві доводилось обома ногами ставати на один щабель перед тим як братись до вищого. Нарешті вони добулися таки мети своєї подорожі, і там, у кімнаті, що виходила на море, Корнелія показала йому гарненьке ліжко з білими запонами коло самого вікна. На табличці над нею, великими літерами, грубими знизу й тоненькими зверху, красиво було написано Домбі. Два інші ліжка в тій же кімнаті належали, як було зазначено, Брігсові й Тозерові.

Коли вони сходами спускалися до сіней, Поль побачив, як посліпуватий молодий чоловік, що так тяжко образив

місис Піпчін, вхопив велику барабанну паличку й почав гатити нею в гоні, немов раптом збожеволів, або пройнявся жадобою помсти. Замість дістати загрозливе зауваження, або потрапити до карцера, молодий чоловік, знявши такий жахливий шум, спокійно пішов собі геть, не затриманий не від кого. Тут Корнелія Блімбер сказала Домбі, що за чверть години дадуть обідати і що йому краще було б пройти до клясної кімнати, до «товаришів».

Домбі, шанобливо пройшовши під великими дзигарями, що, як і перше, цікавилися його здоров'ям, прочинив двері шкільної кімнати, прослизнув у клясу, наче блудний учень, і без ніяких труднощів зачинив по собі двері. Його товариші розсипались по всій кімнаті, і тільки скам'янілий хлопець нерухомо залишався на місці. Містер Фідер потягався так ніби, не вважаючи на витрати, поклав вирвати рукави в своїм сірім костюмі.

— Ох-хо-хо! — позихав містер Фідер, стріпуючись як кінь, — о, боже ж мій, боже! — Ах-ха-ха!

Містер Фідер позихав так широко й так серйозно, що Поль навіть злякався. Всі учні, за винятком Тутса, теж здавалися розбитими й готувалися до обіду: котрі ще цупкіш стягували свої й так добре пов'язані краватки, котрі мили руки або пригладжували щіткою волосся, і навзаки не даючи, що радіють.

Юний Тутс скінчив уже свою працю і, не мавши чоґо робити, мав змогу вділити Полеві своє дозвілля.

— Сідайте, Домбі, — доброзичливо запропонував він.

— Дякую, сер, — відповів Поль.

Його спроби здертися на дуже високе підвіконня й кількаразові падіння звідти напутило на відкриття Тутсів мозок.

— А ви — дуже маленький хлопчик, — зауважив він.

— Так, сер, я маленький, — погодився Поль. — Дякую, сер, — це Тутс люб'язно підсадив його.

— Хто ваш кравець? — спитав Тутс, скинувши на Поля оком.

— До цього часу всі мої костюми шила жінка, — відповів Поль, — кравчиха моєї сестри.

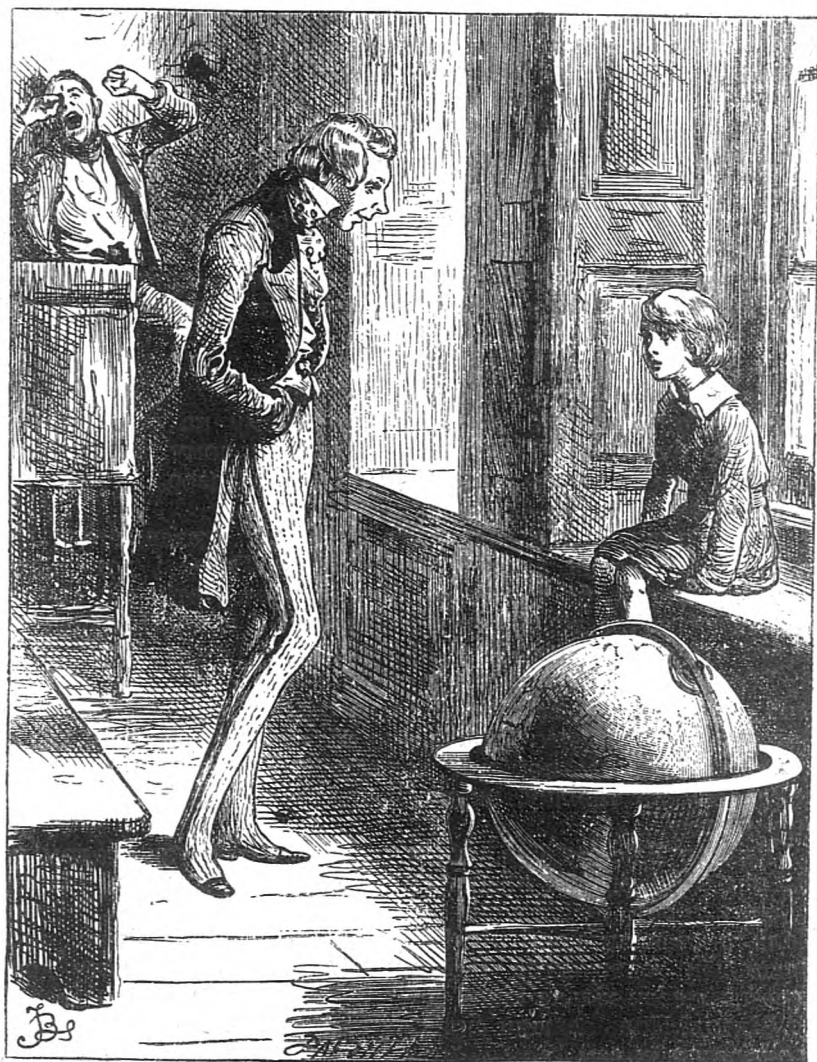
— Мій кравець — Берґес і К^о, — сказав Тутс. — Шикарний, але дуже дорогий.

Полеві стало розуму похитати головою, ніби він хотів показати, що бачить це, і справді він так подумав.

— Ваш батько має, здається, великі статки? — звідався містер Тутс.

— Так, сер, — ствердив Поль. Він — Домбі й Син.

— І хто? — перепитав Тутс.

Ваш батько має, здається, великі статки? — спитав містер Тутс.

— І син, сер, — повторив Поль.

Містер Тутс двічі чи тричі повторив це ім'я, намагаючись запам'ятати його, але не мав успіху й попросив Поля назвати його ще завтра ранком, що було не маловажно для юнака, бо він поклав зараз же написати собі приватнього й конфіденційного листа від Домбі й Сина.

Тим часом круг них згрудилися й інші учні (знов таки за виїмкою скам'янілого хлопця). Вони були ввічливі, але бліді, і говорили так тихо та були в такому пригніченому настрої, що проти них мастер Бісерстон здавався б жартуном і веселуном. А втім, і Бісерстон почував себе по-кривдженим.

— Ви спите в моїй кімнаті, чи не так? — спитав статечний юний джентлмен, що комір сорочки вкривав йому за-вертки вух.

— Мастер Брігс? — звідався Поль.

— Тозер, — одказав юний джентлмен.

Поль одповів, що так, і показав йому на скам'янілого учня. То був Брігс. Поль, сам не знаючи чому, задалегідь вирішив, що то мусив бути або Брігс, або Тозер.

— А ви дужий? — спитав Тозер.

Поль одповів, що гадає, що ні. Тозер сказав, що й він так думає, судячи з того, як виглядає Поль, і додав, що це дуже шкода, бо тут треба бути дужим. Потім він спитав ще, чи не почне він учитися в Корнелії, і коли Поль сказав «так», всі юні джентлмени (окрім Брігса) важко зідхнули.

Зідхання те приглушив гуркіт гонга, що гудів так же люто як і раніш, і всі посунули до їдальні, знову таки окрім Брігса — скам'янілого хлопця, що залишився там, де й сидів, і якому, Поль це помітив, понесли скибку хліба, ввічливо покладену на тарілку, вкриту серветкою, з срібною виделкою зверху.

Доктор Блімбер був уже в їдальні й сидів за столом на чільнім місці, мавши обабіч себе місис і міс Блімбер. Містер Фідер у чорнім фракці сидів з противного краю стола. Стільця Поля поставили коло міс Блімбер, але коли помітили, що, сівши, він ледве сягає бровами обрису, то з кабінету доктора принесли кілька книг.

Відтоді Поль завжди сидів на них, у дальшому приносячи й односячи їх сам.

Доктор проказав молитву, і обід почався. Подали непоганий суп, печене м'ясо, варене м'ясо, городину, пиріжки й сир. У кожного юного джентлмена була масивна срібна виделка та серветка, і сервіровка вся була красива та поважна. Прислужував до столу маршалок у синім фракці

з блискучими гудзиками, що в нього пиво іскрило наче вино, так ловко він наливав його.

Ніхто не говорив, доки до нього не зверталися, опріч доктора Блімбера і місис Блімбер та міс Блімбер, що вкидали слово лише випадково. Коли юний джентлмен не працював ножем, виделкою або ложкою, очі його невдержно шукали містера Блімбера, місис Блімбер, або міс Блімбер і скромно залишались на одному з них.

Тут, здавалося, був єдиний виняток з цього правила. Він сидів біля містера Фідера, з того боку стола, де й Поль, і перехиляв наперед та повертав голову назад, щоб побачити Поля.

Тільки один раз під час обіду розмова торкнулася й юних джентлменів. Це сталося тоді, як подали сир і доктор, узявши в руку шклянку з портвейном, двічі та тричі прокашлявся й сказав:

— Цікаво, містер Фідере, що римляни...

На згадку про цей жажливий народ, свого запеклого ворога, всі юні джентлмени втупили погляди в доктора Блімбера й прибрали вигляду надзвичайної зацікавленості. Один з них саме на той час пив і ввіймавши скрізь шклянку погляд докторів, раптом перестав пити, похлинувся й увірвав перебіг думок доктора Блімбера.

— Цікаво, містер Фідере, — знову почав доктор, — що римляни, під час своїх бучних і пишних бенкетів, за які ми читаємо й що відбувалися за часів імператорів, коли розкіш дійшла невідомих доти розмірів, і коли цілі провінції руйнувалося, щоб постачити все потрібне для одного якогось імператорського бенкету...

Тут напасник, який похлинувся й надаремне чекав на крапку, щоб звести дух знову зайшов кашлем.

— Джонстоне, — докірливим тоном, стиха промовив містер Фідер, — випийте трохи води.

Доктор з вельми незадоволеним виглядом зробив павзу, і коли воду принесли, казав далі:

— І коли, містер Фідере...

Та містер Фідер, знаючи, що доктор перед учнями ніколи не замовчить, доки не закінчить усього, що хотів сказати, не міг одвернути очей од Джонстона. Доктор спостеріг, що на нього не дивляться, і замовчав.

— Вибачте, сер, — зашарився містер Фідер. — Перепрошаю, докторе Блімбере.

— І коли, — знову сказав доктор, піднявши голос — коли, сер, як ми читаємо й не маємо підстав не вірити — хоч яким неймовірним може здатися це нашим сучасним неукам —

коли ми читаємо, що брат Вітелія влаштував йому бенкета, де було подано дві тисячі самих рибних страв...

— Випейте трохи води, Джонстоне... страв, сер, — сказав містер Фідер.

— П'ять тисяч страв з дробини...

— Або спробуйте пожувати скорінку хліба, — провадчив містер Фідер.

— Страву, — ще голосніше промовив доктор, озираючись навколо, — страву, через свої велетенські розміри названу щит Мінерви, що її готували з різних коштовних речей і між іншим з мозку фазанів...

— Кахи, кахи! (це Джонстон).

— З вівчариків...

— Кахи, кахи!

— З молочка риб, званих...

— У вас лопне якась жила в голові, — застеріг містер Фідер. — Ви вже краще не стримуйтесь.

— З ікри міног, — найсуворішим голосом вів далі доктор, — коли, кажу, читаєш подробиці таких дорогих бенкетів і згадуєш Тіта...

— Що скаже ваша матуся, якщо ви помрете від мозкового вдару? — промовив містер Фідер.

— Доміціяна...

— Ви стали зовсім синій, — попередив містер Фідер.

— Нерона, Тіверія, Калігулу, Геліогабала та багатьох інших, то це, містер Фідере, — коли ви ласкаво слухатимете мене — це — дивно, це — справді, дивно, сер...

Та Джонстон, не мігши стримуватися більше, зайшовся під цей момент таким кашлем, що хоч два найближчі сусіди гамселили його в спину, містер Фідер особисто підніс йому шклянку з водою, а маршалок кілька разів провів його від стільця до буфета й назад, напад минувся не менше, як за п'ять хвилин, і тоді впала глибока мовчанка.

— Джентлмени, підводьтесь помолитися! — сказав доктор Блімбер. — Корнеліє, спустіть Домбі вниз. Джонстон завтра ранком прочитає мені без книги грецький текст, перший розділ, послання апостола Павла до ефесян. Ми відновимо наші заняття за пів години, містер Фідере.

Юні джентлмени вклонилися й вийшли. Так само зробив і містер Фідер. Протягом пів години юні джентлмени, взявшись під руки, походили парами по маленькій площадці ззаду будинка й намагалися вкинути хоч іскру жвавости в серце Брігса.

На такі вульгарні потіхи як ігри не було й чатяку. Визна-

ченого часу задзвонив гонг і заняття під об'єднаним керівництвом доктора Блімбера й містера Фідера відновилися.

Що олімпійські ігри у вигляді вештання, через Джонстона, були того дня коротші ніж звичайно, то учні гуляли ще й перед чаєм. Навіть Брігс (дарма що він не ставав ще до роботи) брав участь у цих розвагах, розважившись тим, що двічі чи тричі похмуро глянув на скелі. У прохідку з ними пішов і доктор Блімбер, який вшанував Поля, взявши його на причал, од чого хлопець здавався ще меншим і кволішим.

Чай сервіровано в неменш пристойнім стилі, як і обід, а після чаю молоді джентлмени підвелися з-за стола, знову вклонилися й подались або закінчувати недокінчені сьогоднішні завдання, або готуватись до задач, що бовваніли вже на завтра. Містер Фідер пішов до себе в кімнату, і Поль сидів у кутку, питаючи себе, чи згадує за нього Фльоренс і що робить місис Піпчін.

Містер Тутс, якого затримав дуже важливий лист од дуки Велінгтонського, упоравшись із ним, підійшов до Поля. Як і перше, він довгий час дивився на нього, а тоді спитав, чи любить він камізельки.

— Люблю, сер, — одповів Поль.

— І я, — сказав Тутс.

Цього вечора Тутс не сказав більше нічого, але весь час дивився на Поля так, ніби той йому дуже сподобався. Що це все ж таки була компанія, і що Поль не мав охоти розмовляти, то Тутс почував себе цілком вдоволеним, бо мовчанка більше пасувала до його вдачі ніж балачки.

Десь коло восьмої знову задзвонив гонг, закликаючи до ідальні на молитву, після якої маршалок примістився коло стола, де лежали бутерброди з сиром і стояло пиво для тих юних джентлменів, що захотіли би відсвіжитися в такий спосіб. Доктор поклав край цій церемонії, сказавши: «Ми відновимо наші заняття завтра о сьомій рано, джентлмени». Тут Поль уперше побачив, що в Корнелії Блімбер єсть очі, і спостеріг, що вони дивляться на нього. Коли доктор сказав: «ми відновимо наші заняття завтра о сьомій рано, джентлмени», учні знову вклонилися й пішли спати.

Їхня спальня нагорі спонукала до відвертості, і Брігс признався, що сьогодні голова йому мало не розсілась на тріски, і що він охоче помер би, якби в нього не було вдома матері та кота. Тозер говорив менше, але багато зідхав і порадив Поля матись на бачності, бо завтра дійде й йому ряд. Вимовивши ці пророчі слова, він понуро роздягся й ліг у ліжко. І Поль, і Брігс і собі вже обляглися, коли з'явився по свічку посліпуватий молодий чоловік, дав їм на добра-

ніч і побажав гарних снів. Та його доброзичливі побажання не допомогли ні Брігсові, ні Тозерові. Поль, який довго не міг заснути, і потім часто прокидався, був свідком того, як привиди лекцій переслідують Брігса й уночі, а Тозер, що мозок його, хоч і в меншій мірі, страждав од тої ж причини, розмовляв уві сні невідомими мовами й цитував латинські та грецькі вірші. На Поля, для якого вони були однакові-сінькі, це та ще нічна тиша справили найгірше вражіння.

Кінець-кінцем заснув і Поль і побачив сон, ніби вдвох з Фльоренсою гуляє в чудовім садку й підходить до величезного соняшника, що раптом обернувся в гонг і задзвонив. Розплющивши очі, хлопець побачив хмарний, вітряний ранок; мрячив дощ, і внизу, в снігах справжній гонг жажливим дзвоном закликав до роботи.

Поль зараз же встав і побачив, що Брігс з одним лише оком — так набряк йому вид од горя та нічних кошмарів — взуває чоботи, а Тозер стоїть у вельми поганому гуморі і, ввесь тремтячи, потирає собі плечі. Бідний Поль, не звикши до цього, не міг одягтися сам і спитав, чи не будуть вони ласкаві зав'язати йому деякі тасьомки, та Брігс сказав тільки: «Одчепіться!» а Тозер: «Авжеж!» Тоді Поль, як був, спустився до найближчого поверху й побачив там гарну молоду жінку в шкурятяних рукавичках, яка чистила грубку. Його поява, здавалося, здивувала молоду жінку, і вона спитала де його мама? а коли Поль одповів, що його мама померла, зняла рукавички й зробила все, що він просив. Потім вона розтерла хлопця, щоб зогріти його, поцілувала й сказала, що в дальшому в усіх справах — щодо одягання — він мусить звертатись до Мелії. Поль гаряче подякував їй і обіцяв, що так і робитиме. Після того, прямуючи до клясної кімнати молодих джентлменів, він почав спускатися далі, коли з-за піввідкритих дверей його озвав якийсь голос: «Це Домбі?» «Так, мадам», одповів Поль, впізнавши голос міс Блімбер. «Зайдіть, Домбі!» сказала міс Блімбер, і Поль увійшов.

Міс Блімбер мала такий точнісінько вигляд як і вчора; тільки тепер на ній була шаль. Її коротеньке біляве волосся кучерявилось як і завжди, і на ній були вже окуляри, що викликало в Поля думку, чи не спить вона в них. На цьому поверсі міс Блімбер мала свою власну вітальню, де лежало кілька книг і не було коминка. Адже міс Блімбер ніколи не мерзла й ніколи не хотіла спати.

— Ну, Домбі, я трохи пройдуся для моціону, — сказала міс Блімбер.

Поль не зрозумів, що воно таке, і здивувався, чого під таку негодю вона йде сама, а не посилає льокая, але не

спитав нічого, бо увагу його притягла на себе маленька купка книжок, що їх міс Блімбер, здавалося нещодавно переглядала.

— Це — ваші книжки, Домбі, — сказала міс Блімбер.

— Всі, мадам! — спитав Поль.

— Так, — ствердила міс Блімбер, — а містер Фідер недовзі дасть вам ще й інших, якщо ви будете так запопадливі, як я сподіваюся.

— Отже я пройдуся для моціону, — повторила міс Блімбер, — і поки я повернуся, тобто до сніданку, ви прочитайте те, що я в них одзначила, а тоді скажете, чи зрозуміли ви гаразд усе, що вам треба вивчити. Не баріться, Домбі, бо часу вам гаяти не можна. Беріть книжку з собою вниз і починайте зараз же.

— Слухаю, мадам, — одповів Поль.

Але книжок було стільки, що хоч Поль і підклав одну руку під спідню, а другу руку та підборіддя поклав на верхню й міцно стиснув усю купку, та середня книга вислизнула таки, не дійшов він ще й до дверей, і всі вони попадали долі. «О, який ви необережний, Домбі!» сказала міс Блімбер і поскладала їх знову. На цей раз Полеві пощастило зберегти рівновагу, гарненько винести книги з кімнати й зійти по кількох східцях. Тут дві з них упали знову, але решту він тримав так міцно, що впустив ще тільки одну на площадці першого поверха, а другу — в коридорі. Принісши головну масу в клясну кімнату, Поль побіг нагору збирати відсталих і, зібравши нарешті всю бібліотеку й стеревшись на своє місце, прихвотився до роботи. Підбадьорливе зауваження Тозера, що «тепер уклепався й він», було єдине, що перервало його заняття до самого сніданку. За цією поїдкою, на яку Поль не мав ніякого апетита, все було так же врочно та пристойно, як і за іншими, а по закінченні її він слідом за міс Блімбер побрався нагору.

— Ну, Домбі, — спитала міс Блімбер, — як посунулася справа з вашими книгами?

Книги ті містили в собі трохи англійської мови й силу латини — слова, відміни членів та іменників, вправи з них і початкові правила — трохи правопису, коротенький огляд стародавньої історії, натяк на сучасну, кілька табличок, дві чи три колонки мір і ваги й трохи відомостей загального характеру. Коли бідний Поль засвоїв номер другий, він не мав уже жадного уявлення про номер перший. Згодом уривки його втиснулись у номер третій, що переплутався з номером четвертим, а той прищепився до номера другого. Виходило, що двадцять Ромулів становлять одного Рема, що

ліс, хаес, нос — то тройська вага, а три рази по чотири давало taurus, тобто бик.

— О, Домбі, Домбі! — зідхнула міс Блімбер, — як вам не соромно!

— Я думаю, вибачте, що якби мені дозволили подеколи бачатись із старим Глябом, я робив би краще, — сказав Поль.

— Нісенітниця, Домбі! — одказала міс Блімбер. — Я не хочу й чути про це. Тут немає місця для різних ваших Глябів. Беріть униз по одній книзі, Домбі, і не переходьте до параграфа «Б», доки не вдосконалитесь у параграфі «А». А тепер, ось вам верхня книга. Ідіть, прошу, Домбі, і повертайтеся, коли цілком засвоїте урок.

Міс Блімбер говорила про Полеву неосвіченість з похмурим задоволенням, так ніби заздалегідь чекала цього й раділа, що їм доведеться раз-у-раз знатися. Поль з верхньою книгою пішов униз і почав працювати, подеколи пам'ятаючи кожне слово, а інколи забуваючи їх усі. Нарешті він наважився піднятися на другий поверх, щоб проказати вивчене. Та не встигла міс Блімбер згорнути книжку (то був доказ її власної вчености) і промовити «Ну, Домбі!» як майже все вилетіло йому з голови, і він із зачудуванням дивився на молоду леді, ніби то був учений Гюй Фокс або штучний Богл, напханий схоластичною соломою.

А втім він скоро підбадьорився, і міс Блімбер, похваливши його, як здібного учня, зараз же дала йому урок «Б», од якого Поль, ще перед обідом, перейшов до «В», і навіть до «Г». Важко було ставати до роботи по обіді. Полеві гуділо в голові, він хотів спати й був неначе в отупінню. Та всі юні джентлмени відчували те, що й він, а проте мусіли вчитися, немов книги давали їм одпочинок. Дивно, що дзигарі в сінях ніколи, замість своєї звичайної фрази, не казали «Джентлмени, ми відновлюємо наші заняття», бо ці слова й так повторювалися занадто часто.

Після чаю знову були вправи й готування до завтрашніх лекцій при світлі свічок. Певного часу всі йшли спати, і тоді, якщо лекції не мучили й уві сні, наставляв спочинок і солодке забуття.

О, суботи, щасливі суботи! коли, хоч яка була погода і хоч як бурчала та картала її місис Піпчін, у саме полудне приходила Фльоренс. Ці суботи були справжнім «суботнім днем» принаймні для двох маленьких християн серед євреїв, і вони раз-у-раз зміцнювали любов брата та сестри.

Навіть неділішні вечори, що тіль їх з самого ранку затьмарила денне світло неділі, не могли поспувати тих дороговцінних субот. Бували вони на березі моря, де сиділи або

гуляли вдвох, чи перебували у темній вітальні місис Піпчін, де Фльоренс, поклавши собі на плече його сонну голову, тихо співала йому пісень — Полеві було байдуже. Головне — Фльоренс. Тільки вона й стояла йому на думці. І в неділю ввечері, коли похмурі двері докторового будинку відчинялися, щоб знову поглинути його на цілий тиждень, Поль думав про те, що це позначало проститися з Фльоренсою; і тільки.

Місис Вікем одправлено до міського будинку, а зате з'явилась міс Ніпер — тепер ущиплива молода жінка. Багато одноборств з місис Піпчін витримала міс Ніпер, і якщо місис Піпчін за свого життя стрічала коли гідного суперника, то це саме тепер. Міс Ніпер видобула меча першого ранку, як прокинулася під покрівлею будинку місис Піпчін. Вона ніколи не просила ощади і сама не мала ласки. Вона казала, що війна й повинна бути війною. Від цього часу місис Піпчін жила серед несподіванок, турбот, викликів і нападів, що обурювалися на неї, починаючи з коридора й кінчаючи беззахисними хвилинами споживання товчеників, і не давали їй спокію навіть тоді, як вона їла тартинки.

Одної неділі, ввечері, проводивши Поля до доктора й повернувшись додому з міс Ніпер, Фльоренс витягла з-за корсажу маленький клапоть паперу, де були написані олівцем кілька слів.

— Слухайте, Сюзано, — сказала вона. — Це список книг, що їх Поль бере з собою і що так втомлюють його. Я переписала назви вчора ввечері, коли він писав.

— І не показуйте його мені, міс Фльой, — відповіла Ніпер. — Годі з мене й того, що я бачила вже місис Піпчін.

— Я хотіла попросити, щоб ви купили їх мені завтра, Сюзано. Грошей у мене вистачить, — напосідала Фльоренс.

— Боже милий, міс Фльой! — скрикнула міс Ніпер, — як можете ви говорити про них, коли у вас і так книга на книзі, і ввесь час до вас ходять учителі та вчительки, що вчать вас усього? А ваш тато, ніколи не вчив би вас нічого і навіть не подумав би про це, якби ви сами не просили його. Тут він не може вже відмовити. Та згоджуватись, коли просять, і давати самому, не чекаючи, поки вас попросять — дві зовсім різні речі. Я не стану заперечувати, коли молодий чоловік шукає мого товариства, і відповім «так» на його прохання, але це не значить, що я скажу йому: «чи не будете ви ласкаві позалицятись до мене?»

— Адже ви можете купити ці книги, Сюзано, і купите, бо знаєте, що вони мені потрібні.

— Гарзд, міс, а навіщо ж вони потрібні вам? — спитала

Ніпер і додала стиха, — коли для того, щоб шпурнути в голову місис Піпчін, то я куплю вам цілий віз.

— Я думаю, що зможу трохи помагати Полеві, Сюзано, коли в мене будуть ці книги, — пояснила Фльоренс, — і полегшувати йому роботу на наступний тиждень. В усякому разі я хочу спробувати. Купіть же їх, прошу, моя любо, і я ніколи не забуду, яка ви була мила.

Треба було мати серце жорстокіше ніж у Сюзани Ніпер, щоб одштовхнути гаманець, який простягла їй Фльоренс, або ласкавий погляд, що супровадив це прохання. Сюзана мовчки поклала гаманець у кишеню і зараз же пішла виконувати доручення.

Дістати книги було не легко. По багатьох крамницях одповідали, що книги тільки не вийшли, або їх ніколи й не було, або що вони були минулого місяця, або прийдуть найближчого тижня. Та не легко було й збити з пантелику Сюзану, і, підхопивши в знайомій бібліотеці білявого юнака в чорній перкалевій фартушині, вона завдала такого гарту, тягаючи за собою, що той аж з шкіри рвався, аби збутись Сюзани, і нарешті, дякуючи йому, вона повернулась додому з трюмфом.

З цими скарбами, закінчивши свої власні уроки, Флоренс увечері сідала до столу, щоб допомогти Полеві пройти тернисту учбову путь. Бувши здібна й метка зроду і керована найкращим учителем — любов'ю, вона незабаром навздогнала Поля, зрівнялася з ним і випередила його.

Місис Піпчін не сказали про це ані слова. Та багато ночей, коли всі вже спали, а міс Ніпер з волоссям у папільйотах куняла в найневигоднішим положенні коло неї; коли попіл у коминку був дуже холодний і сірий, і коли свічки дотлівали та топилися, Фльоренс так завзято намагалася стати помічницею одному з маленьких Домбі, що сила її духу та настирливість майже заслужили їй права носити це ім'я й самій.

І велика ж була нагорода, коли одного суботнього вечора вона присілася до Поля, що «перечитував свої завдання», і почала виглажувати перед ним те, що було невірне, і освітлювати темні місця. На блідім виді Поля майнув подив; потім він почервонів... усміхнувся і міцно обняв її... Тільки й усього, але один бог знає, як закалатало її серце від такої гойної нагороди.

— О, Фльой, — згукнув хлопець, — як я люблю тебе! Як я люблю тебе, Фльой!

— І я тебе, голубчику.

— О, я певний цього, Фльой.

Більше він не сказав нічого, але цілий вечір просидів коло неї і, облягшись, три чи чотири рази, крикнув з свого ліжка, що любить її.

Регулярно по тому Фльоренс готувалася, щоб у суботу ввечері сісти разом із Полем і терпляче розбиратися з ним у завданнях на наступний тиждень. Думка про те, що Фльоренс попрацювала вже над тим, що тепер вони робили спільно, надавала Полеві сил змагати раз-у-раз поновлювані завдання, а в сполученні з реальним полегшенням його тягару дозволила, може, не впасти під вагою, яку чарівна Корнелія Блімбер завдала йому на плечі.

Це зовсім не значить, що міс Блімбер свідомо була жорстока з ним, або що доктор Блімбер взагалі суворо поводився з юними джентлменами. Корнелія просто признавалася до віри, в якій була вихована, а доктор, через деяку невідповідність у своїх ідеях, ставився до юних джентлменів, як до докторів і гадав, що вони народилися вже дорослими. Було би дивно, якби доктор Блімбер, підтримуваний хвалами з боку найближчих родичів молодих джентлменів і спонукуваний їхнім честолюбством та безрозумним покvapом, зрозумів би свою помилку або переставив свої надимлені вітрила на інший галс.

Так було і з Полем. Коли доктор Блімбер казав, що хлопець робить великі поспіхи й проявляє свої здібності, містер Домбі ще більше хотів, щоб його силувати та набивали йому голову. Щодо Брігса, то коли доктор Блімбер сповіщав, що він не робить великих поспіхів і не проявляє своїх здібностей, то й Брігс старший ставав невблаганий. Одне слово, хоч яка висока й неприродна була температура в докторовій теплиці, а власники рослин завжди ладні були допомогти йому роздмухувати міх і збільшувати вогонь.

Звичайно, ту жвавість, що трохи її було в нього передніш, Поль загубив остаточно. Зате в нім лишилося все, що він мав у своїй вдачі чудного, старечого та вдумливого, і за таких сприятливих обставин він став ще чудніший, ще старіший і ще вдумливіший.

Різниця була тільки в тім, що він переховував свою вдачу глибоко в собі. Щодня він ставав стриманіший та вдумливіший, але ніхто в господі доктора не викликав у нім тої цікавості як місис Піпчін. Він любив бувати сам і за коротких хвилин дозвілля найбільше сподобав ходити самотою по будинку або сидіти на сходах, дослухаючись до цокання дзигарів у сінях. Він зблизька познайомився з усіма шпалерами в домі й бачив на них те, чого не бачив ніхто інший. Він познаходив мініатюрних левів та тигрів, що бігали по стінах

спальні, і скривлені обличчя, що підморгували на нього з квадратів та ромбів на килимі.

Самотне дитя жило в оточенні витворів своєї мрійної уяви, і ніхто не розумів його. Містер Блімбер думав, що він «чудний», а слуги, розмовляючи поміж себе, подеколи взивали маленького Домбі: «занудою». Оце й усе.

Може, юний Тутс і мав свою думку з приводу цього, але висловити її було йому несила. З думками, як і з привидами (згідно з загальним уявленням про привиди), щоб спонукнути їх на розмову, треба спершу поговорити. А Тутс віддавна вже не ставив ніяких запитань своєму розумові. З олив'яної шабатурки — його черепа — виходив якийсь туман, що набувши певної форми, може, і перетворився б на щось геніальне. Але він не міг набути форми, а наслідуючи зразок з арабської казки, збирався в густу хмару й зависав йому в голові. Крізь хмару, на відлюдному березі, бачити було тільки одне личко, і Тутс завжди дивився на нього.

— Як ся маєте? — п'ятдесят разів на день питався він у Поля.

— Дуже добре, дякую, сер, — відповідав Поль.

— Давайте руку, — вів Тутс далі.

Поль, звісно, зараз же давав їй, і містер Тутс, здебільшого, пильно подивившись на Поля й важко дихаючи, починав знову «Як ся маєте?» На що Поль знову відповідав: «Дуже добре, дякую, сер».

Одного вечора містер Тутс, заклопотаний кореспонденцією, сидів за своїм пюпітром, коли раптом його пройняла нова думка. Він одклав на бік перо й подався шукати Поля, якого, по довгім шуканні, знайшов у спальні, коло вікна.

— Слухайте! — з порога вже закричав Тутс, щоб не забути. — Про що це ви думаєте?

— О, я багато про що думаю.

— Серйозно? — спитав Тутс, очевидно здивований цим.

— Якби вам довелося вмирати... — почав Поль, дивлячись йому просто в обличчя.

Містер Тутс замішався і, здавалося, розгубився.

— Чи не воліли б ви помирати місячної ночі, коли небо таке чисте й дме вітер, як вчора ввечері?

Містер Тутс глянув на Поля і, похитавши головою, відповів, що ніколи не думав про це.

— Власне, не дме, а шумить, як море в скойках. То була чудова ніч. Спершу я довгий час слухав, як шумить вода, а тоді встав і подивився у вікно. На морі плів корабель, увесь заллятий місячним променем... корабель під вітрилами...

Поль так пильно дивився на нього й говорив так сер-

йозно, що Тутсові здалося конче потрібним і собі сказати щось про той човен, і він промовив: «Пачкарі», але зараз же згадав, що в усім єсть два боки, і додав: «або митники».

— Корабель під вітрилами, — повторив Поль, — увесь залятий місячним променем. Корабель, наче на гребні, весь з срібла. Він плив у далечінь, і, як ви думаєте, що він, здавалося, робив, віддаляючись?

— Хитався, — висловив гадку Тутс.

— Він, здавалося, вабив, — сказав Поль, — вабив мене до себе. Ось вона ось... дивіться!

Од цього поклику Тутс зняковів і сам закричав: «хто?»

— Моя сестра Фльоренс! — згукнув Поль. — Ось вона дивиться сюди, вимахує руками. Вона бачить мене! Вона бачить мене! Надобраніч, моя любо, надобраніч!

Хуткого переходу до нестримної радості, що її він виявляв, посилаючи через вікно поцілунки й плескаючи в долоні; суму, який потьмарював йому обличчя в міру того, як зникала з його очей Фльоренс; виразу терплячої меланхолії, що нарешті застиг на виду Поля, не міг не помітити навіть Тутс. Під цей момент побачення їхне перепинила візита місис Піпчін, чорна спідниця якої раз чи два на тиждень, смерком зависала над Полем. Це так вразило Тутса, що він, привітавшись як звичайно, двічі повертався й питався, як ся має місис Піпчін. Вражлива стара леді взяла забутливість Тутса за заздальгідь обмірковувану образу й склала цю диявольську вигадку на посліпуватого молодого чоловіка внизу. Того ж вечора вона подала на нього формальну скаргу докторові Блімберу, а доктор повідомив молодого чоловіка, що він примушений буде розлучитися з ним, в разі той робитиме так і в дальшому.

Дні довшали, і Поль щовечора здирався на підвіконня в своїй кімнаті, визираючи Фльоренс. Вона похожала перед вікном, доки хлопець не бачив її, і їхне привітання було променем світла в буденнім житті Поля. Часто, коли вже впадала ніч, перед будинком докторовім похожала ще одна постать. Містер Домбі рідко тепер одвідував їх по суботах. Він не міг зносити цього і волів приїздити інкогніто та дивитися на вікна, за якими з сина його робили мушину; чекати, спостерігати, укладати пляни й надіялись.

О, якби він міг побачити, як то бачили інші, крихкотілого маленького хлопчика, що присмерками, своїми серйозними очима дивився крізь вікно нагорі на хвилі та хмари, і самотній у своїй клітці зазднів птахам, що летіли до вирію!

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

ПРО ВІДПЛИТТЯ КОРАБЛІВ І КОНТОРСЬКІ СПРАВИ

Контора містера Домбі містилася в дворі, що в одному з кутків його віддавна був овочевий склад, і де мандрівні крамарі обох статів між десятою та п'ятою годинами днями продавали черевички, записні книжки, губки, собачі нашійники й віндзорське мило, а іншим разом і пойнтера або картину, олійними фарбами помальовану.

Пойнтери потрапляли сюди через близькість біржі, де спорт у великій моді. Решту предметів продавали широкому загалові, але ніколи не пропонували нічого містерові Домбі. Коли він показувався, крамарі шанобливо зникали. Головний продавець черевичок і собачих нашійників, що вважав себе за відому людину, бо портрет його висів коло дверей одного маляра в Чіпсайді, підносив палець до крисів свого капелюха, коли містер Домбі проходив повз нього. Посланець, якщо був вільний, завжди біг уперед, щоб одчинити містерові Домбі двері до контори скільки мога ширше і, скинувши кашкета, чекав, поки увійде туди містер Домбі.

Конторські клярки щодо виявлення своєї поваги не пасли задніх. Урочиста тиша панувала в конторі вже тоді, як містер Домбі вступав до першої кімнати. Дотепник бухгалтерії раптом ставав німий наче шкуратяні цебра, які висіли ззаду його. Невиразне й тьмяне світло, що цідилося крізь вікна в стіні та в стелі, здавалося, залишало осад на шибках, а осяяні ним книги, папери й схилені над ними обличчя, видавались одрізаними від зовнішнього світу, ніби вони перебували на дні моря. Пліснява ж маленька каса в темній далечині кімнати, де завжди чаділа лампа, скидалась на печеру морського страховиська, що червоним оком дивилося на таємниці глибу.

Коли Перч — післанець (місце якого було на лаві коло дверей) бачив, або вірніш інстинктивно відчував, що підходить містер Домбі, він зараз же поспішав до його кабінету, перегрібав у коминку, підсипав свіжого вугілля з натр ящика

на вугілля, вішав сушитися на коминкові ґрати газету, підсував до столу крісло, ставив на місце екран, повертався на закаблуках саме тоді, як містер Домбі вступав до кабінету, знімав з нього пальто та капелюх і вішав їх. Після того Перч брав газету, двічі перевертав її перед огнем і тоді поштиво клав біля ліктя містера Домбі. Всі ці ознаки шаноби так мало дошкуляли Перчеві, що якби йому довелося впасти до ніг містера Домбі або взивати його іменами, що їх прикладають до каліфа Гарун-Аль-Рашіда, то це він мав би лише за втіху для себе.

Що таке вшанування було б новиною та спробою, то Перч задовольняв себе, як умів, кажучи: «Ви — світло очей моїх. Ви — подих душі моєї. Ви — володар вірного Перча». Вщаслививши себе в такий недосконалий спосіб, він обережно зачиняв двері і, йдучи навспинячках, залишав свого володаря в кабінеті, де ним крізь вікна в олив'яних рамах, милувалися огидні димарі та задні стіни будинків, а надто нахабне вікно голярні на першому поверсі, де стояло воскове погруддя, лисе немов мусульманин, — ранком, і прикрашене розкішним волоссям та бурцями за останньою християнською модою — після одинадцятої вдень.

Між містером Домбі і зовнішнім світом, скільки він був приступний через посередництво першої кімнати (на неї присутність містера Домбі в кабінеті впливала наче вогке або холодне повітря) було два щаблі. Перший щабель був містер Каркер у своїм відділі. Містер Морфін у своїм був другий щабель. Кожен з цих джентлменів мав маленьку опрічну кімнату на зразок ванної, що виходили в коридор, де були двері до кабінета містера Домбі. Містер Каркер, як великий візир, сидів у кімнаті, ближчій до султана. Містер Морфін — старшина нижчого рангу, посідав кімнату, ближчу до клярків.

Останній з двох згаданих джентлменів був веселий літній парубок з карими очима. Верхня половина його була статечно убрана в чорний колір, а ноги — в колір перцю з сіллю. Його чорне волосся подекуди було зайняте сивиною так, ніби час мимохідь захлюпав його, а бурці були зовсім білі. Він ставився до містера Домбі з величезною повагою і віддавав йому належну шану. Бувши, проте, веселої вдачі, він ніколи не почував себе вільно в його присутності і тому ані трохи не заздрів численним побаченням, якими вшановували містера Каркера, і навіть радів, що посада рідко тишить його такою честю. Він — на свій кшталт — був великий аматор музики і плекав суто батьківську пристрасть до своєї віольончелі. Раз на тиждень її привозилось з Іслінгтона, — там жив містер Морфін — до одного клубу, де по середах

гурток аматорів виконував квартети найбільш катівського та вбивчого характеру.

Містер Каркер був джентлмен років тридцяти восьми чи сорока, квітнучої статури й з двома безпереривними рядами зубів, що їхня білість та правильність форми призводили до розпачу. Не помітити їх було неможливо, бо, розмовляючи, він завжди виносив їх на явність і так широко розтягав рота усмішкою (щоправда, вона дуже рідко переходила в нього поза межі губ), що починав нагадувати розлюченого кота. Наслідуючи свого патрона, він носив білу цупко-накрохмалену краватку, і його облепчастий фрак майже завжди був застігнутий на всі гудзики. Поводження його з містером Домбі було глибоко обмірковане й надзвичайно промовисте. Він був фамільярний із ним, скільки це дозволяла свідомість відлеглості між ними. «Містер Домбі, між людиною у вашім становищі і людиною у моїм нема такого вияву підпорядкованості, що його я вважав би за достатній. Одверто скажу вам, я навіть цілком зрікаюся його. Я почуваю, що несила мені віддати точно свій настрій і, богові відомо, містер Домбі, що ви можете звільнити мене від цього клопоту». Якби містер Каркер дав надрукувати ці слова на афіші й завжди носив її, — містерові Домбі напоказ — пришпилену до свого фрака, то й тоді він не висловився б виразніше.

Такий от був Каркер-управитель. Каркер-молодший, приятель Вальтерів, був на два-три роки старший од нього, але віддалений од нього на велику просторінь щодо посади. Місце молодшого брата було на верхньому щаблі службової драбини; старшого — на найнижчому. Старший брат не підвищився ні на один щабель і ніколи й ноги не здіймав для цього. Молоді люди випереджали його й бралися все вище та вище, а він завжди був на самому споді. Він цілком помирився з своїм становищем, ніколи не ремствував і, напевне, не сподівався будь-коли вирятуватися з нього.

— Як почуваете ви себе, сьгодні? — одного дня спитав містер Каркер-управитель, ввійшовши до кабінету містера Домбі з пакою паперів у руці.

— Як ся маєте, Каркере? — і собі спитав містер Домбі, підводячись з крісла і стаючи спиною до вогню. — Що там ви принесли для мене?

— Не знаю вже, чи слід турбувати вас цим, — одповів Каркер, — перебираючи папери. — У вас сьгодні засідання комітету о третій; пам'ятаєте?

— А друге — чверть за чверту, — додав містер Домбі.

— Ви ніколи нічого не забуваєте! — покликнув Каркер,

усе ще перебираючи папери. — Якщо містер Поль дістане в спадщину вашу пам'ять, то з нього буде важкенький хазяїн. Вистачить і одного з вас.

— Ну, та й у вас не погана пам'ять, — зауважив містер Домбі.

— О, у мене! — одповів управитель. — Для таких людей як я, це — єдиний капітал.

Містер Домбі виглядав не менш пишно як завжди і, здавалося, не розсердився. Він сперся на коминок і з голови до п'ят оглядав свого службовця (непомітно для того). Чепурність і виглянсованість костюма містера Каркера та деяка невимушеність манір — чи то природна для нього, чи то наслідувана зі зразка, що стояв неподалеку — підкреслювали його приниженість. Він мав вигляд людини, яка змагалася б, коли могла, і з силою потужнішою за неї, але визнавала себе за остаточно переможену величчю та вищістю містера Домбі.

— Морфін тут? — спитав містер Домбі по недовгій павзі, протягом якої містер Каркер перегортав свої папери й бурмотів для себе їх зміст.

— Морфін тут, — одповів той, глянувши вгору з найширшою та несподіванішою усмішкою, — мукає за стіною якісь арії — певне, спогади про учорашній квартет — і зводить мене з глузду. Хоч би вже спалив він свою віольончель на багатті та й усі ноти разом із нею.

— Ви, я думаю, нікого не поважаєте, Каркере, — сказав містер Домбі.

— Чому ви так думаєте? — знов усміхнувся той широкою котячою усмішкою, вищеривши всі свої зуби. — В усякім разі, не багато кого. За одного, — пробурмотів він, так немов лише подумав про це, — за одного я, проте, ручуся.

Небезпечна риса, якщо він казав правду, і не менш небезпечна, коли прикидався. Та навряд чи це спадало на думку містерові Домбі, що все ще, випроставшись на цілий зріст, стояв спиною до коминка й дивися на свого головного службовця з поблажливістю, крізь яку прозирала прихована більше ніж завжди свідомість своєї сили.

— До речі, щодо Морфіна, — сказав містер Каркер, виймаючи один папірець з купки інших, — він повідомляє, що конторник у нашім агентстві на Барбадосі помер, і пропонує послати йому заступника на «Сині та Спадкоємцеві», що відпливає десь за місяць. Вам, я думаю, однаково, хто поїде. У нас нема нікого підходягого.

Містер Домбі, з виразом надзвичайної байдужности, похитав головою.

— Платня там не розкішна, — зауважив містер Каркер, беручи перо занотувати щось на звороті папірця. — Я думаю, він призначить туди якогось сироту — небожа одного з своїх музичних друзів. Може це припинить його терликання на скрипці, якщо він має хист до цього. Хто там? Увійдіть!

— Вибачте, містер Каркере. Я не знав, що ви тут, сер, — промовив Вальтер, що приніс кілька нових, ще не розпечатаних листів. — Містер Каркер — молодший, сер...

На згадку про це ім'я містер Каркер-управитель почувив або удав, що почувив, себе дуже приниженим і осоромленим. Він глянув на містера Домбі, немов просив пробачення, спустив очі долі і деякий час простояв мовчки.

— Я пригадую, сер, — сердитим тоном удався він до Вальтера, — просив вас не плутати в наші розмови ім'я містера Каркера-молодшого.

— Перепрошую, — відповів Вальтер. — Я хотів тільки сказати, що містер Каркер-молодший думав, що ви пішли. Інакше, знаючи, що ви робите з містером Домбі, я не дозволив би собі стукати в двері. Ось листи для містера Домбі, сер.

— Добре, сер, — сказав містер Каркер-управитель, вихоплюючи листи йому з рук. — Ідіть собі працювати.

Та беручи так нецеремонно листи, містер Каркер упустив один з них на підлогу й не помітив цього. Не вгледів того листа й містер Домбі. Хвилину яку Вальтер вагався, певний, що хтонебудь з них уздрить таки листа, але що ніхто не бачив його, спинився, повернувся назад, підняв коверта й поклав його на бюро містера Домбі. То були листи з пошти, а той, що впав, був звичайний звіт од місис Піпчін у коверті, написанім, як завжди — місис Піпчін писала досить погано — рукою Фльоренси.

Містер Домбі, звернувши через Вальтера увагу на цей лист, і гадаючи, що той навмисне вибрав його з-поміж інших, гнівно зиркнув на хлопця.

— Можете йти, сер, — незадоволеним тоном сказав він.

Покрутивши листа між пальцями й побачивши, що Вальтер усе ще в кімнаті, містер Домбі поклав листа в кишеню, не розрізавши його.

— Вам треба було, ви казали, послати когось до Вест-Індії? — сквапливо спитав він.

— Так, — одповів Каркер.

— Пошліть молодого Гея.

— А, чудово! Нічого не може бути легше, — сказав містер Каркер, не виявивши ні щонайменшого подиву, і взяв перо, щоб виправити першу резолюцію на доповідь містера Морфіна на іншу: «Послати молодого Гея».

— Покличте його назад, — попросив містер Домбі.

Містер Каркер поквапився виконати розпорядження, а Вальтер поквапився повернутися.

— Гею, — мовив містер Домбі, кинувши на нього оком поверх плеча, — тут єсть...

— Вакансія, — додав містер Каркер, розтягнувши рота до границь можливого.

— У Вест-Індії, на Барбадосі. Я посилаю вас туди, — казав далі містер Домбі, не ховаючи голої істини, — на посаду конторника в бухгалтерії нашого Барбадоського агентства. Перекажіть вашому дядькові, що я призначив вас на службу до Вест-Індії.

Вальтерові так забило дух од несподіванки, що він ледве знайшов у собі сили повторити: «до Вест-Індії».

— Хтось такий мусить же їхати, — пояснив містер Домбі. — Ви — молодий, у добрім здоров'ї, а грошеві справи вашого дядька не блискучі. Перекажіть йому, що ви призначені. Поїдете ви не зараз же. Може за місяць чи за два.

— Я там і залишуся, сер? — звідався Вальтер.

— Чи ви залишитесь там? — повторив містер Домбі, трохи повернувшись до нього. — Що ви хочете сказати? Що він хоче сказати, Каркере?

— Чи я житиму там, сер? — запинаючися пояснив Вальтер.

— Звичайно, — відповів містер Домбі.

Вальтер уклонився.

— Це—все, — розрізаючи коверта, сказав містер Домбі. — Ви роз'ясните йому потім усе, що зв'язане з його призначенням, Каркере. Він може йти, Каркере.

— Ви можете йти, Гею, — мовив містер Каркер, оголюючи ясна.

— Якщо він не має ще чогось сказати, — додав містер Домбі, перестаючи читати, але не підводячи від листа очей і немов прислухаючись.

— Ні, сер, — сказав схвильований і збентежений Вальтер, уражений нескінчимою різноманітністю картин, що малювала його уява. Між ними особливо виразно бачив він капітана Катля в глянсуватім капелюсі, зацікавленого з подиву, в помешканні місис Мек-Стінджер, і свого дядька, що оплакує його в маленькій вітальні... — Ні, нічого... Дякую вам дуже, сер.

— Він може йти, Каркере, — вирік містер Домбі.

Що містер Каркер повторив ці слова й став збирати свої папери, наче теж лагодився відходити, то Вальтер зрозумів, що залишатися далі було б непростиме зухвальство, і в цілковитому замішанні пішов з кімнати.

Ідучи коридором, наче уві сні, він чув, як знову відчинилися двері кабінета, а звідти вийшов містер Каркер і зараз же гукнув на нього.

— Покличте до мене вашого приятеля Каркера-молодшого, сер, і приходьте, прошу, разом із ним.

Вальтер подався до першої кімнати, переказав наказа містеру Каркереві, що сидів за перебіркою в кутку, і разом із ним увійшов до кабінету містера Каркера-управителя.

Цей джентлмен стояв спиною до коминка і, заклавши руки під поли фрака, дивився поверх своєї білої краватки так же непривітно як і містер Домбі. Приймаючи їх, він ані трохи не змінив пози й не зміякшив свого суворого вигляду, тільки знаком звелів Вальтерові зачинити двері.

— Джоне Каркере, — сказав управитель, коли це було зроблено, і раптом повернувся до брата, блиснувши обома рядами своїх зубів, немов хотів укусити його, — що то за змова між вами й цим молодим чоловіком, завдяки якій мене раз-у-раз турбують вашим ім'ям? Хіба не досить з вас, Джоне Каркере, що я ваш ближній родич і не можу позбутися цієї...

— Скажіть: ганьби, Джемсе, — перехопив той тихим голосом, побачивши, що брат шукає виразу. — Ви так думаєте і маєте на це право. Скажіть: ганьби.

— Ганьби, — погодився брат, натискуючи на це слово. — Хіба не досить з вас її, що ви базікаєте про це, та сурмите ще в присутності господаря дому і в конфіденційних випадках? А ви думаєте, ваше ім'я гармоніює тут з довір'ям та конфіденційністю, Джоне Каркере?

— Ні, — відповів той. — Ні, Джемсе; бачить бог, що цього в мене й на думці не було.

— Що ж тоді було у вас на думці? — спитав його брат, і чого ви завжди трапляєтесь мені на дорозі? Хіба ви мало ображали вже мене?

— Я ніколи не ображав вас з доброї волі, Джемсе.

— Ви — мій брат, і це вже — образа.

— Я бажав би мати змогу не бути їм, Джемсе.

— А я хотів би, щоб ви, і справді, бажали й мали змогу.

Під час цієї розмови Вальтер з подивом і болем у серці дивився то на одного брата, то на іншого. Той, що був старший віком і молодший посадою, стояв понурившись й смиренно вислухував докори. Не зважаючи на те, що погляди й тон, який супроводив їх, надавали їм ще більшої дошкульности, а присутність здивованого й ураженого Вальтера робила їх ще образливішими, він протестував проти них, лише злегка підносячи праву руку, немов хотів сказати: «Змилуйтесь!» Так стояв би він і перед катом, якби

ці слова були вдари, а він — знесилений фізичними стражданнями, безпорадний відважний чоловік.

Благородний і жвавий в своїх почуваннях і вважаючи себе за безневинну причину допріків, Вальтер з усім запалом устряв у цю сцену.

— Містер Каркере, — мовив він звертаючися до управителя, — це ж, безперечно, тільки моя провина. Через необачність, за яку я сам не знаю вже як і картати себе, я згадував за містера Каркера-молодшого частіш ніж було треба і дозволив собі вимовити його ім'я всупереч наказові. Але то ж лише моя провина, сер. Ми не замінялися з ним жадним словом з приводу цього; та й узагалі розмовляли дуже мало. Проте, — по короткій павзі додав Вальтер, — то було не лише з необачности, сер. Я відчув симпатію до містера Каркера, скоро вступив сюди, і мені важко було б утриматися від розмов із ним, коли я стільки думав про нього.

Вальтер казав це цілком щиро і спонукуваний благородними намірами. Він дивився на схилену голову, спущені очі, піднесену руку й думав: «Я відчуваю так. Чому не оступитись за людиною, розбитою й без друзів?»

— Ви ж і справді уникали мене, містер Каркере, — вів далі Вальтер і на очах йому забриніли сльози, настільки глибоке було його співчуття. — Мушу визнати, хоч як це мені боляче й неприємно. З перших днів мого перебування тут я намагався сприятелитися з вами, скільки дозволяв мені вік, але надаремно.

— І завважте, Гею, — похопився вкинути слово управитель, — що притягаючи громадську увагу до імени Джона Каркера, ви не заробите спасибі від нього; в такий спосіб ви не здобудете приязні містера Джона Каркера. Спитайте в нього самого, чи думає й він так.

— Це — лиха послуга для мене, — ствердив брат. — Це лише спричиняється до розмов, подібних до сьогоднішньої, а їх я хотів би уникнути за всяку ціну. Ніхто не буде мені кращий друг, — з притиском промовив він, немов хотів якнайбільше вплинути на Вальтера, — як той, хто забуде за мене й дасть мені змогу йти своїм шляхом, не розпитуючи й не помічаючи мене.

— Те, що кажуть інші, не держиться вам голови, Гею, — зауважив містер Каркер-управитель, запалюючись радістю перемоги. — Сподіваюся, вам корисно буде вислухати це від найбільшого для вас авторитета, — хитнув він головою на брата. — Можливо, тепер ви не забудете. Все, Гею. Можете йти.

Вальтер сам зачиняв по собі двері, коли зачувши знову

голоси братів і своє власне ім'я, спинився і, з рукою на ручці півзакритих дверей, завагався — іти йому чи ні. У цьому становищі буди, він не міг не підслухати такої розмови.

— Ставтеся до мене не так суворо, Джемсе, — мовив Джон Каркер. — Кажу ж бо вам, що коли я вздрів цього хлопця, серце мені струхнулося. Та й як могло воно бути інакше, коли в ньому написано всю мою історію. Скоро Вальтер Гей уступив сюди, я побачив у нім другого себе.

— Другого себе! — зневажливо повторив брат.

— Не себе теперішнього, а себе тих часів, коли я вперше прийшов сюди — життєрадісного, нерозсудливого, молодого, недосвідченого, з непогамованою уявою, жадібного до авантур, з тими ж самими прикметами вдачі, що могли повернутися і на добре, і на лихе.

— Сподіваюся, не зовсім так, — з прихованим сарказмом у голосі перебив брат.

— Ви боляче вражаєте мене. Ваша рука тверда, і поразки, що їх ви мені заподіяли, дуже глибокі, — відповів Джемс так ніби і дійсно його було глибоко поранено. — Так мені здавалося, коли я був хлопець. Я вірив цьому. Я бачив, як він іде берегом незримого провалля, де йшло стільки людю і з якого...

— Стара пісня! — зауважив брат, перегрібаючи вогонь у комінку. — Стільки людю! Скажіть: стільки впало.

— І звідки впав один мандрівник, — відказав Джон. — Він, як і цей хлопець, ішов уперед, послизнувся й падав дедалі глибше — спершу поволі, а потім стрімголов — доки не опинився на самім споді розбитою, нікчемною людиною. Подумайте, як я страждав, спостерігаючи того хлопця.

— Маєте дякувати тільки собі самому, — сказав брат.

— Тільки собі самому, — зідхнувши погодився Джон. — Я й не збираюся поділяти з будь-ким свою ганьбу та сором.

— Ви поділяєте сором, — процідив крізь зуби Джемс Каркер. І хоч скільки їх у нього було та хоч як щільно вони сиділи, слова ці пролунали дуже виразно.

— Ах, Джемсе, — відповів його брат, уперше говорячи тоном докору, і з звуку його голоса здавалося, що він затулив обличчя руками, — я від того часу був корисним контрастом проти вас. Вам, беручись угору, вільно було толочити мене. Не розчавлюйте ж мене своєю п'ятою!

Впала мовчанка. Незабаром містер Каркер-управитель почав шарудити папером, даючи на знак, що побачення закінчено. Його брат на той час був уже коло дверей.

— Ось і все, — сказав він. — Я стежив за ним з таким трепетом і острахом, що й це саме було би достатньою

карою для мене, доки він не проминув місця, на якому я впав. І тоді, думаю, навіть рідний батько не міг би дякувати богові ревніше, ніж дякував я. Я не наслідуювався попереджати або радити його, але вразі потреби я розповів би йому про свій власний приклад. Я боявся, щоб будь-хто не бачив, як ми розмовляємо, і не сказав би, що я спокушаю його чи підбиваю на лихе. А може я й справді спокусив би чи підбив його. Може в мені сидить якась зараза; не знаю. Пригадайте мою історію, поставте її поруч з історією молодого Гея і ви зрозумієте мої переживання. Не ставтесь же до мене так суворо Джемсе.

З цими словами Джон Каркер вийшов у коридар, де стояв Вальтер, трохи зблід, коли побачив його, і пополотнів ще більше, коли Вальтер схопив його за руку й прошепотів:

— Дозвольте мені подякувати вам, містер Каркере. Дозвольте сказати, як я співчуваю вам і як шкодую, що був невільною причиною всього цього. Я тепер вважаю вас за свого протектора та охоронця. Я глибоко, глибоко зобов'язаний вам і жалую вас, — казав Вальтер, стискаючи йому руки й в своїм зворушенні, ледве чи розуміючи, що говорить та робить.

Побачивши, що двері сусідньої кімнати — містера Морфіна — відчинені, і що кімната порожня, вони за німою згодою ввійшли туди, бо в коридорі завжди було людяно. Опинившись там і вдивляючися в обличчя містера Каркера, Вальтер помітив на нім ознаки надзвичайного хвилювання і йому здалося, що він ніколи не бачив його давніше: до такої міри воно змінилося.

— Вальтере, — поклав Каркер руку на плече хлопця, — мене від вас одділяє провалля, і дай боже, щоб так було воно завжди. Чи знаєте ви, хто я такий?

— Хто ви такий — крутилося на язиці у Вальтера, коли він пильно глянув на нього.

— Це почалося, — промовив Каркер, — перед тим, як мені вийшов двадцять один рік. Тягло мене, власне, і раніш; багато раніш, але почалося лише тоді. Я обікрав їх, дійшовши повних літ. Я обкрадав їх і в дальшому. Мені не вийшло ще й двадцяти двох років, коли все було викрите, і тоді, Вальтере, я помер для людей.

Знову останні слова його крутилися на язиці у Вальтера, але своїми тремтячими губами він не спромігся ні вимовити їх, ні сказати будь-чого від себе.

— Хазяї поставились до мене дуже ласкаво. Хай небо благословить старого за його поблажливість! І цього теж, його сина, що тоді тільки брався до роботи у фірмі, яка так

звірялася на мене. Мене покликали до його кімнати — відтоді я ніколи не переступав її порога, — і звідти я вийшов тим, яким ви мене знаєте. Багато років сидів я на місці, де сиджу й тепер, але тоді про мій вчинок знали і я був живущий приклад для решти. Час змінив цю сторону спокутування моєї провини. І я думаю тепер, oprіч трьох проводирів фірми, ніхто не знає точно моєї історії. Доки маленький хлопець виросте, і йому розповідять про мене, мій куток, сподіваюся, буде вже вільний. Я принаймні хотів би, щоб він був вільний. Це єдина зміна, що сталася зі мною від того дня, як я загубив і молодість, і надії, і товариство порядних людей. Хай бог веде вас, Вальтер, і всіх, хто дорогий вам, шляхом чесности, або вразить вас на місці.

Невиразні спомини про те, що він тремтів з голови до п'ят, ніби його обсипало морозом; і про те, як гірко він плакав — тільки це й залишилось у пам'яті Вальтера, коли він намагався згадати те, що творилося тоді між ними.

Потім Вальтер побачив його схиленого над бюрком, мовчазного, понурого, приниженого як завжди. Дивлячись, як запекло він працює, почувавши, як непохiтно вирішив він уникати розмов із ним в дальшому, обмірковуючи все, що бачив він і чув цього ранку в зв'язку з історією обох Каркерів, Вальтер ледве йняв віри, що його призначено до Вест-Індії та що невдовзі йому доведеться розпрощатись і з дядьком Солем, і з капітаном Катлем, і з скоротечними побаченнями — на відстані — з Фльоренсою Домбі (він подумав: з Полем Домбі), і з усім тим, що він любив і до чого звик у своїм повсякденнім житті.

Але то був факт, і чутки про нього поширилися вже по всій конторі, бо коли він з обважнілим серцем, поклавши втомлену голову на руки, сидів за бюрком, ще раз обмірковуючи останні події, до нього підійшов Перч — посланець, штовхнув його під лікот, перепросив і спитав пошепки, чи не згодився би Вальтер прислати звідти до Англії банку сухого імберу, вельми потрібного для місис Перч під час найближчого пологу

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

ПОЛЬ ДЕДАЛІ — ВСЕ БІЛЬШЕ ХИМЕРУЄ І ІДЕ НА СВЯТА ДОДОМУ

Заходили літні канікули, а олив'яноокі юні джентлмени, згуртовані в будинку доктора Блімбера, не виявляли ніяких ознак радощів. Таке запальне слово як «розпуск» зовсім не пасувало до цієї поважної установи. Юні джентлмени щопівроку пристойно роз'їздились собі по своїх господах, але їх ніколи не розпускали. Вони не дозволили би, щоб їх розпустили.

Тозер, завжди катований накрохмаленою білою батисто-вою краваткою, що її він носив на бажання місис Тозер — своєї родительки, яка, приділивши сина для церкви, вважала, що хлопцеві слід заздалегідь готуватись до цього, — Тозер казав, що дали б йому на волю вибирати менше з двох лих, то він радніше залишився би тут ніж поїхав додому. Така заява може здатися трохи розбіжною з одним місцем у Тозеровім таки вільнім творі на цю тему, де він писав, що «думки про домівку і все, з нею зв'язане, викликають у нього почуття прийдешнього раювання»; і порівнював себе з римським ватагом, уквітчаним новою перемогою над ворогом або обтяженим картагенською здобиччю, що наблизився вже на кілька годин ходи до Капітолія. Капітолій відповідав оселі його матері й був наведений тут дуже доладу, бо Тозер мав жахливого дядька, який не лише екзаменував його по святах з найзаплутаніших питань, а й користувався з цією жорстокою метою найбезневиннішими нагодами та речами. Коли цей дядько брав його з собою до театру, або, ніби з люб'язности, вів подивитись на велетня, карлика чи якого штукаря, Тозер знав уже, що він прочитав у клясиків якийсь натяк на дану розвагу, і весь час перебував у пригніченім стані, не передбачаючи точно, як вибухне дядько і який авторитет цитуватиме проти нього.

Батько Брігса поведився з сином зовсім інакше. Він

ніколи не залишав його самого за канікулярної пори. Розумові злигодні бідного юнака були такі численні та жорстокі, що друзі родини (яка мешкала біля Байсвотеру, Лондон) рідко підходили до водяної окраси Кенсінгтонського парку, не готові побачити на поверхні ставка капелюх містера Брігса, а на березі — незакінчену вправу. Отже, Брігс зовсім не радів, чекаючи тих вакацій. Два компаньйони по спальні маленького Поля являли собою найкращі зразки всіх юних джентлменів узагалі, і найрухливіший з них готувався до цього святячного періоду з найшляхетнішою покурою.

Не так було з маленьким Полем. Кінець перших канікул, щоправда, позначав для нього розлуку з Фльоренсою. Та хто ж думає за кінець свят, коли не настав ще й початок їх? Звичайно ж не Поль. Щасливий час наближався, і леви та тигри, які дерлися вгори по стінах спальні, стали зовсім приручені й пустотливі. Злостиві, хитрі обличчя в квадратах та ромбах килима на підлозі пом'якшали й дивились на Поля не таким уже лихим оком. Старі, статечні дзигарі привітніш ніж завжди ставили своє незмінне запитання, невтомні морські хвилі співали щоночі веселішої арії — їхня пісня ніби підіймалася та падала разом із баранцями й заколисувала його.

Містер Фідер, Б. С. М. здавалося, теж збирався використати канікули якнайкраще. Містер Тутс мріяв про безперестанні канікули, що почнуться для нього відтепер, і щодня повідомляв Поля, що це вже останній семестр, який він живе в доктора Блімбера, а далі, мовляв, він перейме під особисте володіння всі свої маетки.

Поль і містер Тутс чудово розуміли, що, не зважаючи на різницю у літах і громадському стані, вони — кривні приятелі. В міру наближення канікул містер Тутс дихав усе важче й усе частіше спиняв на Полі свій погляд, а Поль знав, що то він сумує, розлучаючись із ним, і почував себе вельми зобов'язаним за його опіку та добру думку.

Що Тутс став немов офіційний протектор і охоронець маленького Домбі, бачили й доктор Блімбер, і місис Блімбер, і міс Блімбер, і всі юні джентлмени. Це так упало в очі, що навіть місис Піпчін, це старе симпатичне створіння почала ревнувати Поля до Тутса і в своїм хатнім святилищі ззивала останнього не інакше як «йолоп». А проте бідолашний Тутс і гадки не мав, що розбуркав гнів місис Піпчін, як не мав він гадки й про всі інші можливості. Навпаки він був схильний розглядати її як жінку незвичайної вдачі з багатьма, цікавими для нього, особливостями. З цієї причини, під час її візити до Поля, він усміхався до неї так гречно

й так часто питався про її здоров'я, що одного вечора місис Піпчін просто розлютувалася. Вона сказала, що зовсім не звикла до цього і що не має наміру терпіти такого ні від нього, ні від будь-якого іншого смаркача. Це несподіване визнання його чемної поведінки так збентежило містера Тутса, що він заховався якнайдалше, сидів там, доки вона не пішла, і ніколи вже не наважався стрічатися з зухвалою дамою під покрівлею будинку містера Блімбера.

До канікул лишилося ще два чи три тижні, коли одного дня Корнелія Блімбер покликкала Поля до себе в кімнату й сказала:

— Я посилаю вашому батькові вашу аналізу, Домбі.

— Дякую, мадам, — відповів Поль.

— А ви знаєте, що це значить, Домбі? — спитала міс Блімбер, дивлячись на нього крізь окуляри.

— Ні, мадам, — признався Поль.

— Домбі, Домбі, — зідхнула міс Блімбер, — я починаю думати, що ви — поганій хлопець. Якщо ви не розумієте чогось, чому не просите ви пояснень?

— Місис Піпчін сказала мені, що не треба розпитувати, — виправдувався Поль.

— Мушу просити вас, Домбі, ні за яких обставин не згадувати мені про місис Піпчін, — одповіла Корнелія. — Я не можу дозволити цього. Наша система виховання не має нічого спільного з її методами. Якщо ви ще раз згадаєте про неї, я примушена буду просити вас повторити перед завтрашнім сніданком все од *verbum personale* до *semillima* сугно.

— Я зовсім не хотів, мадам, — почав був маленький Поль.

— Будьте ласкаві не казати мені, чого ви хотіли, чи не хотіли, Домбі, — спинила міс Блімбер, додержуючись надзвичайної ввічливості і в своїх зауваженнях. — Я не можу дозволити вам подавати такі аргументи.

Поль почувтив, що найнебезпечніш буде не говорити нічого, і лише дивився на окуляри міс Блімбер. Міс Блімбер, незадоволено трухнувши головою, простягла руки по папірець, що лежав перед нею.

— Аналіза вдачі П. Домбі. Якщо пам'ять мене не зраджує, — перебила себе міс Блімбер, — слово аналіза протиставиться синтезі. Волкер пояснює його так: розкладання предмета — чи то фізичного, чи то розумового — на його первісні елементи. Протилежність синтези, як бачите. Ну, тепер ви знаєте, що таке аналіза, Домбі?

Світло, занесене в його мозок, здавалося, не цілком засліпило хлопця, але він тільки злегка вклонився міс Блімбер.

— Аналіза, — повторила та, — вдачі П. Домбі. Я находжу,

що природні дані вдачі Домбієвої надзвичайно гарні і що хист його до науки загалом стоїть на тій же рівні. Беручи як найвищу оцінку цифру десять, я оцінюю зазначені прикмети Домбі в шість і три чверті.

Міс Блімбер спинилася, щоб подивитись, як Поль сприйняв цю новину. Не певний, позначають ті шість і три чверті—шість фунтів п'ятнадцять пенсів, чи—шість пенсів три фарсінга, чи—три чверті на сьому, чи—шість такого, чого він ще не вчив, з трьома чвертями теж незнайомої величини, Поль потер собі руки й глянув просто у вічі міс Блімбер. Виявилось, що то була найкраща відповідь, і Корнелія вела далі.

— Запальність — два. Себелюбство — два. Схильність до товаришування з простолюддям, що виявилось у випадку з якимось Глябом — спершу сім, але згодом зменшилось. Поведінка — чотири і з часом поліпшується. Тепер іде те, на що я хочу звернути особливу вашу увагу, Домбі—загальні зауваження наприкінці аналізу.

Поль налагодився слухати їх якнайуважніш.

— В цілому про Домбі треба сказати, — тихим голосом і щодва слова зиркаючи на маленьку постать перед собою, читала Корнелія, — що здібності та нахили в його гарні, і що він зробив поспіхи, яких тільки можна було сподіватися за даних обставин. Слід, проте, пожаліти, що в поведінці і в удачі цього молодого джентлмена єсть особливості (їх звичайно звуть: чудацтва) і що, не заслуговуючи формально на докори, він часто помітно відрізняється від інших молодих джентлменів свого віку та соціального стану.

— Думаю, що зрозумів, мадам, — одповів Поль.

— Цю аналізу, Домбі, надішлють вашому шановному батькові, — казала далі міс Блімбер — Йому безперечно буде дуже болісно довідатись, що в вашій поведінці та в удачі єсть чудацтва. Боляче це й для нас, Домбі, бо ми ж не можемо, ви розумієте, Домбі, любити вас так, як хотіли б.

Корнелія зачепила хлопця в найчутливішій місці. В міру наближення дня від'їзду він день одо дня палкіше бажав, щоб усі в будинку покохали його. З якоїсь таємничої причини, мало зрозумілої й йому самому (якщо він взагалі розумів її) Поль дедалі більше прихилився до всіх і до всього в господі доктора. Він не міг знести думки, що хтось поставиться до його від'їзду байдужо. Він бажав, щоб усі з приємністю згадували його і з цією метою Поль замирився навіть з великим, хрипким, волохатим собакою, що сидів на цепу ззаду дома й був попервах страховиськом усього його життя. І собака той тепер пожалів би за Полем.

Не думаючи про те, що знову показує себе не таким, як решта його товаришів, маленький Поль роз'яснив це, як умів, міс Блімбер і просив її, не вважаючи на офіційну аналізу ласкаво спробувати покохати його. З тим же проханням удався він і до місис Блімбер, що саме ввійшла в кімнату. Коли ж ця дама, навіть у його присутності, не втрималася й висловила часто повторювану нею сентенцію, що він — чудне дитя, то Поль сказав, що вона цілком має рацію; що на його думку, хоч він і не певний, до цього спричиняються його кістки; і що місис Блімбер, він сподівається, дарує йому це, бо він любить їх усіх.

— Не так, звичайно, — додав Поль з мішаниною боязкості та відвертості, такою привабною й такою властивою вдачі цієї дитини, — не так, як я люблю Фльоренс. Цього не може бути. Та ви й не думали цього. Чи не правда ж, мадам?

— О, чудна, маленька душе! — зідхнула місис Блімбер.

— Але я дуже люблю тут усіх, — закінчив Поль, — і мені було б боляче поїхати звідси, знаючи, що хтось радіє з мого від'їзду або не помітив його.

Тепер місис Блімбер не мала вже ніякого сумніву, що Поль — найчудніша в світі дитина, а коли вона розповіла про те, що сталося, докторові, то доктор не заперечував їй. Він зауважив тільки, як і за першої появи Поля в його будинку, що вчення багато чого змінить, як і перше: «Розвивайте його, Корнеліє, розвивайте!»

Корнелія увесь час розвивала його якнайстаранніш, і Поль скуштував через це чимало лиха. Та сумнівно розв'язуючи всі свої завдання, він поставив собі ще й іншу мету і вперто прагнув до неї. Він хотів бути милим, корисним хлопчиком, який робить усе, щоб його любили й привертались душею до нього, і хоч часто сидів на своїм посту на сходах, дивлячись крізь вікно на хвилі та хмари, а, проте, ще частіш бував серед товаришів, роблячи їм маленькі послуги. І, нарешті, навіть у цих суворих і заклопотаних роботою відлюдників, що всміряли свою плоть під дахом будинку доктора Блімбера, Поль став за об'єкт загальної симпатії, за маленьку крихкотілу ляльку, що її всі любили і якої ніхто не дозволив би собі скривдити. Але він не міг переробити своєї вдачі або переписати наново аналізи, і всі погоджувалися, що Домбі — чудний хлопець.

Завдяки цьому він мав деякі пільги, що ними ніхто інший не користався. Коли інші, ідучі спати, тільки вклонялися докторові Блімберу з родиною, Поль простягав свою крихотну ручку й сміливо ручкався з доктором, місис Блімбер

і Корнелією. Якщо доводилося просити за когось, хто підлягав карі, на делегата обирали Поля. Один раз, з приводу розбитої ним чашки з хінського сервіза, до нього звернувся посліпуватий молодий чоловік. Ходили навіть неперевірені чутки, ніби суворий маршалок, ставлячись до Поля з прихильністю, якої ніколи не виявляв до жадного учня, іноді доливав йому в пиво портеру, щоб зміцнити хлопця.

Окрім цих надмірних привілей Поль користався правом безборонно входити до кімнати містера Фідера, звідки він двічі виводив на вільне повітря зомлілого містера Тутса. То були наслідки надаремної спроби цього молодого джентлмена палити сигару з пачки, яку він потаємці купив в одного відчайдушнішого пачкаря, що голову його — живого чи мертвого, — за його власним признанням, митниця оцінила в двісті фунтів. Містер Фідер мав дуже затишну кімнату з невеличкою світличкою поруч, де стояло ліжко. На коминку висіла флейта, на якій містер Фідер не вмів ще грати, але мусив був незабаром почати вчитися. Лежали там кілька книг і вудка, бо містер Фідер запевняв, що обов'язково вивчиться рибалити, скоро матиме вільний час для цього. З подібними ж намірами містер Фідер придбав чудовий корнет-а-пістон, шахи з дошкою, еспанську граматику, ящик з олійними фарбами й пару рукавичок для бокса. Він казав, що неодмінно мусить засвоїти мистецтво боксувати, конче потрібне кожному порядному чоловікові на той випадок, коли випаде захищати якусь особу жіночої статі.

Та найкоштовнішим у кімнаті містера Фідера був слоїк на табаку, що містер Тутс привіз йому в дар після останніх канікул, заплативши за нього величезні гроші, бо він належав самому принцу-регентові. Ні містер Тутс, ні містер Фідер не могли нюхати табаки, ні з цієї, ні з іншої табатирки, не потерпівши від нападу конвульсійного чхання. А втім, вони не знали більшої насолоди, як змочувати холодним чаєм цілу коробочку табаки, розминати її книгорізним ножом на аркуші пергамену й подеколи нюхати.

З твердістю жертв зносили вони муки, що завдавали їм напхані табакою носи, а під час перерв переможно підживлялися пивом.

Сидячи в їхньому товаристві, поруч із своїм визнаним патроном — містером Тутсом, Поль знаходив у цих бенкеттах якусь дивну насолоду. А коли містер Фідер знімав мову про таємниці Лондону й казав Тутсові, що найближчими канікулами докладно дослідить їх, і що з цією метою збирається оселитися в двох стареньких дівуль у Пекгемі, то Поль дивився на нього наче на героя якогось жадливого

авантурного роману і майже страхався такої небезпечної особи.

Одного вечора, коли до канікул залишалося вже небагато, Поль зайшов до містера Фідера й побачив, що той заповняє якісь друковані блянки, а решту їх, уже написаних, згортає та запечатує містер Тутс.

— Ага, ви тут, Домбі, — сказав містер Фідер, що завжди люб'язно поводився з ним і був радий його бачити. — А це, — витяг він з купки листа й підсунув його Полеві, — це — для вас, Домбі.

— Для мене, сер? — спитав Поль.

— Запрошення вам, — пояснив містер Фідер.

Глянувши на друкований лист, де рукою містера Фідера було вписано лише його ім'я та дату, Поль прочитав, що доктор і місис Блімбер просять містера П. Домбі зробити їм приємність одвідати вечірку, яка відбудеться в середу, сімнадцятого цього місяця, о пів на восьму, і що передбачається танцювати кадриль. Містер Тутс подав йому такий самий клопоть паперу, де теж було вказано, що доктор і місис Блімбер просять містера Тутса зробити їм приємність одвідати вечірку, яка відбудеться в середу, сімнадцятого цього місяця, о пів на восьму, і що передбачається танцювати кадриль. Подивившись на стіл, біля якого сидів містер Фідер, Поль побачив, що доктор і місис Блімбер з тої ж нагоди просять зробити їм честь і містера Брігса, і містера Тозера, і інших джентлменів.

Потім, на радість Полеві, містер Фідер сказав, що запрошено і його сестру, що такі вечірки відбуваються щопівроку, що канікули починаються від того дня, і що він з сестрою може, коли захоче, їхати додому зараз же після вечірки. Тут Поль перебив його, запевнивши, що він дуже захоче. Тоді містер Фідер дав йому на розум, що від нього чекають гарненько написаного повідомлення, адресованого докторові та місис Блімбер, про те, що містер П. Домбі буде щасливий мати честь одвідати їх згідно з їхнім люб'язним запрошенням. Нарешті містер Фідер сказав, що Полеві не слід говорити про це свято ні докторові, ні міс Блімбер; що всі готування до нього переводяться за принципами клясицизму й гарного тону; і що вважається, ніби доктор і місис Блімбер—з одного боку, а юні джентлмени — з другого — і гадки не мають про передбачувану вечірку.

Поль подякував містерові Фідеру за ці застереження і, сховавши запрошення в кишеню, сів своїм звичаєм на стілець коло містера Тутса.

Голова Полева, що довгий уже час боліла йому більше

або менше, обважніла настільки, що він мусив був підперти її рукою. Та помалу вона хилилася нижче та нижче, доки не впала на коліно містерові Тутсу, і лишилася там немов ніколи не збиралася підводитись.

Він не мав причин глухнути, але, певне, оглух, бо невідразно пригадує, як містер Фідер кричав йому в саме вухо и злегка струшував, щоб привернути до себе його увагу. Коли ж він переляканий підвів голову й озирнувся довкола, то побачив, що в кімнату ввійшов доктор Блімбер, що вікно стоїть одчинене й що його лоб увесь мокрий од води. І цікаво, що все це сталося без його відома.

— А, нарешті! Це — добре! Ну, як почуває себе мій юний друг? — підбадьорливо спитав доктор.

— О, дуже добре, дякую вам, сер, — одповів Поль.

Але, здається, з підлогою сталося щось дивне, бо він не міг міцно на ній стояти. Та й з стінами теж — вони все крутилися та крутилися, й спинити їх можна було лише пильно глянувши на них. Голова містера Тутса видалася йому багато більшою й значно дальшою від нього ніж то було в дійсності, а коли той узяв Поля на руки, щоб однести нагору, то Поль дуже здивувався, знайшовши двері не на тім місці, де сподівався їх побачити, і спершу подумав, що містер Тутс збирається побратись димарем.

З боку містера Тутса було дуже мило так ніжно однести його на верхній поверх, і Поль так і сказав йому. Містер же Тутс сказав, що охоче зробив би багато більше, і справді зробив, бо допоміг Полеві роздягтися, якнайобережніше поклав його в ліжку, а тоді сів біля нього й зайшовся сміхом. Містер Фідер, Б. С. М., перехилившись через спинку ліжка, кощавими руками наїжив волосся на своїй гирявій голові, а потім, щоб довести, що той уже зовсім одужав, удав ніби хоче битися з Полем навкулачки за всіма правилами боксу. Все це було так смішно й так не в'язалося з містером Фідером, що Поль не знав, плакати йому чи сміятись, і кінець-кінцем заплакав і засміявся заразом.

Як сталося, що містер Тутс взявся парою, а містер Фідер обернувся на місис Піпчін, Поль ніколи не питався та й не цікавився довідатись. Але, побачивши в ногах ліжка замість містера Фідера — місис Піпчін, він закричав: «Не кажіть про це Фльоренсі, місис Піпчін!»

— Про що не казати Фльоренсі, Полечку? — спитала місис Піпчін, підходячи ближче й сідаючи в крісло.

— Про мене, — відповів Поль.

— Ні, ні, — обіцяла місис Піпчін.

— Як думаєте ви, місис Піпчін, що я зроблю, як дійду

літ? — спитав Поль, повернувши до неї своє личко й спираючись підборіддям на схрещені руки.

Місис Піпчін не могла вгадати.

— Я покладу всі мої гроші в банк, ніколи не буду намагатися збільшити їх, поїду на село з моєю любовою Фльоренсою, куплю собі гарний садок, луки та ліси й житиму там з нею все мое життя.

— А звичайно ж, — погодилася місис Піпчін.

— Ось, — промовив Поль, — ось що я зроблю, як... — він спинився й міркував про щось з хвилинку, — якщо я дійду літ, — закінчив він. Тоді він розповів місис Піпчін про вечірку; про запрошення, яке дістала Фльоренс; про гордощі, що їх він відчуває на думку, як захоплюватимуться її красою всі учні; про те, як усі вони люб'язні з ним та люблять його; про те, як він любить їх; і про те, як усе це йому приємно. Потім він розказав місис Піпчін про аналізу та про те, що він, безперечно, дивак, і просив її висловити свою думку з приводу цього і сказати, чи знає вона про це і як розуміє. Шукаючи найлегшого виходу з скрутного становища, місис Піпчін цілком заперечила таку характеристику, але Поля зовсім не вдовольнила її відповідь, і вона мусила була підвестися та почати дивитись у вікно, щоб уникнути його погляду.

Був такий собі спокійний на позір аптекар, що завітав до установи, коли занедужав хтонебудь з юних джентлменів, і нібито він опинився біля Поля разом із місис Блімбер. Як вони ввійшли та чи довго були тут, Поль не знав, але, вздрівши їх, сів на ліжку, докладно відповів на всі аптекареві запитання, шепонув йому, що Фльоренс не повинна знати цього, і просив зробити так, щоб вона була на вечірці. Поль багато розмовляв з аптекарем, і розлучилися вони приятелями. Лежачи знову й заплющивши очі, він чув, як аптекар сказав, тільки не в кімнаті, а десь дуже, дуже далеко — що Полеві бракує життєвої сили (що воно таке? — здивувався Поль) й що в нього кволий організм. Далі аптекар сказав, що коли вже хлопець збирається проститися з товаришами сімнадцятого, то краще, якщо йому не погіршає, не руйнувати його мрій; що він дуже зрадив, довідавшись од місис Піпчін, що хлопець уїздить до Лондону вісімнадцятого; що він напише містерові Домбі ще перед тим днем, коли краще розбереться; що нема причин боятись наглої... чого?.. Поль не почув слова; і що мале дуже розумна, але вельми чудна дитина.

— Що ж у нім чудного? — питав себе Поль, і серце йому калатало. Що то за дивацтво, яке так виразно бачать стільки люду?

Він не міг зрозуміти цього, не клопотавши собі голови зайвими зусиллями. Місис Піпчін знову, якщо вона відходила, сиділа біля нього, і в руках у неї, немов чарами, опинилися шклянка та пляшка, і вона наливала йому. Потім місис Блімбер принесла йому чудових драглів, і йому так покращало, що місис Піпчін, з його прохання, пішла додому, а Брігс і Тозер прийшли лягати спати. Бідолаха Брігс страшенно бурчав, незадоволений з своєї аналізи, що розклала його не гірше за якогось хемічного процесу. Проте, він дуже мило поставився до Поля, так само як і Тозер, так само як і решта учнів. Кожен з них перед тим, як облягтися, заглядав до нього й казав: «ну, як ведеться, Домбі? Не хвилюйтесь, Домбі!» і таке інше.

Лігши в ліжку, Брігс довго не спав, оплакував свою аналізу й казав, що вона несправедлива, та що гіршої характеристики не можна було дати й злочинцеві. А як подобалась би вона докторові Блімберу, якби від неї залежали його кишенькові гроші? На думку Брігса не важко було щопівроку називати хлопця ліногузом, примушуючи його робити як галерника. Не важко дорікати йому жадливість, двічі на тиждень украдаючи в нього обіди. І він думає, що присилить мене скоритися? О! А!

Наступного ранку, перше як виконати свій номер на гонгу, посліпуватий молодий чоловік піднявся в кімнату до Поля й сказав йому лежати, чому той дуже радо скорився. Не задовго перед приходом аптекаря з'явилася місис Піпчін, а трохи згодом — симпатична молода жінка, що чистила грубку першого ранку по приїзді Поля, яка принесла йому снідати. Ще пізніше, десь далеко, відбувся другий консилиум (а, може, то знову привидилось Полеві) і тоді аптекар, повернувшись з доктором і місис Блімбер, сказав:

— Я гадаю, докторе Блімбере, що ми можемо тепер же звільнити молодого джентлмена від його книг. Адже незабаром у нього й так починаються канікули.

— Безперечно, — згодився доктор. — Попередіть, прошу, серце, Корнелію.

— Неодмінно, — відповіла місис Блімбер.

Аптекар нахилився, пильно глянув Полеві в очі, помацав йому голову, звідав пульсу, вислухав серце й показав при цьому стільки уваги, що Поль сказав «Дякую вам, сер».

— Наш маленький друг ніколи ні на що не скаржився, — мовив доктор.

— О, ні, — відповів аптекар. — Не підхоже до того, щоб він скаржився.

— Ви гадаєте, йому вже багато краще? — спитав доктор.

— О, так; йому вже багато покращало, сер, — відповів аптекар.

Своїм чудним звичаєм Поль почав метикувати про те, що непокоїть мозок аптекаря, бо на обидва запитання доктора Блімбера він одповів дуже замислено. Та аптекар, спавши поглядом на очі Поля, що повертався з своєї розумової експедиції, миттю позбувся серйозності й весело посміхнувся до хлопця. Поль одповів йому посмішкою й перестав метикувати.

Він пролежав цілий день, розшукуючи, мріючи та дивлячись на містера Тутса, але на завтра встав і зійшов униз. І раптом, о диво! З великими дзигарями щось трапилось, і годинникар, знявши циферблят і присвічуючи собі свічкою, стояв на маленькій драбині та орудував усередині своїм інструментом. Це була велика подія для Поля. Він сів на сходи й почав уважно стежити за роботою, подеколи поглядаючи на притулений до стіни циферблят і трохи збентежений тим, що той нібито кривиться на нього.

Годинникар на драбині був дуже ввічливий і, помітивши Поля, спитав: «Як почуваете себе, сер?» Поль зайшов з ним у балачки й розповів, що нещодавно трохи нездужав. Коли крига скресла, Поль засипав його запитаннями про дзвони та дзигарі: чи чергують по дзвіницях люди, на випадок якби довелось дзвонити вночі? як дзвонять, коли хтось помирає, і чим подзвін відмінний від гри дзвонів на весілля або той жалібний дзвін — лише фантазія живих? Пересвідчившись, що його новий знайомий не дуже добре обізнаний з гасінням огню на сигнал дзвонами, Поль роз'яснив йому суть цього старовинного звичаю і спитав, що думає він, як практик, про ідею короля Альфреда виміряти час, палячи свічки? На це годинникар одповів, що якби до неї повернулися знову, то це був би розор для них. Поль сидів там, доки дзигарі не набули свого звичайного вигляду й не поновили свого завждишнього допиту, після чого майстер поскладав свій інструмент у довгий кошик, оддав Полеві на добридень і, відходячи, коло самих дверей шепонув щось льокаєві. Поль почув слово «чудар».

Що воно було в тому чудацтві, що так засмучувало всіх? Не мавши тепер, чого вчити, він багато думав про це, і думав би ще більше, якби мозок його не клопотали й інші думки. А думок тих була сила, і він цілі дні сидів замислений.

Поперше, він думав про те, що Фльоренс прийде на вечірку. Фльоренс бачитиме, як усі учні люблять його, і це буде їй страшенно приємно. То була найголовніша його думка. Нехай Фльоренс переконається, що всі вони дуже

ласкаві та добрі до нього, що він став їхній улюбленець, і тоді, згадуючи за часи, які Поль перебув тут, вона не дуже журитиметься. А, може, через це вона не так і сумуватиме, коли Поль повернеться сюди знову.

Коли він повернеться знову! П'ятдесят разів на день маленькі ніжки дріботіли по сходах до його кімнати, де він підбирав кожну книжку, кожен клапоть паперу, кожен дріб'язок, що належав йому, і складав їх, щоб взяти з собою додому. За повернення маленький Поль і не думав і не готувався до нього, а як і думав, то лише в зв'язку з сестрою. Навпаки, блукаючи по дому й метикуючи в свій чудернацький спосіб, він мав подумати про все, з чим йому доведеться прощатися. А подумати було про що.

Йому треба було зазирнути в кімнати нагорі й згадати про те, які порожні стануть вони, коли він поїде, і скільки мовчазних днів, тижнів, місяців і років простоять вони так, поважні й самотні. Йому треба було подумати, чи блукатиме тут колинебудь який інший хлопець (такий же чудний, як і він), що побачить усі ці дивні постаті на шпалерах та на килимі, і чи розкаже йому хтось про маленького Домбі, який жив тут перед ним.

Йому треба було подумати про портрет на сходах, що завжди серйозно дивився на нього поверх плеча, і коли він проходив у товаристві інших учнів, стежив, здавалося, тільки за ним і не цікавився його компаньйонами. Багато думок викликала в нього й гравюра в іншому місці, де в центрі якоїсь дивної групи стояла знайома йому фігура з авреолею над чолом і з піднесеною вгору рукою; фігура лагідна, ласкава й милосерда.

Коло вікна його кімнати до цих думок домішувалися інші, надходячи одна по одній, наче котючи хвилі: де живуть птахи, що за бурхливої погоди завжди кружляють над морем? Звідки беруться й де зароджуються хмари? Звідки вихоплюється летючий вітер і де спинається в своїм льоті? Чи місце, де вони з Фльоренсою сиділи, дивилися й розмовляли про це, залишиться і без них таке як тепер? І яке воно буде, якщо він житиме десь далеко, а Фльоренс прийде посидіти там сама?

Йому треба було подумати й за містера Тутса; і за містера Фідера Б. С. М., і за всіх учнів; і за доктора Блімбера; і за місис Блімбер; і за міс Блімбер; і за свій дім; і за свою тітку, і за міс Токс; і за свого батька — Домбі й Сина; і за Вальтера з його бідним старим дядьком, що дістав грошей, яких йому бракувало; і за того хрипкого капітана з залізною рукою. Опріч цього він мав скласти ще чимало візит—шкільний кім-

Поль спитав, що думає він, як практик, про ідею короля Альфреда виміряти час, палячи свічки?

наті, кабінетові доктора Блімбера, приватному помешканню місис Блімбер, камнаті міс Блімбер і одвідати собаку. Тепер бо він був хазяїн у будинку і, бажавши зберегти з усіма приятельські стосунки, дбав про всіх. Він знаходив в книгах цитати для Брігса, що завжди губив їх; шукав по словниках слова для інших юних джентлменів, що потрапляли в скрутне становище; тримав моток шовку, що розмотувала місис Блімбер; робив ладу на бюрку Корнелії; а подеколи добувався навіть кабінета доктора і, сівши на килим біля його вчених ніг, обережно крутив гльобуси й подорожував круг світа або полинав між далекі зорі.

Одне слово, ці кілька днів перед канікулами, коли інші юні джентлмени аж з шкури рвалися, повторюючи перейдене протягом півроку, Поль користався такими пільгами, яких в цім будинку ніколи не мав жаден учень. Він ледве сам няв віри цьому, але минали години й дні, а волі йому не відбирали, і всі пестили та голубили маленького Домбі. Доктор Блімбер ставився до нього так незвичайно, що одного дня попросив вийти з-за столу Джонсона, що необачно назвав його «бідний маленький Домбі». Кара здалася Полеві занадто суворою, дармащо він і сам спалахнув на мить і здивувався, чому це Джонсон жалує його. Справедливість присуда докторового здавалося Полеві сумнівною ще й тому, що напередодні ввечері доктор і сам не заперечував, коли місис Блімбер сказала, що бідний маленький Домбі стає дедалі чудніший. Тепер Поль починав убачати своє чудацтво в тім, що він занадто худорлявий та кволий, швидко втомлюється і завжди ладен лягти відпочити. Він не міг не розуміти, що це стає звичайним для нього станом.

Нарешті настав день вечірки, і доктор Блімбер під час сніданку сказав: «Ми відновимо наші лекції двадцять п'ятого наступного місяця, джентлмени». Містер Тутс зараз же позбувся своєї васальної вірності, одяг каблучку і в приватній розмові, говорячи про доктора, назвав його просто «Блімбер». Цей вчинок викликав захоплення й заздрощі в старших учнях і скаламутив мозки молоді, яка вважала за диво, що згори не впав ні один свалок і не розчавив блюзніря.

Ні під час сніданку, ні під час обіду на свято не зроблено жадного натяка. Але цілий день у будинку була метушня, і Поль, мандруючи, познайомився з найрізноманітнішими лавами та канделябрами і надібав арфу в зеленім покривці, що стояла в коридорі коло дверей їдальні. Було щось незвичайне й в зачісці місис Блімбер, яка занадто туго стягла волосся на маківці. А в міс Блімбер хоч і були на обох скронях гарненькі накладки, та з-під них визирало її власне

волосся в папільйотках, зроблених з афіш, на яких Поль прочитав: над одним склом її блискучих окулярів — «Королівський театр», а над другим — «Брайтон».

З наближенням вечора в спальнях юних джентлменів з'явилася сила білих камізелюк та краваток і настільки поширився дух смаленого волоса, що містер Блімбер одрядив нагору льока з привітанням і запитом, чи не горить часом де в домі. Але то був тільки голяр, що звивав волосся юним джентлменам і занадто розпик свої щипці.

Коли Поль прибрався (а зробив він це дуже швидко, бо почував кволість, хотів спати і не міг довго стояти на ногах) — і зійшов до вітальні, він застав там доктора Блімбера, що в параднім костюмі похожав по камнаті з своїм звичайним гордовитим і байдужим виглядом, так ніби чекав у гостину лише одну чи дві особи. Не в довгім часі до нього приєдналася місис Блімбер, дуже гарна, на думку Поля, і в такій величезній кількості спідниць, що обійти круг неї дорівнювало невеличкій породожі. Незабаром спустилася й міс Блімбер, може, занадто зтягнена в шнурівки, але чарівна.

Потім з'явилися містер Тутс і містер Фідер. Кожен з цих джентлменів мав у руці капелюха, немов жив десь інде, і коли маршалок сповістив про їхнє прибуття, доктор Блімбер сказав: «А! вельми приємно!» і, здавалося, був дуже радий бачити їх. Містер Тутс увесь палахкотів самоцвітами та гудзиками і так серйозно ставився до всього цього, що, поручкавшись з доктором і вклонившись місис та міс Блімбер, одвів Поля на бік і спитав: «Ну, як вам подобається, Домбі?»

Та не зважаючи на скромну самовпевненість, містер Тутс очевидно вагався, не знаючи, чи треба застібати спідній гудзик на камізелюці та чи не слід, по добрій розвазі, одгорнути рукавиці. Спостерігши, що в містера Фідера вони відгорнені, він одгорнув і свої, але, що в найближчого гостя вони були спущені вниз, він і собі спустив їх. Питання про систему застібувати гудзики на камізелюці — не лише спідній, а й верхній — з прибуттям нових одвідувачів настільки ускладнилось, що містер Тутс безперестанку пересував пальцями по цій частині туалету, немов грав на якомусь інструменті і, здається, знайшов таку роботу дуже заплутаною.

По тому, як один по одному прибули юні джентлмени, всі в цупко накрохмалених краватках, закучерявлені, в лякерках і з найкращим своїм капелюхом у руці, прийшов учитель танців містер Бепс з дружиною, що її місис Блімбер зустріла надзвичайно люб'язно й доброзичливо. Містер Бепс був

вельми поважний джентлмен з тихою та розміреною мовою. Не постоявши й п'яти хвилин під люстрою, він звернувся до Тутса (що мовчки порівнював його лякерки з своїми) і спитав, що зробив би той, якби до його портів в обмін на золоті зливки надходила сировина. Це питання загнало містера Тутса на лід і він одповів, що зварив би ту сировину. Та містер Бепс, видима річ, не пристає на його думку.

Під цей час Поль спирснув з обкладеного подушками кутка канапи, що правив йому за дозірний піст, і пішов до кімнати, де мали пити чай, щоб скорше стрінутися з Фльоренсою, з якою не бачився вже дватижні, бо минулої суботи доктор Блімбер через остуду не пустив його з дому. Нарешті з'явилася й Фльоренс. У простенькій бальовій сукні, з букетом живих квітів у руках, вона була така гарненька, що коли стала навколішки обняти й обцілувати брата (в кімнаті бо була тільки його приятелька та ще одна молода жінка, які мали подавати чай), то Поль не хотів, щоб вона підводячися перестала дивитись на нього своїми блискучими, люблячими очима.

— Але що з тобою, Фльой?.. — спитав Поль, майже певний, що спостеріг сльозу на її обличчі.

— Нічого, мій любий, нічого, — відповіла Фльоренс.

Поль злегка торкнувся її щоки пальцем. То й справді була сльоза!

— Що це таке, Фльой? — здивувався він.

— Ми вкупі поїдемо додому, і я пильнуватиму тебе.

— Пильнуватимеш мене! — повторив Поль.

Поль не міг зрозуміти, що воно позначало. Не зрозумів він, і чому обидві молоді жінки дивляться так серйозно, і чому Фльоренс на мить одвернулася од нього, а коли повернулася знову, на обличчі її сяла весела усмішка.

— Фльой, — мовив Поль, тримаючи в руці закруток її чорних кучерів, — скажи мені, мое серце, тобі не здається, що я чудар?

Сестра засміялася, приголубила його й одповіла: «Ні».

— Я бо знаю, що вони кажуть так, і хотів би довідатись, що воно позначає, — сказав Поль.

Гучний стукіт у двері примусив Фльоренс поспішитися до столу й перепинив їхню розмову. Поль знову здивувався, побачивши, як його приятелька шушукається про щось з Фльоренсою, ніби втішаючи її, та нові гості дали новий напрямок його думкам.

То був сер Барнет Скетлс, леді Скетлс і мастер Скетлс. Мастер Скетлс мав після канікул уступити до установи доктора, і в кімнаті містера Фідера давно вже говорили за його

батька. Він був член парламенту, і містер Фідер запевняв, що скоро погляд голови парламенту спиниться на нім (а цього можна було чекати за якихось три-чотири роки) то він, напевне, завдасть жахливої поразки радикалам.

— А що це за кімната? — спитала леді Скетлс у Полевої приятельки — Мелії.

— Кабінет доктора Блімбера, мадам, — була відповідь.

Леді Скетлс оглянула кімнату через льорнетку і, ухвально хитнувши головою, сказала серові Барнету Скетлсу: «Дуже мило!» Сер Барнет згодився, а мастер Барнет дивився з підозрою та з сумнівом.

— А оце маленьке створіння, — повернулась до Поля леді Скетлс, — один з...

— З молодих джентлменів, мадам? так, мадам, — сказала приятелька Поля.

— Як вас зовуть, моє бліде дитятко? — спитала леді Скетлс.

— Домбі, — відповів Поль.

Сер Барнет Скетлс тут зараз же встряв до розмови, сказавши, що мав честь зустрічатися з батьком Поля за громадським обідом і сподівається, що містер Домбі в доброму здоров'ї. Поль чув, як він сказав леді Скетлс: «Сіті... дуже грошовитий... один з найповажніших... доктор згадував про це».

— Чи не були б ви ласкаві переказати вашому любому татові, що сер Барнет Скетлс вельми радий, що йому добре ведеться, і просить прийняти його привітання? — удався він тоді до Поля.

— Охоче, сер, — одповів Поль.

— Це — мій хлопчик — Барнет, — мовив сер Барнет Скетлс. — Барнете, — звернувся він до сина, що відшкодував себе за науку пирогом із сливами, — з цим молодим джентлменом тобі треба познайомитися. З цим молодим джентлменом ти мусиш познайомитися, Барнете, — із захопленням повторив сер Скетлс.

— Що то за оченята! Яке волосся! Яке миле обличчя! — ніжним голосом згукнула леді Скетлс, льорнуючи Фльоренс.

— Моя сестра, мадам, — одрекомендував Поль.

Скетлси були цілком задоволені. А що леді Скетлс з першого ж погляду вподобала Поля, то вони всі разом пішли нагору, при чому сер Барнет Скетлс узяв під своє опікування Фльоренс, а юний Барнет плентався за ними.

Та юний Барнет не довго залишався на боці, бо у вітальні доктор Блімбер перехопив його і примусив танцювати з Фльоренсою. Полеві хлопець не здався занадто щасливим,

навпаки у нього скорше був невдоволений вид. Але Поль чув, як леді Скетлс, вистукуючи віялом такт, казала місис Блімбер, що ця янгольська дівчинка на смерть уразила її любого сина, і вирішив, що юний Скетлс перебуває в стані раювання, не показуючи цього.

Маленького Поля дуже здивувало, що ніхто не сів між подушками на канапі, і що коли він увійшов у кімнату, всі розступилися й дали йому пройти, немов пам'ятали, що то його місце. Ніхто не становився перед ним, коли помітили, що йому приємно дивитися, як танцює Фльоренс. Всі, навіть незнайомі, яких було багато, ставилися до нього дуже ласкаво. Вони час од часу підходили до нього, розмовляли з ним, питалися, як він почуває себе, чи не болить йому голова та чи не втомився він. Поль був їм вельми вдячний за таку ласкавість та увагу до себе і, спираючись спиною на подушки канапи, де сиділи леді Скетлс та місис Блімбер і куди після кожного танку присідалася Фльоренс, мав цілком щасливий вигляд.

Фльоренс сиділа би коло нього цілий вечір і не танцювала би зовсім, якби то залежало тільки від неї, але Поль просив її танцювати й казав, що це надзвичайно тішить його.

Він казав правду, бо його маленьке серце трепетало, а обличчя палало щастям, коли він бачив, що всі милуються на неї, і що вона нагадує чарівний пуп'янок хатньої троянди.

З свого гнізда серед подушок Поль міг бачити й чути майже все кругом, ніби то влаштовано було для його розваги. Мім іншим він спостеріг, як навчитель танків містер Бепс зайшов у розмову з сером Барнетом Скетлсом і незабаром спитав у його, як питався і в містера Тутса, що зробив би той, якби до його портів в обмін на золоті зливки надходила сировина. Питання це здавалося Полеві страшенно таємничим, і йому дуже хотілося довідатись, що ж треба робити з тою сировиною. У цім питанні сер Барнет мав багато чого сказати, але, очевидно, не розв'язав таки його, бо містер Бепс odmовив: «А уявіть собі, що Росія заб'є їх салом?» Сер Барнет майже зацікавився і міг лише похитати головою та сказати: «Ну тоді вам доведеться збільшити вивіз бавовни».

Сер Барнет Скетлс дивився вслід містеру Бепсові, що пішов розважити місис Бепс (занедбана від усіх, вона вдавала ніби дивиться в ноти джентлменові, який грав на арфі) так немов то була якась видатна людина. Не в довгім часі у цих таки словах схарактеризував його докторові Блімберу й спитав, хто це такий та чи не служить він у департаменті

торгівлі. Доктор Блімбер висловив сумнів щодо його служби в департаменті й сказав, що він — професор...

— Ручуся, що якоїсь дисципліни, зв'язаної з статистикою, — перебив сер Барнет.

— Ну, не зовсім, сер Барнете, — відповів доктор Блімбер, потираючи собі підборіддя, — не зовсім так.

— З цифрами, в кожному разі; ладен закладатися, — сказав сер Барнет Скетлс.

— Вірно, — одповів доктор, — та тільки не того ґатунку¹. Містер Бепс — людина дуже поважна, сер Барнете, і він професор... танків.

Поля страшенно вразило, як ґрунтовно змінили ці відомості думку сера Барнета про містера Бепса, і як сер Барнет розлютувався та злісно дивився на нього. Він був настільки обурений містером Бепсом, що, розповідаючи про цей випадок леді Скетлс, назвав його не-при-то-ре-ним-на-хаб-ством і ней-мо-вір-ним зух-валь-ством.

Спостеріг Поль ще одну річ. Містер Фідер, всмоктавши кілька шклянок ґлінтвайну, почав веселитися. Танки взагалі були церемонні, а музика — скорше врочиста, на зразок церковної, але після ґлінтвайну містер Фідер сказав містеру Тутсові, що він трохи пожвавить вечірку. По цьому містер Фідер не тільки почав танцювати на пропалі, а ще й шепонув музиці, щоб той грав веселіше. Ще далі він став надзвичайно люб'язний з дамами, і танцюючи з міс Блімбер, шепонув їй — шепонув їй! — досить, проте, голосно, і Поль чув його, такий чудовий вірш:

Якби моє серце й було облудне,

Я все ж таки ніколи не скривдив би вас.

Поль чув також, як він повторив цього вірша чотирьом дамам поспіль. Містер Фідер мав таки рацію признатися Тутсові, що боїться, якби завтра все це не вилізло йому боком.

Така, сказати б, розпусна поведінка трохи схвилювала місис Блімбер. Надто — зміна в характері музики, що починала просякатися низькими вуличними мелодіями й могла образити леді Скетлс. Та леді була така ласкава, що просила місис Блімбер не турбуватися і з надзвичайною ввічливістю та поблажливістю вислухала пояснення про те, що містер Фідер іноді занадто розпалюється. Вона зауважила навіть, що, як на людину свого стану, він особа вельми приємна і що їй дуже подобається простота його зачіски, волосся в якій мали ледве чверть цяля завдовжки.

Раз, коли танки на хвилину припинилися, леді Скетлс

¹) Гра словами: figures англійською мовою позначають і цифри, і фігури.

сказала Полеві, що він, здається, дуже любить музику. Поль відповів, що і дійсно любить, і сказав, що в разі любить її й леді Скетлс, вона повинна послухати, як співає Фльоренс. Виявилось, що леді аж помирає, так хочеться їй мати цю приємність, і хоч Фльоренс спершу боялась співати перед такою силою людей й дуже просила вибачити її відмову, та коли Поль прикликав її до себе й промовив: «Ну, Фльой, для мене, моя голубонько!» вона зараз же підійшла до роялю й почала. Коли всі трохи розступилися, щоб Поль міг бачити сестру, і він уздрів її таку молоду, таку гарну, таку ласкаву до нього, коли він почув її голосок, що тремтів і підносився серед загальної тиші, такий щирий і ніжний — золота ланка між ним і цілим його життям та щастям — він одвернувся заховати свої сльози. Та, як пояснив Поль на запитання, він плакав не через те, що пісня була занадто смутна чи жалібна, а тому, що дуже любив Фльоренс.

І всі вони любили Фльоренс. Та й як же могло воно бути інакше? Поль заздалегідь знав це, і глянувши на нього, що сидів собі між подушок, спокійно згорнувши руки й невимушено підгорнувши одну ногу, мало хто здогадався б про почуття тріумфу та розкошування, яке буяло в його дитячих грудях, коли він дивився на Фльоренс. Надпоривні похвали на адресу «Домбієвої сестри», що їх не шкодували учні, дійшли й до вух Поля. Всіх захопила її врода, скромність і разом із тим самостійність. Він раз-у-раз чув, як говорили про її розум та освіченість. І, ніби зродившись в повітрі літньої ночі, кругом поширювалася незловима атмосфера загальної симпатії до нього й до Фльоренси, що заспокоювала й зворушила Поля.

Він не знав, чому. Все бо, що дитя бачило, відчувало й про що думало того вечора; все сучасне й усе минуле, мішалось наче барви у веселці, або в пір'ї багатокольорових птахів, коли сонце осяває їх; або на небі, коли те ж таки сонце заходить. Багато речей, за які він думав останнім часом, проходили перед ним у музиці. Та тепер вони не цікавили вже його; здавалося, не цікавитимуть і в майбутньому, і спокійно пропливали собі далі. У самотнім вікні, крізь яке він дивився вже багато років, слався безкрайї океан, де, наче хвилі морські, що вщухають, вщухали його мрії, які він плакав лише вчора. Той таємничий шум, що дивував його, коли він у своїм возку лежав тоді на березі, здавалося бринів у піснях Фльоренси, у гаморі голосів, у тупоті ніг, на наокружних обличчях і навіть у важкуватій люб'язності містера Тутса, що часто підходив потиснути йому руку. Він чув його крізь увагу, якою всі тут його оточували, і що, здавалося, стояла в яко-

мусь зв'язку (він не розумів, як саме) з його репутацією чударя. Отже маленький Поль сидів, мріючи, прислухаючись та придивляючись до всього, і був цілком щасливий.

Нарешті настав час од'їзду, і то була сенсація вечірки. Сер Барнет Скетлс підняв Скетлса-молодшого попрощатися з Полем і просити його не забути переказати привіт своєму добрячому татові й повідомити, що сер Барнет Скетлс сподівається, що вони заприютять. Леді Скетлс поцілувала Поля, пригладила йому волосся й взяла на деякий час на руки. Навіть місис Бепс — бідна місис Бепс! Поль дуже радів з цього, — відійшла від нот джентлмена, що грав на арфі, й попрощалася з ним так само сердечно, як і інші.

— На все краще, докторе Блімбере, — мовив Поль, протягаючи йому руку.

— Бувайте здорові, мій юний друже, — відповів доктор.

— Дуже вдячний вам, сер, — сказав Поль, безневинно дивлячись йому в обличчя. — Скажіть їм, прошу, дбати за Діогена, сер.

Діоген був собака, що перед Полем не мав жадного друга. Доктор обіцяв, що під час відсутності Поля, Діогена доглядатимуть якнайкраще, а Поль, ще раз подякувавши й потиснувши йому руку, так щиро попрощався з місис Блімбер і Корнелією, що місис Блімбер забула навіть згадати леді Скетлс про Ціцерона, до чого готувалася цілий вечір. Корнелія взяла руку Поля в обидві свої й сказала: «Домбі, Домбі ви завжди були моїм найкращим учнем. Нехай благословить вас бог!»

— Домбі від'їжджає! Маленький Домбі від'їжджає! — загомоніли юні джентлмени, і всі сунули за Полем і Фльоренсою вниз до сіней. Разом із ними пішла й родина Блімберів. Містер Фідер голосно зауважив, що за все його життя в установі подібного випадку не було з жадним учнем. Та важко сказати було то правда чи вплив глінтвайну. Слуги, з маршалком на чолі, і собі хотіли бачити, як од'їздить маленький Домбі, а посліпуватий молодий чоловік, що зносив книги та валізи в карету, якою Поль і Фльоренс мали їхати переночувати в місис Піпчін, помітно пом'якшав.

Нижня симпатія, що її юні джентлмени відчували до Фльоренси, не завадила їм влаштувати галасливі проводи Полеві. Вони вимахували своїми капелюхами, тиснулись до сходів, щоб ще раз поручкатися з ним, гукали кожен окремо: «не забувайте про мене, Домбі!» і взагалі виявляли почуття, не властиві молодим честерфілдцям. Коли Фльоренс, перед тим, як одчиняли двері, закутувала Поля, він пошепки питався в неї, чи чує вона їх? чи могла б вона забути таке?

Чи задоволена вона з цього? і люба радість була в його очах, коли він говорив із нею.

Нарешті він кинув останній погляд на всі ці обличчя, здивувався, побачивши їх стільки, і йому здалося, що вони дивляться на нього наче він був на сцені в театрі. Потім всі вони зникли з-перед шибок карети і Поль, опинившись в темряві, щільніше пригорнувся до Фльоренси. Відтоді, як Поль думав про установу доктора Блімбера, вона завжди здавалася йому такою, якою він бачив її востаннє, і він ніколи не міг сказати, сон то був чи дійсність.

А втім, це було не зовсім останнє вражіння. Був ще містер Тутс, який, несподівано спустивши віконце карети, глянув на Поля, зайшовся дурнячим сміхом, спитав: «А, Домбі тут?» і не чекаючи на відповідь, зараз же підняв ряму знову. Але й те був не останній ще жарт містера Тутса. Карета не зрушила з місця, як спустилася ряма з другого боку, і містер Тутс тим самим тоном спитав «чи тут Домбі?» так само зареготав і зник.

Як же сміялася Фльоренс! Поль часто згадував про це і завжди сміявся згадуючи.

Потім, найближчого дня й далі діялось таке, про що Поль згадував дуже невиразно. Чому дні й ночі, замість їхати додому, перебував він у місис Піпчін? Чому він лежав у ліжку, а Фльоренс сиділа побіч? Бачив він у кімнаті батька, чи то була його тінь на стіні? Справді чув він, чи йому здавалось, як доктор, говорячи про когось, сказав, що якби його увезли не виконавши його бажань, то він давно би вже зачах?

Він не міг навіть пригадати, чи казав він раз-у-раз сестрі: «О, Фльой, одвези мене додому!» але йому здавалося, що казав. Іноді він ніби сам чув, як каже: «Одвези мене додому, Фльой! Одвези мене додому!»

Але коли вони приїхали таки додому, і його віднесли нагору сходами, що Поль їх добре пам'ятав, він пригадав, як багато часу поспіль тарахкотіли під ним колеса карети, Фльоренс сиділа поруч, а місис Піпчін просто його. Він упізнав і своє ліжко, коли його поклали на нього, і тітку, і міс Токс, і Сюзану. Але було й щось нове, і це нове турбувало його.

— Я хочу говорити з Фльоренсою, прошу, — сказав він; — тільки з Фльоренсою, одну хвилинку!

Вона нахилилась над ним, а решта одійшла на бік.

— Фльоренс, голубочко, чи був у сінях тато, коли мене виносили з карети?

— Так, мій любий.

— А він не заплакав і не пішов у кабінет до себе, коли побачив мене?

Фльоренс похитала головою й поцілувала його в щоку.

— Я дуже радий, що він не плакав, — сказав Поль. — А мені здавалося, він плакав. Не кажи йому, що я питався про це, Фльой.

РОЗДІЛ XV

ДИВОВИЖНА МАЙСТЕРНІСТЬ КАПІТАНА КАТЛЯ І НОВІ ЙОГО ХИТРУВАННЯ НА РУЧ ВАЛЬТЕРА ГЕЯ

Протягом кількох днів Вальтер вагався постановити щось певне в Барбадоській справі і навіть держав невиразну надію, що містер Домбі сказав не те, що хотів, або ж відмовиться від свого наміру. Та ніщо не стверджувало цю гадку (по суті — неймовірну), а що час минав, і йому не було чого втрачати, то Вальтер поклав не баритися більше й діяти енергійніш.

Найбільше непокоїло Вальтера питання про те, як повідомити про зміну свого становища дядька Соля, для якого, він передчував, це буде жорстоким ударом. Надто не хотілося турбувати його тепер, коли вони тільки но відійшли, і старий так радів, що маленька вітальня стала знову вітальнею. Дядько Соль сплатив уже перший внесок свого боргу містерові Домбі й сподівався, що вчасно сплатить і решту. І знову завгорювати йому після того, як він так мужньо зніс нещастя, було вельми прикрою konieczністю.

Не міг же Вальтер ніби втекти від нього. Він повинен був заздалегідь знати про це, і як сказати йому? — ось у чім полягало питання. Щодо того — їхати чи ні, то Вальтер уважав, що тут у нього немає вибору. Містер Домбі відверто сказав йому, що він молодий і що справи його дядька — не блискучі. А поглядом, який супроводив його слова, містер Домбі дав юнакові на розум, що в разі відмови, він може залишатися вдома, а не в його торговельнім домі. Його дядько й він були вельми зобов'язані містерові Домбі, і Вальтер сам просив зробити їм послугу. На споді душі він почав уже втрачати надію здобути будь-коли прихильності цього джентлмена і мав підстави думати, що іншим разом містер Домбі несправедливо хоче принизити його. Та те, що було обов'язком і без цього, за цих обставин стало обов'язком і поготів, а обов'язок треба виконувати.

Коли містер Домбі казав, що він молодий, і що справи його дядька не в блискучому стані, на обличчі його був вираз зневаги, образлива для чесного хлопця гадка ніби Вальтер охоче байдикував би, живучи коштами старого. Вирішивши переконати містера Домбі — скільки це можна зробити, не користаючись словами, — що він помиляється, Вальтер, після розмови про Вест-Індію, намагався виявити ще більше заппадливости та енергії в роботі. Він був надто молодий та недосвічений, і не міг думати, що мабуть, саме ці прикмети й не подобалися містерові Домбі, і що під тінню його потужної недобррозичливости — обгрунтованої чи безпідставної — податливість та дбайливість зовсім не повинні правити за сходи до його симпатії. Могло бути, навіть що велика людина й сама вважала себе за ображену цим проявом благородного духу й прагнула принизити його.

— Так або інак, а дядька Соля треба повідомити, — зідхаючи казав до себе Вальтер. А що Вальтер боявся, що голос його може затремтіти, а обличчя буде не таке радісне, як йому хотілося б, коли він говоритиме з дядьком сам і побачить на поморщенім виді старого наслідки своїх слів, то він поклав удатись до послуг такого могутнього посередника як капітан Катл. Отже, найближчої неділі, після сніданку, він знову подався до капітана.

Дорогою він не без приємности пригадав, що місіс Стінджер щонеділі від'їздить на далеку відстань од дому. Вона відвідувала відправи превелебного Мелхісідека Гавлера, який бувши вигнаний з Вест-Індських корабелень з неправдивої підозри (вигаданої спеціально для нього від ворога людського) в провечуванні бочок і притулюванні до дірки губ, призначив кінець світу на десяту годину ранку того ж таки дня рівно за два роки і відкрив сальон для леді та джентлменів, прихильних до його вчення. На перших же зборах казань велелебного Мелхісідека справила на них таке вражіння, що в запалі священної джигі, якою закінчувалось одправу, вся паства шугнула в кухню на першому поверсі й розтрощила магель, що належав одній з вірних.

Все це капітан розповів Вальтерові та його дядькові за момент незвичайної відвертости, тої ночі, коли сплочено гроші маклерові Броглеєві. Сам капітан регулярно відвідував по неділях сусідню церкву, де через хворобу сторожа, перейняв на себе догляд за хлопцями, на яких, завдяки своєму таємничому гачкові, мав величезний вплив.

Знавши пунктуальність капітана, Вальтер поспішав як міг, щоб попередити його відхід, і йшов такою гарною ходою, що, завертаючи на Брігсову Площу, мав приємність бачити

синій фрак і камізельку, що висіли проти сонця в одчиненім вікні капітанової кімнати.

Здавалося неймовірним щоб око людське могла бачити фрак і камізельку без самого капітана. Але його в них, безперечно, не було, бо інакше його ноги — будинки на Брігсовій Площі не високі — перегородили б дорогу до парадних дверей, а вона була абсолютно вільна. Дуже здивований з цього відкриття Вальтер стукнув один раз у двері.

— Стінджер, — виразно почув він, як сказав капітан у своїй кімнаті так ніби стукіт той його зовсім не обходив. Тоді Вальтер стукнув два рази.

— Катл, — почув він голос капітанів, і зараз же в отворі вікна з'явився і сам капітан у чистій сорочці, в шлейках, в шийній хустці, що висіла круг його шиї наче кружало линви, і у глянсуватому капелюсі.

— Вал-р! — здивовано скрикнув капітан, перехилившись поверх синього фрака й камізельки.

— Так, так, капітане, — відповів Вальтер, — тільки я.

— У чім там справа, хлопчику? — стурбовано спитав капітан. — Чи не скоїлось якої нової прикрости з Джілсом?

— Ні, ні, — заспокоїв його хлопець, — з дядькою все гаразд.

Капітан висловив своє задоволення й сказав, що зараз зійде відчинити двері, що й зробив.

— Раненько ти сьогодні, Вал-ре, — промовив капітан, підозріло оглядаючи його, коли вони брались нагору.

— Річ у тім, — одповів Вальтер, — що я боявся не стати вже вас удома, а мені потрібна ваша дружня порада.

— Матимеш її, — обіцяв капітан. — Чого тобі дати?

— Вашої поради, капітане Катле, — посміхнувся Вальтер. — Більше я нічого не хочу.

— Ну, шквар, — сказав капітан, — я охоче дам її тобі, хлопче.

Вальтер розповів йому про все, що сталося, про скрутне становище, в якому він опинився відносно свого дядька, і про полегшення, яке зробить йому капітан Катл, ласкаво усунувши перепони з його шляху. Безмежний подив і замішання перед панорамою, яка стелилася перед очима цього джентлмена, помітали капітана настільки, що кінець-кінцем він міг зникнути, залишивши і синій костюм, і глянсуватий капелюх, і гачок без власника.

— Ви й сами знаєте, капітане Катле, — говорив Вальтер, — я — ще молодий і, як каже містер Домбі, на мене можна не вважати. Я маю сам проторувати собі шлях через життя. Це мені відомо. Але єсть два пункти, за які

я думав ідучи сюди; дуже делікатні пункти, що торкаються мого дядька. Я не хочу сказати, що гідний бути його гордістю та радістю, — сподіваюся, ви мені вірите — але так воно єсть. Ну, що ви про це думаете?

Капітан зняв спробу вирнути з глибин зачудування й надати своєму обличчю його завждішнього виразу, але спроба та була надаремна, і тільки глянуватий капелюх на голові його хитнувся з якимось німим і невимовним значінням.

— Якщо я житиму й буду здоровий, а я певний цього, — вів далі Вальтер, — то покидаючи Англію, я навряд чи можу надіятись побачитися з дядьком знову. Він уже старий, капітане Катл, і до того ж його життя — то життя, побудоване на здавна набутих звичках...

— Розміреного життя, Вальтере! потреби в звичках! — зненацька перебив капітан.

— Це — занадто вірно, — ствердив, хитаючи головою Вальтер. — І якщо, ви цілком правильно казали давніш, він помер би, позбувшись речей, до яких звик за стільки років, то він помре й поготів, утративши...

— Свого небожа, — вкинув слово капітан. — Правильно!

— Ось чому, — намагався весело говорити Вальтер, — ми повинні вжити всіх заходів, щоб він повірив, що наша розлука буде лише тимчасова. Але я знаю, що це буде не так, капітане Катле. А що з багатьох причин я занадто люблю й поважаю свого дядька, то боюсь, що силкуючися переконати його, не дійду бажаних наслідків. Ось що спонукає мене просити вас допомогти мені, і це й буде пункт перший.

— Поверни стерно на пункт чи два! — глибокодумно зауважив капітан.

— Що ви кажете, капітане Катле? — звідався Вальтер.

— Тримайся цупко! — замислено відповів капітан.

Вальтер спинився на хвилину, чекаючи, чи не додасть капітан до цього якоїсь інтересної думки. Та капітан мовчав, і він узяв слово знову.

— Тепер пункт другий, капітан Катле. На превеликий жаль, я не належу до улюбленців містера Домбі. Я завжди старався робити все якнайкраще, і робив; але я йому не до серця. Може, він і не властен над своїми симпатіями та антипатіями; я нічого не кажу про це. Кажу лише з певністю, що він мене не вподобав. Він дає мені службу на Барбадосі не як підвищення. Він не ховається навіть з тим, що то погана посада. Я не думаю, щоб вона сприяла зміцненню мого становища в торговельнім домі; вірніше він просто хоче позбавитись мене й загнати якнайдалше. Та про все це ми не повинні ані слова говорити моему дядькові, капітане Катле.

Навпаки, мусимо показати йому мою нову службу в найсприятливішій освітленні, і я розповідаю вам про все це тільки для того, щоб, в разі мені потрібна буде там яка допомога, мати вдома людину, обізнану з моїм дійсним становищем.

— Вал-ре, голубчику, — відповів капітан, — у притчах Соломонових єсть такі слова: «Нехай завжди буде в нас друг у небезпеці й пляшка вина для нього». Коли знайдеш це місце, відзнач його.

І, стверджуючи прикладом ці слова, капітан доброзичливо простяг Вальтерові руку і, радіючи з такої принагідної цитати повторив: «Коли знайдеш це місце, відзнач його».

— Капітане Катле, — мовив Вальтер, беручи в обидві жмені величезне кулачище капітанове, що цілком виповнило їх, — після дядька Соля вас я люблю найбільше. Нема нікого в світі, що на нього я міг би звіритися так як на вас. Щодо самого від'їзду, капітане, то він ані трохи не непокоїть мене. Та й чого б то я непокоївся? Якби мені дали на волю самому впорядкувати своє життя — вступити на корабель звичайним матросом, або податися до найдалших країв світу — я радо поїхав би. Я поїхав би ще кілька років тому і влаштувався б так як хотів. Але це суперечило бажанням мого дядька та плянам, які він укладав для мого майбутнього, і значить — край. І найбільш неприємно мені те, капітане Катле, що ми трохи помилилися, і що замість поліпшуватись — моє становище у фірмі Домбі погіршало, бо спершу до мене там ставились прихильно, а тепер — безперечно ні.

— Повернися, Вітінгтоне, — пробурмотів зажурений капітан, подивившись на Вальтера.

— І доведеться повернутися багато разів перше ніж мене спіткає така доля, як його, — засміявся Вальтер. — Ні, я не скаржуся, — додав він зі звичайною жвавистю та бадьорістю. Мені нема на що скаржитись. Я служу. Я маю засоби жити. Покидаючи дядька, я приручаю його вам, і під надійнішим доглядом його не можна було б залишити, капітане Катле. Я розповів вам усе це не тому, що вкидаюся в розпач, а з метою показати, що, служачи в Домбі, я не маю іншого виходу. Я маю їхати туди, куди мене відряжають, і брати те, що мені дають. Для дядька то й краще, що я маю від'їздити. Містер Домбі, як ви сами знаєте, капітане, ставиться до нього прихильно, і, в разі потреби, буде для нього кориснішим, коли я не навертатимусь йому на очі й не дратуватиму своєю присутністю. Отже, хай живе Вест-Індія, капітане Катле, як то каже матроська пісня:

— До порту Барбadosу, хлопці!
Веселіші!

— Покиньмо стару Англію, хлопці!
Веселіші!

— О, веселіші! о, веселіші! — заgrimів хор в особі капітана. Останній рядок долинув до вух голінного, ще не зовсім вихмеленого шкіпера, що жив насупротив. Шкіпер миттю скочив з ліжка, підбіг до вікна й на повен голос, дуже ефектно, підхопив приспівок. Коли йому не стало вже сили тягти останню ноту, він на ознаку дружнього привіту й на доказ того, що ще не задушився, рикнув жажливе «Аоу!» По цьому шкіпер зачинив вікно й ліг знову.

— А тепер, капітане Катле, — сказав Вальтер з заклопотаним виглядом, подаючи йому синій фрак і камізельку, — якщо ви підете та перекажете про мій од'їзд дядькові Солеві (він, власне, давно повинен би був знати про нього) я розпрощаюся з вами коло дверей і піду гуляти до самого вечора.

Капітан, проте, не виявляв великої охоти виконувати це доручення, а може, просто, не покладався на свої сили. Він зовсім по-іншому влаштував у своїх думках життя Вальтерове, так досконало опорядив найменші подробиці його і так часто віншував себе з своєю завбачливістю й мудрістю, що йому боляче було бачити, як усе це розсипається, і потрібне було велике напруження волі, щоб самому взяти участь у руйнуванні власних мрій. Важко було капітанові й розвантажити свій мозок од старих думок та взяти на борт зовсім новий вантаж зі швидкістю, яку вимагали обставини і не змішувати їх обох. Отже замість негайно одягти фрак та камізельку й виявити запал, який відповідав би настрою Вальтера, він рішуче відмовився вбиратися зараз у ці частини туалету й повідомив юнака, що в такій серйозній справі він мусить спершу «трохи погризти собі ніготь».

— Стара звичка, Вал-ре, якої я набув років п'ятдесят тому, — пояснив капітан. — Коли ти бачиш, що Нед Катл гризе нігті, Вал-ре, знай, що Нед Катл пішов на спід.

По цих словах він устромив між зуби свій залізний гачок, неначе то була рука і з мудрим виглядом філософської зосередженості, гідної такого поважного предмета, заходився всебічно обмірковувати питання.

— Єсть у мене приятель, — пробурмотів капітан ніби про себе, — який тепер саме плаває коло Цітбі; він дав би таку пораду в цій справі — так само як і в усякій іншій — що заломив би весь парламент. Його двічі викидали за борт, — додав капітан, — і це йому ані трохи не завадило. Коли вчився, то його три тижні поспіль бито залізним кільцем по голові, і він не став через це дурніший.

Не зважаючи на всю свою повагу до капітана Катля, Вальтер не міг не зрадіти з відсутності цього мудреця й живив надію, що цьому світлому розумові дадуть його справу на розгляд лише тоді, коли всі труднощі буде вже усунено.

— Як зовуть його, капітане Катле? — спитав Вальтер, вирішивши показати, що його цікавить друг капітана.

— Бансбі, — одповів капітан, — але, далєбі, для такої глови ім'я не має жадного значіння.

Капітан не роз'яснив докладно змісту своєї останньої похвали, а Вальтер не намагався пояснєнь. З притаманною його вдачі жвавїстю він почав перекидати в голові найважливіші моменти своєї справи і, глянувши на капітана, спостеріг, що той занурився в глибокодумні метикування і, дармащо пильно дивився на нього з-під своїх кушуватих брів, очевидно не бачив і не чув нічого.

І дійсно, капітан Катл обмірковував такі величезні пляни, що, замість вирнути, пішов на глибоке й ніяк не міг розшукати споду своєї проникливости. Поволі капітанові почало ставати цілком ясно, що тут трапилася якась помилка; що Вальтер, безсумнівно, щось плує; коли за Вєст-Індію й була розмова, то зовсім не в тому дусі, як переказує Вальтер, надто ще молодий і моторний; може, нарешті, то лише спосіб допомогти йому зробити кар'єру з незвичайною швідкістю. «Якщо», думав капітан, «між Вальтером та містером Домбі й існує якесь непорозуміння, то сказанє від приятеля їх обох одне доречне слово загладить та вирівняє все».

На підставі цього капітан Катл прийшов до таких висновків: він має честь бути знайомий з містером Домбі, перебувши в його товаристві вельми приємні пів години в Брайтоні, де той позичив їм гроші. Обидва вони — люди світські й чудово порозуміються, полагождать ці дрібні непорозуміння та перейдуть до діла. Отже йому, як приятелеві містера Домбі, треба податись до нього, не попереджаючи Вальтера, сказати льокаєві: «Повідомте, прошу; хлопче, що прийшов капітан Катл», конфіденційно перебалакати з ним, взявши за гудзика, з'ясувати все, довести все доладу, а тоді повернутися як переможець.

В міру того, як ці думки з'являлися в мозкові капітана Катля й набували певної форми та виразности, обличчя йому ясніло наче ранок, що поступається місцем блискучому дневі. Брови його, перед тим лиховісно насуплені, втратили їхній загрозливий вигляд і стали лагідні. Його очі, півзаплющені під тягарем розумових вправ, широко розплющилися. Усмішка, що спершу позначалася лише в трьох місцях — в правому кутку рота і в кутках обох очей, помалу пошири-

лася на все обличчя, досягла до лоба й підняла вгору його глянсуватий капелюх, немов і він, пірнувши разом із капітаном, тепер укупі з ним знову плавав на поверхні.

Аж ось капітан перестав гризти свої нігті й сказав:

— Ну, а тепер, хлопче, маеш допомогти мені вбратися в мої матроські штани, — капітан мав на оці синій фрак і камізелку.

Вальтер навряд чи уявляв собі, навіщо капітан так старанно зав'язує краватку, скручує кінчики її на зразок свинячого хвоста й просуває їх крізь масивне золоте кільце, де, певне на спомин про якогось померлого друга, виображений був нагробок, огорожений залізними ґратами. Навряд чи уявляв він, і навіщо висмикує капітан комір сорочки до того, що той прикрасив його наче парою шор; навіщо скинув він чоботи, а взув незрівняні вузьконосі черевики, що їх уживав лише в надзвичайних випадках.

Закінчивши нарешті, собі на втіху, свій туалет та оглянувши себе з голови до п'ят у дзеркальце з бритовного приладдя, зняте з цією метою з стіни, капітан узяв каракуватий ціпок і сказав, що готовий.

Хода капітанова, коли вони вийшли на вулицю, була більше самозадоволена ніж звичайно, але Вальтер склав її на нові черевики й не надав цьому великої ваги. Пройшовши трохи, вони зустріли жінку, яка продавала квіти. Капітан, немов його пройняла щаслива ідея, раптом спинився й купив найбільший пучок в її кошику — розкішний букет у вигляді віяла, коло двох з половиною футів у прогоні, з квітів найгарячіших кольорів.

Озброєний цим дарунком, капітан Катл мовчки йшов до дверей крамниці інструментального майстра, біля яких обидва вони спинилися.

— Ви зайдете? — спитав Вальтер.

— Так, — відповів капітан, почувуючи, що насамперед йому треба позбутися Вальтера і що передбачену візиту краще скласти пізніше.

— І ви нічого не забудете?

— Ні, — обіцяв капітан.

— А я піду прогуляюся, — сказав Вальтер, — і не буду заважати вам, капітане Катле.

— Гуляй собі довше, хлопче, — згукнув йому навздогін капітан. Вальтер, притакуючи, махнув рукою й пішов своєю дорогою.

Власне, в нього не було ніякої дороги, і він вирішив піти в поле та, вмостившись десь під деревом, спокійно обмірковувати своє невідоме майбутнє. Він не знав кращих ланів,

як, Гемпстедські, а найближчий шлях до них проходив повз будинок містера Домбі.

Будинок той, коли Вальтер, проходячи, глянув на нього, був поважний і темний як завжди. Жалюзі були спущені, але вікна на горішньому поверсі стояли відчинені, і завіси, розхитувані легеньким вітром, були єдиною зовнішньою ознакою життя. Проходячи, Вальтер стишив ходу і зідхнув з полегшенням, коли проминув будинок.

Проте, цікавість, що її завжди викликало в нього це місце після пригоди з Фльоренсою, примусила Вальтера озирнутися й глянути саме на вікна горішнього поверху. Поки він дивився на них, до дверей підїхала карета, з неї висів огрядний джентлмен у чорному вбранні з грубим золотим ланцюжком од годинника й увійшов у будинок. Згадавши трохи згодом про цього джентлмена та про його екіпаж, Вальтер не мав сумніву, що то доктор, і спитав себе, хто занедужав у господі містера Домбі. Але така гадка спала йому в голову пізніше, коли він одійшов од будинку й байдужно думав про щось інше.

Щоправда це інше було пов'язане з тим таки будинком. Вальтер тішив себе думкою, що може настане день, коли гарненька дівчинка, — його давня приятелька, яка завжди була так удячна йому й так раділа, зустрічаючись із ним — прихилить до нього й серце свого брата й вплине на поліпшення його долі.

Та думав він про це більше, щоб уявити собі, як Фльоренс згадуватиме за нього, ніж цікавлячись світовими благами. А всім інша — твердіша — думка шептала йому, що, як він і доживе до того часу, то буде далеко за морем, про нього забудуть, а вона тим часом одружиться, буде заможна, гордовита, щаслива. І не було причин сподіватися, що за такої зміни свого становища вона цікавитиметься ним більше ніж якоюсь дитячою іграшкою.

Але, ідеалізуючи гарненьке дитя, яке він знайшов колись заблудле коло приплаву, і ототожнюючи його із вдячністю, наївністю та правдою, Вальтер почервонів на згадку, що обмовив Фльоренс, уявивши собі, ніби вона може будь-коли стати гордовитою. Мрії Вальтерові були настільки химерні, що чи не меншою обмовою здавалося йому уявляти її дорослою жінкою, а не немудрим, вродливим, чарівним створінням, яким вона була за часів симпатичної місис Бравн. Одне слово, Вальтер прийшов до висновку, що розважати себе думками про Фльоренс — дуже нерозважливо, і що він зробить найкраще зберігши в душі її образ як щось дорогоцінне, недосяжне, незмінне та невиразне... невиразне в усім

Пройшовши трохи, вони зустріли жінку, яка продавала квіти.

опріч властивости тішити його й утримувати від нечесних вчинків.

Того дня Вальтер довго блукав ланами, прислухаючись до співів птахів, неділішніх дзвонів і до стишеного гамору міста; вдихаючи запашне повітря; то вдивляючись в далекий обрій, поза який йому доводилось мандрувати, то милуючись зеленими англійськими луками й рідним краєвидом. Та навряд чи хоч раз згадав він серйозно про свій од'їзд. Вальтер одкладав думки про нього з години на годину, з хвилини на другу і весь час плекав свої мрії.

Він залишив уже лани ззаду себе і в тім же мрійливому настрої плентався додому, коли почув спершу оклик чоловічим голосом, а далі й своє ім'я, вимовлене жінкою. Повернувшись здивований, він побачив карету, яка, проминувши його, спинилася неподалеку.

Фурман на передку, обернувшись назад, махав на нього бичем, а молода жінка, виткнувшись з віконця, подавала йому енергійні знаки. Підбігли до карети, він впізнав у молодій жінці міс Сюзану Ніпер, яка майже не тямилася з хвилювання.

— Стегсові Садки, містер Вальтере! — згукнула вона. — Де, прошу, Стегсові Садки? О, мерщій!

— Га? — не зрозумів Вальтер. — У чім річ?

— Ось, як бачите! — з розпачем у голосі звернувся до Вальтера фурман. — Вже цілісіньку годину ганяє отак мене ця молода леді й примушує повертати в завулки, звідки не можна виїхати. Багато поперевозив я пасажирів у цій кареті, але такого ще не бачив.

— Ви хочете проїхати до Стегсових Садків, Сюзано? — спитав Вальтер.

— Леле, вона таки хоче туди проїхати! Та де ж вони? — пробурчав фурман.

— Я не знаю, де вони, — верескнула Сюзана. — Я була там, містер Вальтер, один раз з міс Фльой і нашим голубчиком мастером Полем того дня, як ви знайшли міс Фльой у Сіті. Ми заблукали там з місис Річардс... і бик знавіснів... і старший син місис Річардс. Хоч я й їздила туди знову, я не можу пригадати де вони; мов у землю запалися. О, містер Вальтере, не кидайте мене! Покажіть, де Стегсові садки! Сердешний мастер Поль, його так кохає міс Фльой... ми всі, всі кохаємо його! О, містер Вальтере!

— Боже милий! — скрикнув Вальтер. — Що ж він — хворий?

— Гарненька квіточка! — бідкалася Сюзана, заломлюючи руки. — Він обов'язково хоче бачити свою колишню няньку,

і я їду привезти її до нього... місис Стегс, що живе в Поліних Садках...

Глибоко зворушений тим, що чув і всім серцем співчуваючи Сюзані, Вальтер, зрозумівши нарешті, чого вона хоче, з таким запалом узявся до роботи, що фурманові не легко було не відбитись од нього, коли він біг уперед, розпитуючи в усіх, де ті Стегсові Садки.

Та Стегсових Садків уже не існувало. Вони зникли з обличчя землі. Там, де колись стояли мізерні дачі, здіймали вгору голови палаци, і крізь гранітові колони їх бачити було залізничні колії. Занедбані ґрунти, що споконвіку правили за смітники, щезли, і на їхній смердячій землі вирости ряди крамниць, повних коштовного краму. По колишніх кривих вуличках аж кишіло пішоходців і екіпажів різного ґатунку. Нові вулиці, де нещодавно можна ще було потонути в болоті та покидьках, утворили тепер ціле місто, опоряджене з цілковитим комфортом і вигодами, за які передніш годі було й думати. Мости, що перше нікуди не вели, провадили тепер до вілл, садків, церков і громадських парків. Нові будівлі й нові вулиці росли з надзвичайною швидкістю й наче веле-тенський поїзд тяглися в поле.

Щодо околишньої людности, яка за часів її зароджування, барилася визнавати залізницю, то тепер вона вже порозумнішала і, каючись, як і годиться справжнім християнам, пишалася своєю могутньою квітнучою родичкою. Моделі залізниці були в мануфактурних крамницях, а залізничні газети — по вітринах книгарень. Існували залізничні готелі, кав'ярні, мебльовані кімнати, пансіони, мапи, панорами, плащі, пляшки, кошики на провізії й розписи поїздів; залізничні карети та кеби; залізничні омнібуси, залізничні вулиці та будинки; залізничні похлібці та паразити і підлесники різних ступнів. Дзигарі показували залізничий час, немов залізниця підкорила й саме сонце. Серед переможених був і сажотрус, — колишній Хома Невірний. Він мешкав тепер у великому триповерховому будинку і на прикрашеній позолотою табличці було зазначено, що він служить за рядчика механічної чистки залізничних димарів.

Вдень і вночі, безперестанку, наче кров, від серця й до серця цієї місцевости, припливали й відпливали галасливі потоки. Юрби народу та гори краму, який привозили та відвозили десятки разів на день, викликали шумування в цім місці безупинного руху. Навіть будинки, здавалося, завжди були наготові запакуватися й податися в путь. Знамениті члени парламенту, що двадцять років тому глузували з диких теорій інженерів і перешкоджали їм будувати залізницю,

мчали тепер на північ з годинником у руках і телеграмою попереджали про час свого прибуття. День і ніч свистіли переможці-паротяги або десь далеко на роботах, або плавко наближаючись до мети своєї подорожі і прослизнувши, наче приборкані дракони, до дебаркадеру, спинялися там, булькаючи, тремтячи й струшуючи стіни вокзала, немов їхні груди розпирала гаразд ще їми самими неусвідомлена потужна сила й невиконані ще важливі завдання.

Але від Стегсових Садків не лишилося й сліду.

— Нарешті, по довгих і надаремних розпитах, Вальтер, у супроводі Сюзани й фурмана, надібав людину, що мешкала давніш на тій зниклій землі. То був вищезгаданий добродій сажотрус, який відтоді дуже поситішав і стукав тепер у двері свого помешкання. Він, як виявилось, добре знає Тудла. Служить на залізниці, чи не так?

— Так, сер, так, — крикнула з глибини карети Сюзана Ніпер.

— Де живе він тепер? — кваплячися спитав Вальтер.

Тудл жив у власнім будинку залізничного Товариства, друга вулиця праворуч, перетяти двір і знову друга вулиця праворуч. Номер будинку — одинадцятий. Помилитися не можна. Треба тільки спитати Тудла-паровичника, і кожне покаже його будинок.

Не сподівавшись такого успіху Сюзана Ніпер висіла з карети, взяла під руку Вальтера й майже побігла вперед, звелівши фурманові чекати на них.

— Чи давно вже занедужав хлопчик, Сюзано? — спитав дорогою Вальтер.

— Дуже давно, але ніхто не може сказати, коли саме, — і з серця додала, — о, ці мені Блімбери!

— Блімбери! — повторив Вальтер.

— Я не хотіла би говорити погане про будь-кого, а надто про тих, кого хвалить маленький Поль, — сказала Сюзана, — але ніхто не має права заборонити мені бажати, щоб усіх Блімберів послали будувати нові шляхи і щоб ота міс Блімбер ішла на чолі їх із заступом у руці.

Міс Ніпер звела дух і пішла ще швидше, так ніби це побажання додало їй нових сил. Вальтер, важко дихаючи, поспішав за нею й не ставив уже нових запитань. Незабаром вони вдерлися в двері й опинилися в маленькій вітальні, повній дівори.

— Де місис Річардс? — згукнула Сюзана Ніпер, озираючись навкруги. — О, місис Річардс, місис Річардс, ходімте зі мною, моя любо.

— Та це ж Сюзана! — скрикнула здивована Полі, під-

бодячи своє чесне обличчя й випростуючи свою матерню по-
стать з-під купи дітей.

— Так, місис Річардс, я, — сказала Сюзана, — але хотіла би, щоб це була не я, хоч це й не дуже люб'язно з мого боку. Маленький Поль — трудно хворий і сьогодні ранком сказав татові, що бажає побачити свою мамку. І він, і міс Фльбой сподіваються, що ви поїдете до нас разом зі мною й з містером Вальтером, місис Річардс, забувши про минуле й уволите волю маленького Поля, що помирає. О, місис Річардс, помирає!

Сюзана Ніпер ридала. Бачивши, як вона плаче й почувши її слова, Полі й собі зайшлася сльозами. Всі діти (і нові в тому числі) оточили її, а містер Тудл, який тільки що повернувся з Бірмінгема й їв просто з миски свій обід, одклав на бік ніж і виделку, нап'яв на дружину шаль та капелюх, що висіли за дверима, пляснув її по сукні й промовив, скорше з батьківською сердечністю, ніж з проречистістю: «Поїхали, Полі!».

Вони повернулися до карети на багато раніше як думав фурман. Вальтер посадовив усередину Сюзану та місис Річардс і заліз на передок до фурмана, щоб той не заблукав знову. Біля дверей будинку містера Домбі він допоміг їм висісти, провів їх до передпокою, де між іншим угледів величезний букет, що нагадав йому букет, куплений цього ранку капітаном Катлем. Він охоче затримався б, щоб довідатись про здоров'я маленького хворого і в разі потреби прислужитись чимнебудь, та, опасуючись, що така поведінка може здатись містерові Домбі зухвалою, поволі пішов, стурбований і засмучений.

Не відійшов Вальтер од дверей і на п'ять хвилин ходи, як його навздогнав слуга й попросив повернутися. Вальтер пішов за ним і незабаром, пригнічуваний важким передчуттям, ступив у будинок.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

ПРО ЩО ЗАВЖДИ КАЗАЛИ ХВИЛИ

Поль ніколи не вставав уже з свого маленького ліжка. Байдужний до часу, він спокійно лежав, прислухаючися до вуличного гамору й уважно придивляючись до всього своїм допитливим оком.

Коли, просмикнувши крізь шамкі завіси, до кімнати його вдиралося соняшне проміння й золотою річкою леліло на стіні, Поль знав, що сонце вже вечоріє, і що небо червоне та прекрасне. Потім золоті відблиски зникали, на стіну наповзав присмерк і, дедалі глибшаючи, переходив у ніч. Тоді Поль думав про те, як ясно освітлюють лихтарі довжелезні вулиці, і як лагідно блищать зорі на небі. Його мрії чомусь дивно прагнули до річки, що, він знав, протекала велетенським містом. Він уявляв собі, яка темна повинна вона тепер бути, якою безодньою мусить здаватися, відбиваючи отари зорь і, найбільше,—як уперто котиться вона в далечінь, щоб зустрітись з морем.

Пізно. Кроки на вулиці ставали такі рідкі, що він чув, як вони наближались та віддалялися і, спостерігаючи з свого ліжка багатобарвний обід круг свічки та терпляче очікуючи дня, міг злічити їх. Єдине, що непокоїло його, була прудка річка. Іноді Поль одчував, що повинен спинити її або засипати піском, і голосно скрикував, бачивши, як необорна вода все ж таки тече собі далі. Та одне слово Фльоренси, що завжди сиділа коло нього, приводило дитя до пам'яті. Воно схиляло свою бідну головку їй на груди, розповідало Фльой свій сон і всміхалося.

Коли починало благословлятися на світ, Поль пантрував за сходом сонця, і коли веселе проміння його вдиралося до кімнати, він уявляв собі—уявляв! він бачив,—як високі башти церков підносяться до вранішнього неба; місто оживає, прокидаючись; річка, поблискуючи, біжить прудка, як і завжди; а на ланах висвічується роса. На вулиці, внизу,

починають потроху лунати знайомі йому звуки. Слуги в будинку повставали й взялися до роботи. В отворі дверей з'являються обличчя, і голоси ніжно питаються про його здоров'я. Поль завжди відповідає: «Мені вже краще. Багато вже краще, дякую вам. Перекажіть це й татові».

Поволі метушня дня, шум карет і возів, сновигання на товпу втомлювали його. Тоді він засипав (а може й не засипав) і його понімало неприємне відчуття невгамовного бігу тої хапливої річки.

— Невжеж вона ніколи не спиниться, Фльой? — подеколи питав він у сестри. — Вона, здається мені, несе мене геть звідси.

Фльой завжди вмiла заспокоїти Поля, і не було йому більшої насолоди, як намовити дівчину покласти голову на подушку біля нього й відпочити трохи.

— Ти все пильнуєш мене, Фльой, — казав він, — дозволь мені тепер попильнувати тебе. — Його обкладали подушками в одному з кутків ліжка, і, поки Фльоренс лежала поруч, він сидів, спираючися на них, час од часу нахилився поцілувати сестру й пошепки казав усім, хто приходив, що Фльой утомилася, бо багато, багато ночей не спала через нього.

Так пропливав гарячий, ясний поток дня, і знову на стіні починали танцювати золоті хвилі.

Його відвідували аж трое поважних лікарів. Вони, звичайно, чекали один на одного внизу, і тоді всі разом ішли нагору. В кімнаті було тихо, а Поль так уважно стежив за ними (хоч ніколи не питав ні в кого, що вони кажуть), що відрізняв навіть цокання їхніх годинників. Але найбільше цікавив Поля доктор Паркер Пепс, який завжди сiдав близько його ліжка, бо він давно вже чув, що цей джентлмен був біля його мами, коли та стиснула в обіймах Фльоренс і померла. Він не міг забути цього, любив за те доктора Пепса й не боявся його.

Люди круг його ліжка мінялися так само, як то було першої ночі в доктора Блімбера. Мінялися всі опріч Фльоренс. Фльоренс не мінялась ніколи. Те, що допіру був доктор Паркер Пепс, оберталосся на його батька, який сидів, схиливши голову на руку. Стара місис Піпчін, що куняла у вигіднім кріслі, часто оберталася на його тітку або на міс Токс. Поль любив розплющувати та заплющувати очі, без ніякого хвилювання спостерігаючи ці зміни. Лише одна постать з головою, схиленою на руку, врочиста та понура, поверталася так часто й залишалася так довго, що Поля почав уже брати сумнів, чи й справді вона існує. Побачивши її вночі, Поль навіть злякався.

— Фльой, — спитав він, — що це таке?

— Де, мій любий?

— Он, коло моїх ніг.

— Там нема нікого, опріч тата.

Постать підвела голову, звелась на ноги й, підійшовши ближче, промовила:

— Хлопчику мій! Хіба ж ти не впізнав мене?

Поль подивився їй в обличчя. Невже ж це й справді його батько? Та обличчя це, під поглядом хлопця, змінилося немов од^н болю і, раніш, як Поль устигнув простягти обидві руки, постать повернулася й поспіхом пішла з кімнати.

Серце Полеве калатало, коли він глянув на Фльоренс, але він знав, що хоче сказати сестра й спинив її, притиснувши свою شوку до її губ. Найближчого разу, помітивши знову цю постать, він озвався до неї:

— Не смутіться, любий тату. Я — цілком щасливий.

Батько підійшов і схилився над ліжком. Поль обіруч обхопив його за шию й кілька разів з притиском повторив ці слова. І відтоді Поль ніколи вже — ні вночі, ні вдень — не бачив батька в своїй кімнаті, але щоранку просив переказати йому, що чуває себе багато краще.

Скільки разів танцювали на стіні золоті хвилі, скільки ночей, на прикрість йому, котила до моря свої води чорна, чорна річка — Поль не рахував і не намагався дізнатися. Коли їхня ласкавість та його вдячність могли ще збільшитись, вони безперечно збільшувалися щодня. А скільки було тих днів — багато чи мало — не цікавило лагідного хлопця.

Якось уночі він думав про свою матір, портрет якої висів унизу, у вітальні. Йому здавалося, що вона любила Фльоренс кріпше ніж любив батько, бо вона ж обняла її, почувивши наближення смерті, а палкішого бажання не міг би мати й її брат, що так кохав свою сестру.

Перебіг думок викликав у нього охоту спитати, чи бачив він будь-коли матір. Він ніяк не міг згадати, казали йому про це чи ні; річка бо мчала страшенно прудко й застинала наче хмарами його мозок.

— Фльой, чи бачив я коли маму?

— Ні, голубчику. А що?

— А хіба ж я не бачив якесь миле обличчя, немов мамине, що дивилось на мене, коли я був ще немовля, Фльой?

Він питався нерішуче, ніби бачив перед собою якийсь не-виразний образ.

— Бачив, мій голубчику.

— Чий же, Фльой?

— Твоєї мамки; і часто.

— А де ж моя мамка? — звідався Поль. — Хіба й вона померла? Хіба ми всі померли, oprіч тебе?

На хвилинку, — може трохи довше, але, здалося, лише на хвилинку, — в кімнаті щось заворушилося і зараз же знову стихло. Фльоренс пополотніла, але всміхалася, і рука її, тремтячи, підтримувала голову брата.

— Покажи мені мою мамку, Фльой, прошу.

— Її немає тут, любий. Вона прийде завтра.

— Дякую, Фльой.

По цих словах Поль заплющив очі й заснув. Коли він прокинувся, сонце підбилося вже високо і був теплий, ясний день. Він полежав трохи, дивлячись на відчинене вікно, де вітер шамрив завісами та колихав їх у повітрі, і спитав:

— Це вже — завтра, Фльой? Вона прийшла?

— Здається, хтось поїхав по неї. Може, Сюзана.

Полеві причулося, ніби Фльоренс, коли він знову заплющував очі, сказала, що вона зараз повернеться, та йому не хотілося розплющувати очей і подивитися. Фльоренс додержала слова—а, може, вона й не виходила—тільки перше, що він почув, був шум на сходах. Тоді Поль прокинувся душею і тілом і сів у своїм ліжку. Всі стояли круг нього. Перед ним не було вже туману, як подеколи вночі. Він упізнав усіх і назвав на ймення.

— А це хто? Моя мамка? — спитало дитя, з щасливою усмішкою дивлячися в обличчя жінки, яка на той час увіходила до кімнати.

Так, так! Стороння людина не заплакала б, побачивши його, не називала би його своїм любим, своїм милим хлопчиком, своїм бідним, коханим дитятком. Жадна інша жінка не схилилася б над його ліжком, не взяла би його схудлої руки й не піднесла її спершу до губ собі, а тоді — до серця, наче людина, що має деяке право пестити його. Жадна інша жінка не забула би так за всіх, oprіч його та Фльой, і не виявила б стільки ніжності та жалю.

— Що за миле, добре обличчя, Фльой! — мовив Поль. — Я радий бачити його знову. Не відходьте, мамко, сійте тут.

Всі почуття його були збуджені, і він почув ще одне знайоме ім'я.

— Хто сказав: Вальтер? — спитав він, озираючись, — Хтось сказав: Вальтер. А він тут? Мені дуже хотілося б побачити його.

Ніхто не відповів безпосередньо Полеві, але він чув, як батько його звелів Сюзані: «Верніть його. Нехай прийде сюди». По недовгим чеканні, під час якого Поль, усміхаючись, з цікавістю розглядав свою мамку й бачив, що вона не забула

ні його, ні Фльоренс, приведено й Вальтера. Його одверте обличчя, невимушена поведінка й веселі очі завжди подобалися Полеві і, вздрівши його, дитя простягло йому свою руку й сказало: «Прощайте»!

— Прощайте! Дитино моя! — скрикнула місис Піпчін, підбігаючи до його ліжка. — До побачення!

На мить Поль глянув на місис Піпчін тим мудрим поглядом, яким дивився на неї колись коло коминка.

— А, так, — примирчим тоном сказав він, — до побачення! До побачення, Вальтере! — повторив він, знову повертаючися до нього й простягаючи свою руку. — А де тато?

Він почув на своїх грудях батьківський подих, раніш як слова ці злетіли йому з губ.

— Не забувайте за Вальтера, татуню, — прошепотів він, уп'явшись очима йому в обличчя. — Не забувайте за Вальтера. Я любив Вальтера. — Квола ручка ще раз майнула в повітрі, коли він знову згукнув: «Прощайте, Вальтере!»

— А тепер покладіть мене, — попросив він, — і нехай Фльой підійде ближче, щоб я бачив її.

Брат і сестра обнялися й щільно пригорнулись одне до одного, хвилі золотавого світла впали в кімнату й залляли їх.

— Як швидко тече річка між зелених берегів і очерету, Фльой! Та й до моря уже близько. Он, я чую його хвилі. Вони завжди говорять так.

Потім він сказав, що гойдання човна на хвилях заколисує його. Які зелені, зелені тепер береги, які чудові квіти ростуть на них і який височенний очерет! Ось човен вплив уже в море, але сковзає, тихо, тихо. А он і берег. Та хто ж то стоїть на міліні?

Він згорнув руки, як робив завжди, коли молився. Він не відняв рук од Фльоренси, тільки згорнув їх за її шиєю.

— Мама схожа на тебе, Фльой. Я впізнав її з обличчя. Скажи лиш ім, що картина над сходами в доктора Блімбера не така божественна. Світло над її головою починає падати й на мене, я зближаюся з нею.

Золотий сніп на стіні затремтів знову, і ніщо інше в кімнаті не ворушилося. Стара, стара знайома! Знайома, що прийшла до нас з нашим першим подихом і лишиться незмінна, доки існує наш рід, а перекіт небесний не згорнеться як сувертень. Стара, стара знайома — Смерть!

Подякуйте ж богіві ви всі, що бачили її, за ще старішу знайому — Безсмертя. І нехай янголи малих дітей глянуть на нас близьким оком, коли прудка річка понесе до океану й нас!

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

КАПІТАН КАТЛ БЕРЕТЬСЯ ОБОРУДУВАТИ СПРАВУ МОЛОДИХ ЛЮДЕЙ

Капітан Катл, виявляючи свій дивовижний хист до неомірно-глибокодумних комбінувань, яким, він щиро в це вірив, його обдарувала природа, у цю неділю, повну важливих подій, виправився до містера Домбі. Дорогою він раз-у-раз підморгував на свою надзвичайну мудрість і нарешті в усім блиску своїх вузьконосих черевиків став перед очі Тавлінсона. З глибоким жалем довідавшись од цього індивіда про горе, що загрожувало родині, делікатний капітан в замішанні відчалив назад. На ознаку свого співчуття він залишив букета, а просячи переказати свій привіт усій родині в цілому, висловив надію, що й за теперішніх обставин вони добре триматимуться проти вітру, і по-приятельському дав на здогад, що «зазирне» ще завтра.

Привіт капітанів ніколи не було переказано. Букет капітанів, пролежавши цілу ніч у сінях, ранком був виметений на смітник, а всі пляни капітанові, потрапивши в одну й ту саму катастрофу, були розчавлені разом з його великими сподіванками та величними намірами. Так коли завалюється поросла лісом гора, разом із деревами гинуть і гілки, і кущі.

Повернувшись додому з довгої прогулянки з таким пам'ятним кінцем, Вальтер був занадто схвилюваний поперше потребою говорити про свій од'їзд, а подруге — сценою, свідком якої щойно був, і через те не помітив ні того, що капітан не попередив його, як обіцяв, ні того, що капітан за допомогою свого гачка робив йому застережливі знаки. Сигнали, правда, не було розраховано на те, щоб хтось зрозумів їх, хоч як пильно в них удивлятися. На зразок хінських учених, які, переказують, на своїх зборах креслять у повітрі слова, що їх абсолютно неможливо вимовити, капітан викручував гачком такі викрутні та кривульки, що, не знавши заделегідь їхньої таємниці, ніхто не міг би второпати їх.

Ознайомившись з тим, що сталося, капітан одмовився від своїх спроб, бо бачив, що перемовитися щирим словом з містером Домбі ще перед од'їздом Вальтера йому навряд чи пощастить. Розуміючи, проте, і конечність сказати про все Солеві Джілсу, і неминучість од'їзда Вальтера, він усе ж таки мав незламну певність, що він — Нед Катл — як ніхто може дійти згоди з містером Домбі, і щоб остаточно оборудувати Вальтерові справи, годі їм обом зійтись до купи. Капітан бо не міг забути, як чудово порозумілися вони тоді в Брайтоні; як доречно кожен з них укидав слово в мову бесідника; як досконало обізнали вони один одного. Врешті ж це він — Нед Катл — указав цей останній, крайній засіб і з таким успіхом закінчив їхнє перше побачення. На підставі цього він заспокоїв себе міркуванням про те, що хоч Нед Катл — майже непотрібний тепер, і тому, під тиском обставин, доводиться тимчасово лягти в дрейф, та за ходового вітру він розпустить вітрила і рознесе все перед собою.

Під впливом цієї добротливої омани капітан Катл, слухаючи Вальтерове оповідання й упускаючи сльози на комір своєї сорочки, дійшов того, що запитав себе, чи не було б дипломатичним при першій же зустрічі запросити містера Домбі на Брігсову Площу покуштувати баранячих котлет, і там за дружньою шклянкою обговорити з ним питання про майбутнє його друга. Тільки нервовість місис Мек-Стінджер і передбачування випадку, коли вона, підслуховуючи в коридорі, може вибухнути яким напученням непохвального змісту, стримали гостинні думки капітанові і стали на заваді їхньому здійсненню.

Єдине було ясно для капітана — Вальтер, що задумано сидів оце над незайманим обідом і з скромности не уявляв собі свого справжнього становища, Вальтер тепер, можна сказати, став членом родини містера Домбі. Він брав безпосередню участь у події, яку сам з таким піднесенням списує. За нього згадано, за нього клопоталися, і тепер доля юнака мусить надто цікавити його патрона. Коли капітан і вагався трохи щодо остаточних висновків, то в його не було ніякого сумніву щодо миротворчого впливу оповідання Вальтера на душу інструментального майстра. Отже, скориставшись з принагідного моменту, він схарактеризував своєму приятелеві призначення до Вест-Індії як ознаку надзвичайної прихильности до хлопця і заклався на сто тисяч фунтів, що Вальтерові корисна буде така далека подорож, і що за неї він дістане гарненьку премію.

Новина, що вдарила в маленьку вітальню наче блискавка, спершу приголомшила Соломона Джілса й боляче вразила

його серце. Та капітан стелив перед його притуманеними очима такі золоті крайовиди; так таємничо натякав на випадок з Вітінгтоном; з таким умінням переказував оповідання Вальтера і так широко тлумачив його як потверження своїх колишніх пророкувань та як великий поступ до здійснення романтичної легенди про чарівну Пег, що просто засліпив старого. Вальтер з свого боку вдавав ніби він повний надій та запалу; певний, що невдовзі повернеться додому; і так красномовно притакував капітанові головою та потирав собі руки, що Соломон, глянувши на нього, а потім на капітана Катля, почав думати, що і йому слід радіти.

— Але ви ж знаєте, я відбився від часу, — сказав він собі на оправдання й нервово перебіг пальцями по всіх гудзиках свого фрака, спершу вниз, а тоді вгору, немов то були чотки. — Мені дуже хотілося б, щоб мій дорогий хлопчик жив зі мною. Це — старосвітський погляд, я знаю. Він завжди любив море. Він, — і старий допитливо зиркнув на Вальтера, — він радий, що їде.

— Дядю Соле — скрикнув Вальтер, — якщо ви будете казати таке, я не поїду. Ні, капітане Катле, не поїду. Коли мій дядько гадає, що я радий їхати, то нехай мене призначають хоч на посаду губернатора всіх Вест-Індських островів, — я не поїду. Годі вже.

— Вал-ре, хлопче, тримайся цупко! — сказав капітан. — Соле Джілсе, зверніть увагу на вашого небожа.

Стежачи очима за величним рухом гачка капітанова, старий глянув на Вальтера.

— Одне невеличке судно, — промовив капітан, надиханий алегорією, в яку він поринав, — вирушає кудись у дорогу. Яке ім'я написано на цьому судні? Гей? або, — капітан підніс голос, підкреслюючи свої останні слова, — або Джілс?

— Неде, — сказав старий, притягаючи Вальтера до себе й ніжно беручи його за руку, — я знаю; я знаю. Звичайно ж я знаю, що Валі завжди вважав на мене більше, ніж на самого себе. Я певний цього. Коли я кажу, що він радий їхати, то це значить — я маю надію, що він радий. Та, бачите Неде і ти, Вальтере, це настільки нове й несподіване для мене! Я ж бо, кажу, одбився від часу, а, головно, не маю коштів. Чи й справді це так хороше для нього? — спитав старий, схвильовано поглядаючи то на Вальтера, то на капітана. — Чи правда все це, та чи певне воно. Я ладний помиритися з усім, аби з того був який пожиток для Валі, але я зовсім не хочу, щоб він задля мене наражався на небезпеку або ховався з чимсь. Ну, Неде, — удався старий до капітана, що не зважаючи на свої дипломатичні здібності, виявив явне

замішання, — скажіть же мені відверто, чи щирі ви з вашим старим другом? Кажіть, Неде Катле! Чи немає тут чогось недомовленого? Чи повинен він їхати? Як то сталося, що ви довідались про все перший і чому?

Що це було змагання любови та самопожертви, то в нього, на велике задоволення капітанове, вступив Вальтер, і спільними силами вони намагалися прихилити до свого пляна й Соля Джілса, або, вірніш, так затуркали йому голову, що старий не міг нічого добрати.

Та й часу добирати лишалося замало, бо одного з найближчих днів од містера Каркера-управителя Вальтер дістав всі потрібні документи й повідомлення про те, що «Син і Спадкоємець» одпливає десь за два тижні. Заклопотаний готуваннями до від'їзду, що його Вальтер прискорював як міг, старий губив і рештки самовладання, які були в нього, а час од'їзду наближався швидко.

Капітан, який щодня довідувався в Вальтера про його справи, не бачив слушної нагоди з'ясувати становище. Обміркувавши цей факт і зваживши всі несприятливі обставини моменту, капітан якось натрапив на блискучу ідею. Він одвідає містера Каркера і спробує намацати ґрунт у нього.

Ідея ця вельми сподобалася капітану Катлеві. То був момент надхнення, коли він, поснідавши, сидів у себе й покурював люльку. Ідея була варта тютюну. Вона повинна заспокоїти його чесне сумління, трохи зніяковіле через признання Вальтера й слова Джілса, і буде чудовим доказом глибокої дружби. Він з усіх боків помацає містера Каркера і поговорить із ним багато чи мало, залежно від того, яка в джентлмена вдача і як легко з ним порозумітися.

Отже, не боячись зустрітися з Вальтером (який, він знав, на той час упаковувався вдома), капітан Катл знову взув свої гостроносі черевики, встромив у краватку жалібну шпильку й вирушив у другу експедицію.

На цей раз він не купував вмилоствивного букета, бо йшов до ділової установи, а зате прикрасив петельку маленьким соняшником, що надавав йому селянського вигляду. З цим соняшником, з каракуватим ціпком та глянсуватим капелюхом капітан попростував до контори торговельного дому «Домбі й Син».

Випивши, щоб зібрати до купи думки, шклянку рому з гарячою водою, капітан, щоб не випарувався його гарний вплив, вихопився з сусіднього шинку, миттю перетяв двір і зненацька став перед містером Перчем.

— Приятелю, — переконливим тоном звернувся до нього капітан, — одного з ваших начальників звать Каркер.

Містер Перч згодився, але дав відвідувачеві на розум, що все начальство в роботі й не хоче, щоб його турбували.

— Слухайте, приятелю, — коло самого вуха містера Перча сказав капітан, — мое ім'я — капітан Катл.

Капітан мало не потяг Перча по-приятельськи гачком до себе, але той ухилився від цього не стільки з зневаги до капітана, скільки згадавши, що якби цей інструмент побачила місис Перч у своїм становищі, то всі надії її могли би марно розвіятись.

— Якщо ви при нагоді ласкаво повідомите, що капітан Катл тут, то я чекатиму, — мовив капітан.

Сказавши це, капітан сів на дзиглик містера Перча, стиснув між колінами глянсуватий капелюх (не пошкодивши його форми, бо ніяка сила людська не могла зігнути його), видобув звідти хусточку, витер нею собі лоба і нібито відсвіжився.

Далі він гачком пригладив волосся на своїй голові й став розглядати контору, дивлячись на клярків з неприхованою пошаною.

Урівноваженість капітана була така непрониклива, і весь він здавався такою таємничою істотою, що посланець Перч оторопів.

— Як, казали ви, звать вас? — спитав містер Перч, нахилиючись, бо капітан же сидів на дзиглику.

— Капітан... — мовив той низьким, хрипким голосом.

— Так, — головою притакнувши, сказав Перч.

— Катл.

— А! — тим же тоном відповів Перч, бо дипломатія капітана впливала на нього надзвичайно. — Піду подивлюся, може він і звільнився тепер. Не знаю. Мабуть, на хвилинку його й можна буде побачити.

— А, хлопче! та я більше як на хвилинку й не затримаю його, — запевнив капітан, кивнувши паважно головою.

Перч незабаром повернувся й сказав:

— Чи не пройдете ви сюди, капітане Катле?

Містер Каркер-управитель стояв на килимі перед порожнім коминком, і коли капітан увійшов, кинув на нього не дуже підбадьорливим оком.

— Містер Каркер? — спитав капітан Катл.

— Я думаю, що так, — одповів містер Каркер, виносячи на явність усі свої зуби.

Капітан усмішкою схвалив таку відповідь. Вона здалася йому потішною.

— Бачите, — почав капітан, розглядаючи маленьку кімнатку й бачачи те, що дозволяв комір його сорочки, —

я сам — моряк, містер Каркере, а Вальтер, що тут у вас на книгах — майже син мені.

— Вальтер Гей? — спитав містер Каркер, знову показуючи всі свої зуби.

— Вал-р Гей, — ствердив капітан. — Правильно! — В манірах капітанових бачити було теплу хвалу спритності містера Каркера. — Я кривий приятель хлопця і його дядька. Може, — додав капітан, — ви чули мое ім'я від вашого шефа?

— Ні, — одказував містер Каркер, ще лютіше вищеривши зуби.

— Ну, — вів далі капітан, — я маю приємність бути знайомим із ним. Я їздив до нього на Сасекський берег з моїм другом Вал-ром, коли... одне слово, в одній невеличкій справі, — і капітан хитнув головою проречисто, невимушено й разом із тим поважно. — Ви, насмілюся думати, пригадуєте?

— Я думаю, — сказав містер Каркер. — Я мав за честь урегулювати цю справу.

— Авжеж, — мовив капітан. — Знову таки правильно! Ви ж і врегулювали. Тепер я узяв сміливість прийти до вас сюди...

— Може ви сіли би? — запропонував, усміхаючись, містер Каркер.

— Спасибі, — відповів капітан, скориставшись пропозицією. — Розмовляти завжди вигідніше сидячи. — Чи не сіли б і ви самі?

— Ні, дякую, — одмовився управитель, стоячи, напевне, з набутої взимку навички, спиною до коминка й дивлячись на капітана кожним зубом і ясною. — Ви, казали, взяли сміливість... хоч тут нема нічого...

— Красно дякую, друже, — мовив капітан. — прийти сюди в справі мого молодого приятеля — Вал-ра Гея. Соль Джілс — його дядько — людина вчена і в учених питаннях — дока. Та його не можна назвати ловким моряком, бо він зовсім не практик. Вал-р — хлопець цілком опоряджений, та йому бракує десятої клепки — це його скромність. Тепер ось що я хотів би сказати вам, — капітан стишив голос до конфіденційного шепоту, — як друзів: так, щоб воно лишалося тільки між мною та вами й на мою відповідальність, доки не з'явиться ваш шеф, і я не візьму його на абордаж. Чи все тут гаразд і чи за ходового вітру відчалує Вал-р?

— Що ви розумієте під цим, капітане Катле? — спитав містер Каркер, піднімаючи поли фракa й стаючи в оборонну позицію. — Ви — людина практична. Що ви розумієте під цим?

Жадне зі згаданих вище невимовних хінських слів не

могло би віддати всіх тонкощів хитрючого погляда капітанового.

— Годи бо вам! — осмілив капітан. — Що я розумію? Ви скажіть — маю я рацію чи помиляюся?

Підбадьорений і спонуканий ввічливою посмішкою містера Каркера капітан висловив своїми очима стільки, що вважав за можливе й собі поставити запитання, немов дав уже вичерпні пояснення.

— Маєте рацію, безсумнівно, — сказав містер Каркер.

— Значить, він одчалує за сприятливої години? — скрикнув капітан Катл.

Містер Каркер ухвально посміхнувся.

— Ходовий і міцний вітер? — вів капітан далі.

Містер Каркер усміхнувся знову.

— Ага! — з полегшенням згукнув задоволений капітан. — Я добре знав це й так і казав Вал-рові. Дякую вам дуже.

— Гей може сподіватись на блискуче майбутнє, — зауважив містер Каркер, ще ширше розтягаючи свій рот. — Перед ним — цілий світ.

— Цілий світ і дружина, як то кажуть, — у надпориві додав капітан.

При слові «дружина», яке він вимовив незнарошне, капітан раптом спинився, знову підморгнув, настроїв на каракуватий ціпок свій капелюх, закрутив ціпок і скося глянув на свого друга, що все ще всміхався.

— Закладаю на пляшку ямайського рому, — мовив капітан, втупивши в нього очі, — що я знаю, чого ви смієтесь.

Містер Каркер усміхнувся ще ширше.

— Воно не вийде звідси? — капітан стукнув своїм ціпком у двері, щоб впевнитися, що вони зачиненні.

— Ні на палець, — заспокоїв його містер Каркер.

— Ви, певне, думаете про те, що починається з великого «Ф»?

Містер Каркер не заперечував.

— А далі щось як «л», а потім «ь»?

Містер Каркер ще раз усміхнувся.

— Я знову вгадав! — прошептав капітан і червона смужка на його лобі переможно набрякла.

На відповідь містер Каркер усе всміхався й притакуючи хитав головою. Тоді капітан Катл підвівся, стиснув йому руку й палко запевнив, що обидва вони йдуть одним і тим самим галсом і що він (Катл) давно вже тримається його.

— Він познайомився з нею, — сказав капітан таємничо та урочисто, як вимагала того серйозність питання, — в незвичайний спосіб. Пригадуєте, він знайшов її на вулиці,

коли вона була майже немовлятко. Відтоді він кохає її, а вона його, як можуть кохатись самі молодята. Ми — Соль Джілс і я — завжди казали, що вони створені один для одного.

Ні кішка, ні мавпа, ні гієна, ні сама смерть не показали би капітанові більше зубів, ніж показав містер Каркер під час його останньої репліки.

— Вітер взагалі дме з того боку, — занотував щасливий капітан. — І вітер, і течія, як бачите, ідуть в одному напрямку. Завважте, що того дня він був напохваті.

— Надзвичайно сприятлива для його надій ознака, — сказав містер Каркер.

— Завважте знов таки, що його взяли на причал і другого дня, — провадив капітан своєї — Що ж може кинути його на волю хвиль тепер?

-- Нічого, — відповів містер Каркер.

— Ще раз маєте рацію, — знову стиснув йому руку капітан. — Нічого. Держитесь цупко! Здається син — гарненький такий хлопчик — помер?

— Так, син помер, — ствердив містер Каркер.

— А ось вам і другий хлопець навзамін, — вирік капітан. — Небіж ученого дядька! Небіж Соля Джілса! Вал-р! Вал-р служить уже у вас! І, — капітан поволі підносив голос, готуючи свого бесідника до прикінцевого вибуху, — і він щодня ходить од Соля Джілса до вашої контори!

Поблажливість, з якою капітан при кожній фразі ніжно підштовхував під лікоть містера Каркера, міг перевищити тільки надпорив, у яким капітан одхилився назад і глянув на нього, закінчивши останній блискучий зразок своєї проречистости. Перейми при народженні такого майстерного твору здіймали високо вгору його широку синю камізельку, а ніс з тої ж причини запалився ще більше.

— Правий я? — звідався капітан.

— Капітане Катле, — відповів містер Каркер, на хвилинку дивно якомсь схилившись мало не до колін, немов хотів звитися в клубок, — ваші погляди в усім, що торкається Вальтера Гея, абсолютно й бездоганно правильні. Я гадаю, ми говоримо конфіденційно.

— Слово чести! — ствердив капітан. — Ні звука!

— Йому, або нікому?

Капітан Катл насупив брови й похитав головою.

— Це тільки для вашого заспокоєння й до керування в дальшому.

— Щиро дякую. Безперечно так, — одповів капітан, нашорошуючи вуха.

— Я не вагаючись скажу, що ви не помиляєтесь. Ви точно врахували всі можливості!

— А щодо вашого шефа, — мовив капітан, — то краще нам побачитись при слушній нагоді. Часу ще досить.

— Часу досить, — повторив містер Каркер, розтягнувши рота від вуха до вуха і не вимовивши ці слова, а лише доторкнувшись язиком до губ.

— Скільки я тепер знаю, Вал-р на шляху до багатства. Так казав я й давніш, — мовив капітан.

— На шляху до багатства, — в той же німий спосіб повторив містер Каркер.

— І ця маленька його подорож, насмілюся гадати — буденна річ і початок його кар'єри у вас.

— Початок його кар'єри, — безгучно погодився містер Каркер.

— Отже, скільки я бачу, поспішати нема куди, і я тепер цілком заспокоївся.

Містер Каркер так само німо погоджувався, і капітан Катл остаточно пересвідчився, що це одна з найприємніших осіб, яких він будь-коли стрічав, і що навіть містерові Домбі не завадило б повчитися в його. Через це капітан ще раз люб'язно подав йому свою величезну лапу (що кольором скидалася на стару колоду) і стиснув її, залишивши на тендітній шкірі управителя сліди своєї долони.

— Ну, час добрий! — сказав капітан. — Я людина не балакуча, але мушу подякувати вам за дружнє та щире ставлення. Ви не сердитесь, що я так надокучив вам?

— Ані трохи, — була відповідь.

— Спасибі. Моя гавань не обширна; — капітан обернувся знову, — але досить затишна. Якщо будете колись поблизу Бригської Площі, номер дев'ять — занотуйте, може? — і захочете здертись на другий поверх, не звертаючи уваги на те, що можуть сказати вам унизу, я пишатимуся вашою візитом.

По цім гостиннім запрошенні капітан сказав: «До побачення» і вийшов, зачинивши по собі двері. Містер Каркер усе ще стояв коло коминка. В його хитрих очах та догодливих манірах; в його брехливом роті, що розтягувався, але не сміявся; в його краватці без єдиної цяточки та в бурцях, навіть в рухах руки, якою він раз-по-раз проводив собі по лагідному обличчю й розглажував свою сліпучо-білу білизну, було щось безнадійно котяче.

Наївний капітан пішов такий задоволений, що його широкий синій фрак здавався новим. «Держися цупко, Неде!» казав він до себе. «Гарненьку справу оборудував ти сьогодні для наших молодят».

Не тямлячись з радощів, певний своєї близькості тепер і передбачаючи ще більшу близькість до фірми «Домбі й Син» у майбутньому, він не стримався і в першій кімнаті пожартував трохи з містером Перчем, спитавши, чи й досі ще в конторі всі в роботі. Проте, щоб не образити службовця, що лише виконав свій обов'язок, кіпітан зараз же пошепки спитав, чи не має він охоти перехилити шклянку грогу, і сказав, що в разі згоди, він радо почастує їбго.

Перед самим одходом капітан не помалу здивував усіх клярків, оглянувши з центральної точки зору помешкання контори, як частину проектів, зв'язаних з долею його молодого друга. Найбільше захопила його кімнатка касира, та він задовольнився тим, що глянув на неї прихильним оком і люб'язно віддавши кляркам загальний поклін, ввічливий і разом із тим протекторський, вийшов у двір. Незабаром до нього приєднався містер Перч, і він повів цього джентлмена до таверни, де поспіхом справдив свою обіцянку, бо час містера Перча був вартий великих грошей.

— Я пропоную тост, — мовив капітан. — За Вал-ра!

— За кого? — перепитав містер Перч.

— За Вал-ра! — повторив капітан грімним голосом.

Містер Перч, який замолоду чув щось про такого поета, не заперечував. Його здивувало лише, що капітан випити за поета прийшов аж до Сіті. А втім, якби капітан запропонував йому спорудити в міському сквері пам'ятник якомусь поетові — скажімо, Шекспірові, містер Перч здивувався б не більше. В цілому, капітан був така таємнича та незрозуміла особа, що містер Перч поклав не розповідати про нього своїй дружині, щоб це не спричинилося до яких неприємних наслідків.

Таємничим та незрозумілим, навіть для своїх друзів, капітан залишався цілий день. Він пишався тим, що так ловко оборудував справу молодят, і якби Вальтер не думав, що він підморгує та кривить гримаси з радощів, що їм пощастило охитрувати старого Джілса, то капітан зрадив би себе ще перед вечором. Тепер же він зберіг свій секрет і пішов од інструментального майстра, так заломивши набакир свій глянсуватий капелюх і так запальчасто виблискуючи очима, що місис Мек-Стінджер, угледивши його, заховалася за двері і не вийшла навіть подивитися на свої кохані діти, доки не переконалася, що капітан вже в своїй кімнаті.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

БАТЬКО Й ДОНЬКА

У будинку містера Домбі метушня. По сходах безгучно шмигляють слуги. Вони раз-у-раз збираються купками, довго сидять за столом, багато їдять та п'ють за жорстоким, нечестивим звичаєм. Місис Вікем з повними сліз очима розказує сумні анекдоти, запевняє, ніби живши ще в місис Піпчін, вона провіщала це, п'є елю більше ніж звичайно, вельми зажурена, але люб'язна. Куховарка перебуває в такому ж настрої. Вона обіцяє подати до вечері пряжене м'ясо і плаче з переповні серця й через цибулю. Тавлінсон починає вбачати в усім перст долі і питається, чи жилося кому гаразд у цім наріжнім будинку. І всім їм здається, ніби це сталося вже давно, дарма, що дитя, спокійне й прекрасне, лежить ще тут у своїм маленькім ліжку.

Вечері приходять кілька відвідувачів — нечутних одвідувачів у повстяних черевиках. Вони були вже тут давніше. Разом із ними привозять і ліжко останнього відпочинку, яке видається таким недоречним для дитини, що спить. Увесь цей час нещасного батька не бачать навіть слуги. Він сидить у найтемнішій кутку свого темного кабінету, коли туди хтось увиходить. Здається, не ворушиться й іншого часу; хіба що пройде кілька разів з кінця в кінець кімнати. Проте, ранком у будинку переказують, ніби пізно вночі він знявся нагору і сидів там — у спальні сина — до світанку.

В конторі, у Сіті, віконниці на нижньому поверсі все ще зачинені. Запалені лампи на бюрках бліднуть перед денним світлом, що просмикується крізь шпари, а денне світло мерхне перед лампами, і все оповиває незвичайна сутінь. Роботи там небагато. Клярки не схильні працювати сьогодні і йдуть їсти вскладку січеники та кататися човном. Посланець Перч не квапиться виконувати доручення, часто опиняється в тавернах, запрошуваний од друзів, і розводиться там про марність земних справ. Він повертається додому —

до Болс-Понду — раніше як завжди й частує місис Перч баранячими котлетами та шотландським елем. Містер Каркер-управитель нікого не частує, і ніхто його нікуди не запрошує. Сам один у своїй кімнаті він цілий день показує зуби, і можна подумати, що з його путі усунуто якусь перепону, і тепер перед ним стелеться вільний шлях.

Ось рожеві діти, що живуть просто будинку містера Домбі, виткнули голови з вікон їхньої дитячої світлиці. На вулиці ж бо коло дверей стоїть четверко коней з перами на голові. Пера дрижать і на колісниці, в яку їх запряжено. І вони, і загін людей з шарфами та жезлами збирають цілу юрбу цікавих. Штукар, що крутить таз, напинає широкий плащ на своє гарне вбрання, а його дружина з важучим немовлям на правій руці спиняється, щоб подивитися. Скоро ж виносять труну, яку так легко нести, вона міцніше пригортає до себе своє немовля, а нянька просить наймолодше з рожевих дітей угамувати свій веселий настрій, коли воно показує пухким пальчиком і питається в неї «Що це?»

Аж ось, між купками слуг в чорних убраннях і жінками в сльозах, сіньми проходить містер Домбі й простує до карети, що чекає на нього. Туга й недоля, як кажуть глядачі, не пригнітили його. Він випростаний як і завжди. Його хода впевнена не менше ніж звичайно. Він не затуляє вида хусткою і дивиться просто перед себе. Щоправда, обличчя його трохи схудло і зблідло, але вираз на нім не змінився. Він сідає в карету разом з трьома іншими джентлменами. Віддалік тремтять ще пера, а штукар починає вже крутити свій таз, і та ж таки юрба захоплюється тепер ним. Тільки дружина його вправляється з карнавкою не так спритно, як завжди. Похорон дитини звів її на думку, що може й її, загорнене в приношену шаль немовля, не виросте, не носитиме трика тілесного кольору, а на голові — блакитного ковпака й не виламуватиметься в болоті.

Жалібний похід наближається до церкви, до тої церкви, де хлопчикові дали все, що незабаром лишиться від нього на землі — ім'я. Все, що померло в нім, кладуть поруч із тліном його матері. Це — добре. Фльоренс під час своїх самотніх, — о яких самотніх тепер! — прогулянок щодня проходитьиме повз їхні останки.

Коли відправу відбули, і священник пішов, містер Домбі озиряється й стиха питає, чи тут уже той чоловік, який має вирізбити напис на таблиці.

Хтось ступає наперед і відповідає: «Тут».

Містер Домбі пояснює йому, де він хоче примістити таблицю, показує на стіні форму її та розміри й просить зро-

бити її подібною до таблиці над склепом матері. Потім олівцем він пише текста, передає його майстрові й додає:

— Я хотів би, щоб ви зробили її негайно.

— Буде зроблено негайно, сер.

— Як бачите, треба написати лише ім'я та вік.

Чоловік уклоняється, дивиться на записку й вагається. Містер Домбі, не помічаючи його хвилювання, завертається й іде до виходу.

— Вибачте, сер, — легенько доторкається до його жалібного вбрання майстер, — ви бажаєте, щоб це було зроблено негайно, і воно буде дано в роботу, скоро я повернуся...

— Ну?

— Чи не переглянете ви ласкаво ще раз. Мені здається, тут помилка.

— Помилка?

Різьбяр передає йому папір і своєю кишеньковою шпальтою показує на слова: «кохана й єдина дитина».

— Тут мало б бути «син», сер.

— Маєте рацію. Безсуперечно. Виправте, прошу.

Батько прискороною ходою іде до карети. Коли трое його супутників сідають на свої місця, обличчя містера Домбі вперше вкриті плащем. Цього дня вони його більше не бачать. Він виходить з карети перший і зараз же іде до кабінету. Супутники (містер Чік і два лікарі) беруться нагору, де у вітальні їх приймають місис Чік і міс Токс. Яке обличчя було в нього в зачиненій кімнаті внизу, які думки снувались в його голові, що було в його на серці? — не знає ніхто.

Головне, про що знають унизу, на кухні, це те, що «сьогоднішній день нагадує неділю». Їм здається непристойною і навіть розпусною поведінка людей, що роблять свої звичайні справи й носять буденні вбрання. Дивно й те, що стори підведено, а віконниці відчинено, і вони понуро сидять над пляшками з вином, які відкорковують вільно, наче на бенкеті. Всі схильні до моралізування.

«Виправімось!» зідхаючи пропонує містер Тавлінсон, на що, і собі зідхаючи, куховарка відповідає: «Один бог знає, як це нам потрібно!» Ввечері місис Чік і міс Токс беруться до рукоділля. Ввечері ж таки містер Тавлінсон іде подихати чистим повітрям у супроводі покоївки, що не встигла ще поновити свого жалібного капелюшка. На розі вулиці вони пускають один одному бісики, і Тавлінсонові ввижається нове, незалежне становище вельми великого зеленаря на Оксфордським ринку.

Цієї ночі всі в господі містера Домбі сплять таким товстим сном, яким не спали вже багато ночей. Вранішнє сонце

будить усіх слуг, і вони стають до своєї звичайної праці. Рожеві діти з будинку навпроти бігають з обручами. У церкві правлять пишне вінчання. Дружина штукаря спритно поводиться з карнавкою в іншому кварталі міста. Кам'яний майстер, посвистуючи та приспівуючи, вирізьблює П-о-л-ь на брилі мармуру, що лежить перед ним.

Та чи ж й можливо ж, щоб у такому велелюдному та заклопотаному світі смерть одного хирявого створіння зробила в чийомусь серці таку глибоку та широку порожняву, яку ніщо не могло б запорожнити? Фльоренс з своєю безпосередньою любов'ю, напевне, відповіла б: «О, мій брате! дорогий мій, коханий брате! Єдиний друже і товаришу мого занедбаного дитинства! Яка думка може кинути світло на твою передчасну могилу або заспокоїти горе, що його я виливаю в зливні сліз?»

— Люба дитинко, — сказала місис Чік, що вважала за свій обов'язок використовувати кожен випадок, — коли ти дійдеш мого віку...

— Тобто весни життя, — вкинула слово міс Токс.

— Ти довідаєшся, — місис Чік на вдячність за дружне зауваження стиснула руку міс Токс, — ти довідаєшся, що журба — надаремна, і що ми повинні коритися долі.

— Я спробую, тіточко. Я спробую, — всхлипуючи відповіла Фльоренс.

— Мені приємно це чути, серце, — сказала місис Чік, — бо, як тобі ствердить і наша люба міс Токс, що про її благородні почуття та глибокий розум не може бути двох різних думок...

— Луїзо, душко, я й справді незабаром загордію, — за протестувала міс Токс.

— Вона скаже тобі й ствердить своїм досвідом, — закінчила місис Чік, — що нас прикликано завжди й скрізь робити зусилля. Цього від нас вимагають. Якщо якийнебудь мі... а, голубочко, — удалась вона до міс Токс, — забула те слово... мі... мі...

— Міщанин? — підказав міс Токс.

— Ні, ні! — скрикнула місис Чік. — Що це ви? А, боже ж мій милий! Воно в мене на кінчику язика те слово. Мі...

— Міняйло? — несміливо допомогла міс Токс.

— Боже милостивий, Лукреціє! — обурилась міс Чік. — Який жах! Мізантроп! Ось воно слово, якого мені було треба. Що то за ідея — міщанин, міняйло! Я кажу: якщо якийнебудь мізантроп у присутності моїй, поставив би запитання: «Навіщо ми народилися?», я відповіла би: «Щоб робити зусилля».

— Дуже добре сказано! — схвалила міс Токс, вражена оригінальністю думки. — Надзвичайно добре!

— На нещастя, ми дістали застереження, — вела далі місис Чік. — У нас забагато причин гадати, що якби свого часу одна особа з нашої родини зробила зусилля, то цілої низки важких і прикрих подій можна було б уникнути. Якби наша люба Фані зробила над собою зусилля, — зрозумувала поважна матрона, — то наша дорога крихітка була би міцніша. Я так думаю, і ніхто не переконає мене на інше.

На пів секунди місис. Чік дала попуск своїй чутості, але, практично ілюструючи свою науку, стримала себе серед зідхання.

— Отже, Фльоренс, — сказала вона, — вияви силу своєї волі і не обважнюй себелюбством горя, що зазнав твій батько.

— Люба тіточка, — промовила Фльоренс, стаючи перед тіткою навколішки, щоб краще було дивитись їй у обличчя. — Розкажіть мені ще щось про тата. Будь ласка, розкажіть мені про нього. Хіба ніщо не може втішити його?

Міс Токс була жінка чулої вдачі, і щось у цім проханні глибоко зворушило її. Вбачала вона в словах занедбаної дівчини делікатне хвилювання за людину, яке так часто виявляв її покійний брат? Чи то розчулила її любов, що прагнула притулитись до серця, яке кохало Поля, і не могла знести думки, що їй не дозволяють спільно кохати та страждати? Може, вона впізнала в дівчині високу й віддану душу, яка, дарма що її не визнавали та відштовхували, мучилась неподіленою ніжністю й у розпачі своєї самотності шукала хоч найменшого відгуку? Та хоч як пояснювала собі причини просьби Фльоренсиної міс Токс, а просьба та розчулила її. На мить вона забула про велич місис Чік, погладила Фльоренс по щоці, одвернулась і, не чекаючи на дозвіл мудрої матрони, заросилася сльозами.

Сама місис Чік на деякий час утратила бадьорість духу, що нею вона так пишалася, і мовчки дивилася на вродливе молоде обличчя, яке так довго, тук уперто й так терпляче схилялося над маленьким ліжком.

Проте знайшовши свій голос — тобто й бадьорість духу, бо для неї це було одне й те ж саме — місис Чік з великою самоповагою відповіла:

— Фльоренс, любе моє дитятко, твій батько ходить тепер як не свій, і розпитувати мене про нього, значить, розпитувати про те, чого я сама не знаю, хоч мені й здається, що я маю на нього такий вплив як ніхто. Сказати я можу лише те, що він говорив зі мною дуже мало; що я бачила його раз чи

два, вельми короткий час, та майже й не бачила, бо в кімнаті тоді було зовсім темно. Я спитала: «Полю», отак саме я й сказала — «Полю, чому ти не вживаєш якихнебудь збудних ліків?» А твій батько відповів: «Будь ласка, дай мені спокій, Луїзо. Мені нічого не треба, і я почуваю себе краще на самоті». Якби мені довелось завтра присягатися перед судьою, Лукреціє — додала місис Чік, — я повторила б і там, що він одповів саме так.

Міс Токс висловила свій надпорив словами: «Моя люба Луїза завжди послідовна».

— Коротко сказати, Фльоренс, — зрозумувала тітка, — ми з твоїм бідним татом майже не бачилися аж до сьогоднішнього дня, коли я повідомила його, що сер Барнет і леді Скетлс прислали надзвичайно милі листи... о, наше любе дитятко! Леді Скетлс, любила його як... де ж це моя хусточка?

Міс Токс дала їй хусточку.

— Надзвичайно милі листи, де вони пропонують, щоб ти відвідала їх, щоб розважитись. Зазначивши твоєму батькові, що мені й міс Токс треба вже їхати додому (з чим вона цілком згодна), я спитала, чи не заперечуватиме він, щоб ти прийняла запросини. А він одповів: «ні, Луїзо, ані трохи».

Фльоренс підвела свої заплакані очі.

— Але, якщо ти волієш залишитися вдома, Фльоренс, і не хочеш їхати ні до них, ні до мене...

— Я воліла б залишитися тут, тіточко, — дещо замішавшись одповіла Фльоренс.

— Ну що ж, дитинко, тоді можеш залишатися. Чудний вибір, можу сказати. Проте, ти й завжди була чудна. Ніхто у твоїх літах бувши і після всього того, що сталося... люба моя міс Токс, я знову загубила хусточку... ніхто, кажу, не захотів би сидіти тут. Нікому це й на думку не спало би.

— Мені не хотілося б, щоб подумали ніби я цураюся рідного дому, — пояснила Фльоренс. — І мені було би важко подумати, тіточко, що його... його кімнати нагорі стоять сумні і порожні. Ось чому, тепер принаймні, я волюю жити тут. О, братіку мій, братіку мій!

То був щирий, нестримний сум. Про це свідчили сльози, що текли між пальців рук, якими вона затулила своє обличчя. Перевантажені й обнатужені груди потребують іноді отвору, бо інакше бідне, поранене самотне серце в них, наче птах з перебитими крилами, затріпоче й упаде в порох.

— Ну, що ж, дитино! — помовчавши промовила місис Чік. — Я ні в яким разі не хотіла б сказати тобі чого образливого, і, певне, ти й сама це знаєш. Ти залишся тут і робити-

меш як тобі до вподоби. Ніхто ні в чім тобі не перешкоджатиме, Фльоренс. За це я ручуся.

Фльоренс задоволено хитнула головою.

— Я не наважилась би перша радити твого бідного татка розважитись і тимчасово змінити обставу, якби він сам не сказав мені, що збирається не на довго поїхати з Лондону — провадила місис Чік. — Сподіваюся, незабаром він і поїде. Але зараз же йому їхати не можна. Я гадаю, він повинен упорядкувати трохи свої приватні папери й таке інше, зв'язані з нещастям, що нас усіх спіткало... Не розумію, що це сталося з моєю хусточкою, Лукреціє; позичте, прошу, вашу... це може затримати його на день, на два в його кабінеті... Твій батько, дитино, справжній Домбі, — сказала місис Чік, старанно висушуючи обидва ока кінчиками хусточки, що її дала їй міс Токс. — Він зробить зусилля. За нього не треба боятися.

— Чи не могла б я зробити чого для нього, тіточко? — тремтячи всім тілом спитала Фльоренс.

— Боже милий, дитинко! — згукнула місис Чік. — Що ти там вигадуєш. Коли твій батько сказав мені, мені сказав і я повторюю точні його слова: «Мені нічого не треба, Луїзо. Я почуваю себе краще на самоті»; то що ж, думаєш ти, відповідь він тобі? Ти не повинна й на очі йому навертатись, дитино. Полиш і думати про це.

— Тіточко, — промовила Фльоренс. — Я піду до себе й ляжу спати.

Місис Чік ухвалила таке вирішення і, поцілувавши, одпустила її, а міс Токс, наче б шукаючи загубленої хусточки, пішла разом із нею нагору і там, протягом кількох коротких моментів, намагалася втішити її, не зважаючи на велике незадоволення Сюзани Ніпер, яка з ревності ставилася до міс Токс, як до крокодила. А втім, симпатія міс Токс здавалася щирою, або принаймні, — безкористовною, бо з неї вона мала би небагато користі.

Та невже ж, щоб заспокоїти наболіле серце, не було нікого ближчого й дорожчого як Сюзана? Невже нікого іншого не можна було обняти, ні до кого повернути обличчя, ніхто не міг сказати слова, що вгамувало би глибоку тугу? Невже ж Фльоренс була така самотня в цім суворім світі, що oprіч Сюзани в неї не лишалося нікого? Нікого. Втративши враз і матір, і брата — по смерті маленького Поля її перша втрата ще сильніше далася їй в знаки — Фльоренс мала тепер саму Сюзану. О, хто скаже, наскільки спочатку була потрібна їй підтримка!

Спершу, коли будинок знову набув звичайного вигляду, коли порозходилися всі oprіч слуг та її батька, що зачи-

нився в своїм кабінеті, Фльоренсі лишалося тільки плакати та никати будинком. Подеколи, під впливом болісних спогадів, вона бігала до своєї кімнати, ламала собі руки, кидалася ниць у своє ліжко і не знала іншої втіхи як гіркість та жорстокість утрати. До цього, звичайно, спричинялося якесь місце або річ, що викликали ніжні спомини про брата й обертали батьківський будинок на карне місце.

Та чисте кохання не може довго горіти жарким полум'ям. Вогонь, запалений земними пристрастями, пожере груди, що дали йому притулок. Але священне полум'я — дарунок неба, добродіє серцеві, так як добродіє воно дванадцяти головам, що на них спочило, показавши брата в кожній людині. Скоро образ Поля з'являвся перед нею, до Фльоренси знову поверталися її привітне обличчя, її ніжний голос, її лагідний погляд; мир і віра знову оселялися в її серці і, все ще плачучи, вона, проте плакала спокійніше і втішалася спогадами.

Не в довгі часі очі її з меншим хвилюванням опинялися на золотих хвилях, що певної години, як і давніше, леліли на старому місці на стіні. Не в довгі часі вона сама часто приходила в цю кімнату й сиділа там сумирна та тиха, як тоді біля ліжечка брата. А коли почуття самотності пригнічувало її, вона ставала навколішки поруч з ліжком і в повні серця просила бога дозволити одному з янголів любити її й не забувати за неї.

Невдзві в цім непривітнім, похмурім і порожнім будинку, вечорами стало чути її голосок, що, поволі й зачинаючись, наспівував старої пісеньки, яку так часто слухав Поль, схиливши голову їй на плече. А пізніше, коли заходила ніч, звуки музики бриніли в її кімнаті. Вона грала й наспівувала так тихо й так ніжно, що це нагадувало більше сумні спомини про якийсь музичний твір, ніж реальну музику. Але музика та розлягалася дуже, дуже часто, і не раз звуки тремтіли ще на клявішах, а любий голосок завмирав у сльозах.

Потім їй заманулося глянути на роботу, що колись біля брата, на березі моря, робили її пальці. Фльоренс знову взялась до рукоділля, ставлячись до нього ніби до живої істоти, яка знала й любила Поля, і поринувши в спогади, довгі години сиділа під портретом матері, коло вікна спустілої кімнати.

Чому ж її карі очі так часто відриваються від рукоділля й дивляться на будинок, де живуть рожеві діти? Вони ж не нагадували їй безпосередньо про її втрати, бо всі вони були дівчата — четверо маленьких сестер. Але вони теж не мали матері, і в них був батько.

Легко було вгадати, коли його не було вдома і коли на нього чекали. Старша дочка тоді прибиралася гарненько й дожидала батька коло вікна, або на ганку. Скоро він показувався, її обличчя спалахувало радістю, а решта дітей, що завжди виглядали його з високого вікна, починали плескати в долоні, своїми рученятами вибивали дрібушечки на підвіконню й гукали на нього. Потім старша спускалася в сінці, брала батька за руку й разом із ним шла нагору. Фльоренс бачила, як вона сідала поруч його, або йому на коліна, ніжно оповивала йому рукою шию та розмовляла з ним. І хоч як їм усім було завжди весело, а батько часто вдивлявся в неї, немов вбачав у ній схожість з її небіжкою матір'ю. Тоді Фльоренс не могла вже дивитися більше, вибухала плачем й ховалася за занавісу або відбігала від вікна. Проте, незабаром вона поверталася, і занедбана робота випадала їй з рук.

Той будинок багато років поспіль стояв порожній. Нарешті, під час відсутности Фльоренси, його найняла ця родина. Його відремонтували й наново пофарбували. В ньому з'явилися квіти й птахи, і він став зовсім не такий, як був давніше.

Та Фльоренс ніколи не думала про будинок. Її цікавили тільки батько та діти.

Коли батько кінчав обідати, Фльоренс крізь одчинене вікно бачила, як діти збираються на прогулянку з нянькою або гувернанткою. А за тихої години дитячі голоси і їхній веселий сміх чути було через вулицю — в мовчазній кімнаті, де вона сиділа. Повернувшись, вони гралися з батьком, стрибали круг нього, дерлись на нього або сідали коло канапи, круг його ніг, цілим букетом дитячих облич, а він, здавалося, розказував їм якісь історії. Подеколи вони вибігали на ганок, і тоді Фльоренс поквапливо ховалася, щоб її жалібне вбрання та самотність не затьмарювали їхньої радості і не смутили їх.

Старша дочка залишалася з батьком, коли молодші йшли спати й наливала йому чай. І яка то була щаслива маленька господиня, коли вона розмовляла з ним, то біля вікна, то в глибині кімнати, доки не приносили свічок! Вона була товариш йому — дарма що Фльоренс була на кілька років старша від неї — і прибирала вигляду поважної жінки, коли сиділа з книгою або біля шухляди з рукоділлям. Коли там горіли свічки, Фльоренс не боялася дивитись на них з своєї темної кімнати, але скоро наступав час, коли дівчинка мала сказати «надобраніч, тату», поцілувати його та йти спати, Фльоренс починала тремтіти та схлипувати й не мала сили дивитися більше.

І все ж таки, перед тим, як облягатись самій, вона раз-у-раз поглядала на той будинок, перепиняючи пісеньку, якою заколисувала брата, чи яку іншу арію. І думки, що спадали їй тоді в голову, були таємницею, глибоко захованою в її молодому серці.

Невжеж душа Фльоренси, такої широї та цнотливої, такої гідної любови, що мав до неї брат; невже ж це серце, що чистота його відбивалася в кожній рисі її обличчя й у кожному звуку її голоса, зберігали в собі якусь таємницю? Так. В них була ще одна таємниця.

Коли в будинку все заспокоювалося, коли всі вогні були погашені, вона тихенько виходила з своєї кімнати, безгучно спускалась по сходах, наближалась до батьківського кабінету і, затамувавши віддих, притулившись обличчям до дверей, в пориві любови цілувала їх. Щоночі вона стояла навколюшки на холодному камені коридора й силкувалася вловити бодай би один його подих. І понятя єдиним бажанням виявити свої почуття, дістати право розважати та любити його, перемогти своїм коханням його впертість, Фльоренс ладна була кинутись йому до ніг і принижено благати його.

Цього ніхто не знав. Про це ніхто не мав і гадки. Двері завжди були зачинені на ключ зсередини. Містер Домбі виходив з дому раз чи два, і в господі переказували, ніби незабаром він має поїхати з Лондону. Тим часом він жив у своїм кабінеті, самотній, ніколи не бачив її, ні в кого не питав за неї. Може він навіть не знав, що й вона живе в однім із ним будинку.

Одного дня, десь за тиждень після похорону, Фльоренс сиділа за роботою, коли з'явилася Сюзана і, наполовину сміючись, наполовину плачучи, сповістила, що прийшов гість.

— Гість! до мене, Сюзано? — спитала здивована Фльоренс

— Так; хіба це не дивно, міс Фльой?—відповіла Сюзана.— Але я хотіла би, щоб до вас ходило багато гостей, бо це буде краще для вас. І на мою думку, що раніш ви та я поїдемо до Скетлсів, то краще для нас обох. Я не люблю жити серед натовпу, міс Фльой, але я не устриця.

Треба признати справедливність міс Ніпер, вона дбала більше за свою пані ніж за себе, і це було видко з її обличчя.

— Що ж то за гість, Сюзано? — звідалась Фльоренс.

Сюзана вибухнула півсміхом-півплачем і відповіла:

— Містер Тутс.

Усмішку, що на мить з'явилася на обличчі Фльоренси, змінили сльози. Але в усякому разі була й усмішка, що дуже зрадувала міс Ніпер.

— Точнісінько те ж саме відчула й я, міс Фльой, — сказала Сюзана, підносячи до очей кінчик фартушинки й похитуючи головою. — Побачивши в сінях цього благого юнака, міс Фльой, я спершу засміялась, а тоді зарюмсала.

Сюзана Ніпер мимохить продемонструвала це ще раз. Тим часом містер Тутс, знявшись слідом за нею нагору й не знаючи про вражіння, яке справила його візита, повідомив про своє прибуття стукотом у двері і ступив у кімнату.

— Як ведеться вам, міс Домбі? — мовив містер Тутс.

— Я почуваю себе дуже добре, дякую вам. Як ваше здоров'я?

Містер Тутс — мало було в світі кращих за нього людей, хоч, може, і знайшлося б двойко розумніших — старанно готувався до цього вступу, що мав заспокоїти нерви і йому, і Фльоренсі. Вирішивши проте що поспішився з ним, не встигши сісти, не давши й слова вимовити Фльоренсі і не відійшовши навіть од дверей, він визнав за пристойніше почати знову.

— Як ведеться вам, міс Домбі? Я почуваю себе дуже добре, дякую вам. Як ваше здоров'я?

Фльоренса дала йому руку й сказала, що здорова.

— Та й я добре почуваю себе, — мовив містер Тутс, підсуючи собі крісло. — Навіть дуже добре. Не пригадую, — додав містер Тутс, поміркуювавши трохи, — чи почував я коли себе краще ніж тепер; дякую вам.

— Це дуже люб'язно з вашого боку, що ви відвідали мене, — сказала Фльоренс, беручи своє рукоділля. — Я вельми рада бачити вас.

Містер Тутс захихотів на відповідь, а тоді, подумавши, що виявив недоречну веселість, виправив її зідханням. Подумавши, що зідхання те — занадто сумне, він виправив його хихотінням. Нарешті, незадоволений з жадної з своїх одповідей, містер Тутс засіп.

— Ви були дуже ласкаві з моїм братом — сказала Фльоренс, бажаючи полегшити його становище. — Він часто оповідав мені про вас.

— О, то маловажно! — поквапився відповісти містер Тутс. — Тепло сьогодні. Чи не правда?

— Так, година чудова, — погодилась Фльоренс.

— Так само як і мое здоров'я, — сказав містер Тутс. — Я ніколи не почував себе так добре, як оце тепер; дякую вам.

Встановивши цей цікавий і несподіваний факт, містер Тутс занурився в глибокий колодязь мовчанки.

— Ви, здається, пішли вже від доктора Блімбера? — силкувалася допомогти йому Фльоренс.

— Сподіваюся, — відповів містер Тутс і знову пірнув у колодязь.

На споді його, очевидно, захлинувшись, він залишався щонайменше десять хвилин. По удливі цього часу він раптом вирнув і сказав:

— Ну, до побачення, міс Домбі.

— Як, ви вже відходите? — спитала Фльоренс, підводячись з стільця.

— Не знаю. Ні, ще не зараз, — і містер Тутс несподівано сів знову. — Річ у тім... я кажу, міс Домбі...

— Не бійтесь сказати мені, — з ніжною посмішкою заохочувала його Фльоренс. — Мені було б дуже приємно поговорити з вами про брата.

— Правда? — одказав містер Тутс, виявляючи радість кожною рисою свого безвиразного обличчя. — Бідний Домбі! Далєбі, я ніколи не думав, що Бергес і К° — модні, але дуже дорогі кравці, за яких ми з ним частенько балакали — шитимуть мені костюм з такою нагоди. — Містер Тутс був у жалібному вбранні. — Бідний Домбі, кажу я, міс Домбі! — заревів Тутс.

— Так, — сказала Фльоренс.

— Тут єсть один друг, за якого він багато піклувався останній час. — Я гадав, що ви, може, хотіли б залишити його в себе, як спомин. Ви згадуєте, як він згадував за Діогена?

— О, звичайно, звичайно! — скрикнула Фльоренс.

— Бідний Домбі! Так само як і я! — сказав містер Тутс.

Уздівши, що Фльоренс плаче, містер Тутс замішався й збирався вже був знову пірнути в колодязь, та вибух сміху затримав його на березі.

— Знаєте, міс Домбі, — пояснив він. — Якби вони не віддали мені собаку, я був ладний украсти його за десять шилінгів. І, безсумнівно, украв би, але, думаю, вони раді були збутися його. Коли ви хочете взяти його, він тут біля дверей. Я привів його навмисне для вас. Він, щоправда, не дамський песик, знаєте, — додав містер Тутс, — та вам то байдуже. Чи не так?

Під цей момент, як вони могли пересвідчитися, глянувши на вулицю, Діоген дивився у вікно кеба, куди його заманули з тією приключкою, що там єсть солома, а в соломі — пацюки. Делікатно кажучи, він менш за все був схожий на дамського песика і, намагаючись визволитись з кеба, показував себе з найгіршої сторони — гавкав, роззявлюючи лише одну половину рота; підстрибував угору й падав униз; а тоді плигав знову й висолоплював язика наче приїхав до доктора в справах свого здоров'я.

Та не зважаючи на те, що Діоген був найсмійніший пес, якого можна зустрінути в літній день, — вайлуватий, негарний, незграбний, з головою як м'яч, завжди заклопотаний неправдивою думкою, що десь поблизу єсть ворог, якого треба обгавкати; не зважаючи на те, що вдача в його була далеко не лагідна, а розум зовсім не великий; не зважаючи на шерсть, яка вкривала йому очі, на кумедний ніс, на неподібний хвіст і хрипкий голос, він для Фльоренси був дорожчий за найкоштовнішого й найгарнішого собаку, бо Поль просив дбати за нього, коли від'їздив з пансіону. Цей гидкий Діоген був такий дорогий для неї, що вона взяла винизану каблучками руку містера Тутса й поцілувала її на ознаку своєї вдячності. А коли звільнений Діоген, промчавши сходами і вдершись у кімнату, почав залазити під меблі, обкручуючи довгим ланцюгом, що висів у нього на шиї, ніжки крісел і столів; і коли він затяг його так, що йому полізли на лоб очі; і коли він почав люто гавкати на містера Тутса, який показав йому багато приязні; і коли він накинувся на Тавлінсона, взявши його за ворога, на якого ціле своє життя гавкав з-за рогу, і ніколи не бачив його, — Фльоренсі він подобався так, ніби був зразок дсброброзвичайного собаки.

Успіх, який мав його подарунок, і ніжність, з якою Фльоренс, нахилившись, своєю делікатною ручкою гладила волохату спину Діогена (той з першого ж моменту знайомости ласкаво дозволив їй це) так потішили містера Тутса, що він почав вагатися, чи слід йому відходити, і витратив би, безперечно багато часу на обміркування цього питання, якби не допоміг йому Діоген.

Собака, не знати чому, став гавкати на Тутса і, вищевивши зуби, кинувся на нього. Не мавши змоги передбачити кінця цих демонстрацій і шкодуючи штанів, споруджених мистецтвом добродіїв Бергес і К^о, містер Тутс, хихотячи, вислизнув крізь двері.

— Годі тобі! Ді! Годі вже! Іди знайомитися з своєю новою господинею! Будьмо любити один одного, Ді! — казала Фльоренс, гладячи волохату голову собаки. І Ді, — брутальний і сердитий — зняв на неї свій ніс і запрягався на вірність, так немов сльози Фльоренси пройшли крізь його грубу шкіру й розтопили його пеське серце.

Діоген-людина розмовляв з Олександром Великим не зрозуміліше ніж Діоген-собака розмовляв з Фльоренсою. Він весело пристав на пропозицію своєї молодой господині й цілком оддав себе новій службі. В кутку зараз же влаштовано бенкет для нього, і коли Діоген наївся та напився, він підійшов до вікна, біля якого сиділа Фльоренс, поклав лапи

їй на плечі й заходився лизати їй обличчя та руки, притуляючи свою велику голову до її серця й махаючи хвостом, доки не втомився. Нарешті він згорнувся клубком коло її ніг і заснув.

Не зважаючи на те, що місис Ніпер не любила собак і, входячи до кімнати, вважала за потрібне підбирати спідницю, немов по камінцях переброджувала ручай, а коли Діоген потягався, то, верескнучи, стрибала на стілець, люб'язність містера Тутса все ж таки рочулила її. Бачивши, як прихилився до своєї господині цей простий друг маленького Поля, і як це зворушує серце Фльоренси, Сюзана мимоволі робила порівняння, що відволожували її очі. Вельми можливо, що в зв'язку з собакою, складову частину її думок становив і містер Домбі. В усякому разі, бачивши, що Діоген цілий вечір перебув з своєю господинею, і цілком широко сердо постеливши йому в передпокої, коло дверей Фльоренсиної кімнати, вона, перед тим, як одходити, хапаючись сказала Фльоренсі:

— Ваш тато від'їздить, міс Фльой, завтра ранком.

— Завтра ранком, Сюзано?

— Так, міс. Він зробив уже всі розпорядження. Рано вранці.

— А ви не знаєте, куди він їде, Сюзано? — спитала Фльоренс, не дивлячись на неї.

— Не зовсім точно, міс. Спершу він має зустрітися з тим неоцінитним майором. Мушу сказати, що якби мені, боронь боже, довелось познайомитися з якимнебудь майором, то він не був би такий синій.

— Годі вам, Сюзано, — попросила Фльоренс.

— Чого там, міс Фльой! — відповіла міс Ніпер, червоніючи з обурення й добираючи виразів ще менш старанно як завжди. — Це ж не моя провина, що він синій. А поки я християнка, хоч і погана, я хочу, щоб мої знайомі мали природній колір шкіри, або нехай не буде їх у мене зовсім.

З додаткових пояснень виявилось, що, скільки вона чула, місис Чік порадила містера Домбі взяти майора собі до компанії, і що містер Домбі по деяким ваганні запросив таки його.

— Взяв його собі на розвагу, — зневажливо хмикнула міс Ніпер. — Якщо він — розвага, то я волю одноманітності.

— Надобраніч, Сюзано! — мовила Фльоренс.

— Надобраніч, люба моя, міс Фльой.

Співчутливий тон Сюзани зачепив струну, до якої так часто брутально доторкалися й до бриніння якої ніхто ніколи не дослухався. Залишившись сама, Фльоренс на одну руку

схилила голову, а другу притиснула до серця й удалася в тугу.

Ніч була мрячна, і журливий дощ утомно стукав у вікна. Рвачкий вітер ридав круг будинку, немов стогнучи й жаліючись. З різким шумом шелестіли дерева. Поки вона сиділа та плакала, впала глупа ніч, і дзигарі на башті вибили дванадцятку.

Літами Фльоренс була трохи старша за дитину — їй не вийшло ще й чотирнадцяти років — але й дорослу людину поняв би жах, якби вона сидячи в такому похмурім, нещодавно спустошенім смертю будинку, зачула ці вдари. На Фльоренс же, захоплену однією лише мрією, вони не вплинули. Тільки любов була в неї на думці, любов, щоправда, відкинена, прихована; любов до батька.

Ні дощ, що тарахкотів по шибках, ні зідхання вітру, ні шелестіння дерев, ні врочисті дзвони дзигарів не усували цієї думки й не зменшували інтересу до неї. Спогади про її любого братика — а вони ніколи не кидали її — спліталися в одне з любов'ю до батька. І, леле! бути відкиненою, занедбаною, жадного разу не глянути від того часу в обличчя батькове, або хоч доторкнутись до нього!

Бідна дитина! Вона не могла облягтися, не могла заснути, не пішовши попередньо на нічну прощу до дверей батьківської кімнати. Сумно й чудно було бачити, як вона легкого ступою, крадькома спускається в темряві по сходах, спинається коло дверей і притуляється до них мокрою щокою. Та ніч укривала все це своїм запиналом, і ніхто не бачив її.

Цієї ночі, дотикнувшись до дверей, Фльоренс почувтила, що вони відчинені, — щоправда на яку волосиночку — і крізь шпарку просмикувалося світло. Першим бажанням боязкої дівчинки було відійти. Вона так була й зробила. Але потім їй заманулось повернутися, увійти до кімнати. І це друге бажання затримало її на сходах.

Хоч яка вузька була та шпарка, а вона, проте, викликала надію. Промінь світла, що йшов з кімнати й тоненькою ниточкою падав на мармурову підлогу, мав у собі щось підбадьорливе. Фльоренс повернулася і, майже не усвідомлюючи собі, що робить, спонукована самою любов'ю й почуттям спільної для них обох втрати, ступила в кімнату, знявши трохи свої тремтлячі ручки.

Її батько сидів коло столу посеред кімнати. Він приводив до ладу деякі свої папери, а деякі нищив, і обривки їх лежали круг нього. Дощ важко падав на шибки сусідньої кімнати, куди він так часто ходив глянути на Поля, коли той був немовлятком. Знадвору долинав тихий стогін вітру.

Та він не помічав нічого. Очі його були втоплені в стіл, і він так замислився, що не почув би кроків і важчих ніж кроки його доньки. Обличчя його було повернене до дверей. При тьмяному світлі лампи він здавався блідим і втомленим. Глибока тиша в цілому будинку надіхнули Фльоренс хатніми настроями.

— Тату, тату! скажіть же мені хоч слово, любий тату!

На звук її голоса містер Домбі здригнувся й схопився з крісла. Перед ним, простягаючи до нього руки, стояла Фльоренс, але він одсахнувся від неї.

— В чім річ? — суворим тоном спитав він. — Чого ти прийшла сюди? Що налякало тебе?

Коли що й налякало Фльоренс, то це було обличчя, яке вона бачила перед собою. Любов, що палахкотіла в її серці, застигла. Дівчина немов закам'яніла.

На обличчі його не було й сліду ніжності, ні іскри інтереса, батьківської любови чи хвилювання. Воно, щоправда, змінилося, але вималювалися на нім зовсім інші почуття. Завждишню байдужість, холодну стриманість заступив вираз чогось іншого, чогось такого, про що вона ніколи не думала й не наважалася думати. І разом із тим це щось, що вона добре знала, не знаючи його на ймення, гнітило її серце.

Чи не бачив він у ній щасливу суперницю свого сина, в повні здоров'я та сили? Чи не бачив він у ній щасливу суперницю в змаганні за любов його сина? Були то безглузді ревності, або божевільна пиха, що отруювали йому любі спогади замість зблизити його з дочкою? Невже йому було боляче дивитись на її красу й згадувати свого сина?

Фльоренсі такі думки не спадали в голову. Та відіпхнуте й безнадійне кохання надає людині чуйности, і надія вмерла в ній, скоро вона глянула в обличчя батькові.

— Я питаю в тебе, Фльоренс, чого ти злякалася? Що таке трапилось, що ти прийшла сюди?

— Я прийшла, тато...

— Проти моєї волі? Чому?

Фльоренс бачила, що він знає, чому — це було яскраво написано на його виді — і, випустивши довгий крик, упустила голову на руки.

Він пам'ятатиме про нього й за багато років. Її голос не розтинав уже повітря, коли він порушив мовчанку. Він блискавкою промайнув в його свідомості, але лишився там; він це знає. І містер Домбі пам'ятатиме про нього й за багато років.

Він узяв її за руку: Його рука була холодна, байдужа й ледве стиснула руку Фльоренси.

— Ти втомилася, я думаю, — промовив він, беручи лямпу й ведучи до дверей, — і мусиш одпочити. Нам усім потрібний одпочинок. Іди, Фльоренс. Ти мариш.

Сон, що його снила Фльоренс, розвіявся, і, вона почувала, ніколи вже не привидиться.

— Я стоятиму тут і світитиму, доки ти зійдеш нагору. Цілий горішний поверх належить тобі. Тепер там ти господиня, — сказав батько. — Надобраніч!

Все ще затуляючи обличчя руками, вона зідхнула й відповіла «Надобраніч, любий тату» і почала поволі підійматись по сходах. Раз вона обернулася, немов хотіла повернутись; але не наважилась. То було скороминуще бажання, занадто безнадійне, щоб насмілитись здійснити його. А батько її з лямпою в руках, суворий, мовчазний, недвижний стояв унизу, доки шамка сукня його дочки не зникла в мороці.

Так; він згадає про це, у цій таки кімнаті, за багато років потому. Дощ, що порошок по покрівлі; вітер, що жалібно скиглить надворі віщують це своїми сумними звуками. Нехай же він згадає про це, у цій таки кімнаті, за багато років потому!

Останній раз, коли він дивився на неї з цього місця, вона бралася по сходах з своїм братом на руках. Та це не зворушило його серця сьогодні. Воно закам'яніло ще більше. Повернувшись до кабінету, він зачинив двері, сів у крісло й заплакав за своїм померлим сином.

Діоген пильнував, чекаючи на свою молоду господиню.

— О, Ді! любий Ді! Люби мене заради нього.

Діоген любив уже її заради неї самої і не ховався з цим. Він усе ще кумедно стрибав та підплигував у передпокою, коли бідна Фльоренс нарешті заснула й бачила уві сні рожевих дітей з будинку навпроти. Тоді собака лапами відчинив двері, витягся на цілий зріст під столом, і дивився на неї доти, доки сам не заснув. Уві сні він бачив ворога й хрипко гавкав на нього.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

ВАЛЬТЕР ОД'ІДЖАЄ

Жорстокосердий дерев'яний мічман біля дверей крамниці інструментального майстра залишався байдужий до від'їзда Вальтера, навіть тоді як останній день перебування юнака в маленькій вітальні схилявся надвечір. З квадрантом, представленим до дерев'яного ока, і з невгамовно веселим обличчям мічман, заглибившись у наукові дослідження, не виявляв ні щонайменшої цікавості до зовнішнього світу. З останнім мічмана в'язало хіба тільки те, що сухого дня його вбрання бувало вкрите пилом, а мрячного дня на виду йому лягали дрібні порошинки сажі. Дощ на хвилинку виглянсовував його побляклу уніформу, а в спеку на нім з'являлися пухирчики. Всіма ж іншими сторонами то був безчулий, зашкарублий, самовпевнений мічман, що весь оддався своїм відкриттям і турбувався тим земним, що діялось навкруги, не більше ніж Архімед, коли здобували Сіракузи.

Таким, принаймні, здавався він за тодішнього стану хатніх справ. Вальтер, проходячи повз мічмана, часто кидав на нього привітним оком, а бідний старий Соль, коли Вальтера там не було, любив виходити з крамниці, спиратись на одвірок і відпочивати, притуливши втомлену голову до пряжок на черевиках янгола-охоронця своєї торгівлі. І жаден лютий ідол з ротом, розтягненим од вуха до вуха; жадне злочинне обличчя, зроблене з пер папуг, не залишалися такі байдужі до молитов своїх паганських вірних, як залишався індиферентним до цих ознак прихильності дерев'яний мічман.

Вальтерові заболіло серце, коли він, оглядаючи свою спальню між карнізом та димарем згадав, що цієї ночі йому доведеться попроситись із своєю кімнатою, мабуть, назавжди. Без невеличкого запаса книжок та без гравюр по стінах вона здавалася холодною і немов дорікала йому за те, що він її кидає, і що вони невздовзі стануть чужі один одному. «Ще небагато годин» казав Вальтер до себе «і мрії, які

я мріяв, ще школярем будши, будуть так же мало мої як і ця кімната».

Та не можна було лишити дядька у вітальні, де він сидів сам, бо капітан Катл, не зважаючи на свою позірну грубість, і хоч як йому це кортіло, не заходив до них, щоб вони мали змогу перебалакати віч-на-віч. Отже Вальтер, скоро повернувся додому по останньому службовому дні, зараз же зійшов униз, щоб потоваришувати старому Солеві.

— Дядю, — весело згукнув він, кладучи руку на плече Соломона Джілса, — що ж маю я прислати вам з Барбадоса?

— Надію, дорогий мій Вальтере; надію, що ми стрінемося ще з тобою по цей бік могили. Пришли її стільки, скільки зможеш.

— Пришлю, дядю. У мене її — сила, і я не шкодуватиму її. Щождо живих черепак, цитринок для пуншу капітана Катля й консервів для вас по неділях та й до всього іншого, то я посилатиму їх цілими кораблями, дядю... як забагатію.

Старий Соль протер окуляри й ледве посміхнувся.

— Це вже — хороше, дядю, — ще веселіше скрикнув Вальтер і ще з півдванадцятко разів ляснув його по плечі. — Ви підбадьоруйте мене; я підбадьорюватиму вас. Завтра ранком ми будемо веселі наче жайворонки й полинемо так високо як і вони. Щодо моїх сподіванок, то вони співають тепер уже поза обсягом ока.

— Валі, голубчику, я зроблю все, що можу, — обіцяв старий.

— А ваше «все», дядю, більше за «все» будь-кого іншого; я це добре знаю, — з ласкавою усмішкою сказав Вальтер. — А ви ж не забудете того, що обіцяли мені, дядю?

— Ні, Валі, ні, — відповів той. — Все, що буде мені відомо про бідолашну міс Домбі, я все напишу тобі. Боюсь, що цього буде небагато, Валі.

— Ну, знаєте, що я скажу вам, дядю? — по хвилинім ваганні мовив Вальтер, — я тільки но був там.

— А-а! — пробурмотів старий, зводячи брови, а разом із ними й окуляри.

— Не для того, щоб побачитись із нею, — пояснив Вальтер, — хоч і міг би побачитись, якби попросив, бо містера Домбі нема вдома. Ні, мені хотілося попрощатись з Сюзаною. Я думав, що маю право на це, взявши на увагу обставини нашого останнього побачення з міс Домбі.

— Так, хлопчику, так, — погодився дядя, — одриваючись на час од своїх думок.

— Отже я бачив її... тобто Сюзану, — провадив далі Вальтер, — і сказав їй, що завтра відїжджаю. Я сказав також,

дядю, що від того вечора як я привів її сюди, вас завжди цікавила міс Домбі, що ви бажаєте їй здоров'я та щастя й були б раді допомогти їй чим можете. Я думаю, що за таких обставин я мав право сказати це. Чи згодні ви зі мною, дядю?

— Так, хлопчику, так, — одповів дядько тим же тоном як і раніш.

— І сказав, що коли вона... Сюзана значить... повідомить вас або сама, або через міс Річардс, або через іншого когось, хто буде тут, що міс Домбі почуває себе добре й живе щасливо, то це буде вам дуже приємно, і ви напишете мені, а я теж буду радіти за неї. Ось! Слово чести, дядю, я не спав майже цілу ніч, а коли вийшов з дому, то просто не знав що й робити. А потім я виразно почувив, що буду дуже нещасливий, якщо не піду до неї.

Його щирий голос і маніри стверджували його слова й благородство його намірів.

— Отже, в разі ви побачите її, — зрозумував Вальтер, — її, тобто міс Домбі, — а може й побачите, хто його знає, — розкажіть їй про моє почуття до неї; як багато думав я за неї, коли жив тут; як, говорячи про неї в останній день мого буття вдома, не міг утриматись од сліз. Скажіть, що я ніколи не забуду її привітної поведінки, її вродливого обличчя, її ласкавої, лагідної вдачі, яка мені дорожче над усе. Скажіть, що я згадую за неї не як за жінку чи за підлітка, а як за мале найвне дитя, що ніжку його я коліс з обував. І скажіть ще, дядю, — додав Вальтер, — коли, звичайно, вважатимете за можливе, що я зберіг ті черевики й узяв їх з собою як спогад.

Під цей момент черевички ті залишали будинок в одній з Вальтерових валізок. Носій забрав його багаж на приплав, щоб заздалегідь здати на «Сина та Спадкоємця», і прокотив свій возок перед самими очима нечулого мічмана, раніш як власник багажа встиг закінчити останню фразу.

Та старому морякові можна було вибачити тепер його нечулість до скарбів, що їх увозили, бо як раз з того боку, куди дивилася його позірна труба, з'явилася Фльоренс і Сюзана Ніпер.

Ще більше — вони ввійшли в крамницю й уступили до вітальні, не помічені ніким опріч дерев'яного мічмана. Вальтер сидів спиною до дверей і довідався про їхню візиту лише тому, що побачив, як його дядько спершу схопився з свого стільця, а тоді зараз же впав на інший.

— Що з вами, дядю? — спитав він. — Що таке трапалося?

— Міс Домбі, — відповів старий Соломон.

— Не може бути! — скрикнув Вальтер, озирнувшись і собі схопившись з стільця. — Тут?

Це було настільки можливо й настільки реально, що слова ці не зійшли ще з його губ, як Фльоренс швидкою ходою пройшла повз нього, взяла в руки вилоги фракю кольору кави, поцілувала Соля в щоку й з притаманним їй одвертим та серйозним виглядом простягла руку Вальтерові.

— Ви від'їжджаєте, Вальтере? — сказала Фльоренс.

— Так, міс Домбі, — одповів Вальтер, не так, проте, радісно, як намагався. — Мені випадає відбутися, довгу подорож.

— А ваш дядько? — Фльоренс озирнулася на Соломона. — Він, я певна, сумує, що ви від'їздите. Та я вже бачу це. Вальтер, голубчику, і я сумую.

— О, господи! — скрикнула міс Ніпер, — та єсть же сила люду, що їх можна було б послати замість вас, якщо справа в чисельності. Як доглядача, місис Піпчін слід шанувати наче золото, а коли потрібно вміння поводитися з неграми, нехай би відрядили туди Блімберів.

З цими словами міс Ніпер розв'язала стрічки свого капелюха, зазирнула в маленький чорний чайник, що стояв на столі, потрусила головою та бляшаною чайницею й почала запарювати чай.

Тим часом Фльоренс знову обернулася до інструментального майстра, повного здивування й захоплення.

— Так виросла! Так покращала! — казав старий Соль, — і ані трохи не змінилася. Така ж самісінька.

— Звичайно, — відмовила Фльоренс.

— Так, так! — повагом потирав собі руки старий Соль, півголосом розмовляючи з собою й ніби міркуючи над чимсь, що побачив у задуманих сірих очах. — Так, вираз очей такий самий, як був і в дитини.

— А ви пригадуєте мене? — усміхнулась Фльоренс. — Яка ж мала я була тоді.

— Люба моя панночко! — відповів інструментальний майстер. — Хіба міг я забути вас, коли так часто думав за вас і раз-у-раз чув. Саме на той час, як ви увіходили, Вальтер казав мені про вас і доручав...

— Правда? — спитала Фльоренс. — Дякую, Вальтере. Мені було б неприємно думати, що ви поїхали й не згадавши за мене, — і вона знову подала йому свою ручку так невимушено й так довірливо, що Вальтер на кілька секунд затримав її в своїй і випустив з великим жалем.

— Боюсь, що не спроможуся взивати вас інакше, як дядечко Вальтерів, — сказала Фльоренс. — Чи дозволите ви?

— Моя люба леді! Чи дозволю я? — скрикнув старий Соль. — Боже милий!

— Ми завжди знали вас під цим ім'ям і часто розмовляли

про вас, — промовила Фльоренс, озираючись і легенько зідхаючи. — А яка симпатична вітальня! Така точнісінько як була. Як добре пам'ятаю я її!

Старий Соль глянув спершу на неї, тоді на свого небожа, а тоді затер собі руки, витер окуляри й прошептав:

— О, часе, часе!

Упала коротка мовчанка, протягом якої Сюзана Ніпер завбачливо видобула з буфета дві додаткові чашки та блюдечка і з замисленим виглядом очікувала, коли можна буде почати наливати чай.

— Я хочу сказати Вальтеровому дядечкові, — Фльоренс, щоб притягти увагу Соля, ніжно поклала свою руку на його, — сказати, щось дуже важливе для мене. Завтра він залишиться сам. Якщо він дозволить мені..: не заступити Вальтера, ні; цього я й не можу..: а тільки бути йому вірним другом і допомагати йому, коли Вальтер поїде, то я буду дуже зобов'язана йому. Дозволите? Можна, дядечку Вальтерів?

Не кажучи ні слова, інструментальний майстер підніс її руку до своїх губ, а Сюзана Ніпер, одхилившись на спинку самовільно захопленого нею президентського крісла й схристовивши руки, заходилася кусати кінчик стрічки свого капелюха і, звівши очі вгору, випустила легеньке зідхання.

— Ви дозволите, я приходитиму до вас, коли спроможуся, — додала Фльоренс, — і ви будете розказувати мені все про себе та про Вальтера. А коли замість мене прийде Сюзана, то ви нічого не ховатимете від неї. Ви ж довіряєте нам і дозволите дбати про вас? Дозволите, дядечку Вальтерів?

Легідне личко, ласкаві благуші очі, що дивились йому в обличчя, тихий голосок, ніжний дотик її руки, дитяча повага до його віку, яка надавала всій її поведінці характеру милого сумніву, скромности та вагання; все це разом із її природною ширістю так розчулило старого інструментального майстра, що він спромігся лише промовити:

— Валі! — скажи ти за мене, голубчику. Я дуже вам вдячний.

— Ні, Вальтере, — з ніжною своєю усмішкою спинила юнака Фльоренс. — Не кажіть, прошу, нічого. Я чудово розумію його, і до того мусимо ж ми призвичаюватися розмовляти без вас.

Журний голос, що їм сказано останні слова, вкрай зворушив Вальтера.

— Міс Фльоренс, — одповів він, намагаючися зберегти свій удаваний веселий тон, — дякуючи вам за ласку вашу, я

однаково не міг би сказати краще за дядька. А якби й спромігся промовляти хоч цілу годину, то що можна додати до того, що ви були тут сами собою?

Сюзана Ніпер розпочала гризти другу стрічку свого капелюха і на ухвалу виявлених почуттів притакнула головою до вікна в стелі.

— Я маю сказати дещо й вам перед вашим од'їздом, Вальтере, — промовила Фльоренс. — Називайте мене, прошу, просто Фльоренс і не поводьтесь так, наче я чужа для вас.

— Наче чужа! — повторив Вальтер. — Ні, я не можу поводитися так. В усякому разі я не можу вважати вас за чужу.

— Але цього ще замало, — відповіла Фльоренс, — і зовсім не за те мова. Бо він же, — додала Фльоренс, зайшовшись плачем, — він дуже вподобав вас, а коли помирав, то сказав, що любить вас і просив: «не забувайте про Вальтера». А тепер, коли він пішов, і в мене нема більше нікого на землі, я стану вам за сестру й піклуватимуся за вами як за братом, якщо ви захочете бути братом мені. Ось що мала я сказати вам, дорогий Вальтере, але не можу сказати так як хотіла би, бо серце в мене переповнене.

З повні серця й з дитячою своєю ширістю вона простягла Вальтерові обидві руки. Вальтер узяв їх в свої, нахилився й поцілував залляте слізми обличчя, що не відхилилося й не зашарилося, а підвелось вгору й довірливо глянуло на нього. У цю хвилину з душі Вальтерової зникла остання хмарка сумніву чи пристрасти. Юнакові здалося, що він відповідає на її наївний поклик біля смертного ліжка Поля, і під впливом цих урочистих спогадів він обіцяв собі по-братерському кохати на засланні чистий її образ, зберегти непорушно її щире довірливість і зневажати себе, якщо він, бодай би в думках, відчуватиме, до неї не те чисте почуття, яке вона має до нього.

Сюзана Ніпер, що згризла вже обидва кінці капелюшних стрічок і багато разів ділилася своїми переживаннями з вікном у стелі, змінила тему розмови, звідавшись, кому покласти в чай цукру, а кому налити молока, і просвітившись в цій питанні, стала наливати чай. Всі четверо посідали до столу й під доглядом енергійного молодого голови зборів узялися чаювати. В присутності Фльоренси навіть гравюра на стіні, що виображала фреґату «Татарин», пояснішала.

Пів години тому Вальтер нізащо в світі не назвав би її просто на ймення. А тепер, після її просьби, він мав право зробити так. Він міг бачити її тут, не оманюючи себе думкою, що краще буде, коли вона не прийде. Він міг спокійно думати, яка вона вродлива, скільки щастя матиме чоловік, якому вона

дасть притулок у своїм серці. Він міг пишатися, згадуючи про місце, яке сам посідав у тім серці, і мав досить відваги обіцяти собі, якщо не заслужити його цілком, то принаймні завжди бути гідним його не менше ніж сьогодні.

Напевне, руки Сюзани Ніпер, коли вона розливала чай, випромінювали якусь добродійну силу, бо в маленькій вітальні панували мир і злагода. Напевне, якогось ворожого впливу зазнав хронометр дядька Соля, що йшов хутчіше ніж фрегата «Татарин» з ходового вітру. Так чи інак, а на гостей, не дуже далеко, за рогом, чекав кеб, і хронометр, коли на нього випадком глянули, так рішуче показав, що кеб той чекає вже довго, що сумніватися було не можна. Це ж був незаперечний авторитет.

Прощаючися, Фльоренс ще раз повторила старому все, що сказала передніше, і зобов'язала його обіцяти вволити її прохання. Дядько Соль гостинно проводив її до дерев'яного мічмана, а тоді доручив Вальтерові, що мусив був проводити Фльоренс і Сюзану Ніпер до кеба.

— Вальтере,—дорогою сказала Фльоренс,—я не насмілилася питатись про це в присутності вашого дядька — чи на довгий час їдете ви?

— Далєбі, я й сам не знаю, — відповів Вальтер. — Боюся, що на довгий. Так принаймні думав містер Домбі, признаючи мене на цю посаду.

— Що ж це ознака його прихильности, Вальтере? — по хвилинім ваганні спитала Фльоренс, стурбовано дивлячись на юнака.

— Що? призначення? — і собі спитав Вальтер.

— Так.

Вальтер оддав би все, щоб мати право відповісти позитивно, та обличчя його промовило раніше як губи, і Фльоренс була занадто чутлива, щоб не зрозуміти цієї відповіді.

— Боюсь, вас не можна назвати улюбленцем батька, — боязко сказала вона.

— Немає причин, щоб я був його улюбленцем, — всміхнувся Вальтер.

— Немає причин? — повторила Фльоренс.

— Не було причин — одповів Вальтер, збагнувши, що хотіла сказати Фльоренс. — У торговельнім домі служить сила люду. Між містером Домбі й таким молодим чоловіком, як я, лежить величезна просторінь. Виконуючи свої обов'язки, я роблю не більше як і кожен з його службовців.

Чи не мала Фльоренс невизрадної підозри, — підозри, яка зародилася в ній ще тої ночі, як вона ввійшла до батькового

кабінету — що інтерес, виявлений до неї Вальтером і їхня рання знайомість, накликали на юнака ворожість його хазяїна? Чи не майнула ця або подібна думка і в голові у Вальтера? Ніхто з них і навзаки не дав, що має таку гадку. Ніхто з них деякий час не казав ні слова. Сюзана, ідучи поруч із Вальтером, кидала на них допитливим оком, і, безперечно, думки її йшли тим же шляхом.

— А може ви й хутко повернетесь, Вальтере? — сказала Фльоренс.

— Може я повернуся зовсім старий, і ви тоді будете вже стара леді, — відповів Вальтер. — А, проте, я держу й кращі надії.

— Тато, — за хвилину додала Фльоренс, — видихає своє горе і може ласкавіше говоритиме зі мною. Тоді я скажу йому, як мені хочеться, щоб ви повернулися й попрошу його відкликати вас звідти.

В її голосі, коли вона говорила за батька, звучали якісь ніжні ноти, і Вальтер почувив їх.

Дійшовши до кеба, Вальтер волів би попрощатися з нею без слів, такою важкою здавалася йому розлука, та Фльоренс, сівши, простягла руку, а в ній був маленький пакуночок.

— Вальтере, — промовила вона, приязно дивлячись на юнака, — як і ви, я сподіваюся на краще. Я молитимусь, щоб воно прийшло, і вірю — воно таки прийде. Цей маленький дарунок я даю вам в ім'я Поля. Візьміть його разом із моєю дружбою й не дивіться у середину, доки не поїдете. Нехай благословить вас бог, Вальтере. Ніколи не забувайте за мене. Ви ж брат мені тепер.

Вальтер був радий, що останнього моменту між ними повстала постать Сюзани; інакше в неї залишилося б вражіння, ніби він сумує. Радів він і з того, що Фльоренс не визирала з вікна, а лише вимахувала рукою, доки її було видно.

Не зважаючи на її прохання, Вальтер не встояв і розгорнув пакунок тої ж ночі, лягаючи спати. Там був маленький гаманець з грошима.

Сліпуче сонце встало, повернувшись з своєї подорожі до далеких країв, і разом із ним устав з ліжка й Вальтер, щоб одчинити двері своєї кімнати, в які стукав уже капітан. Капітан, що вислизнув з дому так рано, щоб його не бачила місис Мек-Стінджер, удавав ніби в нього надзвичайно веселий настрій і приніс в одній з кишень свого широкого синього фрака вуджений лизень на сніданок.

— Знаєш, Вал-ре? — сказав капітан, коли вони сиділи вже за столом, — якщо твій дядько така людина, як я завжди

про нього думав, то він з нагоди твого від'їзду витягне нам останню пляшку тої мадери.

— Ні, ні, Неде, — одмовив старий. — Ні. Ми відкоркуємо її тоді, як Вальтер повернеться.

— Здорово сказано! — згукнув капітан. — Нехай так!

— Вона лежить тут, у льосі, — сказав Соль Джілс, — вся вкрита порохом і павутинням. Може й мене, Неде, вкриє вже порох і павутиння раніш як вона з'явиться на світ.

— Здорово сказано! — повторив капітан. — Чудова мораль! Вал-ре, хлопчику, добре доглядай фіґи, як хочеш сидіти в тіні під нею, коли пристарієш. Розшукай... Ні, — додав капітан, поміркувавши трохи, — я не можу пригадати, де це написано й де можна знайти ці слова. Але як знайдеш, відзнач їх. Ну, далі, Соле Джілсе.

— Та де б вони не містилися, Неде, а пляшка лежатиме, доки Вальтер не повернеться й не зажадає її, — промовив старий. — Оце й усе, що я хотів сказати.

— Теж здорово сказано! — схвалив капітан, — і якщо не всі ми трое будемо присутні тоді, довіряю вам випити мою долю.

Хоч у якому веселому гуморі був капітан, а до вудженого лизня він ледве доторкнувся, дарма що кожен раз, як на нього дивилися, удавав ніби їсть з величезним апетитом. Він всіляко уникав залишатися віч-на-віч з дядьком чи з небожем, бо єдиний шанс зберегти свою удавану веселість убачав, здавалось, у тім, щоб бути всім укупі. Цей острах наштовхував капітана на дотепну думку вибігти на вулицю глянути на якийсь незвичайний кеб, що проїжджав неподалеку саме тоді, як Соломон пішов одягти фрак. З тої ж причини він опинився на бруку, бо відчув запах горілого, коли Вальтер подався на горішній поверх попрощатися з усіма пожилцями дому.

Зійшовши знову вниз з своєї прощальної експедиції й перетинаючи крамницю по дорозі до маленької вітальні, Вальтер побачив коло дверей знайоме обличчя, що зазірало в крамницю, й стрілою кинувся до нього.

— Містер Каркере! — згукнув Вальтер, стискуючи руку Джонові Каркереві-молодшому. — Зайдіть, будьте ласкаві. Це дуже люб'язно з вашого боку прийти так рано попрощатися зі мною. Ви ж знаєте, як приємно мені ще раз стиснути вашу руку перед од'їздом. Не можу й висловити, наскільки я радий, що бачу вас. Заходьте ж, прошу.

— Навряд чи ми з вами знову зустрінемося, Вальтере, — відповів той, делікатно відхиляючи його запрошення. — Радий і я, що ми ще побачилися. Я наважаюся говорити

з вами й стисну вашу руку, тому що ви від'їжджаєте. Тепер мені нема чого відштовхувати вашу дружбу.

Журна усмішка, яка супроводила його слова, показувала, що Каркер у душі все ж таки складав велику ціну його приязні та товариству.

— Ах, містер Каркер, — дорікнув Вальтер, — навіщо ви уникали мене? Я певний, що крім добра ви не могли зробити мені нічого.

Каркер похитав головою.

— Якби я й міг зробити добро для будь-кого в світі, я хотів би, щоб то були ви, Вальтере, — сказав він. — Бачити вас подеколи було для мене і щастям, і докором сумління. Проте, приємність переважала біль. Тепер я знаю це, бо знаю, скільки втрачаю в вас.

— Зайдіть до нас, містер Каркере, і познайомтеся з моїм бідним старим дядьком, — настоював Вальтер. — Я часто говорив йому про вас, і він буде радий повторити те, що чув од мене. Тільки ж я нічого не сказав йому про нашу останню розмову, містер Каркере, — похопився додати Вальтер, помітивши замішання на виду свого бєсідника, — навіть йому я не сказав нічого, повірте мені.

Сивий Каркер-молодший потиснув Вальтерові руку, і на очах йому забриніли сльози.

— Якщо я коли й познайомлюся з ним, — промовив він, — то для того тільки, щоб мати відомості про вас, Вальтере. Будьте певні, я не зловживатиму ні вашої поблажливості, ні вашої скромності і не дозволю собі зажадати від нього жадного слова довір'я, не розповівши йому наперед усієї правди. Але опріч вас у мене немає інших друзів або знайомих, і навряд чи, навіть заради вас, я зазнайомлюся з ним.

— Звичайно, я дуже хочу, щоб ви вважали мене за свого друга, містер Каркере, — сказав Вальтер. — Як знаєте, я завжди хотів цього, і ніколи не хотів так як зараз, коли нам випадає розлучатися.

— Годі й того, що ви були друг мого серця, — відповів той. — І коли я найбільше уникав вас, моя душа найбільше поривалась до вас. Прощайте, Вальтере.

— Прощайте, містер Каркер. Нехай боронить вас бог, сер, — зі щирим хвилюванням промовив Вальтер.

— Якщо повернувшись, ви не побачите мене в моїм кутку, — сказав той, затримуючи його руку, — і довідається, де лежить мое тіло, прийдіть подивитись на мою могилу. Згадайте, що й я повинен був бути такий же чесний та щасливий як ви. І дозвольте мені думати, коли приїде на мене остання година, що людина, яка нагадувала колишнього

мене, спиниться там на момент, з жалем згадає й дарує мені мої помилки.

Постать його, немов тінь, виповзла на залляту ясним сонцем вулицю, таку веселу та пишну цього літнього ранку, і повільною ходою пішла геть.

Безжальний хронометр оповістив нарешті, що Вальтер має вже повертатися спиною до дерев'яного мічмана, і ось вони всі троє — дядько, капітан і небіж — подалися в кебі до корабель, де пароплав мусив був узяти їх і приставити до якоїсь бухти, що назву її — за вимовою капітана — для вух мешканців суходолу вкривала безнадійна таємниця. Добувшись бухти (куди на ніч, під час припливу, став корабель) вони зустрілися з численними збудженими моряками, і між іншим з одним брудним ціклопом — знайомим капітана. Дарма що одноокий, він впізнав капітана Катля милі на півтори завдальшки і весь час перекидався з ним якімись незрозумілими словами. Ставши за правну здобич цієї особи, що страшенно хрипіла й потребувала бритви, вони опинилися на «Синові та Спадкоємцеві». На кораблі всі перебували ніби в замішанні. На мокрому чардаці лежали засмальцовані вітрила. Люди в червоних сорочках босоніж бігали по палубі, спотикаючися на кружала линв. Кожен фут вільного місця перегороджували бочки, і серед найбільшого тиску, коло свого камбузу, за купою городини, що сягала йому до очей, стояв чорношкірий кухар, засліплюваний димом.

Прибувши на корабель, капітан зараз же відвів Вальтера у куток і з великими зусиллями, весь почервонівши, видобув свій величезний срібний годинник, що ледве вміщався в його кишені й вилетів звідти наче чіп з барила.

— Вал-ре, — сказав капітан, подаючи йому годинника й міцно стискуючи руку, — оце тобі мій подарунок з нагоди твого від'їзду, хлопче. Перекручуй його щодня на пів години назад ранком і на чверть години наперед увечері, і тоді годинник ніколи не брехатиме.

— Ні в яким разі, капітане Катле! — скрикнув Вальтер, затримуючи його, бо моряк хотів був тікати. — Візьміть їх собі, прошу. У мене єсть вже один годинник.

— Тоді, Вал-ре, — мовив капітан, зненацька пірнаючи в другу кишеню й витягаючи звідти дві чайні ложечки й щипчики на цукор, що ними він завбачливо озброївся на такий випадок, — візьми натомість цю дрібницю.

— Ні, ні, нізащо не візьму. — одмовився Вальтер. — Дякую тисячу разів. Не кидайте ж бо, капітане Катле! — капітан ладнався викинути їх у воду, — вам вони потрібніші ніж мені. Дайте краще мені ваш ціпок. Я часто хотів мати його. Ну,

ось! Прощайте, капітане Катле! Доглядайте мого дядька. Дядю Соле, нехай боронить вас бог!

Раніш як Вальтер устиг глянути на них ще раз, вони змішалися з натовпом, і тільки підбігши до борту, Вальтер уздрів свого дядька, що похнюпившись сидів в човні, і капітана Катля, який одною рукою штовхав його в спину великим срібним годинником (і, імовірно, досить боляче), а другою підбадьорливо вимахував чайними ложечками та щипцями на цукор. Впіймавши на собі погляд Вальтерів, капітан Катл цілком зневажливо кинув своє добро на дно човна, немов зовсім воно не цікавило його, і, зірвавши з голови свого глянсуватого капелюха, веселим тоном озвав Вальтера. Глянсуватий капелюх висвічував проти сонця, і капітан вимахував ним, аж доки його було видно. Метушня на кораблі ще збільшилася. Два-три човни відчалили з криками привіту. Блискучі вітрила, напнуті ходовим вітром, розгорнулися перед очима Вальтера; під провою корабля заіскрила вода, і «Син та Спадкоємець» зрушив з місця весело та бадьоро, як і всі сини та спадкоємці, що й перед ним мандрували в далекі світи.

Щодня старий Соль і капітан Катл стежили за ним і, розстеливши в маленькій вітальні мапу, відзначали на ній пройдено кораблем путь. Проти ночі старий Соль насилу вилазив на горище, звідки інколи чути було постріли великих гармат, дивився на зорі, прислухався до вітру й пильнував довший час як довелося б йому вартувати, відбуваючи вахту на кораблі. Остання ж пляшка мадери, що й собі попоплавала колись й зазірала в очі небезпекам моря, мовчки лежала в льосі під шаром пороху та павутиння, і тим часом ніхто не турбував її.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

МІСТЕР ДОМБІ ІДЕ ПОДОРОЖУВАТИ

— Містер Домбі, сер, — сказав майор Бегсток, — Джой Бі — людина, взагалі не сентиментальна, бо в Джозефа вдача крутенька. Та єсть свої почуття і в Джо, сер, і коли їх розбуркають... під усі чорти, містер Домбі! — раптом розлютився майор, — це вже недолужність, сер, і я не хочу їй коритися.

Такими словами розважав собі серце майор Бегсток, вітаючи містера Домбі з горішньої площадки сходів у своїм помешканні на Принцесинім Майдані. Перед їхньою поїздкою містер Домбі зайшов до майора поснідати, і безталанний тубілець зазнав стільки лиха через самі солодкі булочки, що життя, ускладнюване ще питанням про варені яйця, здавалося йому нестерпучою ваготою.

— Не личить старому салдатові Бегстокового загарту, — трохи м'якшим тоном додав майор, — здаватися на волю своїх почувань, але... під усі чорти, сер! — скрикнув він у новому нападі люті, — я сумую разом із вами.

Багрянний вид майорів набув ще синішого відтінку, а його рачачі очі зовсім вилізли йому на лоба, коли він ручкався з містером Домбі, надаючи цій мирній операції такого зачипливого характеру ніби то був вступ до негайного боксування на приз у тисячу фунтів стерлінгів і на почесне звання чемпіона Англії. Крутячи головою на всі боки й сопучи як хворий на носатизну кінь, майор повів свого гостя до вітальні і там, подолавши нарешті своє хвилювання, звернувся до нього з щирістю та невимушеністю товариша подорожжю.

— Домбі, — мовив майор, — я радий вас бачити. Я пишаюся тим, що бачу вас, Домбі. Небагато знайдеться в Європі людей, яким Джей Бегсток сказав би таке, бо Джош — чоловік простий до брутальности, сер; така вже в його натура; але Джой Бі пишається тим, що бачить вас, Домбі.

— Ви надзвичайно люб'язні, майоре, — одказав містер Домбі.

— Ні, сер, — запротестував майор, — ані трохи. Не така в мене вдача. Якби Джой мав таку вдачу, то Джо був би вже генерал-лейтнант сер Джозеф Бегсток, кавалер ордена ланні вищого ступня й приймав би вас у зовсім іншій квартирі Лондону. Я бачу, ви не знаєте ще старого Джо, сер, але цей випадок викликає в мене почуття гордості. Богом свідчуся, — запевнив майор, — це велика честь для мене.

Шануючи самого себе й свої гроші, містер Домбі почувив правду в словах майора й не став заперечувати. Проте, визнання цієї правди майором і його признання в тім були дуже приємна річ. Воно потверджувало—якщо таке потвердження було потрібне—що містер Домбі не помилився на майорі. Воно свідчило, що вплив його поширювався поза межі його безпосередньої діяльності, і що майор—офіцер і джентлмен—відчував і визнавав той вплив не менше ніж швайцар Королівської біржі.

І якщо приємно знати про це взагалі, то тепер приємно й поготів. Тепер бо містер Домбі особливо виразно бачив, яка безсила його воля, які хисткі його надії й нікчемне його багатство. Що може зробити воно, те багатство? питався якось Поль. Подеколи обміркуючи слова свого сина, містер Домбі починав і сам вагатися. І справді: що може воно зробити? Що зробило воно?

Та то були поодинокі думки, що зароджувались глибокій ночі в самотині та мороці його відлюдництва, і його пиха легко знаходила тисячі заперечливих доказів, таких же невідпорних і переконливих як і слова майорів. Не мавши друзів, містер Домбі прихилився до майора. Не можна сказати, що то було тепле почуття, але в нім потроху повертало на відлигу. Вони приятелювали з ним, щоправда не занадто, ще тоді—на морському березі. Майор був людина з великого світу й мав гарні знайомості. Він багато говорив, розповідав анекдоти, і містер Домбі ставився до нього як до виборного розуму, що зорить у товаристві, не будучи разом із тим отруений нестатками, які здебільшого шкодять усім виборним розумам. Громадське становище майора, безперечно, було поважне. Майор був дуже вигідний компаньйон, при звичаєний до гулящого життя. Добре обізнаний з містами, куди вони збиралися їхати; справжній джентлмен на позір; з манірами, що пасували до його власних, набутих у Сіті манір, і аж ніяк не конкурували з ними. Можливо, містер Домбі гадав, що майор, звиклий через свій фах зневажати безжалюну руку, яка тільки но розчавила його—Домбі—сподіванки, несамохіть прищепить і йому свою корисну філософію й розвіє його сум. Але коли містер Домбі

й плевав таку думку, то ховався з нею від самого себе, і вона нерозглянена, лежала на самому споді його душі.

— Де ж це мій негідник? — згукнув майор, розгнівано перебігаючи очима по кімнаті.

Тубілець, що не мав окремого імени і озивався на кожен лайливий епітет, миттю з'явився край порога, але не наважився підійти ближче.

— Ну, мерзотнику, а де ж сніданок? — спитав жовчний майор.

Чорношкірий слуга щез, і незабаром вони зачули, як він береться по сходах і тремтить так, що тарелі та блюда безперестанку дзеленькотять на таці в його руках.

— Домбі, — мовив майор, зиркаючи на тубільця, що лаштував сніданок, і підбадьоруючи його загрозливим жестом кулака, коли той не так поклав ложку, — ось м'ясо, заперчене каенським перцем, смачний пиріг, підлева з нирками й таке інше. Сідайте, будь ласка. Старий Джо, як бачете, може почастувати вас тільки бівачними стравами.

— Чудовий бівак у вас, майоре, — відповів гість з самої чемности, бо майор, яко мога дбаючи за себе, споживав їжі більше ніж то було корисне для нього, і саме на цю його властивість і складали лікарі величну поставу майорову.

— Ви глянули через дорогу, сер, — зауважив майор. — Чи помітили ви нашу приятельку?

— Ви маєте на оці міс Токс? — здогадався містер Домбі. — Ні.

— Чарівна жінка, сер, — мовив майор, випустивши масний сміх з свого короткого горла й мало не задушившись.

— По-моєму міс Токс вельми симпатична особа, — згодився містер Домбі.

Бундючний холод одповіді, здавалось, завдав майорові Бегстоку нескінчимої насолоди. Він роздувся, роздувся надмірно, і навіть одклав на мить ніж та виделку й затер собі руки.

— Старий Джо, сер, — сказав майор, — був колись улюбленцем у цім кварталі. Та часи Джо минулися. Джея Бегстока, відкинено, переможено, знищено, сер. Кажу ж вам, Домбі, — майор навіть перестав їсти й прибрав таємничого та обуреного вигляду, — це збіса гонориста жінка, сер.

Містер Домбі кинув «невже?» з холодною байдужістю і з домішкою, може, зневажливого недовір'я до того, що міс Токс насмілюється давати в собі притулок такій високій прикметі.

— Ця жінка, сер, — казав майор, — нагадує Люціпера. Часи старого Джо минулися, сер, але око в нього бачуче.

Він усе бачить той старий Джо. Його високість покійний дука Йоркський якось під час вранішньої переліки сказав, що він усе бачить.

Майор додав до цього такий погляд; а тоді, допавшись до гарячого чаю, заперченого м'яса та булочок, так роздувся й побагрянів, що містер Домбі навіть занепокоївся.

— Ця стара, кумедна дама, сер, — провадив далі майор, — ще й претендує. Її претенсії пнуться аж до неба. Шлюбні мрії, Домбі.

— Шкода, мені її, — пожалкував містер Домбі.

— Не кажіть цього, Домбі, — застережливим тоном мовив майор.

— Чому не повинен я жалкувати її? — здивувався той.

Майор одповів на це, засіпши як кінь, і знову накинувся на сніданок.

— Вона цікавилася вашими хатніми справами, — раптом знову спинився він, — і один час учащала до вас.

— Це вірно, — з серйозним виглядом ствердив містер Домбі. — Спершу, коли померла місис Домбі, міс Токс завітала до нас як приятелька моєї сестри. Переконавшись, що вона особа цілком пристойна, і побачивши, як любить вона мого бідного сина, я не заперечував і навіть заохочував її до дальших одвідин разом із сестрою, а згодом вона стала в нас членом родини. Я поважаю міс Токс, — сказав містер Домбі тоном людини, що чинить величезну ласку. — Вона робила нам силу різних послуг. Нехай послуги ті були незначні та дрібні, але не поставити їх їй на карб не можна, майоре. Сподіваюся, і я з свого боку мав щасливу нагоду віддячити їй своєю увагою й усім, що було мені під силу. До того ж, майоре, — злегка ворухнув рукою містер Домбі, — це їй завдячую я приємність бути знайомим із вами.

— Домбі, — теплим тоном сказав майор. — Ні! Ні, сер! Джозеф Бегсток не може не заперечувати цього твердження. Ваша знайомість з старим Джо, сер, таким, який він єсть, і знайомість старого Джо з вами, сер, мають своє джерело в благородному хлопчику, сер, у видатній особі, сер. Домбі! — скрикнув, змагаючися з собою, майор, що все життя його було змагання з різноманітними ознаками греця, — ми познайомилися один з одним через вашого сина.

Ці слова, як, імовірно, і передбачав майор, здавалося, розчулили містера Домбі. Він похнюпився й зідхнув, а майор гордовито випростався і, змагаючися з настроєм, який загрожував перемогти його і якому він не хотів піддаватися, бо вважав, що то недужність, вів далі.

— Наша приятелька до певної міри зв'язана з цією

подією, і Джей Бі охоче признає їй її заслуги, сер. А все ж таки, мадам, — додав майор, підводячи очі від тареля й кидаючи ними на той бік Принцесиної Площі, де коло вікна бачити було міс Токс, що саме поливала квіти, — ви каверзна лахудра, мадам, а ваша пиха — просто нахабна. Та якби вона, — майор хитнув головою в бік міс Токс, і очі його, здавалося, намірялися стрибнути на неї, — якби ваша та пиха тільки робила вас смішною, то ви могли би виробляти все, що до вподоби вашому серцеві, мадам; і, запевняю вас, без будь-яких перешкод з боку Бегстока. — Тут майор зайшовся жахним реготом, що розтяг його рот до кінчиків вух і мало не розірвав йому жили на голові. — Але коли ви компромітуєте інших осіб, мадам; компромітуєте людей благородних, що й гадки не мають про це; компромітуєте їх на подяку за їхню поблажливість, то вся кров бурхає в тілі старого Джо.

— Майоре, — містер Домбі аж почервонів, — сподіваюся, ви не хочете натякати на якісь нісенітні думки в голові міс Токс, як приміром...

— Я ні на що не натякаю, Домбі, — відповів майор. — Але Джої Бі живе серед людей, сер, живе, нашорошивши вуха й розплющивши очі. І Джо каже вам, Домбі, що по той бік площі мешкає збіса хитрюща та гоноровита жінка.

Містер Домбі мимохіть глянув через дорогу, і погляд, що його він послав у тому напрямку, був невдоволений.

— Оце й усе, що зійде з уст Джозефа Бегстока з приводу цього, — рішуче мовив майор. — Джо не баламут, але іноді він мусить говорити, і він говоритиме. Він не дасть вам коверзувати, мадам! — скрикнув майор, знову запальчасто звертаючися до своєї сусідки. — Він не мовчатиме, коли ваші вчинки стають занадто провокаційні.

Роздратування призвело майора до нового нападу носатизни, що тривав досить довгий час, а очутившись він додав:

— А тепер, Домбі, ви ж запросили старого Джо; Джо, що не має інших стійностей, як круту вдачу та м'яке серце, ви запросили його бути вашим гостем і проводирем у Лімінгтоні. Командуйте їм як хочете. Він цілком до послуг ваших. Не знаю, сер, — сказав майор з жартівливим виглядом гладячи своє воло, — що привабливого знаходите ви всі в Джо й так в'язнете до нього? Знаю тільки, сер, що не був би я такий крутий та впертий у своїх одмовах, ви за найкоротший час вбили б мене своїми запросинами й таким іншим.

Містер Домбі небагатьма словами висловив свої почуття, збуджені перевагою, яку дано йому перед рештою членів виборного товариства, що допоминалися заволодіти майором

Бегстоком. Проте майор не дав йому розводитись,, пояснивши, що зробив так з симпатії до нього; що вони створені один для одного; і що «Джея Бі, Домбі, ви повинні обрати собі за друга».

Майор на той час перебував у стані цілковитого випсвнення. Смачний пиріг одволожував кутки його очей, а заперчене м'ясо та підлева з нирками примушували краватку більше стискувати йому шию. Наближався час одходу поїзда, що мав приставити їх до Бірмінгену. Тубілець з величезними труднощами убгав майора в пальто і коли застібнув його на всі гудзики, то обличчя майорове визирало з-понад цього убрання наче з барильця. Тоді тубілець передав йому по-одинці й з пристойними перепинками після кожної речі: замшові рукавички, грубезний ціпок і капелюш. Останній убір майор по-гультяйському наклав набакир, зменшивши тим ефектне вражіння від свого незвичайного вида. Ще перед тим тубілець порозпихав по всіх можливих і не можливих закутках карети містера Домбі, що чекала внизу, неймовірну кількість валізок та портпледів, не менш апоплектичних на вигляд ніж сам майор, і позабивав собі кишені пляшками з зельтерською водою та Остіндським хересом, сендвічами, хустками, прозорими трубами, мапами та газетами. Забезпечивши себе цими дрібницями, що кожну з них майор міг зажадати першої-ліпшої хвилини, тубілець ознаймив, що все готово. Щоб довершити екіпіровку безталанного чужинця, (переказували ніби в своїй країні він був якийсь князь) коли він умостився ззаду, поруч із Тавлінсоном, хазяїн будинку почав з пішоходу непохибно шпурляти в його майоровими плащами та пальтами і так закидав нещасного, що той поїхав на станцію наче похований живцем.

Перше як карета рушила з місця, а тубілець опинився в стані похованого, коло вікна з'явилася міс Токс і стала вимахувати білою, немов лілея, хусткою. Містер Домбі до цього прощального привіту поставився дуже холодно—дуже холодно навіть як на нього—і вшанувавши її можливо недбалим кивком голови, з вельми незадоволеним виглядом одхилився на спинку. Його підкреслено зневажлива поведінка завдала майорові (що з надзвичайною чемністю привітав міс Токс) невимовної втіхи, і він довго ще кудкудав та підморгував наче обгородований Мефістофель.

Поки на вокзалі відбулася передод'їзна метушня, містер Домбі з майором обік походжали по платформі. Перший похмурий та мовчазний, а другий—надзвичайно говіркий—розповідав йому або вірніше, самому собі, різні анекдоти та життєві випадки, де майор Бегсток був головна дієва особа.

Ніхто з них не помітив, що гуляючи вони притягли до себе увагу якогось робітника, що, пораючися коло паротягу, доторкався до свого кашкета кожен раз як вони проходили повз нього. Та і як могли вони помітити його, коли містер Домбі своїм звичаєм дивився поверх голів отари людської, а майор зазирає у глиб своїх спогадів. Нарешті, чоловік ступив наперед, а коли вони повернулися, скинув кашкета й уклонився містерові Домбі.

— Перепрошую, сер, — сказав він, — сподіваюся, ви в доброму здоров'ї, сер.

На ньому був полотняний, засмальцований, весь у вуглянім поросі, костюм, бурці — припорошені сажею, і круг себе він поширював дух диму та киптяви. Не зважаючи на це, він не мав неприємного, не можна навіть сказати — дуже брудного — вигляду. Одне слово то був містер Тудл у професійнім убранні.

— Матиму за честь опалювати вас, сер, — сказав містер Тудл. — Прошу пробачити, сер; сподіваюсь, ви почуваете себе краще?

Відповідаючи на це співчутливе запитання, містер Домбі глянув на Тудла так, ніби самий той погляд мусив забруднити його зір.

— Вибачте за вільне поводження, сер, — мовив Тудл, побачивши, що містер Домбі не впізнає його, — але моя дружина Полі, яку у вас звали Річардс...

Містер Домбі змінився на виду, показавши тим, що згадує за нього, але в тім зміненим обличчі було стільки образливої зневаги, що містер Тудл раптом спинився.

— Вашій дружині, напевне, потрібні гроші, — містер Домбі сунув руку в кишеню й розмовляв, як і завжди, вельми згорда.

— Ні, спасибі, сер, — подякував Тудл. — Не знаю, чи потребує вона. Мені, в усякому разі, гроші не потрібні.

Тепер прийшов ряд спинити свою руку в кишені містерові Домбі; він і спинив її, навіть знімаючи трохи.

— Ні, сер, — вів далі Тудл, крутячи в руках свій пошмарований капелюх. — Нам тепер не погано ведеться, сер. Скаржитись нема на що. У нас четверо нових малих, сер, та ми викручуємось.

Містер Домбі був би дуже радий зараз же опинитись у вагоні, нехай би топильник опинився через це й під поїздом, та його зацікавило щось на кашкеті, який чоловік повільно крутив у руках.

— Ми, щоправда, втратили одну дитину, — пояснив Тудл, — і цього не випадає заперечувати.

— Нещодавно? — спитав містер Домбі, дивлячись на кашкета.

— Ні, сер, років зо три тому, але решта — здорові. Щож до читання, сер, — знову вклонився Тудл, ніби зводячи на пам'ять містерові Домбі те, про що вони розмовляли колись, — то всі мої хлопці вчили мене. З мене вийшов гарний школяр, сер, завдяки моїм хлопцям.

— Ходім, майоре! — мовив містер Домбі.

— Вибачте, сер, — Тудл ступив крок наперед і знову спинився, все ще крутячи в руках свого кашкета. — Я не став би надокучати вам, якби справа не торкалася мого сина Байлера, по-християнському — Робіна, що з нього ви ласкаво зробили Людяного Мирошника.

— Ну, дядьку, — найсуворішим тоном спитав містер Домбі, — і що ж з ним сталося?

— Ну що ж, сер, — відповів Тудл, несміливо й разом із тим сумно похитавши головою, — мушу сказати, сер, що він збився з пуття.

— Збився з пуття, кажете? — перепитав містер Домбі дещо злорадо.

— Він, бачите, потрапив у погане товариство, джентлмени, — пояснив батько, розсудливо поглядаючи на обох і, очевидно, затаюючи в розмову майора та шукаючи в нього собі підтримки. — Його знепутили. Може, бог дасть, він і вхопить ще тропи, але тепер він на поганій стежці, джентлмени. Мабуть, вам доведеться колись почути про нього, сер, — удався Тудл знову особисто до містера Домбі, — то краще вже я сам вам скажу, що мій хлопець ступив на неправу путь. Полі це страшенно гнітить, джентлмени, — додав Тудл з тим же засмученим виглядом, вдруге волаючи до майора.

— Син цього чоловіка, майоре, якому я хотів був дати освіту, — пояснив містер Домбі, беручи майора під руку. — Звичайна винагорода.

— Послухайте простацької поради старого Джо, і ніколи не давайте освіти цьому народові, сер, — мовив майор. — Чорт побирай, сер, з цього ніколи нічого не буває. Тільки цілковита невдача.

Наївний топильник почав був розповідати, як його коханого сина, майбутнього Мирошника, кривдили, били, переслідували та батожили; як знущався з нього навчитель, що знався на своїй справі як вовк на зорях; збирався висловити гадку, що вчився б Робін в іншій школі, з нього могли би ще бути люди, але містер Домбі, повторивши з серця «Звичайна винагорода!» пішов, взявши з собою й майора.

Нелегко було майорові видряпатись на вагон, де сидів уже містер Дѳмбі. Зависнувши в повітрі, він кожен раз, як не потрапляв на східці і всією вагою падав назад на темношкірого вигнанця, присягався, що живцем оббїлує нещасного тубільця, що розтрощить йому одна по одній всі кістки і застосує до нього всі відомі фізичні тортури. Це взяло в майора стїльки часу, що перед відїздом він ледве встиг прохрїпти, що нехай його повісять, якщо йому будь-коли пощастить «вивчити цього волоцюгу».

Містер Дѳмбі гїрко притакнув головою. Але до гїркоти тої, до повного суму жеста, з яким він одкинувся на спинку лави, до погляду з-під насуплених брів, яким він дивився на мінливий крайовид, спричинилася невдача, що її зазнала виховальна система, вживана від Людяних Мирошників. На злиденнїм кашкеті топильника він уздрїв смужку свїжого крепу, а з відповідей та з поведїнки його здогадався, що то була жалоба по його синї.

Отже згори й донизу, і вдома, і скрїзь, від Фльоренси в його будинку й до цього грубого дядька, що опалює їхній вагон, кожне претендує на якусь частку його покїйного сина і має навіть перевагу над ним. Чи може ж він забути, як та жінка плакала над Полем, узиваючи його своєю любово дитиною, або як Поль, прокинувшись, спитав про неї, а коли вона ввійшла, сїв на своєму лїжкові й аж заяснїв?

І подумати тїльки, що цей пролаз, увесь у вугїллі та киптяві їде разом із ним, демонструючи свою жалобу. Подумати, що за допомогою такої ницої ознаки він намагається подїлати прихованї тугу та розпач благородного джентлменського серця! Подумати, що загибла дитина повинна була подїлити з ним його багатство, його пляни, його влади, і з'єднавшись з ним, одмежуватися від цього свїту важучими золотими дверима! І через цю дитину такі от люди можуть ображати його пропащі надїї і об'являти свої права на спїльні почуття з ним, що стоїть так високо. Чи не намагаються вони прослизнуть й туди, де він хоче бути неподїльним господарем?

Подорож не розважала його й не робила нїякого полегшення. Катований цими думками, він вїз із собою свою журбу крїзь швидкоплиннї пейзажї, не бачив мальовничих і різноманїтних крайовидів, а мучився розбитими надїями та гризькими ревнющами. Сама хода поїзда здавалася глумом з швидкого бїгу життя, що невхильно й невблаганно крокує до приреченого кїнця. Сила, що волокла його залїзними рейками, не вважаючи нї на стежки, нї на шляхи, нї на будь-які перепони, і тягла за собою людей всякого віку, всіх кляс і станів,

була образом жахливого непереможного чудовиська — Смерти.

А поїзд, хропучи, стогнучи, скрипучи залишав уже місто з його вуличним гамором, мчав між людських осель, на хвилину врізався в луки, знову поринав у вогку землю й гудів у густому морщі, тоді знову виринаючи на соняшне світло й безмежні простори. Хропучи, стогнучи, скрипучи, мчав він ланами, лісами, сіножатями, болотами, глинищами, звивався межи скель, пролітав повз річі, що здавалося були напoxваті, а коли їх хотіли ухопити, виявилось, залишались уже далеко ззаду, а зрадливий обрій повільно плыв обабіч. Чи не такий же біг і безжального чудовиська — Смерти?

Лощовинами, пагорбками повз верісневi поля; повз овочеві садки; повз парки; через канали; через річки; через пасовиська, де пасуться вівці; повз млини, повз баржі, що пливають; повз кладовища, де лежать мерці; повз фабрики, що курять димарями; повз швидкі ручаї; повз купки сел; повз високі собори; повз похмурі багнища, що над ними нестримані гуляють вітри та бурі, поїзд мчить, хропучи, стогнучи, скрипучи, і лишає по собі лише порошок та пару. Так же біжить і безжальне чудовисько — Смерть.

Розтинаючи вітер і світ, зливу й соняшне проміння, вперед, все вперед гримить він пишний та швидкий, спокійний та впевнений, і великі насипи та довжелезні мости проносяться перед ним наче смужки тіні в палець завширшки й зникають з очей. Далі, ще далі, вперед, завжди вперед! Миготять котеджі, будинки, палаци, багаті маетки, фарми, хутори, люди; шляхи та стежки, що здаються безлюдними й вузенькими, скоро лишаються позаду. Хіба не так миготить усе й тоді, як мчить необорне чудовисько — Смерть?

І далі лине поїзд, хропучи, стогнучи, скрипучи, знову пірнає під землю, лине так енергійно й так настирливо, що в темряві подеколи здається, ніби він одступає й з тим же шалом мчить назад, і тільки промінь його лихтарів, одбиваючи на вогкій стіні тунеля його тінь, свідчить за те, що він наче оскаженілий бурчак рине все вперед. Ось він знову під денним світлом і знову переможно радісно кричить, струшуючи та відштовхуючи все подихами свого чорного тіла. Подеколи він спиняється: перед купкою людей, що за хвилину її вже немає, або перед водотягом, жадібно притуляючись до помпи, і помпа та точить ще на землю останні краплі, а він хропе, стогне та скрипить вже дуже, дуже далеко.

Голосніш і голосніш кричить, шипить і гуде він, наближаючись до мети, і тепер шлях його, знову таки наче шлях

Смерти, вкриває грубий шар попелу. Все навколо чорнішає. З'являються темні плями, нетечі, брудні доріжки, віддалік манячать злиденні халупи. Ось — півзруйновані мури будинків, що завалюються, і крізь розібрані дахи та повибиті шибки бачите мізерні кімнатки, де нестатки та хвороби живуть, прибираючи найдивовижніших форм. Все сумно та похмуро навкруги.

Але містер Домбі, визираючи у вікно вагону, не цікавиться навіть, чи кинуло чудовисько, що привезло його сюди, бодай би промінь світла на всі ці речі. Для нього це кінець подорожі, а може й кінець усього — така тут журба та руїна.

Все ще під владою своїх думок він бачив перед собою тільки те безжальне чудовисько. Все круг нього було похмуре, холодне та мертво. В кожному предметі він убачав щось схоже з своєю долею. Все нібито невблаганно святкувало перемогу, і це ображало його пиху й викликало ревності, а надто драгувало його те, що й інші разом із ним люблять і згадують його покійного сина.

Одне обличчя особливо часто ввижалося йому під час подорожі; обличчя, на яке він дивився минулої ночі і очі якого читали в його душі, дарма що були в сльозах і ховалися під тремтячими руками. Він ще й тепер бачив на тім обличчі вираз благушого остраху. Воно не докоряло, але на нім позначався якийсь сумнів, майже безнадійне недовір'я. Йому ніяково було згадувати про це обличчя, що належало Фльоренсі.

Може його гризло сумління? Ні. Але почуття, що їх воно збуджувало в ньому і тіні яких тьмарили вже й давніш його душу, поставали тепер виразніше і в дальшому загрожували непокоїти його ще більше. Обличчя те було скрізь, і його сумний вираз переслідував містера Домбі. Одна дитина померла, друга залишилась. Чому пішов той, на кого він складав усі свої надії, а не вона?

Лагідний, спокійний, милий образ, що стояв йому перед очима, не викликав у нього інших думок. З самого початку вона була йому нелюба, а тепер неприязнь його ще збільшилася. Якби він мав одного лише сина, і той самий удар вразив би його, йому тяжко було б знести це. Але тепер йому ще важче, бо удар той міг би вразити Фльоренс (втрата якої не завдала би йому, він думав, гострого болю) — і не вразив. Її повне любови, безневинне личко, ані трохи не змякшувало батькового серця. Він одштовхував янгола й наближав до себе лихого духа, що розпанахував йому груди. Її терпіння, її добрість, молоді літа, відданість, любов, були лише порошин-

ками в попелі, який він толочив своїми ногами. Образ її не тільки не розвіював, ба навіть згущав наокожний морок. Не раз під час переїзду, і тепер, креслячи ціпком на піску та обмірковуючи мету своєї подорожі, ставив він собі запитання, як позбутися цього надокучливого образу.

Майор, що в вагоні соп та хріп'яче другий паротяг, а подеколи, відриваючися від газети, підморгував до вікна де, здавалося, бачив міс Токс, яка й собі мчала полями, шукаючи притулку, привів свого друга до пам'яті, сповістивши, що поштарські коні запряжені, і карета готова.

— Домбі, — сказав майор, торкаючися його руки своїм ціпком, — не замислюйтесь. Це погана звичка. Старий Джо не був би така крута людина, якби він заохочував себе до різних там думок. Ви — занадто видатна людина, Домбі, для того, щоб думати. Ваше становище дозволяє вам стояти понад усякими такими штуками.

Майор навіть у своїх дружніх докорах перше за все вважав на честь та гідність містера Домбі, майстерно виносячи їх на явність, і містер Домбі більше ніж будь-коли ладний був коритися такому розумному та розсудливому джентльменові. Отже він примусив себе слухати майорові анекдоти, поки вони клусували до рогатки, а майор, знайшовши, що й хода коня, і дорога сприяють його розмовницьким здібностям куди більше ніж допіру покинутий їми спосіб пересування, заходився розважати його.

Цілий день майор був у доброму та балакучому гуморі. Спинуали його тільки притаманні йому симптоми кровистости, поїдки і час од часу — завзяті напади на тубільця, що мав пару ковток у своїх брунатних вухах і носив європейське вбрання. Мало воно на нім неможливо заморський вигляд, а тубілець надавав йому ще й нової краси, зщулюючись у нім наче висхлий горіх або змерзла мавпа, кожен раз як майор нападався на нього. Не вкидаючися в подробиці й не говорячи про вмільсть кравця, треба зазначити, що вбрання те було коротке там, де повинно було бути довгим, довге — де мало бути коротким, і вузьке — де мало бути широким. Коли біля Лімінгтону карета котила зеленим тінявим шляхом, голос майора, що ввесь час їв, говорив і сміявся, виходив, здавалося, або з шухляди під серцем або з стогу сіна неподалеку. Це не пошкодило йому в Королівському Готелі, де для них було замовлено номери та обід і де майор їдінням та балаканиною так утомив свої голосові органи, що облягаючися, не мав вже ніякого голосу, міг лише кашляти й порозумівався з темношкірим слугою, роззявляючи та стулюючи рота.

Уставши ранком, він почував себе як добре вконтентований велетень, але за сніданком поводився як велетень, що вконтентується. Снідаючи ж, вони уклали й розклад свого дня. Майор перейняв на себе обов'язок дбати про їжу та напої. Щоранку вони мали вкупі снідати, а щовечора — вкупі обідати. Перший день їхнього перебування в Лімінгтоні, містер Домбі хотів посидіти сам у своїй кімнаті й сам таки погуляти в околицях міста, але ранком наступного дня мав разом із майором пройтися по вулицях і відвідати павільон, де пили води. Потому вони розлучилися до обіда. Містер Домбі пішов до себе й поринув у свої звичайні думки, а майор у супроводі тубільця, що ніс за ним похідний стілець, пальто й парасольку, обійшов усі громадські установи. Скрізь він передивлявся списки приїжджих, розглядав старих дам, що захоплювалися ним; скрізь казав, що Джей Бі має крутецьку вдачу, і вихваляв свого друга Домбі. Не було приятеля, відданішого за майора, хоч, правду казавши, вихваляючи друга, він вихваляв і самого себе.

Просто дивно, скільки нового міг розповісти майор за обідом, давши тим містерові Домбі нагоду скласти високу ціну його громадському хистові. Під час найближчого сніданку він знав уже всі новини з останніх газет і зробив з приводу них багато зауважень, якими допіру зацікавилися кілька осіб такого високого стану, що на них він лише туманно натякував. Містер Домбі, що останній час замикався в собі, а перед тим рідко переступав зачароване коло, серед якого відбувалися операції торговельного дому Домбі й Син, почав убачати в майорові розвагу для свого відлюдного життя і, замість знову відлучитися, взяв майора під руку й пішов із ним у прохідку.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

НОВІ ОБЛИЧЧЯ

З обличчям, синішим, ніж звичайно, похикаючи наче кінь, не стільки з конечної потреби, скільки з бундючливости, майор, під руку з містером Домбі, ішов соняшним боком вулиці, велично розкарячуючи ноги. Його щоки надималися поверх тугого комірчика, а великою головою він похитував, немов дорікаючи собі за надмірну свою принадність. Не встигли вони пройти кілька ярдів, як майор зустрів знайомого. Ще кілька ярдів — новий знайомий. Та майор лише помахав їм пальцями і, не зупиняючись, вів містера Домбі далі, показуючи дорогою різні місця й оживляючи прогулянку спогадами про зв'язані з ними скандальні пригоди.

Задоволені один з одного, містер Домбі й майор ішли собі під руку, коли побачили, що до них наближається щось як крісло на колесах. У нім, в байдужій позі, сиділа дама, за допомогою ніби стерна керуючи екіпажем, підштовхуванім якоюсь незримою силою. Дама була не молоденька, але її квітнуче обличчя — абсолютно рожеве — її вбрання та її поза були цілком юнацькі. Поруч із кріслом виступала багато молодша, висока, вродлива жінка, гордовита та владна виглядом. Утомно підносила вона над собою легеньку парасольку. Можна було подумати, що вага парасольки завелика для неї, і що вона її затого впустить. Ішла вона підвівши голову й спустивши долі очі, ніби в світі, oprіч свічада, не було нічого, гідного її погляду.

— Що воно в біса таке, сер? — скрикнув майор, зупинившись, коли маленька група підійшла ближче.

— Едіт, моя люба, та це ж майор Бегсток, — на розтяг промовила дама.

Почувши цей голос, майор зараз же кинув руку містера Домбі, стрілою майнув до крісла, схопив руку леді й притиснув її до своїх губ, а тоді, з неменшою галлянтністю, притулив до серця обидві свої рукавички й низенько вклонився другій дамі. Тепер, коли крісло спинилося, бачити було

й порушну силу у вигляді юнака, що штовхав його ззаду. Зусилля, яких вимагала його робота, збільшили, здавалося, його зріст коштом огрядности та здоров'я, бо, випроставшись, він показався довгим, худорлявим і блідим, а чудернацької форми капелюх надавав йому ще жалюгіднішого вигляду. Юнак бо штовхав крісло головою, як то подеколи роблять слони в орієнтальних країнах.

— Тепер Джо Бегсток, — сказав майор, звертаючись до обох дам, — довічно буде щасливий.

— Ах ви, облудне створіння! — мляво відповіла старша леді. — Звідки це ви видерлися? Я вас не зношу.

— Тоді, щоб заслужити прощення, дозвольте старому Джо представити вам друга, мадам, — сказав майор. — Містер Домбі — місис Ск'ютон, — леді в кріслі зласкавилася. — Містер Домбі — місис Гренджер. — Леді з парасолькою навряд чи помітила, що містер Домбі скинув капелюха й низько вклонився. — Я в надпориві, що маю таку щасливу нагоду, сер, — мовив майор.

Майор, здавалося, говорив серйозно, бо своїм поганим звичаєм підморгував на всіх трьох.

— Місис Ск'ютон, Домбі, плюндрує серце старого Джо, — ознаймив майор.

Містер Домбі дав на розум, що ані трохи не дивує з цього.

— Годі вже вам, зрадливий демоне! — сказала леді в кріслі. — Скільки вже часу живете ви тут, лиха ви людино!

— Один день, — одповів майор.

— І ви можете жити цілий день, ба навіть одну хвилину, — сказала леді, непомітно підправляючи віялом свої фалшиві кучері та брови й показуючи штучні зуби, — ви можете жити в цім... як його звать, той садок...

— Певне, Едемі, мамо, — зневажливо підказала молодша дама.

— Ніяк не запам'ятаю, люба Едіт, такі жахливі ці назви, — мовила та. — І ви можете жити тут і не почувати, як усю вашу, всю вашу істоту проймає природа, — місис Ск'ютон вимахувала запоморочливо напахченою хусточкою, — своїм чистим подихом.

Розбіжність між свіжим ентузіазмом слів місис Ск'ютон та її пов'ялими манірами кидалися в очі менше ніж розбіжність між її віком (десь близько сімдесяти років) та її костюмом, пошитим на двадцятисемилітню жінку. В тій позі, в якій вона незмінно сиділа в своєму кріслі, років п'ятдесят тому змалював її на подушках коляси один модний тоді маляр. Картину названо «Клеопатра», бо тогочасні критики викрили надзвичайну схожість між нею й славною цари-

цею насхил на своїй галері. Тоді місис Ск'ютон була красуня, і її поклонники на честь її підкидали вгору цілі тузіні шкляннок з вином.

Ні краси, ні коляси в неї тепер не було, але поза залишилася, і тільки задля неї зберігала місис Ск'ютон своє крісло й пажа. Тільки вони, і ніщо інше, й заважали леді ходити пішки.

— Містер Домбі, сподіваюся, кохається в природі? — звідалась місис Ск'ютон, поправляючи діамантову брошку на своїх грудях. До речі сказати, вона жила переважно коштом репутації своїх діамантів та родинними зв'язками.

— Мій друг Домбі, мадам, — відповів майор, — любить природу потаємці, але для людини, вславленої на ціле місто, найбільше в світі...

— Всі добре знають, яку поважну роллю відіграє містер Домбі, — перебила місис Ск'ютон.

Містер Домбі вклонився на подяку за комплімент, і коли підводив голову, зирнувся з молодою леді, що глянула в його бік.

— Ви живете тут, мадам? — удався до неї містер Домбі.

— Ні, ми були вже в багатьох містах. В Герогейті, в Скарборо, в Девоншайрі. Ми відвідували різні міста й одпочивали скріз. Мама любить переміни.

— А Едіт, звичайно, не любить, — насмішкувато вкинула місис Ск'ютон.

— Я не знайшла ніякої різниці поміж ними, — була байдужна відповідь.

— Вони обновляють мене. Єсть, власне лише одна переміна, містер Домбі, — зауважила, кокетливо зідхнувши місис Ск'ютон, — якої я завжди прагнула; але, боюся, мені ніколи не доведеться розкошувати нею. Так воно завжди буває. Самотність і роздума, ось що було б мені... як то воно зветься...

— Якщо ви маєте на оці раювання, мамо, то вам треба висловлюватися зрозуміліш, — промовилася молодша леді.

— Едіт, голубочко, ти ж знаєш, що я цілком залежу від тебе щодо цих огидних слів, — відповіла місис Ск'ютон. — Запевняю вас, містер Домбі, природа призначила мене на аркадську пастушку. Але доля кинула мене у великий світ. Корови — то моя пристрасть. Я завжди мріяла, що житиму самотня на фермі в Швейцарії, оточена коровами і... хінською порцеляною.

Цікаве співставлення таких істотно різних речей нагадувало анекдоту про бика, що помилково потрапив до посудної крамниці.

Проте містер Домбі сприйняв його цілком серйозно і висловив думку, що природа — безперечно, вельми поважна інституція.

— Те, чого мені завжди бракувало, було серце, — на прогя говорила місис Ск'ютон, ніжно гладячи свою зморшкувату шию. Це була достеменна правда, хоч вона й надавала своїй фразі зовсім іншого сенсу. — Мені бракувало щирости, одвертости, невимушености, більшої волі духу. Адже всі ми страх які штучні.

— Ми, і дійсно були штучні.

— Одне слово, мені завжди бракувало природи, — зрозумувала місис Ск'ютон. — Яка розкіш, якби скрізь була природа!

— Природа вимагає, щоб ми рушали, якщо ви готові, мамо, — сказала молодша леді, закопилівши трохи свою гарненьку губку. По цім натяку блідий паж, що дивився на товариство поверх крісла, раптом зник ззаду нього, немов пішов крізь землю.

— Стійте на хвилиночку, Вісерсе, — мовила місис Ск'ютон, коли крісло почало було вже поступатися. Вона говорила до пажа з тою же утомною гідністю, з якою давніш зверталась до свого фурмана, що носив парик, шовкові панчохи й букетик у петельці. — Де ви спинилися, огидне чудовисько?

— Майор спинився в Королівськiм Готелі разом із своїм другом Домбі.

— Можете завітати до нас першого-ліпшого вечора, коли хочете, — запросила місис Ск'ютон. — Якщо містер Домбі вшанує нас своєю візитою, будемо дуже раді. Рушайте Вісерсе.

Майор знову притиснув до своїх синіх губ пальці, що недбайливо як у Клеопатри, лежали на бильцях крісла, а містер Домбі вклонився. Старша леді привітала їх дуже люб'язною усмішкою й по-дівочому помахала рукою, а молодша нахилила голову, але так злегка, як тільки дозволяла чемність.

— Знаєте, що, сер? — сказав майор, коли вони пішли знову. — Якби Джо Бегсток був трохи молодший, він обрав би на місис Бегсток тільки цю жінку. Чорт побирай, сер, вона — розкіш-

— Ви говорите про дочку? — спитав містер Домбі.

— А хіба ж Джой Бі колода, Домбі, щоб говорити таке про матір? — і собі спитав майор.

— Ви проте залицялися до матері, — зауважив містер Домбі.

— Бознаколишне полум'я, сер, — закудкудакав майор Бегсток. — Збіса давне. Я просто глузував з неї.

— Вона здалася мені цілком пристойною дамою, — сказав містер Домбі.

— Пристойною, сер? — майор ураз спинився й уп'яв очі в обличчя свого супутника. — Вельмишановна місіс Ск'ютон — сестра покійного лорда Фінікса й тітка теперішньому лордові. Родина — не заможня; навіть бідна; і живе тільки невеличкою рентою. Але коли вже йдеться про кров, сер! — Майор вимахував своїм ціпком і пішов далі в розпачі, що неспроможний сказати, куди воно йдеться.

— Ви, скільки я чув, називали дочку місіс Гренджер? — по короткій мовчанці спитав містер Домбі.

— Едіт Ск'ютон, сер, — відповів майор, знову раптом спинившись й ціпком зробивши на землі зазначку, що мала репрезентувати молодшу леді, — Едіт Ск'ютон, сер, коли їй вийшло вісімнадцять літ, побралася з Гренджером з нашого полку, — майор зробив другу зазначку для нього. — Гренджер, сер, — скрикнув майор, тупнувши ногою в його примрійний портрет, — був у нас полковник; збіса вродливий хлопець і мав тоді сорок один рік, сер. Він помер за рік по одруженні, сер — щоб виразніш оддати образ покійного Гренджера, майор описав круг себе коло своїм ціпком, а тоді, завдавши його на плече, пішов далі.

— І давно це було? — спитав містер Домбі, знову спинаючись.

— Едіт Гренджер, сер, — одповів майор, примруживши одне око, схиливши голову вбік, перекинувши ціпок у ліву руку, а правою поправивши собі жабо, — Едіт Гренджер не вийшло ще й тридцяти років. Під усі чорти, сер! — згукнув майор, знову націляючись своїм ціпком, — вона незрівняна жінка.

— Були в них діти? — звідався містер Домбі.

— Так, сер, — одповів майор, — один хлопчик.

Містер Домбі спустив очі долу, і на його виді майнула тінь.

— Він утопився, — закінчив майор, — коли йому було чотири чи п'ять років.

— А! — мовив містер Домбі й підняв голову.

— Так, утопився. Човен, куди з дурного розуму посадила його нянька, перекинувся, — пояснив майор. — Ось вам його історія. Едіт Гренджер що й досі Едіт Гренджер, але якби старий Джой Бі був трохи молодший і трохи заможніший, сер, то цей невмирущий зразок краси називався би місіс Бегсток.

Майор підніс угору плечі, надув щоки і, вимовляючи останні слова, зайшовся сміхом ще більш мефістофельським ніж звичайно.

— За умови, що леді не заперечувала б проти цього, — зауважив холодно містер Домбі.

— Чорт побирай, сер, — відказав майор. — Рід Бегстоків не зник до таких перепон. Хоч, на правду сказавши, Едіт Гренджер могла би вже одружитися двадцять два рази. Тільки вона страшенно гоноровита, сер.

З обличчя містера Домбі бачити було, що він через це не став поважати її менше.

— Зрештою, це навіть гарна прикмета, — сказав майор. — Свідчуся богом, висока прикмета, Домбі. Ви й сами гоноровитий, і ваш друг, старий Джо, шанує вас за це, сер.

Віддавши хвалу вдачі свого спільника, до чого його спонукали, здавалося, лише збіг обставин та непереможна сила їхньої розмови, майор змінив тему й перейшов до оповідань про шикарних жінок, що нестямно кохали його.

Наступного дня містер Домбі й майор зустрілися з вельмишановною місис Ск'ютон та її дочкою в павільйоні, де п'ють води. Ще за день здибалися з ними майже на тому ж таки місці, що й уперше. Після трьох чи чотирьох зустрічей майор уважав, що візити до таких старих знайомих увечері вимагає від нього звичайна ввічливість. Спершу містер Домбі не збирався відвідувати дам, але, коли майор оповістив, що йде до них, сказав, що з приємністю товаришуватиме йому. Тоді майор одрядив перед обідом свого тубільця переказати дамам привіт в ім'я його та містера Домбі й повідомити, що в разі леді будуть самі, вони матимуть за честь освідчити їм свою пошану. На відповідь посланець приніс маленьку, вельми напахчену записочку, за підписом місис Ск'ютон і заадресовану майорові Бегстоку, де стояло таке: «Ви осоружний ведмідь, і я хочу забути про вас. Та коли ви думаєте бути люб'язні (останні слова підкреслено), то приходьте. Вітаю (Едіт приєднується) містера Домбі».

Вельмишановна місис Ск'ютон і дочка її — місис Гренджер посідали в Лімінгтоні доволі пристойне й доволі дороге помешкання, досить, проте, обмежене щодо простороні і вигод. Отже, коли вельмишановна місис Ск'ютон лежала в ліжку, то ноги її впиралися у вікно, а голова в кошинок. Прикомірок же біля вітальні, де містилася прокоївка вельмишановної місис Ск'ютон, був такий маленький, що, щоб не зруйнувати всіх його перетинок, бідолашна, входячи туди й виходячи звідти, мусила скручуватись наче та гадюка. Білий паж Вісерс спав на горищі сусідньої молочарні, а крісло

на колесах, щò правило за камінь цьому ж юному Сізіфові, перебувало ніч під повіткою. Ранком на ньому знаходили свіжі яйця, бо дробина з цієї садиби, яка ночувала на поламаним візку під тою ж таки повіткою, певна була, що крісло росте тут і являє собою особливу породу дерева.

Містер Домбі й майор застали місис Ск'ютон серед подушок у позі Клеопатри, в легкому, як повітря, убранні. Тільки, звичайно ж, вона відрізнялася від Клеопатри Шекспіра, на якій літа не відбивалися. Здіймаючися по сходах, вони чули звуки арфи, але музика раптом увірвалася, скоро доповіли про їхній прихід. Едіт стояла біля інструменту ще вродливіша, ще чванливіша ніж завжди. Дивна була краса цієї жінки. Здавалось, вона буяла не лише без її допомоги, ба навіть наперекір її бажанню. Едіт знала, що вона вродлива, — інакше й бути не могло — але її пиха ніби зневажала ту красу.

— Сподіваюся, місис Гренджер, — сказав, підходячи до неї, містер Домбі, — то не через нас ви кинули грати?

— Через вас? О, ні!

— Чому ж тоді ти не граєш, любя Едіт? — спитала Клеопатра.

— Я кинула грати, так само як і почала; тому що захотіла.

Цілковита байдужість, з якою сказано ці слова — байдужість, що походила не від лінощів або нечулості, а від самої гордовитості — стала ще виразніша, коли Едіт недбало рукою повела по струнах і відійшла від свого інструмента.

— Знаєте, містер Домбі, — мовила томна мати, граючися віялом, — погляди моєї любої Едіти й мої інколи майже зовсім розбігаються.

— Чи не зовсім; без майже, мамо?

— О, ні, ні; не абсолютно, моя голубонько. Фі, це остаточно розбило б мені серце, — відповіла мати, намагаючися злегка вдарити її віялом по щоці, од чого Едіт рішучо ухилилася. — Хіба в питанні про ці холодні умовності, яких додержують навіть у дрібницях? Чому ми не можемо бути натуральніші? Боже милий, мавши в душі такі поривання, стільки любови, стільки ніжності, чому ми такі ненатуральні?

Містер Домбі зауважив, що все це безперечна істина.

— Я думаю, ми могли би бути натуральніші, якби спробували, — висловила гадку місис Ск'ютон.

Містер Домбі вважав це за можливе.

— Чорт побирай, мадам, — згукнув майор, — ми нічого не досягнемо. — Доки світ не буде заселений самими Джей

Бі — крутими вдачею, простацькими старими Джо, мадам, — доти ми нічого не досягнемо. Нічого з того не вийде, мадам.

— Мовчіть ви, бридкий невіро! — сказала місис Ск'ютон.

— Клеопатра наказує, і Антоній Бегсток скоряється, — відповів майор, цілючи їй руку.

— У цієї людини немає ніякої чутлості, — мовила місис Ск'ютон, безсердечно відпихуючи майора віялом. — Він не розуміє, що таке симпатія. А чим ми живемо, як не симпатією? Що єсть кращого за симпатію? Без цього соняшного променя, що освітлює нашу холодну, холодну землю, чи могли б ми жити? — місис Ск'ютон поправила комір на своїй сукні й замилювалася на свою кощаву, оголену по лікоть руку. — Одне слово, зашкарублий ви чоловіче, — вона глянула на майора крізь віяло, — я хотіла би, щоб у моїм світі панувало серце. Я вірю в це й не дозволю вам розбивати мою віру. Чуєте ви?

Майор одповів, що Клеопатра дуже вибаглива, вимагаючи від світа обернутися на єдине серце й забираючи собі всі серця в світі. Це примусило Клеопатру нагадати йому, що вона не зносить лестощів, і запевнити, що коли майор наважиться ще раз сказати таке, то вона вижене його з дому.

Блідий Вісерс тим часом обносив усім чай, а містер Домбі розмовляв з Едітою.

— Товаристо тут, здається, невелике? — сказав містер Домбі своїм урочистим, джентлменським тоном.

— Не думаю. Ми нікого не бачимо.

— Річ у тім, — промовила з свого ложа місис Ск'ютон, — що тепер тут нема нікого, з ким можна було б знатися.

— У всіх їх замало серця, — всміхнулась Едіт. То, власне, був сутінок посмішки, настільки журба затьмарювала її блиск.

— Моя люба Едіт, як бачите, сміється з мене, — похитала головою мати. — У, злюка!

— Ви бували тут, коли не помиляюся, і давніше? — знов таки до Едіти звернувся містер Домбі.

— О, багато разів! Я думаю, що ми бували скрізь.

— Гарна місцевість?

— Нібито. Так, принаймні, всі кажуть.

— Твій кузен Фінікс захоплений нею, Едіт, — вкинула з свого ложа слово її мати.

Дочка злегка поворотилась до неї, майже непомітно підвела брови, немов показуючи, що думка кузена Фінікса цікавить її найменше, а тоді знову глянула на містера Домбі.

— Може в мене поганий смак, — сказала вона, — але, мушу признатися, тутешні околиці надокучили мені.

— І ви майже маєте рацію, мадам, якщо ці чудові малюнки — ваші твори, — погодився містер Домбі кинувши оком на силу пейзажів, понавішуваних на стінах, і впізнаючи серед них багато місцевих крайовидів.

Едіт не відповіла нічого і зі зневажливим виглядом сиділа вродлива й немов здивована.

— Вони, і справді, можуть пишатися тим, що то ви зма лювали їх?

— Так.

— Ви й музика, я знаю вже.

— Так.

— І співаєте?

— Так.

Вона відповідала немов вагаючись і була, здавалося, незадоволеня з самої себе. А між тим вона не почувала ніяк оности й цілком керувала собою. Вона не ухиялася від роз мови, бо дивилась просто в обличчя своєму бесідникові, навіть коли він мовчав.

— Зрештою ви маєте багато засобів змагатися з нудь гою, — зауважив містер Домбі.

— Якби вони діяли, — одповіла Едіт. — Ви знаєте їх усі гепер, а інших у мене немає.

— Чи можу я сподіватися, що ви продемонструєте їх мені, — з урочистою чемністю мовив містер Домбі, поклавши на стіл малюнок, що був у нього в руках, і вказуючи на арфу.

— О, будь ласка. Якщо ви хочете.

Едіт підвелася й пішла з кімнати. Проходячи повз ложе матері, вона кинула на неї швидкий, але змістовний погляд, що виявляв силу різних почувань, та найбільше було в нім сумної усмішки.

Майор, який дістав вже опрощення, підсунув до Клео патри столик на коліщатах і сів заграти з нею партію в пікет. Містер Домбі, не знайомий з ігрою, присівся поруч нього, щоб поповняти свою освіту, доки не повернеться Едіт.

— Ми, здається, послухаємо музики, містер Домбі, — сказала Клеопатра.

— Місис Гренджер ласкаво обіцяла зробити нам таку приемність, — одповів містер Домбі.

— А, дуже хороше. Що це? ви збираєтесь обіграти мене, майоре?

— Ні, мадам, — заспокоював її майор. — Не можу.

— Ви — барбар, — одмовила леді, — і знищили всі мої пляни. Ви любите музику, містер Домбі?

— Дуже, — була відповідь.

— Так. Це — прекрасно, — сказала Клеопатра, роздивляючись на свої карти. — В ній стільки серця... якісь невиразні спогади про минулий стан душі... і багато іншого... це — чарівна річ. Знаєте, — Клеопатра перегорнула жирового нижника, що потрапив до неї догори ногами, — якби що й могло спокусити мене покласти край моему життю, то це лише цікавість довідатися, що єсть там, по той бік, і що воно позначає. Справді, існує стільки надзвичайно інтересних таємниць, що приховані від нас... Ходіть же, майоре!

Майор пішов, а містер Домбі, що хотів навчитися грати, перестав розуміти будьщо в їхніх ходах, кинув дивитися в карти й питав себе, чи повернеться Едіт.

Нарешті вона таки повернулася й сіла до арфи, а містер Домбі підвівся й ставши поруч із нею, слухав. Він не дуже полюбляв музику, не знав п'єси, яку вона грала, і тільки дивився на її схилену над інструментом постать. Може серед звуків струн він чув якісь близькі йому мелодії, що приборкували чудовисько з залізним серцем і робили його не таким неблаганним.

Клеопатра уважно грала в пікет, але її бачуче, немов, у птаха, око, не обмежувалось самими картами, а перебігало по всій кімнаті, спинялося й на виконавиці, і на слухачі, і на арфі, і на всьому.

Закінчивши п'єсу, гордовита красуня підвелася, вислухала з тим же виглядом, як і передніш, компліменти та подяку містера Домбі, підійшла до роялю й зараз же почала співати.

— О, Едіт Гренджер! Яку хочете пісню, тільки не цю. Едіт Гренджер, ви незвичайно вродливі, ваше туше — чарівне, голос у вас багатий і проникливий, але не треба пісні, що його занедбана дочка співала його померлому синові.

Леле, він не впізнав її! а якби й упізнав, то хіба ж співана від його доньки будь-яка мелодія могла зворушити цього суворого чоловіка? Спи, самотня Фльоренс, спи! І нехай сни твої будуть спокійні, хоч яка морочна ніч і хоч які темні хмари, що загрожують вибухнути градом!

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

ТРОХИ ПРО ТЕ, ЯК УПРАВЛЯЄ МІСТЕР КАРКЕР-УПРАВИТЕЛЬ

Містер Каркер-управитель сидів за своїм бюрком спокійний і лагідний як завжди. Він читав листи, що їх тільки він і має право розпечатувати, писав на них належні резолюції й розкладав по купках, щоб передати згодом до численних відділів торговельного дому. Пошти цього ранку принесли багато, і роботи в містера Каркера — сила.

Людина, заклопотана такою справою, нагадує грача в карти. Скидався на нього обличчям і містер Каркер. Він по-військовому придивлявся до бойовища: вивчав сильні та слабкі боки своїх партнерів, мисленно занотовував кожну карту, що виходила, і, здавалося, знав усі карти, що лишалися в супротивника, ніколи не виказуючи тих, що були на руках у нього самого.

Листи були писані різними мовами, але містер Каркер читав їх усі. Якби в торговельному домі було щось таке, чого він не міг би прочитати, то йому бракувало би якоїсь карти в тасі. Майже з першого ж погляду він знав уже змість листа, комбінував їх один з одним і укладав нові пляни, як людина, що знає всі карти з сорочки й заздалегідь обмірковує свої шанси.

Дарма, що серед інстинктів і диких, і хатніх котів немає нахилу до гри в карти, містер Каркер-управитель, бувши з голови до п'ят представник котячої породи, безперечно грав, гріючися під теплим промінням літнього сонця. Волосся на голові та бурці, що колір їх і взагалі важко було визначити, здавалися ще невиразнішими на барву й нагадували шерсть попелястого кота. Як і кіт, він боявся забруднити свої довгі, старанно обточені пазури. Він раз-у-раз перепиняв читання, щоб струснути впалу на них порошок або здунути її з своєї білої, ніжної руки чи добре випрасованої білизни. Містер Каркер-управитель, з своїми закрадливими манірами, з гострими зубами, м'якими лапками, бачучими очима, медовим язиком, жорстоким серцем, охайний та при-

чепурений вперто й терпляче сидів за своїм бюрком, наче кіт, що вистерігає мишу коло її норки.

Нарешті всі листи розглянено й розсортовано; всі опріч одного, який потребує спеціального вивчення. Поклавши в шухляду й зачинивши на ключ конфіденційну кореспонденцію, містер Каркер-управитель подзвонив.

— Чому це в ти з'явилися? — таким запитанням привітав він свого брата.

— Посланець пішов кудись, а я стою безпосередньо над ним, — була скромно відповідь.

— Безпосередньо над посланцем! — пробурмотів управитель. — Це дуже приємно для мене. Он, забери!

Показавши на купи розпечатаних листів, він зневажливо відхилився в кріслі й заходивсь розрізувати коверт, що був у нього в руках.

— Мені не хотілося б турбувати тебе, Джемсе, — промовив його брат збираючи листи, — але...

— О, тобі треба щось сказати. Я так і знав. Ну?

Містер Каркер-управитель не підвів очей з листа й не подивився на брата. Він чекав, не розпечатуючи коверта.

— Ну? — невдоволеним тоном повторив він.

— Мене непокоїть Геріет.

— Яка Геріет? Що там за Геріет? Я не знаю нікого з таким ім'ям.

— Вона погано почуває себе і останній час дуже змінилася.

— Вона дуже змінилася багато вже років тому, — відповів управитель. — Більше я нічого не маю сказати.

— Мені здається, що якби ти вислухав мене...

— Навіщо буду я слухати тебе, брате Джоне? — управитель глузливо натиснув на два останні слова, трохи підніс голову, але не звів очей. — Геріет Каркер багато років тому зробила свій вибір межі двох братів. Може тепер вона й кається та нічого не поробиш, мусить терпіти.

— Не перекручуй моїх слів. Я не кажу, що вона кається. З мого боку то була б величезна невдячність навіть думати таке, — одмовив старший брат. — Але, повір, Джемсе, її жертва завгорює мені так само, як і тобі.

— Як і мені! — повторив управитель. — Як і мені!

— Її вибір, як ти кажеш, завгорює мені не менше ніж він дратує тебе, — пояснив той.

— Дратує? — перепитав управитель, вищеривши зуби.

— Ну, неприємний тобі, коли це слово більше тобі до вподоби. Ти ж знаєш, що я хочу сказати. Я зовсім не мав наміру ображати тебе.

— Мене ображає кожен твій вчинок; — одповів брат, загрозово глянувши на нього, але зараз же всміхнувся ще ширше. — Однеси, будь ласка, ці листи. Я — не вільний.

Ввічливість його була страшніша за загрозу, і Каркер-молодший пішов до дверей, та на порозі зупинився, повернувся й сказав:

— Коли Геріет, щоб зменшити твоє перше, цілком правне, обурення, просила тебе дарувати мою першу провину; коли вона відмовила тобі, Джемсе, щоб поділяти зі мною мою лиху долю й допустилася помилки, присвятивши себе твому безталанному братові, що опріч неї не мав нікого, вона була молода й уродлива. Мені здається, якби ти побачив її тепер — якби ти захотів зустрітися з нею, — вона викликала б у тебе і співчуття, і жалощі.

Управитель нахилив голову й показав зуби, ніби бажав сказати «Та невже?» але не сказав нічого.

— Ми тоді думали з тобою, що їй судилося веселе, безтурботне життя, — вів далі Каркер-молодший. О, коли б ти знав, як весело відкинула вона ці надії! Як весело пішла вона шляхом, що розіслався перед нею; і з якого вона ніколи не збочувала. Якби ти знав це, Джемсе, ти не сказав би, що тобі незнайоме її ім'я. Ніколи не сказав би.

Управитель знову нахилив голову й показав зуби, немов говорив «Надзвичайно інтересно. Ти просто дивиш мене», але й тепер не вимовив ні слова.

— Можу я ще сказати? — тихо спитав Джон Каркер.

— У тому ж дусі? — усміхнувся брат. — Кажі, будь ласка.

Джон Каркер зідхнув і переступав уже поріг, коли голос брата на хвилинку затримав його.

— Якщо вона так весело йде своєю дорогою, — мовив управитель, кидаючи на бюро все ще не розпечатаний лист і засуваючи в кишені руки — то перекажи їй, що я не менш весело йду своєю. Якщо вона ніколи не оглядалась назад, то я, можеш переказати їй і це, подеколи озирався, пригадуючи, як вона клопоталася за тебе. І запевни її, що вирік мій, — тут він посміхнувся надзвичайно ласкаво, — непохитний наче скеля з мармуру.

— Я ніколи не говорю з нею про тебе. Ми ніколи не розмовляємо за тебе. Тільки раз на рік, у день твого народження, Геріет каже «Згадаймо ім'я Джемсове й побажаймо йому щастя» і більше ми не промовляємо ні слова.

— То перекажи тоді все це собі самому, будь ласка, — відповів той. — Може воно буде тобі наукою, щоб ніколи не згадувати за неї в моїй присутності. Я не знаю ніякої

Геріет Каркер. Такої особи для мене не існує. Може у тебе єсть сестра, ну й радій з цього. У мене ж сестри немає.

Містер Каркер-управитель знову взяв з бюрка коверта й з глузливою ввічливістю показав їм на двері. Розпечатуючи його і дивлячись братові вслід, він мав досить похмурий вигляд, а коли Джон пішов, одхилився на спинку крісла й заходився уважно вивчати зміст листа.

То було послання від його великого шефа — містера Домбі, датоване Лімінгтоном. Всі інші листи містер Каркер читав дуже швидко, але з цим він не поспішався, зважуючи кожне слово і в'їдаючись у нього всіма зубами. Прочитавши його один раз, він перегорнув його й вибрав з нього пасажі: «Я почуваю, що ця зміна корисна для мене й не збираюся ще призначати дня мого від'їзду». «Я хогів би, щоб ви вибралися сюди, Каркере, і особисто розповіли мені, як ідуть справи». «Забув сказати вам про молодого Гея. Якщо «Син та Спадкоємець» ще на корабельні або він не виїхав на якомусь іншому кораблеві, — затримайте його тим часом у Сіті, а пошліть якогонебудь іншого молодого чоловіка. Я ще не вирішив остаточно з приводу його».

— Ото шкода, — сказав містер Каркер-управитель, розтягуючи рот, немов він був у нього з гуми. — Цей Гей уже далеко.

Проте цей пасаж, вміщений у посткриптумі, не давав спокою ні його мозкові, ні його зубам.

— Скільки пригадаю, — сказав він, — мій дорогий друг капітан Катл теж пропонував одсрочити його від'їзд, сподіваючися, що містер Домбі роздумається. Шкода, що він так уже далеко.

Містер Каркер згорнув лист, задумано крутив його в руках, клав то на середину, то на край столу і все ще обмірковував його, коли містер Перч-посланець обережно постукав у двері, навшпиньки ступив до кімнати, нахилиючися на кожному кроці, ніби вклонятися було найбільша насолода в його житті, підійшов і поклав на стіл якісь папери.

— Ви все ще не вільні, сер? — спитав містер Перч, зтираючи собі руки й поштиво нахилиючи голову на один бік, як людина, що не наслідуюється тримати її просто в присутності такої особи й ладна перебувати в цім положенні якнайдовше.

— А хіба хто хоче бачити мене?

— О, сер, — ніжним голосом промовив Перч, — власне, ніхто. Містер Джілс, інструментальний майстер, каже, що хотів би бачити вас у справі якогось платіжу, але я відповів, що ви страшенно невільні.

Містер Перч кашлянув у руку й стояв, чекаючи на розпорядження.

— І більше нікого там нема?

— Та ні, сер; я не насмівся би сам нагадувати вам про нього. Це той молодий хлопець, що приходив учора, а останній тиждень ввесь час вештався попід будинком. — Він скидається на ледаря, — містер Перч зачинив двері, — цілий день бігає на дворі, підсвистує до горобців і примушує їх одповідати йому.

— Ви нібито казали, що він шукає роботи, Перч? — одхиляючися на спинку крісла й дивлячись на кур'єра, спитав управитель.

— Так, сер, — Перч знову кашлянув у руку, — він каже, що хоче одержати якунебудь посаду й гадає, що на приплаві його можна було б улаштувати, бо він звик робити. Тільки... — містер Перч на ознаку сумніву похитав головою.

— Що саме він каже, як приходиться? — спитав містер Каркер.

— Звичайно ж, сер, — містер Перч ще раз кашлянув у руку, принижено виявляючи цим свою покору, — він завжди каже, що йому треба заробляти, і уклінно просить дозволити йому побачити когось з джентлменів. Тільки ж бачте, сер, — додав Перч, стишуючи голос до шепоту й повертаючись до дверей, щоб стукнути в них кулаком і коліном, дарма, що вони були щільно причинені, — навряд чи годиться, щоб цей хлопчисько скрізь плескав, що його мати була мамою молодого хазяїна нашої фірми, і що фірма має через це подбати за нього. Напевне, сер, — зауважив містер Перч, — я ніколи не насмівся б і натякнути, що місис Перч, теж могла би бути мамкою, хоч саме на той час вона годувала дівчинку, на яку ми дозволили собі збільшити нашу родину.

Містер Каркер вищерив зуби як акула, але думки його, здавалося, були десь далеко.

— Може, — додав містер Перч помовчавши й кашлянувши ще раз, — мені слід було б сказати йому, щоб він забирався звідти, бо інакше його заарештують. Та й вигляд у нього якийсь підозрілий. Я, знаєте, і з натури людина боязка, сер, а тут ще становище місис Перч зовсім попустило мої нерви; тільки я ручуся, що це — людина непевна.

— Покажіть мені того хлопця, Перче, — сказав містер Каркер. — Приведіть його сюди.

— Слухаю, сер. Вибачте, сер, — коло дверей містер Перч завагався, — вигляд у хлопця дуже злидений.

— То маловажно. Як він тут, приведіть його до мене. А містер Джілс нехай зажде трохи. Я зараз прийму його.

Містер Перч уклонився, зачинив по собі двері так старанно, немов не збирався повертатися сюди цілий тиждень, і подався переводити розшуки серед горобців на дворі.

Посланець не забарився. Слідом за ним ішов хтось у чоботках, що гупали по коридорі наче пара порожніх ящиків. З нецеромонними словами: «ну, лізь сюди, ти!», вельми дивними на устах містера Перча, він упровадив до кабінету міцного хлопця років п'ятнадцяти на вигляд, з круглим червоним обличчям, круглою головою, круглими чорними очима, округлими кінцівками і, на довершення загальної округлості, з круглим капелюхом без ніяких крисів у руках.

Скоряючись кивові голови містера Каркера, Перкер зараз же вийшов, залишивши відвідача віч-на-віч з управителем. У ту же мить, як вони залишилися сами, містер Каркер, не кажучи ні слова, схопив гостя за горло й трусив його, аж доки голова хлопцеві, здавалось, не почала відокремлюватися від плечей.

Ошелешений хлопець глянув в обличчя джентлменові з стількома білими зубами; перебіг очима по стінах — немов пересвідчившись, що той і дійсно його трусить, хотів кинути останній погляд на таємничу кімнату, за відвідання якої тепер так жажливо відпокутує — і нарешті спромігся промовити:

— Слухайте, сер. Чи пустите ж ви коли мене?

— Пустити тебе! — скрикнув містер Каркер. — Що? А хіба ж я тебе держу? — В цьому не було жадного сумніву; і тримав він його досить цупко. — Ах ти, собако! — процідив крізь зуби містер Каркер. — Я задавлю тебе.

Байлер запхикав. Невже ж задавить? О, ні! Але що ж це він робить, і чому не схопив за горлянку когось свого зросту й рівного собі силою? Приголомшений таким незвичайним прийомом, Байлер, коли голова його остаточно скрутилася на бік, а він ще раз глянув в обличчя джентлмена — або вірніше, на його зуби — і побачив перед собою жажну посмішку; бідний Байлер забув, що він мущина, і зайшовся плачем.

— Я не зробив вам нічого поганого, сер, — прохрипів Байлер, колишній Роб, колишній Людяний Мирошник і завждішній Тудл.

— Ах, ти молодий негіднику! — одповів містер Каркер, пускаючи його шию й одступаючи на крок, щоб стати в свою влюблену позу. — Чого це ти насмілився прийти сюди?

— Я не хотів турбувати вас, сер, — пхикав Роб, одною рукою потираючи собі шию, а другу підносячи до своїх очей. — Я ніколи більше не прийду сюди, сер. Я тільки шукав роботи.

— Пустити тебе!—скрикнув містер Каркер.—Що? А хіба ж я тебе держу?

— Шукав роботи, ти, молодий Каїн! — повторив містер Каркер і вп'явся в нього очима. — А хіба ти не найостанніший волоцюга в Лондоні?

Цей докір, кинутий так влучно, був занадто справедливий, і засмучений Тудл-молодший не міг сказати й слова на своє оправдання. Він стояв недвижимо і з виглядом грішника не відвертав переляканих очей від містера Каркера.

— І ти не злодій? — спитав містер Каркер, сунувши руки в кишені.

— Ні, сер, — запевняв Роб.

— Ні, ти злодій.

— Далєбі, ні, сер, — пхикав Роб. — Я ніколи не крав, сер, повірте мені. Я знаю, я погано поведився, сер, відтоді як почав ловити птахів і вештатися по місту. Хлопці думають, — в нападї каяття признався Тудл-молодший, — що співочі птахи — безневинне товариство, сер, але вони не уявляють собі, як шкодять нам ці маленькі створіння, і до чого вони можуть призвести.

Його, в усякому разі, птахи призвели до бархотинної куртки, надзвичайно приношених штанів, виїмково маленької червоної камізельки, що більше нагадувала горжетку, синьої сорочки під нею й списаного вище капелюха.

— Я не був удома вже десять місяців, відтоді як почав уганяти за птахами, — сказав Роб. — Як можу я повернутися туди, коли кожному на мене й подивитися сором. Я дивую, — Байлер ревно заплакав і тер собі очі запіллям своєї куртки, — як то я досі ще не втопився.

— Гарний ти панич! — похитав головою містер Каркер. — Ти думаєш, для тебе скрізь посіяно коноплю?

— Знаєте, сер, — ридав бідолашний Байлер, все ще витираючи очі курткою, — іноді я шкодую, що коноплі ті не досить довгі. Всі нещастя мої почались тоді, як я став одмикуватися. Але ж я здатний тільки на це одмикування.

— Здатний до чого? — перепитав містер Каркер.

— До одмикування, сер. Одмикування від школи.

— Тобто, ти вдавав, що йдеш до школи, а насправді не бував там.

— Так, сер. Це й зветься одмикування, сер, — пояснив, дуже занурившись, колишній Мирошник. — Коли я йшов туди, з мене глузували по вулицях, сер, а коли повертався звідти — лупцювали. Ось я й став одмикуватися, став ховатися, і з цього все й почалося.

— І ти хочеш переконати мене, — містер Каркер знову взяв його за горло й пильно подивився йому в очі, — що прийшов сюди шукати роботи?

— Я буду вельми вдячний вам, сер, якщо ви спробуєте взяти мене.

Містер Каркер-управитель одштовхнув хлопця в самий куток кімнати й подзвонив.

— Попросіть сюди містера Джілса.

Містер Перч був занадто чемний, щоб виявити хоч найменший подив з постави, яку побачив у кутку. Слідом за ним увійшов і дядько Соль.

— Сідайте, прошу, містер Джілсе, — осміхаючись сказав містер Каркер. — Як ведеться вам? Ви в добрім здоров'ї, сподіваюся?

— Дякую, сер, — одповів дядько Соль, видобуваючи з кишені й розправляючи кілька банкнот. — У мене єдина недуга — мій старечий вік. Двадцять п'ять, сер.

— Ви акуратні й точні як кожен з ваших хронометрів, містер Джілсе, — сказав управитель взявши з одної з численних шухляд свого стола клапоть паперу й розписавшись на ній. — Цілком правильно.

— За «Сина й Спадкоємця», скільки я бачив, нічого не пишуть, сер? — промовив дядько Соль з додатковим до звичайного тремтіння в голосі.

— Так, за нього нічого не пишуть, — ствердив Каркер, — Останній час там подували сильні вітри, і судно, певне, однесло трохи в бік од курсу.

— Сподіваюся, його не пошкодило, — сказав дядько Соль.

— Сподіваюся, його не пошкодило, — повторив Каркер своїм безгучним голосом, що примусив юного Тудла здригнути ся знову. — А вам, містер Джілсе, я думаю бракує вашого небожа? — голосніше додав він.

Дядько Соль трухнув головою й видав глибоке зідхання.

— Містер Джілсе, — Каркер погладив собі підборіддя й звів очі на інструментального майстра, — якби у вас в крамниці був такий собі молоденький хлопчик, то й вам було б веселіше і нашій фірмі ви зробили б послугу. Я знаю, в крамниці нема чого робити, але він може витирати вам скрізь порохи, чистити інструменти, робити чорну роботу, містер Джілсе. А ось вам і хлопець.

Соль Джілс спустив окуляри з лоба на очі й глянув на юного Тудла, що стояв у кутку та вперто дивися на містера Каркера, ані трохи не цікавлячись своїм майбутнім хазяїном.

Старий Соль, не дуже радіючи з такої нагоди, відповів, що він завжди щасливий зробити послугу містеру Каркерові. Тоді містер Каркер оголив свої ясна, і Тудл затремтів ще сильніше.

— Значить, він буде у вас, містер Джілсе, доки я не вирішу його дальшої долі, — сказав Каркер, підводячися й простягаючи старому руку. — Я вважаю, що відповідаю за нього, — тут він широко всміхнувся до Роба, який затрусився всім тілом. — Буду дуже вам вдячний, якщо ви доглядатимете його й повідомлятимете мене про його поведінку. Сьогодні ввечері, поворотом додому, я завітаю до його батьків — вельми поважні люди, спитаю в них де про що, а завтра ранком пришлю хлопця до вас. До побачення, містер Джілсе.

І він ще раз вищирів зуби так, що старому Солеві стало якось моторошно.

— Ну, хлопче, — сказав містер Каркер, поклавши свою руку на плече юного Тудла й витягнувши його на середину кімнати, — ти чув, що я говорив?

— Чув, сер, — відповів Роб.

— Може ти зрозумів, що якби ти надумався ошукати мене, то тобі краще було б утопитися раз на завжди ще перед тим, як ти прийшов сюди? Якщо ти збрехав мені хоч трохи, то ніколи не повертайся мені на очі. Коли ні — чекай на мене сьогодні ввечері коло будинку твоєї матері. Я вийду звідси о п'ятій і поїду верхи. Тепер скажи мені твою адресу.

Цього дня в містера Каркера було багато роботи й чимало люду побачили його зуби. О п'ятій йому приведено гнідого коня, і містер Каркер, полискуючи зубами, подався до Чіпсайдю.

Коли він, під'їхавши до воріт, просив сторожа доглянути його коня, Робін був уже там і підтримував стремено, поки управитель злавив з сідла.

— А тепер, сер, — взяв хлопця за плече містер Каркер, — ходім.

Одвідини батьківської господи, очевидно, хвилювали блудячого сина, але містер Каркер підштовхував його ззаду, і хлопцеві залишалось тільки відчинити двері й опинитися серед своїх братів та сестер, що великою силою облягли навколо стіл з чаєм. Уздрівши блудячого сина в руках незнайомого, всі ніжні родичі об'єдналися в жахливому витті, а це так вплинуло на його блудящі груди, що вгледівши свою матір з немовлям на руках, він не витримав і додав до хора й свій голос.

Тепер ніхто не мав уже ніякого сумніву. Якщо цей незнайомий не сам начальник поліції, то, значить, хтось з його безпосередніх помічників. Юне товариство завило ще голосніш, а наймолодші його члени, не подолавши хвилювання, упали ниць наче пташенята, налякані шулікою. Нарешті бідна

Полі, повершивши решту голосів, спромоглася вимовити тремтячими губами:

— О, Робе, безталанний мій хлопчику, що це ти накоїв?

— Нічого, мамо, — жалібним тоном заспокоїв її Роб. — Спитайте в джентлмена.

— Не хвилюйтеся, — сказав містер Каркер. — Я бажаю йому добра.

По цих словах Полі, яка досі втримувалась од сліз, і собі заридала. Старші Тудли, що збиралися визволяти брата, розтулили кулаки, а молодші, захищаючи пухкими рученятами свої круглі голови, поглядали на брата та на його незнайомого друга. Всі благословляли джентлмена з чудовими зубами, що бажав добра Робові.

— Цей хлопець, — містер Каркер дружньо струсонув його, — ваш син, мадам?

— Так, сер, — легенько зідхнула Полі, — мій син.

— Боюся, поганий син.

— Для мене він ніколи не був поганим сином, сер.

— А для кого ж тоді? — звідався містер Каркер.

— Він був трохи неслухняний, сер, — пояснила Полі, вгамовуючи немовля, що робило конвульсійні зусилля, щоб допнутись до Байлера. — У нього були погані товариші, але тепер, я сподіваюся, сер, скуштувавши гіркої, він буде хороший.

Містер Каркер зиркнув на Полі, на охайну кімнату, на чепурненьких дітей, на їхні прості обличчя, схожі й на батьківське, й на матчине, і узявся викладати мету своєї візити.

— Вашої дружини, здається, нема вдома? — спитав він.

— Ні, сер. Він тепер на лінії, — відповіла Полі.

— Тоді я розкажу вам самій, хто я, чому прийшов сюди з вашим сином, і що хочу зробити для нього.

Містер Каркер розказав усе, тільки по-своєму. Розповів, як спершу хотів нагромадити різні страхіття на зухвалу голову хлопця, що вештався коло торговельного дому Домбі й Син; як потім роздумався, взявши на увагу його молоді літа, його каяття та його родину; як вагався, не знаючи, чи слід допомагати йому, і боячись наразитися на докори за такий нерозважливий поквап; як врешті наважився, беручи на себе всю відповідальність за своє добродійство. Він зазначив також, що колишній зв'язок матері хлопця з родиною містера Домбі не відіграє тут ніякої ролі, і що в усій цій справі, з початку й до кінця, діє лише він сам — містер Каркер.

Полі, що, одно небо знає, пильнувала стільки ночей, поби-

ваючись за своїм перваком і стількі тижнів не бачила його, ладна була впасти навколішки перед містером Каркером, який здався їй добрим генієм, не зважаючи на свої зуби. Проте містер Каркер уже встав і лагодився від'їздити, і тому вона обмежилась тим, що від усього матернього серця подякувала йому й поблагословила його.

Коли джентлмен крокував до дверей між кишучою діворою, Роб підійшов до матері й обняв її разом із немовлям, наче просив у них прощення.

— Я старатимуся тепер, мамо, скільки буде сили, — запевнив він. — Свідчуся душею, старатимусь.

— О, я знаю, любий мій хлопчику. Я певна, що старатимешся і заради нас, і заради себе самого, — відповіла, цілуючи його Полі. — Але хіба ж ти не вернешся, проводивши джентлмена?

— Не знаю, мамо, — Роб похнюпився й завагався. — А коли буде вдома батько?

— Не раніш як о другій годні вночі.

— То я повернуся, мамо! — скрикнув Роб і розштовхуючи юрбу братів та сестер, що радісним криком привітали його обіцянку, кинувся наздоганяти містера Каркера.

— Хіба в тебе такий лютий батько? — спитав містер Каркер, що чув цю розмову.

— Ні, сер, лагіднішого та кращого батька нема в світі, — відповів здивований Роб.

— Тоді чому ж ти не хочеш бачитися з ним? — спитав патрон.

— Між батьком і матір'ю велика різниця, сер, — помовчавши трохи пояснив хлопець. — Він навряд чи пойме віри, що я поправлюся, хоч і намагатиметься повірити. А матір — моя мама, принаймні, вірить в усе хороше. Нехай благословить її бог.

Містер Каркер розтулив був губи, але не сказав нічого, доки не сів на коня й не одпустив чоловіка, що держав його. Тільки тоді, нахилившись в сідлі й пильно вдивляючись в обличчя хлопцеві, він сказав:

— Завтра ранком прийдеш до мене. Тобі покажуть, де живе старий джентлмен, якого ти бачив сьогодні в моїм кабінеті, і ти підеш до нього, як, ти чув, я казав йому.

— Слухаю, сер, — одповів Роб.

— Старий джентлмен — великий мій приятель, і служачи йому, ти служитимеш мені, хлопче. Зрозумів? Гарзд, — перебив він самого себе, побачивши, як проясніло кругле обличчя Роба. — Думаю, що зрозумів. Я бажаю знати все про того джентлмена: як він живе і що робить день-у-день —

я бо хочу прислужитися йому — а надто мені треба знати, хто відвідує його. Розумієш?

Роб притакуючи хитнув головою й знову сказав:

— Слухаю, сер.

— Я хотів би знати, чи має він друзів, що уважно ставляться до нього і не кидають його, і чи люблять вони його та його небожа, що поїхав далеко звідси. Зокрема, його повинна відвідувати одна дуже молода леді. Вона цікавить мене найбільше.

— Я постараюся, сер, — сказав хлопець.

— І дивись ти мені, — застеріг патрон, — щоб ні з ким опріч мене ти не насмілювався говорити про мої справи! — він наблизив своє обличчя до обличчя хлопця й ударив його в плече пужалном.

— Ні з ким у цілому світі, сер, — запевнив Роб, похитуючи головою.

— Ні там, — містер Каркер показав на будинок, який вони щойно залишили, — ні де інде. Побачимо, яка твоя правда та вдячність. Це буде спроба для тебе, — і містер Каркер поїхав з виглядом людини, що успішно закінчила всі свої справи.

Самозадоволений і лагідний до краю містер Каркер наспівував дорогою якусь пісню. Здавалося, він воркотів; таке велике було його задоволення. І справді, містерові Каркеру мріялось, що він лежить і гріється просто коминка, звившись клубочком і готовий залежно від обставин плигнути, або схопити, або подряпати, або торкнутися своєю бархатовою лапкою. Чи не бачив вже він і клітки з пташкою, що мала стати йому за здобич?

— Одна дуже молода леді! — думав, виспівуючи, містер Каркер-управитель. — А, коли я бачив її востаннє вона була ще мале дитятко. Кароока, чорнява, скільки пригадую, з милим, дуже милим обличчям. Навіть гарненька, можна сказати.

Ще лагідніший і самовдоволеніший їхав містер Каркер, наспівуючи крізь зуби свою пісеньку, і нарешті повернув у тіняву вулицю, де стояла оселя містера Домбі. Він так заглибився в снування павутиння круг милих личок і в затмарювання їх чорними кучерями, що схаменувся лише тоді, як побачив перед себе холодну перспективу високих будинків і раптом спинив коня коло самих дверей дому. Але, щоб зрозуміти, чому то він так нагло спинився й що саме здивувало його, потрібні кілька вступних слів.

Містер Тутс, звільнившись з-під Блімберової кормиги й перейнявши під володіння певну частину чималих своїх

статків, «яку», конфіденційно казав він щовечора містеру Фідерові, «не встигли пограбувати його опікуни», із запалом узявся до науки життя. Пориваний благородним бажанням зробити блискучу великопанську кар'єру, містер Тутс з великим смаком умеблював свої апартаменти, між іншим — спортивний будуар. Він прикрасив його портретами всіх коней-переможців, які, власне, зовсім не інтересували його, і поставив туди диван, що навіював йому думки про недуги. В цім чарівнім приміщенні містер Тутс культивував усі галузі красного мистецтва, що так удосконалюють і зм'якшують вдачі людські. Головним навчителем їх був у нього цікавий суб'єкт — Бойове Курча на ймення, уславлений в шинку Чорного Борсука. За найгарячіших днів він носив біле волохате пальто і тричі на тиждень, боксуючи, давав містерові Тутсу головня за мізерну платню в десять шилінгів шість пенсів за лекцію.

Бойове Курча, що правив за Аполона в Тутсовім Пантеоні, порекомендував йому одного маркера як навчителя грати на більярді, колишнього гвардійського салдата — для лекцій фехтування, ліверанта — щоб учитись їздити верхи, джентлмена з Корнвелса — як фахівця в усіх питаннях атлетики, і ще двох-трьох осіб, не менше за них обізнаних з красним мистецтвом. З такими професорами містер Тутс не міг не поступати і під їхнім досвідченим керівництвом узявся до роботи.

Та ніщо не подобалось містерові Тутсу так як залишати свої візитові картки коло парадних дверей будинку містера Домбі.

Жаден збирач податків в обширній англійській імперії, де сонце ніколи не заходить, а збирачі податків ніколи не лягають спати, не був такий настирливий і сталий в своїх візитах як містер Тутс.

Містер Тутс ніколи не йшов нагору і, пишно вдягнений, залишався біля дверей.

— О, доброго ранку! — то була перша фраза, з якою він звертався до слуги. — Для містера Домбі, — друга фраза, при якій він доручав свою візитову картку. — Для міс Домбі, — третя фраза й друга картка.

Тоді містер Тутс повертався, ніби лагодився відходити. Але слуга знав уже його і знав, що він не піде.

— О, прошу вибачити, — казав містер Тутс, немов щось нове несподівано спало йому на думку, — а молода жінка вдома?

Слуга думав, що вона вдома, але не був певний того. Він дзвонив на другий поверх і дивився на сходи. Так, вона

вдома і вже спускається. Після того з'являлася міс Ніпер, а слуга ретирувався.

— О, як ся маєте? — казав містер Тутс, сміючись і червоніючи.

Сюзана дякувала йому й відповідала, що добре.

— А як там з Діогеном? — було друге запитання.

Звичайно ж, дуже добре. Міс Фльоренс любила його дедалі — більше. Містер Тутс вітав цю звістку реготом, що нагадував булькотіння в пляшці з якимось дуже нагазованим напоєм.

— Міс Фльоренс почуває себе добре, сер, — додавала Сюзана.

— О, це маловажно, дякую вам, — незмінно відповідав Тутс. І, завжди, сказавши це, зараз же убігав.

Безперечно, в мозкові містера Тутса зароїлася думка, що якби йому пощастило здобути колись руку Фльоренси, то він був би страшенно щасливий. Безперечно, до цієї думки містер Тутс дійшов якимись довгими й покрученими шляхами, а, дійшовши до неї, спинився на ній. Серце його було вражене. Його зачепило. Він любив.

Одної ночі він зробив навіть одчайдушну спробу скласти акростиха на ім'я Фльоренси, просидів за ним до самого ранку і нарешті зайшовся плачем — йому поталанило написати лише перший рядок на Ф. Решта сім так і залишились з самими першими літерами, які він завбачливо поставив задалегідь.

Опріч дотепного й політичного способу залишати щодня візитові картки для містера Домбі, мозок містера Тутса не вигадав нічого, що наблизило б його до особи, що полонила його серце. Нарешті, глибокі метикування підказали містерові Тутсу вірний крок — йому треба заприятелювати з міс Сюзаною Ніпер і попередньо натякнути хоч їй на стан своєї душі.

В першому розділі цієї історії, щоб прихилити до себе цю леді, йому слід було б сказати їй кілька дрібних люб'язностей. Не спроможний укласти сам пляна дій, він порадився з Курчам, не утаємничуючи цього джентлмена в усю справу, а лише сказавши, що один з його Йоркшайрських приятелів просить поради в нього (у містера Тутса).

Діставши на відповідь, що на думку Курчати, треба «йти та перемагати» і що «мавши ворога перед себе, треба нищити його», містер Тутс убачив у цій алегорії потвердження своїх власних намірів і твердо вирішив завтра же поцілувати міс Ніпер.

Найближчого дня він убрався в найчудесніший зразок

творчости Бергеса і К^о і рішучим кроком подався до дому містера Домбі. Проте серце зрадило його, і підійшовши до будинку о третій, він постукав у двері тільки о шостій.

Все відбувалося точнісінько так, як і завжди, до того місця, де Сюзана сповістила, що її молода панна почуває себе добре, а містер Тутс, сказав, що то маловажно. На превеликий подив міс Ніпер, містер Тутс, замість побігти стрілою, чогось забарився й захихотів.

— Може, ви хотіли б прейти нагору, сер? — спитала Сюзана.

— Добре. Я думаю, що зайду, — відповів містер Тутс.

Але натомість заухвалий Тутс незгарбно кинувся на Сюзану і, обнявши її, поцілував у щоку.

— Забирайтесь, або я видряпаю вам очі! — скрикнула Сюзана.

— Ще один! — вимагав Тутс.

— Забирайтесь! — кричала Сюзана, виштовхуючи його. — Оце так невинність! Що ж воно буде далі? Ідіть собі, сер.

Переляк Сюзани був не серйозний, і вона ледве могла говорити від сміху. Діоген же, який стояв на сходах, був іншої думки. Зачувши внизу шум і побачивши чужинця, що вдерся до будинку, він кинувся на допомогу, як оком ізмигнути, опинився коло парадних дверей і вкусив містера Тутса за ногу.

Сюзана верескнула, вибухнула сміхом і одчинила двері. Зухвалий містер Тутс вихопився на вулицю разом із Діогеном, що вчепився в його штани так, ніби Бергес і К^о були кухарі й приготували йому цей ласий святний шматок. Діоген, струшуваний, одштовхуваний, катався в поросі, але знову зводився на ноги, крутився круг Тутса й кусав його. Ось ця метушня біля статечного будинку містера Домбі й примусила Каркера спинити коня.

Діогена нарешті забрали, двері зачинили, а містер Каркер усе ще не рушав з місця й дивився на збідованого Тутса, що заховавшись під найближчими воротами, зав'язував штанину своїх подертих штанів коштовною шовковою хусточкою, яка становила складову частину його дорогого костюма.

— Перепрошаю, сер, — мовив містер Каркер, підїздячи ближче й усміхаючись якнайласкавіше, — вас не поранено?

— О, ні, дякую вам, — одповів містер Тутс, підводячи своє почервоніле обличчя. — Це — маловажно. — Містер Тутс охоче сказав би, якби міг, що це йому навіть до вподоби.

— Коли зуби собаки поранили вам ногу... — з своєю звичайною усмішкою почав був містер Каркер.

— Ні, дякую вам, сер, — одповів містер Тутс. — Все гаразд. Тепер дуже зручно, дякую вам.

— Я маю приємність бути знайомим з містером Домбі, — зауважив Каркер.

— А, ви знайомі з ним! — згукнув, зашарившись, Тутс.

— Може ви дозволите мені, перепросити вас у його відсутності, — сказав містер Каркер, здіймаючи капелюха, — за такий прикрий випадок. Я просто не розумію, як це могло статися.

Містера Тутса так розчулює така ввічливість, і йому так приємно сприятелювати з приятелем містера Домбі, що він зараз же витягає портфельку на картки і передає одну з них містерові Каркеру. Той одповідає такою ж люб'язністю, і вони розлучаються.

Коли містер Каркер повільною ходою проїздить повз будинок і, дивлячись на вікно, намагається уявити собі замріяне обличчя за запоною, зовсім близько від нього з'являється волохата голова Діогена. Поклавши лапи на підвіконня, собака, хоч як її заспокоюють, гавкає й рикає так, ніби збирається кинутись униз і розшматувати його.

Добре робиш, Ді, що тримаєшся близько своєї господині! Ще раз, ще! Твоя голова піднесена, очі горять, і рот роззявлений. Ти хочеш напасти на нього. Ще раз, поки він іде під будинком! У тебе гарний нюх, Ді. Кота, друже, кота!

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

ФЛЬОРЕНС САМОТІЄ, А ДЕРЕВ'ЯНИЙ МІЧМАН КРИЄТЬСЯ З ЯКИМИСЬ ТАЄМНИЦЯМИ

Фльоренс жила сама в збезлюднілому домі. Дні минали по днях, а вона все жила сама, і холодні стіни дивилися на неї невидючим оком, немов на зразок Горгони хотіли скам'янити її молодість та вроду.

На даху й між бруком двору починала рости трава. Круг вікон, з-під муру вибивалися мізерні стелюхи. Уламки глини падали з димарів, бо коминків не розпалювали. Два дерева з попаленими стовбурами гинули, і посохлі гілки визирали з-під листя. Ввесь будинок з білого став жовтий, майже чорний і від часу смерти безталанної господині потроху обернувся в темну пляму на довгій, одноманітній вулиці.

Але Фльоренс квітнула тут наче красуня-дочка казкового короля. Єдиними компаньйонами її, як не рахувати Сюзани Ніпер та Діогена, були її книжки, її музика та її навчителі. Перша, прислухаючися до лекцій своєї юної панни, і сама стала зовсім освічена особа, а другий, пом'якшавши під тим же впливом, цілі літні ранки перебував коло вікна, зиркаючи на вулицю по черезно то правим, то лівим оком. Подеколи він витягував шию й уважно дивився на якогось галасливого пса, що не вгаваючи брехав, проїздячи в екіпажі, а іноді в нім раптом прокидалася колишня ненависть до якогось близького ворога. Тоді він несамовито кидався до дверей і, пометушившись та знявши оглушливий шум, з притаманим йому кумедним статечним виглядом повертався до підвіконня й знову клав на нього голову з почуттям виконаного їм свого песького обов'язку.

Так жила Фльоренс у спустілому будинку в колі своїх невинних зайнять та думок, і ніщо не турбувало її. Тепер вона мала змогу сходити вниз, до кабінету батька, згадувати за нього й смиренно віддавати своє серця, не боячись, що він одштовхне її. Вона могла дивитися на речі, що оточували батька в його журбі, могла примощуватися коло його крісла,

певна, що її не налякає погляд, який вона так добре пам'ятала. Вона могла тепер робити йому маленькі послуги, приводячи все до ладу в його кімнаті, ставити букети йому на стіл, замінити прив'ялі квіти свіжими, готувати йому щодня якісь сюрпризи і залишати боязькі сліди своєї присутності неподалеку від того місця, де він звичайно сидів. Сьогодні до була невеличка мальована акварелею кишенька на годинник. Завтра Фльоренс лякала її сміливість, і вона заміняла кишеньку якимсь іншим, менш помітним подарунком. Іноді, прокинувшись уночі, вона здригнулася на думку, що батько повернеться та викине його, і тоді бігла вниз і приносила його назад. Часто вона притулялася обличчям до батькового стола й залишала там сльозу та поцілунок.

Батько не знав — від тої ночі вона була певна того — як кохає його Фльоренс. Вона була дуже молода, не мала матері, і, на нещастя, ніхто не вивчив її, як показати йому свою любов. Вона терпляче чекатиме, доки не навчиться цього мистецтва і не примусить його зрозуміти нарешті свою власну дитину.

Це стало їй за мету життя. Вранішнє сонце, освітлюючи збляклий будинок, бачило, що в душі його самотньої господині цей вирок щодня свіжшав та виразнішав. Він надавав їй бадьорости, коли вона вчилася, бо, сподівалася Фльоренс, що освіченіша вона буде, то радше батько, повернувшись, познайомиться з нею й покохає її. Подеколи, з болем у серці й зі слізами на очах, Фльоренс питала себе, чим, власне, дивуватиме вона його, коли вони потоваришують. Часом вона намагалася знайти якісь нові галузі знання, що могла би викликати його інтерес більше ніж інші. І завжди: чи то за книгами, чи за музикою, чи за рукоділлям, на вранішній прохідці, і на молитві — вона бачила перед собою єдину мету. Дивна наука як на дитину — вивчати шляхи до нечулого батьківського серця.

Отже Фльоренс жила сама в збезлюднілому домі. Дні минали по днях, а вона все жила сама, і холодні стіни дивилися на неї невидючим оком, немов на зразок Горгони хотіли скам'янити її молодість та вроду.

Одного ранку Сюзана Ніпер стояла коло своєї молодой панни, що згортала та запечатувала щойно написаного нею листа, і поглядом висловлювала задоволення з його змісту.

— Краще пізно, ніж ніколи, люба міс Фльой, — мовила Сюзана, — і я скажу, що навіть візита до тих старих Скетлів буде для вас благодійством.

— Так, це дуже мило з боку сера Барнеста й леді Скетлс повторити своє люб'язне запрошення, — відповіла Сюзана,

делікатно виправляючи занадто панібратське поводження з прізвиськом згаданої родини.

Міс Ніпер була може найбільш войовнича особа на землі, що додавала свого бойового запалу до всіх великих та малих справ і перебувала в стані безперестанної війни з суспільством. Тепер на знак протесту проти гаданої безкористливості Скетлсів, які користуватимуться дорогоцінним товариством Фльоренси, вона закусила губу й похитала головою.

— Вони добре знають, що роблять, — пробурмотіла міс Ніпер. — О, я знаю тих Скетлсів!

— Мушу признатися, мені, не дуже кортить їхати до Фалгему, Сюзано, — задумано сказала Фльоренс, — але поїхати слід. Я гадаю, так буде краще.

— Куди краще, — ствердила Сюзана, знову багатозначно хитнувши головою.

— Я, щоправда, воліла б жити в них, коли там нікого не буде. Тепер саме вакації, і, напевне, в них гостює молодь, але я все ж таки з подякою прийняла їхнє запрошення.

— На це я скажу вам: будьте веселі, міс Фльой, — відповіла Сюзана. — Ха-ха-ха!

— Як давно не маємо ми відомостей про Вальтера, Сюзано, — по короткій мовчанці зауважила Фльоренс.

— І справді, довго, міс Фльой, — згодилась її покоївка. — І Перч, який нещодавно приходив по листи, казав... але яку ж вагу можуть мати його слова? — зашарившись, перебила себе Сюзана. — Багато він знає, той Перч!

Фльоренс звела очі, і обличчя їй спалахнуло полум'ям.

— Ах! — згукнула Сюзана Ніпер, очевидно змагаючися з якимсь потаємним хвилюванням та тривогою і удаючи ніби сердиться на безневинного Перча, — якби в мене не було мужності більше як у цього страхопуда, я ніколи не кучерявила б свого волосся і довічно носила би чепчик. Я не амазонка, міс Фльой, і не хочу бридити себе таким убором, але я й не боягуз, щоб утрачати надію.

— Утрачати надію. На що? — скрикнула Фльоренс.

— Та нічого, міс, далєбі нічого, — заспокоювала її Сюзана. — Це лише такий пошваканий клопоть паперу як Перч, що лякається кожної дрібниці, і якого треба жаліти, може казати таке.

— Він переказував щось про корабель, Сюзано? — пополотнівши спитала Фльоренс.

— Ні, міс, — відказала Сюзана. — Хотіла б я побачити, як насмілиться він казати мені таке увічі. Ні, міс. Він плескає щось про імберове варення, яке містер Вальтер ніби мав прислати його дружині. Він крутить чогось головою і каже,

що сподівається все ж таки одержати його. Він каже, також, що на найближчу нагоду варення те запізниться, але мусить потрапити вчасно до наступного випадку. Цей чоловік, — зі зневагою в голосі додала міс Ніпер, — страшенно дратує мене, і я просто не зношу його. Я ж не верблюд і навіть, — Сюзана помірковувала хвилинку, — не дромадер, скільки мені відомо.

— А що ж він казав ще? — спитала знепокоєна Фльоренс. — Хіба ви не хочете сказати мені?

— Чи не хочу я сказати вам! Та хіба ж я вам не розповідаю про все, міс Фльой? — обурилась Сюзана. — Так ось, міс, він каже, що в конторі починають хвилюватися, бо за корабель давно вже не було ніяких чуток; що цього ніколи не буває; що дружина капітанова приходила вчора до контори і просто не тямиться з горя. Але це ж скаже кожен, і ми це все добре знаємо.

— Я мушу відвідати Вальтерового дядька перед своїм од'їздом, — заспішилася Фльоренс, — і піду до нього сьогодні ж. Ходім зараз, Сюзано.

Міс Ніпер не тільки не заперечувала, ба навіть охоче згодилась, і незабаром, прибравшись, вони стояли вже навпроти дерев'яного мічмана, чекаючи слухної хвилини перейти на той бік, і здивовано поглядаючи на круглоголового хлопця коло дверей інструментальної крамниці. Підвівши вгору своє кругле обличчя й сунувши два пальці в свій таллянковитий рот, він за допомогою цього нехитрого приладу сюрчав напрочуд пронизливо, принаджуючи голубів, що ширяли високо в повітрі.

— Старший син місис Річардс, міс, — одрекомендувала Сюзана, — і кат цілого її життя.

Полі розказала вже Фльоренсі про свої воскреслі надії на їхнього сина та спадкоємця, і Фльоренс була підготована до цієї зустрічі. Скориставшись з сприятливого моменту, вони поквапом перетяли вулицю, не споглядаючи під той час отрути в житті місис Річардс.

Цей завзятий спортсмен, не бачив їхнього наближення і сюрчав та гукав з подвоєним запалом. Гуля, гуля! Цей поклик, видима річ, вплинув на голубів, і вони замість летіти на північ, як передбачали перше, почали кружляти над хлопцем і спускатись йому до ніг. Тоді первак місис Річардс заходився свистіти та гукати їх ще завзятіше і зняв галас на цілу вулицю.

Потилишник, якого юний ентузіяст дістав од міс Ніпер, звів його з небесних високостей знову на землю.

— Оце в такий спосіб каєшся ти тут, негіднику, з-за

якого місис Річардс не спала цілі місяці? — скрикнула Сюзана, давши йому ще одного стусана. — Де містер Джілс?

Роб, уздрівши Фльоренс, пом'якшив лютий погляд, що його кинув був на міс Ніпер, підніс на честь першої пальці до своєї голови і відповів останній, що містера Джілса нема вдома.

— Приведи його додому, — владно наказала Сюзана, — і скажи йому, що моя панна чекає на нього тут.

— Я не знаю, куди він пішов, — мовив Роб.

— Так оце твое каяття? — з докором кинула йому Сюзана.

— Але як могу я розшукати його й привести сюди, коли я не знаю, де він? — пхикав Роб. — Як можете ви казати такі безрозсудливі речі?

— А містер Джілс попередив, коли він має повернутися? — спитала Фльоренс.

— Так, міс, — одповів Роб, знову підносячи руку до свого волосся. — Він казав, що буде вдома коло полудня. Години за дві може, міс.

— А що він дуже турбується за свого небожа? — звідалася Сюзана.

— Так, міс, — одповів Роб, воліючи звертатися безпосередньо до Фльоренс і ніби не помічаючи Сюзани. — Я сказав би, що він турбується, і навіть дуже турбується. Він і чверть години не може всидіти в крамниці. Він і п'яти хвилин не залишається на одному місці, міс. Він увесь час бігає, немов заблукав десь, — Роб спинився, глянув крізь вікно на голубів і підніс був два пальці до рота, щоб свистонуту.

— А ви знаєте приятеля містера Джілса, що звється капітан Катл? — спитала Фльоренс по хвилинній роздумі.

— Це той з гачком, міс? — і собі спитав Роб з мальовничим жестом лівицею. — Так, міс. Він був тут позавчора.

— А відтоді не заходив? — вкинула слово Сюзана.

— Ні, міс, — одповів Роб, усе ще звертаючись до Фльоренс.

— Може дядько Вальтерів пішов туди, Сюзано? — висловила гадку Фльоренс, обернувшись до міс Ніпер.

— До капітана Катля, міс? — втрутився Роб. — Ні, він не пішов туди, міс, бо доручив переказати капітанові, в разі він прийде до нас, що дивує, чого той не приходить, і просив почекати на нього.

— А ви знаєте, де живе капітан Катл? — спитала Фльоренс.

Робін одповів позитивно і, перегорнувши кілька пер-

гаментових сторінок засмальцованої книги, вголос прочитав його адресу.

Фльоренс знову обернулася до своєї покоївки і почала стиха радитись із нею, а Роб, скоряючись наказу свого патрона, нашорошив вуха й широко розплющив очі. Фльоренс пропонувала піти вдвох до капітана й довідатись од нього особисто, що він думає про відсутність будь-яких чуток з «Сина та Спадкоємця», а коли змога буде добра, то й привести його сюди заспокоїти Вальтерового дядька. Сюзана спершу була злегка заперечувала, посилаючись на велику відстань, але, зачувши від своєї панни про кеб, мусила згодитись.

Нарешті Роба послано по кеб. Гости тим часом стерегли крамницю, і коли Роб повернувся, а вони сіли в кеб, просили хлопця переказати дядькові Солю, що поворотом заїдуть до нього. Роб, стежив за екіпажем, доки він, рівно, як і його голуби, не зник йому з очей, а тоді з вельми заклопотаним видом сів до столу і, не шкодуючи атраменту, заходивсь записувати на клаптиках паперу все, що бачив та чув. Документи ці, якби вони загубилися, не могли викрити нікого, бо задовго перед тим, як висихав атрамент, вони здавались такими таємничими й самому Робові, ніби то був не його власний виріб.

Поки він сидів заклопотаний своєю роботою, кеб спинився на розі Брігської площі. Висівши тут, Фльоренс і Сюзана Ніпер подались шукати оселю капітана Катля пішки.

Лиха доля забажала, щоб того дня в місис Мек-Стінджер було генеральне обхаючування. З цієї нагоди полісмен, стукаючи в двері, будив її за чверть третя рано, а облягалася вона зрідка раніше як о дванадцятій вночі. Саме коли Фльоренс і Сюзана Ніпер підходили до дверей помешкання місис Мек-Стінджер, ця шановна, але небезпечна жінка несла коридором Олександра Мек-Стінджера двох з половиною років, з наміром примусово посадити його на вуличний брук. Обличчя Олександрові почорніло з напруги, і холодне каміння мусило спасенно вплинути на нього.

Співчутливий погляд, що Фльоренс кинула на хлопця, образив почуття місис Мек-Стінджер як матері і як жінки, і вона, примістивши Олександра на брук та надававши йому потилицьників, не звертала більше ніякої уваги на сторонніх.

— Вибачте, мадам, — сказала Фльоренс, коли дитина трохи звела дух, — це будинок капітана Катля?

— Ні, — одрубала місис Мек-Стінджер.

— Хіба це не дев'ятий номер? — вагаючись спитала Фльоренс.

— Хто сказав, що це не дев'ятий номер? — здивувалася місис Мек-Стінджер.

Тут у розмову встряла Сюзана Ніпер, звідавшись, що хоче сказати цими словами місис Мек-Стінджер, і спитавши чи знає вона, з ким говорить.

На відповідь місис Мек-Стінджер оглянула її з голови до п'ят.

— Чого вам треба від капітана Катля? хотіла б я знати,— мовила вона.

— Ви хотіли б! Шкодную, що не можу задовольнити вас, — відповіла місис Ніпер.

— Годі, Сюзано, будь ласка! — попросила Фльоренс. — Може ви ласкаво скажете нам, мадам, де живе капітан Катл, в разі він живе не тут?

— Хто каже, що він живе не тут? — запитала неблаганна місис Мек-Стінджер. — Я сказала, що цей будинок — не капітана. Це і дійсно не його будинок, і я ніколи не дозволю, щоб це був його будинок, бо капітан Катл не знає як хазяйнувати в будинку, і не заслужив будинка. Це — мій будинок, і коли я винаймаю капітанові Катлю горішній поверх, я знаю, що це не віддячлива справа, і що я кидаю бісер свиням.

Роблячи ці зауваження, місис Мек-Стінджер намагалася, щоб їх почули на другому поверсі, і випалювала кожную фразу так, наче стріляла з автоматичної рушниці. По останньому пострілі з кімнати капітана долинув голос, що бринів докормом: «Тримайся цупко там унизу!»

— Якщо вам треба капітана Катля, то ось він! — з серця махнула рукою місис Мек-Стінджер.

Капітан, у своїй власній кімнаті, засунувши руки в кишені, а ноги — під стілець, сидів на маленькім пустельнім острові серед океану змилоків. Вікна кімнати капітанової були чисті, стіни — чисті, грубка чиста, і все, oprіч грубки, було мокре й блищало від мила з піском. Покинутий на своїм острові капітан тоскно роздивлявся навкруги і, здавалося чекав на човен, що мав проїхати поблизу й забрати його з собою.

Ніякі слова не можуть віддати подиву капітана, коли він кинувши сумним оком на двері, побачив там Фльоренс з її покоївкою. Проте він швидко прийшов до пам'яті і перш над усе подбав про те, щоб приставити її на суходіл. Одним порухом руки щасливо виконавши цю операцію, він ступив у море, обхопив за поперек міс Ніпер і переніс і її на острів. Тоді капітан з побожною поштивістю підніс до своїх губ руку Фльоренс і стояв так у змилках немов нове видання Тритона (острів був не досить великий, щоб умістити всіх троїх).

— Ви здивовані, що бачите нас? — всміхаючися спитала Фльоренс.

Невимовно підлещений її візитою капітан поцілував на відповідь свій гачок і проричав «Держіться цупко!» так ніби ці слова були найтоншим і найдобрішим компліментом.

— Але я не могла бути спокійна, — пояснила Фльоренс, — не прийшовши до вас спитати, що думаєте ви про дорогого Вальтера — він же брат мені тепер; довідатись, чи єсть підстави опасуватись за нього; і просити вас, доки ми не матимемо новин, щодня завітати до його бідного дядька та розважати його..

При цих словах капітан Катл, ніби несвідомо, підніс руку до голови, на якій не було глянсуватого капелюха, і, здавалося, зняковів.

— Ви боїтесь за Вальтера? — спитала Фльоренс.

— Ні, Втіхо душі моєї, — відповів капітан. — Я не боюсь. Вал-р такий хлопець, що сухий з води вилізе. Вал-р зробить усе, що тільки може зробити хлопець. Вал-р, — сказав капітан, і очі йому заблищали, а гачок піднісся вгору, підкреслюючи красу цитати, — Вал-р — це, так мовити, видимий зовнішній знак невидимої внутрішньої сили. Як знайдете це місце, відзначте його.

Фльоренс, не зовсім зрозумівши цю цитату, дарма що на думку капітана вона була вельми змістовна та принагідна, дивилася на нього лагідним поглядом, немов просячи пояснень.

— Я не боюсь, Втіхо душі моєї, — зрештою казав капітан. — На тих широтах віють жакливі вітри, і судно звичайно, могло віднести аж на той край світу. Цього заперечувати не випадає. Але корабель у них — гарний корабель, а хлопець — гарний хлопець, і тому я досі ані трохи не хвилювався...

— Досі? — повторила Фльоренс.

— Ані трохи, — капітан поцілував свою залізну руку, — і перше як почну хвилюватися, Втіхо душі моєї, Вал-р — напише додому з якогонебудь острова чи з порту і спише нам все достоту. А щодо старого Соля Джілса, — капітан прибрав урочистого вигляду, — то я буду коло нього й не покину його до смерті. А, може, Соль Джілс захоче вислухати думку морського вовка, не менш досвідченого, ніж я. Його нещадно били, коли він був юнга; зовуть його Бансбі; і він може дати всі пояснення у власній вітальні Соля.

— Поїдьмо до цього джентлмена. Ми хочемо послухати, що він скаже, — скрикнула Фльоренс. — Чи поїдете ви з нами? У нас тут кеб.

Капітан підніс руку до голови, не знайшов на ній глянуватого капелюха й сконфузився. Але під цей час сталася дивна пригода. Двері одчинилися ніби сами собою, в кімнату, наче птах який, влетів той капелюх і важко гепнувся біля ніг капітанових. Потім двері так само несподівано зачинилися, і чудо так і залишилось нез'ясованим.

Капітан Катл підняв свій капелюх, оглянув його з усіх боків зацікавленим але привітним поглядом і почав полірувати його рукавом фракa. Поліруючи, він пильно глянув на гостей і стиха сказав:

— Я, бачите, мусив був піти до Соля Джілса вчора й сьогодні ранком, але вона... вона забрала його й не повертала. Ось і все.

— Хто ж зробив це? — спитала Сюзана Ніпер.

— Господиня будинку, моє серце, — прошепотів капітан, роблячи застережні знаки. — Ми замінялися з нею парою слів про миття підлоги і вона... одне слово, — сказав капітан, позираючи на двері й важко зідхаючи, — вона ув'язнила мене.

— О, хотіла б я, щоб вона зі мною втнула таке! — згукнула Сюзана, аж почервонівши з бажання. — Задала б я їй чосу.

— Справді? Ви так гадаєте? — з сумнівом похитав головою капітан, з видимим проте захопленням дивлячись на відчайдушну дівчину. — Не знаю. Це — не легка плавба. З нею важко порозумітися, моя голубонько. Ви ніколи не знаєте, яким курсом вона йтиме. Зараз вона там, а за хвилину вже коло вас. А коли вона розлютується... — ніщо як свистіння не могло віддати кінця фрази, і тому капітан свистонув. Потому він знову похитав головою і захоплений одвагою міс Ніпер, несміливо повторив; «Ви так гадаєте, моя, голубонько?»

Сюзана відповіла стриманою усмішкою, але в ній було стільки виклику, що невідомо, скільки часу дивився б на неї капітан, якби схвильована Фльоренс знову не попросила вийти до оракула Бансбі.

Навернений в такий спосіб до своїх обов'язків, капітан рішуче насунув на голову свого глянуватого капелюха, взяв другий каракуватий ціпок, що заступав подарований Вальтерові і, запропонувавши Флоренсі руку, налагодився продиратися крізь ворожі лави.

Проте їм пощастило без будь-яких ушкоджень добутися до рогу Брігської площі. Капітан сів на передок — бо вважав за нечемне сидати поруч із дамами, хоч як просили вони його — і показував фурманові дорогу до корабля капітана

Бансбі, який звався «Обережна Кляра» і стояв коло Реткліфської корабельні.

Прибувши до корабельні, де судно великого командира об'якорилося між п'ятьма сотками інших суден, що такеляж їх скидався на велетенське, наполовину зметене павутиння, капітан Катл устроїв голову у вікно карети і запросив Фльоренс та міс Ніпер іти разом із ним. Він зауважив також, що Бансбі дуже прихильно ставиться до дам, і що їхня візита на «Обережну Кляру» як ніщо інше примусить його виявити всі свої розумові здібності.

Поминувши кілька вельми брудних палуб, вони нарешті дістались до «Кляри» і побачили, що сходні з неї знято, і що від найближчого корабля цю обачну даму відокремлює з півдванадцятка футів річки. З пояснень капітана Катля показалося, що великий Бансбі, рівно як і він сам, терпить од жорстокої вдачі хазяйки його квартири, і, коли поведінка її стає цілком незносна, утворює, як останній засіб, зазначену безодню.

— Кляро, агов! — гукнув капітан, приклавши долоні до рота.

— Агов! — луною обізвався з містка юнга.

— Бансбі на судні? — спитав капітан голосом таким, ніби до хлопця було не два ярди, а пів милі.

— Тут, тут! — одповів у тон йому хлопець.

Юнга перекинув сходні, і капітан, старанно запліщивши їх, перевів на палубу «Кляри» спершу Фльоренс, а тоді міс Ніпер.

Зараз же з люка до кают з'явилася величезна, немов бугаяча голова з спижевим обличчям. Одне око на ній було недвижне, а друге раз-у-раз крутилося наче лихтар на деяких маяках. Голову вкривала буйна рослинність, схожа на жмут клоччя. Слідом за головою з'явилося голе як Сахара підборіддя. Під підборіддям давалося бачити сорочку, пов'язану хусткою, замість краватки, далі морську курту й пару безбоязьких морських штанів з таким широким поясом, що він правив і за камізелку.

Коли з'явилася спідня частина штанів, винісся на явність і весь Бансбі з руками, зануреними у величезні кишені. Очі його, замість дивитися на капітана Катля з дамами, дивилися поверх щогол.

Глибоко філософський вигляд цієї могутньої людини і печатка мовчазності на її надзвичайно червонім обличчі, що дуже гармоніювала з його гордовитою вдачею, бентежили трохи навіть капітана Катля, хоч які вони були приятелі.

Коли око Бансбі в своєм обертанні спинилося на них, капітан Катл сказав:

— Бансбі, друже, ну, як діється?

Низький хрипкий голос, здавалося, зовсім не зв'язаний з Бансбі, бо він не спричинився до жадних змін йому на виду, відповів: «А, корабельний товаришу! як ся маєте?» В той же час правця Бансбі виринула з кишені, стиснула руку капітанову й знову сховалася.

— Бансбі, — сказав капітан, ідучи просто до мети своєї візити, — ви людина розумна й можете дати добру пораду. Оця молода леді хоче знати вашу думку щодо становища мого друга Вал-ра і ще одного друга — Соля Джілса, що має багато спільного з вами. Він теж служить науці — матері всіх винаходів, — яка не підлягає ніяким законам. Чи не зробите ви мені послуги, Бансбі, поїхати разом із нами?

— Товаришу, — зненацька спитав Бансбі, — що питимуть ці леді?

Капітан, ображений за Фльоренс, одтягнув філософа на бік і, пошепки пояснюючи йому щось, спустився з ним до каюти, де вони, пережили по чарці і незабаром знову вийшли на палубу. Радіючи з успіху свого заповзяття, капітан Катл повів до кеба Фльоренс, а Бансбі супроводив міс Ніпер, пригортаючи її до себе дорогою й страшенно обурюючи молоду леді.

Сидячи на передку, капітан час од часу поглядав на Фльоренс крізь вікно за спиною фурмана й ляскав себе по лобі, даючи їй на розум, що в Бансбі неабиякий мозок.

Бансбі ж, все ще обіймаючи міс Ніпер, (капітан не перебільшив, розповідаючи про м'якість його серця), зберігав усю свою поважність і, здавалося, не помічав ні її, ні будь-чого іншого.

Дядько Соль уже повернувся і, зустрівши гостей коло дверей крамниці, провів їх у маленьку вітальню, що від часу од'їзду Вальтера зазнала дивних змін. На столі і скрізь по кімнаті лежали географічні мапи, на яких інструментальний майстер щодня накреслював путь корабля, а за хвилину перед їхнім приходом, з компасом у руках, намагався визначити куди віднесла його буря, і переконував себе, що втрачати надію ще зарано.

Фльоренс зараз же зауважила — та й важко було не помітити цього — як змінився старий. Маніри його були не такі спокійні як передніш, і разом із тим у нього з'явилась якась рішучість. Раз їй здалося навіть, що він не сповна розуму. Коли вона казала, що шкодує, не бачивши його до сьогоднішнього дня, старий спершу відповів, що ходив до

неї, але зараз же немов пожалував, що прохопився з цим словом.

— Ви ходили до мене? — здивувалася Фльоренс. — Сьогодні?

— Так, люба моя панночка, — одказав дядько Соль, подивившись на неї і з замішанням одвернувши очі. — Я хотів ще раз глянути на зас власними очима й послухати вас власними ушима, перед тим, як... — тут він спинився.

— Перед чим? — спитала Фльоренс і поклала йому на руку свою.

— Хіба я сказав «перед тим?» — відповів старий Соль. — Це я хотів сказати: перед тим, як ми одержимо яку звістку від Вальтера.

— Ви погано почуваєте себе, — ніжно промовила Фльоренс. — Ви так хвилювалися. Я певна, що ви нездужаєте.

— Я настільки здоровий, наскільки може бути здорова людина мого віку, — відказав старий, трухнувши правцею й піднісши її, щоб показати Фльоренсі. — Дивіться! Міцна ще. Хіба власник її не може ухвалювати таких же енергійних постанов, як і багато людей молодших за нього?

Його слова, а надто — його маніри, так стурбували Фльоренс, що вона хотіла була поділитися своєю тривоگوю з капітаном, але той саме заходився пояснювати мудрому Бансбі становище, що вимагало його поради, і благав цей великий авторитет подати її.

Бансбі, око якого дивилося на щось на пів дорозі між Лондоном і Грейвсендом, тим часом кілька разів витягав з кишені свою грубезну праву руку й надхненно силкувався обняти гарненьку міс Ніпер, ніколи не зустрічаючи відповіді. По багатьох марних спробах командир, звертаючись до себе самого, нарешті вирік голосом, що, здавалося, належав не йому, а якомусь жорстокому духові.

— Ім'я моє — Джек Бансбі.

— А його христили Джоном, — у надпориві вигукнув капітан Катл. — Слухайте, слухайте!

— І те, що я обіцяю, я завжди виконую. — По короткій павзі голос вів далі. — Чи не думаю я, що «Син та Спадкоємець» потоп, хлоп'ята? Можливо. Чи певний я того? Чому? Якщо корабель стоїть перед протокою святого Джорджа, що лежить з правої руки від нього? Гудвінська мілина. Він не неодмінно натрапить на Гудвінську мілину, але це можливо. Все залежить од маневра, і я тут нічого вдіяти не можу. Отже, увага, хлопці! Беріть очі в руки, і щастя вам, боже!

Голос тут виступив з маленької вітальні на вулицю,

забрав з собою командира «Обережної Кляри» і поштиво провадив його до самого корабля, де той зараз же ліг спати.

Залишені на призволяще долі, слухачі порад цього мудрого навчителя здивовано перезирнулися. Роб-Мирошник, що допустився невинної розваги слухати та дивитись в кімнату крізь вікно в стелі, спустився вниз у цілковитім замішанні. Тільки капітан Катл був в екстазі й уважав, що Бансбі блискуче склав іспита, і що слова такого авторитета — справжній якор надії.

Фльоренс силкувалася поняти йому віри, а Сюзана, схрипивши руки, недовірливо хитала головою й покладалася на Бансбі не більше як і на містера Перча.

Філософ покинув дядька Соля в тому стані, в якому й застав, бо той усе ще подорожував усіма морями світу і, з компасом у руці, не знаходив собі відпочинку. В наслідок шепоту Фльоренси капітан Катл підійшов до старого і, поклавши йому на плече свою важку руку, сердечним тоном спитав:

— Ну, як настрої, Соле Джілсе?

— Нічого собі, — одповів інструментальний майстер. — Я згадав, як того дня, коли мій хлопчик уступив до Домбі й Сина, ми з ним обідали пізно ввечері. Він сидів саме там, де ви тепер стоїте, весь час розказував про шторм та морські аварії, і я аж ніяк не міг повернути його на іншу розмову, — тут очі старого спіткали погляд Фльоренси, і він примусив себе всміхнутися.

— Держіться цупко, старий друже! — згукнув капітан. — Дивіться веселіш! Знаєте що, Соле Джілсе? Коли я проведу Втіху душі моєї додоу, — капітан глянув на Фльоренс і поцілував свій гачок, — я зайду по вас і ми разом із вами перебудемо цей чудовий день. Ви підете зі мною, і ми десь пообідаємо.

— Тільки не сьогодні, Неде, — відповів старий, очевидно, неприємно вражений цією пропозицією. — Не сьогодні. Я не можу.

— Чому? — здивовано подивився на нього капітан.

— Я... я дуже невільний. Мені треба... треба поміркувати й улаштувати дещо. Я не буду вдома й мушу бути сам, бо мені треба обміркувати дуже важливі речі.

Капітан глянув на інструментального майстра, тоді на Фльоренс, а тоді знову на інструментального майстра.

— Ну, значить, завтра, — запропонував він.

— Так, так; завтра, — згодився старий. — Заходьте завтра. Нехай то буде завтра.

— Я зайду ранком, Джілсе, — попередив капітан.

— Так, так; з самого ранку, — повторив старій Соль. — А тепер — до побачення, Неде, і нехай благословить вас бог.

Стиснувши з незвичайним запалом руку капітанові, старій повернувся до Фльоренси, взяв її руку, поцілував і з якоюсь дивною похапливістю проводив їх до карети. Проте поведінка Джілсова так збентежила капітана, що він трохи затримався й звелів Робові якнайважливіше пильнувати свого пана до ранку. Наказ свій він підсилив шилінгом і обіцяв хлопцеві принести йому завтра ще шість пенсів.

Коли двері похмурого будинку Домбі зачинилися, пропустивши Фльоренс та Сюзану, думки капітана знову повернулися до старого інструментального майстра, і йому стало якось моторошно. Отже, замість іти додому, він до вечора вештався по вулицях і вже проти ночі завітав пообідати до маленької таверни в Сіті, маючи намір поворотом, коли посутеніє, пройти повз крамницю й зазирнути у вікно. Так він і зробив. Двері до маленької вітальні були відчинені. Його друг із заклопотаним виглядом писав щось, сидячи коло столу. Маленький мічман, знятий на ніч, щоб його не змочила роса, стояв коло бюрка, а під бюрком Роб стелив собі постіль збираючися після того зачиняти крамницю. Пересвідчившись, що навколо дерев'яного моряка панує тиша, капітан попрямував до Брігської площі, вирішивши завтра ранком зніматися з якоря.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

ВПРАВИ СЕРЦЯ, ЩО ЛЮБИТЬ

Сер Барнет і леді Скетлс були милі люди. Мешкали вони на віллі у Фалгемі, на березі Темзи. По тому, як одбувалися веслові перегони, то була чудова місцевість, але часом мала й вона свої невігоди, серед яких треба назвати несподіваний появ річки у вітальні і одночасний з тим зник муріжку та кушів перед верандою.

Свою показну солідність сер Барнет Скетлс завдячував найбільше своїй старовинній золотій табатирці й величезній шовковій хусточці, що її він наче стяг який, надзвичайно пишно видобував і, користаючись нею, завжди тримав обіруч.

Найбільше любив сер Барнет знайомити людей одних з одними й тим самим поширювати коло своїх знайомих. Надбавши, прикладом, якого чужинця або провінціяла й затягнувши його до своєї гостинної вілли, сер Барнет наступного ж ранку питався в нього: «Чи не хотіли б ви, любий, сер, познайомитися тут з кимнебудь? З ким з тутешніх мешканців бажали б ви зустрінутись? Хто цікавить вас — письменники, малярі, різьбярі, актори, чи хто інший?» Іноді траплялося так, що людину, яку називав гість, сер Барнет знав не ближче ніж Птоломея Великого. Сер Барнет, проте, казав, що нема нічого легше, бо він знає ту особу якнайкраще, зараз же виряджався до вказаної особи, залишав їй візитову картку й коротеньку записку приблизно такого змісту: «Любий сер, одна з невігод вашого високого становища — мій знайомий такий то прагне побачитися з вами. Бажання це цілком природне, і леді Скетлс і я поділяємо його. Сподіваємось, що, стоячи, як геній, понад усякі церемонії, ви зробите нам надзвичайну приемність...» і так далі, і так далі. В такий спосіб він ганявся за двома зайцями й ловив їх обох; та ще й яких здоровезних!

На другий же день по її приїзді сер Барнет, витягнувши табатирку й розгорнувши на всю широчінь свій стяг, поставив своє звичайне запитання й Фльоренсі. Дякуючи йому

й кажучи, що нікого зокрема їй бачити не охота, Фльоренс, річ зрозуміла, з болем у серці згадала за Вальтера, і її голос тремтів, коли вона відповідала.

Скетлс-молодший приїхав додому на вакації з цупко накрохмаленою краваткою та протверженими почуттями і дуже засмутився, коли його добряча мати доручила йому бути люб'язним з Фльоренсою. Ще глибше вразило душу юного Барнета товариство доктора та місис Блімбер, запрошених одвідати його батьківську оселю. Молодий джентлмен не раз казав, що волів би, щоб вони перебували на вакації в Єріхоні.

— Чи можете ви вказати мені на когонебудь, докторе Блімбере? — удався сер Барнет Скетлс до цього джентлмена.

— Ви — вельми люб'язні, сер Барнете, — одказав доктор Блімбер. — Мені важко вказати на когонебудь зокрема. Я люблю знайомитися з людьми взагалі. Що каже Теренцій? Кожен батько свого сина цікавить мене.

— Чи не бажали б побачити яку видатну особу місис Блімбер? — ввічливо звідався сер Барнет.

Місис Блімбер, привітно всміхнувшись і похитавши своїм блакитним капелюшком, відповіла, що вона потурбувала би сера Барнета, якби він міг познайомити її з Ціцероном. Але, що така знайомість неможлива, а вона тепер користується приязню його та його любої леді, які довірили їй та її дружині-докторові свого сина (тут можна було помітити, що юний Барнет поморщився), то вона й так почуває себе цілком щасливою.

Отже сер Барнет мусив був тимчасово задовольнитися їхнім товариством. Фльоренс же раділа з цього, бо тепер її клопотало лише одна думка, що посіла всю її істоту й інші інтереси.

В господі Скетлсів жили кілька дітей. Діти ті мали батьків та матерей і були так же щасливі та веселі, як рожева дівчора в будинку навпроти. Їхньої любови ніхто не стримував, і вони вільно проявляли її. Фльоренс хотіла розгадати їхній секрет; зрозуміти, чого саме їй бракує, щоб показати батькові, як вона кохає його, і здобути його любов.

Невдовзі по приїзді Фльоренс, до Скетлсів приїхала ще одна дівчина, років на три чи на чотири молодша за неї, кругом сирота. Її супроводила тітка, сивоволоса леді, яка часто розмовляла з Фльоренсою і разом з усіма іншими любила слухати, як та співала вечорами. Вони гостювали на віллі вже два дні, коли Фльоренс одного гарячого ранку, сиділа в садовій альтанці й дивилася на купку дітей, що грались на муріжку неподалеку. Фльоренс, звиваючи вінок для

одного з маленьких створінь — загального улюбленця — почувла, як ця леді, що похожала по садку з своєю небогою, говорила про неї.

— А Фльоренс теж сирота як і я, тіточко? — спитала дівчина.

— Ні, серце. В неї нема матері, але батько її живий.

— Вона носить жалобу по своїй бідній мамі? — похапливо спитало дитя.

— Ні, по своїм братіку.

— І в неї нема другого брата?

— Ні.

— І сестри?

— Ні.

— Мені дуже, дуже шкода її, — сказала маленька дівчинка.

Вони замовчали й задивилися на човни. Фльоренс, почувши своє ім'я, підвелася й хотіла вийти, щоб бесідники знали, що вона чує їх. Тепер же вона сіла й узялась до вінка. Але розмова знялася знову.

— Фльоренс всі тут люблять, і вона безперечно заслуговує на це, — од душі сказала дівчинка. — Де її тато?

По короткій павзі тітка відповіла, що не знає. Тон її голоса здивував Фльоренс. Вона знову підвелася й прикіпіла на місті, притиснувши квіти до грудей і обіруч притримуючи їх.

— Він в Англії, я сподіваюся, тіточко?

— Я думаю. Так. Він в Англії, напевне.

— А він був тут колинебудь?

— Не знаю. Ні, не був.

— Він приїде сюди побачитися з нею?

— Не думаю.

— Що ж він — кривий, або сліпий, або хворий, тіточко? — питало дитя.

Квіти, що їх пригортала до себе Фльоренс, почали падати їй із рук, коли вона почувла ці слова. Вона ще міцніше притулила їх до своїх грудей і схилила над ними обличчя.

— Кейт — мовила стара леді, знову помовчавши трохи, — я скажу тобі все, що чула про Фльоренс, і думаю — це правда. Тільки нікому не переказуй моїх слів, бо Фльоренс може довідатися, і це завдасть їй великого болю. Я боюся, Кейт, що її батько мало піклується про неї, дуже рідко її бачить, ніколи за життя не був ласкавий з нею, а тепер просто цурається та уникає її. Вона гаряче кохала б його, якби він дозволив, але він не хоче цього, і це не її провина. Кожен, у кого добре серце, повинен жалувати й любити її.

Ще кілька квіток упали на землю. Ті, що лишилися в руках у Фльоренси були вогкі, але не від роси, коли вона затулила ними своє обличчя.

— Бідна Фльоренс! Бідна, хороша Фльоренс! — скрикнула дівчинка.

— А знаєш, чому я розповідаю тобі це, Кейт? — спитала тітка.

— Щоб я була ласкавіша з нею й намагалася зробити їй щось приємне. Правда, тіточко?

— Почасти, але не зовсім так, — відповіла тітка. — Ми бачимо її веселу, вона привітно всміхається до кожного, ладна допомагати всім й бере участь в усіх розвагах, але чи й справді вона щаслива? Як ти думаєш, Кейт?

— Думаю, що ні.

— І ти розумієш, — вела леді далі, — як боляче їй, бачити, як інші батьки люблять своїх дітей і пишаються ними. А таких дітей тут багато.

— Так, я розумію, тіточко, — відповіло дитя. — Бідна Фльоренс!

Нові квіти впали на землю, а ті, що їх вона держала ще в руках, тремтіли наче під подувом зимового вітру.

— Люба Кейт, — сказала леді серйозним, але ніжним голосом, що з самого початку так вразив Фльоренс, — з усієї молоді тут ти — її найприродніша подруга. Ти не можеш, як інші, щасливіші діти...

— Нема нікого щасливішого від мене, тіточко! — згукнуло дитя, здавалося, обіймаючи її.

— Ти не можеш засмутити її, нагадавши їй про її горе. Втрата, якої ти зазнала — хвалити бога, тоді ти не розуміла ще свого нещастя — повинна зближувати тебе з Фльоренсою й примушує тебе підтримувати її.

— Але, мавши вас, тіточко, я ніколи не була позбавлена любови.

— В усякому разі горе твоє менше ніж Фльоренсине, бо нема в світі жалюгіднішої сироти, ніж та, що занедбана за життя батька.

Квіти розсипались, як пил. Порожні руки затулили обличчя. Безталанна сирота впала на землю, зайшлася гірким плачем і ридала довго.

Та чиста серцем Фльоренс ухопилася за свою благородну постанову так цупко, як її мати вхопилася за неї того дня, коли породила Поля.

Він не знав, як гаряче кохає вона його. Нехай не скоро, але серце батька кінець-кінцем довідається про це. А тим часом вона повинна уникати всякого слова, всякого погляда,

всього випадкового поруху душі, який міг би дати привід подумати, що вона скаржитись на нього.

Навіть розмовляючи з сиротою, яку вона щиро полюбила і за яку так часто згадувала, Фльоренс думала лише про нього. Якщо вона надто відокремлюватиме її з-поміж решти дітей, це може викликати думку, що батько жорстокий і несправедливий до неї. Усіма її вчинками керували не власні інтереси, а бажання реабілітувати його. І Фльоренс дотримувалася постанови, ухваленої її серцем.

Фльоренс терпляче вправлялася над своєю важкою задачею, і не знаходячи таємниці невимовної любови до дітей, що її вона спостерігала на віллі, часто ранком ішла шукати її поміж родин біднішого населення. Але й тут, виявлялося, діти зайшли задалеко в цій науці. Вони віддавна здобули собі місце вдома, а не спинилися на порозі, як вона.

Гуляючи ранками, Фльоренс багато разів бачила одного чоловіка, що завжди працював, і часто біля нього сиділа дівчина приблизно її віку. То був дуже бідний чоловік, що не мав регулярної роботи. То, під час одпливу, він блукав берегом, визбираючи серед намулу різні покидьки, то порпався в манесенькому садочку біля своєї хати, то лагодив свій злидений старий човен, то допомагав сусіді. Та хоч як завзято працював той чоловік, а дівчина завжди байдужно мовчки сиділа поруч і не робила нічого.

Фльоренсі часто хотілося поговорити з ним, але вона не наслідувалась, бо чоловік ніколи не наближався до неї. Нарешті, одного разу, коли Фльоренс пройшла майже повз нього, чоловік підвів голову од багаття, яке він розпалив, щоб обсмалювати старий човен, і привітався до неї.

— Доброго ранку, — відповіла Фльоренс, підходячи ближче, — рано встаєте ви до роботи.

— Я був би радий ставати ще раніш, міс, аби була робота.

— А хіба ж важко знайти її?

— По-моєму, важко.

Фльоренс глянула туди, де сиділа дівчина, спираючись на коліна ліктями й підборіддям — на долоні.

— Це — ваша дочка? — спитала вона.

Він підвів голову і, з прояснілим обличчям дивлячись на дівчину, одказав «так». Фльоренс і собі подивилась на неї і ласкаво привіталася. Дівчина похмуро та непривітно про- бурмотіла щось на відповідь.

— А вона теж шукає роботи? — спитала Фльоренс.

Чоловік похитав головою.

— Ні, міс, я роблю за нас обох.

— А вас тільки двоє?

— Так, нас лише двоє, — відповів той. — Її мати померла десять років тому. — Марто! — він знову підвів голову й свисонув, — чому ж ти не скажеш нічого гарненькій панночці?

Дівчина з незадоволеним виглядом знизала закутаними плечима й одвернулася. Негарна, незграбна, дроковиста, вся в лахмітті, брудна... але її кохають. Так, так, кохають! Фльоренс спостерегла його погляд і добре знала, чий погляд не мав з ним ніякої схожості.

— Боюсь, що їй знову гірше сьогодні, моїй бідній дівчинці, — сказав чоловік, припиняючи роботу й кидаючи на дівчину співчутливим оком.

— Вона, значить, хвора? — спитала Фльоренс.

Чоловік важко зідхнув.

— Не знаю, чи була моя Марта здорова й п'ять день протягом останніх п'ятьох років, — відповів він.

— Та, ні-бо, більше як п'ятьох, Джоне, — вкинув слово сусіда, що прийшов допомогти йому смолити човен.

— Більше, кажеш? — скрикнув старий, засунувши назад свій подертий бриль і потираючи рукою лоба. — Дуже можливо. Мені здається, що це триває довгий, довгий час.

— І триватиме ще довший час, Джоне, — сказав сусіда. — Доки ти будеш панькатися з нею й виконуватимеш усі її примхи, вона буде тягарем для тебе й для всіх інших.

— Тільки не для мене, — заперечив Джон, знову беручись до роботи, — тільки не для мене.

Фльоренс краще ніж був хто почувала, що він каже правду. Вона присунулася трохи ближче й охоче доторкнулася б до його мозолястої руки та подякувала за ласку до жалюгідного створіння, на яке він дивився зовсім не тим оком, як решта.

— Хто ж пеститиме мою бідну доньку — коли це можна назвати пестити — як я її не попестую? — сказав батько.

— Гай-гай! — згукнув сусіда. — Маєш рацію, Джоне. Тільки ти. Але ти обкрадаєш самого себе, віддаючи все їй. Через неї ти сам зав'язуєш собі світ. Через неї ти бідуватимеш усе своє життя. А хіба вона вдячна тобі? Ти віриш?

Батько знову підвів голову й свисонув знову. Марта вдруجه нетерпляче знизала своїми згорбленими плечима, і він був щасливий та радий і з цього.

— Тільки задля цього, міс, — осміхнувся сусіда, і в усмішці тій було більше співчуття, ніж в словах, — тільки задля цього він не спускає її з ока.

— А прийде день, і чекати на нього вже не довго, — відповів батько, низько нахилившись над човном, — коли поба-

чити бодай би половину цього; бачити, як ворушить вона пальцем, або як вітер майорить її волоссям, буде не менш важко, ніж відживити померлого.

Фльоренс поклала кілька монет біля човна й пішла від них.

Важкі думки обсіли їй голову. Якщо вона занедужає, чи поблякне, чи помре, як її любий брат, чи буде ж знати її батько, як вона любила його? Чи підійде він тоді до її ліжка, пригорне до себе й тим закреслить усе минуле? Чи дарує ж він їй, за тих змінених умов, що вона не вмiла відкривати йому свого дитячого серця, і чи спроможеться вона розповісти, що пережила тоді, вночі, в його кабінеті? Чи розкаже вона йому, як намагалася потому знайти шляхи до його серця, що їх вона не знала, дитиною будучи?

Так, гадала Фльоренс; якщо вона помиратиме, батько буде милосердніший. Їй здавалося, що якби вона лежала на ліжку, зв'язаному стількома спогадами з їхнім любим хлопчиком, батько розчулився й сказав би їй:

— Живи для мене, Фльоренс, і ми любитимось, як мали б любитися вже багато років, і будемо щасливі, як мали би бути щасливі ввесь цей час.

Фльоренс думала, що, почувши такі слова, вона пригорнулася б до його і відповіла посміхаючись:

— Для всього іншого було би запізно. Я ніколи не могла би бути щасливіша, ніж тепер, — і, з благословенням на устах, покинула би його.

Золоті хвилі, що їх вона добре пам'ятала, з'явилися перед нею й нагадували про відпочинок і про ті краї, куди любі істоти пішли давніше, і де вони чекають на неї. І часто, дивлячись на темну річку, яка вилася коло її ніг, Фльоренс з сумом, але без остраху, згадувала за річку, що, як він раз-у-раз говорив, уносила в далечінь Поля.

Батько з своєю недугою донькою все ж наче живі, стояли в уяві Фльоренси, та й від часу того випадку не збігло ще й тижня, коли сер Барнет, ідучи з своєю дружиною в прохідку ланами, запропонував Фльоренсі товаришувати їм. Фльоренс радо погодилась і леді Скетлс своїм звичаєм зараз же покликала й юного Барнета. Ніщо бо не милувало так очей леді Скетлс, як бачити старшого свого сина під руку з Фльоренсою.

Правду сказавши, Барнет, здавалося, мав противні почуття, і не раз можна було чути, як він голосно, хоч і невиразно, натякав з приводу цього про «шматок дівчат». А втім перемогти її лагідну вдачу було не легко, і молодий

джентлмен здебільшого за кілька хвилин примирявся з своєю долею, і вони гуляли приятелями.

Сер Барнет і леді Скетлс ішли слідом за ними, цілком задоволені та щасливі.

Так само відбувалися події й цього дня. Фльоренс вже майже поєднала молодого Скетлса з долею, коли якийсь вершник, що проїхав повз них, спинив коня, озирнувся, пильно оглянув їх, а тоді повернув назад і, скинувши капелюха, під'їхав до товариства.

Надто пильно придивлявся джентлмен до Фльоренси, і коли маленька громада, бачивши, що він повертає назад, спинилася, уклонився їй першій, а вже потім привітав сера Барнета з дружиною. Фльоренс не пригадувала, чи бачила його передніше, але при його наближенні мимохіть здригнулася й ступила назад.

— Кінь мій абсолютно сумирний, запевняю вас, — мовив джентлмен.

Але то був не кінь, а щось таке в самому джентлменові. Фльоренс не могла сказати, що саме примусило дівчину здригнутися, немов її вжалила гадюка.

— Я, гадаю, маю за честь говорити з міс Домбі? — з найбільш переконливою усмішкою звернувся до неї джентлмен, а коли Фльоренс нахилила голову, додав, — мое ім'я Каркер. Не смію думати, щоб міс Домбі було відомо про мене щось, окрім мого прізвища. Каркер!

Фльоренс, яка, не зважаючи на гарячий день, тремтіла чогось, представила його своїм господарям, що дуже люб'язно привітали його.

— Вибачте тисячу разів, — сказав містер Каркер, — але завтра я їду до Лімінгтону побачитися з містером Домбі, і коли міс Домбі зробить мені честь дати яке доручення, я буду щасливий виконати його.

Сер Барнет зараз же вирішив, що Фльоренс хоче написати листа батькові, запропонував повернутися додому й запросив містера Каркера пообідати з ними. На своє нещастя, містер Каркер саме їде на обід, але, в разі міс Домбі писатиме листа, він з насолодою поверне назад і чекатиме скільки їй буде завгодно. Кажучи це, він з щонайширшою усмішкою схилився мало не на гриву коня, і, Фльоренс, глянувши йому в очі, скорше побачила, ніж почула: «Про корабель немає жадних новин».

Замішавшись, перелякавшись, зщулившись під його поглядом, не певна, чи й дійсно він вимовив ці слова, Фльоренс ледве чутно відповіла, що дуже вдячна йому за люб'язну

пропозицію, але писати не буде, бо їй нема про що сказати батькові.

— І ви нічого не пошлете йому, міс Домбі? — спитала людина-зуби.

— Нічого, — відказала Фльоренс. — Тільки мою щиру любов.

Схвильована Фльоренс звела на його благуший погляд, який виразно казав — і Каркер зрозумів його — що листування між нею та батьком — річ незвичайна, і що вона просить не нагадувати їй про це. Містер Каркер усміхнувся, низенько вклонився і навантажений найкращими побажаннями з боку сера Барнета та леді Скетлс поїхав далі, справивши вельми приємне вражіння на це гідне поваги подружжя. Фльоренс так тремтіла дорогою, що сер Барнет, згадавши народне повір'я, подумав, що хтось ступив на її майбутню могилу. Під цей час містер Каркер, звертаючи за ріг, глянув назад, знову вклонився й помчав так, ніби поспішався до того кладовища.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

ДИВНІ ЗВІСТКИ ПРО ДЯДЬКА СОЛЯ

Хоч і не ліногуз, капітан Катл наступного дня вийшов з дому не так рано, як перше мав на мислі, і, підвівшись на лікті, оглянув свою кімнату лише тоді, як дзигарі вибивали пошту годину. Тяжко доводилось його очам, коли він завжди розплющував їх так, і не велика то була нагорода їм за недріманність, коли він завжди, бодай на половину так грубо, тер їх кулаком. А втім сьогоднішній випадок був незвичайний, бо Мирошник Роб ніколи ще не стояв коло дверей капітанової опочивальні.

— Галло! — заgrimотів капітан. — У чім там річ?

Раніш, як Роб устиг вимовити слово, капітан схопився з ліжка й затулив хлопцеві рота долонею.

— Тримайся цупко, хлопче! — згукнув капітан, — і не кажи ні звука.

Оглянувши остовпіло хлопця, капітан взяв його за плечі, і, наказавши мовчати, обережно виштовхав у сусідню кімнату, а сам на мить кудись зник, щоб з'явитись у своїм синім убранні. Піднісши угору пальця, на знак того, що заборону говорити ще не знято, він підійшов до буфета, налляв чарочку собі, а другу передав посланцеві. Тоді, немов шукаючи стіни, щоб не впасти від якої жахливої звістки, капітан став у куток, вихилив свою чарку, втупив очі в посланця і, пополотнівши скільки міг, звелів хлопцеві «вибирати кітву».

— Ви хочете дозволити мені говрити, капітане? — спитав Роб, глибоко вражений усіма цими охоронними засобами.

— Ну? — мовив капітан.

— То мені, сер, нема чого розводитись. Ось, дивіться!

Роб витяг в'язку ключів і запечатаний коверт.

— Коли я прокинувся сьогодні вранці, — сказав Роб, — а це було коло чверти на шосту — я знайшов оце на своїй подушці. Двері на вулицю були не на замку, і містер Джіл пішов.

— Пішов? — ревував капітан.

— Вилетів, сер.

Голос капітанів був такий загрозливий, і сам він, виступивши з свого кутка, з таким виглядом сунув на Роба, що хлопець, простягаючи руку з ключами та ковертом, одступив перед ним у протилежний куток.

— «Капітанові Катлю», сер, — кричав Роб, — так написано на коверті й на ключах. Слово честі, більше я нічого не знаю, капітане. Нехай я зараз же помру, якщо я знаю хоч щонебудь.

Капітан Катл розпечатав коверт і прочитав таке:

«Любий Неде Катле, до цього додаю мою духовну...»

— Де ж та духовна? — спитав капітан, зараз же взявши на підозру безталанного Мирошника. — Що ти зробив з нею, хлопче?

— Я ніколи не бачив її, — зарюмсав Роб. — Не кміуйте на безневинного хлопця, капітане. Я ніколи й не доторкався до духовної.

Капітан Катл похитав головою, даючи на розум, що хтось відповідатиме перед ним за це, і читав далі.

«Ви розпечатаєте її не раніше як за рік або тоді, принаймні, як одержите певні відомості про мого любого Вальтера, якого, я знаю, любите й ви, Неде. Якщо ви ніколи більше не почувете за мене, Неде, згадуйте за старого друга, як і він завжди згадуватиме про вас, і доки не спливе зазначений мною вище час, бережіть для Вальтера його старе місце в нашій помешканні. Боргів у мене нема. Позику, взяту в Домбі й Сина, я сплатив цілком. Ключі посилаю. Не хвилюйтесь і не шукайте мене, це буде надаремно. Ось і все, що хоче сказати вам ваш вірний друг Соломон Джілс».

Капітан глибоко зідхнув і прочитав ще рядки, написані нижче.

«Хлопця Роба, як я вже казав, рекомендовала мені фірма Домбі і Син. Якщо крамницю доведеться розпродати, подбайте за маленького мічмана, Неде».

Вкрай збентежений і схвилюваний капітан, бачивши перед собою самого Мирошника, полегшив свою душу тим, що зазорив його, і це так виразно позначилось на обличчі капітановім, що Роб запротестував.

— О, не підозрюйте мене, капітане! — заплакав Мирошник. — Не знаю, чому ви це думаєте? Що такого я зробив, що ви на мене так дивитесь?

— Слухай, хлопче, — відповів капітан, — не квили, доки

Голос капітанів був такий загрозовий, що хлопець одступив перед ним у інший бік кімнати.

не побито. Ти сам себе компромітуєш, хоч я й не знаю, чого ти там наробив.

— Я нічого не наробив, капітане, — запевняв Роб.

— Тоді знімайся з якоря і в дорогу, — енергійно згукнув капітан.

Віконниці крамниці були ще зачинені, і насамперед треба було відчинити їх. Коли світло просмикнулося в помешкання, капітан, за допомогою його, взявся до слідства.

Перш за все він урочисто вмовився в крісло в крамниці, як голова найвищого суду, що засідав у його особі. Тоді капітан наказав Робові лягти на свою постіль під бюрком і точно вказати, де саме з'яйшов він ключі та пакети, коли прокинувся; що було з дверима, коли він підійшов одчинити їх; як він вийшов, щоб добутися Брігської Площі і так далі. По тому, як усе це було повторено багато разів, капітан похитав головою і, очевидно, вирішив, що справа стоїть кепсько.

Хвильований невиразним передчуттям, що знайде труп, капітан перевів якнайпильніший трус у цілому будинкові,

лазив зі свічкою в льох, підсував свій гачок під усі двері, хороше зазнайомив свою голову з усіма сволюками та баптинами і весь увібрався в павутиння. Піднявшись до спальні старого, вони виявили, що минулої ночі він не роздягався, а тільки приліг на ліжко поверх ковдри, бо на нім добре бачити було відтиск його тіла.

— Я думаю, капітане, — сказав Роб, оглядаючи кімнату, — що оце, коли останніми днями містер Джілс раз-у-раз кудись одходив, то він уносив поволі різні дрібні речі.

— А! — мовив капітан, — а чому ти так думаєш, хлопче?

— Чому? — повторив Роб, озираючись навкруги. — Та я не бачу ні його бритовного приладдя, ні щіток, ні сорочок, ні чобіт.

— А об який годині, гадаєш ти, він утік, га?

— Я думаю, невдовзі по тому, як я заснув, капітане.

— А яка ж то була година? — настоював капітан, бажаючи знати точний час.

— Як можу я сказати це? — одповів Роб. — Я знаю тільки, що завжди сплю товстим сном, як засипаю, і дуже чуйливо — перед ранком. Якби містер Джілс пройшов крамницею, навіть навспинячки, перед світанком, я, безперечно, почув би, як він одчиняє двері.

Добре розваживши всі ці факти, капітан Катл прийшов до висновку, що інструментальний майстер зник з власної волі.

Лишалось тільки вирішити, куди й чому. На перше питання відповісти було неможливо, і капітан зосередив свої розумові здібності на другому. Згадавши дивну поведінку старого під час їхнього останнього побачення й незвичайне хвилювання, з яким той прощався з ним, капітан Катл спинився на думці про самогубство.

Вирішивши це, капітан визнав за справедливе звільнити Роба, установивши, проте, неявний догляд над ним, і, найнявши в Броглея-маклера людину стерегти крамницю на час своєї відсутності, взяв з собою Роба й подався шукати тлін Соломона Джілса.

Обійшовши цілу столицю й не знайшовши його, капітан почав обмірковувати, що робити йому далі. Всебічно вивчивши листа свого бідолашного приятеля, він поклав, що перший його обов'язок — «берегти старе місце для Вальтера». Отже, капітанові доводилось оселитися в квартирі Соломона Джілса, присвятити себе інструментам та чекати на дальші події. Але це вимагало від нього покинути апартаменти в будинку місис Мек-Стінджер, а що енергійна

жінка ніколи не дозволила б йому зрадити її, то капітан уклав одчайдушного пляна — тікати.

— Слухай но, хлопче, — сказав він Робові, докладно обміркувавши всі подробиці свого проекту, — завтра я буду тут лише опівночі, мабуть, і пізніше. Дослухайся добре, і, скоро я постукаю, зараз же біжи й одчиняй мені двері.

— Слухаю, капітане, — відповів Роб, і капітан тоді востаннє пішов до свого помешкання в будинку місис Мек-Стінджер.

Трапилось так, що місис Мек-Стінджер того дня була в чудовому настрої й ласкава, наче ягничка. Отже, коли вона прийшла спитати, що готувати капітанові на обід, його почало гризти сумління.

— Може хочете пудингу з нирок, або баранячого серця, капітане Катле? — питалась вона. — І не бійтеся, прошу, по-турбувати мене.

— Ні спасибі, мадам, — подякував капітан.

— А то може дичини з підлевою з яець та телячим фаршем? Ну-бо, капітане! Влаштуйте ж собі маленький бенкет.

— Ні, дякую, мадам, — принижено повторив капітан.

— Я бачу, що ви якось не зовсім ніби здорові. Вам треба чогось підгонистого. Може, хочете пляшку хересу?

— Гаразд, мадам, якщо й ви вип'єте зі мною, — погодився капітан. — Будьте ласкаві, мадам, візьміть з мене комірне за квартал наперед.

— Чому це так, капітане Катле? — різким тоном (так здався капітанові) спитала місис Мек-Стінджер.

Капітан на смерть злякався.

— Ви зробите мені величезну послугу, взявши гроші, — покірливо сказав він. — Я не вмію берегти їх; вони сами плывуть кудись.

— Добре, капітане Катле, — гадки не маючи про наміри капітанові, відповіла місис Мек-Стінджер і затерла руки. — Я візьму, коли ви хочете. Не для себе, звичайно, а заради дітей.

— Може ви, мадам, ласкаво передасте оці вісімнадцять пенсів вашим дітям? — сказав капітан, беручи бляшану чайницю, що стояла в нього на буфеті. — А, може ви прислали б їх усіх сюди? Мені чогось охота побачити їх.

Маленькі Мек-Стінджери, як ураган, вдерлись до кімнати капітана і зі зворушливим довір'ям, на яке він не заслуговував, обскочили його. Протягом години чи двох він терпляче дозволяв їм смикати себе й сідати по двоє в свій глясுவатий капелюх. Прощаючись з цими янголятами, капітан

одчував такі гризоти сумління й такий сердешний біль, як людина, що її ведуть на страту.

В нічній тиші капітан поклав у скриню найважучіші речі, а ключ од неї, все срібло та легкі речі забрав з собою.

Рівно опівночі, коли Брігська Площа й оточена дітворою місис Мек-Стінджер спали, він навспинячки підійшов до дверей, одчинив їх, зачинив по собі й кинувся бігти що було духу.

Двері крамниці інструментального майстра відчинилися негайно, бо Роб чекав на нього, і тільки коли їх зачинили на ключ та засунули засув, капітан почувив себе у порівняльно безпечному становищі.

— Слухай, хлопче, — удався він тоді до Роба, — якщо сюди прийде яка дама, не з тих двох, що їх ти бачив уже тут, і питатиме капітана Катля, то ти скажеш їй, що ніколи не чув такого імені.

— Слухаю, сер, — одповів Роб.

— І можеш додати, — поміркувавши трохи сказав капітан, — що читав десь у газетах, ніби цей капітан поїхав до Австралії з цілою партією переселян, які запряглися ніколи не повертатися.

Роб притакнув головою, і капітан Катл, обіцявши зробити з хлопця порядну людину, в разі той слухатиметься його, одпустив його спати, а сам побрався на мансарду Соломона Джілса.

Важко сказати, як страждав він наступного дня, уздрівши на вулиці капелюх примірної місис Мек-Стінджер, і скільки разів бігав ховатися од нього на мансарду.

А втім, не зважаючи на таку втомну роботу, капітан Катл знайшов час оглянути крам і, на превеликий жаль для Роба, вирішив, що всі інструменти неодмінно треба почистити та пополірувати. Кілька найкоштовніших, на його думку, речей він виставив на вітрину, встановивши для них, на загальний подив перехожих, ціни від десяти шілінгів до п'ятидесяти фунтів.

Запровівші ці вдосконалення і обставивши себе інструментами, капітан Катл, почувив у собі вченого і ввечері, попихкуючи перед сном люлькою, поглядав з вітальні на зорі, немов і вони були його власність. Як крамар з Сіті, він почав також цікавитися лорд-мером та шерифами і вважав за свій обов'язок читати щодня вексельні курси. Та хоч який був він досвідний моряк, а тонкощів біржової гри збагнути не спромігся і кінець-кінцем одмовився від цієї науки. Не в довгій часі по здобутті прав власности на

маленького мічмана капітан пішов до Фльоренси переказати їй дивні звістки про дядька Соля, але її не було в місті. Отже, змінивши побут, капітан залишився сам, як не рахувати товариства Роба-Мирошника, і, позбувшись свідомости часу, згадував і про Вальтера, і про Соломона Джілса, і навіть про місис Мек-Стінджер, як про щось давноминуле.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

ТІНІ МИНУЛОГО ТА МАЙБУТНЬОГО

— Ваш щонайпокірніший слуга, сер, — мовив майор. — Чорт побирай, сер; друг мого друга Домбі — друг і мені, і я дуже радий вас бачити.

— Я без краю зобов'язаний майору Бегстокові за його товариство та розмови, Каркере, — сказав містер Домбі. — Містер Бегсток став мені у великій пригоді, Каркере.

Містер Каркер-управитель, з капелюхом у руці, що тільки прибув до Лемінгтону й тільки но був представлений майорові, показав останньому два ряди своїх зубів і взяв на себе сміливість од щирого серця подякувати йому за таке величезне поліпшення і настрою, і зовнішнього вигляду містера Домбі.

— А тепер, сер, вам з Домбі треба порозмовляти в багатьох справах, — сказав майор.

— Нічого подібного, майоре, — заперечив містер Домбі.

— Домбі, — упевнено мовив майор, — мені це краще відомо ніж вам. Людину вашого гатунку — колоса комерції — не слід одривати від роботи. Ваші хвилини варті великих грошей. Ми побачимось за обідом, а до того часу старий Джозеф зникає. Обід рівно о сьомій, містер Каркере.

З цими словами майор, пішов з кімнати, але за мить виткнув з-за дверей свій обрешклий вид.

— Перепрошую Домбі, для них у вас немає ніякого доручення?

Містер Домбі трохи зніяковів і, кинувши незадоволений погляд на люб'язного свого вірника, просив переказати привіт од нього.

— Бігме, вам слід передати їм щось тепліше, бо інакше старого Джо зустрінуть не вельми привітно.

— Тоді передайте їм мою пошану, майоре.

— Чорт побирай, сер! — згукнув майор, кумедно знизуючи плечима й роздмужуючи щоки, — треба щось погарячіш.

— Та перекажіть що хочете, майоре, — відповів містер Домбі.

— Наш друг, сер, хитрюща штука, сер, збіса, хитрюща, — удався майор до Каркера. — Такий і отой Бегсток. — Тут майор, урочисто випроставшись на цілий зріст, ударив себе в груди і скрикнув. — Я заздрю вашим почуттям, Домбі, нехай благословить вас бог, — і вийшов знову.

— Джентлмен і справді стає вам у великій пригоді, — сказав Каркер, проводжаючи його всіма своїми зубами. — З його слів я бачу, що ви буваєте тут в товаристві. А знаєте, — усміхнувся він жажливою усмішкою, — я дуже радий, що ви буваєте на людях.

На вдячність за інтерес до себе, виявлений його помічником, містер Домбі покругив ланцюжком од свого годинника й хитнув головою.

— Ви створені для товариства, — вів Каркер далі. — З усіх кого я знаю, ви і вдачею, і громадським становищем найбільше здаєтесь на те, щоб блищати в товаристві. Я часто дивувався, що ви ніби цураєтесь людей.

— На це в мене були підстави, Каркере. Я жив самотньо, і люди мене не цікавили. Але у вас же в самого всі дані для громадської людини, Каркере, і тому ви більше ніж хто інший дивували з мого відлюдництва.

— О, я! та це ж зовсім інша річ, — самовідречено відповів Каркер. — Я до вас і рівнятися не можу.

Містер Домбі підніс руку до свого комірчика, поправив його, кахикнув і кілька секунд мовчки дивився на вірного свого слугу і друга.

— Я матиму приємність, Каркере, — сказав містер Домбі так, ніби проковтнув щось завелике для свого горла, — представити вас моїм... тобто майоровим приятелям. Надзвичайно симпатичні люди.

— Серед них, гадаю, єсть і дами? — звідався підступний управитель.

— Єсть... власне, обидві вони — дами, — відповів містер Домбі.

— Тільки дві? — усміхнувся Каркер.

— Так, їх лише двоє. Я обмежив свої візити їхнім помешканням, і інших знайомих тут не маю.

— То, може, сестри?

— Мати з дочкою.

Коли містер Домбі спустив погляд і знову почав поправляти комірчик, на привітнім обличчі Каркера разом із його зубами, з'явилася жажлива усмішка. Та містер Домбі зараз же підвів очі, і обличчя управителя набуло колишнього виразу.

— Ви дуже люб'язні, — сказав Каркер. — Я буду щасливий познайомитися з ними. До речі, щодо дочок. Я бачив міс Домбі.

Містер Домбі раптом почервонів.

— Я насмілюся заїхати до неї, — пояснив Каркер, — щоб спитати, чи не буде від неї якого доручення. Мені не пощастило. Мені довірили лише переказати, що люблять вас як і завжди.

— Що то за справи? — спитав містер Домбі по короткій мовчанці під час якої Каркер витяг з своєї теки кілька записок і паперів.

— То все дрібниця, — відповів Каркер. — В цілому справи не такі блискучі, як були вони останній час, але це не має великого значіння. Ллойд, між іншим, вважає, що «Син і Спадкоємець» загинув. Але ж він був застрахований од кіля до вершечків щогол.

— Каркере, — почав містер Домбі, підсуваючи до нього свій стілець, — я не можу сказати, щоб цей молодий чоловік — Гей — справляв на мене гарне вражіння.

— І на мене, — вкинув слово управитель.

— Але, я хотів би, щоб він не був на тому кораблі, — не звернув на нього уваги містер Домбі. — Я волів би, щоб ми не посилали його.

— Шкода, що ви не сказали цього вчасно; чи не так? — холодно зауважив Каркер. — Ну, та я думаю, що все йдеться на краще. Чи не казав я вам про маленьку приятельську розмову між мною й міс Домбі?

— Ні, — суворо одказав містер Домбі.

— Для мене — безперечно, — по красномовній павзі додав містер Каркер, — що де б не був той Гей, то все ж таки краще ніж якби він жив у Лондоні. Вами будучи, я був би задоволений з цього. Та я задоволений і за себе самого. Міс Домбі — людина молода та довірлива і, як на вашу доньку, коли це вважати за хибу — не досить гордовита. Вона навіть зовсім не гордовита. Чи будете ви перевіряти зі мною ці балянси?

Замість нахилитися до паперів містер Домбі відкинувся в кріслі й пильно глянув в обличчя управителя. Управитель, трохи підвівши повіки, удавав, ніби заглибився в цифри й чекає на дозвілля свого патрона. Він хотів довести цим свою делікатність і бажання поберегти батьківські почуття містера Домбі. Останній, дивлячись на Каркера, почував це, розумів, що той може сказати багато більше, і злісні думки заступали в його душі холодну байдужність до бідної Фльоренси.

А тим часом майор Бегсток, надпориваючи своєю особою всіх лімінгтонських старих дам, у супроводі тубільця ішов з ранішньою візитою до леді Ск'ютон.

Опівдні він був уже коло Клеопатри і мав щастя застати царицю в її завждішній позі на софі за чашкою кави. В кімнаті, щоб надати їй похитливішого вигляду спущено було завіси, і Вісерс, услуговуючи своїй пані, манячив наче мара.

— Що то за незлосне створіння іде сюди? — спитала місис Ск'ютон. — Я не можу дивитись на нього. Ідїть собі, хоч хто б ви були.

— І ви настільки безсерді, мадам, що женете від себе Джея Бі? — з докором мовив майор, спинившись на півдорозі й завдавши собі на плече ціпок.

— А, так це ви! Ну, то ввійдїть, — змиловилася Клеопатра.

Користаючися з дозволу, майор наблизився до софи й притулив до губ чарівну руку.

— Сідайте, — сказала Клеопатра, невтомно вимахуючи в'ялом, — тільки якнайдалше. Не підходьте до мене, бо я страшенно знервована й чуйлива цього ранку, а од вас дхне сонцем. Ви — просто тропічна людина.

— Свідчуся святим Георгом, мадам, — скрикнув майор, — був час, коли Джозеф Бегсток смажився проти сонця. То були часи, мадам, коли він квітнув у тепличнім повітрі Вест-Індії й був відомий під ім'ям Квітки. За таких часів, мадам, ніхто й не чув за Бегстока. Всі чули тільки за Квітку, Квітку нашого полку. Квітка, може, вже й зблякла, мадам, — додав майор, сідаючи ближче ніж вказала йому жорстока богиня, — але він ще міцна рослина, і незмінний як зелена барва глицевих.

Тут майор під захистом темряви, що обгортала кімнату, закрутив головою немов блазень і-ніколи, мабуть, не підходив до греця так близько як тепер.

— Де місис Гренджер? — спитала в свого пажа Клеопатра,

Вісерс думав, що вона в своїй кімнаті.

— Гаразд, — сказав місис Ск'ютон. — Ідїть собі і зачинїть двері. Я не вільна.

Коли Вісерс вийшов з кімнати, місис Ск'ютон томно повернула до майора голову й спитала, як ведеться його приятелів.

— Домбі, мадам, — одповів майор, — почуває себе стільки добре, скільки це можливо для людини в його становищі. А становище його — безпорадне, мадам. Його зайнято, того

Домбі. Зачеплено. Багнет прошив йому тіло! — скрикнув майор.

Клеопатра гостро глянула на майора й на-розтяг сказала:

— Я мало знаю світ, майоре Бегсток, та й не шкодую за цим, бо в ньому повно нудних умовностей. На природу там майже не зважають, до музики серця, до поривань душі й до подібних таких поетичних речей дослухаються не часто. Проте, я не можу не зрозуміти змісту ваших фраз. Ви натякаєте на Едіт, на моє безмежно кохане дитя, — мовила місис Ск'ютон, вказним пальцем погладжуючи свої брови. — Ваші слова примушують бриніти одну з найтендітніших струн у моему серці.

— Груба ширість завжди була властива Бегстокові. Ви цілком маєте рацію. Джо повинен визнати це.

— Містер Домбі, — вела далі місис Ск'ютон, — кілька тижнів тому люб'язно одвідав нас у вашім товаристві, любий майоре. Мені та й моїй коханій Едіті було надзвичайно приємно приймати в себе містера Домбі, — вона провела рукою по своїх нарум'ячених щоках, — почав учащати до нас. — Можливо йому припали до вподоби наші простота та примітивність — в природності бо стільки солодкої привабливості — і ми бачили його в себе мало не щовечора. Я майже не думала про страшну відповідальність, яку я брала на себе, заохочуючи містера Домбі до...

— Того, щоб отаборитись тут, — підказав майор.

— У, бруральне створіння! — вигукнула місис Ск'ютон. — Ви висловлюєте мою думку тільки огидною мовою.

Місис Ск'ютон поклатла лікоть на столик поруч себе і, милуючись на свою руку, почала як вона думала, граціозно, обмахуватись віялом.

— Немає слів, щоб оддати муки, яких я зазнала, коли правда поволі стала розгортатися перед моїми очима. Все життя моє віддане моїй любій Едіті, і дивитись, як вона щодня міняється, — вона, моє серденько, що від часу смерти того чарівного Гренджера буквально тлумила всі свої поривання, — дивитись на це — найжахніша в світі річ. Едіт, — усміхнулася місис Ск'ютон, — ця найкоштовніша перлина мого життя, кажуть, схожа на мене. Та й мені здається, що ми дуже подібні одна до одної.

— Єсть у світі людина, яка ніколи не погодитися з тим, що будь-хто може бути подібний до вас, мадам, — сказав майор. — І людина та називається старий Джо Бегсток.

Клеопатра зробила рух ніби хотіла вдарити майора віялом, але стрималася, осміхнувшись до нього й провадила далі.

— Між нами завжди була зворушлива одвертість — віль-

ний розвій духу й щирість почувань. Ми більше нагадували сестер ніж маму та доньку. Уявіть же собі, що повинна була я відчути, побачивши, що єсть питання, яке ми обидві уникаємо обговорювати; що між нами лежить... як то кажуть... провалля. Моя кохана Едіт тепер уже не та. Я шохвилини чекаю на містера Домбі й сподіваюся, що він прийде порозумітися сам і полегшити мені мій незносний тягар, майоре. Але ж час минає і... нічого. Мене катують гризоти сумління... обережно — тут чашка, майоре!.. і я просто не знаю, що його робити або з якою доброю душею порадитися.

Підбадьорений, очевидно, довірливим і ласкавим тоном, яким говорила місис Ск'ютон, майор, здається визнав момент за слухний для своїх намірів і, простягнувши руку через стіл, сказав з усмішкою:

— Порадьтеся з Джо, мадам.

— Тоді, чому ж ви, повторне чудовиське, — скрикнула місис Ск'ютон, подаючи йому одну руку й б'ючи по пальцях віялом, що тримала в другій, — не кажете мені нічого? Ви ж знаєте, в чім тут річ.

Майор засміявся, поцілував руку, що тяглася до нього, і зайшовся ще більшим реготом.

— Чи й дійсно в містера Домбі стільки серця, як я думала? — томно питала Клеопатра. — Ви думаете, він має серйозні наміри, любий майоре? Як ви порадите: поговорити з ним, або нехай він почне перший? Ну, скажіть бо, поприятельському, що ви мені порадите?

— Ви хочете сказати чи одружимо ми його з Едітою Гренджер, мадам? — закудкудакав майор.

— О, таємниче створіння! — місис Ск'ютон піднесла віяло, щоб ударити майора в ніс. — Як же то можемо одружити їх ми?

— Я хотів сказати, чи одружимо ми його з Едітою Гренджер, мадам, — повторив майор.

Місис Ск'ютон одповіла не словами, а усмішкою, такою хитрющою, що галянтний офіцер, взявши її за запрошення, поцілував би надмірно червоні губи Клеопатри, якби не віяло, що ним вона захистилася, може із скромности а може вбачаючи в цім загрозу для рум'янця своїх губ.

— Домбі, мадам, — сказав майор, — чудова здобич.

— О, корисливе створіння! — злегка верескнула Клеопатра. — Ви шокіруете мене.

— І Домбі, мадам, — майор витягнув шию й примружив очі. — Домбі має серйозні наміри. Джозеф каже вам це. Бегсток це знає. Джей Бі не спускає його з ока. Дайте волю, мадам. Домбі — людина безпечна, мадам. Робіть, як робили;

не робить нічого більше і покладіться на Джея Бі; він усе влаштує.

— Ви і справді так гадаєте, любий майоре? — спитала Клеопатра, не зважаючи на свою байдужну позу, пильно вдивляючись в нього і уважно дослухаючись до його слів.

— Певний того, мадам, — одповів майор. — Незрівняна Клеопатра та її Антоній Бегсток не раз ще розмовлятимуть про це як переможці в елегантному та пишному будинку місис Едіти Домбі. Приїхав сюди помічник Домбі, — раптом перестав кудкудакати майор, — його рука-правиця.

— Сьогодні ранком? — звідалася Клеопатра.

— Сьогодні ранком, мадам, — ствердив майор. — І Домбі нетерпляче чекав на нього, бо Домбі хоче, щоб чутки про це дійшлися й до його управителя. Але сам Домбі не скаже йому нічого і не буде радитися з ним, бо Домбі — пихатий як Люціпер.

— Чудова прикмета, — прошепелявила місис Ск'ютон. — Вона нагадує мені мою любу Едіт.

— Ну, мадам, — сказав майор, — я сьогодні закинув уже йому кілька натяків, і рука-правиця зрозуміла мене. До вечора закину ще кілька. Сьогодні ранком Домбі проектував поїхати завтра до Ворвіцького замку й до Кенілворса, а перед тим поспідати в нас. Я взявся переказати вам запрошення. Чи вшануєте ви нас своєю згодою, мадам? — спитав майор, видобуваючи записку, заадресовану вельмишановній леді Ск'ютон. В цій записці, ласкаво передаваній майором Бегстоком, завжди відданий їй Поль Домбі просив місис Ск'ютон та її люб'язну й чарівну дочку не відмовитися взяти участь у передбачуваній екскурсії. В постскриптумі той же таки завжди відданий Поль Домбі просив переказати його шанобливий привіт місис Гренджер.

— Тихо! — зненацька шикнула Клеопатра. — Едіт.

Не можна сказати, що згукнувши це, любляча мати знову прибрала байдужного та манірного вигляду, бо вона ні на хвилинку не позбувалася його, та й могла позбутися хіба в домовині. Вона лише зігнала трохи заклопотаний вираз, що був у неї на виду і, коли Едіт уступила до кімнати, знову томно розкидалася на софі.

Що то за гарна й показна жінка, та Едіт, але яка же холодна та чванлива! Кивом голови засвідчивши, що помічає присутність майора Бегстока й допитливим оком кинувши на матір, вона відслонила завісу, сіла коло вікна й стала дивитись на вулицю.

— Де це ти була, люба Едіт? — спитала місис Ск'ютон. Я страшенно сумувала без тебе, мое серденько.

— Ви ж сказали що ви невільні, тому я й не заходила, — не повертаючи голови, відповіла та.

— Ви жорстокі до старого Джо, мадам, — галянтно мовив майор.

— Я знаю, — відказала Едіт і відказала так зневажливо, що майор не добрав слів відповіді.

— Майор Бегсток, моя голубка, — з протягом сказала її мати, — взагалі, як ти знаєш, найнеприємніше та найнікчемніше створіння в світі...

— Ваша маніра розмовляти, мамо, зовсім недоречна, — зауважила Едіт, роздивляючися навколо себе. — Адже ми тут сами й до того досконало знаємо один одного.

Спокійна зневага майнула на її виді; — зневага, що стосувалася до неї самої не менше як і до них — але була вона така виразна, що усмішка, яка сяла на обличчі матері, враз зникла.

— Люба моя дівчинко — почала вона.

— Все ще не жінка? — усміхнулась Едіт.

— Яка ти знервована сьогодні, моя любо! Дай же мені сказати, серденько, що майор Бегсток приніс од містера Домбі надзвичайно милого листа, де він запрошує нас на сніданок до нього завтра і пропонує поїхати потім до Ворвіка та Кенілворса. Чи поїдеш ти, Едіт?

— Чи поїду я? — повторила Едіт, раптом зашарівшись і, ледве зводячи дух, глянула на свою матір.

— Я знала, що поїдеш, — безжурним тоном сказала та. — Якщо я й питалася в тебе, то лише задля формальности. Ось лист од містера Домбі, Едіт.

— Дякую. Я не маю охоти читати його, — була відповідь.

— То я відпишу йому сама, хоч, правду мовивши, думала спершу запросити на секретаря тебе, мое серденько.

Едіт мовчала і, місис Ск'ютон попросила майора підсунути ближче до неї бюро, одхилити покришку й подати їй перо та паперу.

— Чи переказувати привіт од тебе, Едіт, голубонько? — спитала місис Ск'ютон, закінчуючи листа.

— Як хочете, мамо, — з надзвичайною байдужністю й усе ще не повертаючи голови, відповіла Едіт.

Місис Ск'ютон написала, що хотіла, і передала листа майорові, який заховав його в кишеню штанів і по-лицарському привітав обох дам.

— Щодо змін, які відбуваються в ній, — міркував майор, ідучи до готелю й ховаючись од палючого сонця за тубільця, — щодо змін, сер, і всяких таких штук, то Джозефа Бегстока ними не обдуриш. Нічого подібного. Мене не впіймаєш. А щодо суперечок між ними, або, як мати каже —

безодні, то це, чорт побирай, сер, досить скидається на правду. І це досить дивно. Ну, що ж, сер? — зідхнув майор, — Едіт Гренджер і Домбі варті один одного. Нехай же вони позмагаються. Бегсток буде на боці переможця!

Майор у запалі метикування вигукнув останні слова так голосно, що безталанний тубілець спинився й повернувся назад, певний, що то звертаються до нього. До краю обурений цим неслухнянством майор, дарма що був у гарному гуморі від власної дотепности, зараз же штовхнув його ціпком mezi ребра і раз-у-раз штовхав до самого готелю.

Обурений був майор і поки вбирався до обіду, і чорний слуга мусив був витримати цілу зливу з різних речей од чо-біт і до головної щітки включно.

Поперекидавши все, що нагодилося йому під руку, і понадававши тубільцеві епітетів, що кількість та мальовничість їх повинні були викликати в чорношкірого подив перед скарбами англійської мови, майор нарешті дозволив пов'язати собі краватку і, відсвіжившись від цих вправ, веселий зійшов униз надихнути бадьорістю містера Домбі та його руку-правицю.

Домбі він не застав. Зате рука-правиця зустріла його блиском усіх своїх зубів.

— Ну, сер, як збували ви час відтоді, як я мав приємність бачитись із вами? — спитав майор. — Чи ходили ви на прогулянку?

— Ми гуляли які пів години, — відповів Каркер. — У нас бо багато роботи.

— Справи, га?

— Сила різних дрібниць, які конче потрібно обговорити, — пояснив Каркер. — Але знаєте що? Цілком незвичайне явище для мене, вихованого в школі недовір'я, і з натури прихованої людини, — голос Каркера набув тону чарівної щирости, — я почуваю себе абсолютно вільним з вами, майоре Бегсток.

— Велика честь для мене, сер, — відповів майор. — На мене ви можете звіритися.

— Знаєте, — вів далі Каркер, — мені здається, що мій друг, або вірніше — наш друг...

— Ви маєте на оці Домбі, сер? — скрикнув майор. — Ви бачите мене, містер Каркер? Бачите Джея Бі?

Майор був такий обрешклий та синій, що не помітити його було не можна, і містер Каркер ознаймив, що має за честь бачити його.

— То це ви бачите людину, яка за Домбі ладна накласти головою.

Містер Каркер посміхнувся й сказав, що був певний цього.

— Отже, знаєте, майоре, — закінчив він, — що наш друг сьогодні, здалося мені, не так цікавився справами як завжди.

— Та ну бо! — згукнув у захваті майор.

— Мені здалося, що він трохи неуважний сьогодні, і думки його блукають десь інде.

— Далєбі, сер, — скрикнув майор, — тут заплуталася дама.

— Та й я прийшов був до такого висновку, — признався Каркер. — Спершу я гадав, що ви жартуєте, бо, ви — військові, я знаю...

Майор закашляв як кінь і хитнув головою та знизав плечима, немов хотів сказати «Ми, і справді веселі хлопці. Заперечувати цьому не випадає». Потім він ухопив містера Каркера за петельку фрака і, поблискуючи очима, шепнув, що вона — чарівна жінка, сер. Що вона — молода вдова, сер. Що вона — хороших родів, сер. Що Домбі по самісінькі вуха закохався в ній, сер, і що для обох то буде — чудова партія, бо в неї — врода, кров і таланти, а в нього — гроші. І чого ж ще треба для подружжя?

Зачувши на сходах ходу містера Домбі, майор нараз спинився й сказав, що завтра містер Каркер побачить її на власні очі й матиме змогу судити сам.

Майор, як і деякі інші благородні тварини, найбільше своїх гарних якостей виявив під час поїдки. За першої та за другої страви майор звичайно був дуже поважний, бо, згідно з його таємним наказом, тубілець ставив круг нього всі слоїки та пляшки з присмаками, а майор з насолодою відкрковував їх і змішував їхнє містиме на тарілці в себе. Але й під час цієї важкої роботи майор умів бути гідним членом товариства і надзвичайно хитро виявляв перед Каркером настрій містера Домбі.

— Домбі, — сказав майор, — ви не їсте. У чім справа?

— Спасибі; — одповів цей джентлмен. — Щось не маю апетиту сьогодні.

— Що ж це з ним сталося, Домбі? — спитав майор. — Куди він заподівся? Ви не залишили його у наших друзів — за це я ручуся — бо не було його й у них сьогодні за сніданком. Принаймні, у одної. Не скажу, в якій саме.

Тут майор приморгнув до Каркера й схитрував так жалливо, що чорношкірий слуга мусив був не чекаючи на розпорядження, дати йому доброго стусана в спину, інакше бо майор скотився би під стіл.

За дальших стадій обїду, саме тоді, як тубілець стояв

біля ліктя майорова, готовий подати першу пляшку шампани, майор повівся ще хитріше.

— Ну, — мовив він, — підносячи свій келих, — налляй по вінця, негіднику. По вінця й містеру Каркерові; і містерові Домбі теж. Чорт побирай, джентлмени! — приморгнув майор до свого нового друга, скориставшись з того, що містер Домбі дивився собі в тарілку, — ми вип'ємо цей келих за божество, що знайомістю з ним Джо пишається і яким принижено милується здаля. Зовуть його — Едіт, — додав майор, — божественна Едіт.

— За божественну Едіт! — повторив, усміхаючись, Каркер.

— Авжеж за Едіт, — приєднався до них і містер Домбі.

По обіді майор вибухнув силою анекдотів з життя свого полку й зливою полкових дотепів, які він розповідав так майстерно, що Каркер зовсім знемощів (або удав, що знемагає) з реготу та захоплення. А містер Домбі поглядав з високостей свого цупко накрохмаленого комірчика так ніби майор був його власність, і нагадував статечного поводиря, який радіє, що його ведмідь добре танцює.

Коли майор захрип од страв, напоїв та своїх громадських здібностей, і коли розуміти його було вже не можна, подано каву, а після кави майор, видима річ, не сподіваючись на позитивну відповідь, спитав, чи грає містер Каркер у пікет.

— Граю трохи, — одказав управитель.

— А, може, і в трик-трак? — дещо вагаючися запитав майор.

— Так, граю трохи й у трик-трак, — одповіла людина-зуби.

— Каркер, скільки знаю, грає в усі ігри, — зауважив містер Домбі, укладаючися на канапку так, немов був зроблений з дерева й не мав суглобів, — і грає добре.

І справді він грав в обидві гри, і грав так досконало, що майор здивувався й захотів знати, чи грає він у шахи.

— Так, граю трохи, — одказав Каркер, — а кілька разів грав і виграв, не дивлячись на дошку.

— Чорт поберай, сер, — скрикнув майор. — Ви — цілковита протилежність Домбі, який ні в які ігри не грає.

— О, він! — мовив управитель. — Та йому й не треба було вчитись таких нікчемних штук. То людям мого ґатунку вони подеколи бувають корисні. Як сьогодні, приміром майоре, коли я можу помірятися з вами.

Тільки брехливі уста можуть усміхатися так широко та

приятно, але під приниженістю та покірливістю цих слів чути було щось як гарчання, і одну мить здавалось, що білі зуби зараз укусять того, до кого вони лащуться. Та майор не помітив нічого; містер же Домбі, на половину заплющивши очі, лежав і міркував про своє, поки вони грали, тобто до облягів.

Протягом цього часу містер Каркер, хоч і обіграв майора, настільки проте піднісся перед його очима, що, коли вони розпрощалися коло дверей кімнати майорової, тубілець з наказу свого пана, присвічував йому аж до його номера.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

ТІНІ ГУСТІШАЮТЬ

Містер Каркер-управитель устав разом із жайворонком і пішов пройтися під літнім сонцем. Думками своїми — а думав він, зсунувши брови — Каркер, здавалось, не заносився так високо, як жайворонок, та й думки його ніби не линули вгору. Гніздилися вони ближче до землі й придивлялися до черви та пороху. Але жадна птиця, що співала високо в повітрі, не була так далеко від ока людського, як думки містера Каркера. Він так панував над своїм обличчям, що з виразу його мало хто міг здогадатися, сміється він чи міркує. Тепер він міркував і глибоко замислився. Що вище злітав жайворонок, то глибше занурювався він у свої думки. Що голосніші та чистіші були мелодії жайворонка, то важче та глибше ставало його мовчання. Нарешті, коли жайворонок упав униз, у зелені жита, і пісня його, наче річка, розлилася на грудях ранку, містер Каркер струхнув з себе свою замріяність і, озирнувшись навкруги, посміхнувся такою привітною та лагідною посмішкою, немов хотів прихилити до себе численних глядачів.

Може, з метою справити якнайкраще перше враження, містер Каркер цього ранку прибрався особливо старанно й до лица. Наслідуючи трохи суворість костюма великої людини, якій він служив, містер Каркер проте не мав її бундючності. Поперше, вона йому самому здавалася смішною, а подруге, він зайвий раз хотів підкреслити далечінь, що відділяла їх один од одного. Дехто міг би, звичайно, витлумачити це, як малпування, не дуже ухвальне для його льодового патрона, та світ взагалі схильний тлумачити все на гірше, і містер Каркер не відповідав за його злосливість.

Чистий і квітнучий, трохи, може, збляклий через сонце, містер Каркер легкою ступою йшов по муріжку. Він похожав луками та зеленими ланами, доки не наблизився час сні-

данку. Вибравши скорочену путь, щоб не запізнитися, містер Каркер прискорив ходу і, вищеривши свої зуби, голосно сказав: «А тепер ходім подивімось на другу місис Домбі».

Повертаючися тінявим парком, де на той час, здавалося, нікого не було, Каркер, обходячи круг дуплястого дерева, побачив неподалеку жінку, що сиділа на лаві, повз яку він мав пройти. То була вродлива, дуже елегантно вдягнена дама з гордими, карими, втопленими в землю очима. Вона закусилася спідню губу й, видимо, хвилювалася. Груді їй здіймалися, ніздрі роздimalиcя, голова тремтіла, сльози обурення текли по щоках. Її нога натискувала на мох так, ніби вона хотіла витолочити його. Не встиг Каркер придивитись до неї уважніш, як дама із зневажливим виглядом, де вималюувались нудьга і втома, підвелася з лави й пішла. Тепер на обличчі її були лише байдужність та велична погорда.

Висхла й дуже бридка стара жінка в одязі тих волоцюг, що вештаються, жebraючи, лудячи посуд та плетячи очере-тяні кошики, і собі стежила за дамою, бо коли леді встала, стара схопилася з землі і, дивно контрастуючи з нею своєю зовнішністю, переступила їй дорогу.

— Дозвольте поворожити вам, прекрасна леді, — сказала стара, совуючи щелепами так, ніби з-під шкіри їй пнулися вихопитись кістки черепа.

— Я й сама знаю мою долю, — відповіла дама.

— Ой-ой, моя красуне; знаєте, тільки неправильно. Та ви й зараз оце, як сиділи, наворожили собі невірно. Я ж бачу. Дайте мені срібну монету, гарненька леді, і я скажу вам правду. На обличчі вам написано багатство.

— Знаю, — відповіла дама, оминаючи стару з похмурою посмішкою й гордовитою поставою. — Я знала це й передніше.

— Що таке? — скрикнула стара. — То ви нічого не хочете дати мені? Ви не дасте мені ні фарсінга за те, щоб я поворожила вам. Тоді скільки ж ви дасте мені, аби я не ворожила? Дайте хоч щонебудь, а інакше я вигукну вашу долю вслід вам! — люто хрипіла стара.

Містер Каркер на цей момент виступив з-за дерева на доріжку і, вклонившись дамі, що саме порівнялася з ним, звелів старій забиратись з дороги. Леді подякувала йому кивом голови й пішла собі далі.

— Тоді ви дасте мені щось, або я почну гукати вслід їй, — просичала стара, одштовхуючи руку Каркера, що хотів затримати її. — Чи, слухайте, — додала вона, пильно вдивляючися в нього й немов забувши про свою злість, — давайте я поворожу в а м, або я вигукну вам вслід вашу долю.

— Мені вслід, стара! — повторив містер Каркер і сунув руку в кишеню.

— Так, — відповіла стара, кинувши на нього допитливим оком і простягаючи тремтячу руку. — Я знаю її.

— Що ж ти знаєш? — спитав Каркер, даючи їй шилінг. — Ти знаєш, хто така ця леді? — і містер Каркер повернувся на закаблуках.

— І добре знаю, — одказала стара, запаливши люльку й сівши під дерево. — Одна дитина померла, а одна прийде незабаром. Ідїть зустрічати її.

Вкрай здивований управитель озирнувся навкруги й спинився. Стара, не кажучи ні слова, ткнула пальцем у напрямі, куди він ішов, і засміялася.

— Що ти верзеш, божевільна? — мовив Каркер.

Стара, соваючи щелепами й не перестаючи палити, мовчки простягла свій палець. Пробурмотівши на прощання щось не дуже привітне, Каркер пішов своєю дорогою, а коли озирнувся, знову побачив її та її простягнений до нього палець і, здалося йому, почув голос старої: «Ідїть зустрічати її».

Готування до розкішного сніданку було вже закінчено, і містер Домбі з майором чекали на дам. Кожен, звичайно, чекає жінок на свій кшталт, але апетит одбивається на манірі дождання й бере гору над ніжною пристрасстю. Містер Домбі був холодний та стриманий, а майор нетерпеливився і злостився. Нарешті тубілець одчинив двері і до кімнати вступила дуже квітнуча, але не дуже юна дама.

— Боюся, що ми спізналися трохи, містер Домбі, — сказала леді. — Едіт ходила шукати крайовидів для своїх малюнків і примусила мене чекати на неї. Як ся маєте, найблудніший з майорів? — дала вона йому мизинний палець.

— Дозвольте представити вам мого друга Каркера, місис Ск'ютон, — містер Домбі несвідомо зробив наголос на слові друг, немов хотів сказати: «він ще не друг мені, але я задалегідь ушановую його такою честю». — Ви, певно, чули від мене про містера Каркера.

— Я зчарована, — люб'язно відповіла місис Ск'ютон.

Звичайно ж був зчарований і містер Каркер. Вельми можливо, якби то була Едіт, за яку пили вчора (він так спершу і подумав), Каркер зачарувався б ще більше...

— Але, де ж це Едіт? — скрикнула місис Ск'ютон. — Певне, все ще дає розпорядження Вісерсові, який має віднести нагору її малюнки. Чи не були б ви ласкаві, містер Домбі...

Містер Домбі пішов уже по неї і незабаром повернувся

під руку з елегантно вдягненою та дуже гарною леді, яку Каркер цього ранку зустрів у парку.

— Каркере, — почав був містер Домбі, але вони, вочевидьки, знали вже один одного, і здивований містер Домбі замовчав.

— Завдяки джентлменові я тільки не позбавилася чіпляння одної огидної жebraчки, — сказала Едіт, милостиво нахилиючи голову.

— Дякую щасливій долі, яка дала мені нагоду стати в пригоді особі, що найпокірнішим слугою її я пишався б стати, — низько вклонився Каркер.

В погляді, який Едіт кинула на нього, Каркер прочитав підозру, чи не бачив він її не лише під час розмови з старою, а й раніше. А Едіт в його очах прочитала, що побоювання її не безпідставні.

— Це й дійсно, найнеймовірніший збіг обставин, за який мені доводилося чувати! — скрикнула місис Ск'ютон, що встигла вже оглянути Каркера крізь льорнет, знайти, що він надзвичайно милий, і голосно шепнути про це майорові. — Ідея! Це вже такий очевидний перст долі, люба Едіт, що мимоволі згорнеш на грудях руки і скажеш, як ті погані турки: хтось такий там бог і якогось пророка.

Едіт не зволила виправити цієї оригінальної цитати з корана, але містер Домбі визнав за потрібне зробити кілька чемних зауважень.

— Мені вельми приємно, — з гнітючою галлянтністю сказав він, — що джентлмен, такий близький мені, як Каркер, мав честь і щастя прислужитися, бодай би в щонайнезначнішій мірі, місис Гренджер, — він уклонився їй. — Мені навіть трохи досадно, боляче, і я, справді, заздрю Каркерові, — містер Домбі вимовив останні слова з особливим притиском, підкреслюючи незвичайність випадку, — я заздрю Каркерові і шкодую, що не мав такого щастя та чести сам. — Містер Домбі вклонився знову. Едіт, як не рахувати того, що стулила губи, стояла непорушно.

— Свідчуся богом, сер, — згукнув майор, набувши своєї завждішньої проречистости по тому, як льокай доповів, що сніданок готовий, — свідчуся богом, сер, мені здається дивним, що досі ніхто не мав щастя та чести поперестріляти всіх тих волоцюг. Але ось рука для місис Гренджер, якщо вона зробить Джеєві Бі честь прийняти її, бо найбільша послуга, на яку ви можете сподіватись тепер од мене, мадам, то провести вас до столу.

З цими словами майор дав руку Едіт, містер Домбі повів місис Ск'ютон, а містер Каркер ішов позаду й усміхався.

— Я дуже радію, містер Каркере, — сказала за сніданком дама-мати, ще раз задоволено оглянувши його крізь льорнет, — що ваш приїзд так щасливо збігся з нашою поїздкою. Це буде чарівна прогулянка.

— У такому товаристві чарівна буде всяка прогулянка, — одповів Каркер, — але, скільки мені відомо, сьогоднішня наша екскурсія й сама собою дуже цікава.

— О! — може трохи верескнула місис Ск'ютон, — замок — чарівний. Спогади про середньовіччя і про це... як його.. все, дійсно, просто надзвичайне. Ви любите середньовіччя, містер Каркер?

— Звичайно люблю, і дуже люблю, — одказав містер Каркер.

— Такі чарівні часи! — згукнула Кеопатра. — Стільки тоді було віри. Такі всі були міцні та чисті. Такі мальовничі часи. Такі далекі від теперішньої заялозености. О, боже мильний, якби до наших жахливих днів зберіглося хоч трохи поезії того часу!

Місис Ск'ютон гостро глянула на містера Домбі, що дивився на Едіт, яка слухала, не підводячи очей.

— Ми — страшенні реалісти, містер Каркере, — сказала місис Ск'ютон. — Хіба ні?

Мало хто мав менше підстав, ніж Клеопатра, скаржитись на реалістичність існування, та містер Каркер висловив усе ж таки жаль з приводу нашої матеріалістичности і погодився з тим, що ми вже звикли до неї.

— Картини в замку — божественні, — повідомила Клеопатра. — Сподіваюсь, ви любите картини.

— Можу запевнити вас, місис Ск'ютон, — підтримав Домбі свого управителя, — що Каркер добре розуміється на картинах. У нього природжений хист до цього. Та він і сам не абиякий мистець. Я певний, що він буде в надпориві від уміння та смаку місис Гренджер.

— Чорт побирай, сер! — скрикнув майор Бегсток. — На мою думку, ви просто чарівник і можете робити все.

— О! — принижено посміхнувся Каркер, — ви занадто сангвінік, майоре. Я можу робити дуже небагато чого. То містер Домбі великодушно надає надмірної ціни невеличким здібностям, що їх повинна мати людина в моєму становищі. А він сам, обертаючись у куди вищих сферах... — містер Каркер, вважаючи за зайве дальше хваління, низав плечима мовчав.

цей час Едіт підводила очі хіба лиш на те, щоб
ь на матір, коли в словах тої було надто багато
тільки як містер Каркер скінчив, вона на секунду

глянула на містера Домбі. Лише на секунду, але в очах її було стільки зневажливого подиву, що не помітити його Каркер не міг.

Містер Домбі заскочив той блискавичний погляд карих счей і скористався з нагоди, щоб затримати його на себе.

— Ви, на превеликий жаль, здається, бували вже у Ворвіку, мадам? — спитав він.

— Багато разів.

— Боюсь, що він уже надокучив вам.

— О, ні; ані трохи.

— А! ти така, як і твій кузен Фінікс, любя Едіт, — сказала місис Ск'ютон. — Він був у Ворвіку п'ятдесят разів, та це те ж саме, якби він не був там жадного разу. Коли б він приїздив завтра до Лімінгтона — а я дуже хотіла би цього — він охоче подався б туди і в п'ятдесят перше.

— Ми всі — ентузіясти; правда, мамо? — холодно посмінулась Едіт.

— Занадто великі ентузіясти, і це перешкоджає нашому спокоеві, моя голубонька, — відповіла мати. — Та не будьмо скаржитись. Наші переживання стають нам за винагороду. Якщо — так каже твій кузен Фінікс — меч перетирає... як його...

— Може, піхви? — підказала Едіт.

— О! це саме, то тому лише, що він вилискує й сяє, моє серденько.

Місис Ск'ютон тихенько зідхнула, немов хотіла накинути тінь на кинджал, що за піхви йому правило її чутливе серце, і, схиливши голову на один бік, як то робила Клеопатра, задумано глянула на свою кохану доньку.

Едіт повернула обличчя до містера Домбі, скоро він звернувся до неї, і сиділа так, коли говорила до матері і коли та говорила до неї, ніби хотіла показати, що уважно слухатиме, якщо він знову зніме мову. В цій позі звичайної чемности був якийсь виклик і обурення тим, що її виставляють на показ наче товар який. Це теж спало на увагу Каркерові, який спостерігав її, не перестаючи всміхатися.

Сніданок закінчився, майор набухався, як боа-констриктор, і містер Домбі, не знавши, що сказати Едіті, запропонував рушати в путь. Коляса, замовлена від містера Домбі, чекала на них коло дверей. Він сам, обидві дами та майор сіли в неї, тубілець і блідий паж умостились на передку, містер Тавлінсон став на приступці позаду, а містер Каркер, верхи, їхав у ар'єргарді.

Містер Каркер галопував на віддаленні ста ярдів од коляси і весь час поглядав на неї так ніби сам був кіт, а че-

тверо пасажирів — миші. Дивився він праворуч чи ліворуч од дороги — на далекий хвилястий пейзаж з вітряками, житом, травою, бобовими рослинами, дикими квітами, фармами, стогами сіна, або лісами; скидував очима вгору — в соняшне небо, на метеликів, що кружляли коло його голови, на птахів, що виповнювали повітря своїми співами, або вниз, де переплетені між собою гілки дерев утворювали на дорозі тінь, що тремтіла наче ворса на килимі; полинав поглядом наперед — туди, де крислаті дерева то банею з'єднувались понад шляхом, то верховіття їх трохи розбігались, і межі листям сіялося ніжне світло; куди б не дивився Каркер, а одним оком він завжди бачив гордовиту, повернену до нього, голову містера Домбі, і перо, що так презирливо та байдужно трусилось на жіночому капелюху. Він бачив також, як її повіки підводилися й дивилися в обличчя навпроти. Раз, і тільки раз, очі її зирнули на містера Каркера. Це було тоді, як він, перестрибнувши через невисокий живопліт і випередивши колясу, спинився, щоб допомогти дамам висісти з екіпажа. Тоді, і тільки тоді, вони ззиралися, і в очах її майнув подив. Але, коли він подав їй свою м'яку білу руку, погляд був такий же бундючний як і передніш.

Місис Ск'ютон завдала собі на плечі тягар розважити містера Каркера й показати йому всі ліпоти замку. Вона вирішила дати одну руку йому, а другу майорові. В такий спосіб вона мала виправити непоправне створіння, що по-варварському не розумілося на поезії. Такий щасливий розподіл давав містерові Домбі змогу супроводити Едіт. Він пристав на це і виступав поперед них з суто джентлменською пишністю.

— Ці давноминулі часи, містер Каркере, — мовила Клеопатра, — з їхніми розкішними фортецями, з їхніми чудовими в'язницями, чарівними льохами, де катували людей, з їхньою романтичною мстивістю, з цими мальовничими облогами та штурмами надавали життю справжньої краси. Як жахливо звиродніли ми відтоді!

— Так, ми й справді впали страшенно низько, — згодився містер Каркер.

Розмова ця мала ту особливу рису, що і екстатична місис Ск'ютон, і спокійно-чемний містер Каркер не спускали з ока містера Домбі та Едіт. Хоч як намагались вони віддати захоплення історичними сюжетами, та розмова не в'язалася, і вони перекидалися лише випадковими фразами.

— У нас нема більше віри, — бідкалася місис Ск'ютон, нашорошуючи своє висхле поморщене вухо, бо містер Домбі під цей час казав щось Едіті. — У нас нема більше віри цих

любих старих баронів, які були найчарівніші створіння в світі; ні дорогих старих священників — найбільш войовничих осіб серед усього людства; ні навіть віри сучасників золотої доби цієї королеви Елізабет, що портрет її ось на стіні. Любе створіння! Яке серце було в неї. А її чарівний батько! Я сподіваюся, вам подобається Генріх Восьмий.

— Я просто захоплююся їм, — сказав містер Каркер.

— Такий по-простацькому брутальний! — надпоривалася місис Ск'ютон. — Чи не правда? Такий здоровий. Справжній англієць! Який гарний він на цім портреті з своїми примруженими очима та добрячим підборіддям.

— А, мадам! — раптом спинився Каркер. — Ми говорили про картини. Але то ж штука. В якій картинній галерії цілого світу побачите ви щось подібне?

І Каркер, сміючись, показав рукою на сусідню кімнату, де поруч стояли містер Домбі і Едіт.

Вони не замінялись і словом і, дарма що стояли поруч, між ними, здавалось котили свої хвилі цілі моря. Навіть бундючність у кожного з них була відмінна й утворювала між ними різницю більшу ніж та, що існує між найпихатішою та найсмиреннішою людьми. Він — самовпевнений, непохитний, церемонний, суворий. Вона — надзвичайно привабна та чарівна, але цілком байдужа до себе, до нього, до всього наокружного світу, немов зневажала свою власну приналежність і згорда дивилась на неї, як на ненавидну ліберію чи вівіску. Вони були такі несхожі й такі протилежні, не з власної волі зв'язані лихою долею та випадком, що навіть численні картини по стінах, здавалося, були здивовані, і, кожна по своєму, висловлювали незадоволення з їхнього неприродного поєднання. Похмурі лицарі та вояки суворо дивились на них. Священник, звівши вгору руки, виказував облуду цієї пари, що збиралась стати перед вівтарем. Тихі ставки на пейзажі, одбиваючи сонце в своїх глибинах, питалися, чи немає кращих способів утопитися. Руїни кричали: «Дивіться сюди! От що сталося з нами од поєднання з чужим для нас часом». Тварини, з природи ворожі одна до одної, гризлися, немов бажаючи дати їм науку. Амури та купідони з переляку кидалися врозтіч. Навіть мученик на одному з малюнків страждав менше ніж повинні були страждати вони.

Проте видовисько, на яке вказав їй містер Каркер, так захопило місис Ск'ютон, що вона не втрималася і півголосом сказала, що це чудова, повна душі картина. Почувши це, Едіт обернулася й почервоніла з обурення.

— Кохана моя Едіт знає, що я милувалася нею, — майже

боязко мовила Клеопатра, — злегка плескаючи дочку по спині парасолькою. — О, любя крихотко!

Містер Каркер знову був свідком змагання, яке вперше бачив сьогодні ранком під деревами парку. Він знову бачив, як на обличчі її з'явився вираз нудьги та байдужности і наче хмарою затьмарив його.

Вона не звела на нього очей, а глянула на мати, немов просячи її наблизитися. Місис Ск'ютон визнала за вчасне зрозуміти цей погляд, підійшла до дочки з обома своїми кавалерами і більше не відходила від неї.

Не мавши вже чим розважатися, містер Каркер заходився говорити про картини, вказував на найкращі з них містерові Домбі, і незмінно зберігав фамільярну пошану до свого патрона, то шукаючи для нього номера в каталозі, то напрямляючи йому бінокля, то тримаючи його ціпок. Направду кажучи, все це не завжди робилося з власного почину Каркера. Містер Домбі і сам не раз казав з властивим йому владним виглядом: «Ідіть сюди, Каркере, допоможіть мені» і цей джентлмен, сміючись робив усе з охотою.

Вони оглянули всі картини, пройшлися по мурах, одвідали глибки. Майор, перебуваючи в періоді травлення, залишався в тіні. Зате містер Каркер надзвичайно поживав і став душею товариства. Спершу він звертався здебільша до місис Ск'ютон, а коли вразлива леді, з надпориву перед надхненими творами мистецтва та природи, почала позіхати, переніс свою увагу на містера Домбі. Містер Домбі не виходив поза рамки звичайних: «правильно, Каркере», або «маєте рацію, Каркере», а проте мовчки заохочував управителя поводитись так і далі і на споді душі був дуже задоволений з нього. Він радів, що єсть особа, яка підтримує розмову, і гадав, що зауваження його можуть цікавити місис Гренджер. Містер Каркер, людина напрочуд скромна, ніколи не насмілювався вдаватись безпосередньо до леді, яка, дарма що не дивилася, зате уважно слухала його. Тільки раз чи два, коли Каркер перевершив самого себе в самоприниженні, скоротечна посмішка перебігла по її обличчю, але не освітлила, а потьмарила його.

Нарешті Ворвіцький замок був вичерпаний, рівно як і сили майорові, а за місис Ск'ютон годі й казати — вона занадто часто почала умлівати з захоплення. Колясу подано, і вони вирушили обслідувати красоти околиць крайовидів. Глянувши на один з них, містер Домбі врочисто зауважив, що шкиц, навіть нашвидку зроблений гарною рукою місис Гренджер з якогонебудь пейзажа, правитиме за спогад про цей приємний день. А втім містер Домбі, ще раз уклонив-

шися, запевнив, що матеріальних спогадів йому не потрібно, бо цієї прогулянки він і так не забуде. Блідий Вісерс зараз же дістав од місис Ск'ютон наказа подати альбом Едіти, який він завжди носив під пахвою, і коляса зупинилася, щоб Едіт могла намалювати картину, а містер Домбі — залічити її до числа своїх скарбів.

— Боюся тільки, що занадто турбую вас, — сказав містер Домбі.

— Жадною мірою. Що ж саме намалювати вам? — спитала Едіт, повертаючись до нього.

Містер Домбі знову вклонився й одповів, що дає вибір на волю артистці.

— Я все ж таки воліла би, щоб ви вибрали сами.

— Ну, тоді, скажімо, оце. Це, здається, буде хороше, або... як на вашу думку, Каркере?

Неподалеку стояла купка дерев, подібна до тої, де сьогодні ранком прогулювався містер Каркер, і під одним з дерев була лава, що нагадувала лаву, біля якої він спинявся.

— Може я дозволив би собі запропонувати місис Гренджер цей пейзаж, — сказав Каркер. — Гарненьке, цікаве місце.

Едіт перебігла поглядом у напрямі, що його вказував прутик верхівця, і звела очі на Каркера. То був другий погляд, яким вони замінялись сьогодні, і одрізнівся він од першого хіба своєю ще більшою промовистістю.

— Хочете? — спитала Едіт у містера Домбі.

— Буду зчарований.

Коляса під'їхала ближче до місця, що так зачарувало містера Домбі, і Едіт, не висідаючи з екіпажа, розгорнула свій альбом і почала малювати.

— Мої олівці затупилися, — за кілька часу, мовила вона, крутячі їх у руках.

— Дозвольте, прошу, мені, — люб'язно сказав містер Домбі, — або ще краще зробить це Каркер, який розуміється на таких справах. Будьте ласкаві, Каркере, подбайте за олівця для місис Гренджер.

Містер Каркер під'їхав до дверцят коляси з того боку, де сиділа Едіт, закинув поводи на ший коневі, всміхаючись уклонився їй, взяв у неї олівці і, вигідніше вмовившись в сідлі, заходився гострити їх. Закінчивши свою роботу, він попросив дозволу тримати їх самому та в міру потреби передавати артистці і, висловлюючи своє захоплення вмінням місис Гренджер, надто малювати дерева, уже не від'їздив од коляси, стежачи за тим, як працює Едіт. Містер Домбі й собі дивився, стоячи в колясі й випроставшись на цілий зріст

наче який дух-охоронець. Клеопатра з майором воркотали як голуби.

— Чи задовольняє це вас, а може хочете, я більше закінчу його? — спитала Едіт, показуючи малюнок містерові Домбі.

Містер Домбі просив не торкатись вже до малюнка, бо робота була досконала.

— Надзвичайно! — схвалив Каркер, оголяючи ясна, щоб надати своїм словам більшої ваги. — Я навіть не сподівався бачити щось таке прекрасне.

Це могло стосуватися до митця не менше як до його малюнку, але маніри містера Каркера були сама відвертість, не лише щодо рота, а й щодо серця. Одвертим залишався він і увесь час, поки малюнок одкладали на бік, щоб передати потім містерові Домбі, і поки прибирали прилад малювати. Тоді він подав олівці, які взяли в нього з подякою, але не підводячи очей; натягнув поводи; од'їхав трохи назад і посів своє місце в ар'єргарді.

Можливо, дорогою він думав про те, що малюнок змальовано й передано власникові як завдаток. Можливо, він думав про те, що не зважаючи на видиму охоту, з якою вона згодилась уволити його прохання, її чванливе обличчя, схилене над малюнком або повернене до пейзажа, який вона малювала, було обличчям гордовитої жінки, що править за об'єкт огидної, нищої комерційної угоди. Можливо, Каркер і думав про все це, але він не переставав усміхатися і, весело озирюючись навкруги, не спускав коляси з свого гострого ока.

Подорож закінчено візитом до руїн Кенілворса й поїздом до кількох мальовничих місцин, більшість яких нагадала йому місис Ск'ютон, містер Домбі бачив уже в альбомі Едіт. Місис Ск'ютон та Едіт під'їхали до свого помешкання. Клеопатра люб'язно запросила містера Каркера завітати до них увечері, разом із містером Домбі та майором, послухати музики Едіти, і чоловіки подались до готелю обідати.

Обід скидався на вчорашній, тільки майор мав ще переможніший і менш таємничий вигляд. Знову проголошено тост за Едіт. Містер Домбі знову з приємністю для себе ніжковів. Містер Каркер був сповнений співчуття та похвали.

Інших гостей у місис Ск'ютон вони не застали. Малюнки Едіт було розкидано по кімнаті, мабуть, у трохи більшій ніж звичайно кількості, а паж Вісерс подав, може, трохи міцніший ніж завжди чай. І рояль, і арфа були напихваті. Едіт співала і грала. Та все це, в якийсь дивний спосіб, виконувалося немов з наказу містера Домбі.

— Едіт, серденько, — за пів години після чаю казала місис

Ск'ютон, — містер Домбі, я знаю, аж помирає, так хоче послухати твоєї музики.

— Містер Домбі, сподіваюся, доволі ще живий, щоб сказати мені про це сам, мамо.

— Буду надзвичайно вдячний вам, — стверджував містер Домбі.

— Чого ж ви хочете?

— Може заграєте на роялі? — вагався містер Домбі.

— Що вам більше до вподоби. Вибір дається вам на волю.

Згідно з його бажанням вона почала з рояля. Так само було з арфою. Так само — зі співами. Так само — з добром п'єс, які вона мала грати чи співати. Холодна та незмінна готовність виконувати всі його бажання, не залишилася поміченою бачучим оком містера Каркера, який ввесь, здавалося, занурився у таємниці пікета. Спостеріг він і те, що містер Домбі, вочевидьки, пишався своїм впливом і охоче демонстрував його.

А втім, містер Каркер так добре грав у пікет — по черзі то з майором, то з місис Ск'ютон, яка поглядом рися стежила за своєю дочкою та містером Домбі — що Клеопатра стала поважати його ще більше. Коли, прощаючися, він висловив жаль, що наступного ранку мусить повертати до Лондону, Клеопатра заходилась запевняти його, що таку згодність почувань не випадає подибувати щодня, і висловила надію, що зустрічаться вони далеко не востаннє.

— Сподіваюсь і я, — сказав містер Каркер, проречисто поглядаючи на пару, що стояла віддалік, і ідучи слідом за майором. — Я думаю, що не востаннє.

Містер Домбі, урочисто попрощавшись з Едітою, схилився, або удав, що схиляється над софою, де лежала Клеопатра, і стиха сказав:

— Я просив місис Гренджер дозволити мені завітати до неї завтра ранком... в одній справі. Вона призначила побачення на дванадцятую годину. Чи матиму я приємність застати вас по тому вдома, мадам?

Ця незрозуміла мова так зворушила й так схвилювала Клеопатру, що вона спромоглася лише заплющити очі, кивнути головою й простягти містерові Домбі руку, яку той, не знаючи гаразд, що робити з нею, упустив.

— Ідїть бо, Домбі! — згукнув майор, визираючи з-за дверей. — Чорт побирай, сер, старий Джо має непохитний намір запропонувати змінити назву Королівського Готеля й назвати його Готель трьох веселих парубків, на честь нас з вами та Каркера. — З цими словами майор поляскав містера

Домбі по спині, приморгнув поверх плеча до дам і, виявляючи ознаки припливу крові до голови, потяг містера Домбі за собою.

Місис Ск'ютон розкошувала на софі, Едіт мовчки сиділа осторонь біля арфи. Мати, бавлячися віялом, раз-у-раз поглядала на дочку, але та сиділа похнюпившись і не помічала цього.

Мовчанка тривала довгий час, аж доки, як звичайно, покоївка місис Ск'ютон не ввійшла прибирати на ніч свою пані. Вночі покоївка ця виконувала обов'язки скелета з косою та пісковим годинником, бо дотик її був дотиком смерті. Намальований вид місис Ск'ютон під руками покоївки вкривався зморшками. М'які форми тіла зникали, волосся падало, жмутики сивої щетини заступали дужні чорні брови, бліді губи втягувалися, шкіра нагадувала шкіру трупа. Замість Клеопатри була стара, виснажена, жовта жінка з головою, що безперестанку тіпалася, з червоними очима, подібна до брудного пахунку в засмальцованім фанальовім капоті.

Навіть голос її змінився, коли вона знову звернулася до Едіт.

— Чому ти не сказала мені, що він має бути в тебе завтра? — незадоволеним тоном спитала місис Ск'ютон.

— Бо ви й так знали це, мати, — і скільки глуму доклала вона в свою відповідь! — Ви ж знали, що він купив мене, або купить завтра. Він добре обміркував, що робить, купуючи мене. Він показав свою покупку своєму приятелеві, і навіть пишається нею. Він думає, що вона до пари йому і коштує досить дешево. Завтра він остаточно купить мене. Боже, боже, і для цього тільки я й жила.

Злучивши на своїм гарнім обличчі почуття приниження й пекуче обурення ста жінок, сильних пристрастю та гордощами, вона затулила його своїми білими руками.

— Що ти хочеш сказати цим? — з серця спитала мати. — Хіба ж ти, ще дитиною будши...

— Дитиною, — повторила Едіт, пильно дивлячись на неї. — Коли то була я дитиною? Хіба ж ви залишили мені дитинство? Я була жінка — хитра, облудна, продажна; жінка, що ставила пастки на чоловіків ще перед тим, як пізнала себе, перед тим як пізнала вас, перед тим, як зрозуміла гиду, якої ви мене навчали. Ви породили жінку, а не дитину. Дивіться ж на неї. Дивіться на її в усій її красі.

І кажучи так, вона билася в свої прекрасні груди, повна зневаги до самої себе.

— Подивіться на ту, — вела вона далі, — хто ніколи не знала, що таке щирість і що таке любов. Подивіться на мене,

що хитрувала та коверзувала, коли інші діти гралися, і—юна віком, але стара серцем—була одружена з чоловіком, до якого ставилася цілком байдужно. Подивіться на мене, яку він залишив удовою раніше як дістав спадщину—кара, на яку ви добре заслуговуєте—і скажіть, що то за життя було в мене останні десять років?

— Ми докладали всіх зусиль, щоб ти влаштувалась якнайкраще, — одмовила мати. — Ось яке було в тебе життя. І тепер ми добулися свого.

— Жадного раба на ринку, жадного коня на ярмарку не виставляли, не вихваляли й не оглядали так безсоромно як мене протягом цих десятих років! — скрикнула Едіт, виблискуючи очима і з тим же запалом. — Хіба не так? Хіба я не була посміховищем для всіх муштин? Хіба до мене не залицялися всі дурні, розбещені чоловіки, всі старі, що зійшли на дитячий розум, і всі хлопчиська? І хіба всі вони не кинули мене, бо ви були занадто відверті з усіма вашими хитрощами, і занадто правдиві з усіма вашими удаваними претензіями. Хіба по всіх курортах, які лише можна знайти на мапі Англії, не афішували мене? Хіба мене не пропонували й не продавали скрізь, доки я не втратила останньої зернини самоповаги й не почала зневажати саму себе? Може, оце були мої дитячі літа? Досі, принаймні, я їх не мала. Не кажіть же мені про це хоч сьогодні.

— Ти могла би побратися щонайменше двадцять разів, Едіт, — зауважила мати, — якби ти хотіла захочувати їх.

— Ні! Той, хто бере мене, не повинен знати, хто я така і на що заслуговую, — відповіла Едіт, підводячи голову й тремтячи з сорому та з обурення. — Нехай же він бере мене так, як цей чоловік, що його я не обманювала. Він бачив мене на аукціоні і вважає, що мене варто купити. Нехай! Коли він прийшов подивитися на мене, він зажадав, щоб йому показали список моїх здібностей. Я подала його йому. Коли він хотів перевірити яку з них, я не відмовлялася, питала, чого він хоче, і задовольнила його. Він купує не з примусу, а з доброї волі, і знає, чого він сам вартий та чого варті його гроші. Сподіваюся, покупка не розчарує його. Я не вихваляла себе й не прискорювала продажу. Та й ви теж, наскільки я перешкоджала вам робити це.

— Ти якось дивно розмовляєш сьогодні з своєю матір'ю, Едіт.

— Так і мені здається, — відповіла Едіт. — І може я дивую з цього навіть більше за вас. Але моє виховання давно вже довершено. Я занадто стара тепер і занадто низько впала, щоб перейти на новий курс, ставати вам опір і спиту-

ватися врятувати себе. Насіння, яке очищує жінку, робить її правдивою та доброю, ніколи не западало мені в душу, і ніщо не може позбавити мене презирства до самої себе! — Тут в голосі її забриніли зворушливі, журні нотки, та їх не чути було, коли вона казала далі. — Ми люди хороших родів, але неможливі, і я радію, що в такий спосіб ми забагатіємо. Скажу лише, що я додержала пляна, якого мала мужність укласти з своєю матір'ю, і що я не звабляла цього чоловіка.

— Цього чоловіка! Ти кажеш так ніби ненавидиш його.

— А ви думаєте, я його кохаю? — спитала Едіт, зупиняючися посеред кімнати й озируючись навколо себе. — А чи сказати вам, — вона втупила очі в обличчя матері, — хто досконало знає нас, читає в наших серцях як у книзі, і в присутності кого поважаю себе ще менше — так принижує мене те, що він розібрався в нас?

— Це, скільки я розумію, — спокійно мовила мати, — напад на цього бідолашного... як його... містера Каркера. Здається проте, що твоє самозневажання й антипатія до цієї особи (надзвичайно милої, як на мене) не відіб'ються на твоєму рішенні. Чого це ти на мене так прикро дивишся? Хіба ти хвора?

Едіт раптом нахилила голову, немов її вжалила гадюка, стиснула її руками і вся затремтіла. Однак, це тривало не довго, і з кімнати вона вийшла своєю звичайною впевненою ходю.

Незабаром по її відході в кімнаті знову з'явилася поковка-скелет і, подавши руку своїй пані, яка разом із красою, здавалось, утратила й сили, забрала її тлін й однесла до спальні, щоб знову відживити його завтра.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

ЗМІНИ

— Нарешті, Сюзано, настав день, коли ми повертаємо до нашого тихого дому, — сказала Фльоренс, звертаючись до добрячої Ніпер.

Сюзана зідхнула з промовистістю, що списати її було б не легко і, давши собі полегшення легеньким покашлюванням, відповіла:

— Авжеж що до тихого, міс Фльой. Занадто тихого.

— Коли я була ще дитина, — подумавши хвилину спитала Фльоренс, — чи бачили ви колинебудь джентлмена, що тричі турбувався приїздити сюди? так; здається, тричі, Сюзано.

— Так, тричі, міс, — ствердила міс Ніпер. — Один раз, коли ви пішли на прогулянку з тими Скет...

Фльоренс з лагідним докором глянула на неї, і міс Ніпер поправилась сама.

— З сером Барнетом та його леді, хочу я сказати, міс, і з молодим чоловіком. А потім він приїздив ще двічі ввечері.

— А чи бачили ви його в нас, коли я була дитиною, і до тата приходили гості, Сюзано? — звідалася Фльоренс.

— Ну, міс, — подумавши трохи, відповіла її покоївка, — мені, знаєте, важко сказати, чи бачила я його. Адже коли померла ваша бідна мама, міс Фльой, я була новаком у господі й містилась тоді, — міс Ніпер знизала плечима, показуючи цим, що містер Домбі завжди недооцінював її заслуги, — в кімнаті під горищем.

— А правда ж, — сказала все ще замислена Фльоренс, — ви не могли знати, хто відвідував нас. Я й забула.

— Ні, міс, я чула лише плітки про родину та знайомих і прикрі зауваження, які нянька, що була перед місис Річардс, робила в моїй присутності про дурненьких малих дів-

чат. Та це треба скласти на її прихильність до алькоголю, — поблажливо зауважила Сюзана.

Фльоренс, спершись обличчям на руку, дивилася крізь вікно на вулицю і, занурившись в думки, здавалось, не чула, що каже Сюзана.

— В усякому разі, міс, — додала Сюзана, — я добре пам'ятаю, що оцей самий джентлмен і тоді служив у вашого тата, як служить і тепер. Тоді в господі дейкали, міс, що він орудує всіма справами вашого тата, і що ваш батько зважає на нього більше ніж на будь-кого. Тільки ж це, даруйте на слові, міс Фльой, дуже легка штука, бо ваш тато не зважав ніколи й ні на кого. Це я добре знала, дарма що була дуреньке, мале.

Сюзана, з упередженням згадуючи попередницю місис Річардс, зробила наголос на останні два слова.

— І цей містер Каркер, — провадила вона далі, — все ще сидить на своїм місці і користається цілковитим довір'ям вашого тата. Я знаю про це тому, що нам переказував Перч, коли приходив до нас. І хоч він найгнучкіша тростина в світі і зовсім незносна людина, та зате він знає все, що діється в Сіті, і каже, що ваш тато не робить нічого без містера Каркера, і слухає тільки містера Каркера, і містер Каркер завжди в його напoxваті, і я думаю, що на думку того нікчемного Перча, що, після вашого тата, імператор Індії — ніщо проти містера Каркера.

Фльоренс не проминула ні звука з промови Сюзани і, не дивлячися вже у вікно, з усе більшою цікавістю дослухалася до її слів і пильно дивилась на неї.

— Так, Сюзано, — зрозумувала Фльоренс, коли та скінчила, — тато звіряється на нього, і він друг йому, я певна того.

Питання це глибоко запало в голову Фльоренсі й кілька день стояло їй на думці. Під час двох його останніх візит між нею й містером Каркером установились якісь інтимні відносини. Він з таємничим й змовницьким виглядом казав їй, що за корабель усе ще нічого не чути. Він якось підкоряв її собі, і це дивувало Фльоренс і було їй дуже неприємно. Дівчина не могла позбавитися його, або виплутатися з павутиння, яке він поволі снував круг неї. Для цього потрібні були вміння та знання світу, а у Фльоренси їх не було. Щоправда, він сказав лише, що про корабель нема ніяких відомостей і що це викликає найгірші побоювання. Але Фльоренс найбільше турбувала думка про те, звідки він знає, що корабель її цікавить, і чому так підступно показує свою обізнаність з цим.

Поведінка містера Каркера і звичка з неприємністю та подивом згадувати про нього почала немов заворожувати мозок Фльоренси. Спроби виразніше уявити собі його образ, голос і маніри, як засіб позбутися того чарування, не дали бажаних наслідків. А втім, він ніколи не хмурих брови або неприязно дивився на неї, а завжди всміхався і мав веселий вигляд.

Не зрікаючися своїх намірів щодо батька і привинюючи собі холодні стосунки між ними, Фльоренс не забувала, що цей джентлмен — вірний друг її тата, і схвильовано питала себе, чи не викликала її неприязнь та острах перед містером Каркером, та ж таки причина, що відвернула від неї й серце її батька та залишила її такою самотньою. Подеколи, вона боялася, що це — так. Іншим разом була певна цього. Тоді вона поклала перемогти ці несправедливі почуття; переконала себе, що увага друга батькового — велика для неї честь, і сподівалася, що, терпляче спостерігаючи його та вірячи йому, вона нарешті ступить своїми скривавленими ногами на каменястий шлях, який доведе її до серця батька.

Отже, не мавши з ким порадитися, щоб не подумали, що вона скаржить на батька — бідна Фльоренс гойдалася на морі сумнівів та надій, а містер Каркер, наче глибоководне чудовисько, виринав на поверхню й дивився на неї своїми блискучими очима.

Всі ці причини спонукали її прискорювати своє повернення додому. Самотнє життя більше пасувало до її боязких надій та сумнівів, і вона опасувалася, що, не живши вдома, пропустить нагоду довести свою любов до батька.

Вона часто згадувала за Вальтера. О, як же часто! коли ніч була темна і вітер завивав круг будинку. Але серце її не втрачало надії. Їй — молодій, та палкій, хоч і зовсім недосвідченій дівчині, важко було уявити собі, як, немов полум'я свічки, гасне молодість та запал, а світлий день життя зникає в темряві глибокої ночі; і Фльоренс надіялася. Вона часто плакала, згадуючи про страждання Вальтера, але рідко — думаючи про його смерть, і ніколи не плакала довго.

Вона написала інструментальному майстрові й не одержала відповіді та й не чекала на неї. Так стояла справа з Фльоренсою того ранку, коли вона з радістю повертала до свого самотнього життя вдома.

Доктор і місис Блімбер у супроводі свого дорогоцінного вихованця (цілком проти його волі) — мастера Барнета поїхали вже назад до Брайтону, де цей юний джентлмен і його товариші прочани поновили своє безперестанне підняття на

Парнас. Вакації вже минулися; юні гості на віллі пороз'їздилися; і довга візита Фльоренси доходила свого кінця.

А проте, був один гість, який, дарма що не жив на віллі, завжди шанував Скетлсів і був дуже відданий їхній родині. Маємо на оці містера Тутса. Поновивши кілька тижнів тому знайомість з Скетлсом-молодшим, пов'язану того вечора, коли він порвав пута Блімберів і з каблучкою на пальці полинув у вільний світ, містер Тутс щодня заходив на віллу й залишав у вестибюлі цілу купу візитових карток. Карток тих було стільки, немов містер Тутс грав із швайцаром у віст і роздавав карти.

Містер Тутс, скоро йому (не без допомоги блискучого розума його друга Курчати) спала в голову щаслива думка не дати Скетлсам забути за себе, придбав шестивеслового човна. Беслували на ньому водяні приятелі Курчати, а кермував ним особисто сам славетний Тутс у прегарному вбранні пожежника. Ще перед тим, як вербувати собі екіпаж, містер Тутс подав Курчати на розгляд гіпотетичний випадок, де Курча, закохавшись в одну молоду леді—Мері на ймення—мусив був захотіти опорядити на честь її човна й не знав, як назвати його. Курча під присягою запевнив, що охрестив би його Полею або ж Насолодою Курчати. Схваливши цю ідею й всебічно обміркувавши її, містер Тутс вирішив назвати свій човен Радість Тутса, вбачаючи тут делікатний натяк на Фльоренс, який повинен був помітити кожен, хто знав обидві сторони.

Простягшись на кармазиновій подушці в своєму стрункому човні й задравши високо вгору ноги, містер Тутс, на виконання свого проекту, щодня й тиждень крізь тиждень плавав повз садок вілли сера Барнета, маневруючи так, щоб його бачили з вікон будинку. Еволюції Радости впали в очі всім мешканцям вілли, хоч містер Тутс завжди вдавав ніби потрапив туди за цілком незвичайних і несподіваних обставин.

— Як ведеться, Тутсе? — питав сер Барнет і махав рукою з площадки перед домом, коли хитрюще Курча скеровував човна просто на берег.

— Як ся маєте, сер Барнете? — незмінно відповідав Тутс. — Яким то дивним побитом опинилися ви тут?

Премудрий Тутс завжди казав саме так, немов то була не вілла сера Барнета, а якась самотня оселя на березі Ніла чи Ганга.

— Ніколи не був я такий здивований, як оце тепер! — гукав містер Тутс. — А міс Домбі вдома?

Звичайно після цього з'являлася Фльоренс.

— О, Діоген чудово почуває себе, міс Домбі! — кричав містер Тутс. — Я сьогодні питався про нього.

— Дуже дякую вам, — відповідав приємний голосок Фльоренси.

— Може б ви висіли не берег, Тутсе? — пропонував тоді сер Барнет. — Ідіть! Ви ж нікуди не поспішаєте. Заходьте подивитись на нас.

— О, це маловажно, дякую вам, — червоніючи казав Тутс. — Це я тільки тому, що міс Домбі, напевне, хоче знати за Діогена. До побачення!

Бідний містер Тутс, дарма що до смерти хотів прийняти запрошення, не мав доволі відваги, і, придушивши жаль, подавав знака Курчатові, і Радість стрілою краяла воду.

Ранком того дня, як од'їжджала Фльоренс, надзвичайно прикрашена Радість стояла коло садку. Зійшовши по розмові з Сюзаною вниз, Фльоренс у вітальні застала містера Тутса.

— О, як ся маєте, міс Домбі? — спитав ошелешений Тутс, що завжди ніяковів, коли бажання його здійснювались, і він бачився з нею. — Спасибі, я почуваю себе добре. Сподіваюся, і ви теж, як Діоген учора.

— Ви дуже люб'язні, — відповіла Фльоренс.

— Дякую, це маловажно, — відказав містер Тутс. — Я думав, чи не побажали б ви скористатися з такої чудової години та проїхати човном. Місця в ньому вистачить і для вашої дівчини.

— Спасибі велике, — завагался трохи Фльоренс. — Я б охоче поїхала... але... не могу.

— О, це маловажно, — відповів містер Тутс. — Це — зовсім маловажно.

За подібних випадків містер Тутс завжди торопів і хвилювався. Під цей момент до кімнати ввійшла леді Скетлс, і Тутса раптом поняла охота розпитувати про її здоров'я та висловлювати надію, що їй ведеться в усьому. Не міг містер Тутс випустити її руки, аж доки не з'явився сер Барнет, в якого він зараз же вп'явся.

— Сьогодні ми втрачаємо світло нашого дому, Тутсе, — сказав сер Барнет, повертаючися до Фльоренси.

— О, це малова... тобто, безперечно, — пробелькотів збентежений Тутс. — Бувайте здорові!

Не зважаючи на бучний характер прощання, містер Тутс, замість одходити, стояв і безвиразно дивився на нього. Щоб допомогти йому, Фльоренс сердечно їй подякувавши, попрощалася з леді Скетлс і подала руку серу Барнетові.

— Чи не могу я попросити вас, міс, переказати мій

привіт вашому шановному татові? — мовив той проводжаючи гостю до карети.

Важко було Фльоренсі брати на себе це доручення. Вона бо немов обманювала сера Барнета, дозволяючи йому думати, що люб'язність, зроблена їй, дорівнювала люб'язності, зробленій її батькові. Але що пояснювати цього йому було не можна, то Фльоренс лише нахилила голову та подякувала господареві і знову подумала, що похмурий будинок, де вона не могла опинитися в такому становищі, був для неї найкращий і природний притулок.

Нові її друзі та компаньйони, що лишалися ще на віллі, вийшли на дорогу востаннє привітати її. Всі вони встигли вже повернутись до дівчини і з щирим сумом прощалися з нею. Навіть челядники сумували, що вона від'їжджає і, оточивши екіпаж, висловлювали їй найкращі побажання. Глянувши на привітні обличчя сера Барнета з дружиною й містера Тутса, що, стоячи віддалік, хихотів та дивився на неї, Фльоренс згадала вечір, коли вони з Полем покидали учбовий заклад доктора Блімбера і, скоро карета від'їхала, по обличчю їй покотилися сльози.

То були сльози журби, але разом із тим і сльози потіхи, бо приємні спогади, зв'язані з старим, похмурым домом, набували нової принадности в міру того, як вони до нього наближались. Як давно, здавалося, не похажала вона по його мовчазних кімнатах! Як давно закрадалася боязко до кабінета свого батька! Як давно не відчувала врочистого, але заспокоюючого впливу свого любого небіжчика на кожен вчинок її повсякденного життя! Це прощання звело їй на думку і прощання з Вальтером; його слова та погляди останнього вечора; його зворушливе ставлення до тих, кого він покидав; його сміливість та енергію.

Навіть Сюзана Ніпер якось лагідніше дивилася на будинок, де прожила стільки років. Хоч який був він похмурий, та Сюзана тепер дарувала йому цю похмуристь.

— Я із задоволенням побачу його, міс, — казала Ніпер, — мушу признатися. Щоправда, вихваляти його нема за що, але я не хотіла би, щоб він згорів, або його зруйнували.

— Ви з приємністю пройдете по його старих кімнатах, чи не так, Сюзано? — усміхнулася Фльоренс.

— Та що вже казати, міс, — одповіла Сюзана, м'якшаючи дедалі більше, — я й не заперечую цього, але вельми можливо, завтра же почну знову ненавидіти його.

Фльоренс знала, що ніде не буде вона жити спокійніш як там. Її секрет краще і легше таїти серед цих високих, похмурих мурів, ніж виходити з ним до світла, перед веселі очі

юрби. Легше надіятись, молитись і любити занедбаній, але на самотині, серед спогадів, ніж сміятись у чужій господі, серед чужих людей, хоч як би там було весело. Фльоренс вабила до себе стара чарівна мрія її життя, і вона нетерпляче чекала, коли зачиняться по ній старі, темні двері.

Нарешті карета повернула в довгу, похмуру вулицю. Фльоренс, заклопотана своїми думками, сиділа на протилежному від будинку боці екіпажа і, наблизившись до батьківської оселі, визирнула у вікно, сподіваючись побачити дітей з дому навпроти.

Поклик подиву, що його випустила Сюзана, примусив її обернутися.

— Боже милий! — скрикнула Сюзана. — Де ж наш будинок?

— Наш будинок! — повторила Фльоренс.

Сюзана втягнула голову в карету, знову виткнула її у вікно, коли карета спинилася, і здивовано глянула на свою молоду господиню.

Будинок, згори донизу був під риштуванням. Вулиця поблизу була захарашена камінням, цеглою, купами вапни, стосами лісу. До стін було приставлено драбини. По них снували робітники. На риштовинні кишіло люду. Всередині робили малярі та оббивачі. З екіпажу коло дверей витягали великі сувої шпалерів. Тут же стояв возок декоратора. Крізь проломи в мурах та вікна не бачити було жадних меблів, а лише робітників, що метушилися скрізь, починаючи від кухні й до горища.

Висівши з карети, Фльоренс попервах узяв сумнів, чи їхній це будинок, і тільки появився коло дверей загорілого Тавлінсона, довів їй, що вона не помилилася.

— Трапилось щонебудь? — спитала Фльоренс.

— О, ні, міс.

— Але ж тут одбуваються величезні зміни.

— Так, міс; величезні зміни, — ствердив Тавлінсон.

Фльоренс, наче уві сні, пройшла повз нього й швидкою ходою побралась нагору. Ярке світло заливало довгу темну вітальню, застановлену козлами та платформами, де робили мулярі в паперових ковпаках. Портрет її матері винесено з рештою меблів, і на місці його, на стіні написано: «Обкласти кахлями. Зелене з золотом». Сходи були затарасовані цеглою та брусами, а вгорі, під вікном у стелі, красувався цілий Олімп лютівників та склярів. Її кімнати ще не ремонтували, але до стін її було приставлено драбини, які не застили світла. Фльоренс ввійшла до тої—іншої спальні, де стояло маленько ліжко. Якийсь здоровило з люлькою

в роті і з зав'язаною хусточкою головою дивився з вікна на вулицю.

Це тут розшукала Фльоренсу Сюзана Ніпер і переказала їй, що батько хоче поговорити з нею і чекає на неї внизу.

— Він удома і хоче говорити зі мною! — скрикнула, затрусившись усім тілом, Фльоренс.

Сюзана, здивована багато більше ніж Фльоренс, повторила дане їй доручення, і Фльоренс, бліда та стурбована, по короткім ваганні побігла вниз. Чи слід їй поцілувати його? думала вона дорогою. Серце підказало їй, що слід, і вона гадала, що поцілує батька.

Він мусив був чути калатання її серця, коли Фльоренс уступила до кімнати. Ще хвилинка, і вона пригорнулася би до його...

Але він був не сам. В кімнаті було ще дві дами, і Фльоренс спинилася. Поки вона змагалася з хвилюванням, її трохи брутальний приятель Діоген, голосно гавкаючи, кинувся до неї, немов вітаючи з нагоди приїзду. Зачувши його голос, одна з дам злегка скрикнула, і це врятувало Фльоренс, бо інакше вона зомліла б і впала на підлогу.

— Як ся маєш, Фльоренс? — спитав її батько, холодно простягаючи свою руку.

Фльоренс обіруч узяла ту руку й хотіла піднести до губ, але він висмикнув її. Зачиняючи двері, він доторкнувся до ручки не менш ніжно ніж до своєї доньки.

— Що це за пес? — незадоволеним тоном спитав містер Домбі.

— Це—собака з Брайтона, тату.

— А! — мовив містер Домбі, і хмарка перебігла йому по виді, бо він зрозумів дочку.

— У нього дуже хороша вдача, — з своєю звичайною лагідністю та щирістю звернулася Фльоренс до чужих дам. — Він просто радий, що бачить мене. Вибачте, прошу, йому.

Глянувши на дам, Фльоренс помітила, що леді, яка сиділа й зойкнула з переляку, була стара, а друга, що стояла поруч із батьком, була дуже ставна і вродлива.

— Місис Ск'ютон, — сказав її батько, повертаючись до старої й простягаючи руку, — це — моя дочка Фльоренс.

— Чарівне створіння, — зауважила леді, підносячи до очей свій льорнет. — Така природна. Ви мусите поцілувати мене, люба Фльоренс.

Поцілувавши стару леді, Фльоренс повернулася до молодшої, що стояла коло її батька.

— Едіт, — сказав містер Домбі, — це — моя дочка Фльоренс. Ця леді незабаром буде тобі мамою, Фльоренс.

Фльоренс глянула на гарне обличчя, вражена силою різноманітних почувань. Сльози, викликані цим ім'ям, мішалися їй з подивом, захватом і чимсь подібним до остраху. Потому вона скрикнула: «О, тату, тату, будьте щасливі!» і, плачучи, впала в обійми молодой леді.

Сталася коротка мовчанка. Гарна леді, що спершу, здавалось, вагалася, не знаючи, чи підійти до неї, пригорнула до себе дівчину і, немов щоб заспокоїти та підбадьорити, стиснула руку, якою та конвульсійно обхопила її. Жодне слово не впало з уст леді. Вона нахилилася до Фльоренс і поцілувала її в щоку, але не сказала нічого.

— Ходім може подивимось, що роблять наші майстрі? — спитав містер Домбі. — Дозвольте, мадам.

Сказавши це, він запропонував руку старій леді, яка все ще льорнувала Фльоренс, немов змальовувала собі, що можна було би зробити з дівчини, якби в неї було більше серця та природности, що їх, безперечно, довелося би взяти з її власних багатих запасів. Фльоренс усе ще схлипувала на грудях леді, коли з галерії почувся голос містера Домбі.

— Поспішаймо Едіт! Та де ж це вона?

— Едіт, голубонько! — гукнула місис Ск'ютон. — Де ти? Певне, шукаєш десь містера Домбі. Ми тут, серденько.

Гарна леді відірвалася од Фльоренси, ще раз поцілувала її й поквапилася приєднатись до них. Фльоренс стояла на одному і тим же місці. Щаслива, сумна, весела, вся в сльозах дівчинка не знала, чи довго простояла вона так, коли до кімнати знову ввійшла її нова мама й обняла її.

— Фльоренс, — похапцем сказала леді, пильно вдивляючись їй у обличчя, — ти ж не візьмеш одразу ненависти на мене?

— Ненависти на вас, мамо! — скрикнула Фльоренс, оповивши їй шию й повернувши до неї своє обличчя.

— Гаразд. То хоч з початку не думай про мене нічого поганого, — промовила вродлива дама. — Повір, що я намагатимусь, щоб ти була щаслива, Фльоренс. До побачення. Не залишайся тепер тут, — казала вона, поспішаючи, але твердо.

Едіт ще раз пригорнула її до себе, і Фльоренс за хвилинку бачила їх усіх вже в сусідній кімнаті.

Отже у Фльоренси зродилася надія, що нова, гарна мама навчить її, як здобути любов батька. І заснувши цієї ночі в старому батьківському домі, вона бачила уві сні свою любу маму, що радісною усмішкою підтримувала її сподіванки й благословляла дочку. Марні сні, Фльоренс!

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

ПОЛУДА СПАДАЄ З ОЧЕЙ МІС ТОКС

Міс Токс, і гадки не маючи про новини в будинку містера Домбі — як от риштування, козли та чоловіки з зв'язаними хусточками головами, що визирали з вікна наче летючі генії або чужоземні птахи — кожного ранку, коли відбувалися усі ці важливі події, снідала як і завжди. З'ївши добре підсмажену булочку, свіже (або продане за свіже) яйце та випивши чашечку чаю, запареного з ложечкою одної вельми корисної для здоров'я міс Токс трави, вона грала на клявікордах Пташиний вальс, поливала квіти, змітала порохи з різних дрібничок і своїм звичаєм щодня сбертала свою маленьку вітальню на окрасу Принцесиного Майдану. З цією метою міс Токс одягала пару старовинних рукавичок, кольору висхлого листя, що іншого часу ховалися від ока людського в шухляді її робочого столика.

Цього дня вона методично стала до звичайної своєї праці: почала з Пташиного вальсу, з асоціації ідей перейшла до своєї старої опецькуватої канарки — трохи кошлатої, зате, як знав цілий Принцесин Майдан, пронизливої співачки, — повичистила свої хінські дрібнички, паперові мухоловки й таке інше і нарешті, за програмою, мала заходитись коло квітів, що з причин ботанічного характеру, на які дуже вважала міс Токс, потребували ножиць.

Цього ранку міс Токс не поспішала перейти до квітів. Година стояла гаряча. Подував південний вітер, і в літній атмосфері Принцесиного Майдану було щось таке, що звело на думку міс Токс село. Хлопець з Принцесиного Герба вийшов з лійкою і одсвіживши Принцесин Майдан, надав йому аромату, якій міс Токс називала пахощами лугів. З-за рогу великої вулиці просмикувалися вузькі смужки світла, і веселі горобці купалися в них наче в потоці, блискучі такі, немов ніколи не були знайомі з дима-

рями. У вікні Принцесиного Герба висіли оголошення про імберове пиво, де виображено було посмаглих споживачів, обіллятих шумуванням або вкрай здивованих корками, що вилітали з пляшок.

Міс Токс сиділа на підвіконні й думала про свого покійного тата (містер Токс служив на митниці) і про своє дитинство, що точилося серед великих запасів смоли та сільської природи. Вона згадувала поля, які блищали жовтецями, подібними до уламків зорь; згадувала, як заплітала з кульбаб вінки для своїх поклонників, убраних здебільшого в прості костюми, що присягалися довічно зберігати вірність їй, і як ці вінки в'янули та розсипалися.

Сидячи на підвіконні, міс Токс дивилась на горобців та на смужку світла й думала про свою покійницю маму, про покійницю сестру — власницю напудрованої голівки, що портрет її висів на стіні — про її гарні якості та про її гостець. І коли з майдану долинув голос чоловіка на милиці й з кошиком на голові, звідки визирали боязькі стокротки, які вібрували в лад з його грубим голосом, це нагадало міс Токс літо. Вона похнюпилась і подумала, що передчасно встаріла; і це, здавалося, була правда.

Перебуваючи в замисленому гуморі, міс Токс занеслася думками аж до містера Домбі. Може це сталося тому, що саме на той час уступив до свого помешкання майор і вклонився їй у вікно. Які ж бо інші причини могли в думках міс Токс зв'язати містера Домбі, літні дні та кульбаби? Чи повеселішав він? думала міс Токс. Чи помирився з своєю донею? Чи одружиться він знову? А якщо одружиться, то з ким? Хто вона?

Обличчя міс Токс — була гаряча година — почервоніло. Вона повернула голову й побачила себе в свічаді над коминком. Міс Токс почервоніла ще більше, побачивши маленьку карету, яка спинилася біля її дверей, схопилася з підвіконня, схопила ножиці, підбігла до квітів, і коли місис Чік увійшла до кімнати, пильнувала їх.

— Як ведеться моєму найдорогоціннішому другові? — згукнула міс Токс, розкриваючи обійми.

До манір найдорогоціннішого друга домішувалося трохи зайвої величавости, але вона поцілувала все ж таки міс Токс і сказала:

— Дякую, дуже добре. Сподіваюся, і вам теж, Лукреціє. Гм!

Останній односкладовий поклик позначав, що місис Чік хворіє на кашель, або що ця недуга починає загрожувати їй.

— Раненько завітали ви сьогодні, і як це мило з вашого боку, моя любо, — вела далі міс Токс. — А ви вже снідали?

— Вже, дякую вам. Сьогодні я поснідала дуже рано, — симпатична леді багатозначно глянула на підданицю Принцесиною Майдану й цікаво роздивилася навколо, — з братом, який вже повернувся додому.

— Йому покращало, сподіваюся, мое серденько?

— На багато покращало; спасибі. Гм!

— Зверніть увагу на свій кашель, любя Луїзо, — застерегла міс Токс.

— То — нічого. Просто — зміна погоди, — одповіла місис Чік. — Мусимо чекати на зміну.

— Погоди? — звідалася наївна міс Токс.

— Все, — одказала місис Чік, — безперечно, зміниться. Це — світ, де все міниться. Той, хто став би заперечувати таку очевидну істину, Лукреціє, дуже здивував би мене, і я не могла би поважати його. Зміна! — з суворо-філософічним виглядом згукнула вона. — Зробіть ласку, укажіть мені, що не зміняється. Навіть гусінь шовковика, яку не можна підозрювати, що такі питання клопочуть їй голову, і та безперестанку міниться в найнесподіваніші способи.

— Моя Луїза, — зауважила міс Токс, — завжди надзвичайно влучно подає приклади.

— Ви дуже люб'язні, Лукреціє, думаючи й кажучи таке, — пом'якшала трохи місис Чік. — Хочу вірити, що ми ніколи не змінимо наших думок одна про одну.

— Я певна цього, — потакнула міс Токс.

Місис Чік кашлянула, як і передніше, і кінчиком з слонової кістки своєї парасольки заходила креслити щось на килимі. Міс Токс, яка добре знала свою любу приятельку і не раз бачила, як розлютовувала її щонайменша втома чи неприємність, скористалася з павзи, щоб змінити тему.

— Перепрошаю, дорога Луїзо, мені здається в кареті я бачу мужню поставу містера Чіка, — сказала вона.

— Так, то він, — ствердила місис Чік, — але, прошу, нехай собі й сидить там. З ним його газета, і це задовольнить його принаймні на дві години. Ідіть до ваших квітів, Лукреціє, і дозвольте мені перепочити тут.

— Моя Луїза добре знає, — зауважила міс Токс, — що поміж такими приятелями, як ми з нею, ніяких церемоній бути не може. Отже... — міс Токс закінчила свою фразу не словами, а ділом і, одягши знову рукавички та озброївшися ножицями, заходила з мікроскопічною пильністю підрізувати та стригти листя.

— Фльоренс теж повернулась додому, — помовчавши

короткий час, ознаймила місис Чік, креслячи парасолькою по підлозі. — І, далєбі, Фльоренс занадто вже велика тепер, щоб і далі жити так же відлюдно, як передніше. Звичайно, занадто велика. В цім нема ніякого сумніву. Я дуже мало поважала би кожного, хто думав би інакше. Хоч як би я хотіла, а поважати таку особу, я би не могла. Не можемо ж ми до такої міри панувати над нашими почуттями.

Міс Токс, дарма що не дуже второпала сенс цієї фрази, погодилася з приятелькою.

— Вона — якась дивна дівчинка, — мовила місис Чік, — і коли мій брат після всіх цих сумних подій і жахливих прикростей, якось ніяковіє в її присутності, то що ж його робити. Він повинен зробити зусилля. Він конче зобов'язаний зробити зусилля. Вся наша родина визначалася своїм умінням робити зусилля. Поль — голова родини; мало не єдиний представник її. Бо, що таке я? мене виключено з рахунків.

— Що це ви, серце! — дорікнула міс Токс.

Місис Чік обсушила очі, з яких линули сльози, і вела далі.

— Значить, він більше ніж будь-коли зобов'язаний зробити зусилля. І хоч його зусилля страшенно погано вплинули на мене... у мене ж така чула, дурна натура! це — мій хрест, я певна того. Краще вже якби серце моє було з мармуру або з брукового каміння.

— Кохана Луїзо! — знову дорікнула їй міс Токс.

— А все ж таки мені вельми приємно знати, що він не зрадив свого імени й показав себе справжнім Домбі. Зрештою, я завжди знала, що так воно мусить скінчитися. Сподіваюся, що й вона покаже себе гідною нашого імени.

Міс Токс під цей час наливала воду в зелену лійку. Зробивши це, вона випадком глянула на свого друга. Дивний враз, з яким дивилася на неї місис Чік, так вразив її, що вона поставила лійку на стіл і сама сіла поруч.

— Луїзо, голубонько, — мовила вона, — може вас хоч трохи заспокоїть, коли в зв'язку з вашими словами я дозволю собі, зауважити, що ваша люба небога подає гарні надії.

— Що ви хочете сказати цим? — спитала місис Чік, прибираючи поважнішого вигляду. — Які мої слова маєте ви на оці?

— Про те, що вона покаже себе гідною свого імени, серце, — пояснила міс Токс.

— Якщо я висловилася не зовсім зрозуміло, Лукреціє, — з урочистою поблажливістю сказала місис Чік, — то це, звичайно, моя провина. Мені, власне, не слід було б говорити

нічого, і єдина причина моєї відвертості це — наша дружба, яку — сподіваюся й вірю, Лукреціє — ніщо не може порушити. Та й чому робила б я інакше? Для цього немає підстав. То було б безглуздя. Але я хочу висловитись ясніше. Отже, повертаючися до моїх слів, мушу сказати, що я мала на оці зовсім не Фльоренс.

— Невже? — вкинула слова міс Токс.

— Ні, — коротко та енергійно ствердила місис Чік.

— Вибачте, голубонько, — перепросила її сердешна приятелька, — але я нічого не розумію. Боюсь, чи не здурніла я.

Місис Чік перебігла очима по кімнаті, глянула на той бік майдану; подивилась на квіти, на канарку, на лійку, на все опріч міс Токс і нарешті, зиркнувши на неї, підвела брови, втупила очі в килим і промовила:

— Коли я кажу: «гідна нашого імені», Лукреціє, я маю на увазі його другу дружину. Я, здається, говорила вже вам — може трохи іншими словами — що він збирається вдруге одружитися.

Міс Токс раптом зірвалася з місця, підбігла до квітів і почала підрізувати їхні гілки та листя так непоштиво, як голяр поводиться з головою злидаря.

— Чи відчуватиме вона честь, яку мій брат робить їй — то питання інше, — тихим голосом сказала місис Чік. — Сподіваюся, що відчуватиме. Мусимо з довір'ям ставитись до всіх людей, і я сподіваюся, що вона відчуватиме. Зі мною не радились. А якби мене й спитали, то, напевне, думку мою вислухали би згорда, і тому я радію, що воно так сталося. Я волю, щоб воно було саме так.

Міс Токс, не підводячи очей, поралася з своїми квітами. Місис Чік, час од часу рішуче хитаючи головою, немов ви-кликала когось на герць, вела далі.

— Що мій брат Поль не радився зі мною, як то бувало колись і як не буде вже ніколи, то я тепер не відповідаю ні за що! — гістично скрикнула місис Чік. — Я, хвалити бога, не ревнива, — тут з очей її знову линули сльози. — Якби мій брат Поль прийшов до мене та спитав: «Які прикмети повинна на твою думку мати гарна дружина, Луїзо?» Я безперечно відповіла б: «Вона мусить бути хороших родів, Полю, бути вродлива, свідомо свого становища й мати гарні знайомості». Достеменно так я б і відповіла. Нехай мене стратять потому, але я відповіла б саме так! — згукнула місис Чік, немов певна, що таке і справді може статися. — Я сказала б іще «Полю! Ти береш собі другу дружину без родини, без статків, без гарних знайомостей, не сві-

дому свого становища. Тільки божевільний може повірити цьому».

Міс Токс перестала підстригати квіти й уважно дослухалася. Може цей вступ і залишав ще в ній яку надію на щасливий кінець і на добре серце місис Чік.

— Ось які аргументи навела би я, — казала скромна леді, — бо, думаю, я ж не дурна. Я не пнуся довести, що в мене великий розум, хоч деякі диваки й думають так. Ну та я особа не пихата, і така перебільшена хвала не закрутить мені голову. Проте певне ж я й не ідіотка. І сказати мені, — з неписаним презирством, скрикнула місис Чік, — ніби мій брат Поль Домбі міг бодай би подумати — одружитися з жінкою, яка не має всіх потрібних якостей. Та це значить глузувати з моїх розумових здібностей. Та це те ж саме, що сказати мені, ніби я народилася й виховувалася як слон. А проте, — з покорою в голосі призналася вона, — найближчого часу мені можуть сказати й таке. І це не здивує мене. Я чекаю на це.

Під час короткої мовчанки, що впала по цих словах, ножиці міс Токс клацнули раз чи два, але обличчя її все ще лишалося незримо, а капот її все ще хвилювався. Місис Чік скрива глянула на свою приятельку й зняла мову знову тоном цілковитої впевненості, що виключала будь-які сумніви.

— Отже мій брат Поль зробив те, чого всі сподівались од нього і що кожен мусив був передбачати на випадок його одружіння. Повинна признатися, що спершу я здивувалася — приємно, чи неприємно, то — інша річ — бо, коли Поль од'їжджав, мені й на думку не набігало, що він може знайти собі наречену десь поза Лондоном, та нареченої тої тоді, і справді, не існувало. В кожному разі його вибір треба вітати з усіх причин. Я не маю жадного сумніву, що мати її дуже мила та порядна особа, і не хочу втручатися в питання про те, чи добре буде, коли вона житиме з ними. Це — справа Поля, а не моя. Щодо самого вибору, то я досі бачила тільки портрет, але то ж краса. Ім'я в неї теж гарне, — місис Чік енергійно трусонувала головою й вигідніше вместилася в кріслі. — Едіт, це — нешабльонове ім'я і дуже красиве. З усім цим, Лукреціє, — з притиском сказала місис Чік, — ви повинні бути щасливі, довідавшись, що вони поберуться незабаром. Ви ж не можете не радіти, знаючи, що в житті мого брата, який завжди давав вам багато уваги, сталася така зміна.

Міс Токс не відповіла, а тремтячою рукою піднесла свою лійку й блудними очима перебігла по кімнаті, немов шукаючи меблів, куди можна було б вилити її містиме. Під

цей критичний для міс Токс момент двері до кімнати відчинилися, вона скрикнула, засміялася й упала на руки особі, що ввійшла. На своє щастя, непритомна міс Токс не бачила ні обуреної постави міс Чік, ні обличчя майора, який у бінокль дивився на неї з свого вікна й посміхався мефістофельською посмішкою.

Зовсім не те було з бідолашним тубільцем, що з дурчення майора прийшов звідатись про здоров'я міс Токс і надзвичайно здивований підтримував її легеньку фігуру. Почуваючи, як на черевики йому лється вода з лійки, він знав, що за ним стежить лютий майор, який обіцяв розтрити йому голову в разі той допустить хоч найменшої помилки.

Кілька хвилин безталанний чужинець притискував міс Токс до свого серця з енергією, що зовсім не пасувала до його розгубленого виду, а бідолашна леді тим часом зрошувала його останніми краплями з своєї лійки, немов він був екзотична рослина (так, в дійсності, воно й було), і міг розквітнути завдяки цьому благодійному дощеві. Нарешті місис Чік, прийшовши перша до пам'яті, звеліла тубільцеві покласти міс Токс на софу й забиратися самому, і коли той радо виконав її наказ, заходилась проводити до притомності свою подругу.

Та в поведінці місис Чік годі було бачити ту ніжність, яка характеризує всіх Євиних дочок, або франк-масонські почуття, які в разі млостей примушують двох жінок, що приятелюють, ставитись одна до одної наче рідні сестри. Вона більше нагадувала ката, що за старих часів, за якими ще й тепер дехто шкодує, очує свою жертву, щоб потім стратити її.

Місис Чік давала їй нюхати солі, терла руки, бризкала в обличчя холодною водою й ужила всіх інших популярних засобів. Коли ж, нарешті, міс Токс розплющила очі й поволі очуняла, місис Чік одсунулась од неї немов од злочинця і, наслідуючи навпаки померлого від руки вбивців короля данського, глянула на неї більше люто ніж зажурено.

— Лукреціє! — промовила місис Чік. — Я не стану таїтись з тим, що відчуваю. З очей моїх спала полуда. Я не поняла б віри цьому, навіть якби почула про це від святого.

— Я була безрозумна, допустившись млостей, — пробелькотіла міс Токс. — Тепер мені вже краще.

— Тепер вам уже краще, Лукреціє! — з незвичайною зневагою в голосі повторила місис Чік. — Може ви думаєте, що я сліпа? Чи не здається вам, що я здитиніла? Ні, Лукреціє! Дуже, дуже вдячна вам!

Міс Токс кинула благущий погляд на свою подругу й піднесла до обличчя хусточку.

— Якби хтонебудь сказав мені про це вчора, — велично мовила місис Чік, — або навіть пів години тому, я ладна була б спелити його. Тепер з очей моїх спала полуда, і я виразно бачу вас, Лукреціє Токс. Час, коли я була засліплена від вас, Лукреціє Токс, минув. Ви погралися зі мною й насміялися з мене; тепер не обдурите більше, запевняю вас.

— О, на що це ви так жорстоко натякаєте, серце? — схлипнула міс Токс.

— Спитайтесь у вашого сумління, Лукреціє, — відповіла місис Чік. — І я прошу вас не звертатися більше до мене так фамільярно як ви звертались давніше. У мене лишилося ще трохи поваги до себе, хоч ви, здається, думаете інакше.

— О, Луїзо, — скрикнула міс Токс, — як можете ви говорити так зі мною!

— Як можу так говорити з вами? — сказала місис Чік, яка не знаходячи кращих пояснень, просто повторювала слова свого колишнього друга. — Так говорити! Ви правильно кажете: «говорити тақ».

Міс Токс ревно плакала.

— Гарна ідея, — мовила місис Чік, — відігритися наче ехидна біля домового огнища мого брата, залізти через мене йому в душу, і разом із тим важити на нього й насмілюватися мріяти про те, що він колись одружиться з вами. Гарна ідея! — саркастично повторила місис Чік. — Тільки абсурдність її перешкоджає її здійсненню.

— О, прошу вас, не кажіть таких жахливих речей, Луїзо! — благала міс Токс.

— Жахливих речей! — повторила місис Чік. — Жахливих речей! Хіба ж це не факт, Лукреціє, що ви не перемогли ваших почувань навіть отут, переді мною, кому ви спершу так старанно зав'язували очі?

— Я же не скаржилась! — Я ж не сказала ані слова! — бідкалася міс Токс. — Та коли ця новина й вразила мене, і якщо я й думала колись, що містер Домбі прихильно ставиться до мене, то не вам гудити мене за це.

— Вона скаже зараз, — місис Чік, шукаючи співчуття, кинула на меблі погляд, повний обурення й покори, — вона скаже зараз — я знаю це! — ніби то я заохочувала її.

— Я не хочу замінюватися докорами, любя Луїзо, — зідхнула міс Токс. — Я не хочу скаржитись. Я тільки захищаюся.

— Авжеж, — місис Чік з пророчою посмішкою знову оглянула всю кімнату, — я знала. Я знала, що вона скаже це.

Ну, кажіть. Кажіть одверто! Будьте принаймні відверті, Лукреціє Токс! — з безнадійною суворістю скрикнула місис Чік.

— Захищаючи себе, — пробелькотіла міс Токс, — тільки захищаючи себе від ваших нелюб'язних слів, люба Луїзо, я питаю вас, хіба ж ви не підтримували цих думок, а подеколи й сами висловлювали їх?

— Єсть межі, — сказала місис Чік, підводячися з таким виглядом ніби збиралась не ступати по підлозі, а лагодилася знятись у повітря та полинути до рідного неба, — єсть межі, що поза ними терпіння стає вже смішним, якщо не злочинним. Я можу знести багато, але не забагато. Не знаю, під впливом чого, але входячи сюди цього ранку, я мала передчуття — важке передчуття, — місис Чік здригнулася, — що щось таке має скоїтись. І подумати тільки — досить було одної хвилини, щоб знищити віру, яку багато років я няла вам, Лукреціє, щоб з очей моїх спала полуда, і я побачила вас у справжнім вашім образі. Лукреціє, я помилялася на вас. Для обох нас краще, що тепер усе ввірвалося. Я бажаю й завжди бажатиму вам щастя. Але як людина, що навіть у своїм жалюгіднім становищі не хоче зраджувати самої себе, як сестра мого брата, як зовиця моєї братової, як своячениця його тещі і, насмілюся додати — як член родини Домбі, зараз я можу побажати вам лише гарної днини.

Ці слова, вимовлені з гострою лагідністю, не пасували до невблаганного вигляду, з яким промовець простував до дверей. Там місис Чік велично та потойбічно нахилила голову й подалась до карети, шукати потіхи та заспокоєння в обіймах своєї дружини й володаря.

Говоримо це образно, бо руки містера Чіка були повні газет. На свою дружину, коли вона сіла, цей джентлмен глянув тільки потай. Не дістала вона від нього ні потіхи, ні заспокоєння. Він просто сидів собі, не повертаючи голови, курникав якусь пісеньку і не вимовив ані слова — ні доброго, ні поганого.

А місис Чік ще все не могла звести духу й раз-у-раз хитала головою, ніби й досі прощалася з Лукрецією Токс. Нарешті вона спромоглася сказати: «О, тільки сьогодні розплющилися мені очі».

— І що ж ти вздріла, голубонько? — звідався містер Чік.

— О, не розмовляй зі мною! — скрикнула місис Чік. — Якщо, бачивши мене в такому стані, ти не спитав навіть, в чім річ, то краще мовчи вже завжди.

— Ну, то в чім же річ? — спитав містер Чік.

— Подумати тільки, — у формі монолога казала місис Чік, — що їй спало на думку породичатися з нами, побрав-

шися з Полем! Подумати, що граючись у коники з нашою любою дитиною, яка тепер лежить у могилі, вона плекала цю ідею й таїлася з своїми облудними намірами! Дивно, як не боялась вона, що це вийде на лихе. Та й щастя її, коли воно так минеться для неї.

— А мені здавалося, моя люба, — потер собі газетою кінчика носа містер Чік, — що такої самої думки була й ти аж до сьогоднішнього ранку і так само вважала це за цілком здійсненну річ.

Місис Чік зараз же вибухнула плачем і сказала, що нехай він краще потолочить її ногами, ніж буде говорити таке.

— Але тепер всі наші рахунки з Лукрецією Токс поквитовано, — мовила вона, впоравшись за кілька хвилин з своїми нервами. — Я можу офірувати довір'я Поля тій особі, яка, я певна того, заслуговує на це і яку він обрав замість бідної Фані. Я можу знести, що він не порадився зі мною перед тим, як усе було влаштовано, і занадто холодно сповістив мене про свої пляни. Все це я можу знести, а омани я не знесу, і рахунки з Лукрецією Токс остаточно поквитовано. Та воно й краще, — богочестиво сказала місис Чік, — багато краще. Я не скоро спромоглася б помиритися з нею, а до того ж тепер, одружившись, Поль вступає у великий світ, і я не знаю, чи пасувала б вона до нього та чи не компромітувала би мене. Перед призначенням ніде не сховаєшся, і доля все робить на краще. Мене піддано тяжкій спробі сьогодні, але я не шкодую за цим.

У такому християнському гуморі бувши, місис Чік обсушила очі, причепурила сукню й прибрала вигляду людини, спокійної у великій горі. Відчуваючи, безсумнівно, свою нікчемність, містер Чік при першій же нагоді, висів з екіпажа і, засунувши руки в кишені та посвистуючи, пішов пішки.

А бідна зацурана міс Токс не зріклася своїх прив'язань. Почуваючи щиру приязнь до своєї обвинниці і цілком віддана розкішному містерові Домбі, бідна зацурана міс Токс поливала квіти сльозами і тремтіла так ніби на Принцесин Майдан упала зима.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ

ПЕРЕД ВЕСІЛЛЯМ

Будинок не був більше зачарований. Туди вдерлися робітники й виповнили його гамором та метушнею, дратуючи Діогена, який весь час гавкав на прихованого десь близько ворога, а в житті Фльоренси не помічалось великих змін. Вночі, коли робітники відходили, будинок знову ставав похмурий та безлюдний, і Фльоренс, дослухаючися до їхніх голосів, що лунали в сінцях та по сходах, уявляла собі веселі родини, до яких вони вертали, дітей, що чекали на них і раділи, думаючи про їхнє задоволення.

Вона вітала вечірню тишу, як старого друга, але тепер тиша та приходила з іншим обличчям і здавалась ласкавішою. В ній була якось нова надія. Вродлива леді, що припестила й приголубила її в тій таки кімнаті, де серце її знало таких мук, обіцяла їй краще майбутнє. Ніжні тіні світанку батькової любови ставали виразніші, і все те, що вона втратила з останнім подихом матері, могло повернутися знову. На рожевих дітей з будинку навпроти вона дивилася тепер з новим почуттям, бо сподівалася, що незабаром познайомиться й говоритиме з ними.

Думаючи про нову матір з любов'ю та довір'ям, що переповнювали її чисту душу, Фльоренс дедалі більше любила свою кохану маму. Вона не боялася примістити в своїм серці суперницю їй. Вона знала, що ця нова квітка росла від того ж таки глибокого та добре виплеканого кореня. Кожне ласкаве слово, що виходило з уст вродливої леді, бриніло для Фльоренси, немов луна давно завмерлого та притихлого голоса.

Одного дня, сидючи в своїй кімнаті й думаючи про обіцяну візиту молодій леді, Фльоренс підвела очі від книги, де мова мовилася про подібну історію, і побачила коло дверей саму леді.

— Мамо! — радісно згукнула Фльоренс, кидаючись їй назустріч. — Ви — знову прийшли?

— Ще не мама, — серйозним тоном сказала леді, — усміхаючись і обіймаючи Фльоренс.

— Але невдовзі будете? — скрикнула Фльоренс.

— Так, тепер уже невдовзі, Фльоренс, і в дуже недовгій часі.

Едіт трохи нахилила голову, щоб притиснути свою щоку до щоки Фльоренси, й кілька коротких хвилин лишалася в такій позі. В її манірах було стільки ніжності, що Фльоренс розчулилась ще більше, ніж під час їхнього першого побачення.

Вона підвела дівчинку до стільця й сіла на нього. Фльоренс дивилась їй в обличчя, милуючись її вродою і не віднімала від неї своєї руки.

— Ти весь час була сама, відтоді як я востаннє бачила тебе?

— Сама, — поквапилаєь посміхнутися Фльоренс.

Вона трохи ніяковіла й спустила очі, бо нова її мама мильно та допитливо дивилась їй просто в обличчя.

— Я.. я звикла бути сама, — сказала Фльоренс. — Та я й не помічаю цього, бо Ді цілі дні буває зі мною. — Фльоренс від було би сказати: тижні й навіть — місяці.

— Це — твоя покоївка, серденько?

— Мій собако, мамо, — засміялась Фльоренс. — Моя покоївка Сюзана.

— А це — твої кімнати? — озираючись навкруги спитала Едіт. — Мені їх не показували тоді. Треба відремонтувати їх, Фльоренс. Вони повинні бути найгарнішими кімнатами в будинку.

— Якщо можна було б перемінити їх, мамо, — сказала Фльоренс, — то нагорі єсть одна кімната, яка подобається мені куди більше.

— А тут тобі не досить високо, дитятко? — посміхаючись, спитала Едіт.

— То кімната мого брата, — пояснила Фльоренс, — і я уже її люблю. Я хотіла була сказати про це татові, коли повернулася додому й побачила тут робітників та ремонт, але...

Фльоренс похнюпила голову, щоб не побачити знову того допитливого, пильного догляду.

— Але побоялася турбувати його. До того ж ви сказали, незабаром повернетесь і будете тут господинею, і тому оклала попросити про це вас.

Едіт уважно дивилась на неї своїми блискучими очима,

але й собі похнюпилась, скоро дівчинка підвела голову. Тоді Фльоренс подумала, що врода цієї жінки зовсім не схожа на ту, яка вразила її першого разу. Тоді вона здалася їй бундючною та гордовитою; тепер маніри її були такі ласкаві та м'які, що, будши одного віку та однакової вдачі з Фльоренсою, вона не могла би прихилити її до себе більше.

Подеколи проте леді ніби ніяковіла та стримувала свої пориви, і тоді Фльоренсі, яка бачила, але не розуміла причини цих змін, здавалося, що Едіт почуває себе приниженою в її присутності. Коли Едіт сказала, що вона не мама їй і Фльоренс назвала її господинею будинку, зміна ця а надто далася в знаки. А коли Фльоренс утупила в неї очі, вона немов хотіла втекти та заховатись од дівчини, а не голубити та пестити її, як вимагала того їхня близькість.

Вона зараз же обіцяла Фльоренсі віддати їй ту кімнату й сказала, що сама зробить відповідні розпорядження. Потім спитала дещо про бідного Поля й нарешті ознайомила, що приїхала забрати Фльоренс до себе.

— Ми з моєю матір'ю переїхали тепер до Лондону, — сказала Едіт, — і ти житимеш з нами, до мого одруження. Я хочу, щоб ми краще познайомились і звикли одна до одної, Фльоренс.

— Ви дуже ласкаві до мене, мамо, — відповіла Фльоренс. — Як удячна я вам за це.

— Я хочу, скориставшись з цієї нагоди, сказати ще, — Едіт озирнулась, наче хотіла пересвідчитись, що вони самі і стишила голос, — сказати, що коли я одружуся, і ми тільки кілька тижнів поїдемо звідси, я була б спокійніша, знавши, що ти знову живеш тут. Краще бути самій, ніж... я знаю, що вдома ти почуватимеш себе краще, люба Фльоренс, — додала вона.

— Я того ж таки дня повернуся додому, мамуню.

— Неодмінно. Я покладаюся на твою обіцянку. Ну, а тепер готуйся до переїзду, люба дівчинко. Я чекатиму на тебе внизу.

Повільно й задумано ходила Едіт по будинку, що господинею його незабаром мала стати, і майже не звертала уваги на розкіш та елегантність, які почали вже позначатися в ній. З тою ж невтихомирною зарозумілістю в серці, з тим же зневажливим виразом в очах і в кутках рота, пишна своєю красою, приборкувана лише почуттям погорди до себе самої й до всього, що оточувало її, йшла вона просторими вітальнями та залами. Троянди, намальовані по стінах, здавалося, впиналися своїми колючками їй у груди; в кожній золотій прикрасі, такій гарній на позір, вона бачила частку ненависті.

них грошей, за які її куплено; височенні широкі свічада, де вона відбивалася на цілий зріст, показували їй жінку з душею, повною благородних почувань, але занадто облудну, на свою власну думку, яка занепала так низько, що це було цілком ясно для кожного, хто лише гляне, на неї, і всі свої ресурси вона вбачала тільки в своїй бундючності. І озброєна цією бундючністю, що вдень і вночі краяла її власне серце, вона змагалася з своєю долею, сміливо йшла їй назустріч і перемагала її.

Невже це була та жінка, на яку Фльоренс — невинне дівча, сильне самою своєю щирістю — впливала так, що в присутності її вона ставала зовсім інша, вгамовувала свої пристрасті й навіть брала гору над своєю зарозумілістю? Невже ж це та сама жінка сиділа тепер поруч із нею в кареті, тримаючи руки дівчини в своїх, лагідно розмовляючи із нею про ласку та довіру, і притискувала до своїх грудей її гарненьку голову, ладна накласти життям, аби вберегти її од усякого лиха.

О, Едіт, для неї краще було б, якби вона тоді ж і померла! Краще, Едіт, ніж дожитись такого кінця.

Вельмишановна місіс Ск'ютон думала про все, окрім цього. Як і більшість цілком пристойних людей різних часів, вона завжди відвертала своє обличчя від смерті й одмовлялась замислюватися над таким ницим і негідним її питанням. Отже вельмишановна місіс Ск'ютон найняла будинок на Брукській вулиці, біля Гросвенор-Скверу, що належав одному її поважному родичеві з коліна кузена Фінікса. Не живши в місті, він в найлюбезніший спосіб винайняв його для весільної церемонії, сподіваючись, до речі, позбавитися в дальшому будь-яких дарунків чи позичок місіс Ск'ютон та її доньці. Зважаючи на родинні традиції, всю процедуру треба було влаштувати якнайпрстойніш. З цією метою місіс Ск'ютон удалася до помочі підприємця з кварталу Мері-ле-Чон, який постачав на дворянство та на поміщиків щонайрізноманітніші речі, починаючи від сервізів і кінчаючи армією льокаїв. Він знайшов для будинку срібловолосого маршалка (на нього подано додатковий рахунок за його показний вигляд старого слуги родини), двох височенних молодих людей в льокайських ліберіях і добірний штат кухенної челяді. Це спричинилось до легенди, що ходила серед прислуги, ніби паж Вісерс, звільнений од своїх численних хатніх обов'язків, а найбільше від штовхання крісла на колесах (несполучимого з столичним побутом), раз-у-раз протирав собі очі та щипав ноги, щоб переконатися, що не спить під повіткою молочника в Лімінгтоні й не снить небесних снів. Коли

з того ж джерела надійшли порцеляновий та кришталевий посуд і навіть пара гнідих коней, місис Ск'ютон вмістилася серед подушок на найбільшій софі, прибрал позу Клеопатри й довела до бойової готовності весь свій двір.

— А як ся має моя чарівна Фльоренс? — спитала місис Ск'ютон, побачивши свою дочку, що разом із Фльоренсою ввійшла до кімнати. — Ви мусите підійти й поцілувати мене, серце.

Фльоренс розгублено шукала не нарум'янену частку на обличчі місис Ск'ютон, коли ця леді дала їй полегкість у роботі, підставивши своє вухо.

— Едіт, голубко, — сказала місис Ск'ютон, — я нахожду... станьте трохи ближче до світла, моя люба Фльоренс!

Фльоренс, почервонівши, уважила її прохання.

— Ти не пригадуєш, голубко Едіт, яка була ти у віці нашої неоцінної Фльоренси, або коли трохи молодша?

— Я забула, мама.

— А я пам'ятаю, — сказала місис Ск'ютон, — і мені здається, що в нашій коханій Фльоренсі я знову бачу тебе. І це показує, що може зробити виховання, — додала вона стиха, даючи цим на розум, що виховання Фльоренси далеко ще не довершене.

— Звичайно, воно багато робить, — суворим тоном одповіла Едіт.

Мати гостро глянула на неї і, почувавши під ногами непевний ґрунт, змінила розмову, сказавши.

— Ви повинні ще раз поцілувати мене, моя кохана Фльоренс.

Фльоренс, звичайно, скорилася й знову приклала свої губи до вуха місис Ск'ютон.

— Ви, безперечно, чули вже, моя крихитко, — мовила місис Ск'ютон, затримуючи її руку в своїй, — що ваш тато, якого ми всі дуже любимо, за тиждень має одружитися з моєю коханою Едітою.

— Я знала, що це буде незабаром, але не знала, коли саме, — відповіла Фльоренс.

— Чи можливо ж, що ти не сказала про це Фльоренсі, неоціненна моя Едіт! — скрикнула весело мати.

— Чому казала б я їй про це? — спитала Едіт таким грубим і незадоволеним голосом, що Фльоренс ледве впізнала його.

Переходячи на безпечніший ґрунт, місис Ск'ютон сказала тоді Фльоренсі, що її батько обідатиме в них сьогодні і, безперечно, буде страшенно радий побачити свою доньку. Він не знав, що Едіт привезла її сюди, щоб потішити місис

Ск'ютон, і буде просто в захваті. Фльоренсі боляче було чути це, і, коли надійшов час обіду, вона почала так хвилюватися, що ладна була пішки й без капелюха бігти додому, аби не наражатися на неприємність бачити його незадоволення.

Перед самим обідом вона ледве зводила дух і боялась наблизитися до вікна, щоб не побачити його на вулиці. Вона не насмілювалась і підняти нагору, опасуючись несподівано спіткатися з ним на сходах. До того ж Фльоренсі здавалося, що їй забракне сил зійти вниз, в разі їй покличуть до батька.

Хвилювана своїми страхами сиділа вона коло Клеопатри, присиловуючи себе слухати балаканину цієї леді й відповідати їй, коли на сходах розлігся шум од його кроків.

— Я чую його! — зірвалася з місця Фльоренс. — Він іде сюди.

Клеопатра, що наче молода жінка любила жартувати і в своїй самозакоханості не цікавилася настроями інших, штовхнула Фльоренс за софу й накрила її шаллю, готуючи приємний сюрприз містерові Домбі. Все це зроблено так швидко, що Фльоренс того ж таки моменту зачула його кроки в кімнаті.

Містер Домбі привітався до своєї майбутньої тещі й до своєї нареченої. Дивний тон його голоса примусив затремити Фльоренс.

— Підійдіть ближче, любий мій Домбі, і розкажіть нам, як почуває себе ваша гарненька Фльоренс, — мовила Клеопатра.

— Фльоренс здорова, — відповів містер Домбі, наближаючися до софи.

— Вона вдома?

— Вдома.

— А ви певні, любий мій Домбі, — з чарівною жвавистю в рухах спитала Кеопатра, — що не обманюєте мене? Не знаю, що скаже мені з приводу цього моя кохана Едіт, але, слово чести, я боюсь, що ви найоблудніший з мущин, любий мій Домбі.

Був він найоблудніший з мущин, чи не був, але, коли місис Ск'ютон підняла шаль, і під нею містер Домбі побачив бліду, як мара, Фльоренс, він був збентежений, як ніколи. Не встиг він спам'ятатись, як Фльоренс підбігла до нього, оповила йому шию своїми руками, поцілувала просто в обличчя й вибігла з кімнати. Він озирнувся, немов шукаючи пояснень, але слідом за Фльоренс вийшла й Едіт.

— Ну, признайтеся, любий мій Домбі, — простягла йому

руку місис Ск'ютон, — що ніколи за життя ви не були більше здивовані та приємно вражені.

— Я, і справді, ніколи не був більше здивований, — ствердив містер Домбі.

— І приємно вражений, — помахуючи віялом, додала місис Ск'ютон.

— Так. Я надзвичайно радий, що стрінув у вас Фльоренс, — сказав містер Домбі. — Одну мить він нібито вагався, а тоді повторив вже рішучіш, — я й дійсно радий, що стрінув Фльоренс у вас.

— А вас не дивує, що вона опинилася тут? — спитала місис Ск'ютон.

— То, може, Едіт...

— А, поганий угадько! — похитала головою Клеопатра — О, хитрюща, хитрюща людина! Певне, не слід було б казати цього. Ваш чоловічий рід такий зрозумілий і так любить надуживати наші вади... Але ви не знаєте, моя відверта душа... Добре, зараз!

Ці слова заадресовані були одному з височенних молодих чоловіків, який сповістив, що обід готовий.

— Едіт, любий мій Домбі, — пошепки вела вона далі, — коли не може мати вас біля себе, — а цього ж не може бути завжди, — Едіт шукає когось, когонебудь або щонебудь, близьке чи подібне до вас. Та це ж цілком природна річ. Сьогодні вона була в такому настрої, що не могла втриматися й поїхала по нашу любу Фльоренс. Хіба ж це не розкіш?

Бачивши, що вона чекає на відповідь, містер Домбі згодився з нею.

— Нехай бог благословить вас за ваше серце. — скрикнула Клеопатра, стискаючи йому руки. — Ну, та я вкидаюся у надто серйозний тон. Ведіть мене вниз. Подивімось, чого ці люди наготували до обіду. Нехай благословить вас бог, Домбі.

Поблагословивши його востаннє, Клеопатра досить легко зскакнула з софи; містер Домбі узяв її під руку й урочисто повів униз. Один з найманих височенних молодих людей, не дуже шанобливий з природи, клоцнув язиком, своєму товаришеві на розвагу, коли пара вступила до ідальні.

Фльоренс із Едітою були вже там і сиділи поруч. Фльоренс хотіла була підвестися і поступатись йому своїм стільцем, та Едіт здержала її за руку, і містер Домбі сів навпроти.

Розмову підтримувала переважно місис Ск'ютон. Фльоренс, щоб не помітили її сліз, не насмілювалась підводити голову і ще менше насмілювалась знімати голос, а Едіт тільки відповідала на запитання. Клеопатрі довелося важ-

кенько таки попрацювати, щоб налагоджена нею справа не розвалилася, та зате ж і винагорода була чимала.

— Отже ви закінчили вже всі готування, любий Домбі?— сказала Кеопатра, коли подали десерт, і срібловолосий маршалок пішов з їдальні. — Навіть у нотаря?

— Так, мадам, — відповів містер Домбі, — мої вірники запевняють, що весільне свідоцтво вже готово, і Едіті, як я казав їй, лишається тільки ласкаво призначити день, щоб підписати його.

Едіт нагадувала гарну статую — холодну, мовчазну й незрушну.

— Серце моє, — мовила місис Ск'ютон, — чи чуеш ти, що каже містер Домбі? Ах, любий мій Домбі, — до цього джентлмена, — наближається цей день, і я починаю згадувати себе за тих часів, коли найкращий з людей — її батько — був у вашому становищі.

— Мені нема чого призначати. Нехай це буде тоді, коли ви хочете, — сказала Едіт, ледве кинувши оком на містера Домбі.

— Тоді завтра? — запропонував той.

— Будь ласка.

— Або позавтра, якщо з вашого боку не буде заперечень?

— З мого боку не буде жадних заперечень. Я завжди до ваших послуг. Призначайте, коли сами хочете.

— Жадних заперечень, моя голубонько! — дорікнула їй мати. — Адже ти заклопотана цілий день, і тобі треба побачитись ще з тисячю крамарів.

— Ну, то вже ваша справа, — злегка зсунула брови Едіт. — Тоді умовляйтеся сами з містером Домбі.

— Цілком правильна й надзвичайно розважлива ухвала, — сказала Клеопатра. — Мусите підійти й ще раз поцілувати мене, любя Фльоренс.

Дивний збіг обставин! Але вибухи ніжності до Фльоренс бували у Клеопатри по кожному, навіть найдрібнішому, діялозі з Едітою. Фльоренс, певне, ніколи за життя не цілувала стільки і не ставала так у пригоді, як оце тепер.

Містер Домбі був вельми далекий од того, щоб скаржитись на поведінку своєї вродливої нареченої. Він з прихильністю ставився до її холодності та бундючності, притаманних і його власній удачі. Йому приємно було думати, що ця гордовита, велична жінка буде господинею в його домі й прийматиме його гостей, заморожуючи їх так же, як і він сам. Представництво торговельного дому Домбі й Син потрапляло до надійних рук.

Так думав містер Домбі, коли, залишившись сам по обіді, почав згадувати своє минуле та обмірковувати майбутнє. Йому подобалась ця темна, непривітна їдальня з шпалерами брунатного кольору та з чорними плямами картин по стінах; і два дванадцятка чорних стільців з цвяхами, що нагадували цвяхи на труні; і два виснажені негри, що підтримували канделябри на буфеті; і затхле повітря кімнати, що під нею немов поховано було залишки від десятих тисяч з'їдених тут обідів. Власник будинку жив здебільшого за кордоном, бо члени родини Фінікс не могли довгий час зносити англійського підсоння. На знак жалоби по господарі їдальня ставала чимраз похмурішою і нарешті набула такого погребного вигляду, що для повности бракувало лише трупа.

Містер Домбі був непоганий заступник того трупу, якщо не своєю позою, то принаймні своєю непорушністю. Він дивився в холодні глибини Мертвого моря на дошці стола з червоного дерева, де об'якорилися ваза з овочами та карафи. Об'єкти його думок, здавалося, впливали один по одному на його поверхню і тоді пірнали у воду знову. Він бачив там Едіт з її величними бровами та поставою, а поруч неї була Фльоренс, що боязко дивилась на нього як тоді, коли вибігла з вітальні. Едіт протекторально підводила руку й не спускала її з ока. Далі виринула маленька фігурка в кріслі, що здивовано дивилась на нього, і її старече-молоді очі вилискували, як жаринки ввечері. Потім знову з'явилась Фльоренс і забрала всю його увагу. Було то віщування неприємностей та перешкод, які вона чинитиме йому? Може, вона — то суперниця, яка один раз переступила вже йому дорогу й переступатиме в дальшому? Може, його дитина, за яку він забув захоплений залицанням, вимагає любови й до себе і нагадує, що не можна занедбувати свою кров? Кінець-кінцем це — маловажно, бо до всіх картин, що вмальовувались в його уяві: і до вінчання біля віттаря і до весільного бенкету — завжди й скрізь домішувався образ Фльоренси. Нарешті, щоб спекатися його, він підвівся з-за стола й побрався нагору.

Коли принесли свічки, було вже поночі, бо місис Ск'ютон, скаржилася леді, боліла від них голова. Тим часом Фльоренс і місис Ск'ютон розмовляли (при чому Клеопатра вимагала, щоб дівчинка сиділа коло неї), а потім Фльоренс розважала місис Ск'ютон, коли, по якому зауваженні від Едіти, чутлива леді просила ще одного поцілунку. Проте, зауважень тих було не багато, бо Едіт увесь час сиділа біля відчиненого вікна (дарма, що мати її страшенно боялась, що вона застудиться) і відійшла від нього тільки тоді, як містер Домбі

почав прощатися. Прощаючись, він надзвичайно ласкаво повівся з Фльоренсою і, ідучи спати до кімнати Едіти, вона була така щаслива, що в минулому здавалася собі самій якоюсь чужою, зацураною дівчинкою, яку треба жаліти. І співчуваючи тій дівчинці, Фльоренс заснула вся в сльозах.

Тиждень пролинув швидко. Їздили до модисток, кравців, ювелірів, адвокатів, квітникарів, цукерників, і Фльоренс брала участь в усіх поїздках. Фльоренс мала бути й на весіллі. З такої okazji вона повинна була зняти жалобу й убраться в розкішну сукню. Пляни кравчихи щодо сукні — кравчиха була французька й дуже нагадувала місис Ск'ютон — були такі елегантні та цнотливі, що місис Ск'ютон замовила точнісінько таку сукню й для себе. Кравчиха запевняла, ніби вбрання напрочуд пасуватиме до неї, і закладалася, що всі братимуть її за сестру молодой леді.

Тиждень пролинув занадто швидко. Едіт ні в що не втручалась й ні про що не дбала. Їй привозили чудові вбрання. Вона прикладала їх. Місис Ск'ютон та кравчиха умлівали над ними, а Едіт не казала ні слова. Місис Ск'ютон щодня укладала пляни для всіх, і вони додержували їх. Іноді Едіт залишалась в екіпажі, коли вони йшли до крамниці купати щось. Іноді, коли це було конче потрібно, йшла разом із ними. Проте, головувала місис Ск'ютон, а Едіт ставилась до всього — або удавала, ніби ставиться — з такою байдужістю, немов усе те зовсім її не торкалося. Фльоренс могла би взяти її за зарозумілу та безтурботну жінку, але з нею Едіт була зовсім іншою.

Настав останній вечір перед весіллям. В темній кімнаті — місис Ск'ютон, бо не позбавилась свого головного болю, хоч щодня чекала на одруження — були ця леді, Едіт і містер Домбі. Едіт сиділа коло відчиненого вікна й дивилась на вулицю. Містер Домбі з Клеопатрою сиділи на софі й стиха розмовляли. Було вже пізно, і Фльоренс, натомившись за день, пішла спати.

— Ви залишите мені Фльоренс, коли відберете мою кохану Едіт, любий Домбі? — спитала Клеопатра.

Містер Домбі відповів, що зробить це з приємністю.

— Бути з нею, поки ви обое житимете в Парижі, і думати, що я можу впливати на її виховання, та це ж буде чудовий бальзам для мого тяжко враженого організму! — сказала Клеопатра.

Едіт раптом повернула голову. Її байдужність миттю обернулася на гарячу цікавість і, незрима сама, вона почала пильно прислухатися до їхньої розмови.

• Містер Домбі з насолодою віддасть Фльоренс до рук такої чудової напутниці.

— Тисячу разів дякую за вашу добру думку про мене, любий Домбі, — сказала Клеопатра. — Я гадала, що ви підете сьогодні від нас з упереднім заміром, як висловлюються ці жахливі прозаїки-юристи, засудити мене на цілковиту самотність.

— Чого це ви так несправедливі до мене, мадам? — сказав містер Домбі.

— Бо моя чарівна Фльоренс сьогодні раптом категорично заявила мені, що їде завтра, — відповіла Клеопатра. — І я почала вже думати, що ви такий, як той паша, найдорожчий мій Домбі.

— Запевняю вас, мадам, я нічого не наказував Фльоренсі. А якби й наказував, то нема наказу, що його я не скасував би заради вас.

— Та й лестун же ви, Домбі! — згукнула Клеопатра. — Хоч ні, я не скажу цього. У лестунів нема серця, а ваше керує всім вашим життям і вчинками. Невже це ви вже кидаєте нас?

— Мушу кидати, бо пізно.

— Правда це чи сон? — зідхнула Клеопатра. — Отже, завтра ранком ви придете сюди, щоб забрати мені мою кохану подругу, єдину мою Едіт.

Містер Домбі, звикши розуміти слова дослівно, нагадав місис Ск'ютон, що попередньо вони зустрінуться ще в церкві.

— Не можна уявити собі, як боляче віддати своє дитя навіть такій людині, як ви, Домбі, — казала місис Ск'ютон. — А коли взяти на увагу ще мій тендітний організм та надзвичайну дурість цукерника, який має приготувати сніданок, то я просто не знаю, чи витримають мої сили. А втім я візьму себе в шори завтра ранком. Можете не хвилюватися за мене. Щастя вам, боже! Едіт! Хтось кидає нас, моя крихотко.

Едіт, що знову повернулася до вікна й перестала цікавитись їхньою розмовою, підвелась з свого стільця й стояла мовчки. Містер Домбі з пишною, відповідною нагоді та його гідності галянтністю підсунув до неї свої рипучі чоботи, підніс її руку до своїх губ, промовив «Завтра ранком я матиму щастя назвати цю руку рукою місис Домбі», уклонився й урочисто виступив з кімнати.

Скоро парадні двері зачинились по нім, місис Ск'ютон подзвонила, щоб принесли свічки. Разом із свічками з'явилася покоївка і вбрання, що завтра повинно було омиляти

світ. Сукня жорстко помстилась над нею — місис Ск'ютон здавалась у ній ще старішою та огиднішою, ніж у своїм засмальцованім, фаналевим капоті. Проте, місис Ск'ютон прикинула її з великою приємністю, — усміхнулася до свого трупа в свічаді, коли подумала про вражіння, яке справить на майора, і дозволивши покоївці розібрати себе та приготувати до сну, розсипалась наче картяна будівля.

Ввесь цей час Едіт сиділа в сутіні біля вікна й дивилась на вулицю. Тільки залишившись віч-на-віч з матір'ю, вона вперше за вечір одійшла від вікна й підійшла до неї. Глянувши на гордовиту, випростану поставу дочки, що втупила в неї гарящі очі, місис Ск'ютон збентежилась, не зважаючи на свою легковажну вдачу.

— Я страшенно втомилася, — позіхаючи сказала вона. — На тебе не можна покластися й на одну хвилинку. Ти гірша за дитину, Едіт. Дитину! Та жадна ж дитина не буде така вперта та неслухняна.

— Слухайте, мати, — Едіт не звернула уваги на ці слова, — ви житимете до мого повернення сами.

— Житиму сама до твого повернення, Едіт? — повторила місис Ск'ютон.

— А інакше, свідчуся ім'ям, що його завтра облудно й безсоромно прикликатиму, я в церкві відмовлюся від руки тої людини. І нехай я мертва впаду на вулиці, коли я не зроблю цього.

Мати глянула на дочку переляканим поглядом і не заспокоїлась, зсирнувшись з нею.

— Годі вже! — рішуче сказала Едіт. — Годі й того, що ми єсть. Я не хочу, щоб чийсь іншу юність та віру знижували до мого рівня. Я не хочу, щоб простодушну дівчину псували, розбещували та непутили на розвагу будь-якої матері. Ви знаєте, що я маю на оці. Фльоренс мусить повернутися додому.

— Ти — ідіотка, Едіт! — скрикнула розлючена мати. — Ти, думаєш, можеш бути хоч хвилиночку спокійна, доки вона не побереться й не поїде звідси?

— Спитайтесь у мене, або в самої себе, чи сподівалася я будь-коли мати спокій у його будинку, — сказала дочка. — То буде моя відповідь.

— І це сьогодні, після всіх турбот і клопоту, що їх я зазнала, щоб дати тобі незалежне становище, мені кажуть, ніби в мене нема нічого, окрім розпусти та зарази! — нестямно гукала мати, трясучи параліжною головою. — Мені кажуть, ніби я не компанія для дівчинки! Хто тоді ти, прошу? Хто ти?

— Це питання я собі вже ставила, — відповіла Едіт, пополотнівши їй пальцем указуючи на вікно, — і не раз, коли сиділа тут і дивилась на зав'ялі створіння, що вештаються на вулиці. Один бог знає, яку я дала відповідь. О, мати, мати, якби ви не заважали розвиватися моїм природнім інстинктам, коли я була молода — молодша за Фльоренс — я була би зовсім інша!

Розуміючи, що злість тут не допоможе, мати стрималася й визнала за краще бідкатися та клясти свою щербату долю.

— Тому, хто, як я, раз-у-раз наражається на такі сцени, — голосила вона, — треба поміркувати, як покласти край своєму життю. І подумати тільки, що ти — моя дочка, Едіт, і так брутально поводишся зі мною.

— Минув уже час, коли ми могли дорікати одна одній, мати, — похмуро зауважила Едіт.

— Навіщо ж тоді ти відживлюєш минуле? — тужила мати. — Ти просто катуєш мене і сама це знаєш. Ти ж знаєш, що я не зношу брутальності. І саме тепер, коли я мушу про все подумати й дбати про те, щоб мати якнайкращий вигляд! Ти дивиєш мене, Едіт. Що ж ти хочеш зробити опудало з своєї матері? І коли? В день свого весілля.

Едіт глянула, як мати плаче та тре собі очі, а тоді тим же тихим та незмінно-спокійним тоном промовила:

— Я сказала, що Фльоренс має повернутись додому.

— Нехай повертається! — скрикнула засмучена й налякана родителька. — Я, звичайно, не заперечую. Що таке вона для мене, та дівчинка?

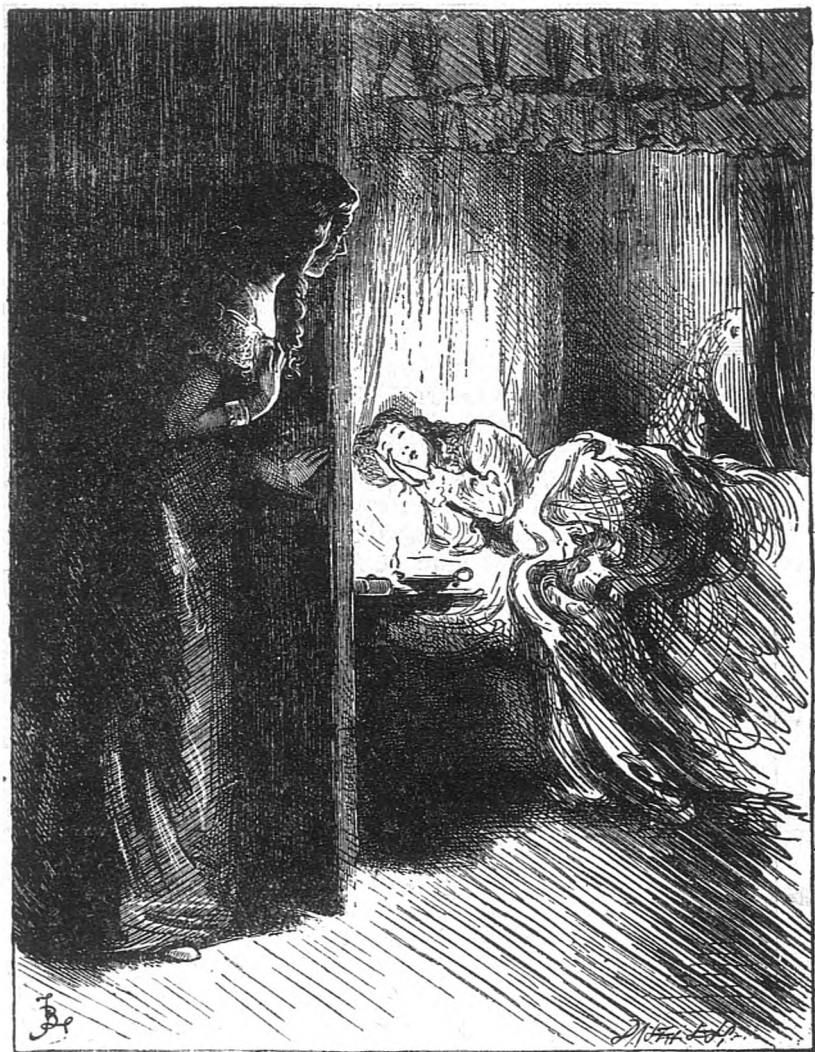
— Для мене вона — багато, — відповіла Едіт. — Я не дозволю, щоб бодай би зернятко зла, посіяного в моїм серці, заразило її. Я радше зречуся вас, так само як зречуся його завтра в церкві. Облиште її. Скільки я можу втрутитися, наука, що забруднила мене, її не торкнеться. І це не дуже важка умова для такої тяжкої ночі.

— Якби ти поставила її, як личить дочці, Едіт, може, і не важка, — схлипнула мати. — Але ці жорстокі слова...

— Їх вже сказано і більше їх не буде, — заспокоїла її Едіт. — Ідіть своєю дорогою, мати. Користайтесь, як хочете, тим, що заробили. Веселіться, витрачайте гроші. Ми добулися свого. Будьмо же мовчки зносити нашу долю. Віднині для минулого губи мої стулені. Дарую вам вашу частку в завтрашній комедії. Нехай бог простить мені мою.

Голосом, що не тремтів, віддала вона надобраніч і впевненою ступою пішла до своєї кімнати.

Та не відпочивати йшла Едіт. Не було для неї відпочинку,

Едіт здригнулася, зупинилася й зазирнула туди. -

коли вона залишилась на самоті з своїми бурхливими пере-
чуваннями. Вона п'ятсот разів пройшла серед розкиданих
по кімнаті частин свого розкішного весільного вбрання.
Її чорне волосся розсипалося по плечах, очі палали вогнем
люті. Білі груди вкрилися червоними плямами від безна-
станних ударів руками. Проходячи повз свічада, вона від-
вертала голову, немов боялась дивитись на свій вродливий
образ і уникала товариства самої себе. Так перебула ніч
напередодні свого весілля Едіт Гренджер. Вона була самотня,
ніхто не співчував їй, але вона гордовито мовчала і не вро-
нила ані сльозини.

Нарешті її увагу взяли на себе відчинені двері до кім-
нати, де спала Фльоренс. Едіт здригнулася й зазирнула туди.
В кімнаті горіла свічка й освітлювала дівчинку в розквіті
краси та безневинности. Едіт притаїла духа і наблизилася
до неї.

Ближче, ближче! Ще крок, і Едіт, зупинившись, притис-
нула свої губи до гарної руки, що звисала з ліжка, і обе-
режно оповила нею свою шию. Цей дотик був схожий на
дотик до скелі жезла пророка. З її очей ринули сльози.
Вона впала навколішки, поклала на подушку свою втомлену
голову і вкрила дівчинку хвилями свого волосся.

Так перебула Едіт Гренджер ніч напередодні свого
весілля. Там застало її сонце весільного ранку.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

ВЕСІЛЛЯ

Зоря з своїм нечулим блідим обличчям скрадається, тремтячи, до церкви, де лежить тлінь маленького Поля та його матері, і зазирає у вікна. Темно і холодно. Ніч повзе по каменях бруку й звисає, важка та похмура, над рогами будинків. Совдаючи круг церкви й зазираючи всередину її, зоря плаче й журитьсь, що панує такий недовгий час. Сльози капають на шибки, і дерева коло мурів схиляють голови й на знак співчуття ворущать своїми численними руками. Ніч полотніє перед нею, поволі вислизає з церкви, але затримується в склепі під помостом і сідає на нагробки. Аж ось іде ясний день. Він блищить на дзвонах, зафарблює в червоне шпиль дзвіниці, висушує сльози зорі та заглушує її лемент. І налякана зоря, переслідуючи ніч і женучи її з останнього притулку, прослизає до склепу сама і з перестраханним видом причаюється між мертвих, доки не поверне відсвіжена ніч і не вижене її звідти.

Миші, що клопоталися з молитовниками багато більше, ніж витирали їх коліна вірних, ховають по норках свої блискучі очі і туляться одна до одної налякані грюкотом дверей. Церковний бо сторож, людина вельми впливова та потужна, і паламар разом із ним прийшли сьогодні до церкви дуже рано.

Місис Міф, — ядушлива жінка, що відчиняє дверцята до власних крісел, — висока, суха, стара особа в обліплій сукні, під якою, здавалося, не було й на палець м'яса — вже біля дверей і з пів години чекає на воротаря.

Цього ранку в місис Міф багато роботи. Вона витріпує коло входу килими, покрови з вітваря та подушки з крісел і має багато чого розповісти про вінчання, до якого вони готуються. Місис Міф чула ніби ремонт у будинку та нові меблі стали рівно в сто двадцять п'ять тисяч фунтів, а в нареченої — місис Міф знає про це з найвірніших дже-

рел — немає й шести пенсів. Місис Міф, немов то було вчора, пам'ятає погреб першої дружини, а тоді — христини і другий погреб, і мимохідь каже, що перед приїздом весільної валки добре помие милом обидва нагробки.

В той же час, в господі містера Домбі метушаться всі, а надто жінки. Від четвертої години ранку жадна з них не спить, а вже перед шостою всі вони цілком прибрані. Покоївка більше ніж будь-коли доглядає містера Тавлінсона, а куховарка запевняє, що одне весілля завжди викликає друге, та покоївка не йме їй віри і думає, що то неправда. Містер Тавлінсон не висловлюється в цім питанні. Він трохи засмучений, бо, щоб супроводити молодих до Парижу, найнято чужоземного камардина з бурцями (в містера Тавлінсона їх нема), який укладає вже в новий екіпаж різні пакунки.

Мандрівні музики, нюхом чують весілля. Вони заходять у перемовини з містером Тавлінсоном і вимагають у нього грошей, щоб не грати. Вони вештаються круг дому і обіцяють заплатити тому, хто скаже їм, де саме й на яку годину призначено парадний сніданок. Нетерплячка та цікавість поширюються далі. З Бол-Понда містер Перч приводить місис Перч перебути день з челяддю містера Домбі та помилуватися весіллям.

В господі містера Тутса. Містер Тутс прибирається так ніби він сам — щонайменше, молодий. Він остаточно вирішив дивитися на це блискуче видовисько з потаєнного кутку хорів і взяти з собою Курча. Містер бо Тутс має відчайдушний намір показати Курчаті Фльоренс і відверто сказати йому:

— Ну, більше я не буду дурити вас. Друг, за якого я вам згадував колись, — я сам. Міс Домбі — предмет моєї пристрасти. Що ви думаєте про неї і яку пораду можете мені подати?

Тим часом це Курча сидить на кухні в містера Тутса, занурило дзьоба в кухоль міцного пива й нищить два фунти біфстексу.

На Принцесиному Майдані нервується міс Токс. Не зважаючи на своє горе, вона поклала сунути шилінга в руку місис Міф і побачити церемонію з якогонебудь темного кутка церкви.

Помітно хвилювання і в кварталі дерев'яного мічмана. Капітан Катл, у своїх гостроносих черевиках і в сорочці з велетенським коміром, снідає і слухає, як Роб-Мирошник читає йому слова весільної церковної відправи з початку й до кінця. Капітан мусить досконало розуміти зміст цере-

монії, на якій він буде присутній, і час од часу перепиняє читця, просячи повторити ту чи іншу строфу.

Кузен Фінікс приїхав з-за кордону спеціально, щоб бути на весіллі. Кузен Фінікс років сорок тому був мущина. Але він ще й досі добре зберігся й має таку ставну поставу, що той, хто мало знає його, дивується, побачивши приховані зморшки на обличчі лорда та гусячі лапки коло очей. Дивують також з того, що ходить він не дуже впевненою ступою і збочує трохи праворуч з того шляху, яким має простувати. Та кузен Фінікс, коли він прокидається о пів до восьмої ранку, зовсім інша річ, як кузен Фінікс, коли він устане та прибереться. Тепер, приміром, голячись в Льонг-Готелі на Бонд-Стріті, він, безперечно, має жалюгідний вигляд.

Містер Домбі виходить з своєї кімнати, і всі жінки на сходах, забачивши його, кидаються врозтіч, здіймаючи шум своїми лопітливими спідницями. Не кидається врозтіч тільки місис Перч, бо вона завжди в інтересному становищі і не може вільно маневрувати. Спіткавшись з ним, вона віддає йому реверанса й мало не зомліває з сорому. Дай боже, щоб це не спричинилося до поганих наслідків для Перчевої родини! Містер Домбі йде нагору й похожає по залі. На ньому пишний новий синій фрак, рудуваті панталони і камізька бузкового кольору. В будинку йде поголоска, ніби він навіть завився.

Подвійний стукіт у двері сповіщає про прибуття майора. Він теж дуже пишний сьогодні, має в петельці цілий куш герані й закучєрвив собі волосся, як у індіян.

— Як ведеться, Домбі? — каже майор, простягаючи обидві руки.

— Як ся маєте, майоре? — відповідає Домбі.

— Свідчуся Юпітером, сер, — гукає майор, — Джой Бі в такому гуморі сьогодні, сер, — тут він міцно гупає себе кулаком у груди, — в такому гуморі, сер, що, — чорт забірай, Домбі! — він ладний улаштувати й друге весілля і взяти собі матір.

Містер Домбі посміхається, але посміхається ледве-ледве. Він знає, що незабаром вони породичаються, а за таких умов глузувати з неї не личить.

— Домбі, — каже майор, помітивши це, — здоровлю вас, Домбі. Далєбі, сер, вам треба заздрити більше, ніж будь-кому в Англії.

Тут містер Домбі знову не зовсім погоджується з майором. Це ж в ін робить честь тій леді. Отже заздрити треба скорше їй, а не йому.

— Щодо Едіти Гренджер, сер, — веде далі майор, — то в цілій Європі немає жінки, яка не віддала б усі свої ковтки та й вуха на додаток, аби бути на її місці.

— Ви вельми люб'язні, майоре, — каже містер Домбі.

— Ви й сами знаєте це, Домбі, — запевняє майор. — Не будьмо занадто скромні. Ви знаєте це. Знаєте чи не знаєте, Домбі? — майор майже в захваті.

— О, справді ж, майоре...

— Чорт забирай, сер! — кричить майор, — знаєте ви цей факт, сер, чи не знаєте? Друг вам старий Джо, Домбі? Чи перебуваємо ми з вами в дружніх стосунках, Домбі, які дозволяють старому, простецькому Джозефові Бі говорити відверто? Або я мушу додержувати чемности, Домбі, стояти віддалік і розмовляти офіційно?

— Любий мій майоре, — з теплим почуттям у голосі мовить містер Домбі, — ви страшенно розпалюєтесь.

— Чорт забирай, сер! я, і дійсно, розпалююсь. Джозеф Бі не заперечує цього, Домбі. Він — людина запальчата. Ми переживаємо події, які збуджують усе, що залишилося щирого та правдивого в старій, пекельній, приношеній снасті інваліда Джея Бі. І за таких випадків, кажу вам, Домбі, людина повинна висловити все, що вона почуває, а ні, — то нехай їй краще заткнуть пельку. А Джозеф Бегсток каже вам просто увічі, Домбі, як казав і вчора в клубі, що він не мовчатиме, коли йдеться за Поля Домбі. Ну, сер, — з рішучим виглядом закінчує майор, — що ви думаєте про це?

— Запевняю вас, я вельми вдячний вам, майоре, — мовить містер Домбі. — Я ніколи не думав, що ваша дружба така не об'єктивна.

— Не об'єктивна, сер! — гукає оприскливий майор. — Я! заперечую, Домбі.

— Нехай, — згоджується містер Домбі, — нехай буде просто дружба. Але я не можу забути, майоре, скільки я завдячую вам.

— Домбі, — з відповідним жестом каже майор, — ось рука Джозефа Бегстока. Простацького, старого Джоя Бі, сер, коли це вам більше до вподоби. Це рука, за яку його королівська високість покійний дука Йоркський сказав його королівській високості покійному дуці Кентському, що це рука Джоша. Крутого та впертого, а може навіть і брутального, старого волоцюги. Нехай же цей момент буде найменш нещасливий момент у вашім житті, Домбі!

Під цей час до кімнати входить містер Каркер теж пишний. Він сміється, як і годиться гостеві, запрошеному на весілля. Він висловлює стільки побажань, що ніяк не може

пустити руки містера Домбі. Разом із ним він так сердешно трусить руку майорові, що голос йому починає тремтіти не менше як-рука.

— Сьогоднішній день віщує добре, — каже містер Каркер. — Надзвичайно ясна, чудова година. Сподіваюся, я не спізнився?

— Саме в час, сер, — заспокоює його майор.

— Дуже радий, — відповідає містер Каркер. — Я боявся, що запізнюся на небагато секунд, бо дорогою мене затримали валка возів. Я дозволив собі накинути круга й завітати на Брукську вулицю, — це вже на адресу містера Домбі, — щоб залишити там кілька не зовсім звичайних квітів для місис Домбі. Людина в моєму становищі, вшанована запрошенням до вас, пишатиметься, коли спроможеться виявити свою відданість. Хоч ви, певне, засипали місис Домбі розкішними та коштовними речами, може все ж таки й мій подарунок, зроблений од моїх злиднів, буде їй до вподоби.

— Місис Домбі, безперечно, буде дуже вдячна вам, — поблажливо каже містер Домбі, — і ваша уважність зворушить її, Каркере.

— А коли їй судилося цього ранку стати місис Домбі, — майор ставить на стіл чашку з кавою й дивиться на годинника, — то нам треба вже рушати.

Містер Домбі, майор Бегсток і містер Каркер їдуть у колясі до церкви. Сторож — містер Саундс чекає на них з триріжним капелюхом у руці; місис Міф, щохвилини присідаючи, пропонує їм стільці в титарні. Містер Домбі воліє чекати в церкві. Коли він перебігає очима понад органом, міс Токс ховається за грубезну ногу херувима з обрзклими щокками. Капітан Катл, навпаки, випростується й вимахує своїм гачком на ознаку привітання та підбадьорювання. Містер Тутс, затуливши рукою рота, каже Курчаті, що джентлмен у рудуватих панталонах — батько його коханої, а Курча голосно каже йому над вухом, що ніколи ще не бачив такого пихатого хлопця, і запевняє, що по-мистецькому стусанувши його в камізьку, переполовинить його.

Містер Саундс і міс Міф розглядають містера Домбі, коли розлягається шум коліс. Містер Саундс виходить. Коло дверей чути гамір, і до церкви вступає дама, як і завжди бундючна та гоноровита. Поруч із нею — чарівна Фльоренс.

Павза, під час якої сторож — містер Саундс біжить по священника й нотаря. Місис Ск'ютон розмовляє з містером Домбі з ще більшою ніж звичайно виспренністю і разом із тим тулиться ближче до Едіти.

— Любий Домбі, — каже добряча мама, — боюсь, що

мені доведеться пустити Фльоренс додому, як вона хоче. Етративши ту, кого ви позбавляете мене сьогодні, я буду в такому пригніченому настрої, що не придумаю товаришувати навіть їй.

— А хіба для неї самої не краще було б залишитися з вами? — питається молодий.

— Не думаю, любий Домбі. Ні, не думаю. Мені краще перебути деякій час на самоті. До того ж, по вашім поверненні моя кохана Едіт стане її природним і повсякчасним охоронцем, і я не хотіла б переймати на себе її права. Вона ще ревнуватиме мене. Чи не так, голубко Едіт?

З цими словами ніжна мати стискує своїй дочці руку; чи не за тим, щоб звернути на себе її увагу?

— Ні, серйозно, любий Домбі, — резюмує вона. — Я розлучуся з нашою чарівною дівчинкою, щоб не смутити її. Ми полагодили вже це. Вона чудово розуміє все, Домбі. Едіт, серденько, вона розуміє все.

Ніжна мати знову стискує доччині пальці. Містер Домбі не може заперечувати, бо з'являються священник та нотар, і містер Саундс та місис Міф у належнім порядку розташовують усіх коло віттаря.

— Хто віддає цю жінку за цього чоловіка?

То кузен Фінікс оддає її. Він з цієї нагоди приїхав аж з Баден-Бадена. «Чорт побирай!» — думає добряча душа — кузен Фінікс — «коли ми приймаємо до нашої родини заможну людину з Сіті, будьмо уважні до нього. Зробімо для нього щонебудь».

— Я віддаю цю жінку за цього чоловіка, — каже в наслідок таких міркувань кузен Фінікс. І кузен Фінікс, наміряючись іти просто, збочує через свою вередливу ногу трохи в правий бік і віддає цьому чоловікові попереду не ту жінку, а одну з подруг нареченої — її далеку родичку на яких десять років молодшу від самої місис Ск'ютон. Тут у справу вмикується місис Міф, затримує кузена Фінікса, ловко примушує його повернути ліворуч і штовхає до Едіт, яку кузен Фінікс і віддає кінець-кінцем містерові Домбі.

— Чи можуть вони заприсягатися перед небом?

О, можуть! Містер Домбі присягається. А що скаже Едіт? Бона теж присягається.

Отже, віднині вони обіцяють ділити все горе й усі радощі, багатство і злидні, недуги і здоров'я. Вони любитимуть один одного і піклуватимуться один про одного доживоття.

Упевнено, твердою рукою підписує Едіт своє ім'я під контрактом.

— Небагато буває тут жінок, що підписуються так, як леді, — каже міс Міф, присідаючи так низько, що капелюх мало не падає їй з голови.

Містер Саундс думає, що це дуже енергійний підпис, вартий підписувача, але, звичайно, не каже своїх думок уголос.

Підписує й Фльоренс, але не дістає похвал, бо руки їй тремтять. Потому підписує решта свідків. Кузен Фінікс підписує останній, але з необачности вміщує своє благородне ім'я не на належній сторінці, і виходить, ніби він того дня тільки народився.

Майор галянтно здоровить молоду і поширює свою військову галянтність на всіх дам, дарма що міс Ск'ютон поцілувати нелегко, і вона верещить, струшуючи своїм криком мури храма. Його наслідують кузен Фінікс і навіть містер Домбі. Нарешті до Едіт підходить містер Каркер, вилискуючи своїми білими зубами так, ніби збирається вкусити молоду, а не поцілувати її чарівні губи.

Її горді щоки спалахують вогнем, очі горять і немов наказують йому зупинитися. Та це не діє на нього; він робить те, що зробили вже всі інші, і бажає їй усякого щастя.

— Якщо подібні побажання, — стиха додає він, — не зайві для такого подружжя.

— Спасибі, сер, — дякує Едіт, кривлячи губи й відчуваючи якусь ваготу на душі.

— Я пишаюся бачити, — заявляє Каркер, по-рабському вклоняючись, але очі його та зуби кажуть, що він бреше, — я пишаюся бачити, що мій мізерний дарунок сподобався місис Домбі і посідає таке почесне місце.

Едіт нахилиє голову. В руках її помітно бажання зібгати квіти, які вона держить, і зневажливо кинути їх на землю, але вона бере під руку свою нову дружину, що розмовляє з майором, і знову стає непорушна, мовчазна та горда.

Карети вдруге під'їздять до дверей храма. Містер Домбі веде молоду крізь юрбу дівчаток на сходах. Кожна з них в усіх подробицях оглядає убрання Едіт і обіцяє собі зробити таке саме своїй лялі, коли та віддаватиметься. Клеопатра й кузен Фінікс сідають в одну карету з молодими. Майор підсажує в другу Фльоренс і ту дружку, яку помилково мало не одружили, а тоді сідає в карету сам, і слідом за ним містер Каркер.

Коли все стихає, з-за грубої ноги херувима на хорах виходить міс Токс і поволі сходить униз. Очі в міс Токс — червоні, хусточка — мокра. Вона поранена, але не вкидається в розпач і сподівається, що вони будуть щасливі. Вона визнає надзвичайну вроду нареченої і свою порівняльно

невелику привабливість, але показна фігура містера Домбі в бузькового кольору камізельці й рудуватих панталонах стоїть їй перед очима, і міс Токс ревно плаче під своїм серпанком аж до самого Принцесиноного Майдану. Капітан Катл, що весь час підспівував священникові своїм гучним голосом, зворушений цими релігійними вправами і, проходячи церквою, спиняється перед таблицею з ім'ям маленького Поля.

Гальянтний містер Тутс покидає храм у супроводі вірного Курчати і відчуває гострі муки кохання. Курча все ще не винайшов способу віддати йому Фльоренс, і захоплюється своїм першим пляном переполовинити містера Домбі стусаном у камізельку. На його думку, і це буде вже наближення їх до мети.

Місис Міф і містер Саундс, сидять на паперті й підраховують те, що заробили на цій справі, а паламар дзвонить уже по чийсь душі.

Карети тим часом під'їздять до помешкання молодой. Мандрівні музики та військові оркестри починають грати, і містер Панч — цей зразок подружнього блаженства — вітає свою жінку. Челядь метушиться, а містер Домбі урочисто веде місис Домбі до залі кузена Фінікса. Решта гостей висідає з екіпажів і йде слідом за ними. Чому містер Каркер, проходячи крізь натовпи коло дверей, згадує за стару, що хотіла врожити йому того ранку? Чому Фльоренс, здригаючись думає про той день, коли вона загубилася, і їй увижається обличчя симпатичной місис Бравн?

З залі товариство переходить до ідальні. Цукерник визначився в своїм мистецтві: сніданок чудовий. До компанії приєдналися і містер та місис Чіки. Місис Чік здивована, до якої міри Едіт — з природи справжня Домбі, і надзвичайно люб'язна та відверта з місис Ск'ютон, що, позбувшись величезного тягаря, п'є свою пайку шампани. Гості — поважні та холодні. Найвеселіші з них — кузен Фінікс і майор. Містер Каркер усміхається до всіх за столом. Особливу посмішку має він для молодой, але та дуже рідко бачить її.

Коли снідати скінчили, і слуги покинули ідальню, кузен Фінікс підводиться з стільця. Він здається страшенно юним з своїми маншетами, що вкривають кінчики його кощавих пальців, і з червоними від шампани щоками.

— Слово чести, — каже кузен Фінікс, — дарма що це річ незвичайна в приватнім джентлменському помешканні, проте я мушу попросити вас випити... як його... це зветься — тост.

Майор по-конячому виявляє своє задоволення. Містер Каркер перехилиється через стіл до кузена Фінікса й багато разів ухвально посміхається та хитає головою.

— Справді ж бо, це зовсім не... — кузен Фінікс починає знову й ставить тут крапку.

— Слухайте, слухайте! — переконливо гукає майор.

— Це, — каже кузен Фінікс, — нагода, або випадок, коли загально вживаних правил життя можна не додержувати. І хоч я ніколи не був промовець, навіть тоді як був членом парламенту й мав за честь підтримувати проекта... і дійсно, один раз хворів два тижні, боячись що зазнаю поразки.

Майора й містера Каркера так захопила ця деталь з його біографії, що кузен Фінікс сміється і, удаючись особисто до них, веде далі.

— І, власне кажучи, коли я занедужав і був до біса хворий, я зрозумів, що на мене покладено обов'язок. А коли на англійця покладено обов'язок, він завжди силкується здихатися його і робить це якнайкраще. Ну, наша родина мала приємність поеднатися сьогодні в особі моєї чарівної досконалої родички, що її я оце бачу... і справді, власне кажучи, тепер...

Тут лунають загальні оплески.

— Тепер, — повторює кузен Фінікс, відчуваючи, що це слово варто повторити, — з одним, сказати б чоловіком, якого ніколи не торкався перст погорди... одне слово, з моїм шановним другом... другом Домбі, якщо він дозволить мені назвати його так.

Кузен Фінікс уклоняється містерові Домбі. Містер Домбі віддає врочистий поклін кузену Фініксові. Всі більш-менш зворушені несподіваним, а може й небувалим закликком до чулості.

— Я не мав змоги, — каже кузен Фінікс — підтримувати дружні стосунки й вивчати гарні прикмети, що роблять честь його розумові рівно як, власне, і серцеві. Річ у тім, що на превелике нещастя, я був тоді, як казали в парламенті за моїх часів, коли не було ще звички натякати раз-у-раз на палату лордів і коли взагалі дебати провадили чемніше... я був тоді, одне слово, — кузен Фінікс з великою майстерністю готує слухачів до дотепу й блискуче вибухає їм, — одне слово, в іншому місці.

Майора нападають корчі, але він хутко позбавляється їх.

— Та я досить добре знаю мого друга Домбі, — веде далі кузен Фінікс серйознішим тоном немов одразу стає похмурим філософом. — Я знаю, що він, власне, як урочисто кажуть, — купець, англійський купець і... і людина. І не зважаючи на те, що я кілька років жив за кордоном (мені було би дуже приємно прийняти мого друга Домбі й усіх присутніх тут у себе в Баден-Бадені і познайомити їх з Великим Герцо-

гом), я все ж таки знаю його досить. І мені дуже приємно, що моя чарівна та довершена родичка може вщасливити свою дружину, і що побралася вона з моїм другом Домбі з симпатії та обопільної любови.

— Отже, — резюмує кузен Фінікс, — я здоровлю мою родину з тим, що вона придбала собі, як члена, мого друга Домбі. Я здоровлю мого друга Домбі з тим, що він з'єднався з моєю чарівною й досконалою родичкою, яка має всі дані зробити дружину щасливою. І я насмілююся запропонувати вам, власне, поздоровити мого друга Домбі та мою чарівну й досконалу родичку з такою нагодою.

Промову кузена Фінікса зустрічають оголушливими оплесками, і містер Домбі відповідає на неї в ім'я своє та місис Домбі. Незабаром Джей Бі пропонує тоста за місис Ск'ютон. Сніданок закінчено. Едіт підводиться й йде перебратися в дорожній костюм.

Всі слуги під той час снідали внизу. Шампана там була таким звичайним явищем, що за неї не варто й згадувати, а пряжена дичина, пухкі пироги й навіть салати з омарів нікого вже не цікавили. Обличчя в усіх жінок — червоні. Нідто червоне воно в місис Перч. Вона така весела й така далека від повсякденних турбот життя, що якби попросити її вказати дорогу до Бол-Понду, де вона мешкає, то їй важко було б пригадати її. Містер Тавлінсон запропонував тоста за щасливе подружжя. Куховарка містера Домбі, яка завжди веде перед у товаристві, каже, що після бенкету лишатися вдома не можна, і пропонує всім гуртом податися хоч би й до театру. Всі (в тому числі й місис Перч) пристали на це; пристав навіть тубілець, що п'є як тигр і лякає дам, (місис Перч, зокрема), кружляючи своїми очима. Покоївка замінюється кількома словами з містером Тавлінсоном. На підставі старих приповідок вона твердить, ніби шлюбні зв'язують на небі, а він запевняє, що таку роботу можна переводити скрізь. Щоб замирити їх, срібловолосий маршалок пропонує випити на здоров'я містера Тавлінсона, якому він бажає знайти дружину до серця (тут срібловолосий маршалок зиркає на покоївку). Містер Тавлінсон, дякуючи йому, виголошує спіч, де громить чужоземців, які подеколи впливають на хисткі й легковажні натури, і висловлює надію, що більше ніколи не почує за них. При цих словах очі в містера Тавлінсона такі суворі та красномовні, що покоївка починає битись в гістеріці. Підводиться вона й усі інші тільки довідавшись, що молоді від'їжджають.

Карета стоїть коло дверей. Молода сходить у сінці, де на неї чекає містер Домбі. Фльоренс на сходах і готова їхати

додому, а міс Ніпер, що посідала позицію між кухнею та ідальнею, збирається супроводити її. Коли з'являється Едіт, Фльоренс підбігає попрощатись з нею.

Невже ж Едіті холодно, що вона тремтить? Може єсть щось неприродне та хворобливе в дотику Фльоренси, що примушує цю гордовиту красуню здригатися, ніби несила їй знести його? Хіба вона так поспішає, що, не спиняється. а тільки махає рукою та від'їжджає.

Коли стукіт коліс карети завмирає віддалік, місис Ск'ютон, переможена своїми матерніми почуваннями, падає в позі Клеопатри на софу й ронить кілька сльозин. Майор спитується потішити її, але вона нерозважна, і майор од'їжджає. Од'їжджає кузен Фінікс. Од'їжджає містер Каркер. Всі гості розходяться. Лишившись сама, знеможена хвилюванням Клеопатра засипає.

Хвилюються й на кухні. Там утратили свідомість часу й певні, що тепер щонайменше десята вечора, тоді як насправжки нема ще й третьої дня. Товариство посіло дивне почуття провини. Вони вважають один одного за своїх співників у якомусь лихому вчинку й намагаються уникати один одного. За театр нема вже й мови. Коло восьмої вечора всі страшенно серйозні та похмурі, і містер Перч, що прийшов з Сіті в чудовому гуморі й мав намір весело перебути час, вкрай здивований непривітним прийомом, і, замість бенкетувати мусить одвозити свою дружину в кебі додому.

Заходить ніч. Фльоренс, попоходивши по всіх кімнатах і арно відремонтованого дому, шукає своєї спальні, яку дбайливістю Едіти опоряджено з найбільшою розкішшю та вигодами. Вона скидає своє пишне вбрання, одягає жалібну сукенку, що її носить на спомин про свого любого Поля, і сідає читати. Коло її ніг лежить Діоген, щулиться й кліпає очима. Та сьогодні Фльоренс не може читати. Будинок видається їй новим і чужим. Вона чує в нім якісь дивні звуки. Якось тїнь лягає їй на серці. Вона не знає — чому, й що то за тїнь; але їй важко. Фльоренс закриває книгу, а сердитий Діоген, взявши це за заклик, кладе їй на коліна свої лапи й третєся вухами об її руки. Фльоренс виразно бачить його недовгий час. Якийсь туман повстає між ними, і в тому тумані мерехтять образи її померлої матері та померлого брата. Може і Вальтер, безталанний мандрівник... О, де він, бідний хлопець?

Майор не знає того — це вже, напевне — та й не цікавиться Вальтером. Задихаючися й проспавши цілий день, майор пізно пообідав у клубі, сидить тепер над своєю пінтою вина і розповідає скромному молодому чоловікові за

сусіднім столом силу анекдотів про Бегстока, сер, на весіллі Домбі і про збіса джентлмена всіма сторонами — лорда Фінікса, друга старого Джо. А кузен Фінікс, що давно мусив був уже спати, сидить натомість за картярським столом, куди його, на пеню йому самому, привели його свавільні ноги.

Ніч, наче велетень, впадає на церкву, укриває її від бруку до бані й панує там довгі, мовчазні години. Бліда зоря знову зазирає у вікна, потім поступається місцем дневі, дивиться як ніч тікає до склепу, жене її звідти й сама ховається поміж мертвих. Боязкі миші знову туляться одна до одної, коли грюкають двері, і місис Міф та містер Соундс знову вступають у коло свого життя, невриване як обручка. Знова триріжний капелюх і капелюх місис Міф стрічають коло дверей шлюбний поїзд. Знову цей чоловік бере цю жінку й ця жінка віддається за цього чоловіка під урочистою присягою.

«Ділити все горе й усі радощі, багатство і злидні, недуги й здоров'я; любитися й піклуватися один про одного доживоття».

Ці слова повторює й містер Каркер, в'їздячи верхи в місто, розтягаючи якнайширше свій рот і вибираючи чистіші вулиці.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ

ДЕРЕВ'ЯНИЙ МІЧМАН РОЗБИВАЄТЬСЯ В СКАЛОЧКИ

Чесний капітан Катл, просидівши кілька тижнів у своїй фортеці, не понехтував жадним запобіжним заходом проти появи ворога. Капітан казав собі, що теперішня його безпечність — занадто цілковита та дивна, щоб бути незмінною. Він знав, що коли стоїть на годині, то флюгер рідко не рухається довгий час, і він занадто добре був обізнаний з рішучою та безбоязкою вдачею місис Мек-Стінджер, щоб думати, ніби ця героїчна жінка відмовиться від наміру розшукати та полонити його. Капітан майже ніколи не виходив на вулицю, а коли й гуляв, то вибирав найтемніші закутки і неділями завжди сидів удома.

Не втрачаючи протє надії на спасіння й забезпечуючи собі, в найгіршому випадкові, зносини з зовнішнім світом, капітан поклав навчити деяких сигналів Роба-Мирошника, щоб той міг своєчасно попередити свого командира про наближення ворога. По довгім метикуванні капітан розв'язав справу на користь морської пісеньки «Гей, веселіш, веселіш!» Коли Роб-Мирошник навчився досконало висвистувати її, дуже задоволений капітан заходився давати йому дальші таємничі інструкції.

— Ну, тепер, тримайся цупко, хлопче! В разі мене заберуть...

— Заберуть, капітане? — згукнув Роб, широко розплющивши свої круглі очі.

— А! — з похмурим виглядом сказав капітан Катл, — якщо я колинебудь піду, обіцявши повернутися перед вечерею, і не повернуся, то за двадцять чотири години по моїм занику, хлопче, ти підеш на Брігську Площу і висвистуватимеш мелодію, якої я тебе навчив, біля мого колишнього порту. Тільки ж — розумієш? ти потрапиш туди не навмисне, а так ніби тебе занесено вітром чи течією. Якщо я відповім

тобі тою же піснею, то відчалюй, хлопче, і приходь знову за двадцять чотири години. Якщо я відповім іншою піснею, то лягай у дрейф і чекай на нові сигнали. Розумієш тепер?

— Я маю лягати в дрейф, тобто край дороги, капітане? — звідався Роб.

— Гарний з тебе юнга! — розсердився капітан, суворо глянувши на хлопця, — не знаєш найзвичайніших речей. Пройди туди трохи... і назад... ще раз... Зрозумів?

— Так, капітане, — сказав Роб.

— Гарзд, хлопче, — пом'якшав капітан. — То так і роби.

Щоб це виходило ще краще, капітан іноді ввечері, коли віконниці крамниці були вже зачинені, примушував хлопця повторити сцену, залишаючися з цією метою у вітальні, що правила за будинок місис Мек-Стінджер, і стежачи за своїм спільником крізь проверчену в дверях дірку. Роб-Мирошник складав іспита так блискуче, що капітан на ознаку свого задоволення дав йому різночасно сім шестипенсових монет. Кінець-кінцем він став почувати себе як людина, що зробила великі запаси та вжила всіх застережних заходів про чорний день.

Одного холодного осіннього вечора капітан Катл звелів затопити в коминку маленької вітальні, що тепер більше ніж будь-коли нагадувала каюту корабля. Дощ лив як відром, гудів вітер, і коли капітан піднявся на дах глянути на погоду, йому стало моторошно. Повернувшись обличчям до гострого вітру й стоячи під дощем, він дивився на важкі хмари, які мало не чіпляли покрівлі будинків, і надаремно шукав чогось, що могло би звеселити йому зір. Найближчий до нього пейзаж був не кращий. На різноманітних ящиках на чай та інших сиділи голуби Роба-Мирошника й туркотали так само сумно, як завивав вітер. Мічман з прозорою трубкою коло ока, колись видимого з вулиці, але віддавна вже вибитого каменюкою, під поривами вітру крутився й стогнав на своїому пруті. На синій капітановій куртці, немов крицеві іскри, блищали краплі холодного дощу. Він ледве тримався на ногах, змагаючися з північно-західнім вітром, і мало не впав з площадки на вулицю. Якщо Надія живе ще цього вечора, то вона, певне, залишилася вдома, — думав капітан, спускаючись з даху й притримуючи на голові свій глянсуватий капелюх. І з виглядом безнадії він увійшов до будинку шукати там тої Надії.

Сівши в своє крісло перед коминком, капітан глянув у вогонь. Її не було там, дарма що вогонь горів жарко. Він видобув гаманець та люльку й почав палити, гадаючи, що побачить її в жаринках або в клубах диму, який він випускав

з рота. Але й там не було ні порошинки Надії. Капітан спробував випити шклянку грогу, та на споді її вздрів лише журну правду й не наважився спорожнити її до дна. Раз чи два пройшов він по крамниці, шукаючи Надії серед інструментів. Але в усіх них бачив тільки картини розбиття корабля та морський глиб.

Вітер гудів, дощ порошав у зачинені віконниці крамниці. Капітан приніс дерев'яного мічмана, поставив його коло бюрка і, витираючи рукавом змокрілий мундир маленького офіцера, замислився. Скільки довгих років прожив цей мічман, не бачивши майже ніяких змін в екіпажі корабля, і скільки їх одбулося тепер протягом такого короткого часу! Маленьке товариство у вітальні розсипалося й розвіялось по всіх усядах. Не було кому слухати баляди про чарівну Пег, та й співати її не було кому, бо капітан почував, що за сучасних обставин він не наважився би співати. У кімнаті не було вже веселого обличчя Вальтера, — тут капітан на хвилинку яку підніс рукав до своїх очей; — перука та блискучі гудзики Соля Джілса існували лише в минулому. Річард Вітінгтон скрутив собі в'язи, і всі проекти, зв'язані з мічманом, без щогол і без керми носилися по просторах океану.

Поки капітан, обмірковуючи це все, зажурений стояв коло мічмана й полірував його почасті з почуття давньої симпатії, а почасті — несвідомо, хтось постукав у двері, змусивши здригнутися з переляку Роба-Мирошника. Хлопець на той час сидів на бюрку і, втуливши в капітана свої круглі очі, п'ятсот разів питався в себе, чи не вбив кого капітан, що його гризе сумління, і він увесь час ховається.

— Що це таке? — стиха промовив капітан Катл.

— Хтось стукає, капітане, — одповів Роб.

З засоромленим та провинним виглядом капітан навспинячки пішов до вітальні й зачинив по собі двері на ключ. Роб, одчинивши двері, мав розмовляти з одвідувачем з порогу, в разі то була б жінка. Виявилось, проте, що відвідувач був чоловічої статі. Отже Роб широко відчинив двері й пустив його в крамницю, куди той похопився ввійти, радий, що врятувався від зливи.

— Ну, і клопоту ж буде Бергесові й К°! — сказав одвідувач, співчутливо озираючи поверх плеча свої власні ноги, мокрі й забризкані болотом. — О, як здоров'я, містер Джілсе?

Це привітання заадресоване було капітанові, що виринув з вітальні, надзвичайно прозора й зовсім надаремно силкуючись удати ніби вийшов звідти цілком випадково.

— Спасибі, — за одним заходом, не переводячи духу, —

вів далі той же таки джентлмен. — Я почуваю себе дуже добре. Вельми вам вдячний. Мое ім'я — Тутс; містер Тутс.

Капітан пригадав, що бачив цього молодого джентлмена на вінчанні, і вклонився. Містер Тутс одповів сміхом і, як завжди важко дихаючи та ніяковіючи, довгий час ручкався з капітаном, а тоді напався на Роба-Мирошника і, через брак кращих можливостей, стискував йому руку в найбільш сердешний та дружній спосіб.

— Слухайте! Я хотів би сказати вам два слова, містер Джілсе, прошу, — сказав нарешті Тутс з надзвичайною для нього сміливістю. — Міс-Д. О. М... знаєте?

Капітан з неменшою поважністю та таємничістю показав своїм гачком на маленьку вітальню, куди містер Тутс і пішов слідом за ним.

— О! перепрошую, — промовив містер Тутс, сидячи на-впроти коминка на стільці, поставленім для нього капітаном, і дивлячись просто в обличчя останньому. — Ви може, знаєте часом Курча, містер Джілсе?

— Курча? — перепитав капітан.

— Бойове Курча, — додав містер Тутс.

Капітан похитав головою, і містер Тутс пояснив йому, що згадана людина — славетна особа, яка відкрила славою себе й свою батьківщину, перемигши Нобі Шропшайра Першого. Ця інформація проте, здавалося, не дуже просвітила капітана.

— Він коло дверей, на вулиці, — сказав містер Тутс. — Та це маловажно. Може він і не дуже змокне.

— Я можу запросити його сюди, — запропонував капітан.

— Гаразд, — захихотів містер Тутс, — я буду радий, якщо ви дозволите йому посидіти в крамниці разом із вашим хлопцем. Він бо, знаєте, легко застуджується, а вогкість погано відбивається на його моці. Я сам покличу його, містер Джілсе.

З цими словами містер Тутс підійшов до дверей крамниці й видав у ніч якийсь дивний посвист, що породив стоїчного джентлмена в білому волохатому пальті та в капелюсі з пласкими крисами, з гір'явою головою, перебитим носом і з чималими клаптями неродючих, лисих ґрунтів за кожним вухом.

— Сідайте, Курча, — сказав містер Тутс.

Лагідне Курча виплюнуло килька соломинок, якими воно частувало себе, і взяло в рот свіжу порцію їх з запасу, що був у нього в руці.

— А чи нема тут хоч краплі чого підгонистого? — мимо-

хідь спитало Курча. — Цієї ночі тече як з-під опусту, і людини, що живе своїм трудом, доводиться таки важко.

Капітан Катл наляв шклянку рому, і Курча, відкинувши назад голову, спорожнило її, запропонувавши коротенько: «До нас!» Після того капітан з містером Тутсом повернулись до вітальні й сіли просто коминка.

— Містер Джілсе, — почав був містер Тутс.

— Заждіть, — сказав капітан. — Мое прізвище Катл.

Містер Тутс мав дуже сконфужений вигляд, а капітан урочисто закінчував:

— Зовуть мене капітан Катл; Англія — моя батьківщина; а оце — моя оселя, нехай благословенне буде ім'я Іова, — сказав капітан, — покликаючись на цей авторитет.

— О! То я значить, не можу бачити містера Джілса? — спитав містер Тутс, — Через те...

— Якби ви могли побачити Соля Джілса, молодий чоловіче, — урочистим тоном сказав капітан і поклав свою важучу руку на коліно Тутсове, — старого Соля... на ваші власні очі... сидячи так, як ви сидите, то ви були б мені любіші ніж ходовий вітер для корабля під час штилю. Але ви не можете бачити Соля Джілса. А чому не можете ви бачити Соля Джілса? — повторив капітан, з обличчя містера Тутса спостерігши, що справив велике вражіння на мозок цього джентлмена. — Бо він — незримий.

В своїм хвилюванні містер Тутс ледве не сказав, що це маловажно, але спромігся поправитися й промовив: «Боже милій!»

— Цей чоловік, — сказав капітан, — листом просив мене жити тут. Але дарма що ми з ним були майже як побратими, я знаю про те, куди він пішов і чому він пішов, не більше як ви. Може то він подався шукати свого небожа, а може він і не сповна розуму. Одного дня, на світанку, він кинувся через борт, не сплеснувши й не залишивши по собі ні жмурки. Я шукав цього чоловіка скрізь, але відтоді не бачив і не чув про нього нічого.

— Але ж, міс Домбі не знає... — почав був містер Тутс.

— А навіщо, спитаю я вас, як людину з серцем, — стихив голос капітан Катл, — знати їй про це? Навіщо сповіщати її про це, доки не всі надії ще втрачено? Вона, це миле створіння, ставилась до старого Соля з такою ніжністю, з такою пошаною, з такою... та що казати! Ви ж її знаєте.

— Сподіваюся, — захихотів містер Тутс, і все обличчя йому стало червоне.

— І ви прийшли сюди з її доручення.

— Я думаю, — захихотів містер Тутс.

— Тоді, мушу зауважити, ви знаєте янгола й маєте доручення від янгола, — сказав капітан.

Містер Тутс зараз же схопив капітанову руку й попросив зробити йому честь заприятелювати з ним.

— Свідчуся честю, — серйозним тоном сказав містер Тутс, — я був би вельми вдячний вам, якби ви поліпшили коло моїх знайомих. Мені дуже хочеться ближче познайомитись з вами, капітане. Мені, справді, бракує друга. За часів Блімберів мав я друга — маленького Домбі. Мав би його й дотепер, якби він був живий. Курча, — сумно прошепотів містер Тутс, — чудова... незвичайна деякими сторонами людина... може, найспритніша в світі... нема вдара, якого він не відбив би... так усі кажуть... я не знаю... та він усе ж таки не те. А вона і дійсно янгол, капітане. Якщо десь і є янгол, то це — міс Домбі. Це те, що я казав завжди. Ні, справді, — мовив містер Тутс, — я буду дуже вдячний вам, якщо ви підтримуватимете знайомість зі мною.

Капітан увічливо вислухав цю пропозицію, але не прийняв її відразу, а обмежився тим, що сказав «Ага, хлопче! Побачимо, побачимо», і нагадавши містерові Тутсу безпосередню мету його прибуття, спитав, чому завдячує він честь цієї візити.

— Ну, річ у тім, — одповів містер Тутс, — що я тільки но був у молодій жінки. Не в міс Домбі, а в Сюзани, знаєте?

Капітан притакнув головою з таким виразом на виду, який показував, що він серйозно поважає цю молоду особу.

— І я розповів вам, як це сталося, — сказав містер Тутс. — Ви знаєте я інколи відвідую міс Домбі. Я не ходжу туди, знаєте, спеціально, але мені часто доводиться бувати поблизу; і коли я буваю поблизу... ну, я й заходжу.

— Річ природна, — погодився капітан.

— Так. Був я там і сьогодні вдень. Слово чести, я не знаю, чи можна ж уявити собі, який янгол була сьогодні міс Домбі.

Капітан, хитнувши головою, показав, що, може кому іншому то було і не легко; та тільки не йому.

— Коли я виходив од неї, — сказав містер Тутс, — та молоді особа несподівано затигла мене до хижки.

Одну мить капітан, здавалося, хотів заперечувати це твердження і, відхилившись на спинку стільця, глянув на містера Тутса неймовірним, якщо не загрозливим оком.

— Де вона витягла газету, — вів далі містер Тутс, — і пояснила, що цілий день ховала її від міс Домбі, бо там було щось про когось, кого знала вона з Домбі. А тоді вона прочитала мені те місце. Ну, а тоді вона сказала... Хвилинку... а що ж вона сказала?

Намагаючись з'осередити на цім питанні всі свої розумові здібності, містер Тутс якось випадком глянув на похмуре обличчя капітанове і так збентежився, що майже безнадійно втратив нитку розмови.

— О! — промовив він по довгим міркуванні. — Ага! Так. Вона, сказала, сподівається, що, може, це ще й не так. А що вона не може вийти з дому, не збудивши проти себе підозри в міс Домбі, то я маю піти до містера Соломона Джілса — інструментального майстра на цій вулиці, родича того — і спитати, чи вірить він цьому та чи не чув чого в Сіті. Вона казала, що коли він нічого не пояснить, то пояснить, безперечно, капітан Катл. До речі, — згукнув містер Тутс, немов у голові йому майнула якась блискуча думка. — Ви знаєте?

Капітан глянув на газету в руках містера Тутса. Йому забило дух.

— Ну, — закінчив містер Тутс. — Завітав я до вас трохи пізно тому, що спершу їздив до Фінчлі по якусь незвичайну траву, що росте там, для птиці міс Домбі. Але звідти я прийшов просто сюди. Ви, я думаю, бачили вже газету.

Капітан, що стерігся читати газети, щоб не знайти там об'яви, вміщеної від місіс Мек-Стінджер, похитав головою.

— Може я прочитаю вам це місце! — запропонував містер Тутс.

Капітан кивом голови дав згоду, і містер Тутс прочитав таке з відділу «морепоплавні справи».

«Саусгемптон. Барк Діфайенс, під командою Генрі Джемса, прибувши сьогодні сюди з вантажем кави, цукру та рому, сповіщає, що під час штилю за шість день путі до Ямайки на... на такій от широті, ви знаєте, — містер Тутс дивився на цифри й безнадійно змагався з ними.

— Так, — скрикнув капітан, стукнувши кулаком у стіл. — Вперед, хлопче!

— Широті, — повторив містер Тутс, перелякано глянувши на капітана, — і такій-от довготі, дозорець, за пів години до заходу сонця, помітив уламки судна на відстані коло милі від них. Година була тиха, барк стояв на місці, і щоб роздивитися ближче, відряджено шлюпку. Виявлено, що то було англійське судно, місткістю близько п'ятисот тонн і на кормі збереглися ще досить чітко літери «Син та С...» На уламках не знайдено жадного трупу. В корабельному щоденнику Діфайенса зазначено, що вночі знявся вітер, і більше вони розбитого судна не бачили. Тепер доля «Сина та Спадкоємця», що йшов з Лондону до Барбадосу, не викликає вже ніякого сумніву. Судно загинуло під час остан-

нього шторму, і ніхто з тих, що були на борту в його, не врятувалися.

Капітан Катл, як і всі люди, доки його не вразив смертельний удар, і сам не знав, скільки надії жевріло ще в нім. Поки йому читали замітку, і хвилину чи дві по тому, він, наче загіпнозований, пильно дивився на містера Тутса, а тоді раптом підвівся, наклав на голову свій глянсуватий капелюх що його він на честь гостя поклав на стіл, повернувся спиною й схилився на каминкову дошку.

— О, слово чести, — скрикнув містер Тутс, що несподіване горе капітанове вкрай зворушило його ніжне серце, — цей світ — найнещасніша штука: завжди хтось помирає, або робить якісь незручності. Знав би я це, я не прагнув би так уступити до володіння моїми статками. Ніколи не бачив я такого світу. Він ще гірший, як у Блімберів.

Капітан Катл, не змінючи пози, знаком попросив містера Тутса не звертати на нього уваги, і стояв коло коминку, насунувши до самих вух глянсуватий капелюх й затуливши обличчя своїми брунатними руками.

— Вал-ре, дорогий парубче, прощай! — казав капітан. — Вал-ре, дитино моя, мій хлопчику, мій мушино, я кохав тебе! Він не був мені син, — казав капітан, втупивши очі у вогонь, — але, втративши Вал-ра, я відчуваю майже те, що відчував би і його батько. А чому? Тому, що це не одна втрата, а дванадцятко їх. Де той маленький школяр з рожевим обличчям і кучерявим волоссям, який щотижня приходив сюди до вітальні, веселий, як горобчик? Потоп разом із Вал-ром. Де той свіжий, невтомний юнак, що спалахував і червонів, коли ми згадували за його любу, так що приємно було дивитися? Потоп разом із Вал-ром. Де те вогненне серце мушини, що не міг і хвилини бачити стурбованого старого й не шкодував нічого, аби заспокоїти його? Потоп разом із Вал-ром. Вал-р був не один. Було дванадцятко Вал-рів, яких я знав, любив і обіймав, коли він од'їздив.

Містер Тутс сидів мовчки, згортаючи та розгортаючи на своїх колінах газету, немов намагався зробити її якнайменшою.

— А, Соле Джілсе, — мовив капітан, дивлячись у вогонь, — бідний старий Соле, що не має вже небожа! Куди ти заподівся? Він доручив мені доглядати тебе. Його останні слова були: «пильнуйте мого дядька». Що сталося з тобою, Соле, відтоді як ти пішов, попрощавшись з Недом Катлем? І що можу я відповісти, коли він гляне вниз і зажадає від мене звіта про тебе? Соле Джілсе, Соле Джілсе! — похитав головою капітан. — Подумати тільки, що ти одержиш цю

газету далеко від дому і біля тебе не буде нікого, хто знав би Вал-ра і міг би перекинутися з тобою словом про нього.

Випустивши важке зідхання, капітан повернувся до містера Тутса і тільки тоді помітив присутність цього джентлмена.

— Мусите чесно сказати молодій жінці, хлопче, що ця фатальна звістка — занадто вірна, — сказав капітан. — Вони, бачте, не вигадують. Це записано в корабельному щоденнику, а корабельний щоденник — найправдивіша книга, яку може писати людина. Завтра ранком я піду розпитаюся сам, але нічого гарного з того не буде. Якщо ви завітаєте до мене по обіді, знатимете, про що я дізнався, але скажіть молодій жінці в ім'я капітана Катля, що все скінчено. Скінчено! — І капітан, скинувши гачком свій глянсуватий капелюх, витяг з нього хусточку, витер нею своє волосся і з байдужністю безнадії кинув її туди знову.

— О, я страшенно сумую, запевняю вас, — мовив містер Тутс. — Слово чести, сумую, дарма що не знав його. Міс Домбі, ви думаєте, буде дуже вражена, капітане Джілсе?.. тобто містер Катле.

— Як то так, боже мій? — відповів капітан, дивуючи з наївності містера Тутса. — Та вона ж була не вища від цього, коли вони любилися вже, як два голуби.

— Невже? — сказав містер Тутс, і обличчя йому помітно втяглося.

— Вони були зроблені один для одного, — похмуро промовив капітан. — Але що це тепер значить!

— Слово чести, — скрикнув містер Тутс, мішаючи регіт з плачем, — тепер я сумую ще більше. Знаєте, капітане Катле, я... я буквально обожаю міс Домбі. Мене поранено просто в серце, — поклик, що супроводив признання безталанного Тутса, свідчив за його палкі почуття. — Та чого було б варте моє обожнювання, якби мені не завдавали туги її прикрості, від чого б вони не походили. Мое кохання, знаєте, не себелюбне, — промовив містер Тутс, що просякся довір'ям до капітана, бувши свідком його чулості: — Я вже такий, капітане Джілсе. І якби задля міс Домбі мене поточили або скинули з шостого поверху, я вважав би це за найбільше щастя для себе.

Все це містер Тутс казав, стихивши голос, щоб його не чуло Курча, що забороняло йому будь-які хвилювання. Зусилля, які він робив, стримуючи себе, споеднані з його палкими почуттями, примусили містера Тутса почервоніти до кінчиків вух.

Ця некорислива любов так розчулила добрячого капітана

Катля, що він на втіху поляскав юнака по спині й порадив підбадьоритися.

— Спасибі, капітане Джілсе, — подякував містер Тутс. — Ви вельми люб'язні, і я надто відчуваю це тепер, знаючи, яке у вас горе. Дуже, дуже, вдячний. Я казав уже, що мені бракує друга, і я був би дуже радий сприятелитися з вами. Хоч я, здається, і дуже здоровий на вигляд, але ви не уявляєте собі, яка я нещаслива тварина. Дурні люди, знаєте, бачивши мене за Курчам, та й такі видатні особи, як він сам, думають, що я щасливий, але життя моє гірке. Я страждаю через міс Домбі, капітан Джілсе. Я не можу їсти. Мене не розважає мій кравець. Я часто плачу, коли буваю сам. Запевняю вас, я з радістю повернуся сюди завтра і ще п'ятдесят разів.

З цими словами містер Тутс стиснув руку капітанові, і силкуючись не виявити слідів свого хвилювання перед бачучим оком Курчати, вийшов на кухню до цього славетного джентлмена. Курча, що ревниво охороняв свій авторитет, доволі непохвально дивився, як капітан прощався з містером Тутсом. Проте, не виявивши свого незадоволення в інший спосіб, він покинув капітана в пригніченому настрої, а Роба-Мирошника — щасливого тим, що протягом пів години мав нагоду спостерігати зблизька переможця Нобі Шропшайра Першого.

Довгий ще час по тому, як Роб заснув під бюрком, капітан сидів перед коминком. І довгий ще час по тому, як у коминку не було вже й жаринки, дивився він на ґрати, і смутні думки снувалися йому в голові на згадку про Вальтера та старого Соля. В своїй штормовій кімнаті він теж не знайшов одпочинку і встав ранком, зовсім не відсвіжившись.

Скоро контори в Сіті почали працювати, капітан подався до торговельного дому Домбі й Син. Цього дня вікно в крамниці мічмана не відчинялося. Роб-Мирошник з наказу капітана не відчиняв навіть віконниць. В крамниці, здавалося, лежав покійник.

Сталося так, що коли містер Каркер увіходив до контори, капітан Катл наближався до її дверей. Мовчки відповівши на привітання управителя, капітан Катл наважився слідом за ним уступити до його кабінету.

— Ну, капітане Катле, — мовив містер Каркер, стаючи на своє звичайне місце коло коминка й не скидаючи капелюха, — справа — кепська.

— Ви одержали відомості про те, що було надруковано вчора в газеті, сер? — спитав капітан.

— Так, — ствердив містер Каркер, — одержали. Це — достеменна правда. Підприємці зазнали чималих втрат. Нам дуже неприємно. Та нічого не вдієш. Таке життя.

Містер Каркер цизориком лагодив свої нігті і, усміхаючись, дивився на капітана, що стояв коло дверей.

— Я надзвичайно жалкую за молодим Геєм, — сказав Каркер, — і за екіпажем. Мені відомо, що серед них були найкращі з наших людей. Так буває завжди. І в багатьох була родина. Єдина втіха в тім, що бідний Геї не мав родини, капітане Катле.

Капітан тер собі підборіддя й дивився на управителя. Той глянув на нерозпечатані листи на бюрку й узяв газету.

— Чи не можу я зробити чого для вас, капітане? — спитав він, посміхаючись і красномовно дивлячись на двері.

— Я хотів би, щоб ви довели до ладу мої думки або зробили щось подібне, — відповів капітан.

— Ну! — згукнув управитель. — А ще чого? Мушу потурбувати вас, капітане Катле, попросивши поспішати. У мене багато роботи.

— Слушайте, сер, — сказав капітан, поступаючись на крок, — перед тим, як мій друг Вал-р вирушив у цю злоповісну подорож...

— Ну, ну, капітане Катле, — перебив його, посміхаючися, управитель, — не кажіть у такий спосіб про злоповісні подорожі. Тут ми з цими злоповісними подорожами нічого не можемо зробити. Ви, певне, забагато хильнули сьогодні, капітане, і забули, що прикрі випадки трапляються і на морі, і на суходолі. Ви не такий хворий, щоб думати, ніби молодий... як його там... загинув од урагану, приготованого для нього в нашій конторі. Фі, капітане! При таких недугах найкращі ліки, то — сон і вода з содою.

— Слушайте, хлопче, — сказав капітан. — Ви проти мене майже хлопець, і я не буду перепрошати за слово, яке випадком мені вихопилось. Якщо ви можете жартувати за таких обставин, то ви, значить, не джентлмен, за якого я вас уважав. А якщо ви не джентлмен, яким мені здавалося, то не дивно, що я почуваю себе не гаразд. А тепер ось що, містер Каркере. Перед своїм од'їздом бідний хлопець казав мені, що їде не для власної втіхи або для підвищення на службі, і що добре знає це. Я додержував думки, що його покривджено, і сказав йому про це. Згодом я приходив сюди, коли вашого головного не було, щоб цілком увічливо поставити вам одне-два запитання й заспокоїти своє сумління. На мої запитання ви відповідали відверто. Тепер, коли все вже скінчено й запобігти лихові не можна — ви людина

вчена, сами знайдете це місце й занотуєте його — я хотів би знати, чи не допустився я помилки? Може мені треба було переказати старому те, що говорив Вал-р, і не ховатися з тим, що відплив він до Барбадосу за противного вітру? Містер Каркере, — мовив наївний капітан, — коли я був тут востаннє, ми розмовляли з вами дуже приязно. Якщо я був трохи непривітний сьогодні ранком, то це через бідного хлопця. А коли які слова мої образили вас, то мене звуть капітан Катл, і я прошу дарувати їх.

— Капітане Катле, — з усією можливою гречністю сказав управитель, — мушу попросити вас зробити мені одну люб'язність.

— Яку, прошу, сер? — спитав капітан.

— Ласкаво забиратися звідси, — відповів управитель, простягаючи руку, — і перенести ваш жаргон кудись інде.

Кожна зморшка на виду капітановім зблідла з несподіванки та обурення, і навіть червона смужка на лобі зблякла, як веселка серед густих хмар.

— Ось що я скажу вам, капітане Катле, — управитель похитав перед ним вказним пальцем, показав усі свої зуби, але посміхався ще привітно. — Я був занадто м'який з вами, коли ви приходили сюди. Ви належите до категорії хитрих і зухвалих людей. Аби вашого... як його там... не вигнали з посади з головою та з ногами, я зносив вас, любий капітане, але тільки раз і раз назавжди. А тепер ідіть собі, приятелю!

Капітан прикипів на місці й заціпенів.

— Ідіть собі, — добродушно повторив управитель, підсовуючи руку під полу фрака й випростуючись. — Ідіть собі, як людина розважлива, і не примушуйте мене виганяти вас або вживати якого іншого насильства. Якби тут був містер Домбі, то ви, мабуть, розпрощалися би з ним у ганебніший спосіб, капітане. А я кажу тільки: ідіть собі!

Поклавши свою важучу руку на груди, немов щоб йому легше було звести дух, капітан оглянув містера Каркера з голови до п'ят і перебіг очима по маленькому кабінеті, немов не досить виразно розумів, де він і в чийому товаристві.

— Ви — підступник, капітане Катле, — провадив далі Каркер з невимушеністю та щирістю світської людини, що надто добре знає світ і не смутиться викривши зраду, ще й таку, яка його безпосередньо не зачіпає, — та не настільки, щоб вас не можна було викрити. Ні ви, ні ваш одсутній приятель. А що зробили ви з вашим одсутнім приятелем? Га, капітане?

Капітан знову поклав руку на груди, знову глибоко зідхнув і порадив собі, що правда пошепки, «триматися цупко!».

— Обидва ви вчиняєте гарненькі маленькі змови, влаштовуєте гарненькі, маленькі наради, призначаєте гарненькі, маленькі побачення й приймаєте гарненьких, маленьких сдвідувачок; га, капітане? — казав Каркер, дивлячись на нього згори вниз, але не показуючи своїх зубів. — Проте це вже — зухвальство приходить сюди по тому. Ви не досить обережні. Ви — змовники та передержанці — повинні краще знатись на цих справах. Чи зробите ви мені ласку піти звідси?

— Слухайте, хлопче, — голос капітана тремтів, а важучий кулак його якимось дивно движів, — я маю сказати вам багато слів, та не знаю, куди вони в мене заподілися. Мій молодий друг Вал-р для мене потоп тільки вчора вночі, і, як бачите, я тепер не сповна розуму. Але ми з вами зустрінемося ще, хлопче, — мовив капітан, підносячи вгору свій гачок, — якщо будемо живі.

— Це буде нерозважливо з вашого боку, приятелю, — з тою же щирістю відповів управитель. — Будьте бо певні, застерігаю вас, що я вас викрию і виявлю. Я зовсім не збираюся бути моральніший, ніж мої сусіди, любий мій капітане, але доки в мене єсть вуха та очі, я не дозволю зловживати довір'я цієї фірми або когонебудь з господарів її. На все краще! — сказав містер Каркер, кивнувши головою.

Капітан Катл, пильно дивлячись на нього (містер Каркер не менш пильно дивився на капітана), пішов з кімнати, залишивши управителя коло коминка такого ж спокійного та веселого, ніби на душі його було не більше плям, ніж на його чистій білизні чи ніжній шкірі.

Проходячи бухгалтерію, капітан глянув на бюрко, за яким, він знав, сидів завжди Вальтер. Тепер там сидів інший молодий чоловік з обличчям майже таким же свіжим та повним надії, як було у Вальтера того дня, коли вони в маленькій вітальні попивали передостанню пляшку старої мадери. Ця схожість пішла на добре капітанові. Вона зменшила його гнів й викликала з очей його сльози.

Повернувшись до дерев'яного мічмана, капітан сів у найтемніший куток крамниці. Обурення, хоч яке було воно велике, не могло переважити його горя. Йому здавалося, що гнів лише ображає пам'ять покійного, і що перед лицем смерті він мусить поступатися місцем і відступити. Всі живі брехуни та злодії були ніщо проти одного чесного померлого друга капітанового.

Єдине здавалось йому тоді цілком ясним, опріч утрати

Вальтера: разом із хлопцем потоп для нього майже цілий світ. Ці сумні міркування не завадили проте капітанові згадати про потребу якнайпрстойніш ушанувати пам'ять Вальтера. Підвівшись сам і примусивши підвестись Роба-Мирошника (той в неприродній сутині знову тяжко заснув), капітан розпустив вітрила і, з своїм помічником на п'ятах і з ключем од парадних дверей у кишені, поплив до крамниці готового одягу, де й купив два жалібні костюми: один, завузький — для Роба, і другий заширокий — для себе.

У такому зміненому вигляді капітан прийняв містера Тутса.

— Ну, хлопче, — сказав він, — на нещастя я можу лише ствердити ці прикрі новини. Скажіть молодій жінці, щоб вона обережно повідомила про це свою пані, і щоб обидві вони ніколи не згадували за мене. Зверніть на це особливу увагу. Щодо мене, то я думатиму про них, коли настане бурхлива ніч, і море котитиме цілі гори. Так пише доктор Вотс. Знайдете це місце — відзначте його.

Одрочивши до слухної нагоди розгляд пропозиції містера Тутса про приятелювання, капітан пустив молодого чоловіка. Настрій капітана цього дня так підупав, що він не вживав ніяких заходів проти несподіваної появи місис Мек-Стінджер і оддався на призволяще долі. Ввечері, проте, трохи повеселішавши, він багато розповідав про Вальтера Робові-Мирошнику, неправильно тлумачачи увагу останнього. Роб не червонів од похвал капітанових, удавав, що плаче, слухаючи його оповідання, і, як справжній молодий шпигун, запам'ятав кожне слово.

Коли Роб пішов спати, капітан підрізав гніт у свічці, наклав на ніс окуляри — він визнав за потрібне носити окуляри, скоро почав торгувати інструментами, дарма що мав очі, як у шуліки — і розгорнув молитовник на тому місці, де була погребна меса. Повільно проказуючи молитви й час од часу спиняючися, щоб витерти сльози, простодушний, вірний капітан ховав тіло Вальтерове в морських глибинах.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

КОНТРАСТИ

Звернімо тепер наші очі на два будинки, дуже далекі один від одного, дарма що обидва вони містяться в околицях великого міста Лондона.

Перший лежить в зеленій, лісистій місцевості, біля Норвуда. Він — не палац і не пнеться бути ним, але він гарно розташований і зі смаком опоряджений. М'який, ніжний муріжок; квітник; купки дерев, серед яких не бракує чепурних ясенів та крилатих верб; теплиця; сільська веранда з стелюхами, що в'ються круг колон; невеличкі, але в добрім порядку надвірні будівлі — все це свідчить за елегантний комфорт усередині, гідний може й палаца. І справді, в будинку панують розкіш і смак. Багаті, надзвичайно влучно добрані фарби беруть на себе очі і на меблях, що розмірами та формою напрочуд добре пасують до маленьких кімнат; і на шпалерах; і на килимах; і на кольорових шибках вікон та дверей. На стінах висить кілька коштовних картин та гравюр. На оригінальних полицях та етажерках стоїть багато книжок. По столах, там і тут, порозкидувано різні ігри — фантастичні шахи, кості, карти, більярди.

А втім, в цій пишноті, серед усіх цих вигод, у повітрі почувається щось недобре. Чи не тому це, що килими та канапи — зам'які, і ті, хто ходять та одпочивають по них і на них, роблять це немов крадькома? Чи не тому це, що картини й гравюри — присвячені не великим мислям та подіям і не виображають мальовничої природи, а показують самі форми та барви і нічого більше? Чи не тому це, що зміст книжок у розкішних палітурках збігається з характером картин і гравюр? Чи не тому це, що з-під цієї довшої красивости визирає удавана покірливість, така ж фалшива, як і обличчя на портреті, що оригінал його під цей час сидить під ним у кріслі й снідає? А, може, тому,

що господар усього цього, з кожним подихом випромінює якусь частку самого себе й надає своїх рис усім наокожним речам?

То містер Каркер сидить у кріслі. Розкішна папуга в багатій клітці на столі дзьобає ґрати, дереться вгору, спускається вниз, хитається в своїй в'язниці й розхитує її, випускаючи пронизливі крики. Та містер Каркер не звертає уваги на птицю, а, посміхаючися, дивиться на картину, що висить на стіні перед ним.

— Надзвичайна, випадкова схожість, — каже він.

Може, це — Юнона; може — дружина Потіфара, може — якась гордовита німфа — це залежить од того, як охрестив її продавець, пристосовуючися до вимог ринку. Це — постать жінки, надзвичайно вродливої, що, повернувши обличчя до глядача, згорда дивиться на нього.

Вона нагадує Едіт.

Містер Каркер кінчає снідати й робить жест у напрямі картини. Що це, загроза? Ні, але щось подібне до неї. Жест переможця? Ні, але він більше схожий на це. Глузливе привітання? Ні, але подібне й до нього. Він робить жест і підходить до ув'язненої птиці, яка на потіху господареві починає гойдатися в позолоченім кільці, що висить у клітці.

Другий будинок стоїть по інший бік Лондону, коло старого великого північного шляху, тепер майже покинутого, яким користаються лише поодинокі пішоходці. Це — маленький, мізерний будиночок, бідно й просто вмебльований, але дуже охайний. Помітно навіть деякі спроби прикрасити його, посадовивши звичайні квіти в маленькому садку й біля входу з вулиці. Він не в місті, та й не в селі. Місто пересягнуло через нього своїми велетенськими чоботами й однесло свої муровані стіни далеко вперед. Тут, між чоботами велетня, серед кількох високих димарів, що димують день і ніч, серед цегельень, серед торфовищ і стоїть цей другий будинок.

Та, що мешкає в нім, кинула колись перший будинок, кохаючи зацураного брата. Покинувши будинок, вона немов забрала з собою його доброго генія. Господар будинку не любить її відтоді, як вона — з невдячності, казав він — залишила його, але забути її не може. В садку, насадженим нею, куди він ніколи не ходить, ще й досі ростуть коштовні квіти, так ніби вона була тут учора.

Геріет Каркер змінилася відтоді, і на обличчі їй лягла тінь, темніша, ніж тінь часу — тінь журби та щоденного змагання зі злиднями. Вона все ще вродлива, але врода її спокійна і м'яка; врода, яку треба знайти, бо вона не може

появити себе, а якби й могла, то все однаково не появляла би.

Так. Ця тендітна, маленька постава, в бідному, але охайному вбранні, виявляє самі хатні стійності, що мають так мало спільного з загально-поширеним уявленням про героїзм та велич.

Ця тендітна, маленька постава спирається на молодого ще, але вже сивого виснаженого чоловіка. Вона, його сестра, єдина в цілому світі підійшла до нього, коли всі його ганьбили, подала йому свою руку і спокійно та рішуче повела його, повна надії, вибоїстою дорогою життя.

— Ще рано, Джоне. Чого це ти йдеш так рано сьогодні? — спитала вона.

— Тільки кількома хвилинами раніше, як звичайно, Геріет. Коли в мене єсть вільний час, я з охотою проходжу повз той будинок, де ми розлучилися з ним.

— Я хотіла би бачити або бути знайомою із ним.

— Так воно вийшло на краще, коли згадаєш за його долю.

— А втім я жалкувала б за ним не більше, ніж тепер. Хіба ж твій сум не мій? І, може, якби я знала його, тобі було б легше, бо ми могли би розмовляти про нього.

— Та хіба ж єсть радощі чи горе, які ти не поділяла б зі мною, сестро моя люба?

— Сподіваюся, що немає, Джоне, і що ти цього не думаєш.

— Але як могла б ти тоді бути ближчою мені, Геріет? — сказав її брат. — Мені здається, що ти знала його і поділяєш усі мої почуття.

Рукою, що лежала в його на плечі, вона оповила йому шию й промовила, трохи вагаючися:

— Ні, не зовсім.

— Правда, правда, — погодився він. — Ти, я знаю, гадаєш, що я не зробив би йому ніякої шкоди, дозволивши собі ближче познайомитися з ним.

— Гадаю! Я певна, що так.

— Небо знає, як хотів я цього, — сумно похитав він головою, — але я не міг наражати на небезпеку його репутацію, приятелюючи з ним. Поділяєш ти, чи ні, мої погляди?..

— Не поділяю, — спокійним тоном перебила вона.

— А втім, це ж правда, Геріет; і я відчуваю полегшення, думаючи про те, що тоді так смутило мене. — Він перепинив журну розмову, посміхнувся й сказав «до побачення!»

— До побачення, любий Джоне. Ввечері на тім же місці

й того жє часу, як завжди, я зустрїну тебе, і ми вкупї повертатимемо додому. До побачення!

Любляче обличчя, що підвелося для поцілунку, було його дїм, його життя, його світ і разом із тим воно було його кара і горе. В хмарах бо, якї подеколи перебігали по нїм — щоправда, то були прозорї, легкї хмарки навзаходї, — в її повсякчасній відданостї, в офіруванні нею своїх вигод, радощїв та сподїванок він бачив гїркї плоди свого злочину, зважди стиглї і свїжї.

Він двїчі чи тричі озирався, і кожен раз її миле обличчя наче світлом зогрївало йому серце, а коли він зник за закрутом дороги, на очах її забринїли сльози.

Та задумана постава її не довгий час байдикувала коло дверей. У неї були хатнї справи та буденнї обов'язки, і Герїет незабаром клопоталася в господї. Впорядкувавши та причепуївши все в будинку, вона з деяким острахом підрахувала свої невеликї грошевї запаси й пішла з дому купити найпотрїбнїше для столу, обмїрковуючи дорогою способи заощадити якнайбільше грошей.

За її відсутности, і коли вдома не було нікого, до садиби, дорогою іншою, як пішов брат, підїшов не молодий вже ставний джентлмен, з здоровою, рожевою церою, з веселим, добродушним обличчям. Брови йому були ще чорнї, а трохи сивини на голові ще більше підкреслювало їхнїй чорний колїр і вигїдно відтїняло його широке гарне чоло і чеснї очї.

Постукавши в дверї й-не дїставши відповідї, джентлмен сїв на лаву коло дверей і став чекати. Спритнї рухи його пальцїв, що ними він нїби пригравав собї на лавї, наспїваючи якусь мелодїю, виявляли в нїм музику. А задоволення, якого він зазнавав, наспїваючи вельми повільно та стиха, показувало, що це не абиякий фахївець.

Джентлмен усе ще мугикав свою пісеньку, повторюючи та відмїняючи її на тисячу способїв, коли повернулася Герїет. При її наближеннї він підвівся й скинув капелюха.

— Ви знову прийшли, сер, — запинаючись, мовила вона.

— Мав смїливїсть прийти, — відповїв джентлмен. — Чи можу я просити вас придїлити менї п'ять хвилин?

По хвилиннїм ваганнї, вона відчинила дверї й запросила його до малесенької вїтальнї. Джентлмен сїв, підсунув свій стїлець до столу й сказав голосом, що цїлком одповїдав його зовнїшностї, і з принадливою ширїстю в тонї:

— Мїс Герїет, вам нема чим пишатися. Минулого разу, коли я був у вас, ви сказали менї, що ви людина горда. Вибачте менї, але я дивився тодї на ваше обличчя, і воно

заперечувало ваші слова. Я дивлюся на нього знову, — він ніжним порухом поклав свою руку на її, — і воно заперечує їх ще більше.

Геріет сиділа збентежена та схвильована й не знаходила відповіді.

— Воно — свічадо правди, — сказав гість, — і доброти. Вибачте, що я вірю йому й повернувся сюди.

Тон, яким він говорив, не дозволяв убачати в його словах і тіні комплімента. Він був такий щирий, сердечний і поважний, що вона лише схилила голову, немов дякувала й признавала йому рацію.

— Різниця в наших літах і відвертість моїх намірів, — промовив джентлмен, — дають мені право, сподіваюся, говорити те, що я думаю. А думаю я те, що кажу. Ось чому ви бачите мене тут удруге.

— Єсть гордість, сер, — помовчавши трохи, сказала вона, — або те, що вважають за гордість, яка походить з свідомости своїх обов'язків. Хочу думати, що саме така гордість і в мене.

— Гордість за вас?

— За мене.

— А... перепрошаю, — спитав джентлмен, — і за вашого брата Джона?

— Я пишаюся його любов'ю до мене, — відповіла Геріет, пильно дивлячись на гостя й раптом змінюючись. Вона не стала менше спокійна чи менше стримана, але маніри її набули такої поважності, що навіть тремтіння голоса здавалося невід'ємною часткою її непохитності, — і пишаюся ним самим. Знаючи, з якихось дивних причин, його історію і розповідаючи її мені, коли ви були тут востаннє...

— Тільки, щоб збудити ваше довір'я, — перебив джентлмен. — Бога ради, не подумайте...

— Я певна, — відповіла вона, — ви поновили її в моїй пам'яті з благородною метою. Я абсолютно певна цього.

— Спасибі, — подякував джентлмен, стискаючи їй руку. — Ви визнаєте мені справедливість. Дуже вам удячний. Ви почали були казати, що я, знаючи історію Джона Каркера...

— Могли подумати, що я гордую, коли кажу, що пишаюся ним. Я, і справді, пишаюся. Ви знаєте, були часи, коли я не пишалася... не мала права пишатися, але ті часи минулися. Стільки років зневаги, мовчазна покута, щире каяття, жахливий жаль, муки, що їх завдає йому моя любов до нього! Він бо вважає це за жертву з мого боку; а я ж, бачить бог, нещасна лише через його горе. О, сер, бачивши

те, що я бачила, я благаю вас, ніколи не карати так, щоб ірпішний не міг одпокутувати своєї провини. Над нами є ще бог, який переінакшує серця.

— Ваш брат змінився цілком, — зі співчуттям у голосі мовив джентлмен. — Щодо цього, то в мене нема ніякого сумніву, запевняю вас.

— Він змінився тоді, як проступався, — сказала Геріет. — Тепер він змінився знову і став сам собою, пойміть мені віри, сер.

— А ми йдемо собі своїм шляхом день по день і не помічаємо тих змін, — одвідувач потер лоба рукою й почав задумано барабанити пальцями по столу. — Це все — метафізика. У нас нема вільного часу придивлятися до них. Нам, нарешті, бракує сміливости. Нас не вчили цього по школах та по коледжах. Ми ж страшенно невільні, — сказав джентлмен, пройшов до вікна та назад і сів незадоволений і збентежений. — Я певний, — джентлмен знову потер собі лоба й забарабанив по столу, — я маю всі підстави гадати, що то наше буденне, одноманітне життя примиряє нас з усім. Людина нічого не бачить, нічого не чує, нічого не знає, і це ж — факт. Ми живемо, беручи все, що існує, за належне і кінець-кінцем робимо все — і лихе, і гарне — цілком байдужно, просто з навички. На божій дорозі буди й залишаючися віч-на-віч зі своїм сумлінням, я відповідатиму лише за свої звички. «Звичка», скажу я. «Я був німий, глухий, сліпий, байдужний до мільйона речей, тільки через звичку». «Це — дуже по-діловому» відповідь сумління, «але це — не виправдання».

Джентлмен знову пройшов до вікна й назад, видимо, дуже хвилюючись і заспокоюючи себе в такий своєрідний спосіб.

— Міс Геріет, — сказав він, сідаючи знову, — я хотів би, щоб ви дозволили мені зробити вам послугу. Подивіться на мене. Я виглядаю, сподіваюся, як чесна людина, бо наміри мої чесні. Чи не так?

— Так, — посміхнулась вона.

— Я вірю кожному вашому слову, — сказав він. — Я докоряю собі за те, що я мусив був бачити й знати все, бачити й знати вас останні дванадцять років, а, проте, і не бачив, і не знав. Сам не знаю, як, але я — нікчемне створіння — був раб не лише своїх власних звичок, а й звичок інших. Та це — в минулому, а тепер дозвольте мені зробити щонебудь для вас. Я прошу цього, шануючи та поважаючи вас. Дозвольте ж мені стати вам у пригоді.

— У нас є все, сер.

— Ні, ні; не все, — відповів джентлмен. — Я думаю, не все. Існують ще деякі вигоди, що повинні були б прикрашати життя вам і йому і йому, — повторив він, сподіваючися справити глибше вражіння. — Я звик був думати, що йому, і справді, не бракує нічого, і що для нього все скінчено. Одне слово, я й не згадував більше за нього. Тепер я думаю інакше. Дозвольте мені зробити щонебудь для нього. Та й вам слід було б подбати про своє здоров'я. Задля нього, — делікатно додав гість, — бо, боюсь, воно у вас не в порядку.

— Я не знаю, хто ви такий, сер, — відповіла, глянувши на нього Геріет, — але я вам вельми вдячна. Я почуваю в усіх ваших словах саму щирість і приязнь до нас. Але ми живемо так уже не перший рік, і відібрати в мого брата хоч частину того, чим він став мені дорогий і що доводить його намір спокутувати його провини, значить позбавити нас утіхи на той останній час, за який ви допіру говорили. Мої сльози хай будуть вам кращою подякою, ніж мої слова. Вірте мені, прошу.

Джентлмен був зворушений і жестом батька, що пестить свою добродішну дитину, підніс до губ руку Геріети. Тільки в жесті тому було більше шанобливості.

— Якщо настане день, коли він, нехай почасти, здобуде своє колишне становище... — сказала Геріет.

— Здобуде! — скрикнув джентлмен. — Хіба ж можна покладати на це хоч яку надію? В чіх руках перебуває тепер можливість його реабілітації? Я не маю сумніву, що одною з причин ворожості до нього його брата був той скарб, якого він набув на ціле своє життя.

— Ви торкаєтеся питання, що його ми ніколи не знімаємо; навіть поміж себе, — сказала Геріет.

— Даруйте мені мою забутливість, — перепросив гість. — Я повинен був знати це. Забудьте, прошу, мою необачність. Але цей сумнів, свідчуся небом, це та ж таки моя звичка, — сказав джентлмен і з тою же безнадією знову потер собі лоба. Дозвольте мені, хоч я й чужа вам людина, попросити вас зробити мені дві послуги.

— Які? — спитала вона.

— Перша — якщо ви зміните ваше рішення, ви вважатимете мене за вашу правницю. Тоді вам стане відоме й моє ім'я, а тепер воно для вас непотрібне та й не промовить нічого.

— У нас так небагато друзів, — усміхнулась вона, — що мені нема чого вагатися. Це я обіцяю.

— Друге — щотижня, скажімо, у понеділок, о дев'ятій

рано, — знову звичка ділка, — сказав джентлмен, немов докоряючи собі самому, — дозволити мені проходити тут і бачити вас коло вікна чи коло дверей. Я не прошу дозволу завітати до вас, бо в цей час ваш брат не буває вдома. Я не намагаюся й говорити з вами. Я прошу тільки, для мого власного спокою, щоб ви дозволили мені бачити вас, пересвідчитись, що ви здорові, і нагадати вам про друга — підстаркуватого, сивого друга, на якого ви завжди можете покладатися.

Миле обличчя підвелось, щоб глянути на нього. Обіцянку дано.

— Як і тоді, я гадаю, ви нічого не казатимете про мою візиту Джону Каркерові, щоб не турбувати його тим, що я знаю його біографію, — промовив гість, прощаючися з такими повагою та співчуттям, що їх могло породити лише чисте, чуле серце, і ні в яким разі — не виховання.

Багато напівзабутих почувань збудили в душі сестри ці відвідини. Минуло вже стільки часу, як останній гість переступив поріг їхнього дому! Минуло вже стільки часу, як такий дружній голос бринів їй у вухах. Постава чужинця ще кілька годин тому, наче жива стояла перед очима в неї, і, шийочи біля вікна, вона все чула його слова.

Почережно то працюючи, то замислюючись, то старанно роблячи голкою, то впускаючи на коліна своє шитво, Геріет Каркер не помітила, як пролинув день. Чисте, ясне ранкове небо затьмарилося. Подував різкий вітер. Важко падав дощ, і далеко місто, оповите чорним туманом, щезнуло з очей.

Вона співчутливо поглядала на перехожих, що під цей час битим шляхом пленталися повз їхній будинок до Лондону. Шкутильгаючи з утоми, бідолашні з острахом дивилися на велетенське місто. Вони передчували, що їхні злидні будуть там лише краплею в морі, або піщинкою на березі; і, схиляючися перед негодою, вважали, що самі стихії проти них. День по дні проходили перед Геріетою такі мандрівники і, думала вона, всі в однім напрямку — до Лондона. Їх тягне туди якесь непоборне чарування. Величезне місто поглинає їх, і вони ніколи не повертаються. Пожива для шпиталів, кладовищ, в'язниць, ріки, пропасниці, божевілля, вад та гандж і смерти, всі вони потрапляють у пашу до чудовиська, що реве віддалік, і гинуть там.

Завивав холодний вітер, поросив дощ, похмуро супився день, коли Геріет, підвівши очі від роботи, побачила одного з цих перехожих, що наближався до будинку.

Жінку. Самотню жінку, років тридцяти, поставну, гарну, в злиденному вбранні. Грунти різних сільських шляхів —

чорноземля, глина, пісок — поналипали на її промоклий сірий плащ. На голові в неї не було капелюха. Тільки пошарпана хустка захищала від дощу її буйне чорне волосся. Рвачкий вітер майорів кінчиками тої хустки та пасмами волосся й засліплював її ними так, що жінці доводилося раз-у-раз спинятися й одхилити їх, щоб роздивлятися на дорогу.

Вона саме й робила це, коли її вздріла Геріет. Під волоссям, яке вона обіруч одкинула з свого засмаглого лоба, було вродливе обличчя. Та її воно цікавило, здавалося, не більше, як і погода, і вона не помічала навіть дощу, що падав їй на голову.

Все це разом із її злиденним виглядом та самотністю зворушило Геріет. Вона подумала про те, як жінка занепала й зледащіла морально та фізично; про її душу, зашкарублу та загрубілу, як і її тіло; про подарунки, що ними обдарував її творець і що їх вихор життя розвіяв, як буря розвіє тепер її волосся.

І подумавши про це, вона не відвернулася з огидою від жінки, як зробили би інші ніжні, чуйливі представниці її статі, а пожаліла бідолашну.

Її пропаша сестра пішла далі, намагаючися бачучими очима розітнути туман, що обгортав місто, і озираючись навкруги здивованим та розгубленим поглядом чужинця. Хоч хода її була смілива й енергійна, жінка все ж таки була стомлена і, повагавшись трохи, вона сіла на купу каміння, не шукаючи притулку від дощу й даючи йому на волю обливати її.

Жінка сиділа навпроти будинку, спершися головою на руки, і, знявши на мить очі, побачила Геріет.

Тої ж хвилини Геріет була вже поза дверима, і та — інша — підвівшись з каміння, повільним кроком і не з дуже миролюбним виглядом попрямувала до неї.

— Чого ж ви лишаєтесь під дощем? — лагідним тоном спитала Геріет.

— Бо в мене нема кращого пристановища, — була відповідь.

— Але поблизу єсть багато їх. Там, приміром, — вона показала на маленьку лаву, — вам буде краще, ніж тут. Я буду дуже рада, якщо ви зайдете до нас одпочити!

Жінка з подивом та недовір'ям, але без щонайменшої вдячності і, не підводячись, роззула черевик, щоб витрусити звідти порох та камінь. Нога її була вся в поразках і скривавлена.

Почувши крик жалю, що його випустила Геріет, жінка, згорда посміхаючись, глянула на неї.

— Та що таке поранена нога для такої, як я? — сказала жінка. — І що таке моя поранена нога для такої, як ви?

— Зайдіть помити її, — м'яко відповіла Геріет. — Я дам вам чим перев'язати вашу ногу.

Жінка схопила руку Геріети, притулила її до своїх очей і заплакала. То був не жіночий плач, а сльози суворого чоловіка, що соромиться своєї нестриманости. Груді її важко дихали; вона змагалася з собою. Очевидно, такі зворушення були незвичні для неї.

Жінка дозволила ввести себе в будинок, здавалося, більше з удячності, ніж з дбайливости за себе, помила та перев'язала свою рану. Тоді Геріет поставила перед нею мізерні залишки свого скромного сніданку, і поки та їла, запропонувала їй висушити коло вогню своє вбрання. Знову таки більше з удячності, ніж піклуючись про себе, вона сіла просто коминку, розв'язала хустку на голові і, спустивши на груди своє густе чорне волосся й утопивши очі в огонь, стала сушити його між долонями.

— Ви, напевне, думаете, що я була вродлива колись? — раптом спитала вона. — Гадаю, що була; навіть знаю це. Ось дивіться!

Жінка обіруч схопила своє волосся, немов хотіла викубти його, і тоді відкинула назад, ніби то було гадюччя.

— Ви не тутешня? — спитала Геріет.

— Не тутешня? — перепитала вона, спиняючись після кожного складу. — Так. Я не була тут десять чи дванадцять років. Там, де я жила, нема календаря. Десять чи дванадцять років. Я не впізнаю цієї місцевости. Вона страшенно змінилась відтоді, як я поїхала звідси.

— А ви були далеко?

— Дуже. Місяці і місяці їхати морем, а потім ще далі. Я була там, де живуть каторжани, — додала вона, глянувши просто в обличчя своїй бесідниці. — Я й сама була каторжна.

— Нехай небо допоможе й пробачить вам.

— А! Небо мені пробачить та допоможе! Якби люди допомогали нам трохи більше, то й бог, мабуть, раніше відпускав би наші провини, — брутально відповіла жінка.

Проте, миле обличчя Геріети та її ласкаві маніри, де не почувалося ніякого осуду, примусили жінку змінити тон, і вона сказала вже м'якше:

— Ми з вами, певне, одного віку. Якщо я й старша за вас, то хіба на рік чи два. О, подумайте тільки про це!

Вона зголила руки, наче зовнішніми формами бажала довести ступінь свого морального падіння, а потім спустила їх і похнюпилась.

— Нема нічого, чого ми не можемо сподіватись виправити, — відказала Геріет, — і ніколи не пізно позбутися своєї вади. Ви каєтеся?..

— Ні, — відповіла жінка, — не каюся. Я не можу каятись. Чого це я буду спокутувати мою провину, коли решта людей вільні? А хто ж відповідатиме за вчинені мені кривди?

Вона підвелася, знову зав'язала свою хустку й налагодилася одходити.

— Куди ви йдете? — спитала Геріет.

— Блукати, — відповіла та. — До Лондону.

— Чи єсть же у вас, де спинитися.

— Здається, у мене єсть мати. Вона така ж мати мені, як її халупа — дім, — гірким сміхом засміялася жінка.

— Візьміть це, — сказала Геріет, суючи їй в руку гроші. Спробуйте жити як годиться. Тут — дуже мало, але на який день воно позбавить вас зайвого клопоту.

— Ви одружені? — непевним голосом спитала жінка, беручи гроші.

— Ні, я живу з братом. Ми не можемо витратити багато. Інакше я дала би вам більше.

— Дозвольте поцілувати вас.

Не бачивши на виду Геріети ні зневаги, ні огидливости, жінка нахилилась до неї, прип'ялась губами до її щоки, ще раз притиснула до своїх очей її руку й пішла.

Пішла в темну ніч, назустріч ревучому вітрові та сікучому дощеві. Прискорюючи ходу, прямувала вона до вкритого туманом міста, де мерехтіли далекі вогні, і розкуйовжене чорне волосся та пошматована хустка тріпалися круг її сміливого обличчя.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

ЩЕ ОДНА МАТИ ТА ДОНЬКА

В похмурій, гидкій комірчині, скандзюбившись над багаттям, сиділа похмура, гидка стара жінка і дослухалася до шуму дощу та вітру. Цікавлячись більше вогнем, ніж погодою, вона рухалася лише тоді, як заблукані краплі падали, шиплячи, на жаринки. Це примушувало її підводити голову, звертати увагу на свистіння вітру та порошіння дощу. Та поволі голова їй хилилась чим раз нижче, вона знову занурювалась у думки, і гомін ночі здавався їй одното́нним хвилюванням моря, яке котить на берег свої хвилі.

В комірчині не було іншого світла, як те, що давало багаття. Час од часу тьмяно спалахуючи, немов око півсонного звіра, вогонь не виносив на явність жадної речі, яка потребувала би кращого освітлення. Купа старого лахміття, купа кісток, мізерне ліжко, два-три паламані стільця чи крісла, чорні стіни, почорніла стеля — ось і все, що показувало тремтяче полум'я. Стара жінка, кидаючи велетенську тінь на половину стіни та стелю, сиділа над кількома побитими цеглинами, що заступали ґрати для багаття, розкладеного на вогкім передкоминковім залізнім аркуші. Здавалось, вона чекала на сприятливий знак біля вівтаря якоїсь чаклівниці.

Якби Фльоренс була в комірчині й подивилася на ориґінал тіні на стіні та стелі, що схилився над багаттям, вона з першого ж погляду впізнала би поставу симпатичної місис Бравн, дарма, що в її дитячому уявленні стара залишила слід не менше химерний, ніж ця тінь. Але Фльоренси тут не було, і симпатична місис Бравн сиділа біля вогню самотня й невізнана.

Розбуркана капотінням крапель, що, промикуючись крізь димар, утворили вже на помості невеличкий струмок, стара незадоволено підвела голову й нашорошила вуха. А втім,

на цей раз вона не похнюпила її знову, бо чиясь рука торгнула ручку дверей, і чийсь кроки залунали в комірчині.

— Хто там? — спитала стара, озирваючися поверх плеча.

— Людина, що принесла новини для вас, — одповів жіночий голос.

— Новини! Звідки?

— З-за кордону.

— З-поза моря? — скрикнула, здригнувшись, стара.

— Так, з-поза моря.

Стара поспіхом роздмухала багаття, наблизилась до гості, що тим часом зачинила по собі двері, й стояла тепер посеред кімнати, поклала руку на її мокрий плащ і повернула обличчя її до вогню. Очевидно, стара побачила не те, на що сподівалася, бо вона пустила плащ і випустила крик розчарування та жалю.

— В чім річ? — спитала гостя.

— Ох-хо-хо! — зойкнула стара, підводячи голову, і завила жахливим голосом.

— В чім річ? — повторила гостя.

— Це не моя дитина! — голосила стара, сплескуючи руками й згортаючи їх над своєю головою. — Де моя Аліс? Де моя вродлива дочка? Вони вбили її.

— Вони не вбили ще вашої дочки, якщо ваше ім'я — Марвуд, — сказала гостя.

— То ви бачили мою доньку! — верескнула стара. — Чи писала вона мені?

— Вона казала, що ви не вміли читати, — відповіла гостя.

— Я й тепер не вмію, — скрикнула стара, ламаючи руки.

— У вас тут нема іншого світла? — спитала гостя, роздивляючись навкруги.

Стара, хитаючи головою й бурмочучи щось про свою вродливу дочку, витягла з буфета в кутку свічку, тремтячою рукою сунула її в багаття, з невеликими труднощами запалила й поставила на стіл. Попервах брудний гніт горів погано, і коли посліпувата стара могла вже бачити трохи, її гостя, згорнувши руки й спустивши очі, сиділа на стільці, а її головна хустка лежал на столі поруч із нею.

— Значить, моя донька Аліс переказала мені щось на словах, — пробелькотіла стара, переcheкавши короткий час. — Що ж вона переказала?

— Дивіться, — відповіла гостя.

Стара, запинаючись, повторила це слово, прикрила очі долонею, зиркнула на свою бесідницю, потім озирнулася навкруги й знову глянула на неї.

— Аліс переказала: «Подивіться ще раз, мати!» — відповіла гостя й прикро подивилася їй в очі.

Стара знову озирнулася навкруги, знову глянула на гостю, ще раз перебігла очима по кімнаті, а тоді вхопила свічку, піднесла її до обличчя незнайомої, голосно скрикнула, впустила свічку й кинулася на шию гості.

— Це ж моя дитинка! Це — моя Аліс! Вона жива й повернулася до мене, моя вродлива дочечка! — горлала стара, пригортаючи до себе дочку, що дуже холодно відповідала на її обійми. — Це — моя дитина. Це — моя Аліс. Вона жива і знову зі мною! — повторила стара. Вона впала на підлогу перед нею, стискувала її коліна, клала на них свою голову і знову нестямно тулила її до себе з усією силою, що була ще в неї.

— Так, мати, — мовила Аліс, нахилиючись поцілувати її й силкуючися разом із тим визволитись з її обіймів. — Нарешті, я тут. Годі, мати, годі! Підводьтесь та сідайте в крісло. Навіщо це все?

— Вона повернулася ще жорстокіша ніж була давніше, — плакала мати, підводячи обличчя, але все ще не пускаючи її колін. — Їй не шкода мене. І це після стількох років і того життя, що я зазнала.

— Та ну бо, мати! — промовила Аліс, струшуючи своє дрантя, щоб одірвати від себе стару. — Тут теж є дві сторони. Роки минали для мене так само, як і для вас, і були вони в мене не кращі ніж у вас. Підводьтесь ж! Підводьтесь!

Мати підвелася, і плакала, і ламала руки, і, ставши неподалеку, не пускала з неї очей. Потім вона знову взяла свічку, обійшла круг дочки й оглянула її з голови до п'ят, не перестаючи стиха голосити. Тоді вона поставила свічку на стіл, сіла в крісло, заплескала в долоні, ніби вистукуючи такт якоїсь журливої пісні, і, розхитуючись, заскиглила ще голосніше.

Аліс устала з стільця, зняла з себе мокрий плащ й відклала його на бік.

Зробивши це, вона сіла знову, згорнула руки і втупила очі в огонь, мовчки та зневажливо прислухаючися до незрозумілих скарг своєї матері.

— А ви гадали, що я повернуся така ж молода, як і від'їздила звідси, мати? — нарешті спитала вона, перевівши очі на стару. — Ви думаєте, життя на чужині, таке як моє, добре відбивається на вроді. Глянувши на вас, можна подумати, що ви, і справді, гадали так.

— Ні, зовсім ні, — скрикнула мати. — В о н а знає це.

— Та в чім же річ? — спитала дочка. — Краще не надочу-чайте мені, мати, бо піти звідси мені буде легше ніж було прийти.

— Послухайте ж ви її! — верескнула мати. — По стількох роках, не встигла ще й прийти, вона загрожує знову покинути мене.

— Вдруге кажу вам, мати, що роки минулися для мене так само, як і для вас, — відповіла Аліс. — Повернулася жорстокіша! Авжеж, я повернулася жорстокіша. Чого ж іншого могли ви чекати?

— Жорстокіша до мене! До її власної матері! — плакала стара.

— Не знаю через кого стала я жорстокіша, як не через мою власну любу матір, — відказала Аліс, сидючи зі схрещеними руками, зсунутими бровами й стуленими губами, немов хотіла притлумити всяке ніжне почуття в своїх грудях. — Слухайте, мати! Не будьмо розводитись. Якщо ми порозуміємося тепер, то, мабуть, не будемо сперечатися в дальшому. Я поїхала звідси дівчинкою, а повернулася жінкою. І відїздячи, я не дуже ретельно ставилась до своїх обов'язків і, повернувшись, не стала краща, запевняю вас. Та чи виконували ви самі ваші обов'язки щодо мене?

— Я! — скрикнула стара. — Обов'язки до моєї власної дочки! Обов'язки матері до її доньки!

— Вам це здається неприродним? — спитала дочка з холодним поглядом на своїм суворім, байдужнім, сміливім, вродливім обличчі. — Я багато думала про це під час мого самотнього життя, доки домислилася. Я завжди чула про обов'язки, але обов'язки м о ї до когось іншого. Я часто питалася в себе — невже ж ніхто не мав і не має обов'язків щодо мене?

Її мати хиталася всім тілом, бурмотіла щось і трусила головою, але вгадати, була то лють, чи каяття, чи заперечення, чи просто фізична недолужність — не давалося.

— Було дитя, Аліс Марвуд на ймення, — сказала дочка, сміючись і оглядаючи себе так, немов глузувала з себе, — що народилася в злиднях, зросла і виховалася серед них. Ніхто не вчив її, ніхто не допомагав їй, ніхто не турбувався про неї.

— Ніхто! — повторила мати, показуючи на себе й б'ючись у груди.

— Турбувалися тільки тоді, як били, кривдили та лаяли її, та вона була би краща без такого піклування. Мешкала вона в будинках на кшталт цього, жида на вулицях у товаристві таких же маленьких, зіпсованих створинь, як і сама, але, не

зважаючи на це, зроста вродлива. То й гірше для неї. Краще б її переслідували та знущалися з її потворности.

— Кінчай, кінчай! — згукнула мати.

— Скінчу незабаром, — відповіла донька. — Отже була дівчина Аліс Марвуд. Була вона вродлива. Вчити її почали запізно й учили всього поганого. Але тоді нею забагато цікавилися, забагато допомагали їй, забагато пильнували її. Ви дуже любили її; краще б вас тоді не було. Те, що сталося з тою дівчиною, трапляється з тисячами їх. То було зледащіння, і для нього вона й народилася.

— По всіх цих роках! — плакала стара. — І моя дитина починає з цього!

— Вона зараз скінчить, — сказала дочка. — Була злочиниця, звана Аліс Марвуд; теж дівчина, але покинута й зачурана. Її судили й засудили. Боже милий, чого тільки не казали про неї ті джентлмени з суду! І як поважно промовляв суддя, про її обов'язки та про те, що вона занедбала таланти, якими обдарувала її природа — можна подумати, він не знав краще за інших, що таланти ті були для неї прокляттям природи! — і як проповідував про потужну руку закону, — вона могла б урятувати її, коли та була ще безпорадною дитиною! — і як урочисто все там було! Відтоді я часто думала про це все.

Вона щільно притиснула руки до грудей і засміялася так, що виття старої здалося музикою проти її голоса.

— Отже, Аліс Марвуд заслала, мати, — вела вона далі, — й послали вчитись туди, де обов'язків у двадцять разів менше, а всякого зла, розпусти та підлоти в двадцять разів більше ніж тут. І Аліс Марвуд повернулася звідси жінкою. Такою жінкою, якою повинна була стати після всього цього. Прийде час, і ми побачимо ще більше врочистого, почуємо ще кращі промови, відчуємо ще потужнішу руку, і з жінкою все буде скінчено. Та джентлменам нема чого хвилюватися — без діла вони не сидітимуть. По вулицях досить ще безщасних хлопців та дівчат, і їм буде на кому заробляти гроші.

Стара сперлася ліктями на стіл і затулила обличчя руками, удаючи, а може й справді, перебуваючи в розпачі.

— Ось я скінчила мати, — і дочка хитнула головою, немов показуючи тим, що треба змінити тему. — Я сказала досить. Не будьмо ж надалі ні в яким разі говорити про обов'язки. Ваше дитинство, я гадаю, схоже на моє. То й гірше для нас обох. Я не збираюся дорікати вам або захищатися. Навіщо? Все давно вже минулося. Але тепер я — жінка, вже не дівчина, і нам нема чого бабратись у нашому житті, як то

роблять джентлмени з суду. Ми доволі знаємо одна про одну.

Хоч як зледащила та низько впала вона, а врода її та її статна фігура збереглися, і не помітити цього було не можна. Коли вона замовчала, і схвильоване обличчя її заспокоїлось; коли в її карих, втоплених у багаття очах, згаснуло полум'я й замерехтів м'який огнік щось як жалю, уся її постава набула якоїсь променистости провинного янгола.

Деякий час мати мовчки дивилася на неї, а тоді наважилась присунути свою схудлу руку трохи ближче до доньки. Не зустрівши опору, вона доторкнулася до її обличчя й почала пестити їй волосся. Аліс почувала, що на цей раз мати її щира, і не відштовхнула її. Поволі та розпустила їй коси, роззула черевики, коли вони заслуговували на таку назву, напнула їй на плечі щось сухе й з усіх боків роздивлялась на неї, безупинно бормочучи та радіючи, що в рисах і у виразі її обличчя більше впізнає своє дитя.

— Ви дуже бідуєте, мати, скільки я бачу, — зауважила Аліс, посидівши так кілька хвилин і оглянувши комірчину.

— Гірше ніж бідую, моя люба, — відповіла стара.

Вона милувалася на свою дочку й боялась її. Може захоплення те зародилося в ній давно, ще тоді, як вона вперше розпізнала вроду, що квітнула серед злиднів. Може острах той викликали натяки на її минуле життя, що їх вона допіру чула. В усякому разі вона принижена й поштива стояла перед своєю дитиною і, нахиливши голову, немов благала зглянутися на неї і не дорікати більше.

— Як ви жили?

— Жебрала, доню.

— І злодіювала, мати?

— Інколи, Алі. Але дуже мало. Я стара тепер і полохлива. Годеколи я забирала деякі дрібниці дітям, але не часто, доню. Я швендяла по полях, і я знаю те, що знаю. Я стежила.

— Стежили? — спитала дочка, пильно подивившись на неї.

— Я стежила тут за одною родиною, доню, — пояснила мати, ще приниженішим та покірливішим тоном.

— Якою родиною?

— Тихо, серце. Не сердься на мене. Я робила це з любови до тебе. На спомин про мою любу дитинку там, поза морем. — Вона благально взяла руку дочки й піднесла її до своїх губ.

— Кілька років тому, доню, — вела вона далі, боязко поглядаючи на суворе обличчя просто себе, — я здибалась з його дитиною; здибалась випадково.

— З чиею дитиною?

— Не з його, любо Аліс. Не дивись так на мене. Не з його. Як могла вона бути його? Ти ж знаєш в нього немає дітей.

— То чия ж тоді? Ви сказали: його.

— Тихо, Алі! Ти лякаєш мене, доню. Містера Домбі. Тільки містера Домбі. І відтоді, моя голубонько, я часто бачила їх. Я бачила і його.

Вимовляючи це слово, стара відсахнулася, немов страхалася, що дочка вдарить її. Та Аліс, хоч на обличчі її й з'явився вираз муки, не ворухнулася. Вона тільки міцніше притиснула до грудей руки, наче хотіла стримати їх, щоб в засліпленні гнівом не вчинити якої шкоди собі чи кому іншому.

— Він і не подумав про те, хто я, — посварилася кулаком стара.

— Та йому то й байдуже, — крізь зуби процідила дочка.

— Але ми зустрілися око-в-око, — сказала мати. — Я говорила з ним, і він говорив зі мною. Я стежила за ним, коли він ішов довгою алеєю, і при кожному його кроці кляла йому душу та тіло.

— А він собі процвітає, не зважаючи на це.

— А він таки й процвітає, — відповіла мати й замовчала, бо обличчя Алісине перекривилося з люті.

— Він одружений? — спитала дочка, перемігши себе.

— Ні, доню.

— І не збирається дружитися?

— Скільки знаю — ні, доню. А його господар і приятель одружився. О, ми потішимо їх! Ми звеселимо їх усіх! — скрикнула стара, в надпориві обхопивши себе за шию своєю кощавою рукою. — Нам те одружіння дасть лише втіху. Ось згадаєш мене!

Дочка поглядом зажадала пояснень.

— Але ти змочла й утомилася, хочеш пити та їсти, — перебила себе стара, шкандибаючи до буфета. — Тут небагато; і тут теж, — понишпоривши в кишені, вона кинула на стіл кілька півпенсових монет. — А в тебе нема грошей, Аліс, серденько?

Допитливий, гострий погляд, що ним вона дивилася, як Аліс видобувала з-за пазухи щойно одержаний нею дарунок, промовляв за історію батьківської й дитини не менше ніж слова, допіру сказані дочкою.

— Оце й усе? — спитала мати.

— Більше немає. Та й це мені дали як милостиню.

— Тільки як милостиню, кажеш, доню? — перепитала стара, жадібно дивлячись на гроші й немов боячись, що дочка не віддасть їх їй. — Гм! Шість та шість... дванадцять... та

шість... О, мусимо, зажити їх якнайкраще. Піду куплю чогось поїсти та попиту, — і стара жвавіше ніж можна було подумати, наклала на голову старого капелюха й напнула на плечі подерту шаль.

— Але яку ж втіху матимемо ми з того одружіння?—спитала дочка. — Ви так і не сказали мені цього.

— Втіху, — відповіла та, похапливо вбираючись. — Втіху, звичайно, не з любови, а з ненависти та гордоців, доню. Втіху з тих суперечок, які виникнуть поміж ними, хоч які вони пихаті... і втіху з небезпеки, Аліс.

— Якої небезпеки?

— Я бачила те, що бачила, і знаю те, що знаю, — промимрила мати. — Треба стежити за ними. Нехай хтось не спускає їх з ока. У моєї доні буде ще гарне товариство.

Бачивши, що в своїм хвилюванні дочка міцніше стискує в жмені гроші, стара поквапилася заволодіти ними й додала:

— То я піду купити чогось; піду купити.

Поки вона стояла, простягаючи до дочки руку, Аліс глянула на гроші й, перше як оддати, піднесла їх до своїх губ.

— Що це таке? Ти цілуєш гроші? — закудкудакала стара. — Це так як і я. Я часто цілую їх. О, вони ж такі корисні для нас, тільки їх небагато.

— Я цілую їх, мати, заради того, хто дав мені їх.

— Заради того, хто дав тобі їх, доню?—повторила стара, і пригаслі очі її заблищали, коли вона брала гроші. — Поцілувала б і я, аби знати, що вона даватиме їх і в дальшому. Ну, піду ж витратити їх, доню, і зараз повернуся.

— Ви, здається, сказали, ніби багато чого знаєте, мати, — промовила Аліс, проводжаючи стару поглядом. — Ви, значить, набралися розуму, відтоді як ми розлучилися з вами?

— Знаю! — прохрипіла стара, ступивши крок чи два назад. — Я знаю більше ніж ти думаєш. Я знаю більше ніж в і н думає, доню. Про — це я тобі розповім. Я знаю все про нього.

Дочка неймовірно посміхнулася.

— Я знаю за його брата, Аліс, — стара витягла наперед шию, і вигляд її став жахливий з злости.—Той брат повинен бути там, де була ти, бо він украв гроші, і живе він укупі з своєю сестрою на північнім шляху коло Лондона.

— Де саме?

— На північній дорозі, доню. Можеш подивитися на будинок, коли захочеш. Пишатися тим домком нема чого. Ні, ні, ні! — скрикнула мати, сміючись і хитаючи головою, бо дочка її схопилася вже з місця. Не зараз. Це — занадто далеко. Це там коло дорожнього стовпа, де лежить купа ка-

міння. Завтра, доню, якщо стоятиме на годині і ти будеш у доброму гуморі. А я піду куплю...

— Стійте! — дочка метнулась до неї з переднішим запахом, що спалахнув у ній немов огонь. — Сестра — гарна чортиця з темним волоссям?

Перелякана й здивована стара притакнула головою.

— Я бачила риси його на її обличчі. То — червоний будинок і стоїть він осторонь од інших? Перед дверима маленька зелена лава?

Стара знову хитнула головою.

— Я сиділа на ній сьогодні. Давайте мені назад гроші.

— Аліс! Доню!

— Давайте гроші, або будете биті.

З цими словами вона вихопила в старої гроші, і байдужна до її лементу та умовлянь, накинула на себе своє вбрання й з запаморочливою швидкістю кинулась з халупи.

Мати, накульгуючи, бігла за нею й урезонювала її з не більшим успіхом як урезонювала б дощ або темряву, що обгортала їх. Невблаганна в своїх намірах; нечула до навкружного оточення; зневажаючи і погоду, і відстань, забивши і про відбуту подорож, і про втому, дочка прямувала до будинку, де її відживили. За чверть години стара, захекавшись, насмілилась смикнути її за сукню. Але на щось більше вона не наважилась, і обидві мовчки крокували під дощем і в цілковитому мороці. Якщо мати й скаржилася час од часу, то робила це пошепки, боячись, щоб дочка не кинула її саму. Дочка ж була німа.

Коло першої години ночі вони залишили позад себе вулиці й уступили на шлях, де стояв будинок. Віддалік лежало місто, похмуре й страшне. Різкий вітер гудів у чистім полі. Все навкруги було чорне, дике, безнадійне.

— Оця місцевість саме для мене, — сказала дочка, спиняючись і оглядаючись назад. — Я думала про це, коли була тут сьогодні.

— Аліс! — озвала мати, смикнувши її за сукню. — Аліс!

— Ну що, мати?

— Не повертай назад грошей, доню. Не повертай, прошу. Ми не можемо здобути їх. А нам же треба повечеряти, доню. Гроші — завжди гроші, незалежно від того хто дає їх. Кажи, що хочеш, а грошей не повертай.

— Дивіться! — відповіла на це дочка. — Он то будинок, за який я казала. Це — він?

Стара кивнула головою, і зробивши кілька кроків, вони опинилися коло порогу. У кімнаті, де Аліс сушила своє вбрання, горіла свічка, і на стукіт у двері вийшов Джон Кар-

кер. Він вельми здивувався, уздрівши таких пізніх гостей, і спитав у Аліси, чого їй треба.

— Мені треба вашу сестру, — була відповідь. — Жінку, що сьогодні дала мені грошей.

На звук її голоса вийшла Геріет.

— А! — промовила Аліс. — Це ви. Ви пригадуєте мене?

— Пригадую, — здивовано відказала та.

Обличчя, яке ще нещодавно так принижено схилялось перед нею, дивилось тепер з необорною ненавистю та викликом, а рука, що так ніжно торкалася її руки, стискувалася немов ладна була задавити її, і Геріет, шукаючи захисту, присунулась ближче до брата.

— І я розмовляла з вами, не знаючи хто ви! Я наблизилася до вас, і не почула з биття мого серця, яка кров тече у ваших жилах! — з загрозливим жестом скрикнула Аліс.

— Що ви хочете сказати? Що я зробила вам?

— Зробила! — повторила та. — Ви посадили мене коло вогню; ви дали мені їсти та подарували гроші, ви висловлювали мені своє співчуття. Ви! Чиє ім'я я клену.

Стара з злостивим виразом, що робив її гидоту просто жахливою, підтримуючи дочку, простягла до брата та сестри свою схудлу руку, а другою смикала все ж таки її за сукню, благаючи не віддавати грошей.

— Якщо сльоза моя впала вам на руку, то нехай вона спалить її. Якщо я сказала вам яке привітне слово, нехай воно оглушить вас! Якщо я торкнулася вас губами, нехай дотик той буде отрутою для вас! Нехай проклята буде покрівля, що давала мені захист од дощу! Нехай сором і ганьба впадуть на вашу голову! Нехай зруйнується все, що належить вам!

Кажучи це, вона жбурляла монети на підлогу й розкидувала їх ногами.

— Я кидаю їх у порох і не підняла би навіть тоді, якби ними забрукований був шлях до неба. Краще нехай згнила би моя поранена нога, через яку я вступила до вашої господи.

Бліда, тремтяча Геріет стримувала брата й не перепиняла її.

— І випало ж мені, що першої ж години мого повернення сюди мене пожалували та пробачили ви або людина, яка носить ваше ім'я! І випало ж вам удавати з себе добрячу леді переді мною! Я дякуватиму вам, помираючи. Я молитимусь за вас і за всю вашу породу; можете бути певні.

Нестямно махнувши рукою, немов скропляла ненавистю підлогу і прикликала небо знищити всіх присутніх, вона глянула на чорне небо й зникла в ночі.

Мати, що раз по раз надаремно сіпала її за сукню, жадібно дивилася на впалі гроші. Вона охоче залишилася б тут пошукати, чи не закотилась яка монета в болото, щоб потім підібрати, але дочка потягла її за собою, і вони пішли назад додому. Стара пхикала та оплакувала втрату і сміливо дорікала своїй вродливій дочці те, що через неї позбулася вечері в першу ж ніч по їхній зустрічі.

Без вечері, як не рахувати кількох мізерних кавалків хліба, мусила вона й облягатися, і, бурмотячи щось та жуючи, довго сиділа ще біля багаття, коли її непокірлива дочка давно вже заснула.

Чи не відбивали ж ця жалюгідна мати та жалюгідна дочка деяких громадських вад, що панують у вищому товаристві тільки у збільшеному розмірі? Хіба в цім світі, що складається з багатьох односередкових кіл, нам довелось б далеко йти від вищого кола до нижчого, щоб пересвідчитись, що вони лежать поруч; що крайності збігаються, і що початок нашої путі єсть одночасно й кінець її? Хіба ж у наших аристократів не бачимо ми тих же гандж, тільки вкритих іншим убранням, що і в простолюддя?

Скажіть, Едіт Домбі! А ви, Клеопатро, краща з матерей, будьте їй за свідка.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТ П'ЯТИЙ

ЩАСЛИВЕ ПОДРУЖЖЯ

Темної плями на вулиці вже нема. Оселя містера Домбі відрізняється від інших будинків лише своїми розкішшю та висотою. Прислів'я каже, що дім — завжди дім, хоч який він злидений. Якщо правдиве й протилежне твердження: що дім — завжди дім, хоч який він багатий, то що то за вітвар споруджено на честь хатніх божеств!

Цього вечора у вікнах блищать вогні; червонуватий одблиск коминків тепло й ясно грає на шпалерах та м'яких килимах; обід — готовий; стіл красиво опоряджений, але тільки на чотири персони; буфет — застановлений посудом. Від часу ремонту будинок уперше приготовано для прийому гостей. На щасливе подружжя чекають щохвилини.

Цей вечір повороту додому викликає в господі цікавості та метушні хіба що трохи менше, як ранок весілля. Місис Перч сидить на кухні й п'є чай. Вона обійшла весь будинок, визначила ціну кожного ярда шовку і оксамиту і, висловлюючи подив та захоплення, вичерпала всі вигуки з словника та поза словником. Оббивач, залишивши під стільцем у передпокої свій капелюх і хусточку, бо від них занадто дхне ляком, востаннє оглядає свою роботу, а подеколи видобуває в надпориві рулетку з кишені й прикладає її до найкоштовніших речей. Куховарка сьогодні в чудовому настрої й закладається на шість пенсів, що тепер у них буватиме сила люду, бо в о н а — громадської вдачі, була така змалку, і всі це добре знають. Слова її викликають з грудей місис Перч одвітний шепіт підтримки і ухвали. Покоївка сподівається, що вони будуть щасливі, хоч шлюб то — льотерія, і що більше вона думає, то більшу ціну складає незалежному дівочому життю. Тавлінсон сьогодні похмурий і мовчазний. Він каже, що така і його думка, і оголошує війну

всім французам. Цей молодий чоловік гадає, ніби всякий чужинець — француз і не може бути ніким іншим.

Кожен шум коліс змушує їх припиняти розмову та дослухатися, і не раз всі схоплюються і гукають: «це — вони!» Але то ще не вони, і куховарка починає вже оплакувати обід, який двічі доводилось одставляти, а оббивач усе ще ходить по кімнатах, і ніхто не заважає йому мріяти.

Фльоренс готова зустріти батька й нову свою маму. Вона й сама навряд чи знає, приємні чи болісні почування тріпочуть в її грудях. А втім схвильоване серце додає рум'янцю її щокам і блиску її очам. На кухні пошепки кажуть, — за неї бо вони завжди говорять стиха — що міс Фльоренс надзвичайно гарна сьогодні і що з неї — сердешної — зробилася напрочуд мила пані. Потім упадає мовчанка, і куховарка, розуміючи, що від неї, як од голови зборів, чекають остаточного присуду, висловлює подив, що... і спиняється. Покоївка теж дивує. Дивує й місис Перч, яка має щасливу громадську властивість дивувати, коли всі дивують, не будши добре обізнана з тим, що саме викликає подив. Містер Тавлінсон користується з нагоди знизити настрої дам до рівня свого гумору й каже: «Заждімо, а тоді подивімось», і бажає, щоб усе скінчилось на добре. Куховарка зідхає й бурмоче: «Дивна річ той світ; дуже дивна», і коли думка її обійшла круг столу, додає переконливо: «Але міс Фльоренс аж ніяк не може змінитись на гірше, Томе». Містер Тавлінсон тоном, повним жахливого змісту, каже: «Авжеж, не може», але розуміючи, що не хороше бути лиховісним прогнозом, зараз же замовкає.

Місис Ск'ютон, приготувавшись з великою радістю зустріти свою кохану доню й любого зятя, убралася з цією метою в дуже дівоцький костюм з короткими рукавами. Під цей час проте її стиглі розкоші квітнуть у сутіні її власних апартаментів, куди вона переїхала кілька годин тому і де починає вже драгуватися через відрочення обіду. Покоївка, яка мусить правити за смерть, навпаки — перебуває в найкращому гуморі, бо сподівається, що тепер їй платитимуть акуратніше, і передбачає значне поліпшення в своїм помешканні та в харчуванні.

А де ж щасливе подружжя, на яке чекає цілий будинок? Невже ж і пара, і морська течія, і вітер, і коні — всі стишили свою ходу й задивилися на їхнє щастя? Невже рій амурів та грацій, що кружляють над їхніми головами, заважають їм рухатися? А може на їхнім шляху стільки квітів, що вони ледве посуваються наперед, плутаючись у розах без колючок і в запашній шипшині?

А, ось вони нарешті! Чути шум коліс; він стає чимраз виразніший, і карета під'їздить до дверей. Ненавидний чужинець грюкає в них раніше, як містер Тавлінсон з товариством кидаються відчиняти. Містер Домбі й молода висіли вже з екіпажа й під руку йдуть до дверей.

— Голубонька моя, Едіт! — гукає на сходах збуджений голос. — Любий мій Домбі! — і короткі рукава тягнуться до щасливого подружжя й по черезно оповивають обох.

Фльоренс теж зійшла в сіни, але не виступила наперед, зберігаючи своє боязьке привітання до того часу, коли минуться дорогоцінніші та ближчі надпориви. А очі Едіт шукали її вже з порога, і одним поцілунком збувшись своєї ніжної родительки, вона підбігла до Фльоренси й обняла її.

— Як живеш, Фльоренс? — мовив містер Домбі, простягаючи руку.

Підносячи її до своїх губ, Фльоренс зирнула з батьком. Погляд його був холодний і далекий, як завжди, але Фльоренсі здалося, що вона помітила в нім більше інтереса до себе, ніж було давніше. В нім можна було прочитати навіть здивування, і здивування не неприємне. Вона не насмілилася звести на нього ще раз свої очі, але почутила, що він знову глянув на неї, і глянув не менш доброзичливо. О, як затремтіла вона з радощів, які викликало в ній це potwierдження її надій здобути його за допомогою своєї нової вродливої мами.

— Ви, я гадаю, не довго перебиратиметеся, місис Домбі? — спитав містер Домбі.

— Я буду зараз готова.

— Скажіть їм подавати обід за чверть години.

З цими словами містер Домбі пішов до своєї прибиральні, а місис Домбі побралась нагору до своєї. Місис Ск'ютон і Фльоренс пішли до вітальні, де ця чудесна мати визнала за свій обов'язок пустити кілька неслухняних сліз з приводу щастя доньки. Вона обережненько витирала їх кінчиком мережевої хусточки, коли до вітальні вступив її зять.

— А як, найлюбіший мій Домбі, сподобалося вам найчарівніше з міст, Париж? — спитала вона, притлумивши своє хвилювання.

— Холодно було, — відповів містер Домбі.

— Звичайно, веселий, як і завжди, — сказала місис Ск'ютон.

— Не дуже. Мені він здався нудним.

— Фі, найлюбіший мій Домбі! — кокетуючи, повторила вона. — Нудний!

— Таке, принаймні, вражіння він справив на мене, —

з поважною чемністю відповів містер Домбі. — Думаю, місис Домбі він теж здався нудним. Вона кілька разів казала мені про це.

— Що ж таке, погане дівча? — скрикнула місис Ск'ютон, удаючись до своєї коханої дитини, що саме на той час увіходила до вітальні. — Яку там ересь проповідувала ти про Париж?

Едіт з виразом нудьги на обличчі звела брови і, пройшовши повз одчинені двері, крізь які бачити було амфіладу наново вмебльованих кімнат, та ледве глянувши на неї, сіла поруч із Фльоренсою.

— А як чудово здійснили вони наші пляни, любий Домбі — сказала місис Ск'ютон, — і зробили з будинку правдивий палац.

— Гарно вийшло, — погодився містер Домбі, озираючись навкруги. — Я казав, не шкодувати грошей. І все, що можуть зробити гроші, було зроблено.

— А чого не можуть вони зробити? — зауважила Клеопатра.

— Вони всемогутні, мадам, — сказав містер Домбі й урочисто глянув на свою дружину, але та не промовила й слова.

— Сподіваюся, місис Домбі, — з надзвичайною чемністю звернувся він до неї, помовчавши трохи, — ви ухвалите всі ці зміни.

— Справді, вони дуже гарні, — з гордовитою байдужністю відповіла Едіт. — Так воно й повинно було бути. І по-моему так і єсть.

Вираз пихи був властивий гордому обличчю й здався нерозлучним із ним, але завжди, як знімали мову про багатства її чоловіка, або виявляли виїмкову шанобу до неї, вираз той набував надзвичайної сили. Важко сказати, помічав його коли обгорнений своєю величчю містер Домбі, чи ні, але на цей раз годі було глянути на карі очі, які зневажливо перебігли по нім і по речам, якими він так пишався, щоб зрозуміти його значіння.

Тут сповістили, що обід готовий. Містер Домбі повів униз Клеопатру. Едіт і дочка його йшли за ними. Поминувши, ніби то була купа сміття, виставку золота та срібла на буфеті й не обдарувавши жадним поглядом розкоші, що оточували її, Едіт вперше сіла на своє місце за столом і закам'яніла, наче статуя.

Містер Домбі, який у достатній мірі й сам скидався на статую, задоволено дивився на свою вродливу дружину, таку пишну та холодну. Цей перший обід, дарма що не по-

дав великих надій на кухні і не провіщав нічого веселого, пройшов усе ж такі доволі шляхетно й морозяно.

Незабаром після чаю місис Ск'ютон, що удавала ніби знеможена перечуваннями, які збудило в ній щастя дочки, одруженої з коханою людиною, пішла спати. Навсправжки ж у нас єсть підстави гадати, що вона вважала їхнє товариство за трохи нудне, бо протягом цілої години раз-у-раз позіхала, ховаючись за своє віяло. Едіт теж пішла кудись і більше не поверталася. Отже, сталося так, що Фльоренс, яка й собі бігала нагору перекинутися словом з Діогеном, повернувшись з рукоділлям у руках до вітальні, застала там тільки свого батька. Містер Домбі з сухою величністю похожав по кімнаті.

— Вибачте, тату. Може мені краще піти? — завагавшись коло порогу, тихенько спитала Фльоренс.

— Ні, — відповів містер Домбі, озирнувшись поверх плеча. — Можеш зайти, коли хочеш, Фльоренс. Це — не мій кабінет.

Фльоренс з своєю роботою сіла до маленького столика в кутку. Скільки вона пригадувала, це був перший раз од самого її народження, що вони з батьком опинились вічна-віч. Дівчина тремтіла. В очах їй потемніло. Постаць батька, що походжав по кімнаті, росла заввишки. То їй здавалося, що його оповиває туман, то знову вона виразно бачила його. То вона тяглась до його, то відсторонялась при його наближенні. Дивні почування для чистої, невинної дитини! Дивна рука, що важким плугом поборознила її ніжну натуру, сіючи своє насіння!

Унікаючи турбувати батька своїм хвилюванням, Фльоренс стримувала себе, і назовні спокійна, сиділа над своєю роботою. Обійшовши кілька разів круг кімнати, містер Домбі підійшов до крісла в темнім кутку вітальні, сів у нього, укрит голову хусточкою й налагодився задрімати.

Фльоренс була задоволена тим, що може дивитись на нього, час од часу підводячи очі з своєї роботи. Їй було болісно й приємно думати, що він спить тут, коло неї, і що її присутність нарешті не заважає йому.

А що подумала б вона, якби знала, що він пильно стежить за нею; що хусточка на обличчя, випадково чи навмисне, лягла так, що він усе бачить і не спускає з очей її лиця?

А про що думав він? З яким почуттям дивився на свою, незнайому для нього, дочку? Чи ставали йому за докір її спокійний вид та її лагідні очі? Чи зворушили вони його? Чи надіхнули свідомість його жорстокої несправедливості?

В житті найсуворіших і найнечутливіших людей бувають моменти розчулення, хоч як добре ховають вони свої секрети. Її врода, врода майже жінки, в яку вона розвинулася непомітно для батька, за такого моменту мусила була вразити навіть його гордовиту душу. Може йому майнула думка про те, що він мав напихваті щасливе хатне життя; що добрий геній його господи падав йому до ніг; і що він у своїй накрохмаленій бундючності недогледів його, проминув і втратив назавжди? Може він прочитав у її погляді: «О, тату, в ім'я померлих, що над ліжками їх я схилилася; в ім'я дитинства, що було мукою для мене; в ім'я нашої опівнічної зустрічі в цім похмурім будинку; в ім'я страждань мого серця згляньтесь на мене й шукайте, доки не пізно, притулку в моім коханні!»

А може думки його були не такі шляхетні; може він казав собі, що тепер, коли нове прив'язання заступило йому Поля, він може дарувати їй те, що вона витиснула його з серця покійного сина? Цілком можливо, він подумав, що Фльоренс буде зайвою в його господі. В усякому разі, що більше він дивився на неї, то більше м'якшало його серце. Дедалі — більше вона зливалася в його уяві з образом дитини, яку він любив, і йому важко ставало розрізняти їх. Він відчував уже бажання говорити з нею, озвати її. Слова: «ходи сюди, Фльоренс!» були вже на його губах, — коли їх спинили чиїсь кроки на сходах.

То була його дружина. Вона змінила обідню сукню на пеньюар і розпустила волосся, що вільно спадали їй на плечі. Але в погляді, який вона кинула на нього, не було ніякої зміни.

— Фльоренс, голубко, я скрізь шукала тебе, — сказала Едіт.

Сідаючи поруч із Фльоренсою, вона нахилилася й поцілувала руку дівчини. Містер Домбі не впізнав своєї дружини, так вона змінилася. Не тільки усмішка її здавалася йому новою — він ніколи не бачив, як сміється Едіт, — ба навіть її маніри, голос, блиск її очей, довірливість, бажання подобатись... то була не Едіт!

— Тихо, мамусю! Тато спить.

Тепер це знову була Едіт. Вона глянула на куток, де сидів містер Домбі, і він добре впізнав її обличчя та її маніри.

— Я ніяк не думала, що ти можеш бути тут, Фльоренс.

Як вона знову миттю змінилася і пом'якшала!

— Я навмисне раніше пішла нагору, щоб поговорити з тобою, — сказала Едіт, — та, зазирнувши до тебе в кім-

нату, побачила, що моя пташка вже полетіла, і відтоді чекала на неї, гадаючи, що вона повернеться.

Якби то була справжня пташка, вона не могла би притулити її до своїх грудей обережніше та ніжніше, як зробила це з Фльоренсою.

— Ходім, голубко!

— Тато, сподіваюся, не шукатиме мене, коли прокинешся, — завагалася Фльоренс.

— А ти як думаєш? — прикро глянула на неї Едіт.

Фльоренс похнюпила голову, підвелася і взяла кошик із своїм рукоділлям. Едіт взяла її за руку, і вони пішли з кімнати, наче сестри. Містер Домбі, дивлячися їм услід, подумав, що сама хода його дружини стала нова та інша.

Він перебув у своїм темнім кутку, доки на дзигарах не вибило три години, і весь час обличчя його було повернено до того місця, де сиділа Фльоренс. Свічки допалювались та гасли; в кімнаті темнішало, та тінь на його виду була темніша за нічний морок.

Фльоренс з Едітою сиділи просто коминка, у далекій кімнаті, де помер маленький Поль, і довгий час розмовляли. Діоген спершу заперечував проти присутності Едіти, і навіть поважаючи волю своєї пані, погодився не без голосних протестів. Проте вилазячи поволі з передпокою, куди він ув'язнив себе, вірний пес зрозумів, що і з найкращими намірами він проте допустився помилки, як то трапляється і з найбільш урегульованими собачими розумами. Ніби просячи пробачення, він простягся між Фльоренсою та Едітою, висолопивши язика, дивився на вогонь у коминку, з дурнячим виглядом дослухаючися до їхньої розмови.

Розмова в'язалася спершу круг улюблених Фльоренсиних книжок та праць і круг того, що вона робила після весілля. Остання тема привела її до питання, дуже близького її серцеві, і викликала в неї сльози.

— О, мамо, я зазнала великого горя!

— Великого горя, Фльоренс?

— Так. Бідний Вальтер потоп.

Фльоренс обіруч затулила обличчя й ревно заплакала. Хоч скількох потаємних сліз коштувала їй доля Вальтерова, а втім вона плакала кожен раз, як згадувала або говорила про нього.

— Скажи ж мені, голубко, хто такий той Вальтер? — спитала, голублячи її, Едіт. — І хто такий був він для тебе?

— Він був брат мені, мамо. По смерті нашого любого Поля, ми сказали один одному, що станемо брат і сестра. Я знала його з давніх давен, ще як була зовсім мала. Він

знав і Поля, що дуже любив його. Майже останні слова Поля були: «не забувайте за Вальтера, татуню. Я кохав його». Вальтера покликали до нього, і він був тоді там... в оцій комнаті.

— І він не забував за Вальтера? — суворим тоном спитала Едіт.

— Тато? Він одрядив його за кордон. І Вальтер потоп. Коли розбило корабель, — ридаючи відповіла Фльоренс.

— А він знає, що Вальтер помер.

— Не можу сказати вам цього, мамо. І не маю способу довідатися. Магусю любя! — скрикнула Фльоренс, притулившись до неї, наче шукала захисту, і ховаючи обличчя їй на грудях, — я знаю, що ви бачили...

— Стій! Годі, Фльоренс! — Едіт пополотніла й сказала це таким серйозним тоном, що долоня, якою вона затулила рота Фльоренсі, була зайва. — Розкажи мені насамперед про Вальтера. Я мушу знати все про нього.

Фльоренс розповіла їй все, включно до дружби з містером Тутсом, за якого, навіть у горі, вона не могла згадувати без усмішки, дарма, що була йому дуже вдячна. Коли вона закінчила своє оповідання, Едіт, що уважно слухала, не випускаючи її руки з своєї, сказала:

— Що ж, ти кажеш, я бачила Фльоренс?

— Що я не належу до влюблених дітей, мамо, — відповіла Едіт, знову заховавши своє обличчя на її грудях, — і не була ніколи. Я ніколи не знала, що треба робити, щоб мене полюбили. Я не знала способу і не мала нікого, хто міг би навчити мене цього. О, скажіть мені, що робити, щоб стати дорожчою для тата! Навчіть мене. Ви ж добре це знаєте, — і ще міцніше притулившись до неї й шепочучи слова подяки та кохання, Фльоренс поділилася з нею своєю таємницею й плакала довго, але не так вже гірко, як перше.

Пополотніла, з білими губами, Едіт глянула вниз на дівчину в сльозах і поцілувала її. Тоді, обережно звільнившись з обіймів Фльоренси й відсторонивши її від себе, спокійна та бліда, наче статуя, голосом, який тільки тим, що глибшав, виявляв хвилювання, вона сказала:

— Ти не знаєш мене, Фльоренс. І, дай боже, щоб ти нічого не вчилась од мене.

— Нічого не вчилась од вас? — здивувалась Фльоренс.

— Нехай небо заборонить мені вчити тебе, як треба кохати або що робити, щоб бути коханою. Краще вже ти навчала б мене цього, та тепер вже запізно. Я люблю тебе, Фльоренс. Я й не думала, що можу любити когось так, як за цей короткий час полюбила тебе.

Бачивши, що Фльоренс збирається відповідати, вона спинала її рукою й вела далі.

— Я завжди буду щирим другом тобі. Я любитиму тебе сильно, як тільки можна любити в цьому світі. Ти можеш покладатися на мене й звіряти мені всі таємниці твого чистого серця. Єсть сила жінок, кращих за мене, з якими він міг би одружитись, Фльоренс, але жадна з них не любила б тебе вірніше за мене.

— Я знаю це, люба мамо! — скрикнула Фльоренс. — Від сьогоднішнього щасливого дня я знаю це.

— Щасливого дня, — здавалося, механічно повторила її слова Едіт. — Тут немає моєї заслуги, бо я дуже мало думала за тебе, поки ми не побачилися, і зовсім не заслуговую на твої любов та довіря. І в цей вечір — перший вечір, що я живу тут — я вважаю за потрібне сказати тобі про це в першій і останній раз.

Фльоренс, сама не розуміючи, чому, майже з острахом чекала на дальші признання, але не могла відвернути очей од вродливого обличчя, що так пильно дивились на неї.

— Ніколи не шукай в мені того, чого немає тут, — поклала руку собі на груди Едіт, — і, коли можеш, ніколи не зривай мене з-за цього. Ти пізнаватимеш мене дедалі краще, а прийде час, коли ти знатимеш мене не гірше, ніж знаю я сама. Будь же тоді ласкава до мене й не повертай на журбу єдиний приемний спомин, що лишатиметься мені.

Сльози на очах, які дивилися на Фльоренс, доводили, що її спокійне обличчя було тільки вродлива машкара. А втім, вона зберегла її й провадила далі.

— Я бачила те, про що ти кажеш, і знаю, наскільки ти маєш рацію. Але, повір мені — незабаром ти переконаєшся в цьому сама, якщо тепер не ймеш віри — я менше, ніж будь-хто можу допомогати тобі, Фльоренс. Ніколи не питай мене, чому. Ніколи не кажи мені ні про це, ні про мого чоловіка. Нехай у цьому питанні ми будемо мовчазні, як могила.

Кілька хвилин вони просиділи мовчки. Майже зараз же по тому, як вона скінчила говорити, вираз на обличчі Едіт пом'якшав і став такий, як бував і завжди в присутності Фльоренси. Потім вона підвелася, ніжно обняла дівчину, оддала їй надобраніч і, не обертаючися, пішла з кімнати.

Але коли Фльоренс була вже в ліжку, і спальню її освітлював лише коминок, Едіт повернулася, сказала, що не може заснути, що її прибиральня занадто похмура, підсунула крісло ближче до вогню й задивилася на жаринки, що погасали. Дивилась на них з свого ліжка й Фльоренс, доки прекрасна фігура перед нею, в короні з розпущеного волосся

і з задуманими очима, де відбивався вогонь, не почала ставати туманна та невиразна і нарешті не розпливлася уві сні.

Проте Фльоренс не могла позбутися неясного вражіння від того, що оце тільки відбулося. Воно давало матеріял для її снів і переслідувало її тими чи іншими, але завжди жахливими образами. Вона снила ніби шукає свого батька в пустелі, сходить на головокрутні висоти, спускається в глибокі печері та копальні, несе на собі якийсь важучий тягар, щоб зробити йому полегшення, і ніяк не може знайти та визволити його. Потім вона бачить його мертвого, на цім таки ліжку, в цій таки кімнаті. Фльоренс знає, що він ніколи не любив її, і ревно ридуючи, падає йому на холодні груди. Потім перед нею простилаються далекі простори, тече річка й плаче жалібний знайомий голос: «Вона біжить, Фльой. Вона ніколи не спиняється. Ти пливеш на ній». І вона бачить, здаля як він простягає до неї руки, а коло нього стоїть якась біла постать, спокійна та ясна, що скидається на Вальтера. Кожен раз бачила Фльоренс і Едіт, то веселу, то зажурену, доки обидві вони не опинилися поруч край темної могили. Едіт показала їй униз, вона глянула й побачила... кого?.. другу Едіт, що лежала на самому споді.

Понята жахом Фльоренс скрикнула й прикинулася. Нижній голос казав їй пошепки: «це — сон, Фльоренс, голубко, тільки сон». Вона простягла руки, пестінням відповіла на пестування своєї нової мами й бачила, як та вийшла з кімнати в сірому світлі світанку. Фльоренс миттю схопилася й сіла, не здаючи собі цілком справи з того, був то сон або дійсність. Певне було тільки одне: заходив сірий ранок, в коминку лежав чорний попел, і Фльоренс була сама.

Так минула ніч того дня, коли щасливе подружжя повернулося додому.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ

ВХОДИНИ

Так минуло багато днів. Різниця була лише в тім, що під цей час прийнято численних гостей і складено силу візит; що місис Ск'ютон не раз улаштовувала в своїх апартаментах маленькі збори, в яких завжди брав участь майор Бегсток; і що Фльоренс більше не ловила на собі батьківського погляду, дарма що бачилася з ним щодня. Не багато розмовляла вона й з своєю новою мамою, гордовитою та владною (Фльоренс не могла не помітити цього) з усіма, окрім неї. Хоч Едіт, приїздячи з гостей, завжди посидала по дівчину або сама приходила нагору; хоч перед сном, не вважаючи на пізну годину, вона завжди завітала до пасербиці й ніколи не втрачала нагоди перебути час разом із нею, вона все ж таки й у товаристві Фльоренси часто сиділа мовчазна та задумана.

Фльоренс, що поклала на цей шлюб стільки надій, іноді мимоволі порівнювала їхній пишний будинок з похмурою, сумною оселею, з якої він повстав, і питала себе, чи стане він коли для неї справжнім сімейним огнищем. Вона відчувала, що з усією своєю розкішшю та порядком він не був тепер огнищем ні для кого. Багато днів і ночів оддавала вона журним думкам; багато сліз лила, пригадуючи, як нова мама сказала їй, що більше, ніж будь-хто в світі безсила навчити її повернути до себе батьківське серце. Хутко Фльоренс почала думати (поклала думати — буде вірніш), що Едіт заборонила їй говорити про це з жалощів, бо краще ніж будь-хто знала, наскільки неможливо було подолати чи змінити холодне ставлення до неї містера Домбі.

Якщо в хатнім житті ніхто з родини не почував себе, як удома, то про око людське — так було вирішено — місис Домбі в своїй новій господі конче повинна була бути, як удома. Цілу серію сходин на честь недавнього шлюбу й за-для нав'язання знайомостей улаштовано заходами містера

Домбі та місис Ск'ютон. Парадні прийоми мали розпочатися одного певного вечора, коли місис Ск'ютон залишатиметься вдома, а містер і місис Домбі попросять силу людю пообідати в них того ж таки дня.

Згідно з пляном, містер Домбі склав списка східних магнатів, запрошуваних на бенкет. Місис Ск'ютон, діючи з доручення своєї коханої дитини, цілком байдужної в цій справі, додала західній список, куди заведено й кузена Фінікса, який, на превелику шкоду для своїх статків, не повернувся ще з Баден-Бадену, і силу метеликів різного віку та стану, що різночасно кружляли круг полум'я, яке випромінювали її вродлива дочка та вона сама, і не попалили собі крилець. З наказу Едіти, не зважаючи на скоротечне вагання та деякий сумнів місис Ск'ютон, до списку обідників вміщено й Фльоренс. Свято розпочав містер Домбі, що в надзвичайно високому й цупко накрохмаленому комірчику походжав по вітальні перед призначеною на обід годиною, коли з'явився директор Ост-Індської компанії, людина з величезними статками. На нім була камізелька, зроблек і, здавалося, теслею з дев'ятицалевої ялинної дошки, а в дійсності пошита кравцем з матерії, званої нанкін. Містер Домбі привітав його сам. Дальша стадія церемонії полягала в тім, що містер Домбі послав переказати місис Домбі його привітання й звернути її увагу на годину. Далі директор Ост-Індської компанії впав у розмовну прострацію, а що й містер Домбі не належав до людей балакучих, то обидва вони мовчки дивилися на вогонь у каминку, доки не з'явилася підмога в особі місис Ск'ютон. Зрадільй директор узяв її за місис Домбі й привітав з великим ентузіазмом.

Дальшим гостем був директор банка, уславлений тим, що може купити все — і навіть людський рід, якщо захоче вплинути на грошевий ринок. Проте, це була напрочуд скромна людина, яка ніби навмисне підкреслювала свою скромність. Він згадав за свій маленький domeк у Кінгстоні понад Темзою й сказав, що в разі містер Домбі відвідає його там, то він спроможеться запропонувати йому ліжко й січеника. Людині, яка живе таким одноманітним життям, сказав він, не личить запрошувати до себе дам. А втім, якби місис Ск'ютон з своєю дочкою, місис Домбі, потрапили б колись до тих країв і зробили би честь глянути на кілька мізерних кущиків, що єсть там, та на маленький квітничок, та на жалюгідну ананасову тепличку, та ще на дві-три безпретенсійні спроби такого ж гатунку, то він був би вельми зобов'язаний їм. Відповідно своїй вдачі, цей джентлмен убирався дуже просто. На нім була перкалева шийна хустка

замість краватки, чоботи з грубої шкіри, заширокий фрак і завузькі панталони. Коли місис Ск'ютон згадала про оперу, він сказав, що буває там дуже рідко, бо не має коштів тішити себе.

Потім з'явилася місис Домбі, горда й прекрасна, і разом із нею — Фльоренс. Побачивши їх, містер Домбі змінився на виду, як увечері першого по їхнім поверненні дня, але Фльоренс не наважилася звести очі на батька; Едіт же була занадто байдужна до всього, щоб звертати на нього бодай би найменшу увагу.

Незабаром гостей був уже цілий натовп. Ще директори, голови правлінь різних товариств, літні леді з копицями на головах замість зачіски, кузен Фінікс, майор Бегсток, приятельки місис Ск'ютон, з такою же квітнучою церою, як і вона, і з коштовними намистами на висхлих шиях. Серед них була одна молоденька дама років на шістьдесят п'ять, вдягнена так легко, що плечі та спина її, напевне, мерзли. Вона говорила чарівно шепелявлячи, не могла звести очей, не почервонівши, і всі маніри її позначались невимовною принадністю, властивою легковажній молодості. Що більшість гостей містера Домбі мали нахил до мовчазности, а більша частина гостей місис Домбі любили побалакати, то між ними не було погоджености.

Коли доповіли, що обід поданий, містер Домбі подав руку старій леді, що скидалась на оксамитну торбу, випхану банксовими білетами. Кузен Фінікс подав руку місис Домбі; майор Бегсток — місис Ск'ютон. Молода особа з велими плечима прийшлася Ост-Індському директорові. Решта дам, занедбані від решти джентлменів, що тинялися по парадних кімнатах, насмілилися перші запропонувати провести їх униз і лавою сунули до дверей їдальні, залишивши позад себе семеро найсором'язливіших кавалерів. Коли всі посідали до столу, один з них, сконфужено посміхаючись, з'явився в їдальні. У супроводі маршалка двічі обійшовши круг столу, він нарешті притаковився ліворуч од місис Домбі і протягом цілого вечора не підводив голови.

Кузен Фінікс був надзвичайно бадьорий і виглядав навдивовижу молодо. Подеколи, щоправда, пам'ять зраджувала його, як і ноги, і тоді все товариство ніяковіло. Сталося таке. Молоденька дама з голою спиною, що ніжно поглядала на нього, попросила Ост-Індського директора провести її до стільця поруч із кузенем Фініксом. На подяку за цю послугу вона зараз же кинула директора, який, потрапивши в тінь чорної оксамитної наколки на голові кощавої, мовчазної жінки з віялом, занепав духом і замислився.

Кузен Фінікс і молоденька леді були такі веселі, і молоденька леді сміялася так голосно з чогось, що оповідав їй кузен Фінікс, що майор Бегсток, з доручення місис Ск'ютон, спитав, чи не може ця історія стати власністю всього товариства.

— Та ні, свідчуся життям, — сказав кузен Фінікс, — в ній нема нічого цікавого. То, власне, лише випадок з біографії Джека Адамса. Я думаю, мій друг Домбі повинен пам'ятати Джека Адамса. Джека Адамса; не Джо. То був його брат. Джек, маленький Джек, скошував одне око і заїкався трохи. Він був представник якогось там містечка. Може мій друг Домбі знав його?

Містер Домбі відповів, що не знав. Аж тут несподівано втрутився в розмову один з сімох сором'язливих джентлменів, який сказав, що знав Джека Адамса, і додав: «Він завжди носив гесенські чоботи».

— Правильно, — ствердив кузен Фінікс, перехилившись через стіл і посмішкою підбадьорюючи свого бесідника. — Це й був Джек. Джо носив...

— Чоботи з закатами! — скрикнув сором'язливий джентлмен, шохвилини здобуваючи нової пошани в товаристві.

— Ви, звичайно, були їм приятель? — спитав кузен Фінікс.

— Я знав обох їх, — відповів сором'язливий джентлмен, і містер Домбі зараз же чаркнувся з ним.

— До біса гарний хлопець, той Джек, — мовив кузен Фінікс, знову нахилившись наперед і посміхаючись.

— Чудовий, — погодився сором'язливий джентлмен, осмілівши з успіху. — Один з найкращих, кого мені доводилось знати.

— Ви, безсумнівно, знаєте, яка трапилась з ним історія?

— Буду знати, — відповів осмілілий сором'язливий джентлмен; — коли ваше лордство розповість її. — З цими словами він одхилився на спинку стільця і засміявся, дивлячись на стелю, так ніби знав ту історію напам'ять.

— Це, власне, навіть і не історія, — звернувся до всього столу кузен Фінікс і весело похитав головою, — і не варта переднього слова. Але вона добре ілюструє дотепність Джека. Справа в тім, що Джека одного разу запросили на весілля, що, скільки пригадую, мало відбутись у... Беркшайрі.

— Шропшайрі, — поправив осмілілий сором'язливий джентлмен, вважаючи, що йому слід утрутитися знову.

— Хіба? Ну, нехай. Одне слово, воно мало відбутись в якомусь Шайрі, — сказав кузен Фінікс. — Отже, мій друг,

запрошений на весілля десь у Шайрі, іде туди. Так само, як і кожен з нас, будши запрошений на весілля моєї чарівної досконалої родички з моім другом Домбі, не став би чекати на повторне запрошення, а був би до біса радий бути присутній при такій цікавій події. Іде Джек, іде. Ну, шлюб, власне, брала одна надзвичайно гарна дівчина з чоловіком, який її ані трохи не цікавив, але був страшенно багатий, і тому вона дала згоду. Коли Джек по весіллі повернувся до Лондону, один його знайомий, зустрівшись з ним в кулуарах парламенту, питає: «Ну, Джек, як там ведеться неподобному подружжю?» «Неподобному!» — відповідає Джек. — «Нічого подібного. Це прекрасна цілком правна справа. Її куплено за хорошу ціну, і, можете бути певні, йому заплочено не гірше».

Дійшовши цієї кульмінаційної точки в своїм оповіданні, кузен Фінікс з подивом спостеріг, що всі круг стола здригнулися, немов по них перебігла електрична іскра, і спинився. Ніхто не посміхнувся. Впала глибока мовчанка, і безталанний сором'язливий джентлмен, що знав про цю історію не більше, як ненароджена дитина, на превеликий жаль до себе самого, прочитав в усіх очах, що то його вважають за привидцю цього зловмисного оповідання.

Обличчя містера Домбі було не з рухливих і не виявляло ніякого замішання, коли він серед загальної тиші врочисто промовив: «Дуже добре!» Едіт скинула швидким оком на Фльоренс, але назовні лишилась спокійна та байдужна.

Пройшовши через різноманітні добріні страви та вина; через подавані на золотому та срібному посуді найкращі дари землі, повітря, вогня та води; через гори овочів і через цілком зайве в господі містера Домбі морозиво, обід поволі доходів кінця. Останні етапи його супровадив стукіт у двері, що сповіщав про прибуття запізнілих гостей, які мусили задовольнятися самими пахощами бенкету.

Коли дами вийшли, містер Домбі, що притримував перед ними двері, знову з гідністю сів на своє місце за карафами з лікерами. Директор Ост-Індської компанії зажурений і самотній сидів край столу. Майор з дуже військовим виглядом розповідав про дуку Йорського шести з сімох сором'язливих джентлменів (честолюбний джентлмен був остаточно пригнічений). Директор банка, на розвагу кількох цікавих, намагався десертними ножами виобразити плян своєї маленької теплички. Кузен Фінікс сидів задуманий, витягав свої маншети й поправляв свою перуку. Проте видовиське це тривало не довгий час: незабаром принесли каву, а потім всі пішли з їдальні.

Тиск у парадних кімнатах нагорі більшав щохвилини, але гості містера Домбі, здавалось, з природи нездатні були об'єднуватися з гостями місис Домбі. Тільки містер Каркер, посміхаючись до всіх, належав, очевидно, до обох списків.

Фльоренс боялася містера Каркера, і від присутності його в кімнаті їй ставало моторошно. Сидячи осторонь, вона бачила, яку незначну участь бере в цім святі її батько, і як мало звертають на нього уваги, коли він, стоячи коло дверей, чекає на найпочесніших гостей, щоб особисто представити їх своїй дружині. І як холодно вітала їх Едіт! Фльоренс мучило питання, як могла вона, така ласкава з нею, так згорда поводитись з усіма іншими. Боліючи душею за обох, Фльоренс подумала, що краще було б, якби теперішня розкіш і метушня не заступали колишніх запустіння та тиші, що панували в цих кімнатах, і вона — занедбане дитя — не знаходила друга в особі Едіти, а жила б як і передніше — самотня та забута.

Місис Чік думала те саме, тільки не так спокійно, як Фльоренс. Симпатична дама була насамперед ображена тим, що її не запросили на обід. Щоб відшкодувати себе, вона витратила багато грошей, щоб з'явитися до місис Домбі в такім вигляді, який вразив би почуття цієї леді і докінчив би місис Ск'ютон.

— Та на мене зважають не більше, як і на Фльоренс, — казала вона містеру Чікові: — Хто помітив мене? Ніхто.

— Ніхто, моя люба, — погодився містер Чік, що сидів поруч з дружиною під стінкою й розважався тим, що стиха висвистував.

— Скидається на те, що я потрібна тут комунебудь? — спитала місис Чік.

— Ні, моя люба, не скидається.

— Поль збожеволів.

Містер Чік свиснув.

— Коли ви не чудовисько, яким іноді здаєтеся мені, — широко сказала місис Чік, — то мусите перестати свистіти. Як можете ви спокійно дивитись на тещу Поля в цім убранні, що вихиляється так перед майором Бегстоком? А це ж вашій Лукреції Токс завдячуємо ми його з багатьма іншими коштовностями.

— Моїй Лукреції Токс? — здивувався містер Чік.

— Звичайно! — дуже суворо ствердила місис Чік, — в а ш і й Лукреції Токс. Я кажу, як можна спокійно дивитись на Полеву тещу, і на пихату дружину, і на цих старих страховиськ з їхніми спинами та плечима та ще й свистіти? Це, хвалити бога, загадка для мене, — і вона зневажливо

глянула на містера Чіка. — Але я — я сама — я знаю собі ціну, — надимаючися з обурення, сказала місис Чік. — Це лише Поль забуває за це. Бувши членом родини, я не стану сидіти тут, коли мене не помічають. Я ще не порох під ногами місис Домбі, — мовила вона так, ніби гадала, що стане тим порохом завтра чи позавтра. — І я піду. Я не скажу — хоч і маю на це право — що вони хочуть образити мене. Я просто піду. Я не дозволю зневажити себе.

З цими словами місис Чік випросталась, взяла під руку містера Чіка й пішла з кімнати. Треба визнати справедливість за її проникливістю, її відхода, і дійсно, ніхто не помітив.

Та з-поміж гостей обурена була не сама місис Чік. Гості місис Домбі скаржилися на нудоту, і молоденька леді з гоними плечима, позбавлена уваги з боку веселого молодого чоловіка — кузена Фінікса (він по обіді зараз же поїхав додому), конфіденційно сказала тридцяти чи сорока своїм приятелькам, що до смерти скучає. Директори та голови правлінь погодилися поміж себе, що Домбі, коли вже хотів одружитися, мусив узяти жінку, більше підхожу до нього віком і не таку вродливу. Ці джентлмени одностайно думали, що Домбі зробив помилку і кається ще за життя. Загальне незадоволення та нудьга поширилися так, що їх зазнали навіть льокаї в сінцях. Навіть лихтарі коло парадних дверей світили якимось жалібним світлом, дарма що ніхто з товариства не носив жалоби і не був обминутий у духовній.

Нарешті всі гості порозходилися, і льокаї теж. Вулиця, нещодавно затарасована каретами, спустила. Свічки, що згадали, освітлювали в кімнатах тільки містера Домбі та містера Каркера, які розмовляли, стоячи осторонь, і місис Домбі з матір'ю. Перша сиділа на канапі, а друга, прибравши позу Клеопатри, чекала на покоївку.

Коли містер Домбі скінчив говорити з містером Каркером, цей джентлмен з приниженим виглядом підійшов до дам попрощатися.

— Сподіваюся, — казав він, — що втома від сьогоднішнього чарівного вечора не відіб'ється завтра на здоров'ї місис Домбі.

— Місис Домбі, — мовив наблизившись містер Домбі, — досить берегла себе від втоми, і ви можете не турбуватись за неї. Шкодную, але мушу сказати, що мені було б приємніш, якби ви втомилися більше, місис Домбі:

Вона ледве глянула на нього й одвернулася, не відповівши ні слова.

— Шкодную, мадам, — сказав містер Домбі, — що ви не вважаєте за свій обов'язок...

Вона знову глянула на нього.

— За свій обов'язок, мадам, — вів далі містер Домбі, — приділяти моїм знайомим трохи більше уваги. Дехто з тих, кого ви підкреслено не хотіли помічати сьогодні, місис Домбі, зробили вам честь, можу запевнити, одвідавши вас.

— А чи знаєте ви, що тут єсть сторонні? — спитала вона, прикро дивлячись на нього.

— Ні, Каркере, не треба. Не йдіть. Я прошу вас, я на-стоюю, — крикнув містер Домбі, зупиняючи цього безгучного джентлмена. — Од містера Каркера, як ви знаєте, у мене нема таємниць. І він не гірше за мене обізнаний із тим, про що я говорю. До вашого відома, місис Домбі, я повторюю, що ці заможні й впливові особи зробили мені честь своєю візитом, — і містер Домбі випростався ще більше, немов слова його надали тим особам ще більшої ваги.

— Я питаюсь у вас, чи знаєте ви, що тут єсть сторонні, сер? — повторила вона, втупивши в нього повний зневаги погляд.

— Дозвольте, — сказав містер Каркер, зробивши крок наперед, — дозвольте мені піти. Невеличка й тимчасова непогодженість...

— Кохана моя Едіт, — перебила його місис Ск'ютон, що не відводила очей з дочернього обличчя, — і ви, любий Домбі, наш шановний друг містер Каркер... насмілююсь бо думати, я маю право назвати його так...

— Забагато чести, мадам, — пробурмотів містер Каркер.

— Наш шановний друг ужив слів, що їх я й сама зби-ралася вимовити, й мало не вмерла, чекаючи нагоди. Не-величка й тимчасова. Кохана моя Едіт і ви, любий Домбі, хіба ж ми не знаємо, що непогодженість між вами обома... ні, Фляверс, не зараз.

Фляверс та була покоївка, яка, побачивши джентлменів, випорснула з кімнати.

— Що непогодженість між вами, з вашими серцями і тими ніжними почуттями, що з'єднують вас, може бути лише невеличка й тимчасова. Якими словами далось б краще схарактеризувати цей факт? Жадними. Отже, я радо кори-стуюся з цієї невеличкої нагоди... з цього дрібного випадку, рахованого на те, щоб викликати сльози в матері... і скажу, що не надаю їм ніякого значіння. Вони лише виявляють деякі другорядні сторони ваших душ. На відміну від решти тещ (що за жахливе слово, любий Домбі!), скільки я бачила їх у цім, боюся, занадто неприроднім світі,

— А чи знаєте ви, що тут єсть сторонні?—спитала вона.

я ніколи не дозволю собі ставати між вами такого часу. І я можу тільки шкодувати, що манюсінькі іскорки з смолики цього... як його?.. не Купідона, а того іншого чарівного створіння...

В поглядах, які добряча мати кидала на обох своїх дітей, була деяка гострість, немов навмисне, і із заздалегідь обміркованим заміром, прихована під цими безладними словами. Вона, очевидно, замірялася з самого початку триматися осторонь під час майбутніх суперечок і ховатися під захист удаваної віри в їхню обопільну любов та прив'язання.

— Я хотів лише звернути увагу місис Домбі на те, що не сподобалось мені в її поведінці і що я прошу її виправити в дальшому,— надзвичайно велично мовив містер Домбі. — Надобраніч вам, Каркере!— кивом голови відпустив він свого управителя.

Містер Каркер уклонився владній господині, що горящими очима дивилася на свого чоловіка, і, спинившись перед ложею Клеопатри, поштиво та захоплено підніс до губ її милостиво простягну до нього руку.

Якби, залишившись із ним на самоті (Клеопатра похопилася зникнути), його вродлива дружина хоч словом дорікнула йому, або змінила позу, містер Домбі міг би знову зняти перепинену розмову. Але що міг зробити він проти глибокої, невимовної погорди, з якою вона дивилась на нього, а потім спустила очі, наче вважала його за негідного замінятися з нею й єдиним складом; проти неписаного презирства, з яким вона сиділа навпроти нього; проти холодної, непоборної рішучості в кожній рисі її обличчя? І він залишив Едіт з її всемогутньою вродою, що з'осередилася в її особі, щоб виявляти зневагу до нього.

Був він настільки підлий, що за годину вистеріг її на старих сходах, де колись, при місяшнім світлі, бачив Фльоренс, що несла нагору Поля? А може то він випадково потрапив туди і, звівши очі, вздрів Едіт, яка зі свічкою в руках виходила з кімнати, де лежала Фльоренс, і обличчя в неї, що перед ним не мінялося, було зовсім інше.

Та ніколи не мінялося воно так, як змінилося тепер обличчя містера Домбі. Ніколи не вкривала його така тінь, як та, що лягла йому на виду у темнім кутку, першого вечора по їхнім поверненні, часто лягала потому й стала ще глибша тепер, коли він дивився на Едіт знизу нагору.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ

ПЕРЕСТОРОГА, І НЕ ЄДИНА

Наступного дня Фльоренс, Едіт і місис Ск'ютон зійшлися докупи. Екіпаж чекав на них коло парадних дверей. У Клеопатри знову була своя галера, і Вісерс — тепер уже не блідий більше — у куртці кольору голуб'ячої шиї і в штанях військового гатунку, під час обіду стояв ззаду її крісла на колесах, тільки не штовхав уже його головою. Зачіска Вісерсова в дні виїздів лиснилася від помади, на руках у нього були лайкові рукавички, і весь він дхнув одеколоном.

Вони зібралися в кімнаті Клеопатри. Гадюка старого Нілу (не ображаючи її сказати) одпочивала на софі, попиваючи о третій годині вдень свій вранішній шоколад. Фляверс — покоївка — одягла на свою молоденьку пані комірчик та маншети й укоронувала її оксамитним капелюхом персикового кольору. Штучні троянди на нім увесь час хиталися, але не від вітру, а тому, що голова в місис Ск'ютон безперестанку трусилася.

— Я трохи зденервована сьогодні, Фляверс, — сказала місис Ск'ютон. — Щось мені ніби тремтять руки.

— Ви ж, мадам, знаєте, були вчора окрасою вечора, — одповіла покоївка, — і страждаєте, бачите, через це сьогодні.

Едіт, що повернувшись спиною до своєї шановної матері, стояла з Фльоренсою коло вікна й дивилась на вулицю, раптом одсахнулася немов уражена блискавкою.

— А ти не зденервована, кохане мое дитятко? — томно спитала Клеопатра. — Невже ж, серце, і ти, що так чудово владаєш собою, стаєш жертвою нервів, як і твоя нещасна мати? Вісерс, там хтось стукає в двері.

— Картка, мадам, — мовив Вісерс, подаючи її місис Домбі.

— Я від'їжджаю, — відповіла та, не глянувши на візитову картку.

— Голубко моя, — сказала місис Ск'ютон, — що то за чудна маніра давати розпорядження, не подивившись навіть на ім'я. Дайте сюди, Вісерсе! Боже милий, моя люба! Це ж містер Каркер, ця прекрасна особа.

— Я від'їжджаю, — повторила Едіт таким тоном, що Вісерс миттю вихопився за двері й не менш владно переказав льокаєві, який чекав відповіді: «Місис Домбі від'їжджає. Забирайтесь собі» і зачинив двері.

Та льокай незабаром повернувся й шепонув щось Вісерсові, який знову і з дуже незадоволеним виглядом підійшов до місис Домбі.

— Перепрошаю, мадам. Містер Каркер переказує свій привіт і просить вас, коли можете, приділити йому хвилину. У дуже важливій справі, перепрошаю, мадам.

— І справді, моя люба, — своїм найлагіднішим тоном промовила місис Ск'ютон, бачивши, що обличчя її доньки набуває загрозливого виразу. — Якби ти дозволила мені кинути слово, то я порадила б...

— Проведіть його! — звеліла Едіт, і коли Вісерс побіг виконувати наказу, додала, зсунувши брови:

— Що він іде сюди з вашого бажання, то й приймайте його у вашій кімнаті.

— Я мушу піти? — похопилася спитати Фльоренс.

Едіт притакнула головою, але виходячи, Фльоренс зустрілася з гостем біля дверей.

Тим же фамільярним і разом із тим протекторальним тоном, яким говорив і перше, містер Каркер чемно висловив надію, що вона почуває себе добре, бо за це промовляє її зовнішній вигляд, і додав, що ледве мав честь упізнати її вчора — так вона змінилася. Ввічливі та запобігливі маніри, з якими містер Каркер притримував двері, поки Фльоренс проходила, не могли приховати його свідомости якоїсь таємничої влади над дівчиною.

На хвилинку він схилився над поблажливою рукою місис Ск'ютон, а тоді низько вклонився Едіті. Холодно відповівши на поклін, не сідаючи сама й не запрошуючи його сісти, Едіт чекала, щоб він зняв мову перший.

Стоячи перед ним з погордливим виглядом, намагаючись стулити губи в зневажливу гримасу, важко дихаючи, бо присутність його була образою для неї — ховаючи під віями гаряче проміння своїх карих очей, вона, проте, знала, що навспражки переможцем і господарем становища був Каркер, який, принижено схиляючися перед нею, читав її життя наче з книги і з першої ж хвилини їхньої знайомости здогадався про її безчестя.

— Я насмівився просити побачення, — сказав містер Каркер, — і дозволив собі послатися на важливу справу, тому...

— Може то містер Домбі доручив вам переказати мені його докори, — перебила Едіт. — Він звиряється на вас, сер, до такої незвичайної міри, що подібне доручення навряд чи здивувало б мене.

— Я не маю жадних доручень до леді, яка надає такого блиску його імені, — сказав містер Каркер. — Але я уклінно прошу цю леді бути справедливою до людини, що чекає ласки від неї й залежить од містера Домбі. Я благаю вас узяти на увагу мою безпорадність минулого вечора й цілковиту неможливість ухилитися од участі в такій болісній для мене справі.

— Моя кохана Едіт, — стиха промовила Клеопатра, спускаючи льорнета, — це надзвичайно мило з боку містера.. як його там зовуть? І так сердешно.

— Я дозволив собі, — з шанобливою вдячністю звернувся до Клеопатри містер Каркер, — називати цю справу болісною тільки з моєї точки зору, бо я був присутній при ній. Така дрібна непогодженість між двома особами, що любляться й ладні на найбільші офіри один для одного, це... Як цілком справедливо й мудро висловились місис Ск'ютон, це — ніщо.

По короткій мовчанці, все ще не наважуючись дивитися на нього, Едіт спитала.

— А ваша справа, сер?

— Едіт, моя крихотко, — сказала місис Ск'ютон, — містер Каркер увесь час стоїть. Сідайте прошу, любий містер Каркере.

Не відповідаючи матері, він пильно глянув на гордовиту дочку, немов мав слухатися лише її, і їй самій коритися. Едіт, проти своєї волі, сіла й жестом запропонувала сідати містерові Каркеру.

Ніщо не могло бути холодніше, пишніше та зневажливіше як цей жест, але і його вона зробила з примусу. Для містера Каркера цього досить, і він сів.

— Ви дозволите, мадам, — блимнув на місис Ск'ютон своїми білими зубами Каркер, — переказати місис Домбі те, що я маю їй довірити. Людина такого великого розуму і з такими тонкими почуттями, я певний, не заперечуватиме. А місис Домбі, як захоче, поділиться тим з вами — своїм найближчим і найнадійнішим після містера Домбі другом.

Місис Ск'ютон хотіла була ретируватися, але Едіт спинила її. Едіт збиралася вже спинити і його щоб запропонувати говорити відвертіш і зрозуміліш, та тут він тихим го-

лосом почав: «становище міс Фльоренс — молодій леді, яка тільки но вийшла з цієї кімнати...».

Едіт перемовчала й знову глянула на Каркера. Коли він нахилився з усією поштивістю та чемністю, і його зухвала посмішка винесла на явність два ряди зубів, Едіт почувала, що охоче вбила би його.

— Становище міс Фльоренс, — сказав він, — було нещасливе. Мені важко говорити про це вам, але ви так оддані її батькові, що одне ваше слово може вплинути на нього. Нехай же мені — людині, що по-своєму теж оддана містерові Домбі і звикла схилитися перед його вдачею, — нехай же мені буде дозволено, не ображаючи вашої супружньої любови, сказати, що міс Фльоренс жила занедбана... від її батька. Чи смію я сказати від її батька?

— Я знаю це, — відповіла Едіт.

— Ви знаєте? — з видимим полегшенням скрикнув містер Каркер. — З моєї душі впали гори. Чи можу я надіятися, що ви знаєте і чим пояснюється це занедбання? Тобто, коли саме почало воно позначатися.

— Ви можете оминати це, сер, — відповіла вона, — і перейти ближче до вашої справи.

— Я добре, бачу, мадам, — мовив містер Каркер, — що мені нема чого виправдувати перед вами містера Домбі. Судить же мої почуття, виходячи з ваших власних, і даруйте мені мою, може завелику, зацікавленість ним.

Який то був меч в її горде серце сидіти тут, лице в лице з ним, слухати як він раз-у-раз посилається на її облудну присягу перед вівтарем, і пити до дна, не сміючи відняти губ, з гіркої чаші! Як соромно їй було, як каялася вона і як лютувала, коли, вкриваючись своєю пишною вродою, почувала, що він толочить її ногами!

— Міс Фльоренс, доручена доглядові — якщо це можна назвати доглядом — слуг і різних наймиток, в усякому разі людей нижчих за неї, природно потребувала керівництва та порад і, не мавши їх, допустилися помилки й до певної міри забула про своє становище. Захоплювалась вона таким собі Вальтером, звичайнісіньким хлопцем, що на щастя вмер; зайшла в дуже небажані стосунки — мені неприємно казати це — з одним моряком-каботажником з вельми підозрілою репутацією і з одним старим банкрутом.

— Я знаю це все, сер, — кинула на нього вогнений погляд Едіт, — бачу, що ви перекручуєте факти. Сподіваюся, через незнання їх.

— Вибачте, — перепросив містер Каркер, — я гадаю, що ніхто не знає їх краще за мене. Я поважаю й низько схиля-

юся перед вашою благородною, палкою вдачею, яка примушує вас захищати вашого шановного й коханого чоловіка й визнавати в нім — на що він цілком заслуговує — самі стійкості. Але щодо фактів, на які я й дозволив собі просити звернути вашу увагу, то, будши вірником містера Домбі, наслідуюсь сказати — його другом, я цілком перевірів їх. Пам'ятаючи про його довір'я, глибоко зацікавлений усім тим, що стосується його, спонукуваний нарешті більш низькими мотивами — бажанням довести мою відданість, я довгий час досліджував ці деталі і сам, і через вірних людей, і зібрав абсолютно незаперечні докази.

Вона звела очі не вище ніж до його рота, і прочитала зловтіху в кожному зубі, який там містився.

— Даруйте мені, мадам, — провадив він далі, — що, опинившись в скрутнім становищі, я насмілюсь прийти до вас по пораду. Мені здалося... я помітив, що ви дуже цікавитеся міс Фльоренсою.

А що було в ній такого, чого він не помігив би й не знав?

Принижена й ображена цією думкою, вона прикусила губу, що тремтіла, і, замість відповідати, кивнула головою.

— Ваша цікавість мадам, яка доводить, наскільки дороге вам усе, зв'язане з містером Домбі, примусила мене спинитися й не розказати йому про все це зараз же. Я ладний мовчати і в дальшому, якщо такий буде ваш наказ. Я не боюся зрадити містера Домбі, довірившись у цім питанні вам, бо в подружжях, що мають єдиний розум і єдине серце, одна особа цілком заступає іншу. Отже я однаково полегшую своє сумління, розповідаючи все вам або йому. Чи можу я сподіватися, що мою щирість буде належно оцінено, і що тепер з мене скинено всяку відповідальність?

Він довго пам'ятатиме погляд, яким обдарувала його Едіт — та й хто забув би його? — і боротьбу, що в ній одбувалася.

— Я приймаю це, сер, — нарешті сказала вона. — Ви ласкаво вважатимете справу за закінчену, і вона не набуде ширшого розголосу.

Містер Каркер низько вклонився й підвівся з свого місця. Едіт і собі підвелася, і він принижено попрощався. Але Вісерса, що спіткався з ним на сходах, вразила його промениста посмішка й краса його зубів, а коли він їхав назад на своєму білоному коні, перехожі брали його за дантиста, так сьав його рот. Едіт, коли вона сідала в карету, перехожі брали за велику пані, таку ж щасливу, як багату та вродливу. Та вони не бачили її за хвилину перед тим, саму, в своїй

кімнаті, і не чули, як вона вимовляла три слова: «О, Фльоренс, Фльоренс!»

Місис Ск'ютон, розкошуючи на софі та попиваючи шоколад, чула лише одне слово «справи». До нього вона ставилась з огидою й вигнала з свого словника, щоб зводити з статків своїх модисток та інших постачальників. Через це місис Ск'ютон не поставила жадного запитання й не виявила ні щонайменшої зацікавлености. До того ж чимало клопоту завдавав їй надворі й капелюх персикового кольору, що розхитуваний рвучким вітром шалено силкувався збутися товариства місис Ск'ютон. Коли ж дверцята каретки зачинили, і вітер ущух, штучні троянди знову напав параліж. Як бачимо, роботи в місис Ск'ютон і без різних справ було досить.

Надвечір їй не покращало, і коли містер Домбі з величною нетерплячістю походжав по вітальні (вони втрюх мали їхати на обід), до місис Домбі, що цілком одягнена чекала на неї в своїй прибиральні, прибігла пополотніла Фляверс—покоївка і сказала:

— Прошу вибачити, мадам, але я нічого не можу зробити з місис.

Що ви хочете сказати? — спитала Едіт.

— Та я й сама не знаю мадам, — відповіла перелякана Фляверс. — Вона кривить гримаси.

Едіт разом із покоївкою поквапом пішла до кімнати матері. Клеопатра була в параднім уборі — з діамантами, короткими рукавами, рум'янцем, кучерями, зубами та іншим приладдям юности. Але все це не могло обдурити параліжа, який обрав леді собі на жертву і напав її перед її свічадом, коло якого вона лежала наче жахлива лялька, що впала й розбилася.

Її безсоромно розібрали й поклали на ліжко невеличкі залишки від неї. Послали по докторів, і ті незабаром з'явилися. Зажито міцних ліків. Доктора висловили думку, що на цей раз місис Ск'ютон одужає, але другого вдару не переживе. Так пролежала вона багато днів, дивлячись у стелю, втративши мову. Подеколи, коли її питали, чи не знає вона, хто біля неї або щось подібне, вона видавала незрозумілі звуки; подеколи не відповідала нічого, ні знаком, ні жестом, ні порухом очей.

Нарешті до неї стала повертатись свідомість і почасти здатність рухатися, але не говорити. Одного дня вона почала володіти правою рукою, і прикликавши до себе покоївку, жєстами зажадала паперу та олівця. Покоївка не забарилася виконати її прохання, гадаючи, що леді хоче напи-

сати духовну або останні розпорядження, а що міс Домбі не було вдома, то покоївка в урочистому настрої чекала наслідків.

По багатьох болісних зусиллях стара жінка спромоглася безладно надряпати кілька літер і простягла покоївці такого документа:

«Рожеві запони».

Побачивши, що покоївка остовпіла з подиву, Клеопатра вдосконалила рукопис, додавши ще два слова:

«для докторів».

Тепер покоївка зрозуміла, що запони були потрібні їй, щоб в принаднішому вигляді з'явитися перед медиками. Тих, хто добре знали її вдачу, така вимога майже не здивувала. На ліжку їй повішено рожеві запони, і від того дня вона почала хутко одужувати. Незабаром вона, в кучериках, мережевим чепчику та в пеньюарі могла вже сидіти й виповняти штучним рум'янцем печері на своїх шоках.

Жахливо було дивитися на цю стару жінку, що пускала бісики, кокетувала та жартувала з смертю неначе то був майор. Але занепад її розумових здібностей, що стався в наслідок греця, був не менш жахливий. Вона стала надзвичайно гостро вимагати від Едіти знаків пошани й удачності. Вона вихваляла себе як найкращу з родительок і ревнувала Едіт до всіх. Ще й більше: забувши за складену ними умову уникати розмов на цю тему, вона раз-у-раз натякала, що шлюб її доньки — найпевніший доказ її безпорівняної матерньої любови.

— Де місис Домбі? — питалась вона в покоївки.

— Поїхала з дому, мадам.

— Поїхала з дому! Що ж це — вона цурається своєї мами, Фляверс?

— Та що ви, мадам? Звичайно, ні. Місис Домбі поїхала покататися з міс Фльоренсою.

— Міс Фльоренсою! Хто така ця міс Фльоренс? Не кажіть мені за міс Фльоренс. Що для неї та міс Фльоренс проти мене?

Сльози місис Ск'ютон спиняли одягаючи їй на шию діамантове намисто, або накладаючи на голову оксамитовий капелюх персикового кольору, або прикрашаючи якоюсь дрібничкою. Тоді вона вгамовувалася й сиділа досить спокійно, доки не приходила Едіт, а тоді, побачивши горде обличчя своєї доньки, знову занедужувала.

— Ну, я так і знала, Едіт, — починала плакати леді.

— В чім ще справа, мати?

— Справа! Я знаю в чім справа. Світ став такий непри-

родний і невдячний, і я починаю вже думати, що нам не лишилося ні краплі сердечности або чогось подібного. Вісерс більше дитя мені ніж ти. Він ставиться до мене уважніше як моя власна донька. Далєбі, я майже хочу виглядати не такою молодою. Може тоді на мене більше вважали би.

— Чого ж вам треба, мати?

— О, багато чого, Едіт.

— Хіба ж вам бракує чогось. А якщо й бракує то з вашої власної провини.

— Моєї провини! — пхикала стара. — І таке повинна слухати мати, така як я для тебе, Едіт! Мати, яка була тобі подругою з самої колиски. Ти, що нехтуєш мною і не приділяєш і двадцятої частини уваги, яку віддаєш Фльоренсі — я ж бо твоя мати і можу одного дня розбестити її! — ти дорікаєш мені, що це моя провини.

— Та я ж нічого не дорікаю вам, мати. Навіщо ви раз-у-раз знімаєте розмову про це?

— Хіба ж не природно, що я з моєю чулістю та любов'ю до тебе, раз-у-раз повертаюсь до цього й почуваю себе ображеною кожним поглядом, який ти кидаєш на мене?

— Я зовсім не хочу ображати вас, мати. Пам'ятайте, про що ми говорили з вами. Залишмо ж згадувати за минуле.

— О, залишмо згадувати! І залишмо згадувати за вдячність мені; і за любов до мене. І залишмо мене самотіти в цій кімнаті, без догляду й без товариства, а ви заводите собі нових друзів, зовсім чужих для вас. Боже милий, Едіт! Та чи думаєш ти коли, на чолі якого дому стоїш ти тепер?

— Так. Але годі вже.

— А це чудове створіння Домбі! Чи знаєш же ти, що ти дружина йому, Едіт, і що в тебе тепер є і становище, і статки, і карети, і все?

— Звичайно, знаю, мати.

— У тебе єсть все те, що ти мала би, якби та добряча душа... як його?.. Гренджер... не помер передчасно. І кому маєш ти дякувати за це все, Едіт?

— Вам, мати, вам.

— То обійми ж і поцілуй мене. Нехай же я бачу, Едіт, що ти вбачаєш у мені найкращу маму в світі. Не примушуй же мене зробитись страховиськом, якого, коли я знову вийду на люди, ніхто не впізнає; навіть та ненавидна тварюка майор.

Але іншим разом, коли Едіт наближалася до матері, нахилилася до неї свою гарну голову й притулялася своєю холодною щокою до її щоки, місис Ск'ютон сахалася, немов боялась її, починала тремтіти й кричала, що зомліває. А ін-

коли вона принижено просила Едіт сісти в крісло біля її ліжка й дивилась на неї з дивним виразом на обличчі, яке навіть за наявності рожевих запон, було потворне та огидне.

Проте, рожеві запони з плином часу допомогли таки Клеопатрі одужати. Вони прикрашали рожевим кольором її вбрання—ще юніше як передніш—і її рум'янець, і зуби, і кучерики, і діаманти, і короткі рукави, і весь гардероб ляльки, що лежала колись розбита біля свічада. Вони прикрашали подеколи і деяку неясність її розмови, яку та приховувала під дитячим реготом, і занепад її пам'яті, що іноді набував химерних форм.

Але запони ніколи не кидали рожевого відблиску на її нову маніру говорити з своєю донькою і на її ставлення до неї. І хоч як часто зазнавала на собі їхнього впливу Едіт, а втім, вони ніколи не прикрашали посмішки її суворої вроди й не зм'якшували її виразом дочірньої любови.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

МІС ТОКС ПОНОВЛЮЄ ДАВНЮ ЗНАЙОМІСТЬ

Бідолашна міс Токс, кинута від своєї приятельки місис Чік і позбавлена щастя бачити містера Домбі, занепала духом і зажурилася. Один час на Принцесинім майдані не чути було Пташиного вальсу, квіти стояли занедбані, і пил припорошив портрет предка місис Токс у напудрованій перуці.

Проте, ні вдача, ні літа міс Токс не дозволяли їй сумувати занадто довго. Лише дві струни тріснули на клявікордах, коли у вітальні її знову забриніли звуки Пташиного вальсу. Тільки одна гілочка журавця зав'яла через брак води, коли міс Токс знову почала щоранку поливати свої квіти. Пил не більше як шість тижнів укривав пудроголого предка, коли міс Токс дунула на його лагідний вид і наловила ряму клаптиком шкіри.

А все ж таки міс Токс була сама і в досить скрутнім становищі. Її прив'язання, хоч якими смішними вони здавалися, були правдиві та міцні. Міс Токс не вмiла злоститись. Побачивши одного дня, здаля, Луїзу Чік, вразлива міс Токс так схвилювалася, що мусила була шукати притулку в найближчій кав'ярні і там, у задимленій маленькій задній кімнаті, дала полегшення своєму серцеві, умившись гарячими сльозами.

Щодо містера Домбі, то міс Токс почувала, що не має підстав скаржитись на нього. Міс Токс щиро вважала, що жадна жінка не могла бути занадто вродлива або занадто псказна для нього. Не дивно, що шукаючи когось, він високо звів свої очі. Міс Токс, плачучи, думала про це двадцять разів на день і завжди мирилася з цим. Вона ніколи не згадувала за бундючні маніри, з якими містер Домбі примушував її коритися його забаганкам та примхам і повернув на няньку свого маленького сина. Вона, вживаючи свого власного виразу, пам'ятала лише те, що «перебула в його

господі багато щасливих годин, за які повсякчас згадуватиме з подякою», і що «завжди вважатиме містера Домбі за одного з найчарівніших та найдостойніших людей».

Одрізнана від неблаганої Луїзи й соромлячись майора, міс Токс дуже страждала, не знаючи, що робиться в господі містера Домбі, і наважилася поновити знайомість з місіс Річардс, яка й досі підтримувала стосунки з слугами свого колишнього пана.

Одного вечора, коли містер Тудл, увесь у сажі, одсвіжався чаєм на лоні своєї родини, міс Токс попрямувала до них. В житті містера Тудла було тільки три етапи. Він або відсвіжався у вищезазначений спосіб, або мчав Англією зі швидкістю від двадцяти п'яти до п'ятдесяти миль на годину, або, втомившись, спав. Та в кожній з цих стадій він залишався однаково спокійний, тихий і вдоволений.

— Полі, ти давно вже не бачила Байлера? — спитав містер Тудл, мавши по юному Тудлеві на кожному коліні, двох — за чаєм просто себе і силу їх, порозкиданих навкруги.

— Давненько, — відповіла Полі, — але він майже напевне прийде сьогодні. Це — його вечір, і він завжди завітає до нас.

— Здається, наш Байлер поводить ся тепер так, як личить порядному хлопцеві, — сказав містер Тудл. — Га, Полі?

— О, він поводить ся чудово, — одмовила Полі.

— І в нього нема ніяких секретів од тебе?

— Ні, — упевнено відповіла Полі.

— Я дуже радий, що він не має ніяких секретів, Полі, — своїм повільним і поважним тоном зауважив містер Тудл, — бо це було б нехороше. Правда, Полі?

— Авжеж, правда, батьку. Навіщо й питатись про таке?

— Ось бачите, хлопці й дівчата, — глянув на свою родину містер Тудл, — коли ви хочете йти чесним шляхом, пом'якуйте, мусите завжди йти відверто. Навіть, якщо потрапите в тунель, то й тоді у вас не повинно бути ніяких секретів. Свистіть, і нехай кожен знає, де ви.

Тудли підвелися й пронизливим галасом ухвалили батьківську пораду.

— Але чого це ти зняв таку мову про Роба, батьку? — схвильовано спитала його дружина.

— Полі, моя старенька, — відповів містер Тудл, — сам не знаю, чому, але я завжди згадую за Роба. Я від'їжджаю, думаючи про Роба. Під'їжджаю до станції — думаю про нього. Стаю на станції — теж думаю. І в голові моїй увесь час снуються думки про Роба; сам не знаю, звідки вони. Що то

за дивне перехрестя — ті думки людські! — мовив містер Тудл.

Це глибокодумне зауваження містер Тудл промив величезним кухлем чаю й зміцнив його силою бутербродів, доручивши разом із тим своїм донькам налляти нову порцію скропу в чайник, бо йому страшенно хотілося пити, і він здатний був поглинути «нескінчиму кількість чайників» раниш як угамує свою спрагу.

Отак розкошуючи, містер Тудл не забував і про молоде покоління. Дітвора, хоч і повечеряла, крутилася проте коло нього, чекаючи на позачергові страви, і він давав кожному з них одкусити по кусочку бутерброда й наливав у рота ложечку чаю. Під цей час двері відчинилися, і до кімнати вступив Роб-Мирошник у своїм жалібнім капелюсі та жалібнім убранні. Всі брати й сестри зараз же кинулися до нього.

— Здрастуйте, мати, — сказав Роб, як годиться синові, обіймаючи Полі. — Як ведеться вам?

— А ось і мій хлопець! — скрикнула Полі, поцілувавши його й легенько лягнувши в спину. — Секрети! Ні, батьку, тільки не в нього.

Це було сказано особисто містерові Тудлу, але Роб був не глухий і почув слова матері.

— А батько знову починає казати щось на мене! — згукнув він тоном ображеної безневинності. — О, яке то нещастя, коли дитина трохи завинить у чім, і батько тоді завжди дорікає їй, і не увічі, а поза спиною. Досить вже й того, що дитину присловують робити те, чого вона не хоче! — запхикав Роб, удаючись до поли своє куртки.

— Бідний мій хлопчику! — скрикнула Полі. — Батько ж не хотів сказати нічого образливого для тебе.

— Якщо він не хотів казати, то навіщо ж він завжди каже щось? — не вгавав покривджений Мирошник. — Ніхто і вполовину не думає про мене так погано як мій власний батько. Це ж неприродна річ! Я хотів би, щоб хтось одрізав мені голову. Батько, сподіваюся, не зробив би цього, але нехай вже краще відріже він ніж хтось інший.

На його безнадійні слова молоді Тудли відповіли голосним плачем, а Мирошник збільшив патетичність цієї сцени, іронічно просячи їх не оплакувати його. Він казав, що будиши гарні хлопці та дівчата, вони повинні ненавидіти його.

Остання фраза так розчулила передостаннього Тудла, що батько мусив винести його надвір і підставив би його голову під колодязну помпу, якби самий зовнішній вигляд цього інструменту не очутив дитя.

Тоді містер Тудл дав Робові належне пояснення, і що, лицарські почуття його сина на той час уже вгамувалися, то вони стиснули один одному руки, і в родині знову запанула злагода.

— Може ти наслідуватимеш мене, Байлер, синку? — спитав батько, з новими силами повертаючись до свого чаю.

— Ні, спасибі, батьку. Я пив чай разом із моїм хазяїном.

— А як ся має твій хазяїн, Робе? — звідалась Полі.

— Як вам сказати, мамо? Похвалитися нема чим. Торгівлі немає ніякої. Та він і нічого не тямить у торгівлі, той капітан. Сьогодні, приміром, приходить один до крамниці й каже: «мені треба те і те»... якісь там важкі слова. «Що саме?» питається капітан. «Те і те» повторює той. «Може ви роздивитесь сами в крамниці, приятелю?» каже капітан. «Та я вже дивився», відповідає покупець. «А чи бачили ви те, чого вам треба?» — питається капітан. «Ні не бачив». «А ви знаєте яке воно, те, чого ви шукаєте?» — «Ні, не знаю», відповідає. «Тоді ось що пораджу я вам, хлопче», каже капітан, «ви краще підіть додому та розпитайтеся, як воно виглядає, бо я сам не знаю нічого».

— Так грошей не заробиш. Чи не правда ж? — мовила Полі.

— Гроші, мати! Та в нього їх ніколи не буде. Він якийсь дивак. Такого я ще не бачив. Але він не поганий хазяїн, мушу сказати. Тільки мені нема з нього ніякої користі, і я не думаю довго залишатися в нього.

— Ти не хочеш служити на своїм місці, Робе! — скрикнула мати, а містер Тудл широко розплющив очі.

— Не на цім... може, — хитро підморгнув Мирошник. — Я не здивувався б... приятелі в суді, знаєте... та не хвилюйтеся, мати; ще не зараз. Мені там дуже хороше. Оце й усе.

Таємничі натяки в манірах Мирошника на те, що містер Тудл безпідставно закидає йому якісь провини, мали призвести до нової сутички, якби, на превелике здивування Полі, в дверях не з'явився новий одвідувач, що приязно та протекторально всміхався до всього товариства.

— Як ведеться вам, місис Річардс? — спитала міс Токс. — Прийшла оце подивитись на вас. Можна зайти?

Привітне обличчя Річардс засяло на відповідь, і міс Токс, ласкаво впізнавши містера Тудла, сіла на запропонований їй стілець, розв'язала стрічки на своїм капелюсі й ознаймила, що хоче перецілувати всю дітвору.

— Ви, напевне, забули вже мене, сер, — звернулась вона до містера Тудла, посадовивши собі на коліна передостаннього з молодих Тудлів.

— Ні, мадам, ні, — запевнив містер Тудл, — але всі ми пристаріли трохи.

— А як почуваєте ви себе, сер? — люб'язно спитала міс Токс.

— Добре мадам; дякую вам, — одповів той. — А як ваш гостець, мадам?

— Спасибі, але в мене його ніколи не було. Невже ж, місис Річардс, оце ваш... скрикнула міс Токс, дивлячись на Роба.

— Старший, мадам, — закінчила Полі. — Звичайно ж, він. Те мале, що колись безневинно спричинилося до таких великих змін у нашім житті.

— Це він, мадам, — ствердив і містер Тудл. — Це той хлопчик з коротенькими ніжками, що були замалі для шкіряних штанів. Це з нього містер Домбі хотів зробити Мирошника.

Ці спогади зворушили міс Токс, бо мали безпосередній зв'язок з метою її візити. Вона подала Робові руку й поздоровила його мати з сином, у якого таке відверте, чесне обличчя. Почувши це, Роб постарався заслужити на цю похвалу і неправдиво прибрав відповідного вигляду.

— А тепер, місис Річардс, і ви, сер, — сказала міс Токс, — я щиро й просто скажу вам, чого я сюди прийшла. Ви, певне, помітили, місис Річардс, що останній час мене й декого з моїх друзів, до яких я учащала давніше, розділяє маленька відстань.

Полі, бувши тактовна жінка, одразу зрозуміла суть справи і поглядом показала це. Містер Тудл, не зрозумівши нічого, і собі показав це, витріщивши очі.

— Річ ясна, — казала далі міс Токс, — розповідати про те, як виникло наше невеличке похолодіння, не час і не місце. Скажу лише, що я зберегла якнайглибшу пошану до містера Домбі..... і дуже цікавлюся всім, що його стосується, — тут голос міс Токс затремтів.

Збагнувши, в чім справа, містер Тудл хитнув головою й повідомив, що чув про це, і що з свого боку вважає містера Домбі за людину з важкою вдачею.

— О, прошу, сер, не кажіть цього! — запротестувала міс Токс. — Я не хочу слухати про це ні тепер, ні будь-коли в дальшому. Ваші слова болісні для мене, та і вас самих, з вашим чулим серцем, не можуть не смутити.

Містер Тудл, який був певний, що зауваження його заробить хвали, дуже зніяковів.

— Те, чого я хочу, і з-за чого звернулася до вас, місис Річардс, і до вас, сер, полягає ось у чім. Всі новини, які

ви матимете про родину містера Домбі, будуть дуже цікаві для мене. Я завжди з охотою побалакаю про них з вами, місис Річардс, і згадаю старі часи. Я сподіваюся, що місис Річардс дозволить мені завітати подеколи сюди, не відмовить мені своєї дружби і ставитиметься до мене, як до своєї. Я їй справді сподіваюся, місис Річардс, — повторила вона вельми серйознім тоном, — що добряча людина, як ви, не зможе відмовити такого прохання.

Полі була підлещена й не ховалася з цим. Містер Тудл не знав, підлещений він чи ні, і зберігав мовчанку.

— Ви знаєте, місис Річардс, та й ви, сер, — провадила далі міс Токс, — що я тисячма способами можу стати вам у пригоді, якщо ви захочете звернутись до мене, і буду страшенно рада зробити вам яку послугу. Я можу; наприклад, вчити чогось ваших дітей. Якщо дозволите, я вечорами буду інколи приносити до вас деякі книжечки або яку-небудь роботу, а вони будуть вчитися, і, я певна, вчитимуться, щоб не посоромити свою навчительку.

Містер Тудл, що завжди поважав науку, задоволено хитнув головою до своєї дружини і задалекого затирав руки.

— Бувши для вас своєю, я нікому не заважатиму своєю присутністю, і все буде йти так, ніби мене немає. Місис Річардс буде латати, прасувати й годувати дітей, не помічаючи мене, а ви палитимете вашу люльку, сер. Правда ж?

— Спасибі, мадам, — подякував містер Тудл, — я жува-тиму мій тютюн.

— Ви дуже хороше робите, що кажете так, сер, — відповіла міс Токс, — і я відверто скажу вам, що за таких умов я буду цілком удоволена. Хоч яку користь пощастило б мені принести вашим дітям, я вважатиму себе за винагороджену з лишком, якщо ви згодитесь скласти зі мною таку умову.

Умову складено зараз же, і міс Токс почувала себе настільки вдома, що, не гаючи часу, влаштувала всім дітям попередній іспит і записала на клапті паперу ім'я та вік кожного і що хто знає. Ця церемонія й дружні балачки забрали стільки часу, що, коли міс Токс налагодила одходити, іти їй самій було вже запізно. Галянтний Мирошник запропонував провести її додому, і міс Токс, якій особливо приємно було йти з молодиком, що завдячував містерові Домбі свої перші панталони, охоче прийняла його пропозицію.

Потиснувши руки містерові Тудлу та Полі й перецілувавши всіх дітей, міс Токс залишила будинок такою популярною особою і з таким легким серцем, що місис Чік, якби могла зважити його, відчула би тягар на своїм серці.

Скромний Мирошник хотів був іти ззаду, але вона зажа-

дала, щоб хлопець ішов поруч із нею, і дорогою, як казала потім його матері, «розтягувала» його.

Розтягуючись, він ставав такий чистий, такий блискучий, що міс Токс була в надпориві. Що більше вона його розтягувала, то тонший він робився — як дріт.

— Дуже рада, що познайомилася з вами, — сказала міс Токс, підійшовши до свого будинку. — Сподіваюся, ви вважатиме мене за свого друга й будете заходити до мене, коли вам буде охота. У вас єсть щадничка?

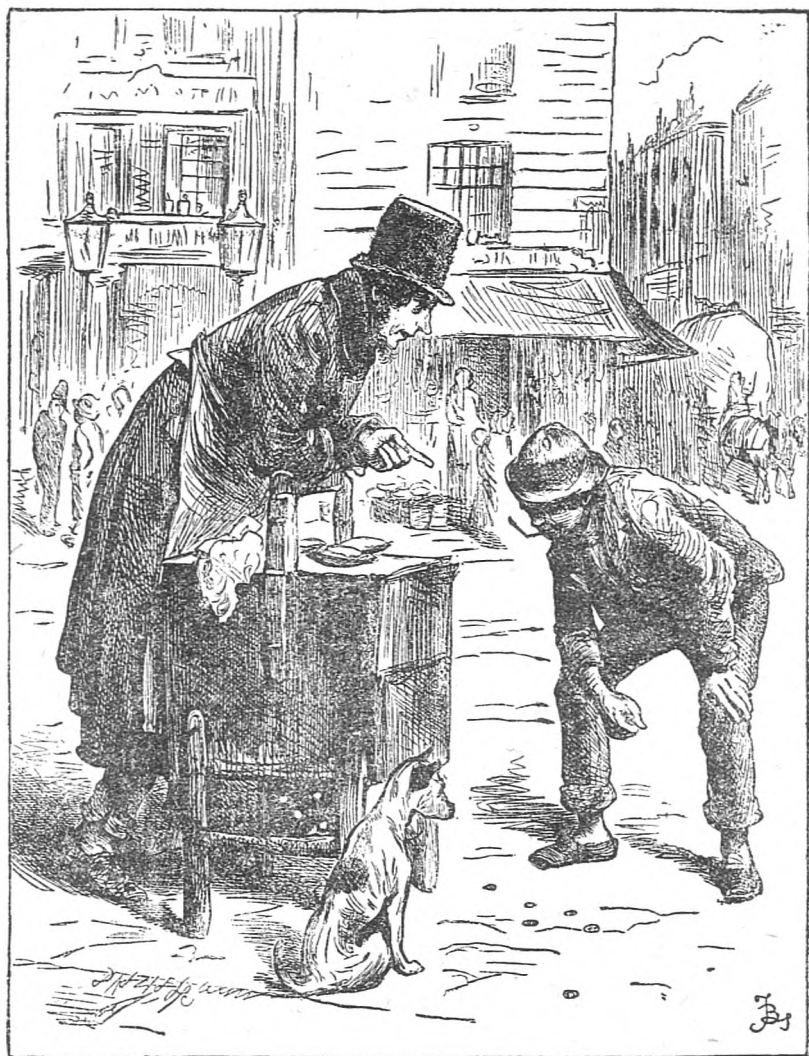
— Так, мадам, я кидаю туди гроші, щоб покласти їх згодом у банк.

— Це гідно хвали, — зауважила міс Токс. — Киньте, прошу, туди й ці півкрони.

— Красно дякую, — мовив Роб, — тільки, далєбі, я не хотів би позбавляти вас цих грошей.

— Мені до вподоби ваша незалежна вдача, — сказала міс Токс, — але, можу запевнити вас, це не зведе мене з статків. Мені буде кривдно, коли ви не візьмете грошей, які я даю вам од щирого серця. Надобраніч, Робіне!

— Надобраніч, мадам, — одповів Роб, — вельми вам дякую, — і він, сміючись з радощів, побіг міняти гроші, щоб грати в орла чи решку з пиріжником.

Роб побіг міняти гроші, щоб грати в орла чи решку з піріжником.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

ДАЛЬШІ ПРИГОДИ СТАРОГО МОРЯКА КАПІТАНА ЕДВАРДА КАТЛЯ

Невблаганний час певною ходою так швидко посувався наперед, що рік, визначений старим інструментальним майстром, як строк, протягом якого друг його мусив був утримуватись розпечатувати залишений йому коверт, вже майже минув, і настав вечір, коли капітан Катл почав кидати на пакет трохи незадоволені й таємничі погляди.

Одначе, треба визнати йому справедливість, капітан не розрізав би коверта й за годину перед призначеним днем, так само, як не розрізав би й себе самого, щоб глянути на свої тельбухи. Він лише витягав пакет, коли запалював свою першу вечірню люльку, клав його на стіл, а тоді дві або три години сидів мовчки, палив і поважно дивився на нього. Інколи, споглянувши коверта, він починав поволі відсуватись од столу, ніби намагався звільнитися з-під впливу його чарування. Але якщо він і мав такі наміри, то здійснити їх йому ніколи не щастило, і пакет брав таки на себе його очі навіть тоді, як капітан одсувався до самої стіни маленької вітальні.

Щодо Втіхи його серця, то отецьке ставлення й захоплення капітана нею не зазнавали ніяких змін. Тільки останнє побачення з містером Каркером викликало в капітана сумнів, чи й справді його втручання на руч молодій леді та любого хлопця Вальтера дали ті наслідки, які він бажав і в які один час вірив. Капітана серйозно стала непокоїти думка, що він більше пошкодив, ніж був на користь, молодим людям, і в своїй скромності він поклав викинути себе за борт, як особу небезпечну.

Отже, поховавши себе між інструментів, капітан ніколи не наближався до будинку містера Домбі й жадним способом не нагадував за себе ні Фльоренсі, ні міс Ніпер. На своїм добровільнім засланні капітан перебував цілі дні і тижні, не

замінюючися словом ні з **чим**, опріч Роба-Мирошника, що його він мав за зразок безкорисливости та відданости. Дивлячися вечорами на пакет та попіхкуючи свою люльку, капітан думав про Фльоренс і безщасного Вальтера, доки не починав уявляти собі обох померлими й застиглими в стані вічної юности, в образі безневинних дітей перших його сподів про них.

Проте, занурюючися в свої міркування, капітан не забував і про підвищення розумової культури Роба-Мирошника. Молодий хлопець щовечора повинен був коло години читати йому якунебудь книгу, і капітан, непохитно віривши, що всі книги кажуть саму правду, накопичував у такий спосіб запас найдивовижніших знань. Суботнього вечора капітан, перед тим як облягатися, завжди читав божественну, виголошену колись на горі, казань, розуміючи її так, ніби читав грецькою мовою.

Робові-Мирошнику пошану до святого письма прищеплювалося ще в школі за такою чудовою системою. Йому безнастанно трошили клепки в голові всіма власними іменами всіх колін Юдиних; примушували, здебільшого на кару, монотонно повторювати важкі тексти, а в шість років щонеділі, тричі на день, водили в шкурятаних штанцях до церкви, на самісіньку гору, де було страшенно жарко і де срган брумчав неначе велетенська клопітна бджола й затуркував йому голову. Отже Роб мав надзвичайно побожний вигляд, коли капітан кінчав читати, і позіхав та куняв, поки точилось читання. Останнього добрячий капітан ніколи не помічав.

Як людина ділова, капітан Катл вів торговельні книги. У них він записував свої спостереження погоди й руху возів та інших екіпажів, що, як він позначив, ранком і вдень їхали переважно в західнім напрямку, а ввечері — прямували на схід. Коли одного тижня до крамниці завітали двоє чи троє людей, «зняли мову» — так записав капітан про окуляри, а, проте, нічого не купили, тільки обіцяли зайти вдруге, він вирішив, що справи кращають, і зробив відповідний запис у книгах, де того дня стояло вже, що подував північно-західний свіжий вітер, який проти ночі змінився.

Найбільшого клопоту завдав капітанові містер Тутс, який учащав до крамниці. Неговіркий удачею, він вирішив чомусь, що маленька вітальна — дуже вигідне місце для хихотіння, і півгодинами вправлявся там у цім мистецтві, не поступаючися ні на крок в заприятелюванні з капітаном. Ставши по останнім досвіді дуже обережний, капітан вагався визначити, чи й насправжки містер Тутс був такий про-

стяка, яким здавався. Повсякчасне згадування за міс Домбі викликало підозру до нього. Але разом із тим капітан почував потаємну симпатію до містера Тутса за його відвертість та довір'я і тимчасово втримувався від остаточного присуду.

— Капітан Джілсе, — своїм звичаєм несподівано згукнув одного дня містер Тутс, — чи не поставитеся ви прихильно до моєї пропозиції та зробите мені приємність сприятелитись зі мною?

— Я скажу вам те, що думаю, хлопче, — одповів капітан, вибравши собі нарешті спосіб поведження. — Я міркував про це.

— Ви дуже люб'язні, капітане Джілсе, — мовив містер Тутс. — Дуже вам удячний. Слово чести, ви чините мені велику милість, погоджуйтесь здружитися зі мною.

— Бачите, братіку, — повільно почав капітан, — я вас не знаю.

— Але ви ж ніколи не знатимете, капітане, якщо не познайомитесь зі мною ближче, — настоював містер Тутс.

Це зауваження, здавалось, вразило капітана своєю оригінальністю та невідпорністю, і він глянув на містера Тутса так, ніби вздрів у нім багато більше, ніж сподівався.

— Добре сказано, хлопче, — схвалив капітан, замислено хитаючи головою, — добре й вірно сказано. Тепер послушайте. З деяких ваших слів я зрозумів, що ви захоплені одним прекрасним створінням; га?

— Капітане Джілсе, — відповів містер Тутс, вимахуючи рукою, де в нього був капелюх, — слово «захоплення» тут не підходить. Слово чести, ви не маєте уявлення про мої почуття. Якби мене пофарбували в чорне й повернули на раба міс Домбі, я вважав би це за ласку до себе. Якби, офірувавши всі мої статки, я міг би стати собачкою міс Домбі, я був би цілком щасливий і, думаю, безнастанно махав би хвостом.

Містер Тутс сказав це з вогкими од сліз очима і глибоко схвильований притиснув до грудей свій капелюх.

— Знаєте, хлопче, — мовив розчулений капітан, — в разі ви серйозно...

— Капітане Джілсе, — перебив містер Тутс, — у мене тепер такий настрій і говорю я настільки серйозно, що якби міг, то запрягався на розпеченім залізі, або на гарячім вугіллі, або на розтопленім оливі чи воску, або на чомусь подібному, бо біль дав би мені полегшення, — і містер Тутс озирнувся навколо, немов шукаючи приладдя, на яким можна було б здійснити його жажливий намір.

Капітан сунув на потилицю свій глянсуватий капелюх, провів по обличчю своєю важучою рукою, став просто містера Тутса і, зачепивши гачком полу свого фрака, звернувся до містера Тутса з промовою, вислуханою тим з увагою й деяким подивом.

— Якщо ви говорите серйозно, хлопче, — сказав капітан, — то ви заслуговуєте на жалощі, цей найсліпучіший діянт у короні на голові британця, про що ви дізнаєтесь з англійської конституції, викладеній у нашім гімні. Коли знайдете це місце, можете бути певні, що саме його й співають на небі всі янголи. Тримайтесь цупко! Ваша пропозиція захопила мене розполохом. А чому? Тому, розумієте, що в цих морях я плаваю сам, не маю товариша й не хочу його мати. Увага! Ви озвали мене з доручення молодой леді, що зафрахтувала вас. Ну, якщо ми з вами закладемо товариство, то за ім'я цієї молодой особи не повинно бути й згадки. Я не знаю, чому саме, але, згадуючи його занадто вільно, я наробив уже шкоди, і тому спиняю машину. Розумієте ви мене, братіку?

— Ви даруєте мені, капітане Джілсе, — відповів містер Тутс, — якщо подеколи я не зовсім могу стежити за вашою думкою. Але... слово чести, капітане Джілсе, не згадувати міс Домбі — то заважка умова. Далєбі, мене щось так тисне тут, — містер Тутс обіруч патетично доторкнувся до свого комірчика, — що мені вдень і вночі здається, ніби хтось сидить на мені.

— А втім, такі мої умови, — сказав капітан. — Якщо ви вважаєте їх за важкі для себе — вони й справді може важкенькі — витягайте кітву, одчалюйте й завертайте на бік.

— Капітане Джілсе, — відповів містер Тутс, — сам не знаю, чому, але відтоді, як я був тут уперше, мені якось приємніше думати про міс Домбі у вас, ніж говорити про неї з кимось іншим. Отже, капітане Джілсе, якщо ви зробите мені честь сприятелитись зі мною, я буду щасливий пристати на ваші умови. Тільки я хочу бути чесним, капітане Джілсе, — містер Тутс одхопив назад простягнену вже руку, — і тому мушу сказати вам, що не думати про міс Домбі я не можу, і не обіцяю вам цього.

— Думки людські, як вітер, хлопче, — зауважив капітан, — ручитись за них ніхто не може. Ми складаємо умову тільки про слова.

— За слова я, мені здається, можу відповідати.

На знак згоди містер Тутс подав капітанові руку, і той, поблажливо прийнявши її, учинив у такий спосіб формальний договір між ними. Містер Тутс, очевидно, дуже зрадів

з цього і хихотів цілий вечір, аж до свого відходу. Капітан і собі радів, що знайшов ким опікуватись, і був дуже вдоволений з своєї розважливості та завбачливості.

Та хоч який багатий був він на останню прикмету, а цього вечора довелося йому здивуватись, і здивував його Роб-Мирошник. Цей нехитрий хлопець, попиваючи чай за одним столом з капітаном і схиляючись над чашкою, подеколи скося поглядав на свого хазяїна, що, дивлячись крізь окуляри, з великими труднощами, але вельми поважно, читав газету.

— Перепрошаю, капітане, — перепинив мовчанку Роб, — чи не потрібні вам часом голуби?

— Ні, хлопче, — відповів капітан!

— Бо я хотів запропонувати вам моїх, — пояснив Роб.

— Га? — скрикнув капітан, підвівши трохи свої кущуваті брови.

— Так. Я, прошу, відходжу, капітане.

— Відходиш? Куди ж це? — спитав капітан, прошиваючи його поглядом крізь окуляри.

— А ви хіба не знали, що я збираюся кидати вас, капітане? — закрадливо всміхнувся хлопець.

Капітан поклав на стіл газету, зняв окуляри й прикроглянув на дезертира.

— Так, капітане. І я оце попереджаю вас. А я думав, що ви може вже знаєте, — сказав Роб, затираючи руки й зводячись з стільця. Мені було б дуже зручно, коли б ви якнайскорше підшукали когось, капітане. Чи не могли б ви знайти його завтра ранком; як ви гадаєте, сер?

— І ти зрадиш свій стяг, хлопче? — спитав капітан, роздивившись на його обличчя.

— О, це вже занадто жорстоко, капітане! — скрикнув Роб, миттю прибравши ображеного вигляду. — Бідний хлопець чесно попереджає про свої наміри, а його звивають зрадником. Ви не маєте ніякого права ображати бідного хлопця, капітане, даючи йому лайливі імена. Невже тому, що я наймит, а ви — господар, вам вільно кривдити мене? Що поганого зробив я? Ну бо, капітане, скажіть, чим я завинив вам?

Вражений Мирошник заплакав і заходився терти очі рукавом своєї куртки.

— Ну, капітане, — пхикав покривджений хлопець, — в чім же полягає мій злочин? Хто я такий і чого накоїв? Хіба я вкрав щось? Може підпалив будинок? Якщо я злочинець, чому ви не викажете на мене? Яка то несправедливість ляяти хлопця, що вірно служив вам, тільки за те, що

він хоче вас кинути! Ось через що ледащіють і сходять на неправу путь молоді хлопці. Я, знаєте, просто дивую, капітане.

Все це Мирошник прорюмсає, розважливо тримаючися ближче до дверей.

— Ти, значить, знайшов собі іншу койку, хлопче? — пильно подивився на нього капітан.

— Так, капітане, вживаючи ваших слів, я знайшов собі іншу койку, — пхикає Роб, одступаючи ще далі. — Кращу койку, ніж тутешню і де до того ж вас ніхто не питатиме про мене. А це велике щастя для мене, капітане, після того, як ви так облили болотом бідного хлопця. Так, у мене єсть уже інша койка, капітане. І якби я хотів кинути вас, не попереджаючи, я давно був би вже на ній і не слухав вашої лайки. Ви ж лаєте мене тільки тому, що я бідний хлопець і не можу захищатися. Навіщо кривдите ви бідного хлопця, який не може захищатися, капітане? Як можете ви робити так?

— Слухай но, хлопче, — мовив миролюбний капітан, — годі вже тобі!

— То годі ж і вам казати таке, капітане, — одповів бідний Мирошник, одступивши в крамницю й плачучи дедалі голосніше. — Я волів би, щоб ви вбили мене, та тільки не ганьбили.

— Може, ти чував колись, хлопче, — лагідним тоном спитав капітан, — що таке обсмолений кінець мотузки?

— Звідки міг я чути про це, капітане? — глузливо спитав обережний Мирошник. — Ні, я ніколи не чув про такі речі.

— Ну, то, по-моєму, почувеш незабаром, як не замовчиш. Я навчу тебе, хлопче. Можеш забиратися.

— О, значить, я можу йти зараз же, капітане? — скрикнув Роб, тріюмфуючи з свого успіху. — Тільки, зверніть увагу, капітане, що я зовсім не збирався кидати вас зараз же. Ви звільняєте мене з вашої власної волі, капітане, і тому не маєте права затримувати виплату мені грошей.

Хазяїн його розв'язав це питання, видобувши свою бляшану чайницю й поклавши на стіл належні Мирошникові гроші. Пхикаючи та сякаючись над кожною монетою, образений в найкращих своїх почуттях, Роб зібрав їх одну по одній і зав'язав у хусточку. Далі він стерebakвся на дах і повипихував голубами всі свої кишені та капелюх. Ще далі поліз до своєї постелі під бюрком і згорнув її, ридаючи так, ніби розпука з старим приятелем краяла йому серце. Нарешті, промовивши крізь сльози: «Прощайте, капітане, я не згадува-

тиму вас лихом», він вийшов з крамниці, нешанобливо смикнув на прощанні за ніс дерев'яного мічмана і, злісно осміхаючись, пішов вулицею під гору.

Залишившись сам, капітан знову взявся до газети, немов не сталося нічого незвичайного чи несподіваного. Читав він старанно та настирливо, але дарма що прочитав силу слів, збагнув дуже мало, бо по газетних шпальтах стрибала перед ним постать Роба-Мирошника, який так по-зрадницькому омилив його довір'я. Проте, капітан Катл не признавався навіть собі самому, що думає за хлопця, і ніяк не погодився би з тим, що через Роба почуває себе самотнім, як Робінзон.

Ранком наступного дня капітан з дуже заклопотаним виглядом подався до Леденгольського Ринку і склав угоду з тамтешнім прибиральником, який мусів був щодня приходити відчиняти та зачиняти віконниці коло дерев'яного мічмана. Потім він завітав до ресторану й до пивниці, де звелів удвоє зменшити порції страв та пива, що їх приставлялося дерев'яному мічманові. «Мій юнак улаштувався краще, міс», пояснив капітан молодій леді з ресторану. Нарешті капітан поклав заволодіти ліжком під бюрком і ночувати там, а не в мансарді.

Віднині капітан Катл уставав о шостій рано і, на́клавши на себе, по завершенні туалета, глянсுவатого капелюха, нагадував Робінзона в його кашкеті з козячих шкірок. Не зважаючи на те, що страхи його перед диким плем'ям Мек-Стінджерів, як і побоювання Робінзона перед людоджерцями, з плином часу охолонули, капітан не порушував установленого їм самим порядку оборончих операцій і ховався в своєму замку, скоро бачив на вулиці жіночий капелюх. Кінець-кінцем (містер Тутс на письмі сповістив, що поїхав з міста) власний голос почав якось чудно бриніти у вухах капітанових.

Коли минув рік, капітан Катл визнав за потрібне розпечатати пакета, і відрочував цю операцію лише тому, що не мав свідків, яких, на його думку, вимагалось за морським статутом. Перебуваючи в такому скрутному становищі, він одного дня з надзвичайною радістю прочитав оповіщення про прибуття «Обережної Кляри» під командою капітана Джона Бансбі і негайно же написав цьому філософові листа, де просив ласкаво завітати якось увечері, додержуючи суворої таємниці щодо його резиденції.

Бансбі, один з тих мудреців, що роблять лише з переконання, витратив кілька днів, щоб переконатися, що він і справді дістав листа такого змісту, а зате, переконавшись,

зараз же одрядив юнгу переказати, що «прийде сьогодні ввечері».

Дуже радий, що одержав таку звістку, капітан наготував цілий запас люльок та рому з водою й чекав на гостя у вітальні. Коло восьмої приглушені рики, наче мукання морського бика, поза дверима крамниці й цокіт ціпка по пішомуду повідомили чуйливе вухо капітанове про наближення Бансбі. Негайно же прийнятий, кошлатий, у широченнім пальті, з байдужим, наче з червоного дерева, обличчям він, здавалося, не помічав нічого перед собою, а пильно спостерігав щось, що відбувалося зовсім в іншій частині світу.

— Бансбі! — згукнув капітан, хапаючи його за руку, — ну, як настрої, хлопче? як настрої?

— Не погано, не погано, товаришу, — відповів голос всередині Бансбі, супроводжений жестом самого командира.

— Бансбі, — сказав капітан, захоплений його геніяльністю, — ви прийшли таки. Ви можете дати пораду блискотючішу, ніж діаманти; ви, у ваших засмолених штанах, що сяють для мене ясніш за діаманти. Пошукайте це місце в Стефелевім бюджеті й одзначте його. Нарешті ви прийшли сюди, де колись висловили думку, що справдилася слово од слова, — капітан щиро вірив у це.

— А-а! — рикнув Бансбі.

— Слово од слова, — ствердив капітан.

— Чому? — рикнув Бансбі, вперше глянувши на свого друга. — В якій спосіб? А коли так, то чому ж ні? О!

По цих словах, що від них капітан мало не знепритомнів — в таке безодне море міркувань та гадок занурили вони його — мудрець дозволив зняти з себе лоцманське пальто і пішов слідом за своїм другом до вітальні, де рука його спинилася спершу на плящі рому, з якого він приготував собі шклянку міцного грогу, а тоді на люльці, яку він набив, запалив і почав палити.

Повторивши жести свого друга, капітан Катл, щоб звернути на себе його увагу, виголосив коротеньке хвальне слово, а тоді розповів усю історію зника дядька Соля, повідомив про зміни, що в наслідок цього сталися в його власнім житті, і нарешті поклав пакета на стіл.

По довгій мовчанці Бансбі хитнув головою.

— Розпечатати? — спитав капітан.

Бансбі кивнув знову.

Згідно з наказом, капітан зламав печатку, витяг з коверта два загорнені аркуші паперу й прочитав написи на них: «Остання воля та духовна Соломона Джілса» і «Лист Недові Катлю».

Бансбі, втупивши погляд у береги Гренляндії, здавалось, дослухався, і капітан, одкашлявшись, почав читати вголос листа: — «Любий Неде, від'їздячи з дому до Вест-Індії...»

Тут капітан спинився й кинув оком на Бансбі, що вперто дивився на Гренляндські береги.

...«у безнадійній справі розвідатись про мого дорогого хлопчика, я добре знав, що, будши знайомий з моїм наміром, ви не дозволили б мені здійснити його або поїхали би разом зі мною, і тому мовчав. Коли ви читатимете цього листа, Неде, я, певне, буду вже мертвий, і вам не важко буде пробачити старому другові його безрозсудливість і пожаліти його. Ну, годі про це. Я не маю майже ніякої надії, що мій любий хлопчик прочитає колись ці рядки або потішить ваші очі своїм чесним, одвертим обличчям».

— Ні, ні, ніколи, — в журній задумі сказав капітан, — він лежить, давно вже лежить...

— У Біскайській затоці, — низьким голосом мовив містер Бансбі, що мав музичний слух, і так розчулив капітана, що той на подяку потиснув йому руку й заходився витирати очі.

— Ну! — зідхнув капітан, коли луна від лементу Бансбі перестала струшувати шибки у вікні в стелі. — «Занедужав з горя й довго лежав хорий». Пошукайте добре і ми знайдемо це місце.

— І лікарі не допомогли, — зауважив Бансбі.

— Авжеж, — сказав капітан. — Яка користь з них на глибині в двісті чи триста сажнів? «Але якби він був присутній, коли ви розпечатуватимете цього коверта», капітан мимоволі озирнувся кругом і похитав головою, «або довідався про листа згодом», капітан удруге похитав головою, «перекажіть йому моє благословення. Духовну може написано не за законною формою, але то маловажно, бо зацікавлені в ній лише ви та він. Я хотів би, в разі він живий, щоб невелички мої статки перейшли йому, а як ні (чого я дуже побоююсь) — то вам, Неде. Я знаю, що ви вволите мою волю. Нехай благословить вас бог за це й за вашу приязнь до Соломона Джілса». Бансбі, — врочистим тоном спитав капітан, — що скажете ви про це? Ось ви сидите тут з головою, яку стільки разів провалювали вам ще змалку і яка щоразу ставала мудріша. Що думаєте ви про все це?

— По-моєму, — з незвичайною для нього швидкістю відповів Бансбі, — якщо він помер, то — більше не повернеться. А коли він живий, то, думаю, повернеться. Чи кажу ж я, що він напевне повернеться? Ні. Чому? Тому, що це залежить од курсу його корабля.

— Бансбі! — згукнув капітан, складаючи думкам свого приятеля ціну, пропорційну зусиллям, з якими їх висловлювалось. — Бансбі, — повторив капітан у надпориві, — у вас в голові стільки вантажу, що корабель моєї місткості потоп би разом із ним. А щодо цієї духовної, то я не збираюся вживати ніяких заходів, окрім того, що охоронятиму майно для його законнішого власника. Сподіваюся, його законний власник — Соль Джілс — живий. Дивно тільки, чому не подає він звістки про себе. Як поставитеся ви, Бансбі, до того, щоб спустити ці папери знову в трюм, написавши на коверті, що його розпечатано такого то дня в присутності Джона Бансбі й Едварда Катля?

Що Бансбі, перебуваючи все ще на узбережжі Гренляндії або десь інде, не заперечував, пропозицію капітанову здійснено зараз же. Велика людина, перенісши на момент свої очі до реального, накреслив на коверті своє прізвище, скромно уникаючи великих літер. Капітан Катл, розписавшись лівцею, поклав коверта в залізний сейф, почастивав гостя ще одною шклянкою та ще одною люлькою і сівши просто коминка занурився в міркування про можливу долю бідного старого інструментального майстра.

Тут скоїлася несподіванка, така жахлива, що коли б не підтримка з боку Бансбі, капітан Катл мусив був спуститися на дно й загинути назавжди.

Як трапилося, що капітан, нехай навіть ущасливлений такою візитою, забув зачинити двері на ключ — залишається загадкою. Тільки цієї затишної хвилини крізь незачинені двері до вітальні вдерлась місіс Мек-Стінджер, несучи в своїх батьківських обіймах Олександра Мек-Стінджера й тягнучи за собою безладдя й помсту, не кажучи вже про Юліяну Мек-Стінджер та її милого братика Чарлза Мек-Стінджера, відомого в юнацьких спортивних колах, як Чавлі. Вона з'явилася так блискавично й так мовчазно, що спокійне обличчя капітанове не встигло ще набути виразу замішання та переляку, коли це видиво стояло вже перед ним.

Та скоро капітан усвідомив розміри свого нещастя, інстинкт самоохорони підказав йому шукати порятунку в утечі. Метнувшись стрілою до дверцят, що вели до льоху, капітан дав сторчака по сходах, як людина, що байдужа до синців та пораз ладна піти хоч крізь землю. Мужня спроба його дала би бажані наслідки, якби не зворушлива любов Юліяни та Чавлі, які, схопивши кожен по нозі капітановій, почали плачучи волати до свого приятеля. Тим часом місіс Мек-Стінджер, яка не розпочинала жадної важливої справи, не перевернувши спершу задом наперед Олександра Мек-

Стінджера, не наклепавши йому добре й не посадовивши потім для вихолоджування на підлогу, справила весь цей ритуал і наче фурія ринула на капітана. Бансбі, наражаючись на дряпаки, переступив їй дорогу. Вкрай переляканий капітан, пройнятий холодним потом, боязко поглядав на розлючену даму.

— О, капітане Катле, капітане Катле! — гукала місис Мек-Стінджер, випнувши підборіддя й похитуючи ним у лад з тим, що, якби то не квола жінка, можна було назвати кулаком. — О, капітане Катле, капітане Катле, і ви насмілюєтесь дивитися мені в обличчя і не завалюєтесь під поміст?

— Тримайся цупко! — пробелькотів капітан, який дивився в усякому разі не сміливо.

— О, яка дурна та довірлива була я, пускаючи вас до себе, капітане Катле! — кричала місис Мек-Стінджер. — Подумати, скільки благодійств чинила я цій людині! Я вчила свої діти любити та поважати його, наче батька, і на цілій же вулиці нема такої хазяйки квартирі чи пожильця, які не знали би, що я не тільки не мала від нього ніякого зиску, бо навіть втрачала ще через його пияцтво та розбишацтво, — останніх слів місис Мек-Стінджер вжила більше для ефекту і не зв'язувала їх з відповідними вчинками. — І всі в нас одноставно кажуть, що нечесно поводитись так із трудящою жінкою, яка, не зважаючи на те пияцтво та розбишацтво, так піклується коло нього.

Місис Мек-Стінджер спинилася звести дух, і обличчя її сяло радіщами, бо їй пощастило вдруге прикинути про пияцтво та розбишацтво капітана Катля.

— А тоді він тік-а-а-е! — скрикнула вона, протягаючи останні складки, що примусило безталанного капітана вважати себе за найпідлішого з людей. — І не з'являється дванадцять місяців! Од жінки! Таке от у нього сумління. Йому бракує сміливости поговорити з не-е-е-ю, і він тікає, як злодій! Якби моїй дитині заманулося тікати отак нищечком, я виконала б свої матерні обов'язки й насадила б йому бебехів.

Юний Олександр, гадаючи, що загрозу цю зараз же буде здійснено, з переляку та розпачу упав навznak і почав дригати ніжками, виносячи на явність свої підметки і голосячи так оголушливо, що місис Мек-Стінджер визнала за потрібне взяти його на руки.

— Гарна людина той капітан Катл! — сказала місис Мек-Стінджер з притиском на імені капітановім. — Я взяла його до себе; не спала через нього; лежала непритомна, бо думала, що він помер, і бігаючи по цьому клятому місту, наче

божевільна, питалась за нього. О, то гарна людина! Ха-ха-ха! Він вартий усіх моїх турбот і навіть більшого. То — дурниця. Ха-ха-ха! Капітане Катле, — голос місис Стінджер раптом змінився, — я хочу знати, чи повернетесь ви додому?

Наляканий капітан дивився всередину свого капелюха, ніби збирався накласти його на себе та здатися.

— Капітане Катле, — так само рішучо повторила місис Мек-Стінджер, — я хочу знати, чи повернетесь ви додому, сер?

Капітан, здавалося, був уже готовий іти і тільки боязко зауважив, що «не слід знімати з-за цього такого галасу».

— Гай-гай! — лагідним тоном мовив Бансбі. — Геть звідси, жінко! Забирайтеся!

— А ви хто такий, прошу? — з цнотливою величністю спитала місис Мек-Стінджер. — Хіба ви жили колинебудь у дев'ятім номері на Брігській площі, сер? Пам'ять у мене може й погана, та за себе я пам'ятаю добре. Переді мною в дев'ятім мешкала місис Джонсон, і ви, певне, берете мене за неї. Тільки цим і можу я пояснити собі ваші панібратські маніри, сер.

— Забирайтесь, жінко, забирайтесь! — повторив Бансбі.

Капітан Катл ледве вірив собі, дарма що знав, яка то велика людина цей Бансбі, і бачив на власні очі, як його приятель волохатою рукою сміливо обхопив місис Мек-Стінджер і так вплинув на неї цим магічним жестом і тими небагатьма словами (більше Бансбі не казав нічого), що вона зараз же пом'якшала й ознаймила, що тепер з нею впорається й дитина.

Занімілий з подиву капітан бачив далі, як Бансбі випровадив цю неблаганну жінку до крамниці, повернувся по грог та по свічку, одніс їх їй і втихомирив її, не промовивши й слова. Потім Бансбі одяг своє лоцманське пальто, сказав: «Катле, я проведу її додому», і капітан уздрів, як уся родина з місис Мек-Стінджер на чолі попрямувала до виходу. Він ледве встиг витягти свою щадничку й потаємці сунути кілька монет своїй колишній улюблениці Юліяні і Чавлі, в яким убачав майбутнього моряка, як всі вони покинули вже оселю мічмана. Відходячи, Бансбі шепнув йому, що, проводивши їх, повернеться знову, і капітан зачинив двері.

Та час минав; Бансбі не з'являвся, і капітан Катл починав хвилюватися. Чи не затягнуто його по-зрадницькому на Брігську площу та затримано там, як зарученика? Тоді капітан, буди порядною людиною, мусить звільнити його нехай ціною своєї власної волі. А може, атакований і зазнавши поразки від місис Мек-Стінджер, він соромиться й даватись

йому на очі. Може, нарешті, місис Мек-Стінджер, така мінлива своєю вдачею, повернула назад — до мічмана, і Бансбі, удаючи, що веде її найкоротшим шляхом, запровадив усю родину в найдикіші закутки Лондону.

Раптом, коли капітан, втомившись чекати, почав уже облягатися, на вулиці затарахкотіли колеса, потім коло крамниці спинився екіпаж, і Бансбі постукав у двері. Капітан затрусився на думку, що Бансбі не пощастило збутися місис Мек-Стінджер, і що вона повернулася разом із ним.

Та ні. Бансбі повернувся тільки з величезною скринькою, яку сам уніс у крамницю, а тоді сів на неї. Капітан упізнав у ній свою скриню, залишену ним давніш у місис Мек-Стінджер, а придивившись пильніше до свого приятеля, побачив, що той, сказати просто, на підпитку. Проте з певністю сказати цього було не можна, бо обличчя в командира було таке, як у тверезого.

— Катле, — сказав командир, підводячись з скрині й odkриваючи вікно, — це ваше манаття.

Капітан глянув усередину й упізнав свою власність.

— Ловко зроблено; га, товаришу? — спитав Бансбі.

Вдячний і вражений капітан схопив його за руку й збирався висловити свої почуття, коли Бансбі єдиним порухом п'ясти визволив руку і, намагаючися хитро підморгнути, ледве не втратив рівноваги. Потому він рвучко відчинив двері й на всю ходу подався до «Обереженої Кляри». Така була в його звичка, коли він одчував, що перешилили зайву шклянку.

Знавши відлюдну вдачу свого приятеля, капітан Катл вирішив не турбувати Бансбі на другий день, а чекати, доки він сам зласкавиться завітати до нього і, в крайнім разі, піти через деякий час. Отже від наступного ранку капітан знову зажив самотньо, думаючи і вночі, і вдень про старого Соля Джілса; згадуючи віщування Бансбі й сподіваючися, що інструментальний майстер таки повернеться. Повсякчасні думки в цьому напрямі зміцніли надії капітанові, і він почав уже чекати на свого друга коло дверей, а на випадок його несподіваного повернення поставив на старе місце його крісло й опорядив маленьку вітальню так, як вона була за Джілса. В своїй завбачливості він навіть зняв з стіни портрет Вальтера-школяра, щоб не смутити Соля Джілса, коли той повернеться. Іноді капітанові здавалось, що дядько Соль з'явиться певного дня, і одної неділі він навіть замовив у ресторані зайвого обіда. Але Соломон не повертався, а сусіди спостерігли, що моряк у глянсуватім капелюсі вечорами стоїть біля дверей крамниці й роздивляється на всі боки.

РОЗДІЛ СОРОКОВИЙ

ХАТНІ ВЗАЄМИНИ

Було б неприродно, якби людина з натурою містера Домбі, зустрівши опір з боку особи такої же вдачі, пам'явши б владну суворість свого темпераменту, або якби холодний, цупкий панцер гордощів, що в нього вона закута, став би гнучкіший через повсякчасний дотик до зачіпливих зневаги та високодумства. Прокляття для таких натур і важка кара, яку вони носять у самих собі, полягають у тім, що тоді, як підлесливість та здатливість підтримують і роздмухують ці лихі прикмети, противенство та невизнання правности їхніх вимог поживляє їх. Зло, що живе в них, росте й поширюється за допомогою двох протилежних засобів. Вона живиться й солодким, і гірким. Схиляються перед ним, чи не визнають його — воно однаково закріпає серце, де панує. Обоюють чи клянуть його — воно, наче диявол у стародавніх легендах, жорстоко господарює в нім.

В своїй холодній та бундючній зарозумілості, до першої дружини містер Домбі ставився немов надлюдська істота, за яку він майже вважав себе. Він був для неї «містер Домбі» того дня, коли вона побачила його вперше; залишився «містером Домбі» і тоді, як вона помирала. Він виявляв свою велич на протязі всього їхнього подружнього життя, а вона слухняно визнавала її. Він сидів на вершечку трона, а вона смиренно містилася на найнижчій його щаблі, і йому надзвичайно приємно було самотіти в рабстві у своєї ідеї. Він думав, що гордовита вдача його другої дружини, об'єднана з його гордістю та поглинена нею, збільшить і піднесе ще вище його велич. Він гадав, що стане величніший, підкривши собі пиху Едіти. Йому й на думку не спадало, що вона може повстати проти нього. І тепер, на кожному кроці зустрічаючи її холодний, зневажливий погляд, його гордість, замість схилитись під ударами, ставала більше, ніж

будь-коли, напружена, похмура, злослива, дражлива та вперта.

Того, хто носить на собі такий панцер, карається і в інший ще спосіб. Панцер той — непроникливий для замирення, любови, довірливости й будь-яких ніжних почувань, але самолюбство, що ховається під ним, він захищає від пораз не більше, як і голі груди. Такі поразки були у нього, і він болісно відчував їх, самотіючи в своїй старій кімнаті, де перебував тепер довгі години. Доля створила його потужним та гордим, але зробила безсилим і приниженим саме там, де він повинен був бути найдужчим. Кому ж судилося виконувати цей її присуд?

Хто? Хто спромігся відняти в нього серце першої дружини, рівно як і серце його хлопця? Чию перемогу бачив він тоді, сидючи в темнім кутку? Чиє найменше слово важило більше, ніж усі його зусилля? Хто, не підтримуваний ні його любов'ю, ні поглядом, ні дбайливістю розцвів у пишну квітку, тоді як ті, кому він допомагав, померли? Хто як не його власна дитина, до якої він з дня смерті її матері ставився неприязно, і опасувався, що нарешті ненавидітиме її? Побоювання ці справдились, бо він і дійсно її зненавидів.

Так. Він мусив зненавидіти, і зненавидів, дарма що кілька іскор світла, в якому Фльоренс з'явилась перед ним того пам'ятного вечора, ще й тепер з'єднувались з її образом в його уяві. Він знав, що дочка його гарна. Він не заперечував, що вона граціозна та чарівна і що на світанку своєї жіночости вразила і його своєю привабливістю. Але він закидав їй це. В похмурім відлюдництві починаючи розуміти своє відчуження від усіх сердець і відчуваючи невиразне прагнення до того, що він колись одштовхував, нещасний в неправдивому вигляді бачив свої добродійства та вчинені йому кривди і виправдував своє ставлення до Фльоренси. Чи показувала вона коли свою покору й свідомість своїх обов'язків? Чиє життя вона звеселяла — його чи Едіти? Перед ким уперше виявила вона свої принадні прикмети — перед ним чи перед Едітою? Та ж вони, від самого дня її народження, ніколи не були батьком та дочкою. Вони завжди були чужі один одному. Вона завжди й скрізь ставала йому на перешкоді. Вона й тепер учиняє змови на нього. Її врода, пом'якшуючи ворожі йому серця, ображала його своїми природними перемогами.

Може до всього цього спричинилися неясні голоси почуття, що зароджувалось в його серці. Почуття, яке щоправда самолюбно, зросло з порівняння теперішнього його

несприятливого становища з тим, що було б, якби вона жила для нього. Може й так; але він приглушував далеке гromування рокотнею хвиль моря своїх гордощів. Він визнавав лише свої гордощі і через них ненавидів її.

Хмурному, оприскливому, упертому демонові, що опанував його, дружина його протиставила іншу своєрідну пиху, в усій її силі. Вони ніколи не були би щасливі вкупі, але ніщо не могло зробити їх нещасливішими, як ця безмилосердна, сьміркована боротьба. Його гордощі вимагали безперечного передування й силованого визнання. Вона радше вмерла б, ніж погодилась глянути на чоловіка без спокійної зневаги. Ось яке визнання мав він од Едіти! Він не знав, як змагалась вона з собою, перед тим як зласкавилась ушанувати його своєю рукою. Він не знав, за яку поступку з свого боку вважала вона свою згоду стати йому дружиною.

Містер Домбі поклав довести їй, що найвища влада належить йому. Існувати повинна лише його воля. Він хотів бачити її гордою, але ті гордощі мусять бути спрямовані на підтримку йому, а не проти нього. В своїй самотині він часто чув, як Едіт уїжджає та приїздить додому, і знав, що вона живе світським життям, ані трохи не цікавлячися, приємно це йому чи ні, байдужна до його вподобань і невподобань, так ніби він був її ґрум. Оця холодна, владичня байдужність вражала його найболючіш, і він поклав за всяку ціну підкорити її своїй величі.

Він довго плекав цю думку, раніше як одного вечора опинився в кімнаті дружини, почувши, що вона повернулась додому. Було вже пізно. Едіт тільки но відвідала свою матір і не зняла ще парадного вбрання. Обличчя їй було сумне та задумане, але таким він бачив його тільки з порогу, бо, вздрівши в свічадо свого чоловіка, вона зараз же зсунула брови, і перед ним знову була знайома йому похмура врода.

— Місис Домбі, — мовив він увіходячи, — мені треба сказати вам кілька слів.

— Завтра, — відповіла Едіт.

— Тепер це буде найзручніше, мадам, — настоював він. — Ви неправильно уявляєте собі своє становище. Я звик розпоряджатись сам моїм часом і не хочу, щоб їм орудували інші. Ви, здається, не зовсім розумієте, хто такий і що таке я, місис Домбі.

— Гадаю, що знаю вас якнайкраще, — відповіла Едіт.

Кажучи це, вона глянула на нього і, схристивши на грудах, що движіли, свої білі руки, де іскрили золото та самоцвіти, відвернула очі.

Якби Едіт була не така гарна, а її показна постать була

не така холодна, почуття невігод свого становища не вразило б так боляче його гордість. Але вона була сильніша за нього, і містер Домбі зрозумів це. Він озирнувся кругом. Скрізь порозкидувані були багаті убори й розкішні дрібниці, що прикрашали її, і до цього спричинялися не недбайливість чи примхи, а послідовна гордовита зневага до коштовностей. Китиці квітів, плюмажі, самоцвіти, мережева, шовки, оксамити — лежали в безладді, і ними, видимо, не цікавились. Навіть діаманти — його весільний подарунок — здіймалися на її грудях так, немов силкувалися розірвати ланцюжок, щоб розсипатись по підлозі, де вона могла би толочити їх ногами.

Містер Домбі почував невігоди свого становища й показав це. Роздратований і обурений проти себе самого, він сів і, не ховаючи свого настрою, почав:

— Конче потрібно, щоб ми порозумілися з вами, місис Домбі. Ваша поведінка не подобається мені, мадам.

Вона скинула на нього оком і знову відвернула погляд. Та якби вона говорила й цілу годину, вона сказала б не більше.

— Ваша поведінка, місис Домбі, повторюю, мені не до вподоби. Я мав вже якимось нагоду зауважити, що вам слід змінити її. Тепер я настоюю на цьому.

— Ви вибрали слушну нагоду, коли зробили ваше перше зауваження, сер, і вживаєте слушних слів, повторюючи його сьогодні. Ви настоюєте! Вам не до вподоби!

— Мадам, — сказав містер Домбі, прибираючи найобразливішого своєю бундючністю вигляду, — я зробив вас моєю дружиною. Ви носите мое ім'я. Ви поділяєте зі мною мое становище у суспільстві й мою добру славу. Я не казатию вже, що люди вважають наш союз за честь для вас. Скажу лише, що я звик на ст о ю в а т и й вимагати послуху від своїх близьких і підлеглих мені осіб.

— До кого з них ви ласкаво залічуєте мене? — спитала Едіт.

— Гадаю, що моя дружина повинна належати — і належить, хоче вона того чи ні — до обох категорій, місис Домбі.

Вона прикро подивилась на нього і стулила губи, що тремтіли. Він бачив, як движать її груди, як то полотніе, то червоніє її обличчя. Все це він міг бачити, і бачив. Не бачив він лише одного: про себе, в найглибших тайниках свого серця, намагаючися заспокоїтись, вона повторювала одне слово, і слово те було «Фльоренс».

Сліпий безумець, що кидається в безодню, він гадав, що вона кориться йому.

— Ви витрачаєте забагато грошей, мадам, — сказав містер Домбі. — Ви витрачаєте силу грошей — силу, принаймні, для більшости чоловіків — підтримуючи знайомості, мені зовсім некорисні і навіть неприємні для мене. Я настоюю, щоб цей бік свого життя ви ґрунтовно змінили. Я знаю, що жінки, діставши вперше змогу орудувати бодай би десятою частиною статків, які єсть тепер у вас, здатні на надзвичайне марнотратство. У вас тої змоги було більше ніж досить. Я прошу вас прикласти до життя місис Домбі зовсім інші звички місис Гренджер.

Знову прикрий погляд, двигтіння грудей, тремтячі губи, то біле, то багряне обличчя. І знову ім'я Фльоренси, повторюване пошепки на споді душі.

Бачивши ці зміни, він склав ще більшу ціну своєму впливові на неї. Роздмухувана допіру її зневагою та свідомістю своїх невідгод, не менше як теперішнім її упокоренням, зарозумілість містера Домбі не містилася вже в його грудях і розривала всі пуга. Хто ж може опиратися його владній волі та бажанням? Він поклав підбити її під себе, і ось дивіться!

— Ви повинні зрозуміти також, мадам, — вів далі містер Домбі суворим тоном, яким наказують володарі, — що мене треба слухати й коритись мені. Люди мусять бачити, що ви ставитеся до мене з пошаною й визнаєте мою зверхність, мадам. Я звик до цього. Я вимагаю цього, як мого права. І я матиму його. Я вважаю, що то буде законна вдячність з вашого боку за переваги, що їх ви тепер маєте через мене в світі. І, я гадаю, нікого не здивує, що я ставлю вам такі вимоги, а ви виконуєте їх. Для мене, для мене! — додав він з притиском.

Вона не відповіла ні слова. Жадної зміни в її позі. Знову той її погляд.

— Ваша мати, місис Домбі, — поважно мовив він, — казала мені те, що, безперечно, і ви знаєте; а саме — лікарі радять її поїхати для здоров'я до Брайтону. Містер Каркер ласкаво...

Вона раптом змінилася на виду. Обличчя її та шия спалахнули немов їх освітило червоне полум'я сонця на заході. Спостерігши цю зміну але втолкувавши її по-своєму, містер Домбі повторив:

— Містер Каркер ласкаво їздив туди й найняв там будинок. Повернувшись з Брайтону до Лондону, я вживу деяких заходів, щоб удосконалити наше господарство. Одним з них буде запрошення на посаду кастелянші такої собі місис Піпчін (коли вона на це згодиться); вельми поважної особи.

тамтешньої мешканки, яка свого часу служила вже в мене в дуже відповідальній ролі. Така господа як наша, місис Домбі, керована лише номінально, потребує досвідченої хазяйки.

Вона змінила свою позу раніше, як він дійшов до цих слів, і, так само пильно дивлячись на нього, крутила на своїй руці браслет. Тільки крутила не звичайним, ніжним жіночим рухом, а натискувала так, що на її тендітній білій шкірі залишалася глибока червона смужка.

— Я помітив, мадам, — сказав містер Домбі, — і це примушує мене зробити вам ще одне зауваження, — я помітив, що згадка за містера Каркера хвилину тому справила на вас якесь особливе вражіння. Коли мені довелося зробити перед ним зауваження про ставлення ваше до моїх гостей, вам завгодно було протестувати проти його присутності. Вам треба буде подолати ваше незадоволення й при звичаюватись до його присутності, вельми можливо в багатьох подібних випадках, якщо ви не заживете ліків проти цього й не даватимете мені приводу до зауважень. На містера Каркера, — мовив містер Домбі, — я звіряюсь цілком. В такій само мірі повинен він бути й вашим вірником. Сподіваюся, місис Домбі, — закінчив він, — мені ніколи не доведеться переказувати через містера Каркера моє невдоволення вами. Але я не вагаючись удамся до його посередництва, коли не захочу вмаляти своєї гідності дріб'язковими суперечками з жінкою, що їй я зробив найбільшу, яку міг, честь.

— Тепер, — подумав він, підводячись невблаганніший та неохитніший ніж був будь-коли, — вона знає мене й мою рішучість.

Рука, що натискувала на браслет, важко лягла їй на груди, але вона не змінилася назовні, коли тихим голосом сказала:

— Заждіть! Бога ради! Я маю поговорити з вами.

Чому мовчала Едіт перед тим? Що за боротьба відбувалася в ній й не давала їй говорити стільки часу, коли вона, опанувавши своє лице, і надавши йому нерухомості статуї, дивилася на дружину допитливим поглядом, де не було ні виклику, ні покори, ні гордощів, ні принижености.

— Хіба ж я будь-коли заохочувала вас шукати моєї руки? Хіба я хитрувала з вами? Хіба ж, поки ви залицялися до мене, я була з вами люб'язніша ніж по наших одруженні? Хіба я удавала з себе щось інше, а не те, що я єсть?

— Заходить в ці розмови — річ абсолютно непотрібна, мадам, — сказав містер Домбі.

— Може ви гадали, що я кохаю вас? Чи знали ви, що я не кохаю? Чи думали ви будь-коли за моє серце та чи на-

магалися завоювати таку нікчемну дрібницю? Хіба ж, складаючи умову, ви або я натякали на це?

— Всі ваші питання, мадам, — зауважив містер Домбі, — здаються мені цілком зайвими.

Перетинаючи йому дорогу, вона стала між ним та дверима, випростала свою величну постать і знову прикроглянула на нього.

— Ви відповіли на кожне з них. Ви відповіли на них ще перед тим, як я вас запитала. Та й як могло воно бути інакше? Ви ж бо знаєте сумну правду не гірше за мене. А тепер скажіть мені — коли б я любила вас до самозабуття, чи могла би я зробити для вас більше, як підкорити вам мою волю та віддатись вам, як ви оце просили? Якби серце мое було чисте та безневинне, а ви були мій ідол, чи могла би я зробити більше?

— Імовірно, ні, мадам, — холодно відказав він.

— Ви ж знаєте, що я зовсім не така. Ви бачите, як я на вас дивлюся, і можете прочитати на моїм обличчі, чи кохаю я вас.

Жаден порух губ, жадна іскра карих очей; тільки той же прикрий, допитливий погляд супроводили ці слова.

— Ви знаєте мою біографію. Ви говорили про неї з моєю матір'ю. Невже ж ви думаєте, що спроможетесь принизити мене, схилити й перегнути настільки, що я скорюся вам?

Містер Домбі посміхнувся так ніби його питали, чи може він дістати десять тисяч фунтів.

— Якщо в мене відбувається щось незвичайне тут, — говорила вона, вказуючи рукою на свою голову й не міняючись на виду; — якщо я відчуваю щось незвичайне тут, — вона піднесла руку, що лежала в неї на грудях і важко спустила її назад, — то це тому, що прохання, з яким я хочу до вас звернутися, теж незвичайне. Так, — поквапилась вона відповіді на запитання, що позначилось йому на обличчі, — я збираюся звернутись до вас з проханням.

Містер Домбі, поблажливо нахиливши голову, захрумтів цупко накрохмаленим комірчиком і, сівши на софу, що стояла неподалеку, приготувався слухати.

— Зрозумівши мій настрій, — містерові Домбі здалось, ніби в очах їй блимнули сльози, і він із задоволенням подумав, що то вона плаче через нього. А проте, жадна сльоза не покотилась по її щоці, і дивилась Едіт так же прикро, — зрозумівши мій настрій, який примушує мене сказати людині, що стала мені дружиною, речі, по-моєму, просто неймовірні, ви може прислухатиметесь до них з більшою увагою. Сумний кінець, до якого ми з вами йдемо — і, можливо, при-

йдемо — загрожує не нам самим (то було б ще нічого), а й іншим особам.

Іншим! Він знав, кого вона має на оці й насупив брови.

— Я говорю з вами заради тих інших, а почасти й заради вас, і заради себе. Від дня нашого весілля ви поводитися зі мною аж надто чванливо. Я платила вам тим же. Щодня й щогодини ви показували мені й усім, хто нас оточував, що наше одруження, на вашу думку, велика честь для мене. Я додержую іншої думки, й теж показувала це. Ви, здається, не розумієте, що кожен з нас може йти своїм шляхом; скільки можете, перешкоджаєте цьому й вимагаєте від мене пошани до себе, якої ніколи не матимете.

Обличчя її було те саме, але слово «ніколи» вона підкреслила вже тим, що спинилася звести дух після нього.

— Ніякої ніжності до вас я не відчуваю. Це ви добре знаєте. Та вам і байдуже, відчуваю я її чи ні. Я знаю, що й у вас до мене нема ніякого почуття. Але нас зв'язано узлом, і в тім узлі, як я сказала, заплутані й інші особи. Кожен з нас має вмерти. Обидва ми зв'язані вже зі смертю померлою дитиною. Будьмо ж поблажливіші один до одного.

Містер Домбі глибоко зідхнув, немов хотів сказати: «О, і це все!».

— Немає скарбів, — очі їй розжевірились, а щоки пополотніли дедалі більше, — за які я продала би ці слова або значіння, що його я надаю їм. Їх можна відкинути, як порожні слова, але жадна сила й жадні гроші не повернуть їх назад. Я обмірковувала їх. Я зважила їх і виконаю те, що пропоную. Якщо ви пообіцяєте бути поблажливим до мене, я обіцяю бути поблажливою до вас. Ми з вами — найнещасніше подружжя, в якому, з різних причин, викорінено всяке почуття, що всвячує шлюб або виправдує його. Але з плином часу між нами може постати щось як приязнь чи терпимість. Я намагатимусь надіятись на це, якщо ви й собі докладете відповідних зусиль. Я буду сподіватись, що дозрілий свій вік використаю краще ніж дитинство та молоді літа.

Едіт говорила тихим, рівним голосом, не підносячи й не стишуючи його. Закінчивши, вона спустила руки, які притиснула до грудей, щоб бути спокійнішою, але не спустила очей, що пильно дивились на нього.

— Мадам, — бундючно, як завжди, мовив містер Домбі, — я не можу пристати на таку незвичайну пропозицію.

Вона все ще так само дивилася на нього.

— Я не можу, — казав містер Домбі, підводячись, — погодитись на складання будь-яких умов між нами або на поступки в питанні, що мої думки в нім ви вже знаєте. Я поста-

вив свій ультиматум, мадам, і прошу лише єдиного — щоб ви звернули на нього якнайсерйознішу увагу.

Треба було бачити, як вираз її обличчя став ще яскравіший. Треба було бачити, з якою огидою відвернула вона від нього свої очі. Треба було бачити, яка ненависть спалахнула в них. Треба було бачити, який гнів та обурення освітло те полум'я, і як раптом, наче дим, зникла її холодна байдужість. Він не міг не дивитися на неї, дарма що то було йому неприємно.

— Ідіть, сер! — мовила вона, владним жестом, показуючи йому на двері. — Наша перша й остання відверта розмова дійшла кінця. Ніщо тепер не зможе вже зробити нас чужими один для одного.

— Можете бути певні, мадам, — сказав містер Домбі, — що я йтиму своїм шляхом, і ніякі деклямації не зможуть мене збочити з нього.

Вона, не відповідаючи, повернулася до нього спиною й сіла перед свічадом.

— Я покладаюся на ваше почуття обов'язку й на ваш здоровий розум, мадам, — сказав містер Домбі.

Вона не відповіла ані слова. У свічаді він побачив, що на нього вона дивиться так ніби то павук на стіні чи тарган на підлозі; або й павук, і тарган разом, що них вона розчавила й забула за них, залишивши поміж здохлої черви на землі

Коло дверей він озирнувся й перебіг очима по пишній кімнаті, де серед порозкидуваних скрізь багатих і прекрасних речей, в своїм розкішнім уборі сиділа перед свічадом Едіт, і задумано пішов до себе, уносячи в своїй уяві, наче живу, картину всього цього. Дивне питання, як виглядатиме кімната, коли він побачить її найближчого разу, спала йому на думку.

Взагалі же містер Домбі мовчав, тримався з звичайною гідністю, був певний, що добувся свого, і залишився такий і надалі.

Він не збирався їхати з дамами до Брайтону, але за сніданком у день їхнього від'їзду, за день чи за два потому, люб'язно повідомив Клеопатру, що незабаром завітає до них. Не можна було гаяти час і баритися відвозити Клеопатру до рекомендованої їй здоров'ю місцевості, бо вона, здавалося, була на ущербі й збиралася повернути землі свою земну частку.

У неї не було другого апоплектичного вдару, але стара жінка не видужувала від першого. Вона ще більше схудла та зморщилася, ще більше здитиніла, стала ще більше все плутати та забувати. Між інших ознак цієї недуги вона на-

була звичку з'єднувати прізвища двох своїх зяттів — живого та померлого — і здебільшого називала містера Домбі «Гренджбі», або «Домбер», або надавала йому обидва ці прізвища.

А втім, вона все ще була юна, дуже юна і в своїм юнацтві вийша й до сніданку, мавши на собі нову, спеціально для неї зроблену наколку і дорожню сукню, вишивану та помережану як сукня пристарілого немовляти. Не легко було тепер накласти на неї ту наколку або, наклавши затримувати її на бідній трясучій голові. Наколка в якийсь дивний спосіб, повсякчасно опинялася на вухах, і покоївка Фляверс, стоячи ззаду Клеопатри, раз-у-раз зсувала її знову на тім'я.

— Ну, любий мій Гренджбі, — сказала місис Ск'ютон, — ви повинні категорічно обіц, — вона тепер скорочувала деякі слова або з'єднувала їх, — що невдовзі приїдете до нас.

— Я допіру казав, мадам, — голосно й розбірно відповів містер Домбі, — що приїду за день чи за два.

— Господь з вами, Домбер!

Тут майор, що прийшов попрощатися з дамами, вирячив на неї свої апоплектичні очі і з байдужним виглядом безсмертної людини сказав:

— Вибачте, мадам, але ви не запрошуєте до себе старого Джо.

— Хто такий цей негідник? — пробелькотіла Клеопатра. Долоня Фляверс, що ляснула її по тім'ї, повернула їй пам'ять, і вона додала. — О, та це ж ви маєте на оці себе, погане створіння!

— До біса дивно, сер, — шепнув майор містерові Домбі. — Кепська справа. Ніколи не закутується як слід, — сам він був застібнутий до підборід'я. — Та кого ж як не Джо, старого Джо Бегстока, Джозефа, вашого раба, Джо, мадам, може мати на оці Джей Бі? Ось! Ось він! Ось його Бегстоківські міхи, мадам! — скрикнув майор, гупнувши себе в груди.

— Люба моя Едіт... Гренджбі, це ж і справді чудна річ, що цей майор, — по-дитячому гримасуючи почала була Клеопатра.

— Бегсток! Джей Бі! — гукнув майор, бачивши, що вона забуває його прізвище.

— Нехай; це не має значіння, — сказала Клеопатра. — Едіт, голубко, ти ж знаєш, я ніколи не пам'ятала імен... Про що ж це я? А! удна річ, що всі хочуть приїхати відвідати мене. Та я ж не на довго. Я хутко повернуся. Далєбі, вони можуть зачекати, поки я повернуся.

Клеопатра з незадоволеним виглядом глянула на всіх, що сиділи круг столу.

— Я зовсім не хочу гостей; насправді, не хочу гостей, — мовила вона. — Трохи спокою... і все таке інше... більше мені нічого не потрібно. Жадне огидне створіння не повинно ближатись до мене, доки я не струсону з себе своєї оми, — і кокетуючи, вона спиталася вдарити віялом майора, але натомість перекинула чашку містера Домбі, що була в цілком іншому напрямі.

Потому вона прикликала до себе Вісерса й доручила йому доглядати за тим, щоб невеличкий ремонт в її апартаментах було закінчено перед тим, як вона повернеться, а це може бути дуже скоро, бо їй треба скласти силу візит на запрошення.

Вісерс шанобливо вислухав розпорядження й обіцяв, що все буде виконано, але відступивши на два-три кроки назад, не міг не глянути здивовано на майора, що не міг не глянути здивовано на містера Домбі, що не міг не глянути здивовано на Клеопатру, а та могла тільки затрусити головою, зсунути свою наколку на одне око, а тоді затарабанити ножем і виделкою по тарілці, немов грала на кастаньєтах.

Після сніданку місис Ск'ютон, удаючи ніби по-дівоцькому легко спирається на руку майорову, а насправжки — підтримувана на превелику силу від Фляверс і підштовхувана ззаду Вісерсом, пішла до карети, що мала відвезти її, Фльоренс та Едіт до Брайтону.

— А Джозефа остаточно вигнано? — спитав майор, протискуючи в карету своє багряне обличчя. — Чорт побирай, мадам, невже ж жорстокосерда Клеопатра заборонить вірному своєму Антонієві Бегстоку з'явитись перед неї?

— Забирайтесь!—відповіла Клеопатра.—Я не зношу вас. Побачите мене, якщо буде ласка ваша, коли я повернуся.

— Скажіть Джозефові, що він може жити, надіючись, мадам, — мовив майор, — бо інакше він помре з розпачу.

Клеопатра здригнулася й одхилилася на спинку карети.

— Едіт, голубко, — попросила вона, — скажіть йому...

— Що саме?

— Він уживає таких жахливих слів. Таких жахливих.

Едіт жестом звеліла йому відійти, наказала фурманові їхати і залишила провинного майора містерові Домбі, до якого він підійшов посвистуючи.

— Знаєте, що я скажу вам, сер?—спитав майор, закривши руки за спину й розкарячивши ноги, — один з наших друзів незабаром перебереться від нас до іншого приміщення.

— Що ви хочете сказати, майоре?

— Я хочу сказати, що хутко ви станете осиротілий зять.

Таке легковажне ставлення до його особи, здавалось, не

дуже було до смаку містерові Домбі, і майор для більшої поважності вдався по підпомогу до свого конячого кашлю.

— Чорт побирай, сер, — сказав майор, — з фактом нема чого ховатися. Джо — людина брутальна, сер. Така вже його вдача. Хочете брати старого Джоша — беріть його такого, який він є: збіса поржавілого, старого рашпиля, що як закліщиться, то вже не пустить. Домбі, — зрезюмував майор, — мати вашої дружини на божій дорозі.

— Я опасуюсь, що здоров'я місис Ск'ютон дуже розхитане, — філософічно зауважив містер Домбі.

— Розхитано, Домбі? — відповів майор. — Розтрощено.

— Проте, зміна повітря та належний догляд можуть дати ще сприятливі наслідки, — закінчив містер Домбі.

— Не вірте цьому, сер, — сказав майор. — Чорт побирай, сер, вона ніколи не куталася досить. А той, хто не кутається, — майор застібнув ще один гудзик на своїй високій камізелі, — той не має на що спиратися, падаючи. Зрештою, дехто хоче померти. Вони сами хочуть цього. І вони помруть, чорт побирай! Вони — вперті. Знаєте, що я скажу вам, Домбі? Це буде не дуже красиво, і це не буде вишукано; це буде просто та грубо; але трохи старої англійської Бегстовської крові поліпшило б породу людську й було би корисне для цілого світу.

Подавши такі цінні відомості, майор, — людина безперечно голубої крові, за старою англійською класифікацією, поніс до клюбу свої рачачі очі й одсапувався там цілий день.

Клеопатра, іноді оприсклива, іноді лагідна; подеколи сплячи, подеколи пильнуючи, але завжди юна, того ж такн вечора доїхала до Брайтону, розпалася своїм звичаєм на частки, й була покладена в ліжко. На нараді найвищих медичних авторитетів вирішено, що вона щодня повинна кататись у колясі і, коли буде змога, ходити пішки. Едіт завжди ладна була товаришувати їй і товаришувала з якоюсь механічною дбайливістю. Вони виїздили тільки вдвох, бо відтоді, як матері її погіршало, Едіт почувала себе ніяково в присутності Фльоренси і, поцілувавши дівчину, сказала їй, що воліє бути вдвох з матір'ю.

Одного дня місис Ск'ютон виявила до доньки особливу безпідставну ревність, що надто почала позначатися після першого апоплектичного вдару. Посидівши в кареті мовчки та пильно дивлячись на Едіт, вона раптом узяла її руку й пристрасно поцілувала. Рука не потяглась ні до неї, ні назад, і коли її пустили, знову, наче нечула, впала на коліна. Тоді місис Ск'ютон почала пхикати та хлипати, розповідаючи, яка чудова була вона мати, і як за неї забувають. Свої скарги Клеопатра поновляла час од часу й тоді, як

висіла з карети й пішла пішки спираючись одною рукою на Вісерса, а другою на ціпок. Едіт ішла збоку, а карета на невеличкій відстані повільно їхала слідом.

Був хмарний, вітряний день. Вони йшли долиною, де між ними та небом лежала смуга голої землі. Мати, ніби пишаючись своїми монотонними скаргами, раз-у-раз стиха повторювала їх, а її пишна дочка гордовито йшла поруч, коли на темнім пагорбку перед ними з'явилися ще дві постаті, здаля настільки схожі на їхні власні, що Едіт зупинилася.

Майже зараз же зупинились і ті дві фігури. Та, що здалася Едіті потворною копією її матері, говорила про щось другий, показуючи на них. Перша ніби хотіла повертати, але друга, яка так нагадувала Едіт, що та навіть стурбувалася, посувалася наперед, і тоді вони пішли попліч.

Більшу частину своїх спостережень Едіт зробила, зближаючись із ними, бо спинилася вона тільки на мить. Придивившись до них зблизька, вона побачила, що жінки вдягнені дуже бідно, як мандрюхи; і що молодша несла якесь плетіння, або щось подібне, на продаж; і що стара шкандибала з порожніми руками.

Хоч яка далека від неї і вбранням, і вродою, і поставою була молодша, проте Едіт мимоволі рівняла її до себе. Може на обличчі її Едіт побачила деякі риси, які таїлися й у неї в душі, тільки не давались навзнаки. В усякому разі коли жінка, підійшовши ближче, утупила в неї свої блискучі очі, Едіт не тільки побачила безперечну схожість в їхній зовнішності, ба навіть почутила спільність їхніх думок, і здригнулася немов її обсіпало морозом, немов день став ще похмурий, а вітер холодніший.

Нарешті вони зійшлися. Стара, нахабно простягнувши руку, спинилася й почала просити милостині в місис Ск'ютон. Молодша й собі зупинилася й зирнула з Едітою.

— Що ви продаете? — спитала Клеопатра.

— Тільки це, — не дивлячись на нього, подала свій крам жінка. — Себе я давно вже продала.

— Не вірте їй, леді, — прокрякала стара, удаючись до місис Ск'ютон. — Не вірте тому, що вона каже. Вона любить розказувати таке. Це — моя гарна, неслухняна донька. Вона дає мені самі докори на подяку за все те, що я давала їй. Гляньте, леді, яким оком дивиться вона на свою бідну матір.

Поки місис Ск'ютон, тремтячою рукою видобувши гаманця, шукала в нім дрібних грошей, а стара жінка, майже торкаючись її голови своєю, пожадливо чекала, Едіт звернулася до старої.

— Я бачила вас давніше, — сказала вона.

— Так, леді, — ввічливим тоном ствердила та. — У Варвіку. Ранком, між дерев. Коли ви не хотіли нічого мені дати. А джентлмен, той дав. О, нехай благословить його бог! — пробурмотіла стара, здіймаючи вгору свої кощаві руки й скоса поглядаючи на дочку.

— Не спитуйся спиняти мене, Едіт, — незадоволено сказала місис Ск'ютон, передбачаючи її протест. — Ти на цьому не розумієшся. Мене не розрадиш. Я певна, що це — прекрасна жінка й гарна мати.

— Так, леді, так, — задріботіла стара, простягаючи свою жадібну руку. — Дякую, леді. Нехай благословить вас бог, леді! Ще шість пенсів, леді, бо ви така гарна мати.

— І теж подеколи занедбувана, запевняю вас, — запхикала місис Ск'ютон. — Ви — гарне старе створіння, повне... як його там?.. і всього іншого. Ви ж добряча, і таке інше; чи не правда?

— О, звичайно, леді.

— Так; я певна цього. Ось такий і той чудовий джентлмен Гренджі. Я мушу потиснути вам руку. А тепер, знаєте, можете йти. А ти, — удалась вона до дочки, — сподіваюся, будеш виявляти до неї більше вдячності, і природного... як його там?.. і рещту, бо немає кращої матері ніж твоя. Ходім, Едіт!

Руїни Клеопатрині попленталися далі. Стара жінка, подалася в іншій бік, совгаючи щелепами та підраховуючи гроші. Едіт і молода жінка не замінялися ні словом, ні жестом, але весь цей час ні на момент не зводили одна з одної очей. Так стояли вони, доки Едіт, немов прокинувшись од сну, рушила за матір'ю.

— Ти — гарна жінка, — пробурмотіла її тінь, дивлячись їй услід, — та врода твоя не врятує тебе. Ти гордовита жінка, але не врятують тебе й гордощі. Нам треба буде познайомитися ближче, коли ми здибаємось знову.

РОЗДІЛ СОРОК ПЕРШИЙ

НОВІ ГОЛОСИ В ХВИЛЯХ

Все йде своєю чергою. Хвилі охриплими голосами розповідають свої таємниці. Пісок горбками лежить на березі. Морські птахи шугають і ширяють піднебессям. Вітер та хмари пролітають, не залишаючи по собі сліду в повітрі. Білі вітрила під світлом місяця кличуть до далеких, незримих країв.

З ніжним, журним задоволенням Фльоренс знову бачить себе в місцевості, де походжала колись сумна і все ж таки щаслива, і думає про Поля в тихому захисті, де вони з ним перебули стільки часу, розмовляючи під рокіт води, що заливала берег. І тепер, сидючи там задумана, вона чує, як море своїм низьким голосом знову розповідає його коротеньку історію, повторює ті самі слова, і їй здається, що в дивних піснях одбивається і її життя, скорботи та сподіванки в похмурім будинку, який згодом став такий пишний.

І милий містер Тутс, що блукає віддалік, пильно приглядаючись до постаті, яку він шалено кохає й слідом за якою приїхав сюди, але не наважється турбувати її такого часу, теж, ввижається йому, чує жалібну мему по маленьким Домбі в голосі води, що, безнастанно коливаючись, співає нескінчимий мадригал на честь Фльоренси. Так. Бідолашний містер Тутс невиразно розуміє, що хвилі розповідають щось і за ті часи, коли він міг ще стати тямучим і знаючим хлопцем. Сльози, які набігають йому на очі з побоювання, що він став тепер нікчемний та дурний парубок, здатний хіба на те, щоб з нього сміялися, висихають, коли містер Тутс згадує, що тепер він позбавився відповідальності перед Курчам, пославши його (своїм коштом) вправлятися перед рішучою зустріччю з Жайворонком.

Містер Тутс смілішає, почувши в їхнім шепоті приємну для себе пораду, і потроху, раз-по-раз зупиняючись доро-

гою, наближається до Фльоренси. Заїкаючись і червоніючи, містер Тутс удає крайнє здивування, коли підходить до неї, і запевняє, що за все своє життя не зазнав такого сюрпризу. (Це після того, як од самого Лондону він їхав слідом за її каретою й любив її, навіть ковтаючи пил з-під коліс її екіпажа).

— А ви взяли з собою й Діогена, міс Домбі, — каже містер Тутс, здригаючись од дотика до маленької ручки, люб'язно й дружньо простягнутої до нього.

Авжеж Діоген тут, і, звісно ж, містер Тутс не міг не помітити його, бо собака кидається просто йому до ніг. Та на щастя хазяйка вгамовує Діогена.

— Назад, Ді, назад! Хіба ти забув, кому першому завдячуємо ми нашу дружбу, Ді? Сором тобі.

О, добре тому Діогенові притискуватись головою до її руки, і бігати кругом, і кидатись та гавкати на кожного, хто підходить, аби довести свою відданість! Містер Тутс теж охоче кидався б на кожного. Неподалеку проходить якийсь військовий джентлмен, і містер Тутс не хоче нічого кращого, як мати змогу зі списом у руках напасти на нього.

— Діоген тут у себе на батьківщині; чи не так, міс Домбі? — каже містер Тутс.

Фльоренс з ласкавою посмішкою згоджується з ним.

— Вибачте, міс Домбі, — каже містер Тутс, — може ви бажали б одвідати Блімберів. Я йду туди.

Фльоренс, не відповідаючи ні слова, подає йому руку, і вони йдуть поруч, а Діоген виступає попереду. Містерові Тутсу тремтять ноги, і дарма що прекрасно вдягнений, він почуває зморшки та інші хиби в художнім творі Бергеса й К^о й шкодує, що не взяв найкращої пари чобіт.

Будинок доктора Блімбера назовні такий же схоластичний та вчений, як був і завжди. Вгорі там — вікно, в якому вона звикла бачити бліде личко, що сяло радіщами, вздрівши її, і худорляву білу ручку, яка посилала їй поцілунки. Двері відчиняє той таки посліпуватий молодий чоловік, що дурняча посмішка, якою він вітає містера Тутса, уособлює цілий заклад. Їх уводять до кабінета доктора Блімбера, де під цокотіння великих дзигарів у сінях сліпий Гомер і Мінерва дають їм авдієнцію. Гльобуси незмінно стоять на своїх звичайних місцях, так ніби й світ не змінився, і ніщо в нім не загинуло, як вимагає того всесвітній закон, що кличе до землі все, взяте з неї.

А ось і доктор Блімбер на своїх ногах. Ось місис Блімбер в її блакитнім чепчику. Ось Корнелія з своїми піщаного кольору кучериками, блискучими окулярами, яка все ще,

наче гробокоп, риється в могилах стародавніх мов. Ось стіл, за яким покинутий і чужий, сидів він — «новий учень». А ось далеке туркотіння старих учнів, що за старою системою, на старих місцях учаться в старих кімнатах.

— Тутс! — каже доктор Блімбер. — Дуже радий бачити вас, Тутсе.

Містер Тутс хихотить на відповідь.

— І бачити вас у такому гарному товаристві, — додає доктор Блімбер.

Містер Тутс, зашарівшись, пояснює, що випадково зустрівся з міс Домбі, і що мавши однакове бажання — відвідати знайомі місця — вони прийшли разом.

— Ви, безсумнівно, захочете зайти до наших юних друзів, міс Домбі, — каже доктор Блімбер. — Ваших колишніх односумів, Тутсе. До нашої маленої академії, відтоді як її покинув містер Тутс, здається, не вступали нові учні? — звертається до Корнелії доктор Блімбер.

— Тільки Бісерстон, — відповідає Корнелія.

— А, правда, — каже доктор. — Бісерстон для вас нова людина.

Майже нова й для Фльоренси, бо цей Бісерстон — вже не мастер Бісерстон з пансіону місис Піпчін — сидить у клясі в комірчику, краватці й з годинником. Бідний Бісерстон, який народився в Бенгалії і, очевидно, під нещасливою зіркою, ввесь в атраменті. Його словник од безперестанних довідок захворів на водяну хворобу, не хоче закриватись і позіхає так, ніби й справді не може зносити такого поведження. Позіхає й Бісерстон, його пан, що перебуває під найбільшим тисненням Блімберівського гніту. Тільки в позіханнях Бісерстона чути рики та злостивість. Чули навіть, як він казав, що хотів би ввіймати старого Блімбера в Індії. Він, мовляв, наказав би своїм (Бісерстоновим) кулі віднести його до туггів, а ті завдали би йому гарту.

Брігса все ще перемолюють під жорнами знання, так само як і Тозера, і Джонсона, і інших. Решта старанно працює над тим, щоб забути все вивчене змалку. Всі бліді та ввічливі як і завжди. Їх усе ще обробляє містер Фідер, бакаляр стародавніх мов, з кощавими руками й щетинистою головою. Його катеринка спинилася тепер на Геродоті; інші валки лежать на полиці позад його.

Візита увільненого Тутса зробила сенсацію навіть серед цих поважних юних джентлменів. На нього дивляться з поборжністю як на людину, що переступила Рубікон і заріклася повертати назад. За спиною містера Тутса чути шепіт про крій його костюма та про фасон коштовностей, що на нім.

Жовчний Бісерстон, який не був тут за часів Тутса, удає перед молодшими учнями ніби не цікавиться коштовностями: розповідає, що добре знається на них; і каже, що хотів би бачити, чи носив би їх Тутс у Бенгалії, де в матері Бісерстоновій єсть смарагд, що належить йому і був узятий з ослончика для ніг одного раджі. Ото так коштовність!

Захоплення викликає й поява Фльоренси, в яку зараз же знову закохуються всі молоді джентлмени, oprіч того ж таки жовчного Бісерстона, який не закохується з духу противенства. Чорні заздрощі до Тутса починають учнів, і Брігс висловлює думку, що зрештою не такий вже він і дорослий. Та ця обмова зараз же розвалюється, бо містер Тутс голосно вітає містера Фідера, Б. С. М.: «як ся маєте, Фідере?» і запрошує його на обід до себе, сьогодні, в Бедфордськiм Готелі.

Молоді джентлмени потискують руки, вклоняються й кожен виявляє бажання посісти позицію містера Тутса та прихилити до себе симпатії Фльоренси. Потім містер Тутс хитотить над своїм колишнім пюпітром, а тоді Фльоренс й він разом із місис Блімбер та Корнелією виходять з клясної кімнати, а доктор Блімбер, виходячи останній, зачинає двері й каже: «Джентлмени, ми знову стаємо до роботи». Доктор бо чує од хвиль лише це та небагато іншого і чув ціле своє життя.

Фльоренс зникає і в супроводі місис Блімбер та Корнелії береться нагору, до старої спальні. Містер Тутс, відчуваючи, що він, як і всякий інший будуть там зайві, залишається в кабінеті й розмовляє з доктором, або вірніш слухає, як говорить доктор. Йому дивно, як то міг він уважати давніше цей кабінет за святилище, а доктора з його наче обточеними ногами, подібного до церковного органа — за страшну людину.

Фльоренс незабаром повертається й починає прощатись. Прощається й містер Тутс. Діоген, що весь час лякав посліпуватого молодого чоловіка, видирається з дверей і з веселим, задириливим гавкотінням збігає до берега, а Мелія та інші служниці з господи докторової визирають у вікно на горішнім поверсі, сміються: «Оце так Тутс!» і кажуть про міс Домбі: «Вона, правда, схожа на свого брата; тільки гарніша».

Містер Тутс, який бачив сльози на очах Фльоренси, коли вони сходили вниз, — в розпачі й гадає, що допустився помилки, запропонувавши їй зробити цю візиту. Та він хутко заспокоюється, бо Фльоренс каже, що з приємністю була там, і веселим тоном ділиться з ним своїми вражіннями. Голоси хвиль та її ніжний голос так кріпачать містера Тутса, що прощаючись із нею, біля її будинку, він не має вже

й кріхти волі, а коли Фльоренс подає руку, йому не стає сил пустити її.

— Вибачте, міс Домбі, — сумно шепоче містер Тутс, — але якби ви дозволили мені...

Посмішка й наївний погляд Фльоренси примушують його спинитися.

— Якби ви дозволили... коли б ви не взяли за зухвальство, міс Домбі, якби я... не вимагаючи ніяких обіцянок... міг би знаєте, сподіватися.

Фльоренс допитливо дивиться на нього.

— Міс Домбі, — каже містер Тутс, почувачи, що зайшов уже задалеко, — я так обожаю вас, що, далєбі, не знаю, що робити з собою. Я найнещасніше створіння. Якби це не було на сквері, я впав би навколішки й просив та благав вас, дозволити мені надіятись, без усяких ваших обіцянок, що я можу... можу вважати за можливе, що ви...

— О, не треба, прошу! — скрикує Фльоренс, раптом схвилювавшись і засмутившись. — Не треба, прошу, містер Тутсе. Годі, прошу. Не кажіть нічого більше. Не кажіть нічого, зробіть мені ласку.

Містерові Тутсу страшенно соромно, і він стоїть, розкривши рота.

— Ви були такий ласкавий до мене, — каже Фльоренс, — я така вдячна вам; у мене стільки підстав мати вас за друга; ви так мені подобаетесь, — простодушне обличчя її дивиться на нього найприятнішим у світі поглядом. — Я певна, ви просто хотіли попроситись зі мною.

— Звичайно, міс Домбі, — стверджує містер Тутс. — Я... я... я так думав. Це маловажно.

— Бувайте здорові! — гукає Фльоренс.

— Бувайте здорові, міс Домбі! — відповідає, запинаючись, містер Тутс. — Сподіваюся, ви забудете про це. Це... це маловажно. Дякую вам. Це — зовсім маловажно.

Бідолашний містер Тутс в розпуці повертається до готелю, зачинається на ключ у своїм номері, кидається в ліжко й лежить там довгий час так, ніби то вельми важливо. Нарешті приходить обідати містер Фідер, бакаляр стародавніх мов, і це дуже добре для містера Тутса, бо інакше невідомо, коли б він устав. Містер Тутс мусить устати й бути гостинним господарем.

Під благодійним впливом гостинности, цієї громадської чесноти (ми не кажемо вже за вино та добрі страви) серце містера Тутса розкривається і спонукає його до розмови. Він не розказує містеру Фідерові, Б. С. М., про те, що було в кінці сквера, і коли містер Фідер питається, «чи скоро все

вийде на явність?», містер Тутс одповідає, що «єсть ще деякі перепони». Це зараз же знижує на два ступні настрої містера Фідера. Містер Тутс додає, що не знає, яке право мав Блімбер зауважити про буття його в товаристві міс Домбі, і каже, що якби те зауважіння було зроблено з лихим наміслом, він — Тутс — не подивився би, доктор він чи ні. Він гадає, проте, що то сталося просто через несвідомість доктора. Містер Фідер каже, що певний цього.

А втім, як близький друг, містер Фідер довідується про дещо. Містер Тутс вимагає від нього лише таємничости та співчуття. За кілька шклянок вина він пропонує випити на здоров'я міс Домбі й каже: «Ви й уявлення не маєте, з якими почуваннями проголошую я цей тост». Містер Фідер одповідає: «О, я уявляю; і вони роблять вам честь, старий приятелю». Зворушений почуттям приязні містер Фідер стискує йому руку й каже, що в разі містеру Тутсові потрібний буде друг, він знає, де знайти його. Містер Фідер радить також, щоб містер Тутс навчився грати на гітарі або, принаймні, на флейті, бо жінки люблять музику, коли до них залицяються, і він сам мав уже зиск з неї.

Це викликає на відвертість і містера Фідера, Б. С. М., який признається, що накидає оком на Корнелію Блімбер. Він повідомляє містера Тутса, що не заперече проти окулярів, і що якби доктор зробив розумно й пішов на спочинок, то вони перейняли б на себе його заклад. На думку містера Фідера, людина, заробивши чималий гріш, повинна йти на спочинок, а Корнелія буде йому помічниця, якою кожен мусить пишатися. Містер Тутс на відповідь заходиться несамовито вихвалити міс Домбі і натякає, що подеколи його бере охота пустити собі кулю в лоба. Містер Фідер суворо дорікає йому такий передчасний замах і щоб примирити його з життям, показує портрет Корнелії з окулярами та всім іншим.

В такий спосіб збувають вечір ці простосерді люди, а коли заходить ніч, містер Тутс іде проважати містера Фідера додому й прощається з ним біля дверей будинку доктора Блімбера. Але містер Фідер по відході Тутса спускається вниз. самотній блукає берегом і думає про своє майбутнє. Містер Фідер виразно чує, як хвилі сповіщають його про те, що доктор Блімбер піде на спочинок, і відчуває приплив романтизму, поглядаючи на будинок і думаючи, що доктор спершу наново пофарбує його, а тоді вже передасть бакаляріві.

Містер Тутс теж блукає круг скриньки, що містить у собі його самоцвіт, і в жалюгіднім настрої, чатований від полісмена, дивиться на вікно, де блимає світло. Він не має сумніву, що то кімната Фльоренси, і помиляється, бо то покої місис

Ск'ютон. І коли Фльоренс, в іншій кімнаті, бачить уві сні старі сцени, та старих своїх знайомих, там, змагаючися зі смертю та розкладом, не всипаючи й скаржачись, лежить постать, що в жахній дійсності заступає хворого хлопчика Фльоренсиних мрій. Потворна й розгублена простяглася вона на ліжку, яке не дає їй полегшення, а біля неї, жахлива своєю байдужною вродою, сидить Едіт. Що ж у нічний тиші кажуть їм хвилі?

— Едіт, що то за камінна рука підвелася, щоб уразити мене? Ти бачиш її?

— Тут немає нічого, мати; то ви марите.

— Марю? Завжди марю! Дивися! Невже ж ти не бачиш?

— Звичайно, не бачу, бо там нічого немає. Хіба я сиділа би так спокійно, якби тут було щось?

— Спокійно! — кинула вона на неї дикий погляд. — Тепер вона пішла. А чого ти така спокійна? Це ж не ввижається мені, Едіт. Мене обсіпає морозом, коли я бачу тебе.

— Дуже сумно мати.

— Сумно! Ти завжди сумна. Тільки це не за мене.

Тоді вона заходиться плачем і, юрзаючи головою по подушці, починає скаржитись на те, що її занедбано, каже, що була доброю матір'ю, що гарна мати й та стара, яку вони нещодавно зустріли, і що дочки завжди віддячують холодністю таким матерям. Потім, серед своєї безладної балаканини, вона спиняється, дивиться на дочку, кричить, що божеволе, і ховає голову в постелі.

Едіт жалісливо нахиляється над нею й говорить до неї. Стара жінка оповиває їй руками шийку і з переляканим виглядом каже:

— Едіт, ми незабаром повертаємось додому. Повертаємось назад. Ти думаєш, що я повернуся додому?

— Так, мати, так.

— А те, що казав... як його?.. ніколи не можу згадати прізвища... майор... це жахливе слово, коли ми від'їздили... це ж не правда, Едіт? — скрикнула вона, нестямно дивлячись на дочку, — це ж не те, що він казав?

Щоночі горить свічка у вікні, і на ліжку лежить стара жінка, і біля неї сидить Едіт, і невгамовні хвилі цілу ніч плетуть їм свої оповідання. Щоночі охриплими голосами розповідають хвилі свої таємниці. Пісок горбаками лежить на березі. Морські птахи шугають і ширяють піднебессям. Вітер та хмари пролітають, не залишаючи по собі сліду в повітрі. Білі вітрила, під світлом місяця кличуть до далеких незримих країв.

Стара жінка все ще дивиться в-куток, де камінна рука —

частина нагробку, як каже вона — підвелася, щоб вразити її. Нарешті рука падає, і на ліжку лежить німа стара; скарлючена та поморщена. Половина її — мертва.

Така ця розмальована та потинкована постать, яку, ніби сонцеві на глум, щодня тягають на люди. Дорогою вона озиряється, шукаючи добрячу стару жінку, яка була такою чудовою матір'ю, і кривить гримаси, бо не бачить її серед юрби. Така ця постать, яку часто привозять на берег моря, де вона перебуває деякий час. Та ніякий вітер не навіює їй свіжості, і океан не шепче їй слів утіхи. Вона годинами лежить там і дослухається, але мова його темна та похмура для неї. Острах лежить їй на виду, і коли очі її блукають над морським простором, вони бачать лише широку смугу безнадії, що простяглась між землею та небом.

Фльоренс вона бачить рідко, а коли бачить, то злоститься та гримасує. Едіт завжди коло неї й не пускає дівчинки до старої, і Фльоренс, у своїм ліжку, тремтить ночами, згадуючи про таку жахну смерть, часто прокидається й думає, що вона вже прийшла. Доглядає стару тільки Едіт. Краще, щоб якнайменше очей бачили її, і дочка сама пильнує коло неї.

На затінене обличчя лягає нова тінь. Гострі риси на нім ще гострішають. Перед очима простилається запона, що застить зовнішній світ. Її ослаблі руки, що блукають по ковдрі, з'єднуються долонями й тягнуться до дочки, і голос — не її голос; голос, яким не говорить наш смертний язик — вимовляє: «Я ж бо згодувала тебе».

Едіт, без єдиної сльози, стає навколішки, щоб наблизити свій голос до шиленої на груді голови, і питає:

— Мати, ви чуєте мене?

Широко розплющивши очі, стара намагається хитнути головою.

— Пригадуєте ви ніч напередодні мого весілля?

Голова — незрушна, але погляд каже, що вона пригадує.

— Я сказала тоді, що дарую вам вашу участь у нім, і просила бога дарувати мені мою. Я сказала, що минуле минулося для нас, і повторюю це знову. Поцілуйте мене, мати.

Едіт цілує білі губи, і на мить усе тихне. Ще за мить її мати сміється дівочьким сміхом, і скелет з манірами Клеопатри підводиться з ліжка.

Запинайте рожеві запони! Небом пливе ще щось, а не самі хмари та вітер. Щілко запинаяте рожеві запони!

Повідомлення про цю подію послано містерові Домбі до Лондону. Він їде до кузена Фінікса, (що все ще не може вибратись до Баден-Бадену) і сповіщає його теж. Така добряча натура як кузен Фінікс, надзвичайно придатний для

всякого весілля та похорону, а становище його в родині вимагає поради з ним.

— Домбі, — каже кузен Фінікс, — свідчуся душею, мені надзвичайно неприємно бачитися з вами з нагоди такого сумного випадку. Бідна тіточка! Вона була до біса мила жінка.

— Дуже, мила, — згоджується містер Домбі.

— І здавалася ще, знаєте, вельми молодою; розмірно молодою. Запевняю вас, у день вашого весілля я думав, що її вистачить років ще на двадцять. Річ у тім, що я навіть сказав про це одному хлопцеві в Бруксів — маленькому Біллі Джоперові; ви, безперечно, знаєте його — він ще завжди з моноклем...

Містер Домбі хитає головою.

— Чи не маєте ви якихось пропозицій щодо похорону? — каже він.

— Свідчуся життям, — відповідає кузен Фінікс, — я нічого не знаю про це. Єсть у мене в маєтку мавзолей у парку. Тільки я боюся, що він у поганім стані; власне, в дуже поганім стані. Будь у мене трохи більше грошей, я міг би привести його до ладу. Та, скільки знаю, тепер за його залізною загорожею влаштовують пікніки.

Для містера Домбі ясно, що то справа не підходна.

— Єсть ще в нашім селі надзвичайно симпатична церква, — задумано каже кузен Фінікс, — правдивий зразок англо-норманського стилю. Її чудово зарисувала леді Джейн Фінчбері — що в неї такі вузькі шнурівки. Але я чув, що її попсували тинкуванням, та й везти до неї не близький світ.

— Може в самім Брайтоні, — висловлює гадку містер Домбі.

— Слово чести, Домбі, я думаю, кращого ми не знайдемо, — каже кузен Фінікс. — І близько, і місцевість веселенька.

— А коли було би зручніш зробити це? — питає містер Домбі.

— Я вважатиму за свій обов'язок бути на похороні того дня, на який ви його призначите. Я з великою приємністю (сумною приємністю, звичайно) проведу мою бідну тітку до границь... власне, до могили, — каже кузен Фінікс, не знайшовши кращого звороту.

— Чи зручно вам виїхати з міста у понеділок? — питається містер Домбі.

— У понеділок буде дуже зручно, — відповідає кузен Фінікс.

Тоді містер Домбі умовляється заїхати по кузена Фі-

нікса й прощається. Кузен Фінікс опроваджує його до сходів і каже на розпрощанні:

— Мені вельми неприємно, Домбі, що вам доведеться мати стільки клопоту.

— Зовсім ні, — відповідає на це містер Домбі.

Призначеного дня кузен Фінікс і Домбі зустрічаються й ідуть до Брайтона, репрезентуючи собою всіх родичів померлої дами, що мали б супроводити її тлін до місця останнього спочинку. Сидячи в жалібній кареті, кузен Фінікс упізнає дорогою незлічиму силу знайомих, але з пристойности обмежується тим, що голосно називає їх, містерові Домбі до відому. «То Джонсон. Людина з корковою ногою. З острова Вайта. Чого це ви тут, Томмі? Фолі на чистокровній кобилі. Дівчата Смолдер» і так далі. В церкві кузен Фінікс має пригнічений вигляд і зауважує, що такі церемонії примушують людей замислюватись, і що, власне він — зворушений. І дійсно, коли все кінчається, в нього — вогкі очі. Та не в довгій часі він підбадьорюється. Підбадьорюються й інші родичі та знайомі місис Ск'ютон, про яку майор розповідає в клубі, що вона ніколи не куталась. А молода леді з голою спиною, яку так непокоять її повіки, злегка попискуючи, каже, що вона була безмежно стара, померла від різних жахливих хвороб, і що про неї не треба згадувати.

Отже мати Едіти лежить не згадувана від своїх любих приятельок, що не чують, як хвилі розповідають про свої таємниці; не бачать ні піску, що горбками лежить на березі, ні білих вітрил, що під світлом місяця кличуть до далеких, незримих країв. Та все йде своєю чергою на узбережжі незнаного моря. Едіт самотня стоїть край нього, і біля ніг її лежать мокрі, викинуті морем водорості, що встилають її життєву путь.

РОЗДІЛ СОРОК ДРУГИЙ

КОНФІДЕНЦІЙНЕ ТА ВИПАДКОВЕ

Не прикрашений більше жалібними штанами та капелюхом капітана Катля, а вдягнений у брунатну ліберію, хоч і скромну, але добротну й пошиту як не можна краще, Роб-Мирошник служив тепер у свого патрона — містера Каркера. Перетворившись щодо зовнішнього свого вигляду, він цікавився капітаном і дерев'яним мічманом лише тоді, як на дозвіллі глузував з цих нерозлучених чеснот і, під переможні звуки сурм свого сумління, згадував, як ловко позбувся їхнього товариства. Живучи в господі містера Каркера й обслуговуючи безпосередньо його особу, Роб, страхаючись та тремтячи, не спускав з своїх круглих очей його білі зуби й почував, що мусить розплющувати їх тепер ширше ніж будь-коли.

Він не міг би труситися більше навіть тоді, якби ці зуби належали й були найпотрібнішою зброєю чарів містера Каркера. Хлопець уважав, що сила та влада патрона вимагають од нього цілковитої покори і слухнянства. Навіть за відсутності містера Каркера він не наважався думати про нього, опасаючись, щоб той знову не вхопив його за горло, як того ранку, коли він уперше зв'язав себе з ним. Робові здавалось, що кожен з тих зубів може читати в його душі. Опиняючись віч-на-віч із ним, Роб не мав ніякого сумніву, що містер Каркер бачить найпотаємніші його думки чи бачитиме їх, коли захоче, так само, як, глянувши, бачить і самого хлопця. Цей вплив був такий цілковитий і так закріпачував Роба, що він не насмілювався й думати про нього.

Всю істоту хлопця просякало почуття непоборної влади над ним патрона, який може зробити з ним, що захоче. Отже він силкувався вгадати його бажання, передбачати його накази, а щодо решти — перебував у стані розумового за-непаду.

Роб не питав себе — за такого занепаду то, певне, була б зухвала спроба — чому він підпав під такий вплив свого пана, бо невиразно підозрював, що містер Каркер цілком опанував деякі підступні науки, які не задалися бідному школяреві у закладі Людяних Мирошників.

Однак, Роб, безперечно, захоплювався їм не менше ніж боявся його. Містер Каркер, очевидно, був краще обізнаний з джерелами своєї влади, що не висихали, скільки не користуватися ними.

Того ж таки вечора, як він покинув капітана, Роб, зашево продавши свої голуби (бо поспішався), подався до будинку містера Каркера й з розжівреним обличчям, що, здавалось, чекало на похвалу, став перед свого нового пана.

— А, лайдаче! — сказав містер Каркер, зиркнувши на його пакунок. — То оце ти кинув свою службу й прийшов до мене.

— О, перепрошаю, сер, — пробелькотів Роб, — ви ж сами, коли я був тут востаннє, сказали...

— Я сказав? — здивувався містер Каркер. — Що ж я сказав?

— Прошу, сер; ви нічого не казали, сер, — одповів Роб, застережений манірою запитав й дуже зніяковілий.

Патрон глянув на нього всіма своїми яснами і, посварившись вказним пальцем, зауважив:

— Ти, я бачу, погано скінчиш, любий волоцюжко. Тобі загрожує лихо.

— О, не робіть цього, сер, — скрикнув Роб, і ноги йому затремтіли. — Я ж хочу тільки служити вам, догоджати вам і сумлінно виконувати всі ваші накази.

— Тобі, і дійсно слід виконувати всі мої накази, якщо ти хочеш мати справу зі мною, — відповів патрон.

— Так, я знаю це, сер, — запевнив слухняний Роб. — Я знаю. Якби ви тільки ласкаво взяли мене на спробу. А в разі ви знайдете, що я роблю не так, як ви хочете, можете вбити мене.

— Ах, ти, шельмо! — весело всміхнувся містер Каркер, одхилившись на стінку свого крісла. — Це ще дурниця проти того, що я зроблю з тобою, коли ти спробуєш дурити мене.

— Так, так, — відповів підлий Мирошник, — я знаю, що ви жахливою карою накараєте мене, сер. Але я ніколи не зроблю цього, навіть якби мене випхали золотими гінеями.

Надії його на похвалу не справдилися, і засмучений Мирошник, силкуючись не дивитися на свого патрона, дивився на нього поглядом двірного собаки, звичайним для них за таких обставин.

— Ти, виходить, кинув стару службу й прийшов сюди просити, щоб я узяв тебе до себе; га? — спитав містер Каркер.

— Так, прошу, сер, — відповів Роб, виконуючи розпорядження патрона, але й навзаки не давши, що робить це.

— Гаразд, — мовив містер Каркер. — Ти знаєш мене, хлопче?

— Прошу, сер; так, сер, — відповів Роб, бгаючи кашкета й надаремно намагаючись не дивитися на містера Каркера, що вступив у нього свої очі.

— Дивись мені тоді й шануйся.

Силою поклонів доводячи, що розуміє це застереження, Роб одступив до дверей, радий видобутися з кімнати, коли патрон зупинив його.

— Галло! — прикликав він його назад. — Ти був... Зачини двері.

Роб зачинив їх з такою швидкістю, ніби від цього залежало його життя.

— Ти звик совати скрізь свої вуха. Розумієш, що це значить?

— Тобто підслухувати, сер? — поміркувавши трохи, насміявся висловити гадку Роб.

— І підгледувати, і таке інше, — притакнув головою його патрон.

— Я не буду робити цього тут, сер, — мовив Роб, — свідчуся чесно, не буду. Я радше помру, сер, ніж погоджуся на таке, хоч скільки мені не давали б, сер. Ні за які скарби всесвіту, я не робитиму цього, якщо ви сами не накажете мені сер.

— Для тебе так буде краще. Ти звик також плескати язиком та плести плітки, — цілком спокійно казав патрон. — Бережися цього тут, а то пропадеш, — він знову посміхнувся й застережливо похитав вказним пальцем.

Мирошник ледве зводив дух з переляку. Він хотів запевнити містера Каркера чистоти своїх намірів, але спромігся лише глумити на нього очі. Ввесь час посміхаючись, джентлмен, здавалося, був удоволений з цього, бо мовчки глянувши на хлопця, звелів йому йти на кухню, даючи цим на розум, що бере його на службу до себе.

Ось як уступив до містера Каркера Роб-Мирошник, що його побожна відданість цьому джентлменові збільшувалася, коли то було можливо, щохвилини.

Прослуживши вже кілька місяців, Роб одного ранку одчиняв садову фіртку містерові Домбі, що приїхав, як заздалегідь умовлено, поспідати в його пана. У той же момент до

них підбіг сам хазяїн і привітав почесного гостя всіма своїми зубами.

— Я ніколи не думав, що будь-коли побачу вас тут, — сказав Каркер, допомігши йому злізти з коня. — Це — надзвичайний день у моїм календарі. Таку людину, як ви, ніщо не може здивувати, а зі мною — то зовсім інша справа.

— У вас дуже мило тут, Каркере, — зауважив містер Домбі, поблажливо спинившись на площадці перед будинком і озираючись кругом.

— Ви дуже люб'язні, — відповів Каркер. — Спасибі вам.

— Ні, це ж правда, — протекторально мовив містер Домбі, — і кожен скаже вам це. Скільки можливо, це надзвичайно вигідна й добре впорядкована садиба. І дуже елегантний домок.

— Скільки можливо; цілком справедливо, — прибравши припущеного вигляду відповів Каркер. — Тільки на таку оцінку вона й заслуговує. Та годі вже за неї. Хоч ви й похвалили її з чемности, я проте дуже вам вдячний. Чи не буде вам завгодно ввійти в кімнати?

Увійшовши до будинку, містер Домбі, звичайно, зауважив зразковий порядок у покоях і численні речі, що надавали їм комфортабельности. Містер Каркер з тою ж припущеною посмішкою вислухав його й сказав, що складає велику ціну його похвалам і дуже дякує за них, але, насправжки, котедж цей — гарний лише для людини в його становищі, мабуть — занадто гарний для такого бідака як він.

— А втім, вам, що піднеслися так високо, моя оселя і дійсно може здатися кращою ніж вона єсть, — додав він, на всю широчінь розтягаючи свій облудний рот. — Це як монархи вбачають принади й у житті жебраків.

Він прикро дивився й прикро посміхався на слова містера Домбі й став дивитися та посміхатися ще прикрише, коли містер Домбі, ставши перед коминком у позі, яку так охоче наслідував його помічник, почав розглядати картини на стінах. Поки його холодний погляд перебігав по них, Каркерові бачучі очі стежили за тим, на що саме дивиться його гість і що він бачить. Коли той спинився на одній картині, Каркер, здавалося, перестав дихати, й вся постать його нагадувала кота, що пантрує здобич. Та очі його великого шефа перейшли на іншу картину, не виявивши ніякої особливої цікавості.

Каркер і собі глянув на неї — то була постать жінки, схожої на Едіт; глянув як на живу істоту, і посміхнувся хижою посмішкою, заадресованою, здавалось, почасти їй. В дійсності ж він сміявся з великої людини, що й гадки про

це не маючи, стояла позад нього. Невдовзі подали сніданок і, запропонувавши містерові Домбі крісло спиною до картини, Каркер, як завжди, сів обличчям до неї.

Містер Домбі був ще поважніший ніж завжди і ввесь час мовчав. Папуга, розхитуючись на золотім кільці, в своїй розкішній клітці, надаремно силкувалася взяти увагу на себе, бо Каркер був захоплений спостереженням свого гостя, а гість, занурившись у міркування, уперто — якщо не похмуро — дивився на обрус.

Щодо Роба, який прислугував до столу, то всі здібності та увага його були зосереджені на його панові, і навряд чи він думав, що гість — той самий значний джентлмен, до якого його приводили в дитинстві на доказ доброго здоров'я цілої родини, і якому він завдячував свої перші шкуряні штани.

— Дозвольте мені, — несподівано сказав містер Каркер, — спитати вас, як має ся місис Домбі?

Він поштиво нахилився наперед і, спершись підборіддям на руку, глянув на картину, немов казав до неї «Дивись тепер, куди я його запроваджу».

— Місис Домбі почуває себе цілком хороше, — відповів, червоніючи, містер Домбі. — Ви нагадали мені, Каркере, про одну розмову, яку я хотів мати з вами.

— Робіне, можеш залишити нас, — сказав йому хазяїн таким лагідним тоном, що, почувши його, хлопець вирячив очі. — Ви, звичайно, впізнали цього хлопця? — спитав він, коли Роб пішов з кімнати.

— Ні, — з величною байдужністю відказав містер Домбі.

— Та це й не дивно для людини у вашім становищі. Навряд чи можливо, щоб ви пам'ятали його. Це один з тої родини, з якої ви брали мамку. Може ви пригадаєте, що великодушно хотіли дати йому виховання?

— Хіба це той хлопець? — насупився містер Домбі. — Він ніби не зробив великої чести своєму вихованню.

— Боюсь, що з нього вийшов молодий ледар, — знизав плечима Каркер. — Така вже в його вдача. Направду сказавши, я взяв його до себе тому, що не знаходячи роботи, він убгав собі в голову (думаю, то його навчили вдома), що має якісь права на вас, і завжди намагався надокучати вам своїми проханнями. Хоч наші з вами стосунки — суто ділового характеру, проте я мимоволі так цікавлюся всіма вашими справами, що...

Він спинився, немов бажав подивитися, чи далеко запровів уже містера Домбі, і знову, спершись підборіддям на руку, втупив очі в картину.

— Каркере, — сказав містер Домбі, — я дуже вдячний вам за те, що ви не обмежуєте вашої...

— Служби, — підказав, посміхаючись, його бесідник.

— Ні, я волю сказати — вашої дбайливості, — містер Домбі був певний, що каже йому комплімент, — нашими службовими стосунками. Ваше ставлення до моїх почувань, сподіванок та розчарувань якнайкраще виявилось у цьому дрібнім випадку. Я відчуваю себе зобов'язаним вам, Каркере.

Містер Каркер повагом уклонився й тихенько затер собі руки, немов боявся яким необережним рухом зламати перебіг думок містера Домбі.

— Ваші слова прийшлися дуже до речі, — по короткім ваганні мовив містер Домбі, — бо вони правлять за вступ до того, що я збирався вам сказати. Вони разом із тим нагадують мені, що хоч нового в наших стосунках не буде нічого, але мені доведеться здаватися на вас більше ніж я робив...

— Мені чести досі, — підказав Каркер, знову вклоняючися. — Я не буду говорити вам, скільки чести ви мені цим робите. Людина така як ви й сама знає, яку ціну мусимо ми скласти вашому довір'ю.

— Місис Домбі і я, — мовив містер Домбі з царською пихою, пускаючи проз вуха цей комплімент, — не в усіх питаннях додержуємось однакових думок. Ми ще й досі не зовсім порозумілися. Місис Домбі треба дечого повчитися.

— Місис Домбі визначається багатьма рідкими стійностями і, безсумнівно, звикла, щоб нею захоплювалися, — зауважив підступний спостерігач найменшої зміни в тоні та погляді містера Домбі. — Але там, де панують любов, свідомість обов'язку та пошана, непорозуміння, до яких спричиняються такі дрібниці, хутко врегульовуються.

Думка містера Домбі мімохіть полинула назад, до обличчя, що дивилось на нього в будуарі його дружини, де владна рука простяглася в напрямку дверей. І згадавши вираз любови, пошани та свідомости обов'язку, який вимальовувався на нім, він почув на своїм власнім обличчі краску сорому й погляд, який бачив ту краску.

— Незадовго перед смертю місис Ск'ютон, — сказав він, — ми з місис Домбі мали невеличку суперечку про причини мого невдоволення нею. Ви уявляєте собі їх, бо були свідком розмови, що відбулася між нами в нашій... тобто — моїм будинку.

— Це тоді, коли я так шкодував, що був присутній, — посміхаючися, мовив Каркер. — Хоч людина мого стану мусила б була пишатися вашим довір'ям, і хоч мені й випала

честь познайомитися з місис Домбі ще перед тим, як її вшановано вашим ім'ям, я проте, запевняю вас, жалкував, що мені припало таке щастя.

Те, що людина за будь-яких обставин може шкодувати, коли він визначає її своєю ласкою та протекцією, здавалось містерові Домбі незрозумілим явищем. Ось чому він згукнув у новому нападі зарозумілості: «А, через що ж саме, Каркере?»

— Я боюсь, — одповів вірник, — що місис Домбі ніколи не обдаровувала мене своєю симпатією чи увагою. Та цього, мною будши, і не можна сподіватися від жінки гордої з природи й з права. Ваше незадоволення, прошу не забувати, то така неприємність, яку не легко знести. І відчутти його на собі в присутності третьої особи....

— Каркере, — досить брутальним тоном сказав містер Домбі, — я гадаю, що насамперед ви повинні вважати на мене.

— О! та невже ж тут може бути який сумнів? — відповів той з незадоволенням людини, що слухає всім відомі й од усіх визнані істини.

— Я гадаю, коли йдеться за нас обох, місис Домбі мусить бути на другому місці, — сказав містер Домбі. — Хіба ні?

— Хіба ні? — повторив Каркер. — А ви хіба не знаєте краще ніж хто інший, що про це не треба й питатись?

— Тоді я сподіваюся, Каркере, що незадоволення вами з боку місис Домбі мусить майже врівноважуватись моїм до вас довір'ям і гарною думкою.

— Здається, на моє нещастя, місис Домбі, і справді, ремствує на мене. Вона нічого не казала вам про це?

— Місис Домбі, — з холодною величністю мовив містер Домбі, — не раз висловлювала думки, які я не поділяю і що їх не збираюся ні дискутувати, ні наводити. Кілька часу тому, як я казав уже вам, я ознайомив місис Домбі з деякими моїми поглядами на шанобливе ставлення до себе й покору мені в моїй господі і настоював на потребі запровести їх у життя. Мені не пощастило переконати її в конечності зараз же змінити свою поведінку, і я тоді ж таки повідомив місис Домбі, що в дальшому всі мої зауваження й застереження переказуватиму їй через вас, як мого вірника.

— Ви знаєте, вам треба лише наказати мені, — відповів містер Каркер.

— Я знаю, це, — ухвальним тоном сказав містер Домбі. — Я мусив був зробити саме так. Місис Домбі, безперечно, багатьма сторонами видатна жінка й варта...

— Навіть вашого вибору,—закінчив Каркер, вищеривши зуби як фавн.

— Може й так,—поважно ствердив містер Домбі.— Тільки, мушу сказати, тепер місис Домбі виправдує його не стільки, як їй годиться. В неї єсть нахил до сперечань, який треба викоренити. Місис Домбі, здається, не розуміє,— ефектно сказав містер Домбі, — що сама думка про опір мені — почварна і безглузда.

— Ми в Сіті знаємо це краще, — засміявся Каркер, розтягуючи рот одуха до вуха.

— Ви знаєте мене краще, сподіваюся. На місис Домбі, мушу визнати їй справедливість, мої слова справили, здається, велике вражіння, — надзвичайно врочисто промовив містер Домбі, — хоч манір своїх вона й не змінила. Я попрошу вас, Каркере, в моє ім'я, нагадати їй нашу з нею розмову й переказати, що я дивую, не бачивши її наслідків. Ви повідомите місис Домбі, що я настоюю на зміні її поведінки на підставах, викладених мною в цій розмові. Ви скажете, що її поведінка не задовольняє мене; що я дуже невдоволений; і що я примушений буду переказувати їй через вас багато неприємніші для неї зауваження, в разі вона не буде розважлива й не скориться моїй волі, як то робила покійна місис Домбі і, як, нею будучи, зробила б, я певний, усяка інша жінка.

— Покійна місис Домбі була дуже щаслива, — зауважив Каркер.

— Покійна місис Домбі була дуже розумна жінка, — сказав містер Домбі, — по-джентлменському поблажливий до померлих, — і мала чулу душу.

— А міс Домбі схожа на свою матір; як ви думаєте? — спитав Каркер.

Містер Домбі враз змінився на виду. Обличчя йому стало похмуро. Його вірний агент спостеріг це.

— Я зачепив болюче питання, — сказав він тоном співчуття, що не пасував до його прикрого погляду. — Вибачте мені, прошу. Спонукуваний зацікавленістю до вас, я забув про сумні спогади, зв'язані для вас з її ім'ям.

Та не зважаючи на цей тон, його бачучі очі ще більше вп'ялися в обличчя містера Домбі, і він кинув переможний погляд на картину, немов запрошуючи її подивитися, куди він запровадив свого патрона та що з цього вийде.

— Каркере, — мовив містер Домбі, блукаючи очима по столу й говорячи дещо іншим голосом та побілілими губами, — тут нема чого перепрошати. Ви помиляєтесь. Це ім'я — зв'язане з даним питанням, а не зі спогадами, як ви

думаєте. Я не похваляю ставлення місис Домбі до моєї дочки.

— Вибачте, — знову перепросив містер Каркер, — але я не зовсім розумію.

— То зрозумійте, — відповів містер Домбі, — бо про це ви можете — ви мусите — теж поговорити в моє ім'я з місис Домбі. Ви ласкаво скажете їй, що її відданість моїй дочці неприємна мені. На це звертають увагу. Це підкреслює перед усіма різницю в ставленні її до мене. Ви ласкаво скажете місис Домбі, що я не хочу цього і сподіваюся, що вона негайно вволить мою волю. Може місис Домбі робить це щиро; може це лише комедія; може це робиться на пеню мені — я не знаю, але я не дозволю цього ні в яким разі. Якщо місис Домбі щиро любить її, то найкраще для неї буде скоритися, бо, опираючись, вона робить погану послугу моїй дочці. Якщо в моєї дружини єсть якісь ніжні почуття понад і поза покорою мені, то їй вільно застосовувати їх до кого вона хоче. Але насамперед я вимагаю покори. Каркере, — містер Домбі притлумив свій запал і говорив тоном більше схожим на той, яким він звичайно виявляв свою велич, — ви не оминете цього пункту, і вважатимете його за вельми важливу частину моєї інструкції.

Містер Каркер вклонився, підвівся з-за столу і став просто коминка, спираючись чисто голеним підборіддям на руку й поглядаючи згори на містера Домбі зі злісним лукавством, наполовину людським, наполовину звірячим.

— Перепрошую, — сказав Каркер, помовчавши, і раптом знову сівши на стілець навпроти містера Домбі, — дозвольте все ж таки мені — зрозуміти. Місис Домбі попереджено, що ви збираєтеся зробити з мене переказувача вашого невдоволення?

— Так, — ствердив містер Домбі. — Я попереджав її.

— Чудово, — похапцем мовив Каркер, — але чому?

— Чому? — не без вагання повторив містер Домбі. — Тому що я сказав їй.

— Ага! — згукнув Каркер. — А чому ви сказали? — Бачите, — провадив він далі і, осміхаючись, обережно наче кішка, що не випускає ще пазурів, поклав свою оксамитну долоню на руку містера Домбі, — якщо я досконало зрозумію ваші думки, я, певне, буду вам корисніший і матиму шастя насправді прислужитись вам. Здається, я зрозумів. Я не маю чести тішитись прихильністю місис Домбі. В моєму становищі будиши, в мене немає причин рахувати на неї, але це ж факт, що я не заслужив на її симпатію.

— Може й так, — сказав містер Домбі.

— Отже, — зрезюмував Каркер, — передача вашого невдоволення через моє посередництво буде особливо неприємна для неї.

— Мені здається, — з гордовитою стриманістю й дещо зніяковівши, мовив містер Домбі, — що погляд на це місис Домбі ніякими сторонами не повинен цікавити ні мене, ні вас, Каркере. Але це можливо.

— Вибачте, — сказав Каркер, — думаю, я не помилюся, гадаючи, що, принижуючи в такий спосіб гордість місис Домбі, ви не хочете накарати її, а просто примушуєте скоритися вашим природним і правним вимогам.

— Ви знаєте, Каркере, — відповів містер Домбі, — я не звик так докладно пояснювати причин моїх вчинків, але я не буду й заперечувати вам. Якщо ви можете серйозно обґрунтувати ваші вагання, то — інша річ, але для мене досить і самої вашої заяви про це. Тільки, признаюсь, я ніколи не думав; що вірче доручення, яке я вам даю, може образити вас...

— О, образити мене! — запротестував Каркер. — Я ж бо служу вам.

— Або завдати вам скрути.

— Завдати скрути! — згукнув Каркер. — Та я пишати-мусю... буду щасливий виконати ваше доручення. Ви не додасте нічого до ваших розпоряджень? — спитав Каркер, одсуваючи свій стілець на його старе місце — вони досі майже не доторкнулися ще до сніданку — і мовчки чекаючи на відповідь, перед тим як сісти.

— Нічого, — одмовив містер Домбі, — хіба що це. Занотуйте собі ласкаво, Каркере, що жадне я даних вам доручень не потребує відповіді від місис Домбі. Вона знає вже, що я не збираюсь сперечатися з нею в питаннях, де між нами нема ще погоджености, і що те, що я кажу, я кажу остаточно.

Містер Каркер дав на розум, що розуміє свою роль, і обидва вони почали снідати з усім апетитом, на який були здатні. Належного часу знову з'явився Мирошник і, ні на мить не спускаючи з ока свого пана, мріяв, шанобливо жахаючись його. По закінченні сніданку приведено коня містера Домбі, містер Каркер сів на свого, і вони поїхали до Сіті.

Містер Каркер був у чудовому гуморі й багато говорив. Містер Домбі слухав його з царським виглядом людини, яка має право вимагати, щоб його розважали балачками, і час од часу поблажливо вкидав у розмову й своє слово. Зберігаючи свою поважність, він занадто попустив поводи, їхав

на довгих стременах і дуже рідко зволяв глянути вниз, на дорогу. В наслідок цього кінь містера Домбі, що йшов укрус, споткнувся на якимсь камені, скинув його з сідла, перекотився через нього і, намагаючися підвестися, кілька разів ударив його підковою.

Як оком змігнути, містер Каркер, добрий верхівець, твердою рукою спинив свого коня, скочив на землю і, схопивши за гнuzдечку, поставив на ноги впалу тварину; інакше вранішня конфіденційна розмова була би для містера Домбі й остання.

Непритомного й з скривавленим обличчям містера Домбі, за допомогою шляхових чорноробів, під керівництвом містера Каркера однесено до найближчої корчми, що була неподалеку. І невдовзі коло хворого клопоталися вже кілька лікарів, які з'явилися туди інстинктивно, наче шуліки, що збираються круг верблюда на сконання. Привівши його, не без труднощів, до пам'яті, ці джентлмени заходились вивчати характер поразок. Один лікар, що жив зовсім близько, настоював на ускладненім переломі ноги, при чому думку його поділяв і корчмар. Але двоє інших, які мешкали віддалік і опинилися там випадково, безсторонньо спростували цей присуд, і консіліюм вирішив, що у хворого, не зважаючи на численні поразки та синці, всі кістки — за виїмкою хіба якого неспражнього ребра — цілі, що його можна ще перед вечором обережно відвезти додому. Коли його перев'язали, — це взяло багато часу — містер Каркер сів знову на коня й поскакав повідомити про випадок родину.

Підїхавши до будинку містера Домбі, він постукав у двері й попросив переказати, що мусить бачити місис Домбі в одній, вельми важливій справі. Служник, запровівши його до кабінета самого містера Домбі, незабаром повернувся, сповістив, що це — не приймальні години місис Домбі, і перепросив, що не попередив його про це відразу.

Містер Каркер, готовий до холодного прийому, написав на візитовій картці, що наважється настоювати на побаченні, і що не взяв би на себе такої сміливості в друге (це слово він підкреслив), якби не був певний, що важливість справи виправдує його настирливість. В короткім часі з'явилася покоївка місис Домбі й провела його до вітальні нагорі, де були Едіт і Фльоренс.

Каркер ніколи не думав, що Едіт і на половину така вродлива. Вона згорда глянула на нього, коли він уступив до кімнати й трохи підвелася на зустріч. Йому було надзвичайно неприємно; він не міг сказати, з якою неохотою йшов

сюди, щоб підготувати її до маленького прикрого випадку. Він просив місіс Домбі не хвилюватися. Він свідчився найсвятішим для нього — своєю честю, що хвилюватися нема чого. Але містер Домбі...

Фльоренс раптом скрикнула. Він не глянув на неї й дивився тільки на Едіт, що заспокоювала дівчину. Вона не видала жадного крику. Ні; ні!

З містером Домбі скоїлася неприємність, коли він їхав верхи. Кінь підсковзнувся й скинув його.

Фльоренс настямно скрикнула — він важко забився! його вбито!

Ні. Він свідчиться честю, що містер Домбі вже опритомнів, і — хоч що правда, забився — йому не загрожує ні щонайменша небезпека. Якби то була неправда, він — вістивник лиха, ніколи не мав би відваги особисто з'явитися до місіс Домбі. Це — достеменна правда. Він урочисто запевняє цього.

Все це він казав ніби відповідаючи Едіт, а не Фльоренсі. Його погляд та його посмішка були тільки для Едіти.

Потім він розповів, де лежить містер Домбі, і просив дати йому карету, щоб одвезти хворого додому.

— Мамо, — вся в сльозах, запинаючися сказала Фльоренс, — чи не можу й я поїхати туди?

Містер Каркер що під той час дивився на Едіт, почувши ці слова, виразно глянув на неї й заперечливо похитав головою. Він бачив, як змагалася вона з собою перед тим, як одповісти йому своїми гарними очима. Але він вирвав цю відповідь — він показав, що або матиме її, або скаже Фльоренсі все й розіб'є її серце — і Едіт дала її йому.

— Мені доручено переказати, — мовив він тоді, — щоб нова кастелянша... місіс Пінчіт, здається...

Він помітив усе. Він зараз же побачив, що то була нова образа, яку містер Домбі вчинив дружині.

— ...приготувала містерові Домбі ліжко в його кімнатах унизу, бо він дає їм перевагу перед усіма іншими. Я зараз же повертаюся до містера Домбі. Мені нема чого казати, мадам, що для вигод містера Домбі зроблено все, і що його доглядають якнайкраще. Дозвольте ще раз запевнити вас, що підстав для хвилювань нема ніяких. Повірте, ви можете бути цілком спокійні.

Він уклонився з надзвичайно шанобливим та співчутливим виглядом, повернувся до кабінету містера Домбі, звелів негайно послати карету до Сіті, а тоді сів на коня й поїхав туди сам. Він був дуже задуманий і поки їхав верхи, і в конторі, і в кареті, коли їхав до корчми, де лежав містер Домбі.

Тільки сидючи коло ліжка цього джентлмена, він знову став сам собою і згадав про свої зуби.

Смерком містера Домбі, що страждав од болю в усім тілі, вміщено в карету, обкладено подушками та ковдрами з одного боку, а з другого — сів його вірний помічник. Що трусити його було не можна, то карета їхала майже ступою, і коли вони під'їздили додому, було вже поночі. Злісна й сувора місис Піпчін, не забувши за Перувіянські копальні, про які повинні були знати всі в домі, відсвіжила багатьма кислими як оцет словами слуг, що несли містера Домбі до його кімнати. Містер Каркер залишився, доки його не покладено й не влаштовано як слід на ліжку, а тоді знову пішов до місис Домбі доповісти про стан здоров'я її володаря, бо той не хотів бачити жадної жінки, окрім симпатичної Яги, що давала порядок в його господі.

Він знову застав з Едітою й Фльоренс і знову з своїми заспокойливими словами звертався тільки до Едіти, немов вона страшенно хвилювалася та непокоїлась. Виявляючи поштиве співчуття, він дійшов того, що, прощаючись, насмілився взяти її руку і, скинувши на мить оком на Фльоренс, торкнувся її губами.

Едіт не висмикнула своєї руки й не вдарила нею його гарне обличчя, тільки щоки їй зашарілись, і в очах її спалахнув огонь. Зате, будши сама в своїй кімнаті, вона так ударила нею в мармурову коминкову дошку, що забила до крові, а тоді простягла її до огню, немов хотіла спалити.

Довго сиділа вона перед жаринками, що погасали й дивилась на чорні тіні, які кидали на стіну її думки, і на чолі тих тіней, що грізною лавою сунули на неї, завжди йшла одна постать. То була постать її чоловіка.

РОЗДІЛ СОРОК ТРЕТІЙ

НІЧНИЦІ

Фльоренс, давно вже прокинувшись од свого сна, з сумом бачила, як ширшає прірва між її батьком та Едітою і знала, що кожен день збільшує ворожість між ними. Щоденний досвід кидав чимраз глибшу тінь на її кохання та надії, будив давню, задріману на короткий час тугу, і зносити її ставало ще важче ніж передніше.

На щастя вона ніколи й гадки не мала, що Едіт своєю ніжністю далить од неї її батька та викликає в нього нове невдоволення. Здогадувалася би Фльоренс, до чого спричиняється ця ніжність, то небо знає, якого смутку зазнала б вона, на які жертви погодилась би бідна дівчинка, і як хутко стала би перед того, вищого, Батька, що не відхиляє від себе любови своїх дітей і не відштовхує їхніх змучених, розбитих сердець. Але воно було інакше і це було добре.

Жадного слова з приводу цього не вимовлено ні Едітою, ні Фльоренсою. Едіт сказала якимось, що в цім питанні вони повинні додержувати глибокої, наче могильна яма, мовчанки, і Фльоренс почувала, що мачуха має рацію.

У такому стані були справи, коли батько її привезений додому слабкий і безсилий, зачинився в своїй кімнаті, куди не пустили Едіт і де коло його ходили слуги та розважав єдиний друг — містер Каркер, що пішов тільки надпівніч.

— Гарна компанія з нього, міс Фльой, — зауважила Сюзана Ніпер. — О, та це ж справжній скарб! Якщо йому колись потрібна буде рекомендація, нехай він краще не звертається по неї до мене. Ось і все, що я можу йому сказати.

— Сюзано любя, годі вже! — просила Фльоренс.

— Добре вам казати «годі», міс Фльой, — відповіла роздратована Сюзана, — але, даруйте на слові, ми дійшли тепер такого, що вся кров у тілі повертається на шпильки та голки, які стирчать у різні боки. Не подумайте тільки, міс

Фльой, що я маю на оці вашу мачуху. Вона поводить ся зі мною як і годиться справжній леді, дарма що ставиться, сказати б, згорда. Та я не проти цього. Але коли беруть різних там місис Піпчін, ставлять їх понад усіх нас і доручають їм вартувати біля дверей кімнати вашого тата, наче крокодилам (хвалити бога, вони хоч не несуть яець), то це вже образа для нас.

— Тато — доброї думки про місис Піпчін, Сюзано, — мовила Фльоренс, — і має право вибирати собі кастеляншу. Перестаньте ж, прошу.

— Гаразд, міс Фльой, — погодилася міс Ніпер, — коли ви кажете «годі», я завжди перестаю, але місис Піпчін діє на мене, як нестиглий агрус. Ось і все.

Того вечора, коли містера Домбі привезено додому, Сюзанина мова була позбавлена ладу й розділових знаків більше, ніж звичайно, бо послана від Фльоренси вниз довідатися про здоров'я батька, вона мусила була переказати це доручення своєму найзапеклішому ворогові, — місис Піпчін, а та, замість звернутися до містера Домбі, дала відповідь сама; і на думку міс Ніпер, відповідь задирливу. Взагалі, після одружіння містера Домбі, вона перебувала в стані дедалі більших підозри та смутку. Подібно до більшості осіб її вдачі, що надзвичайно сильно та щиро прихилиються до людей з іншого громадського кола, Сюзана була дуже ревнива, і ревності її викликало Едіт, яка стала між ними.

— Сюзано, — сказала Фльоренс, що задумана сиділа коло столу, — вже пізно. Ви мені сьогодні не потрібні.

— Ах, міс Фльой, — відповіла Сюзана, — я часто хочу, щоб повернулися старі часи, коли я сиділа з вами довше й засинала з утоми, а ваші очі не заплющувалися ще наче окуляри. Тепер у вас єсть мачуха, міс Фльой; вона приходить до вас та сидить з вами, і я дуже вдячна їй за це. Проти цього я не можу сказати ні слова.

— Я не забуду, хто був мені перший товариш, Сюзано, тоді як я не мала жадного, — лагідно мовила Фльоренс. — Ніколи не забуду. — І підвівши голову, оповила рукою шию своєї служниці-подруги, схилилася до неї обличчям і, оддаючи надобраніч, поцілувала. Це так розчулило міс Ніпер, що вона заплакала.

— Дозвольте мені, люба міс Фльой, знову піти наниз і спитати, як почуває себе ваш тато. Я знаю, ви хвилюєтесь за нього. Дозвольте же, я піду туди ще раз і постукаю до нього вже сама.

— Ні, ні, — відказала Фльоренс, — ідіть спати. Ми довідаємось про це все краще завтра ранком. Я сама спитаюся.

Мама, напевне, була внизу, — Фльоренс зашарілась, бо не вірила цьому, — а може ще й досі там. Надобраніч!

Сюзана була занадто розчулена, щоб висловити свою думку про можливість перебування місис Домбі в кімнаті її дружини, і пішла мовчки. Фльоренс, залишившись сама, упустила голову на руки, як часто робила це давніше, і дала волю сльозам. Її мати й брат померли. Батько не зближався з нею. Едіт ворогувала з ним, але любила її, і Фльоренс її любила. Здавалось, доля ніколи не сприятиме її прив'язанням.

Серед цих думок, що снувались їй у голові через цілий день, перед Фльоренсою стояв образ її батька. Поранений, покинутий тими, хто мусив би бути найближче до нього, він цього пізнього часу нудився світом, самотній у своїй кімнаті. Жахлива думка, — хоч не нова для неї — що він помре, не побачивши її, не вимовивши її імені, примусила Фльоренс сплеснути руками й затрептіти всім тілом.

З тим же почуттям, як і в дитинстві, Фльоренс спустилася сходами й підійшла до його кімнати. Двері стояли причинені. В кімнаті було так тихо, що Фльоренс чула, як витріскує вугілля в коминку і цьокають дзигарі на коминковій дошці. Вона зазирнула всередину. Просто вогню, закутана в ковдру спала в кріслі кастелянша. Перед дверима дальшої кімнати стояв параван, але в кімнаті горіла свічка, що освітлювала край його ліжка. Скрізь панувала така тиша, що з подиху його чути було, що він спить. Це надало їй сміливості зайти за параван і зазирнути в його кімнату.

Вздівши сонного батька, Фльоренс здивувалася так, ніби бачила його вперше. Вона прикипіла до підлоги й не могла би зрушити з місця, навіть якби він прокинувся.

Чоло його перетинав поріз, і йому змочували голову, бо скуйовджене волосся його розкидалося на подушці. Перев'язана рука звисала з ліжка, і сам він був дуже блідий. Та не через це, кинувши на нього оком і пересвідчившись, що він спокійно спить, прикипіла на місці Фльоренс. В його обличчі було щось інше, зовсім одмінне від цього, що надавало йому такого врочистого вигляду.

Ніколи за свого життя не бачила вона того обличчя, не стурбованого — а може то їй лише здавалося — свідомістю її присутності. Тепер вона вперше бачила його без хмар, що затьмарювали її дитинство. На нім лежала тиха, безтурботна ніч. Можна було подумати, що він заснув, благословляючи її.

Прокинься, нечулий батько! Прокинься, похмура людина! Час летить. Надходить остання година. Прокинься!

Фльоренс закралася до ліжка, затримуючи подих, схили-

лася над ним, обережно поцілувала в обличчя, на мить при-тулила до нього своє й, не насмілюючись доторкнутися, оповила його шию рукою.

Прокинься, рокована людино, поки вона близько! Час летить. Надходить остання година. Її нога вже в будинку. Прокинься!

В душі своїй вона молилася, благаючи бога благословити її батька й пом'якшити, коли можна, його серце, а якщо не можна, дарувати йому провини та простити її — молитовницю. Помолившись і ще раз глянувши на нього крізь сльози, Фльоренс бозко відступила й пішла з кімнати.

Нехай він спить тепер! Нехай спить, коли може! Але нехай шукає очима її тендітної постаті, як прокинеться, і знайде її біля себе, коли прийде його година.

Важко й кривдно було на серці Фльоренси, коли вона бралася сходами нагору. Сон, що його вона бачила оце в нічній тиші, мав урочистий вигляд і життя, і смерти разом. Вона не хотіла, майже не могла повернутись до себе в кімнату і, ступивши в одну з віталень, підійшла до вікна, крізь яке місяць кидав з-за хмар паруси, і глянула на безлюдну вулицю.

Сумно подував вітер. Лихтарі світили блідо й тремтіли, наче їм було холодно. Десь далеко в небі жевріло щось — не зовсім світанок, але й не морок. Ніч непокійно трусилася, немов людина, що мучається, конаючи. Фльоренс згадала, що таку сіру погоду спостерігала вона, сидючи біля хворого Поля, і завжди відчувала неприязнь до неї. Сіра, сіра погода була й тепер.

Одна з причин, через які Фльоренс так довго не лягала спати, була та, що мама її цього вечора не завітала до її кімнати. Пригнічена всією своєю істотою й відчуваючи пекучу потребу перекинутися з кимнебудь словом, щоб розвіяти чарування мовчанки та темряви, Фльоренс подалася сама до спальні мачухи.

Двері зсередини не були зачинені на ключ і легко піддалися обережному натискові її руки. Дівчина здивувалася, побачивши ясно полум'я свічок. Ще більше здивувалась вона, уздрівши свою маму, не зовсім роздягнену, в кріслі перед коминком, де лежав похололий і побілілий попел. Очі її дивились у простір. І в їхнім блиску, на її виду, в її позі, у напруженні, з яким руки її стискували ручки крісла, було стільки потужних перещувань, що Фльоренс злякалася.

— Мамо! — скрикнула вона, — що сталося?

Едіт здригнулася й глянула на дівчину з таким незвичайним для неї страхом, що та злякалася ще більше.

— Мамо! — підбігла вона до неї, — мамо, люба, що сталося?

— Я занедужала трохи, — спам'ятавшись, але тим ж дивним поглядом глянула на неї Едіт. — Мені привидився поганий сон, моя голубко.

— І ви ще не облягалися, матусю?

— Ні, — відповіла Едіт. — Я дримала.

Обличчя її поволі м'якшало і, коли Фльоренс підбігла до неї, вона обняла її й ласкавим голосом спитала:

— Але чого ж це опинилася тут моя пташечка?

— Я дуже сумувала, не бачивши вас сьогодні ввечері і не знаючи, як почуває себе тато, і тому...

Фльоренс спинилася.

— А тепер вже пізно? — спитала Едіт, ніжно відхиляючи рукою кучері Фльоренси, що, змішуючись із її власним чорним волоссям, розсипались її по обличчю.

— Дуже пізно. Майже день.

— Майже день! — повторила вражена Едіт.

— Що це зробили ви з вашою рукою, матусю? — спитала Фльоренс.

Едіт, раптом одсмикнувши руку, глянула на неї з тим самим дивним страхом, але зараз же схаменулася й одповіла — «Нічого. Забила трохи», а тоді сказала — «Ах, Фльоренс!» — і ревно заплакала.

— Мамо! О, мамо! — стурбувалася Фльоренс. — Що можу я зробити, щоб усі ми стали щасливіші? Невже ж немає нічого?

— Нічого, — відказала Едіт.

— А ви певні того? І не буде ніколи? Ви не докорятимете мені, якщо я порушу нашу угоду, і розповім про те, що думаю?

— Марна річ, — відповіла та. — Це буде надаремно. Я ж казала тобі, серденько, що бачила погані сни. Ніщо не може змінити їх або перешкодити їм повернутися знову.

— Я не розумію вас, — сказала Фльоренс, дивлячись на її схвильоване обличчя.

— Я марила, — тихо мовила Едіт, — про гордість, безсилу породити добро і всемогутню, коли йдеться про зло. Про гордість, яку дратували та настренчували впродовж багатьох ганебних років. Про гордість, що поступалася лише самій собі. Про гордість, що принижувала того, в кім сиділа, і ніколи не допомагала йому сміливо позбавитись її або сказати «цього не буде більше». Гордість, що керована правильно, допровела б до гарних наслідків, а перекручена, під-

штовхувана на неправу путь, викликає тільки ненависть до самого себе й призвела до жорстокости й загибелі.

Вона не дивилася на Фльоренс і не зверталась до неї, а говорила до себе.

— Я марила, — вела вона далі, — про байдужність і запеклість, що виникли з цього самозневажання. Нещасна, безсила, жалюгідна гордість! Нечутною ходою пішла вона аж до вітваря, скоряючись перстові, якому здавна звикла користися. О, мати, мати!

Тепер її поняло те похмуре хвилювання, в стані якого її застала, ввійшовши до неї, Фльоренс.

— І я марила, — закінчила вона, — що за першої же за-пізнілої спроби стати опір, її скинули на землю й потолочили ногами люди, до яких вона ставиться з презирством. Я марила, що вона, поранена, зацькована, переслідувана собаками, ще змагається й не хоче здаватись. Ні, вона не може здатись, якби й хотіла. Вона повинна повставати на свого напасника, ненавидіти й викликати його.

Покорченими руками вп'ялася вона в тремтячу руку Фльоренси і, глянувши униз, на її стурбоване та здивоване обличчя, немов спам'яталася.

— О, Фльоренс, — сказала вона, — я думала, що збожеволю цієї ночі, — і, схиливши на груди дівчини свою горду голову, заридала знову.

— Не кидай мене! Будь коло мене! В мене немає іншої надії, як ти, — повторювала вона безліч разів.

Незабаром вона заспокоїлась і стала жалувати Фльоренс, що плакала й не спала через цілу ніч. Вже дніло, і Едіт пригорнула її до себе, одвела дівчину на своє ліжко і, сівши поруч, почала вмовляти її заснути.

— Ти ж дуже втомилася, голубко, перемучилась цієї ночі й маеш одпочити.

— Я, правда, перемучилась, матусю, — відповіла Фльоренс, — але й ви теж перемучились і почуваєте себе втомленою.

— Тільки не тоді, як ти лежиш і спиш коло мене, голубко.

Вони поцілувалися, і стомлена Фльоренс незабаром заснула. Едіт, сидячи коло ліжка, дивилася на чорні змокрілі вії, що кидали тінь на почервоніли щоки, і сама не змагнула й на хвилиночку. Коли розвиднилося, вона все ще сиділа біля неї і, тримаючи в своїх руках її ніжну ручку та поглядаючи на її личко, раз-по-раз шептала: «Будь коло мене, Фльоренс. В мене немає іншої надії, як ти».

РОЗДІЛ СОРОК ЧЕТВЕРТИЙ

РОЗЛУКА

Разом із днем, хоч і не так рано, як сонце, встала з свого ліжка міс Сюзана Ніпер. В надзвичайно карих очах юної покоївки була якась важучість, що зменшувала їхню природну іскрястість і свідчила про те, що інколи й вони можуть заплющуватись. Повіки, здавалося, трохи набрякли, так немов очі ті плакали вночі. Ніпер, проте, не занепадала духом, а була особливо поривчата та відважна, і енергія її немов зміцніла, готуючись до якогось великого вчинку. Це бачити було навіть з її вбрання, чепурнішого та вишуканішого, ніж звичайно, і з потрухування головою, навдивовижу рішучого та промовистого.

Вона й справді рішуче поклала провести одну справу, і справу відчайдушну — добути до містера Домбі й поговорити з цим джентлменом віч-на-віч. Підострожуючи себе, щоб здійснити цей плян, Сюзана Ніпер цілий день вешталася по сінях і в передпокої, не знаходячи слушної нагоди для своєї атаки. Не вкидаючись у розпач од такої невдачі — навпаки, підстренчувана нею — вона не зменшувала своєї чуйності й увечері нарешті постерігла, що її запеклий ворог, місис Піпчін, посилаючись на те, ніби не спала цілу ніч, куняє в своїй кімнаті, а містер Домбі без ніякого догляду лежить у себе на софі.

Хитнувши не самою лиш головою, а й цілою своєю істотою, Сюзана навшпиньки підійшла до дверей містера Домбі й постукала.

— Увійдіть, — сказав містер Домбі.

Сюзана підбадьорила себе ще одним кивом і вступила в кімнату.

Містер Домбі, що дивився на вогонь у коминку, здивовано глянув на гостю й підвівся на лікті. Сюзана віддала йому чемний реверанс.

— Чого вам треба? — спитав містер Домбі.

— Прошу сер, мені треба поговорити з вами, — відповіла Сюзана.

Містер Домбі поворушив губами, ніби повторюючи ці слова, але зухвалість молодої жінки так здивувала його, що він не спромігся вимовити їх.

— Я служу у вашій господі, сер, — задріботіла, як завжди, Сюзана, — вже дванадцять років і коли прийшла сюди, міс Фльой не вмiла... моя власна паночка, не вмiла ще говорити як слід. Я була вже тут, коли до вас уступила місис Річардс, і хоч я й не Мафусайл, але не можна мене назвати й немовлятком.

Містер Домбі, спершись на руку й дивлячись на міс Ніпер, не міг перечити цьому.

— Ніколи не було дівчинки кращої та любішої за мою молоду леді, — сказала Сюзана, — і кожен, мною буди, був би відданий і вірний їй, сер. Я зовсім не пишаюся своєю дванадцятирічною сужбою, бо я люблю її... так, люблю! І скажу це всім і кожному, — тут кароока гостя тупнула ногою й притлумила ридання. — Але дванадцятирічна служба дає мені, сподіваюся, право говорити, і я мушу й буду говорити, хоч би й не мала права.

— Що все це позначає, жінко? — скрикнув містер Домбі, прошиваючи її поглядом. — Як ви насмілюєтесь?..

— Я говоритиму з вами, сер, поштиво й не ображаючи вас, але відверто; не знаю, як мені пощастить це зробити, — відповіла Сюзана. — О, ви не знаєте моєї молоді леді, сер, ви ніколи не знали, бо якби знали, то більше цікавились би нею.

Розлючений містер Домбі потягся до дзвоника, але шнурок був по той бік коминка, а він сам, без сторонньої допомоги, не міг підвестися. Швидко око Сюзани зараз же виявило його безпорадність, і вона зрозуміла, — як розповідала згодом, — що взяла над ним гору.

— Міс Фльой, — сказала Сюзана Ніпер, — найвідданіша, найтерплячіша, найслухняніша й найгарніша в світі дочка. І в Англії, сер, не знайдеться такого заможного та вельможного джентлмена, який не пишався би нею й мав би на це цілковиту рацію. Якби він знав їй ціну, він радше віддав би всю свою велич і всі свої скарби й пішов би в лахмітті жєбрати попід дверима! — скрикнула Сюзана, вибухнувши плачем, — ніж став би смутити її бідне ніжне серце, яке — я бачила сама — так страждає в цім домі.

— Покиньте мою кімнату! — згукнув містер Домбі.

— Серед тих, хто служить вам, сер, — вела далі кароока

дівчина, — ніхто, можете бути певні, не боїться вас більше, як я. І перше, ніж наважитись говорити з вами, я сотки й сотки разів спитувалася зробити це, і не насмілювалася. Тільки остання ніч наддала мені духу.

В нападі гніву містер Домбі знову потягся до дзвоника, і через брак його смикнув себе за волосся.

— Хто тут єсть? — гукав містер Домбі. — Де ж люди? Де служниці? Невже тут немає нікого?

— Коли вчора ввечері я пішла від моєї любої панночки, — ані трохи не замішалася Сюзана, — вона ще не лягала спати. І я знаю, чому. Бо ви хворієте, сер, а вона не знала, що з вами, і цього було досить. Я не павич, але й у мене єсть очі; і я посиділа трохи в моїй кімнаті, думаючи, що може їй нудно буде самій, і вона покличе мене. І я бачила, як вона зійшла вниз сходами і закрадалася до цих дверей так, ніби то провина яка — подивитись на власного батька. А тоді, так само крадькома, вона пішла до віталень і там плакала так, що я ледве могла втримати, слухаючи, — Сюзана Ніпер витерла свої карі очі й безбоязко втупила їх у розлючене обличчя містера Домбі. — Це не вперше я чую, як вона плаче, і завжди й завжди плакала вона через вас, сер. І я скажу всім і кожному, — наостанку Сюзана Ніпер і сама розревлася, — що це грішно і соромно.

— А це що таке? — скрикнув голос місис Піпчін, і чорна барханова сукня симпатичної власниці Перувіянських копалень прослизнула в кімнату. — Що це таке?

Сюзана обдарувала місис Піпчін поглядом, винайденим спеціально для неї ще за часів їхньої першої знайомости, і дала на волю відповідати містерові Домбі.

— Що це таке? — майже запінившись, повторив містер Домбі. — Що це таке, мадам? Ви, що поставлені на чолі в цілої господи й маєте всьому давати лад, ви ще й питаєте. Ви знаєте цю жінку?

— Я знаю про неї дуже мало хорошого, сер, — прокрядкала місис Піпчін. — Як насмілились ви вийти сюди, нахабо? Забирайтесь зараз же!

Та непохитна Сюзана лише вшанувала місис Піпчін другим таким же поглядом і не зрушила з місця.

— І ви називаєте це керувати господою, мадам — дозволити отаким особам приходити до мене й говорити зі мною? До джентлмена, в його власнім будинку, в його власній кімнаті, вдирається його власна безсоромна служниця.

— Що поробиш, сер? — з мстливим огником у своїх жорстоких очах відповіла місис Піпчін. — Я надзвичайно шко-

дую, що сталося таке. Більшого безладдя не може бути. Виправдати його нічим не можна. Але, на жаль, я мушу сказати, сер, що ця молода жінка поза моїм контролем. Її розбестила міс Домбі, і вона не слухає нікого. Ви ж самі це знаєте, — гострим тоном сказала місис Піпчін і кинула головою до Сюзани Ніпер. — Соромно вас, безсоромо! Забирайтесь мені звідси.

— Якщо в моїй господі ви знайшли служницю, що не визнають контролю, ви знаєте, що з ними робити, місис Піпчін, — сказав містер Домбі, повертаючись спиною до вогню. — Ви знаєте, навіщо ви тут. Звільніть її.

— Я знаю, що мені зробити, сер, і, звичайно, зроблю, — відповіла місис Піпчін. — Сюзано Ніпер, за місяць од сьогоднішнього дня ви вільні.

— Авжеж! — згорда мовила Сюзана.

— Так, — сказала місис Піпчін, — і не смійся ти мені, ледащо, або я завдам тобі чосу. Геть звідси! Цієї ж хвилини!

— Я й піду цієї хвилини, можете бути покійні, — відповіла палка Ніпер. — Я прожила в цім будинку дванадцять років, доглядаючи своєї панночки, але не лишуся тут і години, відтоді як мене можуть звільняти різні так звані Піпчіни. Занотуйте це собі, місис Пі.

— Що раніш здихаємося ми вас, то краще, — мовила стара. — Забирайтесь, або я звелю вивести вас.

— Я втішаю себе тим, що сказала сьогодні трохи правди, — не вгамовувалась Сюзана, озираючись на містера Домбі. — Щоправда, її треба було сказати вже давно. Сказала я досить ясно, і всі так звані Піпчіни, скільки би їх там не було — а, сподіваюсь, їх буде не багато — (тут місис Піпчін дуже гостро кинула ще раз: «Забирайтесь звідси!», а місис Ніпер повторила свій погляд), — всі так звані Піпчіни не можуть стерти те, що я сказала. Нехай вони попереджають хоч цілий рік од десятої рано до дванадцятої ночі, і помруть од перевтоми, з чого, звичайно, всі радітимуть.

З цими словами міс Ніпер виступила з кімнати поперед свого ворога, з великою гідністю побралась по сходах до своїх апартаментів, де сіла серед скринь і зайшлася плачем. Голос за дверима, що належав місис Піпчін, незабаром вивів її з цього заспокойливого, здоровкуватого стану.

— Збирається ця нахабна задріпанка скористатися з місячного терміну чи ні? — питала лайлива Піпчін.

Міс Ніпер одповіла з своїй кімнаті, що списувана в такий спосіб особа мешкає не в цій частині будинку, а що зовуть її місис Піпчін, і шукати її треба в кімнаті кастелянші.

— Ах ти брудна смаркачко! — відмовила місис Піпчін,

трогаючи ручку дверей. — У цю хвилину забирайся мені звідси! Зараз же впаковуй свої речі! Як насмілюєшся ти казати таке благородній жінці, що зазнала й кращих днів у своїм житті.

Міс Ніпер одповіла на це з свого замку, що їй шкода кращих днів, які бачила місис Піпчін, і сказала, що з свого боку вважає за найбільш підхожі для цієї дами — нещасливі дні, хоч і вони занадто хороші для неї.

— Тільки вам нема чого знімати гамір коло моїх дверей і паскудити своїми очима замкову щілину, — додала вона, — бо я вже впаковуюсь і кидаю цей будинок.

Вдова висловила величезне задоволення з приводу цього і, кинувши кілька зауважень загального характеру щодо молодих негідниць такої породи і зокрема — про тих, кого розбестила міс Домбі, пішла до себе вирахувати, скільки треба заплатити міс Ніпер. Тоді Сюзана заходилась приводить до ладу свої скрині і, готуючись з належною гідністю негайно покинути будинок, ревно плакала, думаючи про Фльоренс.

Предмет її жалкувань не забарився завітати до неї, бо чутки про те, що Сюзана посварилася з місис Піпчін, що сварку їхню судив сам пан, що в кабінеті в його відбулася небувала сцена і що Сюзана виїжджає, хутко поширились по дому.

Останній пункт був настільки правдивий, що Фльоренс, зайшовши до кімнати Сюзани, застала останню її скриню зав'язаною, а сама Ніпер у капелюсі й рукавичках сиділа на ній.

— Сюзано! — згукнула Фльоренс. — Ви збираєтеся кидати мене. Ви!

— О, на бога, міс Фльой, — ридала Сюзана, — не кажіть мені ні слова, бо інакше я зганьблю себе перед тими Пі-і-і-пчінами! А я ні за що в світі не хотіла би, щоб вони бачили, як я плачу.

— Сюзано! — сумувала Фльоренс. — Люба моя дівчинко! Стародавній мій друже! Що робитиму я без вас? Як можете ви відходити від мене?

— Н-і-і-і, голубонька моя, міс Фльой, я не можу, — плакала Сюзана, — але тепер цьому вже не зарадиш. Моєї провини тут немає. Я тільки виконала свій обов'язок. Я вирішила вже так. Я не можу залишатися тут ще на місяць і ніколи б не покинула вас, мое серденько, а мушу. І не кажіть мені нічого, міс Фльой, бо хоч я й твердої вдачі, але я ж не з мармуру.

— В чім же річ? Як усе це сталося? — спитала Фльо-

ренс. — Ви не хочете розповісти мені? — бо Сюзана похитала головою.

— Ні-і-і, мое серденько, — відповіла Сюзана. — І не пийтеся, бо я не маю права. І ні в якому разі не просить, щоб мене залишили, бо цього не може бути, і ви лише пошкодите собі. Прощайте, мое золотко. Нехай благословить вас бог, і даруйте мені, коли я чим покривдила вас через свою вдачу, — і з цим, надзвичайно щиро висловленим, проханням Сюзана обняла свою панну.

— Багато хто можуть уступити до вас, мое серденько, з радістю служитимуть вам, і служитимуть вірно та віддано, але ніхто не любитиме вас так ніжно й так сердечно, як я, і в цьому — моя втіха. Прощайте, люба моя міс Фльой.

— Куди ж ви їдете, Сюзано? — крізь сльози звідалася її панна.

— У мене є брат на селі — фермер в Есексі, — відповіла до споду душі розчулена Сюзана. — Я поїду туди дилижансом і спинюся в нього. І не турбуйтеся за мене, бо я ошадила гроші та поклала їх у банк і поки не збираюсь служити; та й не могла б... не могла, не могла, моя сердешна панночко! — Напад Сюзаниної туги перепинив голос місис Піпчін, що залунав унизу. Почувши його, дівчина витерла свої набряклі червоні очі і зробила меланхолійну спробу веселим тоном попросити містера Тавлінсона покликати для неї карету та винести її речі.

Бліда, зажурена Фльоренс, одмовившись утручатись у цю справу, аби не спричинитися до нової суперечки між батьком та мацухою (чий обурений вид кілька хвилин тому був для неї достатньою пересторогою) і здогадуючись, що була несвідомою причиною звільнення свого друга-покоївки, спустилася слідом за нею до кімнат Едіти, куда чемна Сюзана пішла попрощатися.

— Ну, ось вам кеб; ось — ваші речі, і можете забиратися, — мовила місис Піпчін, що під цей час з'явилась туди. — Вибачте, але розпорядження містера Домбі — категоричне.

Едіт, що її перед обідом — вона збиралася в гостину — розчісувала покоївку, ні змінила свого зневажливого вигляду, удаючи, ніби й не чує цих слів.

— Ось — ваші гроші, — вела далі місис Піпчін, — і що раніш будинок позбавиться вашої особи, то краще.

Сюзані не стало відваги навіть кинути погляд, що правно належав місис Піпчін. Вона попрощалася з місис Домбі (та, уникаючи дивитись на Фльоренс, мовчки нахилила голову) і востаннє обнялася з своєю панночкою.

— Вибачте, міс, — сказав з-за дверей Тавлінсон, що вино-

сив скрині, — але в ідальні сидить містер Тутс. Він вітає вас і питається про здоров'я Діогена та пана.

Швидка, наче думка, Фльоренс кинулась униз, де містер Тутс, у найпишнішій убранні, ледве зводив дух, хвильований сумнівом, чи зійде вона до нього.

— О, як ся маєте, міс Домбі? — сказав містер Тутс. — Що з вами? боже милий!

До останнього поклику спричинився подив, викликаний розгубленим виглядом Фльоренси. Містер Тутс навіть перестав хихотіти й обернувся на статую розпачу.

— Любий містер Тутсе, — мовила Фльоренс, — ви так люб'язні зі мною і така чесна людина, що я, напевне, можу попросити вас зробити мені одну послугу.

— Міс Домбі, — відповів містер Тутс, — скажіть, що вам треба, і ви повернете мені апетит, якого, — розчулено додав він, — я давно вже не знаю.

— Сюзана, мій старий, мій найдавніший друг, несподівано кидає нас і від'їздить звідси сама, бідна дівчина. Вона їде додому; на село, неподалеку звідси. Чи можу я попросити вас провести її до диліжанса?

— Ви, далєбі, чините мені велику честь і ласку, міс Домбі, — відповів містер Тутс. — Таке ваше довір'я до мене, після моєї поведінки в Брайтоні...

— Ні, забудьте за це, — сказала Фльоренс. — Значить, ви будете ласкаві зараз же... піти й зустрінути її, коли вона вийде з дому? Дякую тисячу разів. Ви робите мені величезне полегшення. Ви не можете уявити собі, як я вам удячна. Тепер я певна, що ви — друг мені, — і розчулена Фльоренс знову й знову дякувала йому, а розчулений містер Тутс поспішав вийти... тільки задкуючи, щоб якнайдовше бачити її.

Фльоренсі забракло сміливості зійти до сіней, звідки, вона бачила, місис Піпчін виштовхувала бідну Сюзану. Діоген стрибав круг них і докраю жахав місис Піпчін, намагаючись уцепитися в її барханову сукню й гавкаючи на кожен звук її голоса, бо від щирого серця ненавидів симпатичну дуенью. Потім Фльоренс бачила, як Сюзана по черезно потиснула руки всім слугам. Вона бачила, як Діоген кидався до карети, хотів бігти слідом за нею й дуже засмутився, переконавшись, що його не беруть. Потім двері зачинилися, метушня вгамувалася, і з очей Фльоренси ринули сльози, бо вона втратила друга, якого тепер ніхто вже не заступить. Ніхто, ніхто!

По-лицарському чесний містер Тутс, миттю зупинив карету й переказав Сюзані Ніпер дане йому доручення, після чого вона заплакала ще ревніше.

— Свідчуся душею й тілом! — згукнув містер Тутс, сіда-

ючи поруч із нею. — Я співчуваю вам. Слово чести, навряд чи ви розбираєтесь у ваших перечуваннях краще, ніж я. На мою думку, в світі нема нічого жахливішого, як кинути міс Домбі.

Тепер Сюзана цілком оддалася своїй тузі, і на неї боляче було дивитися.

— Знаєте, — мовив нарешті містер Тутс. — Годі вже. Я думаю, тепер ми, знаєте, зробимо щось інше.

— Зробимо? що, містер Тутсе? — здивувалась Сюзана.

— Поїдемо до мене та пообідаємо перед тим, як вам їхати. Моя куховарка — дуже поважна жінка, і одна з найкращих матерей, яких я будь-коли бачив. Вона із захопленням зробить вам усе, що зможе. Її син, — додав містер Тутс найпереконливішу рекомендацію, — учився у військовій школі й загинув од вибуху.

Сюзана прийняла цю пропозицію, і містер Тутс приставив її до своєї оселі. Там їх зустріла вищезгадана матрона, яка цілком виправдувала дану їй характеристику, і Курча, який, побачивши в кареті жінку, вирішив, що містера Домбі, за його порадою, вже переполовинено, а міс Домбі — вимкнено.

По гарнім обіді Сюзана поїхала до контори диліжансів. Вечірній диліжанс, в якому вона мала подорожувати, був уже готовий вирушати в путь. Посадивши її всередину, містер Тутс забарився коло вікна екіпажа, очевидно, чогось вагаючися. Коли фурман сів на передок, він наважився стати на ступицю і, встромивши у вікно, освітлюване лихтарем, своє бліде та схвильоване обличчя, несподівано спитав:

— Ось що, Сюзано. Міс Домбі, знаєте...

— Ну, сер.

— Як ви гадаєте, чи могла б вона?.. е-е... знаєте.

— Вибачте, містер Тутс, — перепросила Сюзана, — але я нічого не чую.

— Як ви гадаєте, чи могла б вона нарешті, знаєте... не зараз же, а згодом... може в довгій часі... покохати мене, знаєте? О! — осмілів бідний містер Тутс.

— Ні, — похитала головою Сюзана. — Я сказала б: ніколи! Ніколи!

— Спасибі, — подякував містер Тутс. — Це маловажно. Надобраніч. Це — маловажно. Спасибі.

РОЗДІЛ СОРОК П'ЯТИЙ

ВІДДАНИЙ ВІРНИК

Цього дня Едіт виїздила з дому й повернулася досить рано. Було тільки п'ять на одинадцять, коли карета її котилася вже вулицею, де вона жила. На обличчі її лежав вираз тої ж удаваної байдужности, що був на нім, коли вона прибиралася, і діядема її оповивала те ж таки холодне, непохитне чоло.

Коли вона, під'їхавши до дверей свого будинку, висідала з екіпажа, хтось упевненою ходою вийшов з сіней і, стоячи з непокритою головою, запропонував їй руку. Льокая вона вже відпустила, і їй не залишалось іншого вибору, як спертись на неї. Тільки тепер побачила Едіт, чия то була рука.

— Як почуваете себе ваш хворий, сер? — спитала вона, скрививши губи.

— Йому кращає, і він почуваете себе зовсім добре, — відповів Каркер. — Я просидів із ним до самої ночі.

Вона нахилила голову і побралася нагору, коли він пішов із нею і, ставши коло сходів, спитав:

— Мадам, чи смію я просити у вас хвилиночку на побачення?

Вона спинилася і глянула назад.

— Час — непідходящий, сер, і я втомилася. Хіба ваша справа невідкладна?

— Невідкладна, — ствердив Каркер. — А що мені пощастило вже спіткати вас, то дозвольте повторити моє прохання?

Вона кинула погляд униз, на його блискучий рот, а він глянув угору, на неї, і ще раз подумав, яка то красуня.

— Де міс Домбі? — голосно спитала вона в служника.

— У своїм будуарі, мадам.

— Проведіть нас туди! — Глянувши ще раз на слухня-

ного джентлмена коло сходів і, подавши йому знак ледве помітним рухом голови, вона пішла слідом за служником.

— Перепрошаю, мадам! місис Домбі! — скрикнув поштивий і моторний Каркер, опинившись уже поруч із нею. — Чи можу я просити, щоб міс Домбі не була присутня при нашій розмові?

Вона, така ж спокійна та невразлива, кинула на його швидким оком.

— Я не хотів би, щоб міс Домбі, — стиха сказав Каркер, — чула те, що я маю переказати вам. Зрештою, то ваша воля, мадам, дозволити їй чи ні довідатись про це. Вирішуйте сами. Мій обов'язок — попередити вас. Після нашого першого побачення я вважаю за безглуздя робити інакше.

Вона поволі перевела очі з його обличчя і, удавшись до служника, наказала: «До іншої кімнати!» Служник привів їх до вітальні, запалив свічки й залишив їх самих. Поки він був тут, вони не замінялися ні словом. Едіт, так наче сідала на трон, сіла на крісло просто коминка. Містер Каркер з капелюхом у руці й, дивлячись на килим, стояв неподалеку.

— Перед тим, як слухати вас, сер, — мовила Едіт, — я хочу, щоб ви вислухали мене.

— Слухати адресовані мені слова місис Домбі — нехай то будуть хоч незаслужені докори — я вважаю за таку честь для себе, що радо скорився б такому її бажанню, навіть якби й не був її найпокорніший слуга, — відказав той.

— Якщо ви переказуєте доручення людини, яку тільки но покинули, сер, — містер Каркер звів очі, немов мусив почути щось несподіване, — то можете не турбуватися, бо я не прийму його. Мені нема чого питатися, чи не помиляюся я. Я давно вже чекаю на вашу візиту.

— На моє нещастя, — сказав містер Каркер, — я прийшов сюди саме з такою метою. Дозвольте лише попередити вас, що мені доручено дві справи. Це — тільки перша.

— Першу вже закінчено, сер, — перебила вона. — Отже, якщо ви повернетесь до неї...

— Невже місис Домбі думає, що я насмілюся повернутися до неї всупереч її забороні? — мовив Каркер, підходячи ближче. — Невже ж, місис Домбі, не звертаючи уваги на моє жалюгідне становище, несправедливо думає, що я абсолютно нерозлучний з моїм хазяїном?

— Чому це ви, сер, — почала Едіт, втупивши в нього свої похмурі очі й розпалюючись дедалі більше, — чому це ви раз-по-раз з'являєтеся до мене говорити про мою любов до дружини й удаєте, ніби думаєте, що я щаслива за ним та поважаю його. Звідки ця ваша зухвалість, коли ви знаєте

не гірше за мене — я бачу це в кожному вашім погляді й чую в кожному слові — що замість приязні між нами лежать тільки ворожнеча та огида, і що я ненавиджу його не менше, ніж зневажаю себе за те, що належу йому?

Дивлячися скорше перед себе, ніж на нього, вона відривала перо по перу з свого коштовного віяла, що на золотім ланцюжку висіло в неї при боці, і кидала їх на підлогу. Він не ухилився від її погляда, а спокійно стояв у позі людини, яка має багато чого відповісти, але тимчасово ошаджує свої доводи.

Коли Едіт трохи опанувала себе, він узяв слово й говорив, дивлячись просто в її горящі очі.

— Мадам, — мовив він, — я знаю й знав передніш, що не викликаю у вас симпатії до себе, і знав, чому це так. Так. Я знав, чому. Ви говорили зі мною цілком одверто, і я дуже вдячний вам за ваше довір'я...

— Довір'я? — зневажливим тоном повторила вона.

Він пустив її слова проз вуха.

— Не буду ховатись і я. Я з самого початку бачив, що ніякого почуття до містера Домбі у вас не було. Та й як могло воно існувати між двома такими вдачами? Згодом я побачив, що у вашій душі зароджується щось потужніше, ніж байдужність... і чи могло ж воно бути інакше за тих умов, серед яких вам довелося жити? Але хіба ж я мав право розповідати вам про це все?

— А вам треба було, сер, удавати протилежне й день кризь день переконувати мене в тім, у що ви самі не вірили?

— Так було треба, мадам, — відповів він. — Якби я казав менше неправди або повадився інакше, я не говорив би з вами сьогодні. І я передбачав — бо хто ж краще за мене знає вдачу містера Домбі? — що в разі ви не будете така слухняна та покірна, як його перша дружина, а я не думав цього...

Бундючна посмішка на відповідь дала йому право повторити ці слова.

— Я не думав цього і знав, що прийде час, коли згода, якої ми дійшли тепер, стане в пригоді.

— В пригоді? Кому, сер? — обурено спитала Едіт.

— Вам, мадам, — відповів містер Каркер, сідаючи на стілець, що стояв неподалеку від неї, и прибираючи якнайпоштивішого вигляду. — Чого мені, людині, відданий вам, не говорити відверто? Було цілком природно, що жінка, обдарована так, як ви, вважала за можливе змінити до певної міри вдачу свого чоловіка й зліпити з неї щось краще.

— В застосуванні до мене то було не природно, сер, — за-

перечила вона. — Я ніколи не мала ні думки, ні надії такого роду.

Гордовите небоязке обличчя Едіти довело йому, що вона відмовляється накласти на себе пропонувану від нього машкару й поклати бути сама собою, байдужа до вражіння, яке це може справити на нього.

— В усякім разі, — додав він, — здавалось природним, що ви вважали за можливе жити з містером Домбі, як його дружина, не скоряючись йому, але й не заходячи з ним у такі жорстокі конфлікти. Але, мадам, думаючи так, ви не знали містера Домбі (згодом ви пересвідчилися в цім). Містер Домбі не вважає ні на вас, ні на мене. Порівняння, скажете ви, двох крайностей. Я навів його навмисне, бо воно цілком правдиве. Свідомий своєї влади, містер Домбі попросив мене вчора ранком бути його представником перед вами. Він знає, що ви не любите мене, і тому моє посередництво, мовляв, буде для вас зайвою карою. До того ж він певний, що приймати, як посланця, наймита, за якого він вважає мене, повинно бути образою для гідності — не леді, з якою я маю щастя розмовляти, вона для нього не існує, — а його дружини, частки його самого. Ви бачите, як мало вважає він на мене, як не припускає навіть можливості, що я можу мати свої власні думки й погляди. Ви бачите, як не вважає він і на ваші почуття, ображаючи вас таким посланцем.

Едіт пильно стежила за Каркером. Але й він стежив за нею і бачив, що обізнаність його з стосунками між нею та її чоловіком наче отруєною стрілою поранила її пишні губи.

— Кажу це не за тим, щоб поширити провалля між вами та містером Домбі, мадам — боронь, боже! Яка була б мені користь з цього? — а тільки на доказ безпідставності надій розбудити в містерові Домбі увагу до інтересів когось іншого, коли заплутані його власні інтереси. Досі містер Домбі завжди мав справу тільки з людьми, що схиляли перед ним і коліна, і шию, і не знав, що це таке опір ворожій йому гордості та сили.

— Зате тепер знатиме, — здавалось, вкинула вона, хоч губи її не поворохнулися, а очі не змінилися. Він бачив, як затремтіла пухова торочка на її сукні, як на мить притиснула вона до грудей решту пер коштовного птаха, і розвив ще один скрутень кружала, згорнувшись яким, лежав досі.

— Мадам, я кінчив уже з цим, — зрезюмовав він. — Думки ваші такі виразні і, я певний, такі непохитні, — останні слова він повторив повільно і з притиском, — що я боюся викликати знову ваше незадоволення, сказавши,

що, не зважаючи на них і мою цілковиту обізнаність з ними, я все ж таки звик до містера Домбі й поважаю його. Але кажу я це, повірте, зовсім не з наміром пишатися почуттями, такими відмінними від ваших і до яких ви повинні ставитись з антипатією, а тільки, щоб дати зрозуміти вам відданість, з якою я стаю на ваш бік у цій нещасній справі. Подумайте ж, з якою зневагою мушу я перемайти на себе ролю, що випадає мені в ній.

Вона сиділа, немов боячись одвести від нього очі. А він заходився розвивати останній скруть свого кружала.

— Вже пізно, — по короткій павзі мовив Каркер, — і ви, як кажете, втомилися. Але я не можу забути за друге дане мені доручення. Я мушу порадити вас, мушу якнайнастирливіше просити бути обережнішою у виявах ваших симпатій щодо міс Домбі.

— Обережнішою? Що ви хочете сказати цим?

— Стерегтись виявляти вашу завелику прихильність до молоді леді.

— Завелику прихильність, сер? — спитала Едіт, зсунувши свої широкі брови й підвівшись з крісла. — Хто береться судити за мою прихильність або міряти її? Чи не ви?

— Ні, не я, — він ніяковів або вдавав, що ніяковіє.

— Хто ж тоді?

— Хіба ви не здогадуєтесь?

— Мені не лишається вибору для таких здогадів.

— Мадам, — мовив він по деякім ваганні, — я в дуже скрутнім становищі. Ви заборонили мені повертатися до першого питання, а питання ті так щільно зв'язані між собою, що я примушений буду зламати вашу заборону.

— Ви знаєте, що вам вільно робити це, сер, — відповіла Едіт. — Ламайте, прошу.

Така бліда, така схвильована, так тремтить! Каркер, значить, правильно врахував ефект своїх слів.

— Він доручив мені, — тихим голосом почав він, — переказати вам, що ставлення ваше до міс Домбі йому неприємне. Воно викликає порівняння, несприятливі для нього. Він хоче, щоб воно цілком змінилося, і зазначає, що коли воно, як він певний, щире, то змінити його вимагають інтереси самої міс Домбі.

— Що ж це — загроза?

— Загроза, — своїм звичаєм безгучно ствердив він і вголос додав, — але спрямована не проти вас.

Вона стояла перед ним випроставшись, велично дивилась на нього своїми очима, що кидали блискавки, і всміхалася зневажливо та з гіркотою. Тепер вона заточилася, ніби під

ногами її завалилася підлога, і не впала тільки тому, що Каркер підхопив її на руки. Та ледве він доторкнувся до неї, як вона відштовхнула його і, відхилившись назад та знову дивлячись йому просто в очі, рукою показала на двері.

— Залиште мене, прошу. Не кажіть сьогодні нічого більше.

— Я постійно буватиму тут і в службових справах, і відвідуючи його, як хворого. Чи дозволите ви мені побачити вас ще раз, порадитись із вами, як робити в дальшому, і довідатись про ваші бажання?

Вона знову простягла руку до дверей.

— Я не знаю навіть: сказати йому, що я говорив з вами, чи нехай він думає, що я відрочив нашу розмову, не мавши слушної нагоди або з яких інших причин? Конче потрібно, щоб ми порадилися з вами і якнайскорше.

— Коли завгодно; тільки не зараз, — відповіла вона.

— Річ ясна, що коли я бачитимусь із вами, міс Домбі не повинна бути присутнею. Ви розумієте також, що я шукаю побачення з вами, як людина, вшанована від вас довір'ям, що хоче прислужитися вам чим може і, мабуть, в багатьох випадках, убезпечить міс Домбі від лиха.

Все ще дивлячись на нього так, ніби боялась одвести свої очі від його прикрого погляда, Едіт одповіла «так» і знову попросила його піти.

Він слухняно вклонився, але, дійшовши вже майже до дверей, повернувся й сказав:

— Мені пробачили, і я спокутував свою провину. Дозвольте мені, прощаючись — за міс Домбі і для мене самого — поцілувати вашу руку.

Вона подала йому затягнену в рукавичку руку, яку напередодні вночі розбила об коминкову дошку. Він узяв її своєю, поцілував і пішов. А за дверима він помахав тою рукою й притиснув її собі до грудей.

РОЗДІЛ СОРОК ШОСТИЙ

УПІЗНАННЯ Й МЕТИКУВАННЯ

Серед різних дрібніших змін у побуті, що за останній час сталися в житті містера Каркера, найвидатнішою була надзвичайна старанність, з якою він працював, і пильність, з якою вивчав найменшу деталь в усіх справах торговельного дому Домбі й Син. Завжди уважний і запопадливий, він збільшив свою рясчу проникливість ще в двадцять разів. Він не лише стежив за кожним кроком у біжучих операціях фірми, а знаходив ще вільний час — власне, утворював його — переглянути всі умови, складені торговельним домом упродовж цілої низки років. Часто, коли всі клярки вже розходились, і контора була темна та порожня, а сусідні контори — зачинені, містер Каркер, розпатравши залізну кімнату, вивчав таємниці книжок та паперів наче анатом, що приглядається до найтонших розгалужень нервів та сухожилків на трупі.

Таку ж таки збільшену увагу, як і до справ фірми, містер Каркер почав приділяти й своїм власним справам. Не будучи учасником товариства — така честь випадала виключно спадкоємцям славетного прізвища Домбі — він діставав проте на нагороду певний відсоток од обігу. А що, користаючися з свого становища, він вигідно приміщав гроші, то дрібна рибка, яка крутилася круг тритонів східньої частини Лондону, вважала його за заможну людину. На біржі навіть закладалися, що Джемс незабаром побереться з якоюсь багатою вдовою.

Проте всі ці турботи ані трохи не перешкождали містерові Каркеру піклуватися про хворого хазяїна й не змінiali ні його чепурности, ні охайности, ні прилизаности, ні котячих якостей.

Єдина зміна, що помічалоя в нім, була задумливість, яка інколи нападала нього, коли він їхав верхи. Здавалося, він

нічого не чув і не бачив, доки не під'їздив до призначеного місця або доки увагу його не брало на себе якесь несподіване явище.

Ідучи одного дня на своїм білоногим коні до контори Домбі й Сина, він не помітив ні двох пар жіночих очей, що стежили за ним, ні зачарованого погляда Роба-Мирошника, який на доказ своєї справності, чекав уже на нього і побіг поруч із конем, щоб підтримати стремено, коли пан злізатиме з сідла.

— Дивись, ось він! — скрикнула одна з жінок, стара особа, показуючи на нього рукою своїй компаньйонці, молодшій од неї, що, як і вона, стояла, ховаючись під брамою.

Дочка місис Бравн подивилась туди, куди вказувала мати. На обличчі в неї були зазлість і помста.

— Я ніколи не думала побачити його знову, — тихо сказала вона, — але може це й добре, що тепер бачу.

— Не змінився, — промовила стара, злісно глянувши на нього.

— Змінився! — повторила друга. — Чому б він мінявся? Хіба ж він страждав? Зате я змінилася за двадцятьох. Невже цього не досить?

— Голубко моя! — сказала стара, коли їздець зник їм з очей. — Аліс! Гарний легінь, Алі! — вона обережно смикнула її за рукав. — І ти дозволиш оце йому їздити так і не висотуватимеш з нього грошей? Це дуже погаño з твого боку, доню.

— Хіба я не казала вам, що не хочу мати й фарсинга від нього? — відповіла та. — Ви все ще не ймете мені віри? Я ж не взяла грошей од його сестри. Я не доторкнулася б до того пені, що пройшло через його білі руки... хіба щоб, отруївши, послати ту монету назад. Заспокойтеся, мати. Ходім!

— А він же такий багатій! — бідкалась стара. — А ми такі бідні!

— Бідні, бо не маємо чим заплатити йому за лихо, яке він нам заподіяв, — промовила дочка. — Нехай він дасть мені такі скарби, і тоді я не відмовлюся прийняти їх. Ходім. Нам нема чого дивитись на його коня. Ходім, мати!

Та стара жінка, приваблена постаттю Роба-Мирошника, що вів за поводи коня без їздця, з надзвичайною цікавістю, ніби вагаючись, стежила за молодим чоловіком. Коли Роб наблизився, всі сумніви її, видимо, розвіялись, і вона, кинувши оком на дочку та притуливши пальця до губ, вийшла з-під брами і, коли хлопець проходив повз неї, поклала йому на плече руку.

— А де ж це був увесь цей час мій веселун Роб? — спитала вона.

Веселун Роб, що настроїй його по такім привітанні помітно підупав, мав надзвичайно незадоволений вигляд і з сльозами на очах одповів:

— О, невже ж, місис Бравн, ви не можете дати спокій бідному хлопцеві, що почав чесно жити й пристойно поводитись? Навіщо ви підходите та соромите його, спиняючи на вулиці, коли він веде до стайні коня свого пана? Ви того коня, якби воля ваша, напевне, продали б на м'ясо для котів та собак. А я гадав, — закінчив Роб, сподіваючись якнайбільше вразити стару своїм останнім зауваженням, — я гадав, що ви давно вже вмерли.

— Оце така його пристойна поведінка! — згукнула, звертаючись до дочки стара. — Оце так розмовляє він зі мною, що знала його тижні й місяці, моя люба, і по-приятельському допомогала йому багато разів, коли він накладав з різними там голуб'ячими волоцюгами та пташниками.

— Киньте ви птахів, місис Бравн! — з острахом у голосі відповів Роб. — Я вважаю, що хлопцям краще мати справу з левами, ніж з отими дрібними створіннями, бо їх вам сують під ніс, коли ви найменше на те чекаєте. Ну, як вам ведеться й чого ви від мене хочете? — Ці чемні запитання Мирошник поставив немов з примусу і вимовив їх тоном розпачу та помсти.

— Який гарний кінь! — мовила стара й поплескала тварину по шії.

— Залиште його, місис Бравн! Чуєте? — скрикнув Роб, одштовхуючи її руку. — Ви можете звести з розуму бідного каяного хлопця.

— А яку кривду вчинила я твому коневі, дитятко? — спитала стара.

— Тихо! — застеріг Роб. — У нас такий хазяїн, що дізнається, навіть коли доткнутись до нього соломинкою. — Він дунув на те місце, де лежала рука старої, і розгладив шерсть на нім пальцем наче вірив тому, що казав.

Стара, повернувшись назад, прошавкотіла щось на вухо дочці й пішла слідом за Робом, який не пускав з рук поводів.

— Добра служба; га, Робе? — зняла вона розмову знову. — Тобі щастить, дитино.

— Не кажіть мені за щастя, місис Бравн, — одказав безталанний Мирошник, озираючись і спинившись. — Якби ви не підходили або забралися звідси, то бідного хлопця, мабут, можна було б ще назвати щасливим. Хіба ж ви не можете йти своєю дорогою й одчепитись од мене, місис Бравн? —

зарюмсав Роб. — Якщо та молода жінка приятелька вам, чого вона не забере вас, а дозволяє робити таку неподобу?

— Що? — закричала стара, присуваючи до нього своє обличчя й посміхаючись злостивою посмішкою. — То ти зрікаєшся своєї старої приятельки? Ти п'ятдесят разів заходив до мене й твердим сном спав у мене в кутку, коли в тебе не було іншого ліжка як брук, а тепер оце так розмовляєш зі мною! Коли ти був у школі, ми з тобою купували та продавали що можна, і я допомагала тобі як уміла, а тепер ти кажеш, щоб я забиралася. Ти думаєш, я не зберу завтра до ранку цілої зграї твоїх колишніх товаришів, що назирцем ходитимуть за тобою наче тіні, доки не занастять остаточно. Побачимо, чи будеш ти тоді вирячувати так на мене свої очі. А я так і зроблю. Ходім, Аліс!

— Стійте, місис Бравн! — верескнув переляканий Мирошник. — Що це збираєтеся ви робити? Не сердьтесь, прошу. Не пускайте її, будьте ласкаві. Я й на думці не маю ображати вас. Я ж спитав: «як ся маєте?» з самого початку. Але ви не відповіли. Ну, як ся маєте? До того ж, — жалісно сказав Роб, — дивіться сюди. Як може бідний хлопець стояти та базікати, коли в нього на шиї кінь, якого треба гарненько вичистити, і пан, що знає все.

Стара ніби трохи пом'якшала, але все ще трусила головою, бурмотіла та шамкала.

— Ідть до стаєнь і випийте краще чогось, місис Бравн; хочете? — запропонував Роб, — замість виробляти таке, од чого нема ніякої користи ні вам, ні іншим. Ідть, прошу, і ви з нею, будьте ласкаві, — припрошував Роб. — Я, безперечно, був би дуже радий бачити її, якби не кінь.

Перепросивши в такий спосіб, Роб, являючи собою образ розпуки, повів за собою й своїх гостей. Стара, шепочучи щось своїй дочці, йшла за ним.

Повернувши на маленький майданчик, де були склеп пляшок і майстерня пакувальника, над якими височила величезна дзвіниця, Роб передав білоногого коня хазяйнові стайні на розі. Потім, запропонувавши місис Бравн з донькою сісти на кам'яну лаву біля воріт цього закладу, він зник і незабаром вийшов з найближчої корчми, мавши в руках кухоль пива та шклянку.

— За здоров'я твого пана містера Каркера, дитино! — сказала стара, перед тим як випити. — Нехай благословить його бог.

— Та я ж не казав вам, хто він, — здивувався Роб, широко розплющуючи очі.

— Ми знаємо його в обличчя, — пояснила місис Бравн,

припиняючи роботу своїх щелеп та голови й утупивши в нього очі. — Ми бачили, як він проїздив сьогодні ранком і злізав з коня, а ти чекав на нього.

— А-а! — протяг Роб, очевидно, шкодуючи, що справність привела його на це місце. — А що таке з нею? Чому вона не п'є?

Запитання стосувалося Аліси, яка загорнувшись у плащ, сиділа трохи осторонь, цілком байдужа до знову повної склянки. Стара похитала головою.

— Не звертай на неї уваги, — сказала вона. — Це — чудне створіння, як ти переконався б і сам, коли знав би її. Але містер Каркер...

— Тихо! — застеріг Роб, бережно поглядаючи на склеп і на майстерню, немов боявся, що містер Каркер стежить звідси за ним. — Не так голосно!

— Чого це ти? Його ж там нема! — згукнула місис Бравн.

— Я цього не певний, — пробурмотів Роб, перебігаючи очима по дзвіниці, наче думав, що містер Каркер у якийсь понадприродний спосіб опинився там і чує його.

— Добрий пан? — звідалася місис Бравн.

Роб потакнув і стиха додав.

— Все бачить і знає.

— Мешкає, здається, поза містом, мое серденько?

— Коли вдома, — відповів Роб, — але тепер ми живемо не вдома.

— А де? — спитала стара.

— Наймаємо кімнати. Неподалеку від містера Домбі.

Молода жінка раптом глянула на нього так допитливо, що Роб зовсім замішався й знову запропонував їй склянку, але не з більшим успіхом ніж першу.

— Знаєте, той містер Домбі, за якого ми з вами колись розмовляли? — нагадав Роб місис Бравн. — Власне, ви оповідали мені про нього.

Стара жінка кивнула головою.

— Ну, так містер Домбі упав з коня, — знехотя пояснив Роб, — і моему панові доводиться тепер бувати частіше ніж звичайно чи то в нього, чи то в місис Домбі, чи ще там у когось. Ось ми й переїхали до міста.

— А вони великі приятелі, серденько? — спитала стара.

— Хто?

— Та він же й вона.

— Містер і місис Домбі? — перепитав Роб. — Як можу я знати це?

— Ні; твій пан і місис Домбі, мое курчатко; — лагідним тоном пояснила стара.

— Не знаю, — озираючись, відповів Роб. — Гадаю, що так. А які ж ви цікаві, місис Бравн!

Скориставшись з того, що Роб пильно оглядає весь майдан, стара потаєнці подала знак своїй дочці. То була одна лише мить, але дочка, зрозумівши, відвела очі від вида хлопця й щільніше загорнулась у свій плащ.

— Робе, серденько, — мовила стара, жестом запрошуючи його пересунутись на другий край лави, — ти завжди був моїм улюбленцем. Думаєш не був? Хіба не знаєш, що був?

— Знаю, місис Бравн, — відповів Мирошник з не дуже великою вдячністю в тоні.

— І ти можеш кинути мене? — сказала стара, обхопивши руками його шию. — Ти пішов од мене, став майже доросла людина й ніколи не завітав до твоєї старої приятельки розповісти, як тобі щасливо ведеться в усім, чванько ти такий. Охо-хо!

— О, та то ж небезпечна річ ходити до вас, мавши пана, який завжди може бути десь поблизу! — зойкнув нещасний Мирошник. — І чого це ви так виєте?

— І ти не прийдеш подивитись на мене, Робе? — бідкалася місис Бравн. — Ти ніколи не завітаєш до мене?

— Та завітаю ж. Та прийду ж, — запевняв Роб.

— Оце — мій Роб. Оце — моє голуб'ятко! — скрикнула місис Бравн, витираючи сльози на своїм поморщенім виді й пригортаючи його до себе. — На старе місце, Робе?

— Так, відповів Мирошник.

— І скоро, Робе, голубчику? — питалася місис Бравн. — І часто?

— Так, так! — запевнив Роб. — Я прийду напевне, свідчуся душею й тілом.

— А тоді, — місис Бравн звела до неба руки й затрусила відхиленою назад головою, — а тоді, якщо він додержить слова, я ніколи не наблизатимусь до нього, дарма що знаю, де він живе, і не казатиму ні слова про нього. Ніколи!

Цей поклик, здавалося, дав краплю заспокоєння бідолашньому Мирошникові. Він схопив місис Бравн за руку і зі сльозами на очах почав благати її облишити нещасного хлопця й не перешкоджати його кар'єрі.

Обнявши Роба ще раз, місис Бравн дала на це свою згоду, і йдучи слідом за дочкою, обернулась, підвела палець і хрипким шепотом попросила його подарувати їй трохи грошей.

— Тільки шилінг, голубчику, або хоч шість пенсів, — присунула вона до нього своє гостре, зажадливе обличчя. — В ім'я нашої старої дружки. Я ж таки бідна. А моя гарна

донька, — глянула вона поверх плеча на Аліс, — уголоджує мене.

Та не встиг добросердий Мирошник покласти монету їй на долоню, як дочка зненацька повернулася, схопила її руку своєю й видерла в неї гроші.

— Що це таке, мати? — мовила вона. — Завжди гроші. Гроші від першого ліпшого. Хіба ви забули, що я казала вам? Ось! Бери!

Бачивши, як гроші знову переходять до Мирошника, стара застогнала і, не заперечуючи в інший спосіб, попленталася слідом за дочкою провулком. Здивований та розгублений Роб, дивлячись їм услід, спостеріг, як вони спинилися й зайшли в палку розмову. Молодша жінка кілька разів робила загрозливі жести (на адресу того, напевне, про кого йшла мова); місис Бравн своїми утлими руками спитувалася наслідувати її, і Роб гадав, що може загрози ті стосуються не його.

Зрадівши з того, що вони нарешті таки пішли, і тішачи себе надією, що місис Бравн житиме не довічно а, мабуть, на щастя його, помре, і помре дуже скоро, Мирошник, розвеселівши себе спогадами про те, як ловко обдувив він капітана Катля, цілком заспокоєний подався до контори містера Домбі по розпорядження свого пана.

Той пан, глянувши на Роба так проникливо, що хлопець чекав уже запитань про місис Бравн, передав йому звичайну ранішню пошту для містера Домбі та записку для місис Домбі й хитнув головою, застерігаючи бути обачним і відпускаючи його. Ця таємнича пересторога повна, в уявленні Роба, докору та загрози, вплинула на нього сильніше ніж будь-які слова.

Залишившись сам у своїм кабінеті, містер Каркер заходивсь працювати і працював через цілий день. Він прийняв багато відвідувачів; переглянув силу різних документів, кілька разів виходив з контори в справах фірми і до вечора не давав абстрактним міркуванням заважати йому робити. Та скоро останні ділові папери забрали з його стола, він знову занурився в свої думки.

Він стояв на своїм звичайнім місці, в своїй звичайній позі, втупивши очі в підлогу перед собою, коли до кабінету ввійшов його брат з кількома листами, переданими вдень на виконання до контори. Джон Каркер спокійно поклав їх на стіл і лагодився вже виходити з кімнати, та містер Каркер-управитель, що весь час дивився на брата так ніби перед тим саме думав про нього, затримав його.

— Що це ви принесли, Джоне Каркере? — спитав він.

Джон показав на листи й знову напямився до дверей.

— Мене дивує, — сказав управитель, — що ти приходиш і виходиш, не звідавшись навіть про здоров'я хазяїна.

— В конторі сьогодні ранком казали, що містер Домбі почуває себе добре, — відповів той.

— Ти став такий лагідний та чулий за останні роки, що можу заприсягатися, зажурився би, якби з ним трапилося яке лихо.

— Це й справді завгорило б мені, Джемсе.

— Завгорило б йому! — повторив брат, показуючи на нього рукою, немов у кабінеті був ще хтось, до кого він звертався. — Він і справді журився б! Мій брат сумував би! Остання шпиця в конторі; мотлох, який кидають у куток, повертають обличчям до стіни, наче негодящу картину, і залишають так на довгі роки! Він — сама вдячність, і пошана, і відданість. І він хоче, щоб я поняв йому віри.

— Я зовсім не хочу, щоб ти будь у чім понімав мені віри, — відповів той. — Я хочу лише, щоб ти вірив мені так, як і іншим твоїм підручникам. Ти питаєш — я відповідаю.

— І ти, наче той покойовий песик, не маєш з чого бути незадоволеним? — з незвичайною для себе драгливістю скрикнув управитель. — Ти не можеш поскаржитися ні на зневажливе поводження, ні на яку несправедливість з боку хазяїна! Що ж ти чоловік або ганчірка?

— Було би дивне, якби двоє людей — старший і підлеглий — прожили багато років укупі й не мали б підстав бути незадоволеними один з одного, або думали б, що не мають їх, — відказав Джон Каркер. — А до того ж історія, що скоїлась зі мною...

— Історія з ним! — згукнув управитель. — Оце він знову співає своєї. Те, що повинно було б дратувати його, його розчулює! Ну?

— Те, про що ти натякаєш, дає мені всі підстави бути йому надто вдячним. Але я не один, а й усі, що служать тут, співчувають йому. Не думаєш же ти, що тут знайдеться хоч хтонебудь, кому байдуже було б до неприємностей або нещастя, яке спіткало хазяїна дому?

— Ти брешеш! — скрикнув управитель, червоний з обурення. — Ти — лицемір, Джоне Каркере, і ти брешеш!

— Джемсе! — і собі зашарівся його брат. — Що хочеш ти сказати цими образливими словами? Як наважешся ти так ганьбити мене?

— Я хочу сказати, — відповів управитель, — що ці твої прикидання та удавана незлостивість вас усіх тут... надаремні зі мною, — він кляснув пальцями. — Мене не обдуриш,

бо я бачу вас наскрізь. В цілій конторі, між мною й найостаннішим конторником (його ти поважаєш, і не безпідставно, бо він неподалеку) немає службовця який не радів би якби хазяїн доскочив біди. Чи єсть хто, що потаєнці не ненавидив би його? Хто не бажав би йому всякого лиха? Хто не кинувся б на нього, якби міг? Хто ближчий до нього, тому він ненавидніший. Хто стоїть ближче до нього, той більше зазнав на собі його зарозумілості. Ось що почувають і думають тут.

— Не знаю, — сказав Джемс, що збудження його обернулося вже на подив, — хто це наплів тобі таку нісенітницю, і чому ти обрав на спробу мене, а не кого іншого. Але я певний, що ти просто хочеш узяти мене на спробунок. Ти якийсь чудний сьогодні. Можу лише запевнити тебе, що твої шепотинники омилили тебе.

— Я це знаю, і про це саме й казав тобі, — відповів управитель.

— Тільки ж то не я, а твої інформатори, — перебив його брат, — якщо вони єсть у тебе. А коли нема, то тебе призводять до облуди твої власні думки та твої призри.

— Я не маю призр, — одказав управитель. — Це — певність. Ви — лякливі, огидні, підлесливі собаки. Всі ви вдаєте одне й те ж саме, співаєте одних пісень, всі носите однакові машкари, крізь які я бачу правду.

Його брат, скоро він скінчив, пішов, не промовивши на це ні слова. Містер Каркер-управитель підсунув крісло до коминка й почав обережно перегрібати вугілля.

— Підлі боягузи! — бурмотів він, вищерюючи два ряди своїх блискучих зубів. — Ніхто з них не вважає себе за ображеного чи покривдженого... та ба! нема серед них нікого, хто, мавши змогу та сміливість, не потолочив би гордощі Домбі й не знищив би їх так безжально, як я нищу оці жаринки.

Розбиваючи їх, він усміхався, задумано поглядаючи на вогонь.

— За єдиним винятком, — додав він. — Бувають гордощі, за які не можна забувати. Свідком наша власна знайома.

По цих словах він замислився ще глибше й сидів дивлячись на жаринки, що почали вже чорніти. Тоді він підвівся наче людина, що забулась над книгою, озирнувся довкола, взяв капелюх та рукавички, пішов до свого коня, сів у сідло й поїхав освітленими лихтарями вулицями, бо був уже вечір.

Він попрямував до будинку містера Домбі, а проїздячи повз нього, підвів голову й глянув на вікна. Його увагу взяло на себе вікно, тепер темне, де він колись бачив Фльо-

ренс з Діогеном. Він посміхнувся і, ніби нехтуючи ним, переніс свій погляд на величне чоло будинку.

— Був час, — сказав він, — коли треба було стежити за сходом навіть цієї маленької зірки і знати, в якій частині неба лежать хмари, щоб, в разі потреби, їми можна було затулити її. Та тепер зійшла планета, і ти загинула в її сяйві.

Він повернув свого білоногого коня за ріг вулиці й спинився перед освітленим вікном на затильній стіні будинку. Воно викликало в його уяві показну постать; руку в рукавичці; пера коштовного птаха на віялі, що їх дерли та кидали на підлогу; сукню, що здіймалась на грудях і лопотіла наче листя перед далекою бурею. З цими образами в голові він знову повернув за ріг і швидкою ходою поїхав збезлюднілим, темним парком.

Якимсь фатальним способом думки його повертали до гордовитої жінки, що ненавидила його, але крок по кроку, поволі скорялася його силі. Вони повертались до жінки, що глибоко ненавидила його, але через ще більшу ненависть до свого чоловіка, дозволяла йому чимраз більше наблизитись до себе. Іноді вона ввижалася йому гордовитою та непідступною, а іншим разом він бачив її повалену в порошок під ногами свого коня. Але завжди вона була перед ним невдана; така, як була насправжки, і він стежив за тим, як вона йшла своїм небезпечним шляхом.

І коли, повернувшись до себе та перебравшись, містер Каркер з низько схиленою головою, ніжним голосом і закрадливою посмішкою, знову прийшов до неї, в її ясно освітлену кімнату, він побачив її тепер уже явно. Він навіть здогадався про таємницю руки, захованої в рукавичку, а здогадавшись, на довший час затримав її в своїй. Він не казав нічого про небезпечну стежку, якою вона простувала й де нога її не залишала слідів; зате його ступня позначалася на ній дуже виразно.

РОЗДІЛ СОРОК СЬОМИЙ

ГРІМНИЦЯ

Час не знизив бар'єра між містером Домбі та його дружиною. Погано підпароване подружжя, де кожен був нещасний сам і робив нещасним іншого, було зв'язане самими, накладеними на їхні руки кайданами, які за їхньої обопільної ненависти натягувались так, що до кісток в'їдалися в тіло. Навіть Час, завждішній ускромлювач пристрастей і порадник у горі-скруті, не міг вдіяти тут нічого. Їхня зарозумілість, хоч і різна характером, була однакова мірою. Огонь, що вони кресали, раз-у-раз стикаючись, то спалахував, то жеврів — як до обставин, але випалював усе, що могло їх з'єднати, і обертав їхній шлюб на висипану попелом дорогу.

Леле! Хіба ж навколо нас мало найнеприродніших речей, що здаються всім цілком природними? Послухайте суддю, що вмовляє неприродні покидьки суспільства. Вони неприродні своїми звірячими звичками; неприродні браком у них ідеї моралі; неприродні тим, що втратило здатність розпізнавати різницю між добром і злом; неприродні своєю несвідомістю, своїми пороками, своєю зухвалістю, своїми думками, своїми поглядами, всім. Але підіть за священником чи доктором, що на кожному кроці наражаючи на небезпеку своє життя, спускається в їхні лігва, де не чути навіть стукота коліс наших екіпажів і буденного шуму життя на бруку. Гляньте на цілий окремий світ огидних примар — мільйони безсмертних істот не мають іншого світу — що на саму згадку про них людство обурюється, а тендітна цнотливість з найближчої вулиці затуляє собі вуха й белькотить: «Я не вірю цьому». Вдихніть брудне повітря, ловне нечисти, що отруєє їхнє здоров'я й життя, і всі ваші почуття, дані нам для насолоди й щастя, будуть ображені, та розворушені, і ними йтимуть лише мізерія та смерть. Надаремно думати, ніби най-

простіша рослина — чи то квітка, чи то бур'ян — посаджена в такий ґрунт може дійти свого природного зросту або дати листки, які, за заповітом божим, тяглися б до сонця. І після того ви насмілилися б дорікати її неприродну гріховність якійсь жалюгідній дитині, недорозвиненій і з розпусним обличчям, та оплакувати її відбіг од неба? Подумайте ж, що вона була зачата, народилася й виховувалася в пеклі.

Як сумував би добрий дух, що рукою, потужнішою ніж у кривого демона в казці, зняв би з будинків покрівлі і показав християнському людові, які темні постаті вийдуть звідти й приєднаються до почету янгола-нищителя, що живе між нас. Досить було б хоч єдину ніч подивитись на бліді примари, породжені нашою занадто довгочасною недбайливістю, і подихати важким, смердючим повітрям, просякнутим злочинством і хворобами — наслідком несправедливого соціального розподілу. Світлий і благословенний зайшов би ранок після такої ночі. Люди тоді забрали б камені свого виробництва, що являють собою лиш порошинку на шляху між ними та вічністю. Як істоти, єдині своїм походженням і діти єдиного батька, вони всі прагнули б єдиної для всіх мети — перетворити світ на місце, де було б краще жити.

Не менше світлим та благословенним був би цей день й для того, хто доти ніколи не вдивлявся в людей, що оточують його. Він розбудив би в нім свідомість спільності з ними і показав би йому неприродність його власних звичок та поглядів. Але на такий день не займалося ні для містера Домбі, ні для його дружини; і кожен з них ішов своїм звичайним шляхом.

Впродовж шести місяців, що збігли по цьому випадку, стосунки їхні не мінялися. Мармурова скеля не могла бути непохитніша за Едіт. Жаден замерзлий потік, що лежить у темних глибинах печери, куди не доходить і промінь світла, не міг бути похмуріший і холодніший ніж був містер Домбі.

Надія на краще життя, що її породило було одруження батька, зникла тепер з серця Фльоренси. Відтоді минуло вже два роки, але навіть її терпляча віра не могла встояти проти щоденних прикростей досвіду. Фльоренс усе ще кохала батька, але поволі починала кохати більше як щось любе в минулому або в мріях про майбутнє, ніж реальну, наочну дійсність.

Така зміна, коли це можна назвати зміною, зайшла в ній непомітно, немов перехід од дитинства до вилюдності, і відбулася одночасно з тим переходом. Фльоренсі було вже майже сімнадцять років, коли вона, міркуючи самотою, здала собі справу з цього.

Тепер вона часто бувала сама, бо взаємини між нею та її мачухою дуже змінилися. Коли батько лежав хворий по своїм падинні, Фльоренс уперше запримітила, що Едіт уникає її. Глибоко вражена та засмучена, неспроможна погодити це з любов'ю, яку та виявляла зустрічаючися з нею, Фльоренс одного вечора пішла до мачухи.

— Мамо, — мовила вона, стиха наблизившись до неї, — хіба я чим завгоріла вам?

— Ні, — відповіла Едіт.

— Напевне, я зробила щось погане, — настоювала Фльоренс. — Скажіть мені, що саме. Ви змінили ваше ставлення до мене, мамуню. Ви не можете уявити собі, як гостро відчуваю я цю зміну, бо кохаю вас щиро.

— Так само, як і я тебе, — мовила Едіт. — І повір мені, Фльоренс, ніколи не кохала так міцно як тепер.

— Чому ж тоді ви так часто відходите й ніби цураєтеся мене? І чому подеколи так дивно дивитесь на мене, мамусю? Хіба це не правда?

Едіт притакнула своїми карими очима.

— Чому? — жалібно повторила Фльоренс. — Скажіть, щоб я в дальшому могла поводитись краще; і обіцяйте, що більше не будете така.

— Моя ти Фльоренс, — сказала Едіт, беручи руку, що оповивала її шию, і дивлячись на дівчину, яка стала навколішки й звела очі їй на обличчя, — на жаль, я не можу пояснити, чому так сталося. Мені не слід говорити цього, а тобі — слухати. Але я знаю, що так воно єсть, і так повинно бути. Хіба ж я не робила б інакше, якби могла?

— Невже ж ми повинні розлучитися, мамо? — спитала Фльоренс, злякано поглядаючи на неї.

— Так, — склала на відповідь губи Едіт.

Фльоренс з чимраз більшими острахом та подивом дивилась на неї й нічого не бачила, бо сльози, що бігли їй по щоках, застиляли їй очі.

— Фльоренс, життя мое! — поквапливо сказала Едіт, — вислухай мене. Я не можу бачити твоєї журби. Заспокойся. Ти ж бачиш, я стримую себе. А ти думаєш, мені це легко?

Останні слова вона промовила вже своїм звичайним голо-сом і, спокійна назовні, додала:

— Не зовсім розлучитися. Почасті, і тільки про око людське, Фльоренс. Але в душі я залишусь для тебе така, як була й буду нею завжди. Те, що я роблю, я роблю не для себе.

— Для мене мамо? — спитала Фльоренс.

— Годі того, що я сказала, — по короткій мовчанці промовила Едіт. — Чому? — це не має великої ваги. Фльоренс,

голубко, краще буде... це — потрібне... так повинно бути... коли ми з тобою зустрічатимемось не часто. Наші приятельські стосунки треба припинити.

— Коли? — скрикнула Фльоренс. — Коли, мамо?

— Тепер же.

— Назавжди?

— Я не кажу цього, — відповіла Едіт, — бо й сама не знаю. Не кажу я й що наша дружба недоречна, зайва, або шкідлива. Я прийшла сюди дорогою, на яку ти ніколи не ступиш, і якою стежкою піду звідси — знає бог; сама я її не бачу...

Вона замовчала і в погляді її Едіт прочитала немов острах, спостережений нею й давніш.

— Мамо, — сказала збентежена Фльоренс, — з вами стала якась зміна. За неї ви не кажете мені всього, і вона дуже непокоїть мене. Дозвольте мені перебути з вами ще трохи.

— Ні, — відмовила Едіт; — ні, серденько. Мені краще бути тепер самій, і надто — без тебе. Не питай нічого, але повір, що коли я ніби ухиляюся від тебе, то це не з моєї волі і не для мене робиться. Повір, що хоч ми й будемо здаватись тепер чужішими, але серцем я до тебе не змінилася. Даруй мені, що я затьмарила твоє й так темне життя, і давай не будьмо ніколи говорити про це.

— Ми ж не зовсім розлучаємося, мамо? — плачучи звідалася Фльоренс.

— Ми саме й робимо це для того, щоб не розлучитися зовсім, — відповіла Едіт. — Не питай же більше. Іди, Фльоренс. Я завжди кохатиму тебе й каятимусь, що завдала тобі стільки суму.

Відтоді Фльоренс і Едіт ніби не існували одна для одної. Цілими днями вони не бачилися, зустрічаючись лише за столом і то в присутності містера Домбі, коли мовчазна владна, непохитна Едіт і не дивилась на дівчину. Якщо за обідом був і містер Каркер, Едіт трималася від неї ще далі ніж звичайно. Зустрічаючися з Фльоренсою сам на сам, вона цілувала її ніжно, як і передніш, але не кидаючи свого гордовитого вигляду, і часто, повернувшись пізно додому, по-старому закрадалась до кімнати Фльоренси, і, схилившись до її подушки, шептала «Надобраніч!». Ці, стиха промовлені слова подеколи будили Фльоренс, що чула їх у півсні і, здавалося їй, відчувала чиїсь губи на своїй щоці. Та з плином часу й ці візити ставали чимраз більш рідкими.

Порожнеча в серці Фльоренси починала утворювати пустку й круг дівчини. Як образ коханого батька поволі ставав для неї немов примарою, так і образ Едіти, наслідуючи

долю всіх тих, кого любила Фльоренс, щодня бліднув, тьмарився й одсувався в далечінь. Безодня між ними потроху ширшала та глибшала. Вся ніжність і щирість, з якими Едіт ставилася до Фльоренси, замерзали й оберталися на уперту злостивість, що з нею вона стояла на березі незримого для Фльоренси провалля та сміливо зазірала вниз.

У важкій втраті, якої через це зазнала Фльоренс, був єдиний хороший бік, що нібито давав полегшення її обваженому серцеві. Не роздвоювана між почуттями любови та обов'язку до них, Фльоренс могла тепер кохати їх обох, не кривдячи нікого, і немов тіням, що поставали в її уяві, давала обом притулок у своїх грудях.

Так живучи, Фльоренс дійшла сімнадцяти літ. Боязка й відлюдна через своє самотнє життя, вона, проте, зберегла своє ніжне серце та щирість вдачу. Дитя — наївністю, жінка — скромною самовпевненістю та глибоким чуттям, вона була водночас і жінкою, і дитиною своїм гарним обличчям, тендітною постаттю й чарівними манірами. Здавалося, не зважаючи на наближення літа, весна не хотіла вступатися місцем і вкривала новими квітами плоди, що вже в'язалися. У вібрації її голоса, в її спокійних очах, в якомусь дивному світлі, що немов спочивало над її головою, в її завжди трохи задуманій вроді було щось спільне з її померлим братом. Слуги на нараді в кухні звертали на це увагу, хитали головами, шепталися і, об'єднавшись ще більше на цім ґрунті, пили та їли з подвоєною енергією.

Цей спостережливий суд багато говорив про містера та місис Домбі й про містера Каркера, який, здавалося, будучи посередник між ними, раз-у-раз намагався помирити їх, але ніколи не мав успіху. Всіх їх дуже смутило таке становище, і всі вони вважали, що причинниця цього — місис Піпчін, непопулярність якої була непереважена. А зрештою вони раділи, що збігаються думками в такому інтереснім питанні, багато розмовляли про це й чимало розважались.

Знайомі, що вчащали до подружжя Домбі і приймали їх у себе, вважали, що своєю чванливістю вони дуже пасують один до одного, і не думали про них більше. Багато гостей, що бували в містера Домбі лише випадково, часто навіть не знали Фльоренс і, повертаючись додому, казали: «Так то в кутку там сиділа міс Домбі. Вельми гарненька, але ніби занадто скромна та задумана».

І дійсно задумана, як завжди впродовж шести останніх місяців, Фльоренс напередодні другої річниці одруження свого батька з Едітою (під час першої місис Ск'ютон лежала спараліжована) сіла до обіднього столу з почуттям остраху

перед чимсь неминучим. Щоправда єдиними вістивниками лиха були тільки особливо похмурий вираз на обличчі її батька та присутність містера Каркера, неприємна їй сьогодні більше ніж будь-коли.

Едіт була в багатім убранні, бо ввечері вони з містером Домбі збиралися на бенкет, і обід тому подано пізно. Скоро вона вступила до кімнати, містер Каркер підвівся й провів її до столу. В її пишній вроді було щось, що, здавалось, на-завжди відмежувало її від Фльоренси та й од усіх інших. І все ж таки в очах її, на мить повернених до неї, Фльоренс уздріла іскру ніжності, що примусило дівчину ще більше затужити й пожалкувати, що їх одрізняє тепер така велика відстань.

За обідом розмовляли мало. Фльоренс іноді чула, як батько звертався до містера Каркера з питаннями в службових справах; чула підлесливий тон відповідей управителів, але звертала на це небагато уваги й бажала лише єдиного, щоб обід скінчився якнайскорше.

Коли подали десерт, і слуги залишили їх самих, містер Домбі, прокашлявшись кілька разів способом, що не провіщав нічого доброго, сказав:

— Сподіваюсь, ви знаєте, місис Домбі, що, як я переказував уже кастелянші, у нас завтра обідають кілька чоловіка гостей.

— Я завтра не обідаю вдома, — була відповідь.

— Товариство буде невелике, — вів далі містер Домбі, з гордовитою величністю вдавши, що не чує її слів, — дванадцять-чотирнадцять осіб. Моя сестра, майор Бегсток і ще декілька знайомих, яких ви трохи знаєте.

— Я завтра не обідаю вдома, — повторила вона.

— Хоч які сумнівні підстави маю я, щоб з приємністю згадувати за подію, яка відбулася два роки тому, — не менше велично казав містер Домбі, — єсть проте умовності, що їх мусимо додержувати про око людське. Якщо ви не поважаєте саму себе, місис Домбі...

— Не поважаю, — перебила вона.

— Мадам! — скрикнув містер Домбі, стукнувши кулаком у стіл, — прошу вас слухати мене. Я кажу, якщо ви не поважаєте саму себе...

— А я кажу — не поважаю.

Він глянув на Едіт, але та не змінилась на виду.

— Каркере, — трохи спокійніше промовив містер Домбі, — ви один раз були вже за посередника між мною й місис Домбі. Бажаючи тепер зберегти світську чемність, скільки ця справа стосується мене безпосередньо, я попрошу вас потур-

буватися переказати місис Домбі, що коли вона не поважає себе, то я себе ще поважаю і настоюю на своїх розпорядженнях щодо завтрашнього дня.

— Перекажіть вашому володареві, сер,—відповіла Едіт,— що я поговорю з ним про це, але без свідків.

— Містер Каркер, мадам, — сказав її чоловік, — знає причини, що примушують мене відмовити вам цього, і через те його звільняється від передачі мені такого доручення. — Побачивши, що вона повела очима, містер Домбі простежив за її поглядом.

— Тут присутня ваша дочка, сер, — мовила Едіт.

— Моя дочка й буде присутня,—відказав містер Домбі.

Фльоренс, що була підвелася з свого стільця, сіла знову, затулила руками обличчя й здригнулася.

— Моя дочка, мадам...—почав містер Домбі.

Та Едіт спинила свою дружину. Її голос, хоч вона й піднесла його, звучав так чисто, виразно та міцно, що його почули б і крізь ураган.

— Я сказала вже, що буду говорити з вами віч-на-віч, — промовила вона. — Якщо ви ще не зовсім збожеволіли, не забудьте цього.

— Я маю право говорити з вами, мадам, коли хочу й де хочу, — відповів містер Домбі. — І мені охота говорити тут і зараз же.

Вона вже підвелася, немов збиралася піти з кімнати, але тепер сіла знову й тим же тоном сказала:

— Ну, то й говоріть.

— Насамперед я повинен зазначити, що у манірах ваших помітна загроза, зовсім недоречна. Щодо моєї дочки, мадам, — повернувся містер Домбі до початої ним фрази, — то їй, для вибору своєї власної поведінки, слід знати, чого саме мусить вона уникати. Ви, за даних обставин, правите їй за чудесний зразок, і, я сподіваюся, вона використає цей досвід. Річ цілком природна, — провадив він далі, — що вам неприємно слухати подібні зауваження в присутності сторонніх слухачів. Хоч, на правду сказавши, я не розумію, як третя особа може надати їм більшої сили або переконливості ніж я — людина безпосередньо зацікавлена. Цілком природно, ви не хочете, щоб у присутності третіх осіб викривали бунтівний дух, який ви рано чи пізно маєте перемогти в собі; який ви повинні перемогти. На жаль, я помічав у вас цей дух ще перед нашим одруженням. Ви виявляли його у ваших взаєминах з вашою покійною матір'ю. Проте ліки проти нього — у ваших власних руках. Знімаючи цю розмову, я зовсім не забував про присутність тут моєї дочки. Прошу й вас не за-

бувати, що завтра тут будуть присутні кілька сторонніх осіб, яких вам доведеться прийняти та чемно вітати.

— Отже, — сказала Едіт, — вам замало самому знати про те, що було між нами. Вам замало дивитись самою, — вона показала на Каркера, що спустивши очі стояв і прислухався, до всього, — і згадувати за ганьбу, якої я через нього зазнала. Вам замало дивитись сюди, — рукою, що затремтіла вперше і востаннє вона показала на Фльоренс, — і згадувати про те, що ви зробили; про жахливі муки, що їх через вас, я переживала щодня й повсякчасно. Вам замало того, що цей день відзначається для мене серед інших днів року, як день змагання з собою (я заслужила його, але такому як ви, це незрозуміло), під час якого я, на жаль, не померла. На довершення всього ви хочете ще показати і її глибину безодні, куди я впала. І це ви робите, знаючи, що заради її спокою я офірувала єдине в моїм житті прив'язання. Ви робите це, знаючи, що заради неї я, коли б могла, скорилася вашій волі й стала рабою вам. Та я не можу, бо ви занадто огидні мені.

В такий спосіб приборкати пиху містера Домбі було не можна. Старе почуття прокинулось у ній і набрало нової та ще більшої сили. Знову ця занедбана дитина заступає йому важку дорогу до цієї бунтівливої жінки! Вона має силу там, де він показав себе безсилим, і може зробити все, де він не важив нічого.

Він глянув на Фльоренс так, немов то вона говорила й звелів їй залишити кімнату. Затуляючи обличчя тремтячими руками, Фльоренс пішла вся в сльозах.

— Місис Домбі, — сказав містер Домбі, прибираючи, як міг, своєї звичайної бундючної пози, — такою поведінкою вам не пощастить заспокоїти мене або примусити відмовитися моїх плянів.

— А між тим лише вона — правдива і, хоч незначною мірою, відбиває мої перечування, — відповіла вона. — Але якби я думала, що змінивши її — нехай надлюдським зусиллям — я зможу вплинути на вас, я б її змінила. Тепер же я попереджаю вас, що не зроблю того, що ви просите.

— Я не звик просити, місис Домбі, — зауважив він. — Я наказую.

— Я не хочу зв'язувати себе ні вдома, ні де інде, з будь-якими святами на честь завтрашнього дня. Я не дозволю виставляти себе як неслухняну рабу, що її ви купили собі два роки тому. Якби я відзначила день мого одруження, то лише як день ганьби для мене. Повага до себе! Умовності світу! Що вони для мене? Ви зробили все, що могли, щоб вони стали мені нічим; і вони, справді, тепер ніщо для мене

— Каркере, — поміркувавши трохи й зсунувши брови, промовив містер Домбі, — місис Домбі настільки забула й про себе, і про мене; через неї я опинився в такому незвичайнім для мене становищі, що я вважаю за потрібне покласти край всьому цьому.

— Звільніть тоді мене від кайданів, що в'яжуть нас, — сказала Едіт, не міняючи ні голоса, ні пози, немов то її не обходило. — Дозвольте мені піти.

— Мадам! — згукнув містер Домбі.

— Розлучітесь. Поверніть мені волю.

— Мадам! — повторив він. — Місис Домбі!

— Скажіть йому, — Едіт повернула своє гордове обличчя до Каркера, — що я вимагаю розлуки. То буде найкращий вихід, і я раджу його пристати на це. Скажіть йому, що умови, на яких розлука відбудеться, він може встановити сам — його статки ні трохи не цікавлять мене — але розлучитися нам треба якнайскорше.

— Боже милий! — з надзвичайним подивом, мовив її чоловік. — Невже ж ви гадаєте, що я стану слухати такі пропозиції? Чи знаєте ви, що я репрезентую? Чи чули ви будь-коли про Домбі й Сина? Щоб люди казали, що містер Домбі — містер Домбі! — взяв розлуку з своєю дружиною! Щоб усяке плескало про містера Домбі та його хатні справи! Невже ви серйозно думаєте, місис Домбі, що я дозволю шарпати мое ім'я в таких розмовах? Фі, мадам! Соромно вам. Ви верзете нісенітницю. — Містер Домбі засміявся щирим сміхом.

Але Едіт сміялася інакше. Краще б їй умерти ніж сміятися так, як сміялась вона, втупивши в нього очі. Краще б йому вмерти ніж велично сидіти тут і чути той сміх.

— Ні, місис Домбі, — зрезюмував він, — ні, мадам. Розлука між нами абсолютно неможлива, і через це, я раджу вас пильніше виконувати ваші обов'язки. Я хотів сказати вам, Каркере...

Містер Каркер, що весь цей час сидів і слухав, звів очі, де блимнув якийсь дивний огник.

— Я хотів доручити вам повідомити місис Домбі, що я не звик дозволяти будь-кому, будь-кому Каркере! — збивати мене з пантелику й наводити будь-які мотиви на виправдання своєї непокори моїм бажанням. Згадування тут імені моєї дочки, і використання її проти мене — протиприродні. Чи перебуває моя дочка в змові з місис Домбі, я не знаю, і то мені не цікаво. Але зваживши те, що місис Домбі казала, а моя дочка чула, я прошу вас, Каркере, переказати місис Домбі, що в разі вона ще хоч раз оберне мій дім на арену

для таких чвар, я складу відповідальність за це й на мою дочку, якій доведеться зазнати на собі мого невдоволення. Місис Домбі питалася, чи не замало мені того та іншого. Ви ласкаво перекажете їй, що замало.

— Хвилиночку! — вкинув слово Каркер. — Дозвольте й мені сказати. Хоч яке скрутне моє становище, і хоч як важко мені не поділяти вашої, — до містера Домбі, — думки, проте я питаю вас, чи не переглянете ви своєї постанови щодо розлуки? Я знаю, як несумісна вона з вашим громадським становищем, і знаю, наскільки рішуче дали ви місис Домбі на розум, — він блимнув на неї очима, слово по слову, наче видзвонював їх, вимовляючи, — що розлучити вас може лише смерть. Ніщо інше! Але взявши на увагу, що місис Домбі, живучи у вашій господі й обертаючи її, як ви зволили сказати, на арену для чвар, затягає в них щодня й міс Домбі, чи не краще було б позбавити вашу дружину приводів для дражливості й повсякчасної свідомості, що з-за неї страждає хтось інший? Чи не буде воно здаватись — я кажу, лише здаватись — що ви офіруете місис Домбі, аби зберегти ваше видатне становище?

В очах його знову блимнув той огник, коли він глянув на Едіт, що дивилась на чоловіка з якоюсь дивною, лиховісною посмішкою.

— Каркере, — мовив містер Домбі, насупивши брови й тоном, що не припускав заперечень, — ви хибно уявляєте своє становище, дозволяючи собі давати мені поради в таких питаннях і — це дивує мене — даєте хибні поради. Більше я не маю нічого сказати.

— Може, — з незвичайною для нього вщипливістю в голосі мовив Каркер, — ви сами забули про моє становище, зробивши мені честь притягти мене до цих перемовин, — він рукою показав на місис Домбі.

— Ні, сер, нічого подібного, — згорда відповів той. — Я притяг вас до них...

— Як людину підлеглу, щоб ще більше принизити місис Домбі. Я й забув. О, так; це ж було так зрозуміло! — скрикнув Каркер. — Вибачте, прошу.

Вклоняючись містерові Домбі з покірною, що погано пасувала до його слів, хоч як смиренно було їх сказано, він трохи нахилив голову в її бік і значущо глянув на неї.

Краще б їй збриднути та впасти мертвою ніж стояти з такою посмішкою на виду. Вона підвела руку до голови, де в неї була тіяра з блискучих самоцвітів і здернувши її з такою силою, що її чорне волосся розсипалось по плечах, кинула цю коштовність на підлогу. Потім, одстібнувши дія-

мантові наруччя на обох руках, вона жбурнула на поміст і їх і розчавила ногами. Тоді, не кажучи ні слова, без щонайменшої іскри в очах, не змінивши своєї жакливої посмішки, вона востаннє глянула на містера Домбі й пішла з кімнати.

Перед тим як залишити ідальню, Фльоренс чула досить, щоб довідатись, що Едіт любить її, страждає з-за неї і офірує себе заради її спокою. Фльоренс не хотіла говорити з нею про це — не могла, бо добре знала, кому стає опір Едіт, — але вона бажала мовчки та палко поцілувати її на ознаку своєї вдячності.

Батько її того вечора пішов з дому сам, і Фльоренс, вийшовши незабаром з своєї кімнати, надаремно шукала Едіт. Едіт була на своїй половині, куди Фльоренс віддавна вже не наважувалась завітати, щоб візити її не спричинилися до нових неприємностей. Сподіваючись зустрітись з нею перед сном, дівчина нікала з кімнати до кімнати, обійшла весь будинок, такий пишний і такий похмурий.

Вона перетинала коридор, що виходив на сходи й освітлювався лише в урочистих випадках, коли під склепінням побачила постать чоловіка, який на кілька щаблів нижче від неї спускався вниз. Гадаючи, що то її батько, вона боязко спинилася в кутку і, стоячи сама в темряві, дивилася на освітлені сходи. Але то був містер Каркер, який перехилившись через баяси, вдивлявся в сні. Ніхто не подзвонив, що він одходить, і жаден слуга не вийшов йому на зустріч. Він спокійно зійшов униз, сам одчинив двері, вислизнув на вулицю й обережно зачинив їх.

Необорна відроза до цієї людини, а може й потаємне підглядання, навіть за таких невинних обставин дещо злочинне та огидне, примусили Фльоренс затреміті всім тілом. Кров, здавалось, похолонула їй у жилах. Набувши знову здатності рухатися — першого бо моменту вона наче скам'яніла — Фльоренс зараз же побігла до себе. Але й тоді, зачинившись з Діогеном у своїй кімнаті, Фльоренс обсипало морозом жаху, немов десь неподалеку причаїлась небезпека.

Ця небезпека ввижалась їй уві сні і хвилювала її через цілу ніч. Прокинувшись ранком не відсвіжена, пригнічувана важкими спогадами про хатні прикраси вчорашнього дня, вона знову подалася шукати Едіт по всіх кімнатах і цілий день поновляла спроби знайти її. Та Едіт залишалась у своїх кімнатах, і Фльоренс її не бачила. Довідавшись, що парадний обід одкликано, і вирішивши, що мачуха поїде ввечері в гостину, як і казала, вона поклала спробувати здібатися з нею на площадці сходів.

Почувши з кімнати, де вона чекала на Едіт, кроки, що на

думку Фльоренси мусили належати її мачусі, дівчина вибігла їй назустріч. Едіт спускалася сходами.

Як же налякалася Фльоренс, коли, уздрівши її — всю в сльозах і з простягненими до неї руками — Едіт одсахнулася і зойкнула:

— Не наближайся до мене! Іди звідси! Дай мені пройти!

— Мамо! — скрикнула Фльоренс.

— Не взивай мене так! Не говори зі мною! Не дивись на мене! Не доторкайся до мене, Фльоренс! — згукнула вона, коли дівчина хотіла наблизитись до неї.

Застигла перед її перемученим обличчям і горящими очима, вона, немов уві сні, бачила, як Едіт затулила лице руками, вся затрусилася і, притискуючись до стіни, ніби яка тварина, вислизнула на вулицю.

Фльоренс зомліла. Вона не пам'ятала більше нічого й прийшла до пам'яті на своїм ліжку, круг якого стояли місис Піпчін (Фльоренс думала, що то вона й підбрала її непри- томну) і кілька слуг.

— Де мама? — спитала дівчина.

— Поїхала на обід, — відповіла місис Піпчін.

— А тато?

— Містер Домбі — у себе, міс Домбі, — відповіла місис Піпчін, — і найкраще, що ви можете зробити, це — роздяг- тись і зараз же лягти.

Не обіцяючи виконати цю пораду і, посилаючись на бажання цілковитого спокою, Фльоренс постаралася якнай- скорше позбутися дбайливості місис Піпчін та її підручних. Залишившись сама, вона заходилася обмірковувати те, що сталося на сходах; спершу, не певна, чи було то в дійсності, потім з плачем, а тоді з неписаним жахом, подібним до того, який мучив її минулої ночі.

Фльоренс поклала не облягатися, доки не повернеться Едіт і, коли не поговорити з Едітою, то принаймні пересвід- читись, що вона дома і в небезпеці. Що то був за невираз- ний страх, який підказав Фльоренсі таку постанову, — вона не знала й боялась навіть думати про це. Вона знала тільки, що доки Едіт не повернеться, її гаряча голова та наболіле серце не знатимуть спокою.

Вечір заглибився в ніч. Вибило дванадцятую годину. Нема Едіти! В господі всі вже спали, oprіч двох слуг, що в сінях чекали на пані. Перша година. Друга. Нема Едіти!

Схвильована Фльоренс походжала по своїй кімнаті, вихо- дила в коридор; вдивлялася в нічній морок, що крізь краплі дощу на шибках та її сльози, здавалося, тремтів і ще більше сунувся; поглядала на метушню в небі, таку ніби відмінну від

позірної тиші тут унизу. Три години. В кожній жаринці, що падала з коминка й оберталась на попід, був жак. Нема Едіти!

Хвильована дедалі більше, Фльоренс знову й знову походжала по кімнаті, виходила в коридор і дивилась на місяць, який нагадував їй тепер блідого втікача, що поспішає в далечінь, ховаючи своє провинне лице. Вибиває четверту. П'яту. Нема Едіти!

Але тепер у будинку чути якісь притишені рухи. Фльоренс виявила, що один із слуг у сінях розбудив місис Піпчін, а та підійшла до дверей кімнати її батька. Перехилившись через бильця, вона бачила, як у халаті вийшов містер Домбі, і як здивувався, довідавшись, що дружина його досі ще не повернулася. Він послав слугу до стаєнь подивитись, чи там фурман, і коли слуга пішов, похапцем одягся.

Слуга повернувся бігцем разом із фурманом, який сказав, що приїхав назад ще о десятій вечора. Він одвіз пані до її колишнього помешкання на Брукській вулиці, де її зустрів містер Каркер...

Фльоренс стояла на тім же місці, де бачила його вчора, коли він спускався вниз. Згадавши це видовисько, вона, понята невимовним жахом, затремтіла знову й навряд чи чула та розуміла дальшу розмову.

— Містер Каркер сказав йому, — розповідав фурман, — що місис Домбі екіпаж буде непотрібний, і відпустив його додому.

Вона бачила, як пополотнів її батько, і чула, як він звелів покликати покоївку місис Домбі. Всі в будинку, очевидно, вже встали, бо покоївка з'явилася вмиль, бліда й стурбована.

Запинаючись, вона розповіла, що закінчила вбирати свою пані дуже рано — години за дві перед її від'їздом, і що пані сказала їй, як часто бувало й передніше, що не потребуватиме її послуг, повернувшись. Вона оце тільки но ходила до кімнати своєї пані, але...

— Але що? Що там таке? — наче навіжений скрикнув її батько.

— Але двері будуара зачинені, і ключа від них нема.

Батько її схопив з підлоги свічник — хтось поставив його та забув там — і побрався по сходах з такою швидкістю, що Фльоренс ледве встигла випередити його. Вона чула, як він ломився в двері, і розпатлана, зі збожеволілим обличчям вбігла до себе в кімнату.

Що ж побачив він, як двері піддалися, і він удерся до будуара Едіти? Цього ніхто не знав. Але коштовною купою

лежали на підлозі всі прикраси, що належали їй, коли вона була йому дружина, і всі її вбрання. То була кімната, де в свічаді бачив він її гордовите обличчя, що так зневажливо дивилося на нього. Це тут спало йому на думку запитання, який вигляд матиме ця кімната, коли він бачитиме її найближчого разу.

Повкидавши все жужмом у шухляди й у лютому поспіху зачинивши їх на ключ, він побачив на столі якісь папери. То була вступна, яку він уклав на її ім'я, і лист. Він прочитав, що вона кинула його. Він прочитав, що його збезчещено. Він прочитав, що вона втекла ганебної річниці їхнього шлюбу. Втекла з людиною, яку він сам обрав, щоб принизити її. І він вихопився з будуару, вихопився з будинку з безтямною ідеєю знайти її там, куди вона поїхала, і своєю власною рукою знищити всі ознаки вроди з обличчя, що святкує тепер звитягу.

Він не довго був відсутній. Фльоренс усе ще плакала, коли почула, що він повертається. Він загадав слугам робити їхню буденну роботу й пішов до себе.

В нападі співчуття та кохання, забувши за минулий непривітний прийом за таких же обставин, боязка завжди, але смілива тепер, Фльоренс побігла до нього. Коли легенькі ніжки її ступили в сні, він вийшов з своєї кімнати. Вона, ані трохи не замішавшись, кинулась, простягаючи руки до нього, і згукнувши «О, любий, любий татусю!» хотіла обняти його.

Так вона й зробила би. Але він розлючений підніс свою жорстоку руку і штовхнув її з такою силою, що дівчина заточилася на мармуровій підлозі. Ударяючи, він викрикнув, хто така Едіт, і наказав їй іти за нею, бо вони завжди були в змові проти нього.

Але вона не впала; тремтячими руками вона не затулила свого обличчя, щоб не бачити його погляда; вона не заплакала; вона не вимовила жадного слова докору. Вона лише зирнула на нього, і зойк розпачу вихопився їй з серця, бо вона побачила, що він розбиває вщент ніжну любов, яку вона, не зважаючи ні на що, мала до нього. Вона побачила, як його жорстокість, байдужість та ненависть взяли гору над тим коханням і потолочили його. Вона побачила, що в неї нема більше батька, і всиротіла вибігла з дому.

РОЗДІЛ СОРОК ВОСЬМИЙ

ВТЕЧА ФЛЬОРЕНСИ

Понята смутком, соромом і жахом, зацурана дівчина бігла в світлі ясного, соняшного ранку, почувавши себе в темряві зимової ночі. Ламаючи руки та ревно плачучи, байдужна до всього, опріч глибокої поразі в її серці, пригнічена втратою всього, що любила, покинена наче матрос, що, по розбитті корабля, самотній опинився на безлюдній березі, вона бігла вперед без думки, без надії, без мети, аби лиш втекти кудинебудь.

Веселе видовисько довгих вулиць, блискучих проти вранішнього сонця; блакить неба, помережаного легкими хмаринками; підбадьорлива свіжість дня, такого рожевого та радісного з перемоги над ніччю — не викликали відвітного чуття в душі Фльоренси. Кудинебудь, куди завгодно, аби приклонити десь голову. Кудинебудь, куди завгодно, аби був притулок, де вона могла би ніколи не згадувати більше за місце, звідки вона втекла. Їй спали на думки інші часи, коли вона, тільки не така загублена як тепер, так само блукала лабіринтом лондоських вулиць. І Фльоренс пішла тим же шляхом — до крамниці Вальтерового дядька.

Притлумлюючи ридання, витираючи набряклі очі і намагаючись прибрати спокійного вигляду, щоб не звертати на себе уваги, Фльоренс вирішила йти найтихшими вулицями і, заспокоївшись трохи, ступнево наближалась до мети своєї подорожі, коли на заллятім сонцем пішоході майнула якась тінь, що раптом спинилася, оббігла круг неї, знову метнулась наперед, повернувшись назад і почала стрибати навколо. У ніг її, ледве зводячи дух і сповняючи вулицю своїм веселим гавкотінням, був Діоген.

— О, Ді, мій любий, вірний, відданий Ді, як ти потрапив сюди? Як могла я покинути тебе, що ніколи не кидав мене.

Фльоренс нахилилася, притиснула до себе його кошлату,

стару, люблячу голову, а тоді випросталась, і далі вони пішли вкупі.

Нарешті бачити вже й квартал маленького мічмана. Ще трохи, ось і він сам на своїм місці, заглиблений, як завжди, в спостереження. Ще трохи, вона бачить вже й двері, що стоять одчинені й запрошують її завітати. Фльоренс, яка, наближаючись до мети поволі прискорювала ходу, бігцем перетяла вулицю, вбігла в крамницю і впала коло буфету в добре відомій нам маленькій вітальні.

Капітан у своїм глянсуватім капелюсі стояв коло коминка, готуючи собі ранкове какао, а його елегантний маленький годинник лежав на коминковій дошці, допомагаючи йому стежити за процесом варіння.

Почувши кроки й лопотіння сукні, капітан обернувся, здригнувшись на згадку про жахливу місис Мек-Стінджер, і побачив Фльоренс, що простягла до нього руку заточилася й упала на підлогу.

Капітан, блідий як і Фльоренс, підняв її наче ляльку, яку й поклав на стародавню софу, де давно колись спав сам.

— Та це ж Втіха мого серця! — мовив капітан, придивившись до неї. — Це ж те ніжне створіння, що стало вже жінкою.

Капітан Катл з такою пошаною ставився до неї в новім її становищі, що й за тисячу фунтів не погодився б тримати її на своїх руках, доки вона була непритомна.

— Втіхо мого серця, — сказав капітан, одсуваючись трохи від софи і з величезним хвилюванням та симпатією дивлячись на Фльоренс, — якщо ви можете подати Недові Катлю знак хоч одним пальцем, подайте, дуже прошу.

Фльоренс і не поворухнулася.

— Втіхо мого серця, — ввесь тремтячи, просив капітан, — заради Вальтера, що потоп у темних глибинах, повертайте під вітер і підніміть хоч якийнебудь сигнал.

Бачивши, що й такі промовисті вмовляння не діють, капітан Катл схопив з стола миску з холодною водою й пирснув нею в обличчя дівчини. Зважаючи тоді на серйозність випадку, капітан, надзвичайно спритно орудуючи своєю величезною рукою, звільнив Фльоренс од капелюха, змочив їй водою чоло та губи, одкинув назад її волосся, вкрив їй ноги своїм фракком, який скинув з себе спеціально для цього, і став плескати по її маленькій ручці. Помітивши, що повіка її починають ворухитися, а губи тремтіти, він з ще більшим запалом уживав цих покріпних ліків.

— Веселіш! — казав капітан. — Веселіш! Тримайтеся цупко, моя красуне! Ось, вам уже й покращало. Так. Випийте

ще краплю цього. Так. Ну, як почуваете ви себе тепер, моя вродливице?

Тут капітан Катл, глянувши на свого годинника й згадавши про ролю, яку годинники відіграють у лікуванні хворих, взяв його з коминкової дошки і, тримаючи своїм гачком годинника, а рукою — руку Фльоренси, уперто переводив очі з одного на другу, ніби сподівався, що циферблат зробить таки свій вплив.

— Ну, як почуваете ви себе, моя красуне? — питав капітан. — Ти таки допоміг їй, я бачу, голубчику, — капітан ухвально глянув на годинника. — Якщо ранком, переставляти його на пів години назад, а вдень на чверть години вперед, то це буде найкращий годинник. Ну, а тепер як, моя пані-дівчинко?

— Капітан Катл! Це — ви? — згукнула, трохи підводячись, Фльоренс.

— Так, так, моя пані-дівчинко, — ствердив капітан, раптом вирішивши, що така форма поклику — найчемніша.

— А дядько Вальтерів тут? — спитала Фльоренс.

— Тут, красунечко, — відповів капітан. — Ні, його тут давно вже немає. Він не був тут відтоді, як одплив шукати бідного Вальтера.

— Ви мешкаєте тепер тут? — звідалась Фльоренс.

— Так, пані-дівчинко.

— О, капітане Катле, — скрикнула Фльоренс, згорнувши руки й немов у нестямі, — врятуйте мене. Візьміть мене до себе. Не кажіть нікому, що я тут. Згодом, коли я спроможуся, я розповім вам, що скоїлося. У мене нема нікого в цілому світі. Не женіть мене.

— Прогнати вас, моя пані-дівчинко! — обурився капітан. Вас, Втіху мого серця? Заждіть хвилинку; ми зараз задраймо люк та зачинимо двері на два повороти.

З цими словами капітан повісив на двері ґрати й зачинив їх ключем.

Коли він повернувся до Фльоренси, вона взяла його руку й поцілувала її. Безпорадність дівчини, що виявилася у цій вчинку; довір'я, з яким вона до нього поставилася; прохання, що з ним звернулася до нього; невимовна туга в її очах; муки, які вона пережила й перечувала ще досі; історія її, яку він добре знав; її самотність тепер, її безоборонність — все це разом так вплинули на добрячого капітана, що він ущерть сповнився співчуття та жалощів.

— Моя пані-дівчинко, — сказав капітан, тручи собі перенісся, доки воно не заблищало як вилощена мідяна монета, — не кажіть капітанові Катлю ні слова, доки не почув-

Фльоренс простягла до нього руку, заточилася й упала на підлогу.

ватимете себе зовсім добре. А це буде не сьогодні й не завтра.

Фльоренсі лишалось тільки одне, щоб висловити йому свою подяку, і вона так і зробила. Пригорнувшись до грубого моряка, як до останнього притулку для її скривдженого серця, дівчина поклала голову на його чесні плечі й оповила йому руками шию. Вона стала би й навколішки перед ним, але капітан угадав її наміри і, як справжній муштина, не дозволив їй цього.

— Тримайтесь цупко! — згукнув капітан. — Тримайтесь цупко! Ви — занадто кволі ще й мусите лежати. Сюди, сюди! — Бачити, як капітан клав Фльоренс на софу й укривав їй ноги своїм фраком, варто було ста найкращих картин. — А тепер, — сказав він, — вам треба поснідати, пані-дівчинко; треба попоїсти й вашому собаці. А потому ви підете нагору, в кімнату старого Соля Джілса й заснете там як янгол.

Згадавши за Діогена, капітан погладив його по голові, і Діоген сприйняв цей заклик до дружби досить приязно. Коли капітан очутив Фльоренс, Діоген вирішив, що це —

один з наймиліших людей, і що дружбою з ним кожен собака може пишатися. Прийшовши до такого висновку, Діоген почав уважно стежити за тим, як капітан готує чай та підсмажує грінки. Та надаремно старався люб'язний капітан: Фльоренс хоч як силкувалася вшанувати його переvari, не могла їсти нічого й тільки плакала.

— Нічого, нічого, — казав добрячий капітан. — Це минеться, Втіхо мого серця, і ви знову їстимете як слід. Ну, а тепер я дам і тобі твою частку, хлопче, — удався він до Діогена, — а тоді ти підеш нагору пильнувати коло своєї господині.

Діоген, що з великою цікавістю, блискучими очима й зі слиною в роті дивився, як готують йому сніданок, скоро перед ним поставили миску, нашорошив вуха, кинувся до виходу й заходився шалено гавкати, підсуваючи морду під двері так, ніби хотів підвести міну проти ворога.

— Там може хтось підслухає, — прошептала Фльоренс. — Хтось бачив, як я йшла сюди, і височив мене.

— Чи це не та молода жінка, пані-дівчинко? — спитав проїнятий блискучою ідеєю капітан.

— Сюзана? — здогадалась Фльоренс і похитала головою. — О, ні. Сюзана давно вже пішла від мене.

— Не покинула вас, сподіваюся? — мовив капітан. — Не кажіть мені, що вона зрадила вас, моя красуне.

— О, ні, ні! — скрикнула Фльоренс. — Вона — дуже відданий друг.

Ця відповідь дала велике полегшення капітанові, що на ознаку задоволення скинув свій твердий глянсуватий капелюх, почав постукувати собі по голові згорненою на кшталт гарматної кулі хусточкою і кілька разів, з радісним обличчям, зауважив, що завжди знав це.

— Ну, тепер ти вже заспокоївся, братіку? — звернувся капітан до Діогена. — Ось бачите, там же не було нікого, пані-дівчинко.

Діоген був не такий певний цього. Двері час од часу звертали на себе його увагу, і він крутився коло них та гарчав до себе, немов усе ще не міг забути, що за ними хтось стояв. Цей випадок рівно як і втома та кволість Фльоренси примусили капітана зараз же опорядити для неї кімнату Соля Джіlsa.

Світлиця та й так була дуже чиста, і капітан як людина порядку, звикла до корабельного ладу, обернув ліжко на койку, укривши його кругом чистим білим простиралом. За тою ж системою йдучи, капітан повернув на щось як церковний престол туалетний столик, поклавши на нього дві

срібні чайні ложечки, горщик з квітами, телескоп, свій знаменитий годинник, кишеньковий гребінець і молитовник — одне слово, невеличку колекцію добірних раритетів. Спустивши завіси на вікнах і простеливши килимка на підлозі, він із великою приємністю оглянув усі ці готування й зійшов знову до маленької вітальні, щоб однести Фльоренс до її будуара.

Капітан і гадки не мав, що Фльоренс може сама знятись нагору. Якби така думка спала йому в голову, він уважав би, що дозволити це Фльоренсі — позначало б порушити всі правила гостинності, а що дівчина була занадто слабка, щоб заперечувати, він узяв її на руки, одніс нагору, поклав на ліжко й укрит свій великим вахтовим плащем.

— Пані-дівчинко, — сказав капітан, — ви тут у такій безпеці, як у бані собора святого Павла з зруйнованими сходами до неї. Перш над усе ви потребуєте сну. Нехай же цей бальзам цілить вашу поранену душу. Якщо вам, Втіхо мого серця, буде потрібне щось, що можна дістати у цім скромнім будинку або в місті, киньте слово Едвардові Катлю, який стоятиме наготові по той бік дверей, і він затремтить з радощів.

На закінчення промови капітан, як давній лицар, поцілував простягнену до нього руку й навспинячки вийшов з кімнати.

Спустившись у маленьку вітальню, капітан Катл, порадивши раду з самим собою, вирішив на кілька хвилин одчинити двері на вулицю, щоб пересвідчитись, що там ніхто не вистерігає, а на виконання цього пляну, став на порозі й почав обстрілювати вулицю поглядом крізь свої окуляри.

— Як ся маєте, капітан Джілсе? — спитав голос поруч його. Зирнувши вниз, капітан помітив, що поки він оглядав обрій, до нього причалив містер Тутс.

— Як вам ведеться, хлопче? — і собі спитав капітан.

— Дуже добре; спасибі, капітане Джілсе, — подякував містер Тутс. — Ви ж знаєте, я тепер ніколи не почувую й не почуватиму вже себе зовсім добре.

Містер Тутс, згідно зі складеною між ними умовою, ніколи не натякав виразніше на найболючіше в його житті питання.

— Капітане Джілсе, — мовив містер Тутс — чи не міг би я мати приємність перемовитись із вами словом в одній приватній справі?

— Як вам сказати, хлопче, — відповів капітан, ідучи до маленької вітальні. — Цього ранку я не дуже вільний, і буду вельми радий, коли ви відкалатаєте її швиденько.

— Авжеж, капітане Джілсе, — сказав Тутс, що рідко розумів мову капітанову. — Я й сам цього хочу. Звичайно.

— Коли так, то качайте, — погодився капітан.

Разюча таємниця — присутність під його покрівлею міс Домбі тоді, як просто нього сидів безневинний містер Тутс, що й гадки не мав про це, страшенно хвилювала капітана. На чолі йому виступив піт і, повільно витираючи його, з глянсுவатим капелюхом у руці, він не наслідуювався звести на містера Тутса очі. Ця поведінка капітанова так вразила містера Тутса, який і собі, здавалося, мав таємничі підстави нервуватися, що, мовчки подивившись на нього й поюрзавши на своїм стільці, він нарешті промовив:

— Перепрошаю, капітане Джілсе, чи не бачите ви в мені чогось незвичайного?

— Ні, хлопче, — відповів капітан. — Нічого.

— Бо, я, ви знаєте, — захихотів містер Тутс — я й сам знаю, що марнію. Вам нема чого казати мені про це. Це... це навіть подобається мені. Бергес і К-о змінили навіть мою міру, настільки я схуд. Але це мені приємно. Я радію з цього. Я був би рад змарніти ще більше, якби міг. Я, знаєте, капітане Джілсе, просто собі тварина, що животіє на землі.

Що більше розводився містер Тутс, то більше гнітила капітана його таємниця, і то більше хотів він здихатися свого гостя.

— Швидко, хлопче, — підбадьорував його капітан.

— Звичайно, капітане Джілсе, — не заперечував містер Тутс. — Цілком справедливо. Бувши тут сьогодні ранком, годину яку тому, і бачивши, що ваші двері зачинені...

— То це ви стояли в нас під дверима, братіку? — спитав капітан.

— Нічого подібного, капітане. Я не зупинився й на хвилиночку. Я думав, вас нема вдома. Але одна особа переказувала мені... До речі, капітан Джілсе, хіба у вас єсть тепер собака?

Капітан заперечливо похитав головою.

— Отож. Так само й я казав. Я знав, що у вас нема собаки. Єсть, капітане Джілсе, собака, зв'язаний із... Вибачте. Це ж заборонена тема.

Капітан дивився на містера Тутса, доки той, як йому здалося, не роздувся до розмірів, удвоє більших проти притаманних йому. На чолі капітановім знову виступив піт, коли він подумав, що Діоген може взяти собі в голову зійти вниз і прилучитися до їхнього товариства.

— Та особа, — вів далі містер Тутс, — казала мені, ніби

чула, як у крамниці брехав собака. Я знав, що цього не могло бути, і так і сказав йому. Але він запевняє, ніби навіть бачив того пса.

— А що то за особа, хлопче! — звідався капітан.

— О, тут, бачите, і починаються труднощі, капітане Джілсе, — мовив містер Тутс, помітно нервуючись. — Я не здатний сказати, що могло бути, а чого бути не могло. Звичайно ж, я не знаю. У мене в голові плутаються різні речі, яких я не розумію. І я думаю, щось таке там не гаразд... в моїй... ну, одне слово, в моїй голові.

На ознаку згоди капітан притакнув своєю.

— Але та особа, коли ми з нею йшли разом, сказала, ніби ви знаєте, що повинно було трапитися за певних обставин. Він цілком упевнено сказав «повинно було» і сказав, що якби вас просили підготуватися до чогось, то ви, безперечно, підготувалися би.

— Особа, хлопче? — спитав капітан.

— Я, далєбі, не можу сказати, що то за особа, капітане Джілсе, — відповів містер Тутс. — Я не маю за неї ні щонайменшого уявлення. Тільки я застав її біля дверей, коли підходив до вас. І він спитав, чи не збираюсь я зайти. Я сказав, що збираюсь. І він спитав, чи знайомий я з вами. Я сказав, що ми з вами приятелюємо; що ви зробили мені таку честь, по деякому вмовлянні з мого боку. І він спитав, чи сказав би я вам, коли це так, те, що я сказав, про певні обставини й про готування. І він сказав, щоб, побачившись із вами, я зараз же попросив би вас завітати на хвилиночку... тут за рогом... в надзвичайно важливій справі, до містера Брогеля — маклера. І я, знаєте що скажу, капітане Джілсе... я в кожному разі переконаний, що справа й справді важлива... Я чекатиму на вас тут, доки ви не повернетесь, якщо ви захочете піти.

Капітан, роздираний між побоюванням пошкодити Фльоренсі, не пішовши, і острахом залишити в господі містера Тутса, який може викрити його таємницю, мучився так, що це помітив навіть Тутс. Юний джентлмен проте, вважаючи, що його морський друг просто готується до побачення, був цілком удоволений і, схвалюючи свою власну хитромудру поведінку, захихотів.

Нарешті капітан поклав вибрати найменше з двох лих: побігти до Брогеля, зачинивши попередньо хід на гору й поклавши ключа собі в кишеню.

— Якщо ви не ображатиметесь, коли я зроблю так, братіку, — трохи соромлячись і ніяковіючи, звернувся капітан до містера Тутса.

— Капітан Джілсе, — відповів містер Тутс, — я ухвалю все, що ви зробите.

Капітан седрешно подякував йому і, обіцявши повернутись за п'ять хвилин, пішов шукати особу, що дала містеру Тутсові таке таємниче доручення. Покишений на самого себе, бідний містер Тутс простягся на софі, гадки не гадаючи про те, хто лежав тут перед ним, і дивлячись на вікно в стелі та мріючи про міс Домбі, втратив свідомість і місця, і часу.

Та це вийшло на краще, бо капітан, хоч був одсутній і не дуже довго, повернувся проте значно пізніше ніж гадав. Він був вельми блідий та схвильований. Можна було подумати навіть, що він плакав. Здавалося, він загубив здатність говорити й набув її знову лише по тому, як одним замахом випив шклянку рому, сів у крісло й затулив рукою обличчя.

— Сподіваюся, капітане Джілсе, — люб'язно сказав містер Тутс, — нічого поганого немає?

— Спасибі, хлопче, — відповів капітан, — нічогісінько. Навпаки.

— Ви ніби дуже стурбовані, капітане Джілсе, — зауважив містер Тутс.

— Це правда, — ствердив капітан. — Мене трохи потягло назад. Я й дійсно схвилювався.

— Чи не можу я стати вам у пригоді, капітане Джілсе? — сказав містер Тутс. — Коли так, використовуйте мене.

Капітан одвів од обличчя руку, глянув на нього з незвичайною ніжністю та жалем, взяв його руку, й міцно потиснув її.

— Ні, спасибі, — подякував капітан. — Нічого. Єдина ласка, якої я у вас прошу, покинути мене тепер. Я вважаю, хлопче, — він ще раз стиснув йому руку, — що після Вальтера ви — найкращий у світі хлопець, хоч і іншого гатунку.

— Слово чести, капітане Джілсе, — відповів містер Тутс, ляснувши його по руці перед тим, як стиснути її знову, — я в захваті від вашої доброї думки про мене. Дякую.

— Ходи веселіш і не хнюпся! — поплескав його по спині капітан. — Чого там! Не одна ж красуня на землі.

— Тільки не для мене, капітане Джілсе, — серйозним тоном одказав містер Тутс. — Не для мене, запевняю вас. Я не можу списати вам свої почуття до міс Домбі, але серце моє — як безлюдний острів, і вона живе там сама. Я марнію день по день і пишаюся цим. Якби ви могли побачити мої ноги, коли я роззуваю чоботи, ви мали би деяке уявлення про те, що значить любити й не тішитись одвітним кохан-

ням. Мені написали хініну, але я не хочу заживати ліків, щоб не погладшати. А втім, це — заборонена тема. Бувайте здорові, капітане Джілсе.

Приязно відповівши на тепле привітання містера Тутса, капітан зачинив по нім двері і, похитуючи головою з тим же дивним виразом ніжності та жалю, побрався нагору подивитись, чи не потрібний він Фльоренсі.

Капітан цілком змінився на виду. Він, як і ранком, витирав собі хусточкою очі й глянував рукавом перенісся, але обличчя його стало зовсім інше. Подеколи, здавалося, він був надзвичайно щасливий. Іноді замислювався над якимось важливим питанням. Та поважність, що лягала тоді на його, обличчі, мала цілком новий для нього характер.

Він обережно, два чи три рази, постукав своїм гачком у двері і, не діставши відповіді, наважився спершу зазирнути, а тоді й уступити в кімнату. Фльоренс спала важким сном — стогнала й схлипувала. Капітан Катл, побожно шануючи її молодість, вроду та тугу, поправив подушку під її головою, укрити плащем, що впав на підлогу; спустив ще більше завіси на вікнах, щоб вона краще спала, і тихенько вислизнувши з кімнати, посів свій пост на сходах. Все це було зроблено так обережно й нечутно, як зробила би сама Фльоренс.

Нехай довго лишається ще нерозв'язаним питання про те, в чім найбільше виявляється добрість Всемічного—в тендітних пальчиках, створених для співчуття й ніжного дотику, який вгамовує біль та страждання, чи в грубій, шкарубкій руці капітана Катля, яка, керована серцем, миттю м'якшає та дає полегшення.

Забувши за свою безхатність та сирітство, Фльоренс спала на своїм ліжку, а капітан Катл вартував на сходах. Дещо голосніший стогін або схлипування примушували його іноді підходити до дверей, та помалу сон її став спокійніший, і вартувати капітанові стало легше.

РОЗДІЛ СОРОК ДЕВ'ЯТИЙ

МІЧМАН РОБИТЬ ОДКРИТТЯ

Минуло багато часу, доки Фльоренс прокинулася. Був полудень, вечоріло, а вона, втомлена душею й тілом, все ще спала, байдужа до свого незвичайного ліжка, до шуму та гамору на вулиці, до світла, що просмикувалось крізь за-пнуте вікно. Сонце схилилось вже низько до заходу і, визи-раючи з червоного туману, немов золотими стрілами про-шивало своїм променем амбразури та визерунки на шпицях міських церков. В далечині, немов огнена стежка, жевріла річка в своїх пласких берегах. На морі леліли вітрила су-ден. І земля й небо, над далекими кладовищами та горбками, здавалося, злилися в одну блискучу, багряну масу, коли Фльоренс розплющила свої обважнілі повіки і спершу бай-дужно дивилась на незнані їй стіни та прислухалась до ву-личної метушні. Але ось вона схопилася на своїм ліжку, зди-вовано озирнулась довкола й згадала все.

— Ну, як почуваете себе, моя красуне? — спитав капітан, стукаючи в двері.

— Це ви, любий друже! — побігла йому, назустріч Фльоренс.

Капітан так запишався, почувши цей оклик і був такий вдоволений, побачивши радість, з якою вона глянула на нього, що, замість відповісти, на ознаку мовчазної подяки поцілував свій гачок.

— Як почуваете себе, мій самоцвітику? — спитав капітан.

— Я, певне, спала дуже довго, — мовила Фльоренс. — Коли прийшла я сюди? Вчора?

— Ні, сьогодні; цього щасливого дня, пані-дівчинко, — відповів капітан.

— Хіба ночі не було? Це все ще день? — звідалася Фльоренс.

— Повечоріло вже, моя вродливице, — сказав капітан, відслоняючи завісу. — Ось подивіться.

Фльоренс, поклавши свою руку на руку капітанову — така журлива та боязка — і капітан зі своїм грубим, засмаглим обличчям — такий спокійний захистник її — стояли, обілляті рожевим світлом вечірнього неба, і не казали ні слова. Та коли капітан почув, що її рука міцніше стискує його руку, а її бідолашна голова горнеться ближче до його плеча й тулиться до рукава його грубого синього фрака, він ніжно обняв її своєю волохатою рукою. Він зрозумів її настрій. Вона зрозуміла його.

— Тепер ви вже краще відчуваєте себе, моя красуне? — сказав капітан. — Веселіш, веселіш! Я зараз спущуся вниз і приготую обід. Ви сами зійдете, красунечко, або Едвард Катл має повернутися й однести вас?

Фльоренс запевнила, що спроможеться зійти сама, і капітан, хоч і вагався трохи, не знаючи, чи дозволяють це правила гостинності, покинув дівчину й заходився смажити курку в коминку маленької вітальні.

Одсвіживши свою гарячу голову й розжеврений вид у холодній воді, під час її сну принесеній капітаном, Фльоренс підійшла до маленького свічада поправити свою зачіску і з першого ж погляду побачила на грудях темну пляму, що залишила жорстока рука її батька.

З очей її ринули сльози. Їй стало соромно й жаско; але вона не мала серця на нього. Безхатня, осиротіла вона побачила батькові все. Та навряд чи вона думала, що повинна вибачити, або що вибачає йому. Вона просто тікала від думки про батька, як передніш утекла від нього самого. Він пішов і загинув для неї. Тепер вона не мала вже батька.

Всі її статки досягали кількох гіней. Частину їх доведеться витратити на вбрання, бо oprіч того, що було на ній, Фльоренс не мала нічого. Вона була занадто схвильована, щоб думати, на який короткий час стане їй цих грошей; і занадто дитя в практичних справах, щоб непокоїтись, якби навіть і подумала про це. Їй пощастило заспокоїтись та перестати плакати і, переконавши себе, що все це сталося лише кілька годин тому, а не тижні та місяці, як починало їй здаватися, вона зійшла вниз до свого люб'язного охоронця.

Приготувавши нарешті обід, капітан Катл накрив стіл з не меншою спритністю як куховарив, а тоді перебрався до столу, скинувши свій глясுவатий капелюх і одягнувши фрак, що його він знімав, пораючись коло вогню. Зробивши це, він підсунув стіл ближче до софи, де сиділа Фльоренс, про-

казав молитву, одгвинтив свій гачок, пригвинтив натомість виделку й обернувся на гостинного господаря.

— Ну, пані-дівчинко, — сказав капітан, — веселіше й спробуйте їсти. Тримайтеся цупко, моє серденько. Оце — крило. Ось — сосиски; картопля, — і поклавши все це симетрично на тарілку та рясно поливши підлевою, капітан поставив її перед своєю почесною гостею.

— Всі люки задраєно, — підбадьорливо додав капітан, — і все в порядку. Спробуйте, моя красунечко. А якби це міг бути тут наш бідний Вальтер, пані-дівчинко! Та він же потоп; чи не так?

Фльоренс заперечливо похитала головою.

— Так, так; потоп, — заспокойливо потвердив капітан. — А якби він, кажу, був тут, то напевне попросив би вас їсти більше, вашому здоров'ю на пожиток. То ви й напніться, пані-дівчинко, так ніби робите це для Вальтера, і тримайте вашу гарненьку голову за вітром.

Фльоренс, щоб догодити капітанові, присилувала себе з'їсти трохи. Капітан же тим часом, зовсім, здавалося, забувши про обід, відклав на бік ніж та виделку й присунув свій стілець ближче до софи.

— А, правда, добрий хлопець був той Вальтер, моє золотко? — спитав капітан, помовчавши трохи; і, потираючи собі підборіддя, пильно глянув на неї. — Сміливий хлопець; молодець!

Фльоренс, уся в сльозах, потакнула.

— І він потоп, моя красуне; чи не так? — вів капітан далі. — Але ви були наче брат з сестрою; хіба не були?

— Так, — відповіла Фльоренс.

— І Вальтер потоп; правда?

Повторення цього запитання було, здавалося, дивовижним способом розваги, але капітанові Катлю це, очевидно, давало полегшення, бо він раз-по-раз повертався до нього. Фльоренс, не мавши сили відсунути від себе майже непочатий обід та лягти на софу, і почувавши, що завгорює йому, простягла капітанові руку. А той, не пускаючи її, не згадуючи про обід, і не помічаючи браку апетита в дівчини, безперестанку бурмотів тоном співчуття: «Бідний Вальтер! Гай-гай! Потоп. Чи не так?» і чекав од неї відповіді, немов надавав їй великого значіння.

Курка й сосиски прохолонули, а підлева й соус з яець затяглися шкуркою, раніш як капітан згадав, що обід ще на столі, і, напавшись його, за допомогою Дюгена, спільними зусиллями хутко закінчив бенкет. Надпорив капітанів, коли він побачив, як Фльоренс прибирає посуд, впорядковує кім-

нату й вимітає вугілля з-перед коминка, дорівнював хіба його протестам і нарешті дійшов такого ступня, що він міг лише згорнути руки та дивитися на неї немов на якусь фею, що дає лад у його хаті.

Але коли Фльоренс, узявши з коминкової дошки його люльку, дала йому її й попросила палити, добрячий капітан перейнявся таким захватом перед її дбайливістю, що тримав люльку так, неначе мав її вперше за життя. Так само, коли Фльоренс, зазирнувши в буфет і приготувавши йому шклянку чудового грогу, поставила її на столику коло нього, він почувив себе надзвичайно підлещеним і вшанованим. Коли він замріяний із задоволення набив собі люльку, а Фльоренс запалила її раніш, як він устиг заперечити, і, сівши знову на софу, з ласкавою та вдячною посмішкою глянула на нього, дим потрапив капітанові до горла й викликав у нього кашель. Дим потрапив йому і в очі, бо він замограв і заплакав.

Капітан любенько палив собі люльку і думав, так само як і Фльоренс; тільки кожен на свій кшталт. Потім вони пили чай, а тоді Фльоренс попросила його піти з нею до найближчої крамниці, де вона мала купити собі деякі найпотрібніші речі. Було вже поночі, і капітан погодився. Визирнувши спершу з дверей і уважно оглянувши вулицю, як робив він за тих часів, коли ховався від місис Мек-Стінджер, капітан про всяк случай озброївся величезним ціпком.

Ведучи Фльоренс під руку якихось двісті-триста ярдів, озирнувшись на всі боки й дивуючи перехожих своєю недриманістю та вживаними їм застережними заходами, капітан страшенно пишався. Поки Фльоренс вибирала крам у крамниці, він з чемности тримався на вулиці, попередньо поставивши на прилавок свою бляшану чайницю з грошима; повідомивши продавицю, що там — чотирнадцять фунтів два шилінги; і попросивши ласкаво «дати йому знак» в разі їх не вистачить на припорядження його племенниці, бо різницю, мовляв, він приплатить з своєї кишені. При слові «племенниця» він значущо глянув на Фльоренс і поповнив його дуже виразною пантомімою, повною мудрости та таємничости. Подивившись на свого величезного годинника, щоб вразити їм цілий заклад і дати всім уявлення про його багатства, капітан за поміччю гачка послав поцілунок племенниці й пішов з крамниці. На вулиці він примістився коло вікна й час од часу показував своє кругле обличчя між шовками та стрічками, очевидно, побоюючись, що Фльоренс можуть викрасти через затильні двері.

— Любий капітане Катле, — сказала Фльоренс, вихо-

дячи з крамниці з пакунком, що розмір його розчарував капітана, який сподівався побачити носія з купою речей, — мені не потрібні ці гроші, і я не витратила ні пені з них. У мене єсть мої власні.

— Може ви, пані-дівчинко, — відповів збентежений капітан, дивлячись кудись у кінець вулиці, — ласкаво переховуватиме їх у себе. Покищо вони не потрібні й мені.

— Я поставлю їх на звичайне місце; можна? — спитала Фльоренс.

Така пропозиція була зовсім не до вподоби капітанові, але він одповів:

— Та ставте, куди хочете, пані-дівчинко; тепер же ви знаєте, де їх знайти. Мені вони абсолютно не потрібні, і я просто дивую, чому не викинув їх давніше.

На яку хвилинку капітан зажурився, але віджив по першим же дотику Фльоренсиної руки, і вони з тою ж оберегою пішли назад. Одчинивши двері, що їх охороняв маленький мічман, капітан кинувся крізь них з нагальністю, розвиненою, очевидно, довгими вправами. Поки Фльоренс спала, він договорив доньку одної літньої дами, яка, сидячи під парасолькою, продавала курей на Леденгольським базарі, прибирати кімнати Фльоренси та виконувати її дрібні доручення. Дівчина ця з'явилася, і Фльоренс знайшла в себе такий же порядок, хоч і не таку розкіш, що панував у тій жахливій примарі, яку вона називала колись «дім».

Скоро вони залишилися сами, капітан настояв, щоб Фльоренс з'їла кавалок солодкого пирога та випила шклянку глінтвайну (який він готував досконало), і підбадьорюючи її ласкавими словами та силою безладних цитат, що спадали йому на думку, одвів її нагору. Та щось, видно, мулило йому, і в манірах його почувалось якесь заміщення.

— Надобраніч, серденько, — сказав капітан, прощаючись із нею біля дверей її кімнати.

Фльоренс звела голову до обличчя капітанова й поцілувала його.

Іншого разу ця ознака вдячності та любови захопила б капітана. Тепер же, хоч і розчулившись, він зніяковів ще більше і, здавалося, не хотів одходити.

— Бідний Вальтер! — промовив він.

— Бідний, бідний Вальтер! — зідхнула Фльоренс.

— Потоп; чи не правда?

Фльоренс похитала головою й знову зідхнула.

— Надобраніч, пані-дівчинко! — сказав капітан, простягаючи руку.

— Нехай благословить вас бог, ласкавий мій друже!

Але капітан усе ще барився.

— Щось таке трапилось? — спитала Фльоренс, трохи схвильована його настроєм.— Вам треба щось сказати мені?

— Сказати вам, пані-дівчинко? — повторив капітан, зирнувшись з нею й замішавшись ще більше. — Ні, ні; що мав би я сказати вам, моя красунечко? Ви ж, певне, не сподіваєтесь почути від мене щось приємне для вас?

— Ні, — заперечливо похитала головою Фльоренс.

Кинувши на неї допитливим оком, капітан повторив... «Ні», знову завагався й виявив замішання.

— Бідний Вальтер! — сказав капітан. — Мій Вальтер, як я завжди взивав його. Небіж старого Соля Джілса. Всі, хто його знали, любили його як травневу квітку. Куди ти заповдівся, сміливий хлопче? Потоп; чи не так?

Закінчивши свою промову цим несподіваним окликом до Фльоренси, капітан ще раз оддав їй надобраніч і почав сходити вниз, а Фльоренс, з площадки, присвічувала йому. Капітан зник у темряві і, судячи з луни від його кроків, увиходив уже до маленької вітальні, коли несподівано з-за билець виринали його голова та плечі. Очевидно, у нього була єдина мета спитати ще раз: «Потоп; чи не так?», бо, промовивши ці слова тоном ніжного співчуття, він зник остаточно.

Фльоренс тяжко сумувала, що мимохить, але природно оселившись тут, викликала в свого охоронця ці спогади. Сидячи перед столиком, куди капітан поклав прозору трубу, молитовник та інші раритети, вона думала про Вальтера й про все зв'язане з ним у минулому, доки їй не заманулося лягти в ліжку та забутись. Фльоренс не насмілилась глянути на себе в свічадо — темна цятка на грудях викликала в неї жах до самої себе, так ніби вона вчинила який злочин. Вона тремтячою рукою прикрила синець, загасила свічку, лягла й заснула важким сном.

Впродовж ночі капітан кілька разів підходив до дверей її кімнати пересвідчитися, що його годованка спить спокійно. Нарешті на світанку капітан довідався, що вона прокинулась, бо, зачувши його кроки на сходах, Фльоренс спитала, чи то він.

— Так, пані-дівчинко, — хрипким шепотом одповів капітан. — Чи гаразд вам ведеться, мій сімоцвітику?

Фльоренс подякувавши йому, сказала, що гаразд.

Капітан не міг утратити такої слушної нагоди і, притуливши рота до замкової щілини, прохрипів: «бідний Вальтер! Потоп, чи не так?» Потому він повернувся вниз і спав до сьомої години.

Цілий день він був сам не свій, дарма що Фльоренс, яка вместила у маленькій вітальні шити, була куди спокійніша, ніж напередодні. Кожен раз, підводя очі від роботи, вона бачила, що капітан дивиться на неї й задумливо тремсе собі підборіддя. Він часто підсував до неї своє крісло, немов хотів сказати щось вельми важливе, і знову відсував його назад, не наважаючись розпочати. За день, на цім утлім судні він обплив круг усієї вітальні і не раз у безпораднім становищі сідав на міліну, нашттовхуваючись на плінтус коло дверей до хижки.

Тільки смерком капітан нарешті кинув ківу поруч із Фльоренсою і зняв доладну розмову. Коли вогонь у коминку заблищав на стінах та стелі маленької вітальні; на таці з чайними чашками та молочником; на її спокійнім, повернутім до коминку обличчі; і в сльозах, що бриніли їй на очах, капітан зламав довгу мовчанку, запитавши:

— Ви ніколи не плавали морем, моя люба?

— Ні, — відповіла Фльоренс.

— А, — шанобливо сказав капітан, — яка то потужна стихія! Які дива таять у собі його глибини, моя красунечко! А подумайте, що буває, коли бурхають хвилі, а над ними реве вітер. Подумайте про буряні ночі, коли темно так, — капітан урочисто підніс свій гачок, — що ви руку свою бачите лише тоді, як блимне блискавка. А ви пливете, пливете й пливете крізь ураган та у мороці і, здається, мчите й довічно мчатимете до якогось нескінченного світу. Коли знайдете це місце, відзначте його. Це — такі часи, моя вродливице, коли моряк, перегорнувши спершу біблію, каже своєму товаришеві: «Гарненький вітрець, Білю. Чуеш, як вие? Помози, боже, тим нещасливцям, яких буря жене до берега. Шкода мені їх».

Останню цитату, особливо підхожу до оповідання про океанські страхіття, капітан виголосив надзвичайно промовисто й закінчив її голосним: «Тримайся цупко!»

— А вам випадало колинебудь потрапити в такий жахливий шторм? — спитала Фльоренс.

— Авжеж, пані-дівчинко, покуштував і я своєї частки негод, — відповів капітан, бурхливим порухом витираючи свою спітнілу голову. — Мав і я свою пайку аварій. Та не за мене мова. Наш любий хлопчик, — присуваючися ближче до неї, — наш Вальтер, мое серденько, потоп.

Капітан промовив це таким тремтячим голосом; обличчя його було таке бліде та схвильоване, що вона, жажнувшись, схопила його за руку.

— Ви змінилися на виду! — скрикнула Фльоренс. — Ви

в одну мить стали зовсім інший. Що трапилося? Любий капітане Катле, мене обсипає морозом, коли я дивлюся на вас.

— Чого там! — відповів капітан, підтримуючи її. — Не хвилюйтеся, пані-дівчинко. Ні, ні. Все гаразд, все гаразд, моя люба. Як я казав, Вальтер... він... він же... потоп. Чи не так?

Фльоренс пильно дивилася на нього. Обличчя їй то червоніло, то полотноло. Вона притискала рукою серце.

— Багато небезпеки на морі, моя красунечко, — сказав капітан, — і над багатьма відважними кораблями та сміливими серцями склепилися мовчазні хвили, і ніхто ніколи не довідався про їхню таємницю. Але іноді врятовуються й з безодні, і один з двадцяти чи з ста чоловіка, моя красуне, з ласки божої повертається таки додому, де його вважали вже за померлого, і розказує про тих, хто загинув. Я знаю одну таку історію, Втіхо мого серця, — запинаючись, промовив капітан, — що її мені колись розповідали. Може ви хотіли послухати її, моя люба?

Дрижачи з незрозумілого для неї самої хвилювання, Фльоренс мимохіть стежила за його очима, що дивилися поверх неї в крамницю, де горіла лампа. Коли вона повернула голову, капітан схопився з місця й затулив їй очі рукою.

— Там нема нічого, моя красуне, — сказав він. — Не дивіться туди.

— Чому? — здивувалася Фльоренс.

Капітан пробурмотів щось про те, ніби в крамниці немає нічого цікавого, а тут, біля коминка — дуже затишно. Потім він зачинив двері й знову сів на своє крісло. Фльоренс не спускала його з ока.

— Історія та, пані-дівчинко, — почав капітан, — була про один корабель, який за гарної години та ходового вітру відплив з Лондонського порту до... не хвилюйтеся, пані-дівчинко... він поплив просто за кордон, моя красуне, просте за кордон.

Вираз на обличчі Фльоренси непокоїв капітана, що хвилювався не менше за неї.

— Оповідати далі, моя красуня? — спитав він.

— Прошу, прошу! — скрикнула Фльоренс.

Капітан звів дух, немов хотів проковтнути щось, що стало йому в горлі кісткою, і нервово провадив далі.

— Цей нещасний корабель, моє серденько, потрапив під таку бурю, яка буває може один раз на двадцять років. Ураган на суходолі виривав з корінням ліси й здував цілі міста, а бурі, що знялася на морі, не міг витримати й найпотуж-

ніший корабель. Кілька день, переказували мені, корабель змагався з природою, а екіпаж по-молодецькому виконував свої обов'язки. Але надійшов нарешті такий бурун, що розтрощив усі поручні, позвалював щогли, зламав стерно й одніс у море найкращих матросів. Корабель був безпорадний перед штормом, що не жалував його й лютішав дедалі — більше. Хвилі перекочувалися понад судном, били в його та трошили, немов горіхову шкарлущу. Кожна чорна цятка на хребті хвилі, що відкочувалась од нього, була життєва частка судна, або живі люди, моя красуне, і ніколи на могилах їх не виросте трава.

— Але не всі ж загинули! — скрикнула Фльоренс. — Хтось урятувався. Урятувався ж хтось?

— На тім нещасливім судні, — відповів капітан, підводячись з стільця й стуляючи кулак, — був хлопець; славний хлопець, — так переказували мені, — що, будши ще дитиною, залюбки читав і любив розмовляти про аварії; я й сам не раз чував його. Він згадав про це судного часу, бо коли — найвідважніші серця й найстаріші руки підупали, він залишався бадьорий та веселий. І не тому, що на землі він не любив нікого, а така була вже в нього вдача. Я часто бачив його обличчя, коли він був ще дитина, але думав, що то лише зовнішність, нехай благословить його бог!

— І він урятувався? він урятувався?

— Цей бравий хлопець... — сказав капітан. — Але дивіться же на мене, моя красуне. Не озирайтеся.

Фльоренс ледве стало сили спитати: чому?

— Бо там нема нічого, моє серденько, — пояснив капітан. — Тільки не хвилюйтеся, моя люба. Не хвилюйтеся, хоч би заради Вальтера, якого ми всі любили. Отже, цей хлопець, що робив, як умів, разом із найкращими людьми з екіпажа, ніколи не скаржився й нічого не боявся, здобув собі такої поваги, як адмірал. З усього екіпажа залишились нарешті тільки він, молодший офіцер і один матрос. З уламків корабля вони змайстрували плавник і бурхливе море носило їх скрізь.

— Вони врятувалися? — згукнула Фльоренс.

— День і ніч носило їх по безбереговому морю, — сказав капітан, — доки нарешті... не дивіться ж туди, красунечко... вони побачили вітрила, і їх, дякувати богові, взято на борт: двох живих і одного померлого.

— Хто ж з них помер? — скрикнула Фльоренс.

— Наш хлопець був живий, — сказав капітан.

— Хвалити бога. О, хвалити бога!

— Амінь! — поспіхом додав капітан. — Не хвилюйтеся!

Ще хвилину, пані-дівчинко. Крепіться. На цім кораблі вони відбули довгу подорож через усю мапу, нікуди не заходячи, і наприкінці тої подорожі, матрос, якого підібрали разом із ним, помер. Але він залишився живий і...

Не здаючи собі звіта з того, що робить, капітан урізав скибку хліба, насадив її на гачок і став підпикати на вогні, з схвильованим обличчям дивлячись поверх Фльоренси й не помічаючи, що хліб вугліє.

— Він залишився живий, — повторила Фльоренс, — і...

— І повернувся на цім кораблі додому, — сказав капітан, дивлячись у тім таки напрямі, — і... не лякайтеся, моя красуне... висів; і одного ранку, підійшовши до дверей свого дому, де його друзі, він знав, вважали його за потоплогд, несподівано почув...

— Несподівано почув гавкотіння собаки, — перебила йому мову Фльоренс.

— Так! — гримнув капітан — Тримайтеся цупко, мое серденько! Сміливо. Не оглядайтеся ще. Дивіться тепер сюди. На стіну.

На стіні коло неї вималювалась тінь чоловіка. Вона здригнулася, озирнулася і з гострим криком побачила ззаду себе Вальтера Гея.

Він здавався їй братом, братом, що визволився з могили; братом, що врятувався від аварії корабля; і вона кинулась йому в обійми. В нім єдиним у цілім світі вбачала вона свої надії, свою підтримку, свій захист, свого охоронця. «Подбайте за Вальтера; я любив Вальтера». Любий жалібний голос наче нічна музика бринів їй у вухах. «О, щастя тобі, боже, в твоїй господі, любий Вальтере! Дай пригорнути тебе до мого розбитого серця!» Вона скорше подумала, ніж вимовила ці слова й розкрила йому свої чисті обійми.

Капітан Катл, не тямлячись з радощів, спробував витерти собі чоло почорнілою скибкою хліба на гачку, але, відчуваючи якусь невигоду, зняв її, поклав у свій глянсуватий капелюх, з деякими труднощами натиснув того капелюха собі на голову, хотів був заспівати куплета з пісні про Пег, спинився на перших же словах і подався до крамниці, звідки незабаром повернувся з червоним та покаляним обличчям і з комірчиком, де не було вже крохмалю.

— Ось деякі речі, Вальтере, що їх я передаю вам у спільне посідання.

І капітан видобув великого годинника, чайні ложечки, щипці на цукор та бляшану чайницю, поклав їх на стіл, а тоді своєю великою рукою змів все це у Вальтерів капелюх. Доручаючи цю незвичайну скриню Вальтерові, він так

розчулився, що мусів був знову податись до крамниці, де перебув довший ніж перше час.

Та Вальтер розшукав його там і витяг назад. Тоді капітана почала непокоїти думка, що Фльоренс не знесе цієї несподіваної радості. Побоювання його були настільки серйозні, що він категорично заборонив протягом найближчих днів згадувати за Вальтерови пригоди. Після того капітан Катл більш-менш заспокоївся, звільнив свій капелюх од скибки звуглілого хліба і сів до столу пити чай. Почувивши проте з одного боку — на плечі руку Вальтера, а з другого — почувши подяку, що Фльоренс шептала йому на вухо, капітан раптом схопився знову і був відсутній добрі десять хвилин.

Як вони говорили про бідного дядька Соля; як спинялися на найдрібніших подробицях його занику; як відсутність старого та нещастя, що спіткали Фльоренс, зменшували радість їхнього побачення; як вони випустили Діогена, ув'язненого нагорі, щоб не гавкав — все це капітан Катл чув і ще багато разів пірнав у крамницю. Але він і гадки не мав, що Вальтер дивиться тепер на Фльоренс по-іншому й ніби здалека. Він бачив обох їх у розцвіті їхньої краси та молодости. Він знав історію їх ще з часів їхнього дитинства, і під його широкою синьою камізелькою не залишалось на пальці порожного місця, де могли б уміститись інші почуття, як захоплення такою чудовою парою та вдячність долі, що знову звела їх до купи.

Вони сиділи аж доки зайшла ніч. Капітан міг би просидіти так ще цілий тиждень, але Вальтер підвівся й почав прощатися.

— Ви йдете, Вальтере? — спитала Фльоренс. — Куди?

— Його койка висить тепер у Брогеля, пані-дівчинко, — пояснив капітан Катл. — Там до нього тільки що не видно. Вітхо мого серця.

— Це ви через мене йдете, Вальтере, — сказала Фльоренс. — На вашім місці оселилась ваша безхатня сестра.

— Люба міс Домбі, — вагаючись почав Вальтер, — якщо з мого боку не буде занадто сміливо взивати вас так...

— Вальтере! — скрикнула здивована Фльоренс.

— Єдине, що може дати мені більше щастя, ніж бачити вас та розмовляти з вами, це — мати змогу чимнебудь прислужитися вам. Куди не пішов би я, чого не зробив би для вас!

Вона всміхнулася і назвала його братом.

— Ви так змінилися, — сказав Вальтер.

— Змінилася! — перебила вона.

— Змінились для мене, — ніжно, немов промовляючи до себе, пояснив Вальтер. — Я залишив вас дівчинкою, а тепер бачу... о, щось зовсім інше...

— Я завжди була вам сестра, Вальтере. Ви не забули, що обіцяли ми один одному перед вашим од'їздом?

— Забув! — більше він не міг вимовити нічого.

— А якби й забули, перестрадавши стільки, — хоч цього, я знаю, не сталося — то пригадали б тепер, знайшовши мене бідну, покинену, без домівки й без друзів опріч вас.

— Так; так воно й було би, свідчуся небом! — ствердив Вальтер.

— О, Вальтере, — благоштим тоном промовила Фльоренс, — дорогий брате! Покажи мені дорогу — нехай скромну стежку, ідучи якою я могла би працювати й подеколи думати про тебе, хто захистить і оборонить мене, як сестру. Допоможіть мені, Вальтере, бо я так потребую помочі.

— Міс Домбі! Фльоренс! Та я ладний накласти за вас головою. Але у вас єсть друзі вельможні й заможні. Ваш батько...

— Ні, ні, Вальтере! — скрикнула вона, схопившись руками за голову й з виразом такого жаху на виду, що він задубів, глянувши на неї. — Не кажіть цього слова.

Відтоді він завжди пам'ятав її погляд і голос, яким вона спинила його. Він почувив, що проживи він сто років, то й тоді не міг би забути цього.

Кудинебудь; куди завгодно — тільки не додому. Все минуле минулося, відійшло, одірвалося. Вся історія нехтування нею; всі її страждання були в тих погляді й крику. Він почувив, що ніколи не зможе забути цього, і не забув ніколи.

Поклавши своє миле личко на плече капітанове, вона розповіла, чому і в який спосіб утекла з дому. Якби кожна сльоза, яку вона пролила при цьому, обернулася в прокляття тому, кого вона ні разу не називала й ні разу не закліяла, для нього то було б краще, ніж утратити таку палку та щирю любов, подумав Вальтер.

— Так, самоцвітик мій! — коли вона закінчила, мовив капітан, що слухав її, зсунувши капелюха на потилицю й широко розкривши рота. — Витріть оченята! веселіш! Вальтере, хлопче, іди собі спати й залиш мені мою красунечку.

Вальтер обіруч узяв її руку й поцілував. Він знав, що тепер вона безпритульна, мандрівна втікачка, але йому вона здавалася заможнішою, ніж була тоді, як жила в розкошах, і вищою, ніж тоді, коли на саму згадку, за ті високості, йому паморочилося в голові.

Капітан Катл, якого не турбували подібні думки, провів Фльоренс до її кімнати, але не раз підходив до дверей, доки не переконався, що з нею все гаразд і що йому можна вже влаштуватися під бюрком. Проте, і кидаючи вартувати, він не міг утриматись, щоб не крикнути в замкову щілину «Потоп? Чи не так?», а спускаючися сходами, спробував заспівати куплета з «Чарівної Пег». Та пісня стала йому кілком у горлі, і він полишив ці спроби. Лігши на своє ліжко, він снів, що старий Соль Джілс одружився з місис Мек-Стінджер і був ув'язнений од неї в маленькій хижці, де вона майже зовсім не годувала його.

РОЗДІЛ П'ЯТИДЕСЯТИЙ

ЖАЛІННЯ МІСТЕРА ТУТСА

У дерев'яного мічмана, нагорі, була порожня кімната, що правила колись за спальню Вальтерові. Розбудивши рано-вранці капітана, Вальтер запропонував йому віднести туди частину меблів з маленької вітальні й якнайкраще опорядити її до того часу, як устане Фльоренс. Що багрянити та засадуватись задля такої мети було найбільшою насолодою для капітана, то він радо пристав на цю пропозицію, і за дві години комірчину було обернено на щось як суходільну каюту, прикрашену найдобрішим рухомим майном з вітальні, включаючи сюди навіть татарську фрегатку. Її капітан так ловко повісив на коминку, що перебув з пів години, відійшовши та захоплено дивлячись на неї.

Капітан не піддавався ні на які умовляння з боку Вальтера накрутити срібного годинника, або забрати назад бляшану чайницю, або доторкнутися до щипців на цукор чи до чайних ложечок.

— Ні, ні, хлопче, — незмінно відповідав він, — я передав їх вам у спільне посідання.

Ці слова капітан повторював з великою поважністю та побожністю, очевидно, гадаючи, що вони мають силу парламентського акту.

— Капітан Катле, — сказав Вальтер, коли вони відпочивали, стоячи коло дверей крамниці й поглядаючи на таку знайому вулицю, — ви останнім часом не мали ніяких відомостей про дядька Соля?

— Ніяковісіньких, голубичку, — похитав головою капітан.

— Поїхав шукати мене, любий старий, — мовив Вальтер, — і ніколи не пише вам. Чому ж це так? У листі, що його ви передали мені, — він видобув з кишені пакета, розпечатаного в присутності премудрого Бансбі, — дядько каже,

що його треба вважати за померлого в разі до розпечатання коверта за нього нічого не буде чути. Борони боже! Але ви ж мали би чути про дядька, навіть якби він і справді помер. Не міг би він сам — хтось інший написав би з його доручення, що, мовляв, «такого то числа в моїм будинку» або «перебуваючи під моєю опікою» або якимось інакше. «помер містер Соломон Джілс з Лондона, що просив переказати вам своє останнє привітання й таке своє останнє прохання».

Капітан, який досі ніколи не піднімався на такі високості передбачування, був уражений перспективами, що розіслав перед його очима Вальтер, і, задумливо похитуючи головою, схвалив:

— Добре сказано, хлопче. Дуже добре сказано.

— Я багато думав про це, та й про інше, сьогодні вночі,— додав, червоніючи Вальтер,— і певний, що дядько Соль (нехай благословить його бог!) живий і повинен повернутися. Я міг би ще зрозуміти його безслідний зник, якби це був якийсь нерозважливий молодий чоловік або непутящий матрос з двох чи тримісячною платнею в кишені, що його товариші затагли до шинку, щоб вкрати йому гроші, а тоді рішили його. Але, знаючи, хто такий мій дядько, я не можу уявити собі цього.

— Що ж ти гадаєш, хлопче? — спитав капітан, допитливо дивлячись на Вальтера й кріпко міркуючи.

— Я й сам не знаю, що думати, капітане Катле, — відповів Вальтер. — Я гадаю, що він і справді жадного разу не писав вам. Як ви самі про це думаете?

— Коли Соль Джілс писав, то де ж його листи, хлопче? — значущо запитав капітан.

— Може він передав їх якійсь третій особі, і та забула про них, або закинула кудись, а то й загубила. Навіть це здається мені ймовірнішим, ніж який інший кінець. Одне слово, я не тільки не вважаю за можливе цей інший кінець, капітане Катле, а не можу та й не хочу повірити в нього.

Капітан, підбадьорений новою надією, висловленою Вальтером, поплескав його по спині й згукнув у надпориві.

— Ура, хлопче! Я особисто теж додержую такої думки.

Вальтер весело посміхнувся, відповів тим же вигуком і сказав:

— Ще одне лише слово за мого дядька, капітане Катле. Чи не могло статися, що ви якимось не одержали листа, посланого вам звичайною поштою?

— Що це ти, Вальтере? — мовив капітан, і в очах йому майнув ледве помітний вираз суворого докору. — Хіба ж,

відтоді, як зник наш старий учений Соль Джілс, я не шукав його і всього, що до нього стосувалося, і вдень, і вночі? Хіба я не побивався завжди за ним і за тобою? Хіба, чи то пильнуючи, чи то сплячи, я не був завжди на варті, і хіба ж дозволив би я собі кинути її, доки цей мічман не розсівся би на дрізки?

— Так; я знаю все це, капітане Катле, — відповів Вальтер, стискаючи йому руку. — Я знаю, що ви зробили би так, і відчуваю, як щиро й серйозно ви говорите. І я знаю, капітане Катле, що своє майно — нехай би ніколи не довелося мені діставати його в спадщину! — що своє майно дядько Соль залишив у руках найнадійнішого з розпорядчиків і найдобрячішого з людей — капітана Катля. А тепер, найкращий з друзів, поговорімо про міс Домбі.

Вимовляючи ці слова, Вальтер раптом змінився, і веселий настрій, здавалось, покинув його.

— Перед тим, як міс Домбі спинила мене, коли вчора ввечері я зняв був мову про її батька, я думав... ви пригадуєте?

Капітан добре пригадував, бо притакнув головою.

— Я думав, що єдиний наш обов'язок — переконати її зайти в зносини з своїми приятелями й повернутись додому. Тепер це пройшло, і я додержую вже іншої думки.

— Ура, хлопче! — скрикнув капітан, не спроможний стримувати свого задоволення, — ура, ура!

— Важко буде їй, такій молодій, такій лагідній, такій врдоливій, зрослій у розкошах, спіткатися з суворим світом, — сказав Вальтер. — Але ми бачили, яке провалля — вона одна лиш знає його глибину — лежить між нею й її минулим, і вороття їй тепер немає.

Капітан Катл, не зовсім добре второпавши це, цілком погодився з Вальтером і зауважив, що вітер дме з корми.

— Їй не слід залишатись тут самій. Чи не правда, капітане Катле?

— Далекі, я не знаю, хлопче, — відповів капітан, помітивши трохи. Тут же — ти їй до компанії; або ви молоді...

— Любий капітане, — перебив Вальтер, — що з того, що я тут? Міс Домбі в своїй безневинності бачить в мені брата, і я не насмілюся би думати, що маю право на якесь інше до себе ставлення.

— Навже ж, Вальтере, — дещо замішавшись, скрикнув капітан, — не може бути інших взаємин?..

— О, — відповів Вальтер, — хіба ж ви хочете, щоб я втратив її повагу, і щоб між мною та її янгольським личком упала запона через те, що я, скориставшись з її довір'я та

безпорадності, намагався здобути її любов? Та коли б я зробив таке, то ніхто в світі не обурився би більше, як я сам.

— Вальтере, хлопчику, — сказав капітан, що далі — то смутніший, — то, значить, інших взаємин між вами не може бути?

Вальтер заперечливо й рішуче махнув рукою.

— Ну, що ж, хлопче, — тихо пробурмотів капітан. — Не можу не сказати, що все це ошелешує мене і що я нічого не розумію. Щодо пані-дівчинки, Вальтере, то шаноба до неї, як обов'язок, стоїть у моїм статуті. Отже я йтиму твоїм курсом і знаю, що ти зробиш так, як слід. Так, виходить, інших взаємин не може бути? — повторив капітан, зажурено дивлячись на руїни збудованого ним замка.

— Ні, капітане Катле, — відповів Вальтер, надаремно намагаючись прибрати, капітанові на втіху, веселішого вигляду. — Я думаю, нам треба знайти якусь вірну особу, що була би завжди з міс Домбі, поки вона живе тут. Серед її знайомих та родичів такої особи нема. Міс Домбі, очевидно, почуває, що всі вони служитимуть її батькові. А що сталося з Сюзаною?

— Молодою жінкою? — спитав капітан. — Скільки мені відомо, її звільнено всупереч бажанню Втіхи мого серця. Я сигналізував про неї, скоро пані-дівчинка з'явилася тут. Вона складає їй велику ціну, але каже, що та давно вже поїхала з Лондону.

— Тоді спитайте в міс Домбі, куди вона подалась, — просив Вальтер, — і ми спробуємо розшукати її. Вже не рано, і міс Домбі скоро прокинеться. Ви — їй найближчий друг. Ідїть стерегти її нагору, а я подбаю про все тут, унизу.

Збентежений капітан повторив зідхання, що його випустив Вальтер, промовивши ці слова, і скорився. Фльоренс була в захваті від своєї нової кімнати, дуже хотіла побачити Вальтера й не тямилась з радощів, що знову зустрінеться з своїм давнішим другом — Сюзаною.

Але Фльоренс не могла сказати, куда вона поїхала. Знала лише, що до Сасексу, а докладніші відомості міг подати містер Тутс.

Повернувшись зі звісткою до Вальтера, зажурений капітан пояснив йому, що містер Тутс — молодий джентлмен, з яким вони зустрілися коло дверей крамниці, що з ним — вони приятелі, що містер Тутс — людина заможна, і безнадійно обожнює міс Домбі. Капітан розповів також, як познайомився він з містером Тутсом через замітку, де писалося про гадану долю Вальтера, і переказав зміст їхньої

угоди, що зобов'язувала містера Тутса мовчати про своє кохання.

Питання тепер сходило на те, чи може Фльоренс звіритись на містера Тутса, а що Фльоренс відповіла: «О, цілком; і від щирого серця», то лишалось тільки дізнатися, де живе містер Тутс.

Фльоренс не знала цього, а капітан забув його адресу. Стоячи з Вальтером у маленькій вітальні, він саме запевняв, що містер Тутс, напевне, хутко прийде, коли зазначений джентлмен і справді з'явився.

— Капітане Джілсе, — сказав містер Тутс, без усяких церемоній убігаючи до кімнати, — мій розум тепер у стані, що межує з божевіллям.

Випаливши ці слова наче з мотики, він помітив Вальтера й сумно захихотів замість привітатися.

— Вибачте, сер, — перепросив містер Тутс, тручи собі чоло, — але смішно було б чекати гречности, або чогось подібного до гречности від людини, яка зсунулась або зсувається з глузду. Дозвольте мені, капітане Джілсе, поговорити з вами віч-на-віч.

— Та ми ж на вас і чекали, братіку, — відповів капітан, беручи його за руку.

— О, капітане Джілсе, — сказав містер Тутс, — що ж то за справа, в якій ви чекали на мене? Я навіть не поголився; такий я збуджений. Я не почистив свого вбрання. Волосся моє розкуйовджене. Я обіцяв Курчаті вбити його, якщо він пропонуватиме ваксувати мені чоботи.

Зовнішній вигляд містера Тутса стверджував усі ці ознаки розумового розладу.

— Подивіться сюди, братіку, — мовив капітан. — Оце — Вальтер, небіж старого Соля Джілса. Ми гадали, що він теж загинув, тільки в морі.

Містер Тутс одвів руку від лоба й глянув на Вальтера.

— Боже милий! — скрикнув він. — Це ж тільки вскладное мое нещастя. Як ся маєте? Я.. я боюся, що ви повинні були дуже перемокнути. Дозвольте сказати вам два слова в крамниці, капітане Джілсе.

Він узяв капітана за фрак і, тягнувши його до себе, прошептав:

— Так оце, капітане Джілсе, той самий, що ви казали, він і міс Домбі створені один для одного?

— Так, хлопче, — одповів, трохи зніяковівши капітан. — Так я гадав передніш.

— А тепер? — згукнув містер Тутс, знову підносячи до чола руку. — На довершення всього ще й цей ненавидний

суперник! А зрештою, він же не ненавидний суперник, — містер Тутс раптом спинився й спустив руку. — Через що ненавидив би я його? Ні. Якщо моє прив'язання — справді, некорисливе, дозвольте мені зараз же довести це, капітане Джілсе.

Містер Тутс прожогом кинувся до вітальні і, схопивши Вальтера за руку, сказав:

— Як ся маєте? Сподіваюся, ви не застудилися. Я... я буду дуже радий, якщо ви захочете сприятелитись зі мною. Бажаю, щоб цей щасливий день багато разів повторювався для вас. Слово честі, — сказав містер Тутс, розпалюючись в міру того, як придивлявся до Вальтера, — я дуже радий бачити вас.

— Красно вам дякую, — відповів Вальтер. — Я й не сподівався на такі щирі та гарячі привітання.

— Не сподівалися? — перепитав містер Тутс, все ще трусячи його руку. — Це дуже люб'язно з вашого боку. Вельми вам зобов'язаний. Як ся маєте? Сподіваюсь, ви покинули всіх у добрім здоров'ї, коли від'їздили з... я хотів сказати, коли від'їздили востанне.

На всі ці добрі побажання й ще кращі наміри Вальтер одповів, як личить мущині.

— Капітан Джілсе, — сказав містер Тутс, — я хотів би бути чесним, але, гадаю, мені можна дозволити торкнутися одної особи...

— Сміливо, хлопче, сміливо! — підбадьорував його капітан.

— Тоді чи знаєте ви, капітане Джілсе й ви, ляйтнанте Вальтерсе, про жахливий випадок, що скоївся в господі містера Домбі? Що місьє Домбі кинула свого батька — якого, на мою думку, замало назвати мармуровим пам'ятником або хижим птахом? — і що її не знайдено, і що вона пішла невідомо куди?

— Дозвольте спитати, де це ви чули про це? — звідався Вальтер.

— Ляйтнанте Вальтерсе, — сказав містер Тутс, що дійшов до такого титулу у властивий йому спосіб: він зв'язав ім'я Вальтера з морською професією і, вважаючи його за родича капітанова, поширив їхню покровність і на їхні чини. — Ляйтнанте Вальтерсе, я не від того, щоб одповісти вам щиро та відверто. Річ у тім, що, надзвичайно цікавлячись усім, зв'язаним з міс Домбі — не з егоїстичних міркувань, ляйтнанте Вальтерсе, бо я знаю, що найкраще я зробив би, припинивши своє існування, яке лише заважає всім — отже, надзвичайно цікавлячись цим, я мав звичку робити

подеколи невеличкі подарунки їхньому льокаєві, дуже пристойному молодому чоловікові, Тавлінсонові на ймення. Цей Тавлінсон і розповів мені вчора про те, як стоять у них справи. Відтоді, капітане Джілсе, і ви, ляйтнанте Вальтерсе, я ходжу, як дурний, і цілу ніч пролежав на канапі такою руйною, яку ви оце бачите перед собою.

— Містер Тутсе, — мовив Вальтер, — я щасливий, що можу заспокоїти вас. Міс Домбі — ціла й неушкоджена.

— Сер, — скрикнув містер Тутс, схоплюючись з місця й починаючи знову тискати йому руку, — ви дали мені таке полегшення, що навіть на звістку про її одруження я тільки сміявся би. Далєбі, капітане Джілсе, я думаю, що незалежно від того, що зробив би я в дальшому, я засміявся би.

— Для такого благородного серця, як ваше, — сказав Вальтер, не барячись відповідати йому на потиски рук, — буде ще більшим полегшенням мати змогу прислужитися чимсь міс Домбі. Чи не проведете ви ласкаво містера Тутса нагору, капітане Катле.

Капітан подав знак містеру Тутсу, який вкрай здивований пішов слідом за ним на мезонін, і не попередивши його й єдиним словом, впровадив до нового помешкання Фльоренси.

Здивування та радість бідного містера Тутса були такі, що виявляти їх він міг тільки в незвичайний спосіб. Він підбіг до неї, схопив за руку, поцілував її, упустив, ухопив знову, став навколішки, плакав, хихотів і не зважав на небезпеку, яка загрожувала йому з боку Діогена.

— О, Ді, який же ти поганий, непам'яткий собака! Я така рада, що знову бачу вас, містер Тутсе.

— Спасибі, — відповів містер Тутс. — Я почуваю себе дуже добре, дякую вам, міс Домбі. Сподіваюся, всі у вашій родині здорові.

Містер Тутс промовив усе це, не здаючи собі звіта, що саме він каже, сів і почав дивитись на Фльоренс поглядом, де розпука змагалася з радістю.

— Капітан Джілс і ляйтнант Вальтерс згадували, що я можу прислужитися вам, міс Домбі, — сказав ледве зводячи дух, містер Тутс.

— Ми хотіли спитати, чи не відомо вам, де шукати Сюзану, що її ви так люб'язно супроводили до диліжанса, коли вона від'їздила від мене?

— Я не можу точно пригадати імені міста, написаного на диліжансі, — відповів містер Тутс, — але пам'ятаю, що вона їхала кудись далі. Та якщо ви, міс Домбі, хочете розшукати її й мати поруч себе, ми приставимо її сюди з усією

швидкістю, на яку здатна мо^я відданість вам і великий розум Курчати.

Містер Тутс виявив таке очевидне захоплення перспективою статі в пригоді, а його безкорислива щирість була така безперечна, що відмовити йому було би жорстоко. Фльоренс з інстинктивною делікатністю втрималась од заперечень, але не могла втриматись, щоб не засипати його подяками, і містер Тутс, гордюючи, перейняв на себе негайно виконати її доручення.

— Бувайте здорові, міс Домбі, — мовив містер Тутс, з виразом безнадійного кохання, доторкаючися до простягненої йому руки й спалахуючи на виду. — Дозвольте запевнити, що ваше нещастя призводить мене до розпачу, і що на мене ви можете звірятись так, як і на капітана Джілса. Я добре знаю всі мої хиби та вади — це маловажно, дякую — але запевняю вас, на мене можна покластись цілком, міс Домбі.

З цими словами містер Тутс вийшов з кімнати, в супроводі капітана, що весь цей час, з капелюхом під пахвою, стояв трохи осторонь і, куйовдячи гачком своє волосся, не без цікавості дослухався до розмови. Коли двері до вітальні Фльоренсиної зачинилися, хмари знову заволокли світло життя містера Тутса.

— Капітане Джілсе, — мовив цей джетлмен, спиняючись біля сходів, — правду сказавши, не такий у мене настрій, щоб дивитись на лейтнанта Вальтерса з тим дружнім почуттям, яке я хотів би мати до нього. Ми не завжди можемо панувати над нашими почуттями, капітане Джілсе, і я був би дуже вам вдячний, якби ви випустили мене з чорного ходу.

— Ідіть собі яким хочете курсом, братіку, — одповів капітан. — Я певний, що ваш курс буде завжди правильний і відповідатиме всім вимогам морського статуту.

— Ви надзвичайно люб'язні, капітане Джілсе, — сказав містер Тутс. — Ваша добра думка про мене — велика мені радість. Єсть ще одна справа, — додав містер Тутс, спиняючись коло півдчинених дверей, — з якою я хотів би познайомити вас і лейтнанта Вальтерса. Мене, знаєте, остаточно введено у володіння моїми статками, і я... Я не знаю, що робити з ними. Якщо я міг би придатися вам з грошевого боку, я з насолодою ліг би в мовчушу могилу.

Містер Тутс вислизнув з дверей, не давши капітанові часу у відповідь.

Ще довгий час по його відході Фльоренс з почуттям приємності та болю думала про симпатичного молодого чоловіка. Ві нбув такий щирий і добросердий, що бачити його

знову й бути певною його помочи в можливіму лихові — втішало та заспокоювало її. Але з тих же таки причин на очі Фльоренси набігали сльози і їй боляче було думати про горе, якого вона завдала йому, зламавши його тихомірне життя. Капітан Катл і собі, тільки на свій кшталт, думав про містера Тутса. Думав про нього й Вальтер. Коли ввечері всі вони сиділи в кімнаті Фльоренси, Вальтер з великим запалом вихваляв містера Тутса й розказав Фльоренсі про позицію, яку той зробив, одходячи.

Містер Тутс не приходив ні завтра, ні позавтра, ні ще багато днів, а Фльоренс тим часом, наче пташка в клітці, безтурботно жила під покрівлею будинку старого інструментального майстра. Але з плином часу голова їй хилилась усе нижче, і на обличчі її, коли вона крізь високе вікно дивилась на небо, з'являвся вираз, з яким її брат, лежачи на своїм ліжечку, виглядав янгола на далекім світлім березі.

Фльоренс останній час була слабка і тендітна, і всі пережиті нею хвилювання помітно відбилися на її здоров'ї. Та не фізична недуга непокоїла її найбільше. Вона боліла душею, і спричинився до цього Вальтер.

Хоч як цікавився він нею та хвилювався за неї, хоч з яким палом і радістю старався прислужитись їй, а Фльоренс бачила, що він уникає її. Впродовж цілого довгого дня він лише рідко завітав до її кімнати. Коли вона кликала його, він приходив на мить веселий та жвавий, а тоді знову починав виявляти якесь замішання — чуйливе серце Фльоренси не могло не помітити цього — і незабаром зникав. Без запрошення він не приходив од ранку до вечора. Зате, скоро починало сутеніти, він завжди сидів коло неї, і то були найщасливіші години для Фльоренси, бо їй здавалось, що старий Вальтер часів її дитинства не змінився. Але й тоді якенебудь незначне слово, погляд або вчинок доводили, що між ними лягло якесь непереступне провалля.

Не могла вона не бачити й того, що всі ці зміни в настрої Вальтера виявлялися всупереч усім його зусиллям не показати їх. Бачив це, думала Фльоренс, і капітан — її найщиріший та найвідданіший приятель — і воно боліло його. Він був не такий веселий та радісний; як перше, і, коли вони вечорами сиділи всі втрьох, крадькома кидав на них зажуреним оком.

Нарешті Фльоренс вирішила поговорити з Вальтером. Їй здавалось, що вона вгадала причину його відчужування, і думала дати полегшення і своєму і його серцеві, сказавши Вальтерові, що знає все й не дорікає йому. Постановила вона про це одної неділі, ввечері. Капітан у своїм незви-

чайнім комірчику та в окулярах сидів коло неї й читав книгу, коли Фльоренс спитала, чи не знає він, де Вальтер.

— Я думаю, він унизу, пані-дівчинко, — відповів капітан.

— Я хотіла би поговорити з ним, — сказала Фльоренс, похляпиво підвівшись, немов збиралась іти наниз.

— Я миттю пришлю його сюди, красунечко, — запропонував капітан.

Він завдав собі на плече свою книгу — по неділях капітан уважав за можливе читати самі величезні книги, як солідніші. Цей том він придбав кілька років тому за його велетенські розміри і досі ще не знав, про що мовиться там мова, бо й п'ять рядків завжди збивали його з пантелику — і пішов. Незабаром з'явився Вальтер.

— Капітан Катл переказав мені, міс Домбі, — діловим тоном почав був він і спинився, глянувши на її обличчя. — Ви нездорові сьогодні. У вас якийсь збентежений вигляд. Ви плакали?

Він говорив так ласкаво, голос його тремтів таким хвилюванням, що на очах їй забриніли сльози.

— Вальтере, — дружнім тоном мовила Фльоренс, — я не зовсім здорова й плакала. Мені треба поговорити з вами.

Він сів навпроти неї і, дивлячись на її бліде, наївне обличчя, зблід сам і губи йому стали дрижати.

— Тої ночі, коли я довідалась, що ви живі, ви сказали... О, любий Вальтере, що я перечула тоді, і які надії зродилися в мене!

Йому тремтіли руки, і одну з них він поклав на стіл, що стояв між ними.

— Ви казали, що я змінилася. Тоді ці слова здивували мене, але тепер я бачу, що я й справді змінилася. Не сердьтесь на мене, Вальтере. Я була занадто щаслива тоді.

Вона знову здалася йому дівчинкою. Він же бачив і чув щиру, довірливу, люблячу дитину. Не кохану жінку, до ніг якої він поклав би всі скарби світу!

— Ви пригадуєте той останній раз, коли ми бачилися з вами, Вальтере, перед вашим од'їздом?

Він притиснув руку до грудей і видобув маленький гаманець.

— Я увесь час носив його на грудях. Якби мені довелось потопнути, він разом зі мною лежав би на дні моря.

— І ви завжди носитимете його, Вальтере, на спомин про мене?

— Поки я живий.

Вона поклала свою руку на його так безбоязко та просто, немов лише вчора дала цей подарунок на спогад.

— Мені приємно чути це. Я завжди з радістю думатиму, що він дорогий для вас, Вальтере. Чи пам'ятаєте ви, що думка про цю зміну набігла нам того вечора водночас, коли ми розмовляли з вами?

— Ні, — з подивом у голосі відповів він.

— Так, Вальтере. Я й тоді вже перешкоджала вашим планам і сподіванням. Тоді я боялася подумати, але тепер я певна. Якщо, завдяки вашому благородству, ви передніше були здатні приховувати ваші почуття, то тепер, як не намагаєтесь, зробити цього вже не можете. Ви ж намагаєтесь. Дякую щиро й глибоко за ці спроби, Вальтере, але вам з ними не щастить. Ви забагато страждали й особисто, і за вашого бідного родича і не можете забути безневинної причини всіх нещасть, що окошилися на вас. Ви не спроможні дарувати мені цього, і ми не можемо бути брат і сестра в дальшому. Не думайте тільки, любий Вальтере, ніби я докоряю вам. Я повинна була знати про це й знала; тільки забула з радощів. Єдине, чого я хочу — це щоб тепер, коли ми порозумілися, ви не ставилися до мене з такою неприязню. І єдине, чого я прошу, Вальтере, в ім'я бідної дівчинки, яка була вам сестра колись — щоб ви не змагалися більше з самим собою і не мучилися з-за мене, бо я ж усе знаю.

Поки вона говорила, Вальтер дивився на неї з таким подивом, що для виразу іншого почуття на обличчі його не залишалося місця.

Тепер він схопив руку, що так довірливо лежала на його руці, і не пускав її більше.

— О, міс Домбі, — сказав він, — чи можливо ж, що коли я так страждав і боровся з собою з почуття обов'язку перед вами, я в той же час примушував і вас страждати? Але, свідчуся богом, ви завжди були для мене найяснішим, найчистішим спогадом мого дитинства та юнацтва. І давніше, і в дальшому ваша роля в моїм житті буде для мене чимось святим; ніколи до самої смерти не забуду я її й не перестану поважати вас. Бачити вас такою, як ви були напередодні мого від'їзду, і чути вас — таке щастя, якого я не можу висловити словами. А знати, що ви любите мене, як сестра, й зв'яряєтесь на мене — найбільша нагорода, на яку я сподіваюся.

— Вальтере, — мовила Фльоренс, міняючись на виду, — що то за обов'язок, з-за якого ви страждали?

— Пошана, — тихим голосом сказав Вальтер, — шаноба.

Щоки Фльоренсині трохи порожевіли, і вона несміливо та задумливо визволила свою руку, але дивилась на нього так же серйозно й допитливо.

— Я не маю братерських прав, — вів далі Вальтер, — і не вимагаю їх. Я покинув дівчинку, а знайшов жінку.

Фльоренс зашарілась, жестом попросила його спинитися й затулила обличчя руками. Обое мовчали. Вона плакала.

— Я маю обов'язок перед серцем таким чистим, таким довірливим, таким гарним, що ладний навіть офірувати йому своє, хоч як це буде важко для мене. Чи можу ж я сказати, що це серце моєї сестри?

Вона все ще плакала.

— Якби ви були щасливі; оточені, як вам годилось би, вірними, відданими вам друзями і всім, на що дає вам право ваше народження; і назвали би мене братом, на згадку про чарівне минуле — тоді з своєї далечини, я відповів би на це ім'я, не боючись образити вашу безпорочну довірливість. Але тут... тепер...

— О, спасибі, спасибі вам, Вальтере! Пробачте, що я так зобидила вас. Але в мене не було з ким порадитись. Я ж зовсім самотня.

— Фльоренс, — в запалі згукнув Вальтер, — того, що я скажу вам зараз, кілька секунд тому ніщо не могло би вирвати з моїх уст. Якби я був заможний, якби в мене була хоч яка надія дати вам становище, подібне до того, до якого ви звикли, я сказав би вам, що єсть ім'я, яким ви могли би нагородити мене. Я заслуговую на нього тільки тому, що кохаю та поважаю вас, і моє серце цілком належить вам. Я сказав би, що лише тоді дістав би я право захищати та берегти вас. І це право я вважав би за таке велике щастя для себе, що все життя моє було би замалою платою за нього.

Вона все ще не підводила голови; сльози котилися їй по щоках, а груди високо здіймалися.

— Люба Фльоренс, кохана Фльоренс! Так називав я вас у своїх мріях, доки не зрозумів, які вони безпідставні та зухвалі. Дозвольте востаннє назвати вас цим дорогим ім'ям і дайте мені вашу руку на ознаку того, що ви, як сестра, забудете те, що я сказав вам.

Вона підвела голову й заговорила з такою ніжною вродистістю в погляді, з такою спокійною, ясною усмішкою крізь сльози, з таким дрижанням у лагіднім голосі, що зайняла найглибші струни в його серці й простелила туман перед його очима.

— Ні, я не можу забути цього, Вальтере. Нізачо не забуду. А ви... ви дуже бідний?

— Я звичайний службовець, який заробляє гроші тим, що мандрує світом. Такий тепер мій фах.

— І ви скоро знову поїдете, Вальтере?

— Дуже скоро.

Вона глянула на нього і неспіливо поклала свою тремтячу руку в його.

— Якщо ви візьмете мене, Вальтере, я щиро кохатиму вас. Захочете ви взяти мене з собою, я без остраху поїду на край світу. Я нічого не відмовляюся заради вас, бо мені нема чого кидати. Але все життя моє буде для вас, і якщо помиратиму я притомна, мої останні слова будуть молитва за вас.

Він пригорнув її до свого серця, притулив її щоку до своєї, і не занедбана, не покинена тепер, вона плакала в обіймах коханого.

Як спокійно дзвонили недільні дзвони! Який спокій і мир панували навкруги, гармонюючи з спокоем в їхніх душах! Як непомітно закрадалася ніч, м'якою тінню вкриваючи її, що спокійно, наче дитина заснула, пригорнувшись до нього!

Скільки любови та довір'я легко лежали на його грудях! Глянь униз на заплющені очі Вальтере! Глянь на них ніжно і з гордістю — віднині в цілому безмежному світі вони шукають лише тебе.

Доки не смеркло, капітан не виходив з маленької вітальні. Він примістився на стільці, де звичайно сидів Вальтер, і дивився у вікно в стелі. День поволі згасав, і на небі висипали зорі. Він запалив свічку й почав палити люльку, питаючи себе, що могло статися на мезоніні, і чому це вони не кличуть його пити чай.

Здивування капітанове досягло найвищих ступнів, коли до нього підійшла Фльоренс.

— А пані-дівчинко! — згукнув капітан, — забалакались ви таки з Вальтером.

Фльоренс взяла в свою маленьку руку великий гудзик його фракa і, дивлячись йому в обличчя, промовила:

— Я, прошу, маю дещо сказати вам, любий капітане.

Капітан підвів голову і, придивившись, одштовхнув назад своє крісло й себе самого разом із ним так далеко, як міг.

— Ну, Втіхо мого серця! — скрикнув він у надпориві. — Так це так?

— Так, — серйозно ствердила Фльоренс.

— Вальтер? Дружина? Це? — гримонув капітан, підкидаючи аж до вікна в стелі свій глянуваний капелюх.

— Так, — одповіла Фльоренс, плачучи й сміючись разом.

Капітан перш за все обняв її, а тоді, наклавши на голову капелюха і взявши Фльоренс під руку, побрався нагору, де — капітан почував це — він мав прикласти найкращий у своїм житті дотеп.

— Ну, що, Вальтере, — сказав капітан, встромивши в двері червоне як розпечена сковорода обличчя, — значить, тільки брат, і більше нічого?

Він мало не задохся, повторивши цей дотеп щонайменше сорок разів за чаєм. Витираючи в перервах рукавом фрака своє лиснюче обличчя й обсушуючи голову згорненням на взірець гарматної кулі хусточкою, капітан почував, що має й серйозніші підстави радіти і, захоплено поглядаючи на Вальтера та Фльоренс, раз-у-раз повторював до себе.

— Едварде Катле, приятелю, найкращу в твоїм життю штуку ти втнув тоді, як передав їм у спільне володіння той маленький скарб.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ПЕРШИЙ

МІСТЕР ДОМБІ Й ЛЮДИ

Що ж робить, поки отак минають дні, бундючна людина? Чи думає він коли за свою дочку або цікавиться, куди вона заподілася? Може він гадає, що вона повернулась додому і живе, як і давніш, у його сумному будинку? Ніхто не може відповісти на це питання. Він відтоді ні разу не вимовив її імени. Слуги так бояться його, що не наслідуються й згадувати за предмет, за який він не каже ні слова. І єдину особу, що наважилася запитати його, він зараз же примусив замовчати.

— Любий мій Полю, — бурмоче його сестра, прослизавши в його кімнату в день Фльоренсинаї втечі. — Твоя дружина! Ця зарозуміла жінка! Невже ж правда те, що я невіразно чула? Це так оддячила вона тобі за твою безприкладну відданість їй! А ти ж її примхам та її писі офірував твоїх найближчих родичів. Бідний мій брате!

Виголосивши цю промову, де почувается стара образа за те, що її не було запрошено на перший обід, місис Чік використовує свою хусточку й кидається на шию містерові Домбі, але він холодно відстороняє її й підводить до стільця.

— Дякую тобі за співчуття, Луїзо, — каже він, — але я хотів би, щоб ти вибрала якийсь інший сюжет для розмови. Ти можеш, якщо буде така твоя ласка, втішати мене тоді, коли я почну скаржитись на свою долю, або проситиму тебе висловлювати мені співчуття.

— Полю голубчику, — відповідає його сестра, хитаючи головою й тримаючи хусточку коло свого обличчя, — я знаю твою тверду вдачу й не говоритиму більше про те, що обурує тебе й завдає тобі болю. Але дозволь мені спитати, хоч я й боюся почути щось жахливе для себе... — ця нещасна дитина, Фльоренс...

— Годі, Луїзо! — суворо перепиняє її брат. — Ні слова про це.

Місис Чік може лише хитати головою, використовувати свою хусточку й зідхати з приводу звироднілих Домбі, що вже й не Домбі тепер. Але вона не має ні щонайменшого уявлення про те, чи винна Фльоренс у втечі, чи пішла вона разом із нею; зробила вона забагато чи замало, а може й нічого не зробила.

Він іде просто, не збочуючи, притаюючи свої думки та почуття в своїй груді й не ділячись ними ні з ким. Він не шукає своєї доньки. Мабуть він гадає, що вона живе в його сестри або під однією з ним покрівлю. Може він завжди думає про неї, а може не згадує ніколи. Вгадати про це з його зовнішнього вигляду — не можна.

Певне лише одне — він не думає, що втратив її. Він і не підозрює правди. Він занадто довго жив у своїй надхмарній самотності і занадто звик бачити її — сумирне створіння — на стежці десь під собою, щоб боятись цього. Хоч як тяжко вразила його доля, він, проте, не знизився ще до рівня землі. Коріня йде далеко завширшки та завглибшки й годується всім, що лежить кругом. В дерево шваркнула блискавка, але воно ще стоїть.

Він ховає свій внутрішній світ од світа околиць, але не може заховати своїх запалих щок та очей, поморщеного чола й похмурого, блідого погляду. Непроникливий, як і передніше, він проте не той вже тепер чванливий, як завжди, почуває себе приниженим.

Люди! Що думають про нього люди, як дивляться на нього, що вбачають у нім, і що кажуть? — ось той невблаганний демон, що живе в його мислях. Він — скрізь там, де й містер Домбі, ба навіть там, де його й немає. Він із ним, коли містер Домбі розмовляє з слугами, і залишається шепотіти щось ззаду його, коли він одходить. Він показує на нього на вулиці. Він чатує на нього в конторі. Він підморгує з-за плеча якогось багатія в товаристві комерсантів. Він киває й лопоче щось в юрбі. Він скрізь випереджає його і завжди робить, — містер Домбі добре це знає — коли він одпочиває. Коли містер Домбі зачинається на ніч у своїй кімнаті, демон — і в будинку, і поза будинком. Кроки його чути на бруку. Сліди його бачити на столі. Він їздить пароплавами й залізницями, ніколи не відпочиває і завжди працює, цікавлячись тільки їм.

І це ж не примара, створена його уявою. Він впливає й на інших людей так само як і на нього. Зразок — кузен Фінікс, що приїздить з Баден-Бадену, щоб поговорити з ним. Зразок — майор Бегсток, що товаришує кузенові Фініксу в його дружній місії.

Містер Домбі приймає їх із завждішньою своєю величністю і як звичайно, стоїть випроставшись просто коминка. Він чуває, що вище товариство дивиться на нього очима його приятелів.

Дивляться портрети. Вище товариство репрезентує й містер Піт на шафі на книжки. Навіть у мап, що висять по стінах, єсть очі.

— Надзвичайно холодна весна, — каже містер Домбі про око людське.

— Чорт побирай, сер! — в нападі приязні гукає майор, — Джозеф Бегсток не вміє підроблятися. Якщо ви хочете уникати ваших друзів, Домбі, і показувати їм спину, то Джей Бі вам не підійде. Джо — людина простацька й крута, сер. Він людина правдива, той Джо. Його королівська високість, покійний дука Йоркський зробив мені честь сказати — заслужено чи незаслужено, то інша річ — але він сказав: якщо на службі в мене і єсть хто, на кого я можу цілком звіритись, то це Джо; Джо Бегсток.

Містер Домбі потакує на потвердження.

— А тепер, Домбі, — веде майор далі, — я людина світська. Наш друг Фінікс, насмілююсь гадати...

— Спасибі за честь, — дякує кузен Фінікс.

— Теж людина світська, — хитає головою майор. — Ви, Домбі, теж людина світська. Отже коли зійдуться трое світських людей і до того ж друзів... насмілююсь думати, — знову до кузена Фінікса.

— Я... певний, — не заперечує кузен Фінікс, — щирих друзів.

— Отже — друзів, — резюмує майор, — то на думку старого Джо (Джей може й помиляється), думку світа дуже легко визначати.

— Безсумнівно, — стверджує кузен Фінікс. — Власне, це ж само собою ясно. Я дуже хочу, майоре, висловити моему другові Домбі подив і жаль з приводу того, що моя чарівна й досконала родичка, що мала всі дані зробити свою дружину щасливою, настільки забула свої обов'язки перед... власне, перед товариством і повелася так незвичайно. Я й досі чуваю себе пригніченим і вчора ввечері сказав Довгому Сексбі — шість футів десять дюймів заввишки; мій друг Домбі з ним, напевне, знайомий — я сказав, що я збіса знервований і страшенно злощуся. Такі випадки; такі катастрофічні події приводять до висновку, що все йдеться на краще. Якби моя тітка жила тепер, я думаю, така як вона — до біса живуща — жінка мусіла б укинутись у розпач і зробитися жертвою.

— Отже, Домбі... — енергійно підсумовує його слова майор.

— Перепрошаю, — перебиває йому мову кузен Фінікс, — ще одне слово. Мій друг Домбі дозволить мені сказати, що коли які обставини й збільшують смуток, який гризе мене в зв'язку з цим випадком, то це — цілком природне здивування вищого товариства, що моя чарівна, досконала родичка (мушу просити дозволити мені тим часом називати її ще так) вчинила злочин з людиною — власне з білозубим мущиною — багато нижчого ніж її дружина стану. Дуже прошачи мого друга Домбі не обвинувачувати мою чарівну, досконалу родичку, доки провину її не буде остаточно встановлено, я разом із тим запевняю його, що родина, яку я репрезентую, і яка тепер майже згасла (це навертає на збіса журні думки) не перешкоджатиме йому вживати яких йому буде завгодно заходів і з радістю погодиться на той вихід з цього становища в майбутнім, що його він укаже. Сподіваюся, мій друг Домбі вірить почуттям, які керують мною в цім сумнім інциденті і... власне, я думаю, нам нема чого надокучати нашому другові Домбі дальшими зауваженнями.

Містер Домбі, не підводячи очей, вклоняється й мовчить.

— Ну, Домбі, — каже майор, — наш друг Фінікс з красномовністю, якої старий Джо Бі ніколи ще не чув од нього — ні, свідчуся богом, ніколи! — майор, звичайно, стає зовсім синій і схоплює свій ціпок посередині, — говорив про леді. Я, в імені нашої дружби, Домбі, мушу торкнутися іншого боку цієї справи. Сер, — майор кашляє як кінь, — в цій справі зацікавлене й вище товариство, і вимоги вищого товариства повинні бути задоволені.

— Я знаю, — кидає містер Домбі.

— Безперечно, знаєте, Домбі, — каже майор. — Я знаю, що ви знаєте. Людина вашого калібру не може не знати цього.

— Сподіваюся, — відповідає містер Домбі.

— Домбі, — закінчує майор, — ви здогадаєтеся про решту. Я висловлююсь може передчасно, але така вже Бегстоківська порода. Вони мало заробили на цім, але така в них кров. З тим чоловіком треба стрілятися. Джей Бі у вас напохваті. Він претендує на ім'я друга. Нехай благословить вас бог!

— Дуже вдячний вам, майоре, — відповідає містер Домбі. — Слушного часу я сам оддамся вам до рук. А що час не наспів ще, то я примушений не говорити про це з вами.

— А де він, той хлопець, Домбі? — питається майор, звівши дух і пильно дивлячись на нього.

— Не знаю.

— Ніяких відомостей?

— Ніяких.

— Дуже радий чути це, Домбі, — каже майор. — Здобовлю вас.

— Ви дозволите мені, майоре, покищо не заходити в подробиці навіть із вами. Відомості, що їх здобуто в незвичайний спосіб — незвичайні. Може, виявиться, що вони не варті нічого. Може, вони — правдиві. Тепер я нічого не можу сказати. На цім я мушу припинити мої пояснення.

Хоч яка то суха відповідь проти багряного ентузіазму майора, проте він приймає її досить люб'язно і з захопленням думає, що вимоги товариства незабаром буде задоволено. Далі подяку за клопіт од дружини своєї чарівної, досконалої родички дістає кузен Фінікс, а тоді і кузен Фінікс, і майор Бегсток виходять, залишаючи цю дружину з думками про вище товариство та про справедливість вимог, переказаних його представниками.

А хто ж це сидить у кімнаті кастелянші, обмивається сльозами і, зводючи руки вгору, стиха розмовляє з місис Піпчін? То одна дама, що ховає своє обличчя під чорним капелюхом, який, очевидно, належить не їй. Це — міс Токс. Вона позичила цей костюм у своєї служниці й потаємці прийшла з Принцесиного Майдана, щоб поновити стару знайомість з місис Піпчін і дістати від неї відомості про містера Домбі.

— Як зносить він усе це, моя люба? — питається міс Токс.

— Та що ж? — дразливо, як і звичайно, відповідає місис Піпчін, — він такий самісінько як завжди.

— Назовні, — зауважує міс Токс. — Але що почуває він?

Жорстокі сірі очі місис Піпчін дивляться недовірливо, коли вона трьома нападами кидає: «А! Можливо! Я думаю!»

— Правду вам сказавши, Лукреціє, — місис Піпчін зве її Лукрецією, бо коли міс Токс була ще дитиною, вона переводила над нею свої експерименти в справі виховання дітей, — правду вам сказавши, Лукреціє, ми щасливо здихались її. Мені зовсім не потрібні тут такі безсоромні обличчя.

— Безсоромні обличчя! Це ви вірно сказали: безсоромні, місис Піпчін, — відповідає міс Токс. — Кинути його! Такого благородного, такого чудового чоловіка! — і тут міс Токс не витримує більше.

— Я, власне нічого не знаю за його благородство, — каже місис Піпчін, розгнівано потираючи собі ніс. — Знаю лише, що коли кому випадає тягти хрест, він мусить тягти його. Отакої! Потягала й я чимало свого часу. То дурниця. Вона

пішла і щастя їй, доле! Ніхто тут, я думаю, не хотів би, щоб вона повернулася.

Ці натяки колишньої власниці Перувіянських копалень примушують міс Токс ладнатися іти додому. Місис Піпчін дзвонить і наказує Тавлінсонові провести її. Містер Тавлінсон, який не бачив міс Токс цілу вічність, вищиряє зуби, висловлює надію, що вона почуває себе добре, і зауважує, що не впізнав її спершу, під цим капелюхом.

— Дуже добре, Тавлінсоне, дякую вам, — відповідає міс Токс. — Я попрошу вас нікому не казати, що бачили тут мене. Я відвідаю тільки місис Піпчін.

— Слухаю, міс, — погоджується Тавлінсон.

— Соромицькі події відбуваються, Тавлінсоне.

— Дуже соромицькі, міс — стверджує Тавлінсон.

— Я сподіваюсь, Тавлінсоне, — каже міс Токс, яка за лекціями в родині Тудлів звикла до напучального тону й уживає його за всякої нагоди, — сподіваюся, те, що трапилось тут, буде вам доброю наукою, Тавлінсоне.

— Спасибі, міс. Напевне, так, — відповідає Тавлінсон.

Він, здається, занурюється в міркування, як застосувати ці застереження до його власного життя, коли його виводить з задуму жовчний голос місис Піпчін: «Що ви там робите? Чого спинилися?» і він веде міс Токс до дверей. Проходячи повз кімнату містера Домбі, вона насуває свого чорного капелюха на самі очі та йде навспинячки. І нема в світі жадного атома, який мав би до нього таку симпатію й так жалував би його, як міс Токс, що під чорним капелюхом виносить свої почуття на вулицю й несе їх додому, неосвітлювані навіть щойно запаленими лихтарями.

А проте міс Токс не належить до товариства містера Домбі. Вибагливий і суворий він іде своєю дорогою, а вона — ні в яким разі не видатна й не блискуча зірка — обертається по своїй орбіті в самому кутку якоїсь іншої системи. Вона добре знає це, а все ж таки приходиться до місис Піпчін, плаче, іде назад і почуває себе задоволеною. Далєбі, міс Токс задовольнити легше ніж вище товариство, що так непокоїть містера Домбі.

Клярки в конторі обговорюють жахливу подію з усіх боків, але найбільше цікавляться тим, хто заступить містера Каркера. Вони додержують думки, що платню заступникові його буде знижено, а самого заступника буде обмежено новою системою видачі чеків та іншими невгодами. Ті, хто не мають жадної надії дістати цю посаду, запевняють, що нізащо не погодились би прийняти її, і кажуть, що не заздять новому вірникові містера Домбі. Від часу смерти маленького

Виходить ніби він раз-у-раз зустрічає осіб, уплутаних у ці події.

Домбі в конторі не було ще такої сенсації. Але збудження, яке вона викликає, має скорше товариський навіть—веселий характер і спричиняється до дружніх, приятельських взаємин. З цієї нагоди визнаний од усієї контори дотепник примирився з своїм конкурентом, з яким ворогував на смерть упродовж кількох місяців. Щоб відзначити поновлення їхньої дружби, в сусіднім ресторані влаштовують обід. Головує дотепник. Суперника його обрано на віце-президента. По закінченні обіда голова відкриває тости, виголошуючи перед джентлменами таку промову: він, мовляв, не криється від себе з тим, що тепер час для чвар непідхожий. Недавні події, за які він не хоче згадувати, бо про це писалося по деяких неділішніх газетах і в одній щоденній, імени якої він не буде називати (тут кожен з учасників зборів дуже чутно шепоче її назву) примусили його замислитися. Він почуває, що особиста суперечка між ним і Робінсоном за такого моменту дорівнювала б запереченню однастайности в спільних справах, що визначає і, сподівається він, завжди визначатиме всіх службовців торговельного дому Домбі й Син. Робінсон відповідає на це як личить братові і людині, а один з джентлменів, що три роки поспіль перебуває під загрозою звільнення за арифметичні помилки, показується перед товариством у зов-

сім іншим вигляді, виголошуючи блискучу промову. Він висловлює побажання, щоб їхній шановний хазяїн не зазнав би такого лиха в дальшому, і каже ще силу інших фраз, кожна з яких починається: «Нехай же він ніколи», що збори вкривають громом оплесків. Одне слово, бенкет був розкішний, як не рахувати суперечки між двома конторниками, що не мігши встановити цифри імовірного прибутку містера Каркера за останній рік, взялися вже до караф і, коли їх розбороняли, були в стані крайнього збудження. Наступного дня в конторі спостерігається великий попит на содову воду, і майже всі гадають, що рахунок по-шахрайському збільшено.

Щодо посланця Перча, то він, здається, знепутив назавжди. Він увесь час сидить у шинку, де з ним непристойно поводяться, і страшенно бреше. Виходить, ніби він раз-у-раз і скрізь зустрічав осіб, уплутаних в останні події, питався в них: «Сер», або «мадам, чому це ви так зблідли?» а ті здригалися всім тілом, скрикували: «О, Перче!» і тікали від нього.

Тим часом слуги містера Домбі зовсім розбестились і стали непридатні для своєї роботи. Щовечора в них гаряча вечеря, а по вечері вони «обговорюють», мавши на столі підгонисті напої. Після пів до одинадцятої містер Тавлінсон завжди на підпитку і часто питається, чи не правда ж, він казав, що життя в наріжнім будинку призведе до якогось лиха. Вони перешіптуються про міс Фльоренс, цікавляться, куди вона заподілася, і згодні всі, що коли містер Домбі і не знає, де вона, то місис Домбі знає напевне. Це скеровує їхню розмову на місис Домбі. Куховарка каже, що вона була справжня пані, але занадто чванлива. Всі погоджуються з тим, що вона була занадто чванлива, і стара симпатія містера Тавлінсона — покоївка (дуже цнотлива жінка) просить, щоб у її присутності ніколи не говорили за людей, що деруть голову, немов земля занадто низька для них.

Все, що кажуть і роблять у зв'язку з цим, роблять і кажуть усім загалом, в якому не бере участі тільки містер Домбі. Товариство і він самотіють укупі.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ДРУГИЙ

СЕКРЕТНІ ВІДОМОСТІ

Симпатична місис Бравн і її дочка Аліс мовчки сиділи в своїй домівці. Було ще не пізно, а весна доходила вже кінця. Довгий час мати й донька не замінялися ні словом і майже не рухалися. Їхнє житло, бідне та мізерне, було проте не таке жалюгідне, як тоді, коли симпатична місис Бравн мешкала там сама. Деякі спроби впорядити його й підтримувати в нім охайність давалися в знаки, але знати було, що їх переводилося в якийсь безладний циганський спосіб, споріднений з молодшою жінкою. Вечірні тіні густішали та глибшали, але не порушували мовчанки, доки стіни, поволі чорніючи, майже не загубилися в темряві.

Мовчанку, що тривала так довго, зламала Аліс, сказавши:

— Не чекайте на нього, мати. Він не прийде.

— Нехай смерть не чекає на нього, — видимо нетерпеливлячись, одповіла стара. — Він мусить прийти.

— Побачимо.

— Ми побачимо його.

— На останнім суді.

— Ти, очевидно, гадаєш, що я здитинилась, — закричала стара. — Ось як поважає та шанує мене моя власна дитина. Та я розумніша ніж ти думаєш. Він прийде. Коли я доторкнулась тоді, на вулиці, до його фракa, він глянув на мене так ніби то була жаба. Але, боже милий, треба було подивитись на нього, коли я назвала їхні імена й спитала, чи хоче він знайти їх. Тихо! — тріумфуючи скрикнула стара, — Я чую кроки. Це не хода тих, що живуть, або часто проходять тут. Ми могли би пишатися такими сусідами.

— Здається, ви маєте рацію, мати, — стиха відповіла Аліс. — Тихо! Одчиніть двері.

Аліс загорнулася в шаль, а стара визирнула за двері, зробила рукою застережливий знак і пустила в хату містера

Домбі, що, ступивши через поріг, спинився й недовіриливо оглянувся навколо.

— Це убоге місце для такого великого джентлмена як ваша милість,— сказала стара, присідаючи та вклоняючись.— Я попереджала вас про це, але вам не буде ніякої шкоди від того.

— А це хто? — спитав містер Домбі, дивлячись на її компаньйонку.

— Це — моя гарненька дочка, — відповіла стара. — Не бійтесь її, ваша милість. Вона знає вас.

Тінь, що вкрила йому обличчя, була не менш виразиста ніж слова, якби він пробурчав: «Хто цього не знає!», але він не сказав нічого, тільки прикро глянув на неї, а вона дивилася на нього, неначе не помічала його присутності.

— Жінко, — мовив містер Домбі до старої, що хихотіла та крутилась круг його, а коли він озвав її, показала пальцем на дочку, затерла собі руки й знову показала на Аліс. — Жінко! Я визнаю, що зробив необачно прийшовши сюди й забувши про своє становище, але ти знаєш чому я прийшов, і пам'ятаєш, що обіцяла, спинивши мене тоді на вулиці. Що саме хочеш ти переказати, і як то трапилось, що відомості, здобути які я не міг, докладаючи всього свого впливу та грошей, подають мені в такій халупі? — зневажливо озирнувся він навколо себе. — Не думаю, — додав він по короткій мовчанці, протягом якої допитливо дивився на неї, — щоб ти насмілилась жартувати зі мною або дурити мене.

— О, та який же гордовитий і суворий джентлмен! — захихотіла стара, хитаючи головою й затираючи свої тремтячі руки. — О, суворий, дуже суворий! Але ваша милість буде бачити на власні очі й чути на власні вуха... не на наші... а якщо ви натрапите на їхній слід, ви заплатите за це щось шановний голубчику?

— Гроші, — відповів містер Домбі, очевидно заспокоєний цим запитанням, — роблять, я знаю, неймовірні речі. Ну що ж, за цікаві та корисні відомості я заплачу. Тільки спершу я мушу мати відомості, щоб судити про їхню цінність. Кажі ж, що ти знаєш.

— О, не так хутко, ваша милість. Нам треба почекати на декого, — мовила стара — Відомості доведеться діставати від нього. Ми його підгарячимо, а тоді вишрубujemo та викрутимо їх.

— Що ти хочеш сказати цим? — спитав містер Домбі.

— Терпіння, — закричала вона, поклавши йому на плече свою, подібну до лапи з пазурами, руку. — Терпіння! Я дістану їх. Я вмю. Якщо він захоче втаїти щось од мене, —

закарлючила всі свої десять пальців симпатична місис Бравн, — я видеру це з нього.

Містер Домбі бачив, як вона пошкандибала до дверей і знову визирнула на вулицю, а тоді глянув на її дочку. Аліс сиділа нерухомо і, здавалось, не звертала на нього ніякої уваги.

— Ти хочеш сказати, жінко, — мовив він, коли місис Бравн хитаючи головою й бурмочучи, повернулась до кімнати, — що чекаєш на якусь особу?

— Так, — потакнула стара, дивлячись йому просто в обличчя.

— З нього ти й збираєшся витягти корисні для мене відомості?

— Так, — знову притакнула місис Бравн.

— Чужинець?

— Тихо, тихо! — пронизливо засміявшись сказала стара. — Навіщо це вам? Ну, то ж ні. Жадного чужинця для вашої милости. Але він не повинен бачити вас. Ви його налякаєте, і він не говоритиме. Ви станете за цими дверима й судитимете сами. Ми зовсім не просимо, щоб ви вірили нам. Що? Ваша милість якось скоса поглядає на ту кімнату. О, що то за недовірливі люди ці пани! Ну, то дивіться ж.

Її бачуче око спостерегло на виду гостя несамохитний вираз цього почуття, цілком проте зрозумілого за таких обставин.

Щоб заспокоїти його, стара піднесла свічку до дверей. Містер Домбі, зазирнувши туди, побачив порожню, брудну кімнату й знаком звелів їй поставити свічку назад.

— Чи довго ще чекати на ту особу? — спитав він.

— Ні, не довго. Може ваша милість присяде на кілька хвилин?

Він не відповів, а почав походжати по кімнаті з виглядом людини, що вагається — залишатись їй чи піти — і дорікає собі за те, що опинилася тут. Поки він походжав так, спустивши очі долі, місис Бравн сиділа на стільці, з якого вона підвелась, щоб прийняти його, і прислухалася. Може то її приспала монотонність його ходи, може вона не дочувала через свої літа, тільки дочка її чула кроки вже кілька секунд і гостро глянула на мати, перше як та звернула на них увагу. Тоді стара раптом схопилася з стільця й шепнула «Ось він!». Поспіхом примістивши гостя на його доглядний пункт, вона поставила на стіл пляшку та шклянку і ледве встигла обхопити за шию Роба-Мирошника, що на той час з'явився на порозі.

— Це ж таки мій хороший хлопчик! — скрикнула місис Бравн. — Нарешті! Ти для мене як рідний син, Робі.

— О, прошу, місис Бравн, не треба, — відповів Мирошник. — Невже ж ви не можете любити дитину без того, щоб тискати та душити її? Обережно, у мене ж на руках клітка з птицею.

— Йому клітка на птахи миліша за мене! — верескнула стара, звертаючись до стелі. — А я ж йому більше як мати.

— Та гаразд; дуже вдячний вам, місис Бравн, — сказав безталанний хлопець, дуже засмутившись, — але ви страшенно ревнуєте бідну дитину. Я теж вельми люблю вас і все інше, але ж я не душу вас, місис Бравн.

З його слів і виразу на обличчі видко було проте що він не відмовився б зробити це при нагоді.

— І кажете ще за клітку, — рюмсав Мирошник. — ніби то злочин. Та ви дивіться! Чи знаєте ви, кому вона належить?

— Твоєму панові, голубе мій? — вищерила зуби стара.

— О! — сказав Мирошник, — ставлячи на стіл загорнену в шаль клітку й розкутуючи її зубами та нігтями. Це — наша папуга.

— Папуга містера Каркера, Робе?

— Чи триматимете ви свого язика, місис Бравн? — роздратовано спитав Мирошник. — Навіщо ви називаєте прізвище? Бідна дитина, напевне, збожеволіє через вас, — додав він, у нападі розпачу обіруч смикаючи себе за волосся.

— Оце ти ще докоряєш мені, невдячний хлопче! — скрикнула стара, удаючи, що злоститься.

— Борони, боже, ні, місис Бравн, — запевнив Мирошник із сльозами на очах. — Чи був ще колись такий... Хіба ж ви не знаєте, як я люблю вас, місис Бравн?

— Та ну, справді, Робе? Любиш, мое курчатко? — з цими словами місис Бравн ще раз стиснула його в обіймах і звільнила лише тоді, як він довго пручався та брикався, а все волосся йому на голові стало дїба.

— О, — згукнув Мирошник, — що то за нещастя, коли тебе люблять так як тут! Хотів би я, щоб вона... Як ся маєте, місис Бравн?

— Га! не був уже цілий тиждень! — сказала стара, з докором дивлячись на нього.

— Боже милий, місис Бравн, — відповів Мирошник, — хіба ж тиждень тому, я не казав, що прийду сьогодні ввечері? Ось я й тут. Ну, як вам ведеться? Вам слід було б бути трохи розважливішою, місис Бравн. Я захріп, захищаючись, і од ваших обійм мені горить обличчя, — він заходився терти свій вид рукавом, немов бажав надати йому ніжнішої цери.

— Випий краплиночку, щоб підживитися, Робі, — запропонувала стара і підсунула до нього шклянку.

— Спасибі, місис Бравн, — подякував Мирошник. — Довго жити і все таке інше, — з виразу на його обличчі бачити було що він мав на оці не дуже добірні побажання. — І на її! — він глянув на Аліс, що сиділа, здавалось йому, втупивши очі в стіну, а в дійсності дивилась на двері, за якими ховався містер Домбі.

З цими двома тостами він вихилив цілу шклянку й поставив її на стіл.

— Ну, а тепер до справ, місис Бравн! — мовив він. — Будьте тільки трохи розсудливіші. Ви знаєтесь на птицях і вмієте поратися з ними. Я досвідчився цього на власній шкурі.

— На власній шкурі? — повторила місис Бравн.

— На власнім досвіді, — хотів я сказати, — відповів Мирошник. — Як чіпляєтесь ви до бідної дитини, місис Бравн! Ось, тепер я вже й забув.

— Ти казав за птахів, Робі, — нагадала стара.

— Ага! Мені доручено доглядати цю папугу — деякі речі продано, і один заклад зліквідовано — мені не охота брати на себе очі, і я хочу попросити вас примістити її на який тиждень у себе. Коли вже мені випадає ходити то до вас, то від вас, так нехай буде хоч привід для цього.

— Якийнебудь привід! — зойкнула стара.

— Опріч вас, звичайно, місис Бравн, — поправився переляканий Мирошник. — Мені непотрібно іншої принади, як ви, місис Бравн. Бога ради, не починайте знову.

— Він не дбає за мене. Він не дбає за мене так, як я дбаю за нього! — скрикнула місис Бравн, здіймаючи свої кощаві руки. — А я все ж таки подбаю й за ту птицю.

— Пильнуйте її добре, місис Бравн, — попередив Роб, хитаючи головою. — Бо, знаєте, він довідається й про те, що ви колись не так погладите одне перо на ній.

— А, то він такий прозорливець, Робе?

— Він знає все, місис Бравн, — сказав Роб. — Ну, та про це нема чого говорити.

Стара лукаво глянула на нього, підсунула ближче свій стілець і, дивлячись на папугу, що на її оклик спустилася вниз у своїй позолоченій клітці, спитала:

— Ти не служиш тепер, Робе?

— Це вас не обходить, місис Бравн, — одповів Мирошник.

— Мені дивно, що хазяїн не взяв тебе з собою, Робе, — закрадливим тоном, але, починаючи, видимо, злоститись, — провадила вона своєї.

— Це вас не обходить, місис Бравн, — повторив Мирошник.

Місис Бравн миттю схопила його лівицею — за горло, а правичею за волосся й вп'ялася в предмет свого ніжного прив'язання з такою люттю, що обличчя хлопця зараз же почорніло.

— Пустіть, місис Бравн, чуєте?—верескнув Мирошник.— Що це ви робите? Поможіть же мені, молодице! Місис Бравн! Бра...

Молода жінка, нечула ні до оклику, ні до белькотіння хлопця, сиділа непорушно й дотримувала неутралітету, доки притиснений у кутку Роб по довгій боротьбі не звільнився від своєї напасниці і, важко дихаючи, стояв, огородившись ліктями.

Стара й собі ледве зводила дух і, тупотячи з люті ногами енергійно готувалась до нового нападу. Тільки тоді вкинула своє слово й Аліс, але слово те було не на руч Мирошникові.

— Ловко зроблено, мати. Розшматуйте його!

— Що ж це таке, — пробелькотів Роб, — і ви проти мене, молодице? Що я зробив вам? За що мене треба розшматувати, хотів би я знати. За що ви хапаєте та душите бідну дитину, яка не вчинила вам ніякого лиха? А ще зветесь жінки! Ви просто дивуете мене. Де ваша жіноча сердешність?

— Ах ти, невдячний собака! — ледве зводила дух місис Бравн. — Безсоромний, нахабний пес.

— Чим я образив вас, місис Бравн? — ввесь у сльозах питався Роб. — Адже лише хвилину тому ви так ніжно любили мене.

— Ти відповідав мені кількома словами й відповідав брутально, — пояснила стара. — Мені! За те, що я випадково спитала про його пана та леді, він дурить мені голову. Ми побалакаємо ще з тобою, хлопче. А тепер — забирайся.

— Дозольте, місис Бравн, — запротестував ошелешений Мирошник. — Я ж ніколи не казав, що хочу відходити. Не кажіть, прошу, так, місис Бравн.

— Я зовсім не говоритиму, — відповіла місис Бравн, ворухнувши своїми скарлюченими пальцями так, що Роб у кутку зменшився вдвоє. — Жадне слово до нього не впаде з моїх губ. Він — невдячний пес. Хай забирається. Я пошлю слідом за ним таких, що вміють примусити говорити. Він знає їх. Він знає свої власні штуки та жарти старих часів. А коли забудь, вони нагадають йому. Хай іде геть, а ми подивимось, як буде він виконувати доручення свого пана та бергти його секрети, коли те товариство назирцем ходитиме

за ним. Ха-ха-ха! Він побачить тоді, що це не ми з тобою, Аліс, а його друзі. А тепер нехай забирається.

— Місис Бравн, — благав бідолашний Мирошник, — я ж зовсім не... що то за горе для бідної дитини вклепатися в таке! Я тільки опасувався заблаготворити, бо він знає все. Мені, щоправда, слід було знати, що звідси воно не піде нікуди далі. Я не від того, щоб побалакати трохи, місис Бравн, — з перекошеним обличчям запевняв він, — тільки не робіть цього. Невже ж ви не пожалуєте й не закинете доброго слівця за бідну дитину? — в розпачі вдався Роб до дочки.

— Годі вже, мати! Ви ж чуєте, що він каже? — суворим тоном сказала та й нетерпляче хитнула головою. — Спробуйте ще раз, а тоді робіть вже з ним, що хочете.

Місис Бравн, що її, здавалось, розчулило це ніжне вмовляння, почала схлипувати і, поволі м'якшаючи, пригорнула до себе каючого Мирошника, що й собі обняв її з виразом глибокого суму на обличчі.

Далі, прибравши вигляду жертви, він сів поруч із своєю шановною приятелькою й ніжно взяв її під руку, подолавши в собі почуття протилежного характеру.

— А яково може твій пан, моє серденько? — спитала місис Бравн, сидячи в тій же дружній позі.

— Тихо, будьте ласкаві, місис Бравн! Говоріть трохи тихше, — благав Роб. — Я думаю, добре; спасибі вам.

— І ти не служиш, Робі? — підслесливим тоном питалася місис Бравн.

— Я не зовсім не служу, — завагався Роб, — але й не служу. Проте мені все ще платять, місис Бравн.

— І нічого не робиш?

— Та, власне, мені й нема тепер чого робити. Хіба що не заплющувати очей, — відповів Роб, розпачливо лупаючи очима.

— А пан за кордоном, Робе?

— О, на бога, місис Бравн! Невже ж з бідним хлопцем не можна говорити ні про що інше? — в нападі безнадії скрикнув Мирошник.

Палка місис Бравн зараз же схопилася з місця, але безталанний Роб затримав її й пробурмотів:

— Так, так місис Бравн. Я думаю, він за кордоном. Чого це вона вирячила очі? — додав він, говорячи про дочку, що втупила очі в обличчя, яке знову визирало за спиною Роба.

— Не звертай на неї уваги, хлопче, — мовила стара, щільніше пригортаючи Роба до себе, щоб він не озирався. — Це

така в неї звичка. Ти розмовляй зі мною, Робе. Ти ніколи не бачив леді, га?

— О, місис Бравн! — благальним тоном скрикнув Мирошник. — Якої леді?

— Якої леді? — повторила та. — Леді. Місис Домбі.

— Так. Здається бачив один раз.

— Тої ночі, як вони від'їздили, Робе, га? — пошепки спитала стара, стежачи за найменшою зміною йому на виду. — Ага! я знаю вже, що це було тої ночі.

— А коли ви знаєте, що це було тої ночі, місис Бравн, нема чого катувати бідну дитину, примушуючи її стверджувати те, що ви вже знаєте.

— А куди вони поїхали Робе? Просто за кордон? Як вони поїхали? Де бачив ти її востаннє? Вона сміялася? Чи плакала? Розкажи мені все, — скрикнула стара, плескаючи рукою по руці, що обіймала її й пильно вивчаючи своїми посліпуватими очима кожную рисочку на його обличчі.

Нещасний Мирошник зідхнув і мовчав.

— Що ти — зацікавив? — сердито спитала стара.

— А боже ж мій! ні, місис Бравн. — Ви гадаєте, що бідна дитина швидка наче блискавка. Хотів би я бути блискавкою, щоб уразити когось, — пробурмотів збитий з пантелику Роб.

— Що ти кажеш? — посміхаючись, спитала стара.

— Що дуже люблю вас, місис Бравн, — відповів облудний Мирошник, шукаючи втіхи в шклянці. — Куди вони поїхали спершу? Він і вона, тобто?

— Ага! — ствердила стара. — Обидва вони.

— Та вони нікуди не поїхали... разом, хотів я сказати.

Стара поглянула на нього так немов знову збиралася вп'ястися йому в горло і у волосся, але таємничий вираз на обличчі Роба спинив її.

— В тім то й річ, — з неохотою пояснив Мирошник, — що ніхто не бачив, та й не міг бачити, як вони поїхали. Вони поїхали різними дорогами, кажу ж вам, місис Бравн.

— Ай-ай-ай! Це, щоб зустрітися на визначенім місці? — по хвилинній мовчанці захихотіла стара, прикро дивлячись на Роба.

— Ну, я думаю, як їм умовлятися стрічатись десь інде, то краще було б залишатися вдома. Чи не так, місис Бравн?

— Краще, Робе? Краще? — спитала стара, глибше просуваючи його руку під свою, немов боялася, що хлопець може втекти.

— Невже ми не набалакались ще з вами, місис Бравн? — спитав Мирошник, який під впливом образи, питва й катування, став такий плаксивий, що майже по кожному запитанні

підносив до одного, а то й до обох очей, рукав своєї куртки й здушував у собі ридання. — Чи не сміялася вона тої ночі? Ви питали, чи не сміялася вона, місис Бравн?

— Або плакала, — потакнула стара.

— І не сміялась, і не плакала, — сказав Мирошник. — Була така ж спокійна, як і тоді, коли ми з нею... О, я бачу, ви таки витягнете з мене все, місис Бравн. Заприсягайтесь тільки, що не будете переказувати нікому.

Місис Бравн, будши езуїтка з натури, охоче заприсяглася, бо знала, що її гість у схованці чутиме все й сам.

— Вона була спокійна наче статуя й тоді, як ми з нею їхали до Саусгемптону, — сказав Роб. — Така ж самісінько була вона й на ранок, місис Бравн. А коли світанком сідала на пароплав, була знов же така сама. Ну, тепер ви задоволені місис Бравн?

— Ні, Робе; ще ні, — рішуче відповіла місис Бравн. — А що сталося з твоїм паном? Куди він поїхав? — питала вона, все ще не пускаючи його й пильно дивлячись йому в обличчя.

— Свідчуся душею, я не знаю цього, — відповів Роб. — Свідчуся душею, я не знаю, ні куди він поїхав, ні що він робив, і взагалі нічого. Знаю тільки, що коли ми від'їздили, він звелів мені мовчати. По-приятельському попереджаю вас, місис Бравн, що вам краще буде застрелитися або живцем спалити себе ніж повторити хоч слово з нашої розмови. Він не спиниться ні перед чим, аби помститися. Ви й у половину не знаєте його так, як я, місис Бравн. Кажу вам, що від нього не можна врятуватися.

— Хіба ж я не заприсягалася? — спитала стара, — і хіба ж я не додержу присяги?

— Сподіваюсь, додержите, місис Бравн, — дещо вагаючись, одповів Роб і не без прихованої в тоні загрози додав, — заради себе й заради мене.

Стара, все ще тримаючи його, піднесла вгору вказний палець правиці, даючи захищеному спостерігачеві знак бути надто уважним у дальшому.

— Робе! — найлагіднішим тоном сказала вона.

— Боже милий, місис Бравн! в чім ще справа? — у розпуці скрикнув Мирошник.

— Робе, а де умовились зустрінутися твій пан і леді?

Роб загомзався на стільці, глянув угору, глянув униз, вкусив себе за палець, витер його об камізельку й нарешті, дивлячись на свого ката, спитав.

— Як могу я знати це, місис Бравн?

Стара знову піднесла вказний палець і, згукнувши: «Годі

хлопче! Не можна ж допровести мене до цього місця, а тоді кинути. Я хочу знати», стала чекати відповіді.

По незручній павзі Роб раптом здогадався.

— Чи можу ж я вимовити назву чужоземного міста, місис Бравн? Яка ви чудна жінка!

— Але ти ж чув її Робе, — настоювала та, — і знаєш, як вона бринить! Ну!

— Ніколи не чув її, місис Бравн, — запевняв Роб.

— То, може, ти бачив її десь на письмі й відновиш її нам по літерах.

Попорившись по своїх кишенях, Роб видобув звідти малесенький уламок крейди. Коли стара побачила його між великим і вказним пальцями правиці хлопця, очі її заіскрили, вона поспіхом звільнила на столі місце, де можна було б писати, і знову дала знак своєю тремтячою рукою.

— Насамперед я попрошу вас, місис Бравн, не питати мене більше ні про що, — сказав Роб. — Я не відповідатиму: бо не можу. Коли мали вони зустрітись, і хто склав пляна, щоб їм їхати поодиночі, я знаю не краще за вас. І взагалі, я більше нічого не знаю. Ви не повірите, коли я розкажу, як знайшов я це слово. Чи розказувати, місис Бравн?

— Так, Робе.

— Ну, тоді так, місис Бравн. Коли відома вам особа залишила леді зі мною, він сунув їй до рук папірця, де було написано, щоб леді, мовляв, не забула. Вона не боялась забути, бо скоро він повернув спину, порвала той папірець. Піднімаючи ступицю карети, я знайшов там один клапоть; решту вона викинула у вікно, я гадаю, бо більше нічого я не розшукав. На тім клапті було написано одне слово. Те, яке ви побачите, коли хочете. Тільки пам'ятайте ж — ви записяглися, місис Бравн!

Місис Бравн, сказала вона, знала це. Не мавши інших заперечень, Роб повільно та старанно заходився писати крейдою на столі.

— Д, — голосно прочитала стара, коли він закінчив креслити першу літеру.

— Чи мовчатимете ви, місис Бравн? — скрикнув Роб, прикриваючи літеру рукою й незадоволено обертаючись. — Я не хочу, щоб це читали вголос. Тихо, прошу!

— Тоді пиши більші літери, Робе, — попросила вона, повторюючи свій секретний сигнал, — бо очі мої погано бачать навіть друковане.

Бурмочучи щось до себе, Роб з неохотою почав писати далі. Коли він нахилив голову, людина, задля якої він несвідомо робив, вийшла з-за дверей і, ставши позад нього,

уважно стежила за непевними порухами його руки. В той же час Аліс, з другого боку, вдивлялася в кожну літеру й вимовляла їх про себе. Скоро Роб кінчав писати яку літеру, молода жінка зиралася з містером Домбі, немов вони шукали підтвердження один в одного; і в такий спосіб було прочитано:

Д І Ж О Н

— О, — сказав Мирошник, змочивши долоню, витер написане, а тоді рукавом знищив усі сліди крейди на столі. — Тепер, сподіваюся, ви задоволені, місис Бравн?

На потвердження стара звільнила йому руку та поляскала по спині, і Мирошник знеможений допитом, катуванням і спиртовим напоєм, згорнувши на столі руки, поклав на них голову й заснув. Коли він захріп, стара повернулася до дверей, за якими ховався містер Домбі, жестом запросила його вийти, а сама нахилилася над Робом, готова затулити йому очі або нахилити голову в разі він прокинувся би, поки той навспинячки йшов через кімнату. Та не менш уважно стежила вона й за містером Домбі, і коли він, доторкнувшись до її руки, не зважаючи на всю пересторогу, брязкнув золотом, очі старої заблищали жадібно наче в крука.

Дочка поглядом проводила його до дверей. Вона бачила, як він пополотнів, як поспішав, не в силі забаритися хоч на хвилину, і як нетерпелився, бажаючи зараз же взятись до роботи й поїхати з Лондону. Коли двері по нім зачинилися, Аліс глянула на матір. Стара підійшла до неї, розтулила долоню, зараз же знову стулила її в кулак і прошептала:

— Що він робитиме, Аліс?

— Щось лихе.

— Уб'є?

— Він ошалів, бо гордощі його ображено, і здатний тепер на все.

Очі їй блищали сильніше як у її матері, і вогонь, що палав у них, був лютіший, але обличчя й навіть губи були як білі білі.

Вони сиділи мовчки; мати споглядала свої гроші, дочка — занурилася в свої думки. Роб спав і хріп. Рухалася тільки занедбана папуга. Своім карлюкуватим дзьобом вона хапала та струшувала прутики в клітці, дралась під самий верх, ходила там, наче муха догори ногами, спускалася головою вниз, кусала кожну прутинку, немов знала, що пан її в небезпеці, і намагалася видобутись на волю, полетіти та попередити його.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ТРЕТІЙ

ЩЕ ВІДОМОСТІ

У зрадника було двоє кривих родичів — його зацураний брат і сестра — що на них провина його впала ще важчим тягарем ніж на людину, яку він так образив. Гарячковість намірів містера Домбі до певної міри заступала йому акцію. Доки він не знав, де ховається зрадик, гадки про місце його перебування відтягали увагу містера Домбі від його нещастя й розважали його плянами помсти. Брат і сестра його облудного влюбленця не мали й такої втіхи. Все в їхнім житті — минулим і сучаснім — надавало його злочинові перед очима їх ще огиднішого вигляду.

Сестра подеколи з сумом думала, що якби вона залишилась йому товаришем і другом, він може не вчинив би такого злочину. Та якщо це й спадало їй на думку, то вона ніколи не шкодувала, що зробила так; вважала, що лише виконала свій обов'язок і не пишалась своєю саможертвою. Але коли про таку можливість згадував її грішний і покаяний брат, ця думка вражала його серце гострим, незаним болем. А проте він і не думав дорікати своєму братові. Нові обвинувачення на свою адресу; нові муки за свою негідність і убожество, в яким вони животіли тепер; докори собі за те, що він не залишився жити сам — були єдиним наслідком таких гадок.

Того дня, що вечір його списано в попереднім розділі, вікно кімнати, де брат і сестра сиділи за вранішнім сніданком, затуманила тінь людини, яка йшла сходами. Людина та був Перч-посланець.

— Я вийшов з Бол-Понда дуже рано, — сказав містер Перч, конфіденційно оглядаючи кімнату й спиняючись на маті, щоб обтрусити чоботи, на яких не було ні порожинки. — Так мені наказано вчора ввечері. Це, напевне, щоб я застав вас перед тим, як ви підете на службу, містер Каркере. Відповідь, коли не помиляюся, не потрібна, — люб'язно

всміхнувся Перч, — але може ви все ж таки кинете на того листа оком?

Джон Каркер зламав печатку з іменем містера Домбі і, ознайомившись із змістом дуже коротенького листа, одказав:

— Так; ніякої відповіді не треба.

— Тоді побажаю вам доброго дня, міс, — мовив містер Перч, підступаючи на крок до дверей, — і сподіваюся, ви не будете занадто вражатися з приводу останніх сумних подій. Газети, — сказав містер Перч ступивши два кроки назад і звертаючись до брата з сестрою, дедалі то таємничішим шепотом, — жадібні до новин так, як ви собі й уявити не можете. Отой з одної неділішньої газети — у синім фракці й білім капелюсі — що давно вже хоче підкупити мене — чи треба казати, з яким успіхом? — нишпорив вчора круг нашого двору до двадцяти на десяту. Я сам бачив, як він дивився в замкову щілину дверей контори, дарма що замки в нас патентовані і крізь них нічого не видко. Інший, що скидається на колишнього військового, цілий день сидить у «Королівським Гербі». Минулого тижня я випадком кинув там кілька дрібних зауважень і найближчого ранку — то була неділя — страшенно здивувався, прочитавши їх у газеті.

Містер Перч поліз у бічну кишеню свого пальта немов збирався показати ту статтю, але не бачивши ніякого собі заохочування, витяг звідти рукавички, наклав на голову капелюха й попрощався. Ще перед полуднем містер Перч розповідав перед добірною аудиторією «Королівського Герба» та й по інших місцях, як міс Каркер, обливаючись сльозами, обіруч схопила його й сказала: «О, любий, любий Перче! бачити вас — то єдина втіха, що мені лишилася», а містер Джон Каркер жакливим голосом промовив: «Я зрікаюся його, Перче. Ніколи не згадуйте, що він був брат мені».

— Любий Джоне, — сказала Геріет, — коли вони лишілися сами й деякий час сиділи мовчки, — в тим листі якісь погані новини?

— Так. Але нічого несподіваного, — відповів він. — Я вчора ще бачив людину, яка писала його.

— Того, хто писав?

— Містера Домбі. Він двічі пройшов конторою, коли я був там. До того часу мені щастило уникати його, але, звичайно ж, я не міг сподіватися, що так буде завжди. Я вважаю за цілком природне, що моя присутність здається йому образою. Їм бувши, я відчував би те ж саме.

— Він же не сказав цього?

— Ні. Він не сказав нічого, та я бачив, як на мить спи-

нився на мені його погляд, і був готовий до того, що мало статися... що вже сталося.

Вона дивилася бадьоро як могла, але новина та з багатьох причин була сумна.

— «Мені нема чого казати вам», — читав листа Джон Каркер, — «чому ваше ім'я згучить тепер образою для мене, а бачити того, хто носить його, стало незносним для мене. Повідомляю вас, що від сьогоднішнього дня всі зобов'язання між нами зліквідовано, і прошу не робити в дальшому ніяких спроб так або інак відновити ваші взаємини з нашою фірмою». В коверта вкладено чека на досить велику суму, яка свідчить за його великодушність, і ось я — вільний. Зваживши всі обставини, це ще дуже поблажливо та чемно, Геріет.

— Якщо, взагалі, карати тебе за провину іншого може бути поблажливо та чемно, то ти маєш рацію, Джоне, — м'яко відповіла вона.

— Всі ми ненавидні для нього, — мовив Джон Каркер. — Він має право морщитись на згадку за наше прізвище і вважати, що саму нашу кров проклято. Та й я думав би майже те ж саме. Одна ти являєш собою виняток, Геріет.

— Не кажи цього, брате. Якщо ти маєш підстави — ти гадаєш, але я не згодна з тобою! — любити мене, звільни мене від таких диких, безумних слів.

Він затулив обличчя обома руками, але коли Геріет підійшла до нього, дозволив їй узяти одну з них у свої.

— По стількох роках служби, ця відставка, я знаю, дуже неприємна річ, — сказала сестра, — і причини її — жажливі для нас обох. Та ми маємо жити й повинні шукати заробітку. Лякатися цього нам нема чого. Ми пишаємось, а не тужимо, що звикли змагатися, і змагатися вкупі, Джоне.

Вона всміхалася, цілючи його в щоку й умовляючи не занепадати духом.

— Дозволь мені сказати тепер, що як і ти, я давно вже чекала цього. Думаючи про це, страхаючись неминучого кінця та готуючись, як могла до нього, я вирішила, в разі так воно й станеться, відкрити тобі один секрет — у нас єсть друг.

— А як прізвище нашого друга, Геріет? — журливо посміхаючись, спитав він.

— Я, щоправда, не знаю; але він цілком щиро запевняв мене своєї приязні та бажання допомогти нам. І досі я вірила йому.

— Геріет! — скрикнув здивований брат. — Де живе той друг?

— Я не знаю й цього, — відповіла вона. — Але він знає нас і нашу історію; всю нашу історію, Джоне. Ось чому з його же поради, я таїлася від тебе, бо боялась, що знайомість із ним буде неприємна тобі.

— І він був тут, Геріет?

— Тут, у цій кімнаті? Один раз.

— Що ж то за людина?

— Літній уже. «Сивоголовий» як він сам каже, і швидко сивіє, але великодушний, щирий і сердечний, я певна того.

— І ти бачила його тільки один раз, Геріет?

— В цій кімнаті тільки раз, — трохи зашарівшись одповіла сестра, — але будучи тут, він просив дозволити йому бачити мене раз на тиждень, коли він проходилиме повз наш будинок, щоб пересвідчитися, що все гаразд, і що ми не потребуємо його допомоги.

— Отож, раз на тиждень...

— Щотижня, і завжди того ж самого дня й тої ж таки години він проходить тут завжди пішки, і в однім і тім же напрямі — до Лондону. Він спиняється, тільки щоб уклонитися та весело махнути рукою, як зробив би то справжній опікун. Останнього понеділка — першого по тій жахливій пригоді — він не проходив, і я подумала навіть, чи не стоїть його відсутність у якомусь зв'язку з тим, що скоїлось.

— Як саме? — звідався брат.

— І сама не знаю. Я лише подумала про такий збіг обставин, і не намагалася шукати пояснень. Я певна, що він прийде ще. Коли він повернеться, дозволь, любий Джоне, сказати йому, що я нарешті призналась тобі, і привести його сюди познайомитися з тобою. Він, безперечно, допоможе нам улаштуватися наново. Він просив дозволити йому стати в пригоді нам, і я обіцяла, що в разі ми шукатимемо друга, я згадаю за нього. Тоді ім'я його не буде більше секрет ні для тебе, ні для мене.

— Геріет, — мовив брат, що уважно слухав її оповідання, — спиши мені зовнішній вигляд цього джентлмена. Мушу ж я знати того, хто так добре знайомий зі мною.

Сестра, як уміла докладно, списала риси обличчя, постать та костюм свого гостя, але Джон Каркер, чи то тому, що не знав оригінала, чи через неточності, яких допустилася Геріет, а може через те, що занадто заглибився в свої думки, походжаючи по кімнаті, не міг упізнати змальованого перед ним портрета.

Проте вони умовилися, що найближчого ж разу він побачить оригінал. Уклавши таку угоду, сестра заходилась господарювати, а сивоволосий брат, колишній Каркер-Молодший

у конторі містера Домбі, оддав свій перший вільний день роботі в садку.

Пізно ввечері, коли брат читав уголос, а сестра сиділа над своїм шитвом, хтось постукав у двері. В атмосфері невиразної тривоги й страху, що оточувала їх у зв'язку зі втечею їхнього брата, цей стукіт, такий незвичайний тут, здавався майже загрозливим. Брат пішов одчинити двері, сестра сиділа, прислухаючись. Йому казали щось, і він відповідав, очевидно, здивований. За кілька секунд до кімнати вступило двоє.

— Геріет, — тихим голосом сказав брат, присвічуючи пізньому гостеві, — містер Морфін; джентлмен, що разом із Джемсом так довго служив у містера Домбі.

Геріет одсахнулася, немов побачила мару. В отворі дверей стояв незнайомий друг з чорним, шпакуватим волоссям, з рум'яним обличчям, з високим, чистим лобом і карими очима, що свою знайомість із ним вона так довго таїла від брата.

— Джоне, — ледве зводячи дух, скрикнула вона, — це той джентлмен, за якого я сьогодні тобі казала.

— Цей джентлмен, міс Геріет, — мовив гість, спинившись на хвилинку на порозі, — дуже радий чути те, що ви кажете. Ідучи сюди, він обмірковував усі способи пояснити свій появу у вас і не задовольнився жадним. Я не зовсім чужий тут, містер Джоне. Ви страшенно здивувалися, вздрівши мене коло ваших дверей. Бачу, ваш подив тепер ще збільшився. Ну, що ж, за даних умов, це цілком зрозуміло.

Кажучи це, він привітав Геріет з тою сердечністю, змішаною з пошаною, за яку їй так приємно було згадувати, сів поруч із нею, зняв рукавички й кинув їх у свій капелюх, що його він поставив на стіл.

— Не дивуйте, містер Джоне, що я захотів познайомитися з вашою сестрою, і здійснив своє бажання в такий спосіб. Нема нічого дивного й у регулярності моїх візит, відтоді як ми познайомилися, і про які вам напевне, вже оповідали. Вони хутко перетворилися в звичку, а ми ж, ви це знаєте, раби звички. За доказ цього можу стати я сам, Джоне. Багато років — скільки, мені не треба казати — я мав певну посаду з точно зазначеними обов'язками, в торговельнім домі Домбі й Син і бачив, як ваш брат (який показав себе мерзотником. Ваша сестра дарує мені вимушену згадку про це) щодня поширював там свій вплив, доки не прибрав до рук і хазяїна, і всі справи. Я щодня бачив вас за роботою за вашим столом у темнім кутку контори. Сам я був цілком задоволений, що мене турбували не багато, і що все круг

мене йшло день крізь день як машина. Я звик до цього, по чував себе хороше й уважав, що все гаразд. Щотижня я мав свої середи, наші квартети відбувалися регулярно, віолончеля моя звучала добре, в моїм власнім світі не траплялося нічого неприємного, а коли й траплялася яка дрібниця, то це мене не обходило. Так ішло би воно й досі, та в моїм кабінеті затонкі стіни. Ви можете ствердити перед вашою сестрою, що від кабінета управителя його відокремлює тільки перетинка. Я свистів, виспівував різні мелодії, одного ранку виконав цілу бетховенську мі-мінорну сонату, щоб показати йому що від мене все чути, та він ніколи не звертав на мене уваги. Звичайно, мені не часто доводилося бути свідком розмов приватного характеру, і коли вони відбувалися, я, щоб не чути, виходив з кімнати. Я вийшов і під час побачення двох братів, Джоне, коли при нім був присутній молодий Гей. Та перед тим, як залишити кімнату, мені випало все ж таки почути дещо.

Хвилину яку він сидів мовчки, постукуючи пальцями в стіл, а тоді заспішився, немов хотів якнайскорше сповідатись.

— Потім я чув другу розмову між двома братами, де згадувалось про їхню сестру. Слухаючи всі подробиці тої розмови, я не відчував ніяких гризот сумління. Я вважав, що маю на це право. Після того я подався сюди подивитись на сестру. Перший раз я спинився коло фіртки з тою приклучкою, що мене цікавить один ваш бідний сусіда. Та з цією спробою мені не повелось, і міс Геріет, здається, не повірила мені. На другий раз я попросив дозволу ввійти, ввійшов і сказав усе, що хотів. Ваша сестра навела мені доводи, яких я не наслідювався заперечувати й на підставі яких вона відмовилась тоді від моєї допомоги. А втім, між нами встановився зв'язок і він не вривався до останніх днів, коли важливі справи перешкодили мені підтримувати його.

Він простяг одну руку сестрі, а другу братові й провадив далі:

— Я сказав усе, що хотів, і навіть більше. Та словам я не надаю ваги, як, сподіваюся, ви й сами розумієте. Прийшов час, Джоне, коли я можу стати вам у пригоді, не втручаючись у вашу боротьбу з самим собою, що точилася стільки років. Тепер, хоч і не з вашої волі, ви спокутували вашу провину. Тепер уже пізно, і сьогодні я не скажу вже нічого більше. Ви берегтимете скарб, що маєте тут, і без моєї поради або нагадування.

З цими словами він підвівся й зібрався відходити.

— Але ви вийдете перший, Джоне, — жартівливо мовив

він, — візьмете з собою свічку і не казатимете мені нічого; хоч як би це вам хотілося, — серце Джона Каркера було щерть повне, і він хотів би дати собі полегшення цілою промовою. — А мені дозвольте замінитися словом з вашою сестрою. Ми говорили вже з нею віч-на-віч і в цій такій кімнаті. Правда, тепер у вашій присутності розмова наша виглядала б природнішою.

Проводивши очима Джона, він удався до Герієти, стишив голос і прибрав серйознішого виразу.

— Ви хочете спитати щось про людину, яка, на нещастя, доводиться вам братом?

— Я навіть боюся й питати, — відповіла Герієт.

— Ви кілька разів кинули на мене такий стурбований погляд, що я, здається, вгадав ваше запитання. Чи не взяв він з собою чужих грошей? Так?

— Так.

— Ні, не взяв.

— Дяка богові! — скрикнула Герієт. — Це краще для Джона.

— Те, що він різними способами надуживав довір'я фірми, — сказав містер Морфін; — те, що часто він спекулював на користь собі, а не торговельному дому, який репрезентував; те, що він затягав фірму в авантури, які спричинилися до великих утрат; те, що він підштрикував зарозумілість та пиху свого хазяїна, замість стримувати їх і показувати, до чого вони можуть призвести — все це, певне, не здивує вас. Розпочато грандіозні операції, які мали за мету роздмухати репутацію фірми, довести необмеженість її коштів і підкреслити різницю між нею та іншими торговельними домами, і в разі справи хоч трохи похитнуться — а це вельми можливо — буде розор. В лабіринті операцій, які фірма провадить по всіх кутках світу, міг розбиратися тільки він. Йому щастило видавати за факти сподіванки та передбачування, але кінець-кінцем... чи стежите ви за мною, міс Герієт?

— Так, так, — відповіла вона, втупивши в нього свої перелякані очі. — Скажіть, прошу, одразу й найгірше.

— Кінець-кінцем він виконав величезну роботу, відбивши всі ці операції в незлічимох книгах так, що вони давали яскраву й безперечну картину. Здається, він хотів показати своєму хазяїнові, на який широкий шлях справило фірму його зрозуміле керівництво. І ваш брат, безсумнівно, підтримував у нім цю зарозумілість. Ось у чім головна його провина перед фірмою.

— Ще одне питання перед тим, як ви покинете нас, дорогий сер, — сказала Герієт. — В цім немає жадної небезпеки?

— Якої небезпеки? — з деяким подивом спитав він.

— Небезпеки, що загрожувала би самій фірмі.

— Ні, нема. Можуть виникнути деякі — більші чи менші труднощі, але небезпеки нема, якщо... якщо хазяїн зрозуміє правдиве становище речей і не буде заганятись у своїх справах. Тоді вони можуть схитнутися. Ну, тепер ви знаєте все. На сьогодні — годі, і надобраніч!

Він поцілував її в руку й похопився вийти, немов боявся почути слово подяки.

Брат і сестра просиділи, розмовляючи біля коминку, майже цілу ніч. Їм не хотілося спати, бо перед ними займалася заря нового світу, і вони почували себе наче двоє подорожніх, викинутих колись на відлюдний берег, до якого пристав корабель, коли вони погодилися вже з долею і втратили надію на інше життя.

На другий день Джон Каркер пішов з рекомендаційним листом от їхнього друга, а Геріет залишилась удома. Вона перебула на самоті вже кілька годин. Важкий, похмурий вечір і морок, що густішав, не давали полегшення її пригніченій душі. Образ брата, давно вже не баченого й незнамого тепер, поставав перед нею й прибирав жакливих форм. Вона бачила його мертвого, мрущого; їй здавалось, що він кличе її, дивиться на неї, супить брови. Картини, що малювала їй уява, були надзвичайно реальні та яскраві і, коли посутеніло, Геріет боялася глянути в темні кутки кімнат, щоб не вздріти там привида брата.

Було вже поночі. Геріет, схиливши голову на руку, сиділа біля вікна й дивилась униз, коли, вражена раптовим потемнішанням у кімнаті, звела очі й мимохіть скрикнула. Через шибку на неї дивилось бліде, виснажене обличчя. Спершу незнайомий погляд перебігав по кімнаті, шукаючи чогось, а тоді спинився на ній й загорівся вогнем.

— Пустіть мене. Пустіть! Мені треба поговорити з вами, — і рука задріботила в шибку.

Геріет зараз же впізнала жінку з довгим чорним волоссям, якій вона одної вогкої ночі дала притулок і нагодувала її. Згадавши про її поведінку і, звичайно, налякавшись, Геріет одсунулась од вікна, захвилювалась і завагалася.

— Дозвольте мені ввійти. Дозвольте поговорити з вами. Я вдячна вам, лагідна, слухняна... все, що хочете. Дозвольте лиш мені поговорити з вами!

Палка мова, серйозний вираз на виду, тремтячі, благоущо зведені вгору руки, якийсь жах і переляк у голосі, що пасували до настрою самої Геріети, перемогли її. Вона підійшла до дверей і відчинила їх.

— Дозвольте мені ввійти, якщо на цей раз ви звіряєтесь на мене.

Настирливість її знову перемогла. Вони ввійшли до маленької кухні, де та жінка сиділа вже колись біля вогню, їла та обсушувала своє вбрання.

— Сідайте, — мовила Аліс, стаючи навколішки перед нею, — і подивіться на мене. Ви мене пригадуєте? Пригадуєте, що я казала вам про себе; звідки прийшла й куди простувала, шкутильгаючи в лахмітті під тим страшеним вітром і за тої негоди? Ви пам'ятаєте, як я повернулась уночі, кинула в болото ваші гроші, прокляла вас і весь ваш рід? Гляньте ж тепер на мене. Я навколішках стою перед вами. Як ви думаєте — причини, що привели мене до вас, не менш серйозні тепер ніж тоді?

— Якщо ви хочете просити прощення... — м'яко відповіла Геріет.

— Зовсім не те! — згорда глянула на неї та. — Я прошу тільки, щоб мені повірили. Ви побачите, чи заслуговую я на довір'я тепер та чи варта була його тоді.

Вона все ще стояла навколішках; очі їй блищали; вогонь коминка освітлював її втрачену вроду та чорне волосся. Одну косу вона перекинула через плече, накрутила собі круг руки і, смикаючи та покусуючи її, задумано вела далі:

— Коли я була молода та гарна, а це, — вона зневажливо сіпнула свою косу, — викликало в усіх захоплення, мати, що не дуже цікавилась мною за мого дитинства, визнала мої гарні прикмети, полюбила мене й почала пишатися мною. Вона була неситима на гроші і думала заробляти на мені. Жадна велика пані ніколи не ставилась так до своєї доньки — такого ніколи не буває, ми всі добре це знаємо. Матері, що погано виховують своїх дочок і занাপашають їх, трапляються тільки серед таких злидарів, як ми.

Дивлячись у вогонь і немов забувши на хвилинку, що її слухають, Аліс вела далі наче уві сні, все ще накручуючи на руку свою довгу косу.

— Що з того сталося — можна й не говорити. У людей нашого стану це не спричиняється до нещасливих шлюбів. Для нас — то руїна і загибель. Руїна та загибель були й для мене. Я стала лялькою, що нею бавилися лише короткий час, а поводитись зі мною ще жорстокіше й бездушніше ніж з лялькою. І знаєте хто робив це?

— Навіщо ви питаєте мене?

— А чого ви тремтите? — гостро глянула на неї Аліс. — Його поведінка зробила з мене диявола. Я занурювалась у руїну та загибель дедалі — більше і падала дедалі — нижче.

Мене заплутали в одну справу про пограбування й поставили на суд. У мене не було ні грошей, ні друзів. Дарма що тоді я була ще дівчиною, я радше пішла би на страту, ніж попросила би його сказати за мене хоч слово, нехай би воно могло навіть врятувати мене. І пішла б на найгірші, які можна вгадати, муки. Але моя жадібна мати послала до нього, моїм ім'ям доручила розповісти мою історію і принижено просила про останній невеличкий дарунок — менше фунтів ніж у мене на цій руці пальців. Як ви думаєте, хто й пальцем не поворухнув задля мене, що, він гадав, лежала вже в його під ногами, і кинув мене, наче й не знав ніколи? Він був дуже задоволений, що мене засилають за кордон, звідки я не буду надокучати йому, бо помру та згнию там. Хто це був, як ви думаєте?

— Навіщо ви питаєте мене? — повторила Геріет.

— Чого ж ви тремтите? — Аліс поклатла свою руку на її й глянула їй у обличчя. — Адже відповідь у вас на губах. То був ваш брат Джемс. Коли я довідалася, що ви — сестра йому — це було тої ночі — я повернулась сюди й жбурнула ваш дарунок, хоч була крива й виснажена дорогою. Я почувтила тої ночі, що я пройшла би цілий світ, щоб розшукати його і вбити там, де знайду. Вірите ви, що я зробила би це?

— Вірю. Але, боже великий, навіщо прийшли ви сюди знову?

— Відтоді, — Аліс усе ще тримала її за руку й не зводила з неї очей, — я бачила його. Я бачила його серед білого дня. Якщо в грудях моїх жевріло ще яке почуття, то воно спалахнуло полум'ям, коли очі мої спинились на нім. Ви знаєте, він скривдив одну потужну людину і в особі його здобув собі смертельного ворога. Що, коли я повідомила його, де тепер ваш брат?

— Повідомили! — повторила Аліс.

— Що, коли я знайшла людину, яка знала секрет вашого брата; знала, як він утік; знала куди подалися він і його супутниця? Що, коли я змусила ту людину викласти все, що вона знала, слово по слову, в присутності його ворога, що заховався й слухав його. Що, коли я тим часом сиділа й стежила за обличчям того ворога, доки воно не змінилося так, що майже не походило на людське? Що, коли я бачила, як він, наче божевільний, кинувся переслідувати його? Що, коли я знаю, що тепер він — скорше диявол ніж людина — навздоганяє його і за кілька годин навздожене.

— Заберіть вашу руку! — відсахнувшись од неї, скрикнула Геріет. — Ідіть звідси! Дотик ваш жахає мене.

— Я зробила це, — сказала Аліс, так само дивлячись на

неї й байдужна до її слів. — Схоже на те, що я дійсно зробила це. Вірите ви тому, що я кажу?

— Боюсь, що мушу вірити. Заберіть вашу руку!

— Ні ще. Ще хвилиночку. Уявляєте ви собі, як жадала я помсти, коли зробила це по упливі такого довгого часу?

— Жах який! — мовила Геріет.

— Отже, бачивши мене тепер, — хрипким голосом сказала Аліс, — тут, перед вами, коли я доторкаюся так до вашої руки й дивлюся так вам в обличчя, ви повинні зрозуміти, що прийшла я сюди в дуже важливій справі і що в душі я змагалася з собою. Мені соромно за це слово, але я пом'якшала. Я зневажаю себе. Я змагалася з собою цілий день і цілу ніч. Але я пом'якшала і хочу виправити мою провину, коли ще можу. Я не хотіла би, щоб вони зустрічалися, коли переслідувач його лютує й не тямить себе. Ви зрозуміли би, яка небезпека загрожує вашому братові, якби бачили, як той вибіг вчора вночі.

— Але як запобігти цьому? Що можу я зробити? — скрикнула Геріет.

— Цілу ніч я не спала, — похапливо казала Аліс, — і бачила його всього в крові. Цілий день мені здавалося ніби він коло мене.

— Що можу я зробити? — повторила, тремтячи, Геріет.

— Коли ви можете послати туди когонебудь, або написати йому, або переказати, не гайте часу. Він у Діжоні. Знаєте ви це ім'я, і де він?

— Так.

— Перекажіть йому, що людина, з якої він зробив собі ворога, посатаніла, і що він не знає її, коли не боїться. Перекажіть йому, що за ним уже женуться — я знаю це — і поспішають. Примусьте його тікати, поки ще не пізно, і уникати зустрічі з ним. На місяць чи на два пізніше — то буде вже величезна різниця. Нехай вони зустрінуться; тільки не через мене. Де завгодно — аби не там. Коли завгодно — аби не тепер. Нехай ворог переслідує його й знаходить сам, а не за моєю допомогою. Досить гріхів на моїй голові і без цього!

Вогонь не блищав уже на її чорнім, як агат, волоссі, на її підведенім угору обличчі, в її горящих очах. Рука її не лежала більше на руці Герієти. І місце, де вона стояла, було порожне.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ЧЕТВЕРТИЙ.

ВТІКАЧІ

Час — одинадцята година вечора; місце — номер у французькій готелі, що складається з півдванадцятка покоїв: темних, холодних сіней або коридора, їдальні, вітальні, спальні й унутрішньої вітальні або будуара — найменшої та найдалшої од входу кімнати. До номера цього ведуть великі двері, що виходять на площадку парадних сходів, але в кожній кімнаті є ще двоє чи троє дверей, які сполучують покої поміж собою або з маленькими проходами в стінах, що, за звичайною в готелях системою, виводять на чорні сходи й на двір. Покої ці містяться на першому поверсі готеля, такого величезного, що їхні вікна не забирають навіть цілої сторони квадратного двора всередині будинку.

Цієї ночі блиск воскових свічок у канделябрах і відбивок їхнього полум'я в свічадах, на позолоті по стінах та стелі і на веселих барвах меблів обмежувався будуаром у кінці низки допіру перелічених кімнат. Як дивитися з сіней, де тьмяно горіла лампа, крізь чорні отвори відчинених дверей, будуар блищав наче самоцвіт. Посеред усього того сівва сиділа вродлива жінка — Едіт.

Вона була сама; пихата й чванлива як завжди. Щоки їй трохи опали, очі стали ніби ще більші та ясніші, але бундючний вигляд лишився старий. На чолі її не було й тіні сорому. Каяття не схилило її гордовитих в'язів. Все ще велична й поставна, але сповнена презирства до себе самої й до всіх інших, вона сиділа спустивши очі й чекала на когось.

Коли в парадних дверях повернули ключа і в сінях розляглися кроки, вона здригнулася й гукнула: «Хто там?» Їй відповіли французькою мовою. До будуара ввійшли два чоловіки, брязкаючи тацями з посудом на вечерю.

— Хто наказав вам це? — спитала вона.

— Той пан, що найняв номер. Пан розпорядився, як спи-

нявся тут на годину дорогою, і залишив листа для мадам... Пані, певно, одержала його?

— Тисячу разів прошу вибачити мені, — вкинув слово лисий широкобородий льокай з сусіднього ресторану, — пан замовив вечерю на цей час і листом попереджав про це пані. Пан зробив Золотій Голові честь, замовивши їй найкращі страви до вечері. Пан побачить, що Золота Голова виправдала його довір'я.

Едіт, не кажучи ні слова, задумано дивилася, як льокаї готували стіл на дві персони й ставили вино. Перше ніж вони скінчили, вона підвелася і, взявши лямпу, пішла до спальні та до вітальні й поспіхом, але уважно, оглянула там усі двері, і надто двері, що вели із спальні до проходу в стіні. Вийнявши з них ключа й устроївши його в замкову щілину знадвору, вона повернулася до будуару.

Льокаї приготували вже стіл до вечері й стояли, дивлячись на свою роботу. Той, що говорив давніше з Едітою, спитав, чи не знає пані, коли прийде пан.

Вона не могла сказати. То її не цікавило.

— Перепрошаю. Але там же стоїть вечеря. Її треба розпочинати зараз же. Пан (він говорить французькою мовою наче янгол або француз, що зрештою одне й те ж саме) запевняв, що буде точний. Адже англійці — надзвичайно точні. А, що це за шум? Боже милий, та це ж пан.

І дійсно, зустрінутий другим льокаєм, через темні кімнати йшов пан з блискучими зубами. Вступивши до святлища, що горіло світлом та барвами, він підійшов до дами, поцілував її і, звертаючись до неї французькою мовою, назвав її своєю чарівною дружиною.

-- Боже мій, пані зараз зомліють з радощів! — скрикнув лисий льокай.

Та пані лише відсахнулася і здригнулася. Раніш як ці слова було сказано, вона вже випросталася і, поклавши руку на оксамитову спинку крісла, стояла нерухома й з безстрашним виразом на обличчі.

— Франсуа полетів до Золотої Голови по вечерю. В таких випадках він літає як птах або як янгол. Багаж пана в його кімнаті. Все готово. Вечеря буде тут за хвилинку. — Всі ці факти лисий льокай зазначив з уклони та посмішками, і дійсно незабаром вечерю принесено.

Спровадивши льокаїв через парадний вихід, пан зачинив двері на ключ. Повертаючись назад, щоб уклонитися ще раз, лисий помітив, що мадам усе ще спиралась рукою на оксамитову спинку крісла, і дарма що дивилася просто перед себе, здавалось, не бачила його.

— Дивно, чому це ви приїхали сами, моє серденько, — мовив Каркер, повертаючися до будуару, ставлячи лампу на стіл і посміхаючись своєю щонайлюб'язнішою посмішкою. — То була вже зайва оберега, що могла навіть пошкодити вам. Вам треба було б найняти собі покоївку в Гаврі чи в Руані. У вас бо було досить часу для цього, хоч ви й найвибагливіша та найпримхливіша (рівно як і найчарівніша) з жінок.

Очі її якось чудно блимнули на нього, але вона все ще спиралася рукою на крісло й не казала ні слова.

— Я ніколи не бачив вас уродливішою, — мовив Каркер. — Дійсність перевершила образ, що його я носив у собі під час цієї жакливої розлуки й споглядав удень і вночі.

Ані слова. Ані погляду. Очі її цілком ховалися під довгими війми, але голови вона не схиляла.

— Умови були жорстокі, — посміхаючись вів далі Каркер. — Та тепер їх виконано. Вони вже позаду й завдяки ним теперішній час здається ще принаднішим та безпечнішим. Ми оселимось у Сіцилії. У цій найгарнішій та найпестливішій країні світу дістанемо ми нагороду за наше рабство.

Веселий, він збирався підійти до неї, коли Едіт схопила з стола ніж і ступила на крок назад.

— Спиніться! — скрикнула вона, — або я вб'ю вас.

Раптова зміна в ній, шалена лють і виразна огидливість в її очах, примусили його спинитися немов перед огнем. Подив і гнів вимальовувались йому на виду, але він опанував себе й жартівливим тоном промовив:

— Годі, годі! Заспокойтеся. Ми сами, і ніхто не бачить і не чує нас. Невже ви думаєте залякати мене цими виявами вашої цютливості?

— Невже ви думаєте залякати мене? — зневажливо відповіла вона, — або присилити відмовитись од моїх намірів, нагадавши мені про те, що тут нікого немає, і я беззахисна. Мене, що навмисне приїхала сюди сама! Хіба не уникала б я вас, якби боялася? Хіба, боячись вас, я була би тут гдупої ночі й збиралася сказати вам те, що ви зараз почуете?

— А що саме, чарівна відьмо? — спитав він. — У своїй люті ви вродливіші за всяку іншу жінку в найкращому гуморі.

— Я не скажу вам нічого, крім того, що ви вже чули, доки ви не сядете на цей стілець, — відповіла вона. — Не підходьте до мене! Ні кроку більше! Інакше, свідчуся небом, я вб'ю вас.

Він прикусив губу, насупився, засміявся й сів, удаючи ніби задоволяє її каприз.

Вона поклала ніж на стіл і, доторкнувшись рукою до своїх грудей, сказала:

— Тут у мене лежить дещо, що зовсім не скидається на дарунок коханки. І я радше вживу його проти вас і знищу вас без жалю, немов якого гада, ніж знесу ще один ваш дотик.

Удаючи ніби сміється, він попросив її скорше кінчати цю виставу, бо вечеря холоне. Але погляд, що його він потаємці кинув на неї, був незадоволений та злий, і він навіть тупнув ногою, пробурмотівши прокляття.

— Скільки разів, — почала Едіт, втупивши в нього найпохмуріший погляд, — скільки разів в своїй підлій зухвалості ображали ви та зневажали мене? Скільки разів з найчемнішими манірами, але найдоткливішими словами й з наглузливішими поглядами знущались ви з мене після наших заручин і тоді, як я була вже одружена? Скільки разів оголяли ви поразу моєї любови до чистої безневинної дівчини й роз'ястрували її? Скільки разів роздмухували ви вогонь, що на нім я пеклася впродовж двох років, і підстречували мене на помсту тоді, як він найбільше мучив мене?

— Я не маю ніякого сумніву, мадам, — відповів він, — що ви лічили це все, і що підсумок — правильний. Але годі вже, Едіт! Це — досить добре для такого дурника як ваша дружина...

— Чи знаєте ви, — перебила вона, дивлячись на нього з таким презирством і огидою, що, не зважаючи на свою зухвалість, він здригнувся, — чи знаєте ви, що якби всі інші причини моєї ненависти до нього розвіялись, я все ж таки ненавиділа б його за одне те, що ви були його влюбленцем і радником?

— Саме з цієї причини ви й утекли зі мною? — ущипливо спитав він.

— І з цієї ж причини ми бачимось з вами востаннє. Негіднику! Сьогодні вночі ми з вами зустрілися; сьогодні ж і розлучаємось назавжди. Я не залишуся тут і на хвилинку, скоро скажу те, що хотіла.

Він загрозовито глянув на неї і схопився рукою за стіл, але не підвівся, не відповів і не загрожував їй нічим іншим.

— Я — жінка, яка з дитинства звикла до сорому, — мовила Едіт, прикро дивлячись на нього. — Мене пропонували й одштовхували, вихваляли й виставляли на показ, доки все це не остогидло мені. Я не мала жадної стійности чи прикмети, які належали б мені самій. Ні! всіх їх виносило на явність, аби підвищити ціну мені, і кожен міг кричати про них на вулиці. Мої бідні, гордовиті друзі бачили й ухвалю-

вали все це, і всяке почуття до них умерло в моїй душі. Жаден з них не цікавив мене більше як перший-ліпший кімнатний песик. Я була сама в світі, добре розуміючи, який порожній він для мене, і яка непотрібна я для нього. Ви знаєте це, і знаєте, наскільки байдужна була я до своєї репутації.

— Так, я здогадувався, — ствердив він.

— І зважаючи на це, переслідували мене, — додала вона. — Знавши, що одружіння врятує мене принаймні від цього щоденного торгу мною, я дала згоду одружитися, продавши себе так ганебно, як продають невільницю в нашійнику. Ви знали це.

— Так, — він вищирів всі свої зуби, — знав.

— І зважаючи на це, переслідували мене, — повторила вона. — Від першого ж дня свого шлюбного життя я зазнала нової ганьби — переслідування з боку одного негідника, і це було для мене найбільшим у моїм житті приниженням. І мій чоловік сам накидав цю ганьбу на мене. Він облутав мене нею, власними руками сотки разів штовхав мене назад, коли я хотіла виборсатись. Переслідувана від обох; змушена одмовитись од останнього людського почуття, що жило в мені, під загрозою занастити невинну дівчину; одштовхувана від одного до другого і захоплювана одним, скоро врятувалася од другого, я зненавиділа обох. Не знаю кого більше — пана чи льокая.

Він не спускав з ока Едіт, що стояла перед ним в тріумфі своєї обуреної вроди, безбоязка й рішуча. Він викликав у неї не більше остраху як червак.

— Що казати вам за честь чи жіночу цнотливість?—вела вона далі. — Що позначають ці слова для вас? Що позначають вони для мене? А що як я скажу, що від найлегшого дотику вашої руки кров застигає мені в жилах? Що як від того часу, коли я вперше побачила й зненавиділа вас, і дотепер, ви завжди були для мене найбридкішою на землі твариною?

— Та невже? І тільки цим, моя королево? — відповів він, злегка всміхнувшись.

— Чи знаєте ви, що сталося тої ночі, коли, осмілівши від сцени, свідком якої вам довелося бути, ви наважились прийти до мене в кімнату й говорити зі мною?

Він низав плечима й голосно засміявся.

— Що сталося? — повторила Едіт.

— У вас така чудова пам'ять, — відказав Каркер, — що ви, безсумнівно, і сами можете все пригадати.

— Можу, — мовила вона. — Слухайте ж. Пропонуючи

мені тікати, ви казали, що я вже досить скомпромітувала себе, бо дозволила вам це побачення, про яке всі дізнаються, і багато разів приймала вас сам на сам перед ним. До того ж я відверто казала вам, що почуваю до свого чоловіка лише огиду. Отже, виходило, що я вже погибла. Ви мали змогу викрити мене, і я користалася репутацією порядної жінки тільки з вашої ласки.

— Всі хитрощі коханця... — посміхнувся він. — Стародавнє прислів'я...

— Тої ночі, — казала далі Едіт, — боротьба, що довгий час точилась у моїй душі за щось — не скажу свою честь; її я давно загубила — може за останній притулок на землі, закінчилася. Від тої ночі починаючи, я живу тільки помстою та ненавистю. Я завдала вдара, що кинув у порох вашого пихатого пана, а вас кинув сюди, перед мене. І тепер ви стоїте тут і знаєте, що я до вас почуваю.

Виригнувши прокляття, він зірвався з місця. Вона поклала руку на груди, і жаден палець її не затремтів, жаден волос на голові не поворухнувся. Їх відокремлював лише стіл.

— Коли я забуду, що цей чоловік притискав свої губи до моїх губ і обіймав мене, як обіймав знову сьогодні, — сказала Едіт, показуючи на нього; — коли я забуду, що він заплямував поцілунком мою щоку — щоку, якої торкалося невинне обличчя Фльоренси; коли я забуду про зустріч з нею тоді, як пляма та була ще гаряча, і я зрозуміла, що врятовуючи її від переслідувань, я занастила її через мою любов; коли я забуду, що своїм ім'ям я зганьбила її ім'я; коли я забуду, що в уявленні її я завжди буду порочним створінням — тоді, о, дружино, з якою віднині ми розлучилися! забуду я ці два останні роки та зло, що я тобі вчинила, і з'ясую тобі твою помилку.

Вона на мить звела свої горящі очі, блимнула їми на Каркера й лівою рукою простягла до нього кілька ковертів.

— Дивіться, — зневажливо мовила вона, — ви адресували їх мені під вигаданим ім'ям. Одне я одержала тут; решту дістала дорогою. Печатки не зламані. Беріть їх назад.

Зібгавши листи, вона кинула їх йому під ноги. На її обличчі грала посмішка, коли вона знову глянула на нього.

— Ми зустрілися й розстаємось сьогодні. Ви поспішилися мріяти про відпочинок та розкоші в Сіцилії. Вам слід було б підлещуватись, підстилатися та обдурювати вашого хазяїна ще років зо два. Тоді ви забагатіли б ще більше. Ви дорого заплатили за те, що з-за похоті кинули службу.

Губи йому запінілись; на чолі виступив піт. Якби вона, нехай на момент, виявила розгубленість, він кинувся б на

неї, але Едіт була тверда наче скеля і не відводила від нього свого погляда.

— Ми не розстанемося так, — сказав він. — Ви думаєте, я збожеволів і пушу вас у такому стані?

— А ви думаєте мене можна затримати?

— Спробуємо, моя любо, — сказав він, загрозовито хитнувши головою.

— Борони вас боже, наближатись до мене! — застерегла Едіт.

— Годі, — мовив він, знову блиснувши зубами. — Давайте краще порозуміємось, або я втну якунебудь несподіванку. Сідайте же.

— Запізно! — скрикнула вона, і очі їй, здавалось, заіскрили полум'ям. — Я знехтувала своє добре ім'я. Я поклала знести сором; ви знаєте, що сором цей незаслужений, але він цього не знає і ніколи не дізнається. Я помру, а не признаюся. Тому я й зустрілася з вами тут, глибої ночі. Тому я й прибрала ім'я вашої дружини. Тому я й погодилася, щоб мене бачили з вами тутешні льокаї. Тепер ніщо вже не врятує вас.

Каркер радо продав би свою душу дідькові, аби Едіт прикипіла до помосту, не могла би ворухнути руками й була би віддана йому на призволяще. Але він не міг дивитися на неї й не боятися. Він убачав у ній неборну силу. Він бачив, що вона не тямить себе і з ненависти до нього не спиниться ні перед чим. Очі його стежили за рукою, що з лихим наміром лежала на її білих грудях, і він подумав, що в разі ця рука не влучить в нього, вона вдарить у ці груди.

Отже він не наближався до неї, але ззаду його були двері, крізь які він увійшов, і Каркер ступив крок назад.

— Наприкінці, дозвольте попередити вас — будьте обережні, — сказала вона, посміхнувшись. — Вас зраджено, як то трапляється з усіма зрадниками. Попередили, що ви в цім місті, чи повинні бути тут, чи були вже. Свідчуся життям, сьогодні ввечері я бачила мого чоловіка в кареті.

— Ти брешеш, пові! — згукнув Каркер.

Під цей час у сінях голосно задзеленькотів дзвоник. Каркер пополотнів, а вона, піднісши руку, стояла наче чарівниця, що накликає цей звук.

— Га! Чуєте?

Він сперся спиною на двері, бо бачив, як Едіт змінилась на виду, і думав, що вона хоче вийти. Але вона вийшла крізь протилежні двері — до спальні — і зачинила їх по собі.

Скоро вона відвернулась од нього, і якась зміна зайшла в її незламнім, неприступнім погляді, Каркер почув, що

може взяти над нею гору. Він подумав, що несподіваний острах, до якого спричинилася ця нічна тривога, переміг її. Він притьмом одчинив двері й кинувся за нею в спальню.

В кімнаті було темно, і, що Едіт не озивалась на його поклики, Каркер пішов назад по лямпу. Піднесши лямпу вгору, він озирнувся навкруги, сподіваючись уздріти її причаєну в якомусь кутку; та спальня була порожня. Порожні були й вітальні, і їдальні, що їх він обійшов непевними кроками людини, незнайомої з місцем, боязко оглядаючись і дивлячись під кожну завісу та канапу. Не було її і в сінях, і це він побачив з першого ж погляду.

Дзвоник раз по раз починав дзвонити знову, і знадвору стукали в двері. Він поставив лямпу на підлогу і, підійшовши ближче, почав прислухатися. Кілька голосів говорили разом. Не менше як двоє з них належали англійцям. І хоч які грубі були двері і хоч який шум знімали ті голоси, Каркер занадто добре знав один з них, щоб не впізнати його.

Він знову взяв лямпу й ще раз пробіг по всіх кімнатах, спиняючись у кожній і все ще шукаючи її. Піднісши над головою лямпу, стояв він у спальні, коли його очі взяли на себе двері, що вели до маленького проходу в стіні. Він наблизився до них і побачив, що їх зачинено знадвору, але виходячи Едіт загубила вуаль, і її затиснуло дверима.

Весь цей час люди на сходах дзвонили й стукали в двері кулаками та ногами.

Він не був боягуз, але ці звуки; те, що допіру сталося; незнайоме місце, де він ще не гаразд орієнтувався; зруйнування його плянів (дивна річ, але він почував би себе сміливіше, якби пляни ті здійснилися); незвичайний час; відсутність приятелів, яких він міг би попросити зробити йому дружню послугу; а найбільше, думки про те, що людина, яку він зрадив, стоїть тут, готова зірвати з нього машкару,—все це викликало в нього сліпий жах. Він штовхнув двері з вуалем, та вони не піддавались. Він одчинив вікно й глянув униз на двір. Вікно було високо над землею, а каміння бруку було безжальне. Стукіт та дзвони не припинялися. Острах його не зменшувався. Каркер знову підійшов до дверей спальні, напліг на них з новим одчайдушним зусиллям і нарешті відчинив. Побачивши неподалеку вузькі сходи й почувши свіже нічне повітря, він повернувся назад, узяв капелюх та плащ, зачинив, щільно як міг, двері, крадькома спустився вниз з лямпою в руках, погасив її, вздрівши вулицю, поставив лямпу в куток і подався туди, де блищали зорі.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ П'ЯТИЙ

РОБ—МИРОШНИК ЗБУВАЄТЬСЯ ПОСАДИ

Воротар коло залізної брами, що відокремлювала двір од вулиці, кинув дверцята свого помешкання відчинені, а сам бийшов кудись — напевне, взяти участь у шарварку на парадних сходах. Обережно піднявши клямку, Каркер вислизнув на вулицю і, якнайтихше причинивши гучні ворота, поспішився геть.

Знесилений, тремтячи з безсилої злости, він цілком піддався паніці, яка поняла його ще в номері. Тепер вона опанувала його настільки, що Каркер наразився би на яку завгодно небезпеку, аби unikнути зустрічі з людиною, на яку дві години тому він зовсім не зважав. Її несподіване прибуття, звук її голоса, неминуча зустріч з нею лице в лице — все це, по хвилинним замішанні, не злякало б його, і він здибався би з ображеним їм, містером Домбі зі звичайною своєю зухвалістю. Та вибух проти нього їм же самим підкладеної міни, здавалося, розхитав усю його сміливість і самовпевненість. Відштовхнутий наче гад який; пошитий у дурні; взятий на глум; кинутий на землю й потолочений гордою жінкою, що душу її він поволі отруював, доки, ввижалося йому, вона не стала іграшкою його похоті; ошуканий у своїм ошуканстві, він тікав тепер, принижений, знеславлений, наляканий, і його лисяча шкіра була вся пошматована.

Опасуючися погоні, він прокрадався вулицями, коли раптом, наче електричний струм, його пронизав новий жах. Якесь примрійне страхіття — незрозуміле й непоясненне, зв'язане з трусінням землі — шум і літ у повітрі чогось наче смерть на крилах. Він стулився, ступаючи перед ним з кроку. Та воно не пройшло повз Каркера, бо існувало лише в його уяві.

Він звів своє грішне, схвильоване обличчя до неба, де зорі сяли так же спокійно як і тоді, коли він вислизав з номера

в двір, і спинився обміркувати, що робити в дальшому. Острах перед судом у цім чужім, далекім місті, де закон не буде на його боці; ще більший острах перед Італією чи Сіцилією, де його легко можуть вбити наймані вбивці, може (мінливість провину та страху!) жадоба діяльності по зруйнуванню всіх його плянів — спонукали Каркера повертати назад, до Англії.

— Там, в усякім разі, я буду в більшій безпеці, — думав він. — Якщо я не захочу стрічатися з цим дурнем, то мене важче буде знайти там ніж тут, за кордонім. А коли цей клятий острах минеться, і я вирішу, що нам можна побачитися, то там у мене буде з ким поговорити та порадитись. Там за мною не будуть гнатись та цькувати наче щура.

Він пробурмотів ім'я Їдіти і стулив кулак. Скрадаючись у тіні великих будинків, він, зціпивши зуби, прикликав прокльони на її голову й озирався на всі боки немов шукав її. Так дійшов він до воріт заїзду. Всі спали, але на дзвоник його вийшов чоловік з лихтарем. Разом із ним Каркер пішов до стайні й найняв старий фаєтон, що мав одвезти його до Парижу.

Торгувалися не довго, і незабаром пішли по коні. Звелівши, щоб екіпаж навздоганяв його, Каркер вислизнув на вулицю і крізь мур колишньої фортеці, вийшов на великий шлях, який наче потік, біг темною долиною.

Куди біг він? Де кінчався? Спинившись і вдивляючись у тьмяну низину, де обриси дерев визначали дорогу, Каркер знову почувив наближення смерті, що потужна та неспинима прошуміла над ним, залишивши в його душі жах, чорний як зовнішній окіл, невиразний — як далекий обрій.

Вітру не було. Жадна тінь не майнула в глибокій темряві ночі. Ні звука кругом. Позад його лежало місто, подекуди освітлене. Цілі зоряні світи ховалися за будівлями та шпилями, які ледве вирізнялися на тлі неба. Навкруги й скрізь слалася чорна, відлюдна далечінь. Дзигарі в місті ледве чутно вибили другу.

Він ішов, здавалось йому, довго й пройшов чималу путь, часто спиняючись і дослухаючись. Нарешті слух його потішили бубонці на конях. Дзеленькаючи то тихше, то гучніше, то нечутні зовсім; видзвонюючи то повільно — на поганім шляху, то брязкаючи швидко та весело, вони все ж таки наближалися, і нарешті тьмяна постає фурмана, що голосно нукав і ляскав батогом, спинила чотирьох баских коней поруч із Каркером.

— Хто йде? Пан?

— Так.

— Пан багато пройшов у цій темряві.

— Це не має значіння. Кожен робить собі до смаку. Ніхто не замовляв ще коней на станції?

— А, тисяча чортів!.. вибачте... ще коней? Такого часу? Ні.

— Слухайте, приятелю. Я дуже поспішаю. Покажіть но як швидко можете ви їхати. Що швидше їхатимете, то більше грошей матимете на подяку. Ну, мерщій!

— Гело! Гуп! Гело! Гі! — І вони понеслися чорною долиною, розкидаючи порох та грязиво наче водяний пил.

Стукіт коліс та цокотіння копит і трусіння фаетона гармоніювали з безладдям думок втікача. Нічого виразного навколо; нічого виразного всередині. Речі пролітають повз, мішаючись одна з одною, перше як зір встигає розгледіти їх. За мінливими уривками парканів та будинків понад шляхом стелеться безмежна долина. За неясними образами, що виникали і зникали в уяві Каркеровій, зараз же як з'являлися, лежали чорні простори жаху, гніву та приниженої підлоти. Іноді над долиною тьмяно вирізьблювалася якась з далеких Юрських гір. Подеколи в уяві його знову пролітала та жахна примара й холодила йому кров у жилах.

Лихтарі, виблискуючи серед купи конячих голів, мішаючись з темною постаттю фурмана й освітлюючи його плащ, родять тисячі невиразних образів, що відповідають його думкам. Тіні службовців, що в звичайних своїх позах схилилися над книгами та бюрками. Дивний образ чоловіка, од якого він тікає, і образ Едіти. Бубонці й колеса повторюють слова, що їх вони казали. Місце й час плутаються в його голові — те, що було цієї ночі, здається, відбулося місяць тому, а що сталося місяць тому — видається подією цієї ночі. Батьківщина іншим разом здається неприступною, а інколи він думає, що зараз буде вже там. Безладдя, розбіжність, поспіх, морок, хаос — в його думках і навколо його. Гело! Гі! І вони знову несуться чорною долиною, розкидаючи порох та грязиво наче водяний пил. Розпалені коні форкають і мчать чорною дорогою так немов на кожному з них сидить демон. Куди?

Знову його прошиває той же струм, а потім бубонці дзеленькають йому під самі вуха «Куди?». Колеса повторюють той запит. «Куди?». Всі шуми та стукіт обертаються на цей крик. Світло й тіні танцюють над головами коней наче чортенята. Тепер не можна спинитися. Не можна стишувати ходу. О, ні! Швидше вперед цією темною дорогою!

Він не може думати. Він не може відрізняти один прирмійний образ од іншого, бо не сила йому, нехай на хвилину,

спинятися бодай на одному з них. Банкрутство проекту виноградити себе раюванням за минулі обмеження; даремна зрада людини, що завжди доброзичливо ставилась до нього й вірила йому, і який він за кілька погордливих слів і поглядів оддячив з лихвою за багато років — ось що найбільше клопотало йому мозок. До цього завжди домішувалась ненависть до жінки, яка загнала його в пастку й одомстила за себе. Невиразні пляни помсти склалися в його уяві, але тільки невиразні, бо в голові йому все плуталось.

В пам'яті Каркера повставали картини подій перед другим шлюбом його хазяїна. Він пригадував, як заздрив він тому хлопцеві, як заздрив дівчині, як майстерно відстороняв усіх од містера Домбі, накресливши круг цього дурня зачароване коло, всередину якого міг ступити лише він — Каркер. І невже ж, думав Каркер, все це робив він для того, щоб тікати тепер як злодій од того ж таки дурня?

Він ладний був заподіяти собі смерть за свою лякливість, але то були наслідки його поразки, і він не міг позбутися їх. Зневірившись у своїй власній підлоті, він почував себе параліжованим. У безсилій злості він лютував на Едіт, зневажав містера Домбі, зневажав самого себе, а проте тікав і не міг робити інакше.

Знову й знову прислухався він до стукоту коліс позад себе. Знову й знову здавалося йому, що він чує, як вони наближаються. Нарешті, переконаний у цьому, він скрикнув «Стій!» воліючи загаяти час, аби не мучитись непевністю.

Це слово раптом спинило екіпаж, коней і фурмана.

— А, чорт! — скрикнув озираячись фурман. — У чім річ?

— Тихо! Що це?

— Що?

— Шум.

— Та стій же ти, клятий, розбійнику! — до коня, що дзвонив своїми бубонцями. — Який шум?

— Ззаду нас. Чи не другий це фаєтон, що жене вчвал? О! Що це?

— Стій же спокійно, свиняча твоя голово! — до іншого коня, який укусив свого сусіду, а той одхвотився й налякав решту. — Та там же нічого нема.

— Нічого?

— Нічого, як не рахувати світової зорі.

— А! ви, здається, маєте рацію. Тепер і я не чую нічого. Вперед!

Зірки блякли. Займалось на день. Стоячи в екіпажі та вдивляючись назад, він бачив дорогу, якою вони проїхали, і пересвідчився, що скільки кинути оком, на ній нема жадного

подорожнього. Незабаром був уже білий день. Сонце сяло над ланами та виноградниками. Поодинокі робітники, прокинувшись од недовгого сна в халупах, побудованих коло купок каміння на дорозі, лагодили вже шлях або снідали хлібом. Там і тут бачити було селян, що йшли працювати в полі чи на базар, або стояли коло дверей своїх убогих домків і ліниво поглядали на екіпаж, коли той проїздив повз їхні будинки. А ось і поштова станція, по коліна в грязиві серед куп димучого гною та піврозвалених великих надвірних будівель. І на це смутне видовисько своїми, наполовину позабаваними, вікнами дивиться величезний, старий замок, укритий зеленим мохом.

Понуро забившись у куток фаетона й подеколи зводячись на ноги, щоб протягом цілої милі дивитись назад, він бажав лише одного — їхати якнайшвидше, а всі думки, які плуталися йому в голові, покладав обміркувати докладно в дальшому.

Сором, розчарування й досада гризли його серце. Постійний страх бути впійманим гнітив його так, що він боявся навіть стрічних подорожніх. Незносний жах, що розумів його вночі, не раз повертався й удень. Монотонне дзеленькання бубонців і цокіт копит; монотонність його страхів і безсилої люті; монотонне чергування в душі його бояння, жалю та пристрасти обертали подорож на якесь видиво, де цілком реальним були лише його муки.

То було видиво довгих шляхів, що тяглися до крайнеба, завжди нового й завжди недосяжного. Видиво погано забрукованих міст на горбках і в низинах, де з темних отворів дверей і погано заскленних вікон визирали якісь обличчя, і де в довгих, вузьких вулицях стояли низки заболочених биків та корів, пригнаних на продаж; вони бодалися та хвицялися, а хазяї били ломаччям у їхні пласкі голови, так ніби збиралися вбити їх. Видиво мостів, перехресть, церков, поштових станцій, свіжих коней, яких запрягали всупереч їхньому бажанню, і коней, що, відбувши вже свій путь, змучені простягали свої голови до дверей стаень. Видиво кладовищ з чорними похилими хрестами над могилами і з посохлими вікнами на хрестах. І знову довгий, довгий шлях, стелеться по пагорбках та долинах і біжить до облудного обрію.

Видиво ранку, полудня й вечора; ночі й сходу місяця. Видиво довгої дороги, що з неї екіпаж звертає на погано забрукований шлях, де стукотить і плигає. Видиво великої церковної вежі, яка височить над дахами домів. Йому ввижається, що він висідає з екіпажа, нашвидку їсть і п'є вино, яке не дає йому ніякого полегшення. Йому ввижається, що

він пішки йде між юрби жебраків-сліпих чоловіків з тремтячими повіками, яких ведуть старі жінки зі свічками в руках, придуруватих дівчат, кривих, епілептиків і параліжних — і, сівши у фаєтон, впізнає серед протягнутих до нього рук обличчя свого переслідувача. Йому ввижається, що він, знову вчвал мчить довгою, довгою дорогою, ошелешений і наляканий, забившись у куток екіпажа, а тоді підводиться й дивиться на стрічку нескінчимої освітлюваної місяцем путі, чи не женеться хто за ним.

Йому ввижається, що він ніколи не спить, а лише дремає, не заплющуючи очей і раз-у-раз прокидається, щоб голосно відповісти примрійному голосові. Йому ввижається ніби він кляне себе за те, що опинився тут, що втік, пустив її й не насмілювався зустрінутись з ним. Йому ввижається, що він має смертельну суперечку з цілим світом, а найбільше — з ним. Йому ввижається, що своєю чорною нудьгою він отрує все кругом.

То було видиво минулого всуміш із сучасним; його життя, що злилося в одну суцільну масу з цією подорожжю. Видиво скаженого хапання до якогось місця, куди він мусить приїхати. Видиво метикувань та міркувань про речі, що проносились перед ним і, не залишаючи по собі виразного уявлення, зачарованою юрбою юрмилися в його розпаленім мозку.

Видиво безперестанних змін на тлі однотонного шуму бубонців, коліс та копит; і ніякого відпочинку. Видиво міст, сіл, поштових станцій, коней, фурманів, пагорбків, долин, світла та темряви, шосе та бруку, спуску та підняття, дощу та сухої години. І завжди ті ж такі монотонні бубонці, колеса та копита; і ніякого відпочинку. Видиво столиці, що нарешті до неї він наближається. Вона дається в знаки оживленням на шляху, старими соборами в невеличких містах та містечках, що тепер трапляються частіше. А він забився в куток екіпажа й запинає плащем обличчя, коли перехожі дивляться на нього.

Йому ввижається, що він котить усе далі та далі, катаний своїми думками, що обмірковувати їх він буде згодом. Йому ввижається, що він не може сказати, скільки часу був у дорозі, визначати місця, де проїжджав та зупинявся. Йому ввижається, що голова йому палає та йде обертом, і що він напівбожевільний. Йому ввижається, що він приїхав до Парижу, де, як завжди, тече каламутна річка, стиснена між двох бурхливих потоків рухливого життя.

Його турбує видиво мостів, набережжя, нескінчених вулиць, винарень, крамниць, натовпу, салдатів, екіпажів, вій-

ськових оркестр, аркад. Йому здається, що шум і гамір навколо глушать нарешті монотонність бубонців, коліс та копит. Йому здається, що ця монотонність знову бере гору по тому, як він змінив екіпажа і, виїхавши через нову рогатку, поїхав у напрямі до моря.

І знову видиво вечора, і знову видиво ночі. Знову видиво довгих шляхів, нічних страхіть, тьмяного світла у вікнах край дороги. І знову стара монотонність бубонців, коліс та копит. І знову ніякого відпочинку. Видиво зорі й сходу сонця. Видиво повільного підняття на горбок, почуття свіжого морського бриза на його вершку і відблиск світанку на далеких хвилях. Видиво спуску до порту під час припливу, коли повертаються з нічних ловів рибальські човни, а щасливі жінки та діти чекають на них. Видиво мереж і рибальського одягу, що сушиться на березі. Видиво заклопотаних моряків, що перегукуються, сидячи високо на щоглах. Видиво водяного простору, що живе й іскриться.

Йому ввижається, що він oddalється від берега і, глянувши на нього з чардака, він наче крізь туман бачить на нім осяяні сонцем гірські схили. Йому ввижається, що він бачить, як блищить і, чує, як бурмоче спокійне море. Йому ввижається якась сіра смуга на крайнебі, що росте та світлішає. Йому ввижається, що скелі, будівлі, вітряки й церкви він бачить дедалі виразніше. Йому ввижається, що корабель пливе зовсім спокійною водою і підходить до молу, де купки людей вітають своїх друзів на судні. Йому ввижається, що він висідає, похапливо проходить повз юрбу, уникаючи кожного стрічного, і опиняється нарешті в Англії.

В думках своїх він поклав податись до одного знайомого йому далекого села і, безтурботно живучи там, зібрати всі потрібні відомості та виробити пляни дальших дій. Перебуваючи все ще в тім таки приголомшенім стані, він пригадав, що коло залізничної станції, звідки йому треба було добуватися того села, стоїть спокійний готель. Там він і вирішив спинитися та відпочити.

Непомітно, як міг, пробрався він у вагон, ліг, загорнувшись у плащ, удав, що спить і незабаром був уже далеко від моря, серед зелених просторів усередині країни. Прибувши на станцію, він пильно озирнувся. Уявлення, яке він мав про цю місцевість, було правдиве. То була відлюдна оселя на узліссі маленького лісу. Нова, або наново відремонтована будівля посеред чистенького садку стояла біля станції. До найближчого містечка було кілька миль. Висівши з поїзда, непомічений ніким, він пройшов просто до готеля й найняв собі номера з двох сумежних кімнат на горішньому поверсі.

Він мав намір одпочити, набрати сили й привести до ладу свої думки. Та на нього, здавалося, спало якесь прокляття — він аж ніяк не міг заспокоїтись, а його сонні почуття не набували звичайної ясности. Він не мав влади над ними, немов вони належали іншій людині.

— Який сьогодні день? — спитав він у льокая, що готував йому стіл до обіду.

— День, сер?

— Середа?

— Середа, сер? Ні, сер. Четвер, сер.

— Я й забув. А яка година? Я не накрутив свого годинника.

— За кілька хвилин п'ята, сер. Сер, напевне, довгий час їхали?

— Так.

— Поїздом, сер?

— Так.

— Надзвичайно втомна штука, сер. Я не дуже часто їжджу поїздом, сер, але так кажуть інші джентлмени.

— А тут спиняється багато люду?

— Чимало, сер, взагалі. А зараз нема нікого. Тихо тепер, сер. Та й у всім так, сер.

Він не відповів, тільки сів на софі, де лежав перед тим, схилився на сперті на коліна руки й утупив погляд у поміст. Він ні на хвилинку не міг скупчити своєї уваги на чимсь одним, але мозок його працював безупинно й не відпочивав увісні.

Надаремно випив він силу вина по обіді. Такий штучний спосіб був безсилий дати йому сон. Думки його, ставши ще безладніші, тягли його за собою, як дикі коні волочать злочинця, засудженого на таку кару. Ні зубуття, ні відпочинку!

Як довго сидів він, п'ючи та кидаючись думками в різні боки — він знав менше ніж будь-хто. Але він знав, що довгий час сидів при свічках, коли раптом його знову поняв жах і примусив схопитися з стільця.

На цей раз то було вже не видиво. Земля трусилася, будинок тріщав, у повітрі щось люто гуло. Він почував, як воно наближалось й промайнуло стрілою. І навіть підбігши до вікна та побачивши, що це таке, він все ж таки тремтів, наче дивитись на нього було небезпечно.

Нехай проклятий буде скаженілий демон, що так плавко гуркотить у далекий долині й залишає по собі слід у вигляді смуги світла та клубів диму! Йому здалося ніби він одскочив з його путі і ледве не був пошматований. Він дрижав ще й доти, коли й найменшого шуму не було вже чути, і коли

освітлювана місяцем колія до найдальшої точки лежала мовчазна та порожня.

Не спромога була йому заснути. Приваблюваний колією, він вийшов і помандрував уздовж її стежкою, де купки попелу позначали путь поїзда. Проїшовши з пів години в напрямі, в якому зник поїзд, він повернув і, знову таки тримаючися смужки попелу, подався назад, поминув садок готеля й пройшов ще чимало, цікаво роздивляючись на містки, сигнали, та лямпи й питаючи себе, коли йтиме другий демон.

Трусіння ґрунту; швидке тремтіння повітря, далекий крик; тьмяне світло, що, наближаючись, обертається на два червоні ока; жарка паливня, з якої падають жаринки вугілля; невідпорна навала величезної ревучої озії, порив вітру, гугіт! повз нього промчав другий демон, і він, немов рятуючись, притиснувся до огорожі.

Він почекав ще на одного, а тоді ще. Він повернув назад, до місця своєї першої зупинки, потім знову туди, крізь надокучливі примари вдивляючись у ці чудовиська. Він никав круг станції, доки одне з них не спинилося там, і коли чудовисько відчепили, щоб напоїти водою, став коло нього, оглядав його важкі колеса та мідяне чоло й думав, яка жорстока повинна бути його сила. Уф! Подивитися тільки, як повільно обертаються ці величезні колеса, і згадати, що станеться, коли потрапити під них.

Збуджений вином, стомлений безсонням, він міг думати лише про це, і думки ті набирали для нього хоробливо-великого значіння. Повернувшись до себе над північ, він деякий час не облягався, чекаючи, що навзамін прийдуть якісь інші.

Але вони не прийшли й тоді, як він був у ліжку без будь-якої надії на сон. Він дослухався лежачи і, коли почувив трусіння та дрижання, підійшов до вікна подивитись, як тьмяне світло обертатиметься на два червоні ока; на жарку паливню, з якої падають жаринки вугілля; на біг велетня, що пронісся, не спиняючись; і на смужку диму та світла, що її він залишив по собі в долині. Потім він глянув у напрямі, яким мав поїхати світанком, ліг знову і, турбований видом своєї подорожі і монотонністю дзеленькання бубонців, цокота копит та стукоту коліс, лежав, доки не пройшло ще одне чудовисько. І так було цілу ніч. Замість опанувати себе він, здавалося, дедалі більше втрачав владу над собою. Коли зайнялося на світ, його все ще мучило безладдя гадок і все ще впорядкування їх він одрочував до сприятливішого часу. Минуле, сучасне, прийдешнє — все, це пере-

Він побачив, як вираз помсти на тім обличчі заступив вираз жаху

плутавшись, пливло перед ним, і він не мав сили спинити свої думки на чомусь одному.

— Коли, кажете ви, маю я виїхати звідси? — спитав він у льокая, що вчора слугував йому, а тепер зі свічкою в руках увійшов до нього в номер.

— Чверть на п'яту, сер. Експрес проходить о четвертій, сер. Тільки він не зупиняється.

Він провів рукою по своїм розпаленім чолі й глянув на годинника. Коло пів до третьої.

— Опріч вас, імовірно, ніхто не сідатиме тут, сер, — зауважив льокай. — Єсть у нас ще двоє джентлменів, але вони чекають поїзда на Лондон.

— Мені здається, ви казали, що тут нема нікого, — мовив Каркер, посміхаючись так, як посміхався, коли був невдоволений або підозрював неправду.

— Тоді й не було, сер. Джентлмени приїхали вночі поїздом, сер. Теплої води, сер?

— Не треба, і заберіть свічку. Мені видко добре.

У ліжку він лежав піводягнений, і скоро льокай пішов, був уже біля вікна. Холодне вранішнє світло заступило ніч,

і небо червоніло світовою зорею. Він змочив лице та голову водою, яка ні трохи не відсвіжила його, поспіхом убрався, сплатив рахунок і вийшов.

Свіже повітря не підбадьорило його. Було росяно і тепло, але він здригнувся неначе його обсіпало морозом. Глянувши на місця, де гуляв учора, і на сигнальні лихтарі, ледве помітні й непотрібні при світлі ранку, він повернувся до сонця, що, підбившись у своїй славі, сяло над землею. Краса його була така жаклива, така незрівняна, така божественно вродиста! Коли своїми стомленими очима він глянув на сонце, що від першого дня існування світу, спокійне та ясне, осявало стільки зла та гріхів, то чи не впала навіть йому в голову думка про добродієність на землі і про нагороду її на небі? Чи не згадав він тоді з ніжністю та каяттям брата й сестру? А дотик ніжності та каяття був тоді такий потрібний йому! На нім лежала смерть. Його викреслювалося з списку живих, і він прямував до своєї могили.

Він заплатив за білет до села, куди збирався їхати, і походжав по платформі, дивлячись на колію, коли, дійшовши кінця помосту й повернувшись назад, побачив біля дверей станції людину, від якої тікав. Вони зирнулися.

Вражений подивом, він заточився, упав з платформи на залізничний насип, але зараз же звівся на рівні ноги і, ступивши крок чи два назад, щоб оддалитися, важко дихаючи, дивився на свого переслідувача.

Він почув шум знову... побачив, як вираз помсти на тім обличчі заступив вираз жаху та ніби співчуття... почув, як труситься земля... миттю зрозумів, що то наближається чудовисько... випустив крик... озирнувся навкруги... вздрів коло себе два червоні ока, що тьмяно горіли при деннім світлі... був збитий з ніг, підкинутий угору і потрапив під колеса, що змололи його наче жорна на млині, одірвали йому кінцівку по кінцівці, виточили з нього життя з його лютим запалом і жбурнули в повітря його понівечені останки.

Подорожній, якого він упізнав, прийшовши до пам'яті, побачив, як четверо робітників несли на дошці щось важке й нерухоме, а інші відгоняли собак, що нюшили колію й лизали змішану з попелом кров.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ШОСТИЙ.

БАГАТО КОМУ РАДІСТЬ, А БОЙОВОМУ КУРЧАТІ — ГОРЕ

Мічман зовсім оджив. Містер Тутс і Сюзана нарешті прибули. Молода жінка, наче божевільна, зараз же кинулась нагору, а містер Тутс і Курча ввійшли до вітальні.

— О моя гарненька, люба, мила міс Фльой! — згукнула Сюзана, вбігаючи у Фльоренсину кімнату, — і подумати тільки, що я знову коло вас, мое серденько, і тут нема кому доглянути вас, і ви не маєте навіть власної домівки. Та тепер я вже ніколи не піду звідси, міс Фльой, бо хоч я й не камінь котючий, але й не мохнатію. І серце мое — не камінь; інакше мені не розпанахувало б його так, як оце тепер, моя люба, любісінька міс!

Виливаючи ці слова без щонайменшого сліду крапки чи якого іншого розділового знаку, міс Ніпер, стояла навколошки коло своєї панночки й міцно пригортала її до себе.

— О, кохана моя, — скрикнула Сюзана, — я знаю все, що сталося. Я знаю все про вас, моя горличко, і мені просто дух забиває.

— Сюзано, люба, добряча моя Сюзано! — мовила Фльоренс.

— Подумати тільки! Я служила їй, коли вона була маленька дівчинка, а тепер вона справді, справді таки збирається одружитися! — гукала Сюзана в нападі радості та горя, гордощів та досади і, один бог знає, скількох інших ще ворожих між собою почувань.

— Хто сказав вам про це? — спитала Фльоренс.

— А боже ж мій! та хто ж як не цей простяка Тутс? — гістерично сміючись, одповіла Сюзана. — І я знаю, що це не жарт, бо для нього воно — серйозна річ. Він — найвідданіша та найбезневинніша дитина. Так мое серденько дійсно, — Сюзана зайшлася плачем і знову міцно обняла її, — зовсім дійсно хоче побратися?

Мішанина жалощів, задоволення, ніжності та жадоби опікуватися, яку це питання викликало в душі міс Ніпер, що раз-по-раз вибухала сльозами, підводила голову, дивилася в обличчя своєї пані, а тоді клала голову їй на плече й, ридаючи, пестила та голубила її, була найзворушливішим серед бачених будь-коли на землі виявом жіночості.

— Годі, вже, годі! — своїм ніжним голосом заспокоювала її Фльоренс. — Ну, ось тепер ви знову така, як завжди.

Сидячи на підлозі біля ніг своєї панночки, плачучи й сміючись водночас, одною рукою підносячи хусточку до очей, а другою, гладячи Діогена, що лизав їй обличчя, міс Ніпер призналася, що приходить до пам'яті, і на потвердження цього ще трохи поплакала та посміялася.

— Ніколи, ніколи не бачила я такого створіння як цей Тутс, — сказала Сюзана, — зроду-звіку не бачила.

— Такого люб'язного, — підказала Фльоренс.

— І такого смішного, — схлипнула Сюзана. — Треба було послухати, як він розказував, коли їхав зі мною в кареті, а те малоповажане Курча сиділо на передку.

— Про що саме, Сюзано? — несміливо спитала Фльоренс.

— О, про ляйтнанта Вальтерса, і про капітана Джілса, і про вас, люба моя міс Фльой, і про мовчушу могилу.

— Він каже, — тут Сюзана зайшлася гістичним сміхом, — що зійде в мовчушу могилу зараз же й з радістю, але запевняю вас, голубко міс Фльой, не зійде він туди — він бо буває занадто щасливий, коли бачить щастя інших. Він може й не Соломон, — своїм звичаєм задріботіла Ніпер, — та я й не кажу цього, але я кажу, що менш себе-любної людини природа ще не знала.

Все ще в гістичній настрої, міс Ніпер зробивши таке зауваження, непомірковано засміялася, а потому повідомила Фльоренс, що Тутс чекає внизу й хоче побачити її, що, на думку її, було би достатньою йому нагородою за клопіт, якого він зазнав під час останньої експедиції.

Фльоренс доручила Сюзані переказати містерові Тутсу, що з приємністю подякує йому за його люб'язність, і за кілька хвилин Сюзана приставила їй цього молодого джентлмена, який мав дуже вскуйовджений вигляд і страшенно запинаявся, як говорив.

— Міс Домбі, — мовив містер Тутс, — мати знову честь споглядати... ні не споглядати... але... я не знаю точно, що треба сказати, та це — маловажно.

— Мені випадає дякувати вам так часто, — відповіла Фльоренс, простягаючи йому обидві руки й виявляючи вдяч-

ність кожною рисою свого обличчя, — що я не маю вже слів і не знаю, як зробити це тепер.

— Міс Домбі, — жарким голосом сказав містер Тутс, — якби ви, всупереч вашій янгольській вдачі, могли проклясти мене, то я, коли дозволите мені так висловитись, почував би себе кинутим у порох значно менше ніж тепер через цю незаслужену подяку. Вона впливає на мене, як... але це вже я відбігаю від теми та воно й маловажно.

Що відповіді на це можна було лише новою подякою, то Фльоренс і подякувала йому знову.

— Я хотів би скористатися цією нагодою, міс Домбі, — мовив містер Тутс, — щоб порозумітись. Я мав би приємність повернутися з Сюзаною й раніше, але поперше, ми не знали імени родича, до якого вона поїхала, а подруге, вона встигла тим часом переїхати до іншого родича, і якби не розум Курчати, я не знаю навіть, чи пощастило би мені знайти її.

Фльоренс була певна, що пощастило б.

— Та річ проте не в тім, — вів далі містер Тутс. — Товариство Сюзани, можу запевнити вас, міс Домбі, було великою втіхою для мене, бо я весь час перебував у настрої, який легше уявити ніж списати. Поїздка сама собою правила мені за нагороду. Та річ усе ще не в тім. Міс Домбі, я давніше казав уже, що не належу до осіб з дуже бистрим розумом. Я цілком здаю собі звіт з цього. Я думаю, ніхто краще за мене не обізнаний з тим, який він слабкий — і це ще вираз не досить сильний — на власну голову. А втім, міс Домбі, я дуже добре розумію, як стоїть справа з ляйтнантом Вальтерсом. Та драма що стан цієї справи завдає мені жахливих мук — хоч воно й маловажно — я мушу все ж таки визнати, що ляйтнант Вальтерс гідний щастя, яке йому припало. Нехай ж він довго користається ним і цінує його, як робила б це й інша — негідна особа, що її не варто й називати. А зрештою, і не в тім ще річ. Міс Домбі, капітан Джілс — друг мені, і я думаю, капітанові Джілсові було би приємно час од часу бачитися зі мною. Мені ж було би приємно подеколи завітати сюди. Тільки я не забуваю поведінки, якої допустився того фатального дня на Брайтонським сквері, і якщо присутність моя тут, нехай у найменшій мірі, буде неприємна вам, прошу зараз же сказати мені про це й запевняю, що чудово зрозумію вас. Я ні в яким разі не вважаю цього за образу і навпаки — буду щасливий і влещений вашим довір'ям.

— Містер Тутсе, — відповіла Фльоренс, — якби ви — мій старий, вірний приятель — перестали відвідувати цей буди-

нок, ви зробили би мене дуже нещасливою. Бачити вас — завжди, завжди буде мені великою втіхою.

— Міс Домбі, — містер Тутс видобув свою хусточку, — коли я й плачу, то це з радощів. Та це — маловажно, але я страшенно вдячний вам. Дозвольте запевнити вас, що після ваших ласкавих слів, я ніколи більше не нехтуватиму моїм зовнішнім виглядом.

Ця обіцянка викликала на обличчі Фльоренси надзвичайно милий вираз подиву та замішання.

— Я хочу сказати, — пояснив містер Тутс, — що, доки мене не покличе мовчуша могила, я вважатиму за свій обов'язок — обов'язок пристойного молодого чоловіка — якнайкраще доглядати себе й ваксувати мої чоботи так, щоб вони блищали як... як вимагатимуть того обставини. Це, міс Домбі, останній раз, що я дозволяю собі турбувати вас такими особистими й приватними зауваженнями. Дуже, дуже вам вдячний. Хоч в цілому я й не такий тямучий, як того бажать мої друзі і хочу я сам, я, проте, слово чести добре тямлю, що таке люб'язність і ввічливість. Мені здається, — надхненно сказав містер Тутс, — що оце тепер я міг би надзвичайно вдало висловити свої почуття, якби... якби тільки мені пощастило розпочати.

Перечекавши хвилини зо дві й переконавшись, що розпочати йому все ж таки не пощастить, містер Тутс, нашвидку попрощався, побіг шукати капітана й знайшов його в кранниці.

— Капітане Джілсе, — сказав містер Тутс, — те, про що ми зараз говоритимемо, має залишитись заховане під найсвятішими печатками. Я хочу розповісти вам, капітане Джілсе, про розмову, що відбулась у мене нагорі з міс Домбі.

— Ви, виходить, зійшли вниз і відчалюєте, хлопче? — пробурмотів капітан.

— Цілком правильно, капітане Джілсе, -- відповів містер Тутс, запалившись ще більше словами капітановими, що їх він зовсім не зрозумів. — Міс Домбі, скільки мені відомо, незабаром має одружитися з ляйтнантом Вальтерсом.

— Ну що, хлопче! Ми з вами друзяки тепер. Вальтер і Втіха мого серця дійсно мають з'єднатися в будинку зв'язку; зараз після виклички, — шепонув йому капітан Катл.

— Виклички, капітане Джілсе? — повторив містер Тутс.

— У церкві, он там, — пояснив капітан, ткнувши пальцем поверх свого плеча.

— А, так! — сказав містер Тутс.

— І тоді, — прохрипів капітан, ляскаючи містера Тутса долонею по грудях і з захопленим виглядом відступаючи

трохи назад, — що буде тоді? А тоді це тендітне створіння, виховане наче заморська пташка, подасться разом із Вальтером до Хіни.

— Боже милий! що ви кажете, капітане Джілсе!

— А так, — хитнув головою капітан. — Корабель, що підбрав Вальтера по тому, як ураган збив їх з пуття й потрощив їхнє судно, провадив торгівлю з Хіною. До Вальтера дорогою всі призвичаїлись і полюбили його, бо це ж найкращий хлопець у світі. І коли в Кантоні помер помічник капітана в комерційних операціях, його призначили на цю посаду, а до того часу він був у них за рахівника. Тепер же його наставлено на помічника на іншому кораблі того самого власника. Отже, як бачите, — задумано повторив капітан, — наша гарненька пташка полине від нас разом із Вальтером аж до Хіни.

Містер Тутс і капітан зідхнули одними устами.

— А тоді? — провадив капітан далі. — Вона щиро його любить. Він щиро її любить. Ті, хто мали любити та захищати її, поводитися з нею наче із зацькованим звіром. Коли вона, вигнана з дому, прийшла до мене й упала на поміст, її поранене серце розірвалось на частки. Я знав це. Я — капітан Катл — бачив це. Тільки щира, довга любов може знову з'єднати їх. Якби я й не знав цього і не знав, що вона кохає Вальтера, а він її, братіку, то й тоді я скорше дав би відрубати оці сині руки та ноги, ніж пустив би її піти звідси. Але я знав це, і що ж тоді? Ну, то я й сказав... «Нехай небо благословить їх обох. Амінь».

— Дозвольте мені мати приємність поручкатися з вами, капітане Джілсе, — попросив Тутс. — Ви вмієте розповідати так, що мені аж обсипає жаром спину. Кажу амінь і я, капітане Джілсе, бо ви ж знаєте, що я обожаю міс Домбі.

— Веселіш! — згукнув капітан, кладучи руку на плече містерові Тутсу. — Тримайтеся цупко, хлопче!

— Це й мій намір, капітане Катле, триматися веселіш, — відповів містер Тутс. — Коли мовчуша могила роззявить свою пащу, я буду готовий до похорону, капітане Джілсе, але не раніше. Я не певний проте, що спроможуся тепер владати собою; оце я й хотів сказати вам і просив би вас ласкаво переказати ляйтнантові Вальтерсові таке...

— Переказати таке, — обізвався луною капітан. — Увага!

— Міс Домбі була невимовно ласкава, — мовив містер Тутс з повними сліз очима, — і сказала, ніби моя присутність не неприємна для неї, і ніби ви та й усі тут терпляче зноситимете товариство того, хто, безперечно, — в голосі містера Тутса на мить забриніла туга, — народився через непорозу-

міння. Я подеколи, поки ми всі ще вкупі, заходитиму сюди вечорами, і ось про що хотів просити вас. Якщо трапиться колись, що не сила буде мені бачити раювання ляйтнанта Вальтерса, і я раптом вибіжу з кімнати, сподіваюся, капітане Джілсе, ви й він уважите на моє нещастя, не поставите мені цього на карб і не скажете, що я не досить борюся з собою. Ви знаєте, що я не зичу лиха жадній живій істоті — а найменше ляйтнантові Вальтерсу — і поясните, що то я пішов у прохідку або подався подивитись, яка година на дзигарях королівської біржі. Якщо ви ладні скласти таку умову, капітане Джілсе, і можете відповідати й за ляйтнанта Вальтерса теж, то для моєї душі це буде величезне полегчення, за яке я радо віддав би чималу частку своїх статків.

— Годі вже, хлопче, — перебив його капітан. — Хоч який сигнал ви подасте, ми з Вальтером зрозуміємо його і зуміємо відповісти як слід.

— Ви дали мені велике полегшення, капітане Джілсе, — сказав містер Тутс. — Я хочу, щоб усі тут зберегли добру думку про мене. Я...я бажаю, слово чести, всього найкращого, дарма що дуже погано висловлююсь. Знаєте, це так само, як коли б Бергес і К^о захотіли зшити своєму замовникові якісь надзвичайні штани і не могли би викроїти фасона, що його вони бачать в уяві.

Подавши таке влучне порівняння і очевидно трохи пишачисся ним, містер Тутс прикликав на капітана Катля всі благословення й одійшов.

Добряга капітан, мавши під одною з собою покрівлю Втіху свого серця та Сюзану, що доглядала її, увес сьв і був цілком щасливий. З плином часу він сьв день од дня більше й почував себе щасливішим. По кількох порадах з Сюзаною (до її розсудливости він ставився з глибокою повагою й ніколи не міг забути її рішучої сміливости в поведженні з місис Мек-Стінджер) капітан запропонував Фльоренсі замінити для хатніх робіт дочку літньої дами, що під синьою парасолькою сиділа на Леденгольмським базарі, іншою особою, на яку можна було б цілком звіритись. За попередньою згодою з капітаном, Сюзана, присутня при цій розмові, назвала ім'я місис Річардс.

Фльоренс радо пристала на таку пропозицію, і Сюзана, вирядившись того ж таки дня позондувати ґрунт у господі Тудлей, повернулася ввечері з червоношокою Полі, що виявила до Фльоренси ніжність, хіба трохи меншу ніж сама Сюзана Ніпер.

Полагодивши цю справу (капітан був надзвичайно вдоволений нею, як проте був він тепер удоволений з усього,

що робив, і з усього, що робилося), Фльоренсі лишалося підготувати Сюзану до неминучого розстання. То була вже багато важча задача, бо міс Ніпер мала дуже рішучу вдачу й поклала ніколи вже не розлучатися з своєю панночкою.

— Щодо платні, любя міс Фльой, — казала вона, — то ви не захочете ображати мене, натякаючи на неї. Я ж бо поклала свої гроші в банк і зовсім не збираюся продавати свою роботу та час, навіть якби той банк збанкрутував або ми з ним були чужі один одному. Ви ж ніколи не жили без мене відтоді як умерла ваша бідна мама, моє серденько. Я, щоправда, не вихвалитиму себе за те, що стільки років служила моїй любій панночці, але не думаю, щоб вона поїхала кудись без мене, бо цього не може й не повинно бути.

— Сюзано, голубочко, я ж їду в довгу, довгу путь.

— Ну й що з того, міс Фльой? Значить, ви й поготів потребуватимете мене. Довжина путі — то не перепона, як на мене, хвалити бога, — відповіла палка Сюзана.

— Але я ж їду з Вальтером, Сюзано, а з Вальтером я ладна їхати куди завгодно і скрізь.

— Люба моя міс Фльой! — скрикнула Сюзана, вибухаючи плачем і енергійно хитаючи головою, — ні для кого не новина, що ви ладні робити все для себе та для інших, і що у вас найтерплячіше та найвідданіше серце. Але дозвольте мені перебалакати з містером Геєм і влаштувати цю справу з ним, бо я не хочу, щоб ви сами блукали світом, і цього не повинно бути.

— Сама, Сюзано? — повторила Фльоренс. — Сама? Адже мене бере з собою Вальтер. — Що то за ясна, здивована та перейнята захватом усмішка засяла на обличчі Фльоренси! Шкода, що він не бачив її. — Я певна, що ви не будете говорити з Вальтером, якщо я попрошу вас, — ніжним тоном додала вона, — а я ж вас прошу.

— Чому так? — схлипнула Сюзана.

— Тому, що я їду з ним як його дружина, — відповіла Фльоренс, — хочу віддати йому все моє серце, жити для нього й умерти разом із ним. Коли б ви зняли з ним таку розмову, то він подумав би, що я лякаюсь майбутнього, або що ви маєте якісь підстави боятись за мене. А я ж кохаю його, любя Сюзано.

Спокійний запал цих слів, щира, сердешна, переконлива серйозність, з якою їх було сказано, і яка зробила ще гарнішим вродливе обличчя Фльоренси, так вплинули на міс Ніпер, що вона на відповідь лише притулилась до неї, ревно заплакала і жалісно, ласкаво та по-протекторському питала

знову, невже ж її маленька панночка й справді таки збирається одружитися?

Та слабуючи на жіночі слабкості, Ніпер здатна була володати собою так само, як і ставати опір страшній місис Мек-Стінджер, і ніколи не поверталася більше до цієї теми, а була завжди весела, заклопотана, бадьора та повна надій. А втім, в цілком приватній спосіб Сюзана повідомила містера Тутса, що крєпиться до слухного часу; коли ж усе скінчиться, і міс Домбі поїде, то на неї жаль буде й дивитися. Містер Тутс сповістив, що становище його — таке самісіньке, і що їм слід було б змішати їхні сльози. Тільки так і появляла свої справжні почуття Сюзана в будинку маленького мічмана.

Хоч який скромний та обмежений був гардероб Фльоренси — яка різниця з тим, що готували їй для останнього весілля, в яким вона брала участь! — а проте приготувати його взяло не мало клопоту, і Сюзана Ніпер цілі дні робила поруч із нею, працюючи з осередженим старанням п'ятдесяти кравчих. Дивовижна частка, яку капітан Катл хотів укласти в посаг, якби йому дозволили, мала посідати чимало місця й складатися з рожевої парасольки, кольорових шовкових панчо, синіх черевиків та інших, конче потрібних на кораблі речей. Однак, за допомогою різних облудних маневрів, їм пощастило переконати його обмежити свої дарунки робочою скринькою та несесером, найбільшого, який можна було купити, розміру. Протягом півтора чи двох тижнів потому капітан більшу частину дня дивився на ці коштовності, вагаючись між захопленням ними і побоюванням, що вони не досить розкішні. Інколи він зривався з місця й бігав по вулицях, шукаючи якоїсь речі, що нею, на його думку, треба було поповнити ці предмети. Та найкраще зробив капітан тоді, як одного ранку одніс і скриньку, і несесер до ювеліра й дав йому вирізьбити два слова «Фльоренс Гей» на мідяних серцях, накладених на їхні віка. Після цього він у маленькій вітальні викурив чотири люльки-поспіль, і коли за кілька годин його знайшли на тім же місці, він усе ще хихотів у захваті.

Вальтер цілий дець клопотався й не був удома, але щоранку заходив побачитися з Фльоренсою і вечір завжди збував із нею. Фльоренс сходила вниз лише перед його приходом або, спираючись на його міцну руку, провозжала його до дверей і іноді навіть визирала на вулицю. О, щасливі часи! О, відпочинку для стомленого серця! О, глибока, всепоглинальна хвиля кохання, де втопилося стільки люду!

Жахливий знак на її грудях усе ще залишався. Він повставав на її батька, коли дихання підводило її груди, він

лежав між нею й її коханим, коли той пригортав її до свого серця. Та вона забула про цей знак. Його серце кидалося для неї, її серце тьохкало для нього, і в цій битті потопали всі інші звуки, не чути було биття інших сердець, що не вміють любити. Вона була тендітна та крихкотіла, але сила любови, що жила в ній, здатна була творити й творила цілий світ, до якого вона тікала й де відпочивала.

Як часто, ховаючися смерком під захист руки, що з такою гордістю та любов'ю пригортала її, згадувала вона великий будинок і старі дні! Як часто, згадавши ніч, коли вона спустилася вниз і побачила той незабутній погляд, Фльоренс зводила очі на обличчя, яке так ніжно й так серйозно дивилось на неї, і щаслива плакала в своїм захистку! Що більше вдивлялась вона в нього, то виразніш увижався їй милий вид померлої дитини. Але й батька свого Фльоренс бачила тільки таким, яким був він того вечора, коли спав, а вона поцілувала його. Уява її ніколи не сягала пізніших часів.

— Вальтере любий, — одного вечора сказала Сюзана, — знаєте, про що я думала сьогодні?

— Про те, як швидко лине час, і про те, що невдовзі му будемо вже на морі, мила Фльоренс?

— Ні, я не про це кажу, хоч думала й про це. Я думала про те, яким тягарем буду я для вас.

— Дорогоцінним, священним тягарем, моє серденько. Про це й я подеколи думаю.

— Ви смієтесь, Вальтере. Я знаю, що ви й справді так думаєте, але я маю на оці витрати.

— Витрати, серце?

— Грошеві витрати любий. Всі ці готування, що завдають стільки клопоту мені й Сюзані. Я за свої гроші купила дуже мало. Ви нещодавно й самі були небагаті. І як збіднієте ви тепер через мене, Вальтере!

— І як забагатію, Фльоренс!

Фльоренс засміялася й похитала головою.

— До того ж, — сказав Вальтер, — давно, ще перед моїм од'їздом мені подарували маленький гаманець з грошима, моя голубко.

— А! — журливо всміхнулася Фльоренс. — Скільки там їх було тих грошей? Дуже мало. Дуже мало, Вальтере. Тільки ви не повинні думати, — і вона легко поклала йому на плече свою ручку й глянула в обличчя, — ніби я шкодую, що становлю для вас такий тягар. Ні, коханий мій, я радію з цього. Я нізащо в світі не хотіла би, щоб було інакше.

— Так само, звичайно, не хотів би цього і я, люба Фльоренс.

— Тільки ж ви не можете почувати того, що я відчуваю. Я так пишаюся вами. Моє серце калатає сильніше з радощів, коли я думаю, що ті, хто говоритимуть про вас, скажуть, що ви одружилися з бідною дівчиною, якої всі зреклися, що прибігла сюди шукати притулку, не маючи ні дому, ні друзів, нічого. О, Вальтере! якби я могла принести вам з собою мільйони, я ніколи не була би така щаслива як тепер.

— А ви, люба моя? хіба ж ви самі ніщо, Фльоренс?

— Ніщо, Вальтере. Лише ваша дружина. — Легка рука оповила йому шию, і губи її підсунулися близько, близько до його вуха. — Тепер у мене нема нічого, що не належало б вам. Всі надії, що їх я маю на землі, я покладаю на вас. Все, що дорого мені, все у вас.

Не дурно ж цього вечора містер Тутс мусив був покидати маленьке товариство: двічі, щоб перевірити свого годинника з дзигарями на королівській біржі, один раз, щоб збігати до свого банкіра, про призначене побачення з яким він ледве не забув, і ще один раз, щоб прогулятися до Олдгейського водограю та назад.

Та раніш, як він одбув цю подорож, власне, ще перед його приходом і навіть перед тим, як принесено свічки, Вальтер сказав:

— Фльоренс, кохана, наш корабель майже закінчили навантажувати, і, можливо, у день нашого весілля він зійде вже наниз, за водою. Чи не поїдемо ми того ж таки ранку до Кенту, а за тиждень сядемо на нього в Грейвсенді?

— Як хочете, Вальтере. З вами я скрізь буду щаслива. Тільки...

— Що, життя моє?

— Весільного поїзда, як ви знаєте, в нас ніякого не буде, і з нашого костюму ніхто не відрізнить нас поміж юрби. Якщо ми того ж таки дня поїдемо то може ранком, перед вінчанням, ми з вами підемо в одне місце, Вальтере?

Вальтер, здається, зрозумів її, як зробив би й кожен, хто щиро кохає, і ствердив свою згоду поцілунком, коли не двома, а то й більше.

Цього поважного, тихого вечора Фльоренс почувала себе дуже щасливою.

Потім до спокійної, тихої кімнати ввійшла Сюзана Ніпер зі свічками; невдовзі з'явився чай, тоді капітан і нарешті непосидячий містер Тутс, що, як вище згадувалося, перебував увесь вечір у русі й кілька разів виходив з будинку. Це проте розбігалось з його звичками, бо містер Тутс завжди грав з капітаном у пікета, керуючись мудрими порадами міс

Ніпер і розважаючись розрахунками, які, на його думку, зовсім збивали його з пантелику.

Обличчя капітанове за таких випадків являло собою найцікавіший зразок мішанини та послідовности різноманітних виразів. Природжена делікатність і лицарські почуття до Фльоренси підказували йому, що тепер не личить виявляти бурхливу радість або галасливе невдоволення чи задоволення. А втім живущі спогади про «Чарівну Пег» раз-у-раз вимагали собі виходу назовні й примушували капітана допускатись іноді непоправних демонстрацій. Іншим разом, замилувавшись Фльоренсою та Вальтером — і дійсно, дуже добре дібраною парою, що повна грації, молодощів і привабливості сиділа осторонь — він настільки підпадав їхнім чарам, що кидав карти й дивився на них, обтираючи собі голову хусточкою. Тільки несподівана втеча містера Тутса приводила капітана до пам'яті й зводила йому на думку, що своєю поведінкою він завдав ще більшого горя безталанному джентлменові. Ця гадка вкидала капітана в глибоку тугу, і він сумував аж до повернення містера Тутса, а тоді знову брався до карт і, хитаючи та киваючи головою й увічливо вимахуючи своїм гачком, давав міс Ніпер на розум, що цього більше не буде.

Проте одній з найсуворіших спроб, що їх йому доводилось зазнавати, містер Тутс піддав себе власним заходом. Наближалась неділя, коли, за виразом капітана Катля, в церкві мала відбутись остання викличка, і містер Тутс заходився ділитись своїми почуваннями з міс Ніпер.

— Сюзано, — сказав він, — мене щось тягне туди. Слова, що назавжди відріжуть од мене міс Домбі, впадуть на мене як подзвін, але, слово чести, я знаєте, повинен чути їх. Отже чи не погодились би ви, — спитав містер Тутс, — піти завтра зі мною до священної будівлі?

Міс Ніпер висловила свою згоду піти з ним, в разі ці відвідини дадуть йому полегшення, але радила відмовитися від такого наміру.

— Сюзано, — урочисто відповів містер Тутс, — я обожнював міс Домбі ще тоді, як вусів моїх не помічав ніхто, опріч мене самого. Бувши ще жертвою Блімберського виховання, я вже обожнював міс Домбі. Коли, з точки зору закону, мене не можна вже було відсувати від моїх статків, і я мусив був уступити до володіння ними — я обожнював міс Домбі. Викличка, що з її згоди віддасть її ляйтнантові Вальтерсові, а мене, знаєте... на тортури, — містер Тутс вагався деякий час, шукаючи сильнішого виразу, — має бути жаклива... буде жакливою, але я хочу почути її. Я хочу знати, що ґрунт запа-

дається піді мною і що мені не буде вже куди й ноги поставити.

Сюзані Ніпер залишалося тільки співчувати жалюгідному становищу містера Тутса і, виходячи з цих міркувань, погодитись товаришувати йому, що вона й зробила найближчого таки ранку.

Церква, яку Вальтер обрав для виклички, була стара, поцвіла будівля в дворі, затиснутім у лабіринті вулиць і вуличок. Круг неї лежало маленьке кладовище, та й сама вона здавалась похованою в склепі, утворенім з сумежних будинків. Церква була простора, темна й позаставлена високими дубовими кріслами, де по неділях губилося з дванадцятко парафіян, в порожняві її лунав сонний голос священника, а орган хрипів та сіп так, ніби в церкві був нежить, і вірним бракувало подиху зогріти та висушити її. Нудитись проте їй не доводилось — навкруги, в Сіті, стояло ціле товариство інших церков, що шпилі їх здіймалися наче щогли кораблів у гавані. Здершися на дах якоїнебудь з церков, їх важко було б і злічити — така там їх стояла сила. В кожному завулку, майже на кожному вільнім пляцику, була церква. Дзвони, коли містер Тутс з Сюзаною опинилися там у неділю ранком, просто оглушили їх. Щонайменше двадцять дзвіниць, збившись до купи, запрошували до церкви помолитися.

Двоє блудних овечат, приміщені воротарем у дуже вигідні крісла, перед початком одправи розважалися тим, що підраховували загальну кількість богомільників, дослухалися до вельми неприємного дзвону на дзвіниці й дивилися на маленького, убого вдягненого паламаря, що, видзвонював, сунувши ногу в стремено на мотузці. Містер Тутс, уважно оглянувши величезні книги на пюпітрі, шепонув міс Ніпер, що не розуміє, де тут буде викличка, та молода леді тільки похитала головою й насупилась, тимчасово відхиляючи від себе думки світського характеру.

Містер же Тутс не міг, здавалося, відхилити своїх думок од виклички й чекав на неї від самого початку відправи. З наближенням часу оголошення бідолашний джентлмен виявив таке хвилювання та трепет, що їх не зменшив і несподіваний появ капітана на хорах навпроти. Коли служник передав священникові записку, містер Тутс мусив був схопитися рукою за сідало крісла, щоб не впасти, а коли втретє і востаннє голосно прочитали імена Вальтера Гея та Фльоренси Домбі, почуття в нім перемогли — він, без капелюха, прожогом кинувся на вулицю, переслідований від сторожа, доглядачки платних крісел і двох мушкетерів медичного фаху, що були тоді в церкві. Перший з названих осіб незабаром повернувся

й пошепки повідомив міс Ніпер, щоб вона не хвилювалася за джентлмена, бо недуга його — маловажна.

Міс Ніпер, свідома того, що на неї дивиться ціла частка Європи, що по неділях губиться між крісел з високими спинками, і так почувала себе трохи ніяково, а тут ще капітан, примістившись у першому ряді на хорах, не ховаючись показував усім, що стоїть у якомусь таємничому зв'язку з цим випадком. Надзвичайна непосидячість містера Тутса болісно ускладнила та погіршала й без того двозначність становища. Цей молодий джентлмен, не здатний через свій настрій залишатись сам на цвинтарі сумним думкам на поталу і бажаючи засвідчити свою повагу до служби божої, що її він до певної міри перепинив, несподівано з'явився знову; тільки не в кріслах, а в однім з притворів, межі двома старими жінками, які шотижня одержували свою лепту, видавану їм у вигляді буханки хліба. В їхнім товаристві, заважаючи всім молитися — бо парафіяни мимохіть дивились на нього — містер Тутс перебував, аж доки почуття не перемогли його знову, і тоді він мовчки й несподівано зник. Не наважаючись більше входити до церкви, але бажаючи брати участь у тій, що там одбувалося, містер Тутс почав час од часу появляти свій розгублений вид то в однім, то в іншій вікні. А що вікон, куди він міг зазирнути знадвору, було багато, і рухливість його була надзвичайна, то передбачати, де саме він з'явиться, ставало не лише важко, ба навіть конче потрібно, і всі богомільники, користаючись, сказати б, вільним часом, який давала їм казань, почали вгадувати шанси, що припадали на долю кожного вікна. Рухи містера Тутса круг церкви були такі ексцентричні, що всі обчислення їх були надаремні, і з'являвся він саме там, де на нього найменше чекали. Ефект його таємничих появів збільшувався ще й тим, що тоді як йому важко було бачити знадвору, з церкви його було видко добре. Отже він тулився до вікна довший час ніж можна було гадати і зникав лише по тому, як помічав, що всі на нього дивляться.

Така поведінка містера Тутса і очевидне співчуття йому з боку капітана зробили становище міс Ніпер настільки відповідальним, що вона з великим полегшенням зідхнула, коли церковна відправа скінчилась, і поставилась не так люб'язно як завжди до містера Тутса, коли той поворотом повідомив її й капітана, що тепер, не мавши вже ніяких надій, він почуває себе краще; власне не краще, а краще і самотніше.

Час минав непомітно, і прийшов нарешті вечір проти дня, призначеного на вінчання. Вони зібралися нагорі, в будинку мічмана, і не чекали ні на кого, бо інших пожилців у мічмана

не було. Передбачаючи завтрашні події, всі були серйозні та зосереджені, але не дуже сумні. Вальтер сидів біля Фльоренси, що закінчувала вишивати дарунок перед од'їздом для капітана. Капітан грав у пікета з містером Тутсом. Містер Тутс радився з Сюзаною Ніпер, яка сиділа поруч його. Міс Ніпер давала поради пошепки й дуже обачно. Діоген дослухався й подеколи починав стиха гавкати, а тоді змовкав і немов соромився, що знімає шум знічев'я.

— Увага, увага! — звернувся до нього капітан. — Що це з тобою? Ти сьогодні ніби в поганому гуморі, приятелю.

Діоген помахав хвостом та зараз же нашорошив вуха й видимо зібрався знову загавкати, бо перепросив капітана, замоловши хвостом.

— По-моєму, Ді, — мовив капітан, задумано дивлячись у куток й поглажуючи собі гачком підборіддя, — по-моєму, ти не зовсім звіряєшся на місис Річардс. Але якщо ти така тварина, за яку я тебе маю, то тобі слід добре поміркувати над цим, бо самий вигляд її — найкраща їй рекомендація. Ну, братіку, — це до містера Тутса, — коли ви готові, шкварте!

Капітан увесь оддався грі, але раптом розплющив очі й розкрив рота; карти випали йому з рук; ноги піднялися врівень із сідалом стільця, і він, вкрай уражений, втупив погляд у двері. Озираючись довкола й переконавшись, що ніхто не дивиться на нього й не бачить причини його здивування, капітан трохи отямив, звів дух, стукнувши кулаком у стіл, загуркотів «Та це ж Соломон Джілс!» і кинувся в обійми горохового кольору приношеного пальта, що разом із Полі вступило в кімнату.

За хвилинку в обіймах горохового кольору приношеного пальта був Вальтер; ще за хвилинку — Фльоренс. Ще за хвилинку капітан обіймав місис Річардс та міс Ніпер і енергійно стискував руки містеру Тутсові, вимахуючи над його головою своїм гачком і гукаючи «Ура, хлопче, ура!», а містер Тутс, цілком розгубившись, чемно відповівав «Авжеж, капітане Катле; все, що вважатимете за потрібне».

Приношене пальто горохового кольору й не менш приношений кашкет з нашійним шарфом, що складали з пальтом одне ціле, повернулися від Фльоренси й капітана знову до Вальтера, і поки волохаті рукава обіймали його, з-під кашкета та шарфа чути було якісь звуки, немов плач старої людини.

Під час загальної мовчанки капітан старанно глянував собі гачком носа. Коли ж горохового кольору пальто, кашкет і шарф підвелися знову, Фльоренс тихесенько підійшла й разом із Вальтером зняла їх, виявивши в такий спосіб

старого інструментального майстра, трохи схудлого та постарілого, в його старій вельській перуці, у кавового кольору фракці з гудзиками в миску завбільшки, і з його незмінним хронометром, що цокав у бічній кишені.

— Та сама криниця мудрости, як і завжди, — сказав, випромінюючи всім своїм еством старий, капітан. — Соле Джілсе, де ж це ви були стільки часу, старий друже?

— Я половиною сліпий і майже зовсім глухий та німий з радощів, Неде, — відповів старий.

— Його власний голос! — згукнув капітан у надпориві, який навіть його обличчя було майже безсило віддати. — Голос криниці мудрости, що нею він завжди був. Соле Джілсе, хлопче, лягайте тут у сутіні виноградників та фігових дерев, як годиться такому старому патріярхові як ви, і розкажіть рідним нам вашим голосом про ваші пригоди. Це — голос, — урочистим тоном додав капітан, своїм гачком провіщаючи цитату, — який будить лінивого, але я прокинувся зарано й мушу заснути знову. Нехай же розбіжаться й упадуть його вороги!

Капітан сів з виглядом людини, якій пощастило висловити почуття всіх присутніх, і зараз же підвівся знову представити містера Тутса, дуже збентеженого прибуттям особи, що, здавалося, мала право претендувати на прізвище Джілса.

— Хоч я, — запинаючись почав містер Тутс, — я не мав приємности бути знайомим із вами перед тим... перед тим...

— Як ви зникли з очей, але не з пам'яті, — стиха підказав капітан.

— Цілком правильно, капітане Джілсе, — погодився містер Тутс. — Дарма що я не мав приємности бути знайомим із вами, містер... містер Сольсе, — мовив містер Тутс, надхнено висуваючи це нове ім'я, — перед тим, що сталося, я проте маю величезну приємність, запевняю вас, знаєте, познайомитись з вами тепер. Сподіваюся, ви відчуваєте себе як не можна краще.

По цих увічливих словах містер Тутс, зашарівшись, почав хихотіти.

Старий інструментальний майстер, сидячи між Вальтером та Фльоренсою й киваючи головою до Полі, що вся сяла щастям, відповів капітанові у таких виразах:

— Неде Катле, старий приятелю! Хоч я й чув про зміни тут од одного симпатичного друга... як приємно було, повернувшись додому, побачити її миле обличчя! — перебив себе старий і замріяно затер собі руки.

— Слухайте, слухайте його! — скрикнув капітан. — Це жінка, яка спокушає все людство. З приводу цього перегор-

ніть сторінки з історією Адама та Єви, братіку, — кинув він у бік містера Тутса.

— Обов'язково зроблю так, капітане Джілсе, — обіцяв містер Тутс.

— Хоч я й чув дещо про зміни тут, — повторив інструментальний майстер, видобуваючи з кишені окуляри й накладаючи їх, своїм звичаєм, собі на лоба, — але вони такі великі та несподівані, і я такий здивований, побачивши мого любого хлопця й... — він глянув на Фльоренс, що сиділа спустивши очі, і не закінчив фрази, — я не можу говорити сьогодні багато. Тільки, дорогий мій Неде, чому же ви нічого не писали мені?

Подив, який вимальшовувався на виду капітановім, просто налякав містера Тутса, що не зводив з нього очей.

— Не писав? Не писав, Соле Джілсе? — одгукнувся капітан.

— Авжеж, — мовив старий. — Або на Барбадос, або на Ямайку, або на Демерару. Я же просив вас про це.

— Ви просили, Соле Джілсе? — перепитав капітан.

— Звичайно, — відповів старий. — Хіба ж ви не знаєте, Неде? Ви ж, певне, не забули.

Капітан скинув свій капелюх, повісив його собі на гачок і проводячи рукою по голові, дивився на всіх з виразом дивування й покори.

— Ви здається, не розумієте мене, Неде? — зауважив старий Соль.

— Соле Джілсе, — мовив капітан по тому, як довгий час мовчки дивився на нього й на решту присутніх, — я заблукав і мене віднесло від належного курсу. Чи не розповісте ви нам хоч трохи про свої пригоди? Чи не втямлю я тоді чогось? — попросив капітан, озираючися кругом.

— Ви знаєте, Неде, як я поїхав звідси, — сказав Соль Джілс. — Ви же розпечатали коверта, Неде.

— Ну, ну, ну! — скорив капітан. — Звичайно, я розпечатав коверта.

— І прочитали листа.

— І прочитав його, — ствердив капітан, уважно оглядаючи старого й силкуючись повторити листа на пам'ять — «Любий мій Неде Катле, від'їздячи до Вест-Індії шукати звісток про дорогого... ось він сидить. Ось він Вальтер! — згукнув капітан, радий, що може зачепитися бодай за один дійсний і безпечний факт.

— Так, Неде. Тепер зачекайте хвилиночку, — сказав старий. — В першій моїй листі — це було з Барбадоса — я писав, що хоч рік ще й не минув, але мені хотілося б, щоб ви

розпечатали другий пакет і довідалися про причини мого від'їзду. Добре, Неде! В другім, третім, а може й у четвертім листах—то було з Ямайки—я писав, що перебуваю в тім же становищі, ніяк не можу заспокоїтись і не повернуся додому, доки не знатиму з певністю, живий мій хлопчик чи загинув. В дальшім листі — здається, з Демерари...

— Так він оце думає, що лист був з Демерари? — сказав капітан, з виразом безнадії оглядаючи всіх.

— У тім листі, — вів далі старий Соль, — я писав, що й досі не здобув ще певних відомостей. Я повідомляв також, що зустрів багатьох капітанів та інших моряків, які здавна знали мене й перевозили мене на своїх кораблях, а я дякував їм за це своєю роботою; що всі вони жаліли мене й співчували мені, і що мені, здається, судилося довіку їздити отак круг світа, та шукати відомостей про мого хлопчика.

— Він почав уже був уважати себе за вченого Летючого Голяндця, — вкинув слово капітан дуже серйозно, але все ще нічого не розуміючи.

— Аж тут одного дня до мене дійшлося, Неде—то було на Барбадосі, де я опинився вдруге — що мій хлопець пливе на судні, що йшло з Хіни до Англії. Тоді, Неде, я сів на перший же корабель, поїхав додому і, прибувши сюди сьогодні ввечері, переконався, що все це, хвалити бога, правда, — побожним тоном закінчив старий.

Капітан, поштиво нахилив голову, а тоді підвів її, перебіг очима по всіх, починаючи з Тутса й кінчаючи інструментальним майстром, і урочисто вирік:

— Соле Джілсе! Зауваження, що його я маю оце подати розірве всі ваші вітрила й перекине ваш корабель. Жаден з цих листів не потрапив до Едварда Катля. Жадного з цих листів, — повторив капітан, щоб надати своїм словам більше ваги та врочистости, — не приставлено Едвардові Катлю, морякові, що мешкає в Англії, живе вдома по своїй уподобі й якому ведеться в усьому.

— Адже я власноручно здавав їх на пошту і своєю рукою надписував адресу: «Брігська площа, номер дев'ять!»—згукнув старий Соль.

Капітан пополотнів, а тоді обличчя йому спалахнуло полум'ям.

— Що хочете ви сказати цим номером дев'ятим і Брігською площею, старий друже? — спитав капітан.

— Що я хочу сказати? Та це ж ваша адреса, — відповів старий. — Місис... як її там? Я можу забути мое власне ім'я... у мене завжди була коротка пам'ять... ви ж згадуєте... а тут ще ці хвилювання. Місис...

— Соле Джілсе, — мовив капітан таким тоном ніби збирався висловити якусь цілком неймовірну гадку, — чи не ім'я місис Мек-Стінджер намагаєтесь ви пригадати?

— Авжеж! — згукнув інструментальний майстер. — Напевне, Неде. Місис Мек-Стінджер.

Очі капітана Катля розплющились скільки було можна, а всі бородавки на обличчі заблищали. Він не спромігся вимовити й слова і, меланхолійно посвистуючи, мовчки дивився на всіх.

— Повторіть ще раз, Соле Джілсе, будь ласка, — нарешті попросив капітан.

— Всі ці листи, — відповів дядько Соль, вистукуючи такт вказним пальцем правиці по долоні лівої руки з точністю та виразністю, що зробила би честь і непомильному хронометрові в його кишені, — всі ці листи я посилав сам і особисто надписував на них адресу: Капітанові Катлю. Помешкання місис Мек-Стінджер. Брігська площа, номер дев'ять. Лондон.

Капітан зняв з гачка свій глясுவатий капелюх, зазирнув у середину його, наклав його собі на голову й сів.

— Річ у тім, друзі мої, — мовив капітан, в замішанні розглядаючись довкола, — що я відрізав причал і втік звідти.

— І ніхто не знав, куди ви переїхали? — спитав його Вальтер.

— Господь з тобою, Вальтере, — похитав головою капітан, — та вона ніколи б не дозволила мені переїхати сюди. Лишалось тільки врізати причал й тікати. Щастя твоє, Вальтере, що ти бачив її лише в спокійному стані. Треба було побачити її, коли вона розбурхається... і занотувати.

— Завдала б я їй гарту! — лагідно зауважила міс Ніпер.

— Завдали б, думаєте, голубочко? — із деяким захопленням повторив капітан. — Ну що ж? слава вам! Але я радше зустрівся би я з яким завгодним хижим звіром. Я дістав звідти свою скриню тільки завдяки одному приятелеві, що йому нема рівні. Надаремно було б і писати їй. За таких обставин вона не прийняла би жадного листа. Не легко тоді довелося би бідному листоноші.

— Тепер усім нам, і зокрема дядькові Солеві, ясно, що всі наші хвилювання ми завдячуємо місис Мек-Стінджер, — сказав Вальтер.

Заслуги місис Мек-Стінджер у данім випадку були такі безсумнівні, що капітан не став заперечувати. Проте роля капітанова в цій справі була до певної міри срамотня, і дарма що ніхто не натякав на це, він хвилин із п'ять — надзвичайно довгий час як на нього — сидів похмурий, і лише по упливі

їх обличчя його знову засяло як сонце, і він почав по кілька разів потискувати всім руки.

Досить рано — але не раніш, як дядько Соль і Вальтер доволі докладно розпитали один одного про всі небезпеки їхніх подорожей — товариство, за винятком Вальтєра, залишило Фльоренсину кімнату й перейшло до вітальні. Незабаром до них прилучився й Вальтер, який повідомив, що Фльоренсі стало трохи журно, і вона лягла спати. Хоч голоси їх, тут унизу, і не могли потурбувати дівчини, однак усі вони почали розмовляти пошепки, і кожен на свій кшталт висловлював симпатії до гарненької Вальтерової нареченої та до відома дядька Соля розповідав про різні, зв'язані з нею події. Містера Тутса вельми розчулила делікатність, з якою Вальтер називав його ім'я і згадував за важливі, зроблені ним послуги, що давали йому право бути неодмінним членом їхнього товариства.

— Ми ж побачимось ще завтра ранком, містер Тутсе? — сказав Вальтер, прощаючись із ним коло дверей.

— Я неодмінно буду, ляйтнанте Вальтерсе, — відповів той палко стискуючи йому руку.

— Це останній на довгий час, а може й назавжди, вечір, який ми збуваємо в компанії з вами, — сказав Вальтер. — Таке благородне серце, як ваше, повинно відчувати, коли інше серце прихильне до нього. Ви ж знаєте, сподіваюся, який я вам вдячний?

— Вальтерсе, — відповів розчулений містер Тутс, — мені було би приємно думати, що у вас єсть підстави для цього.

— Цього вечора — останнього, коли вона носить своє власне прізвище — саме тоді, як ви всі залишали нас самих, Фльоренс взяла з мене слово переказати вам, що вона любить вас...

Містер Тутс сперся рукою на одвірок і втупив очі в цю руку.

— Що вона любить вас, — повторив Вальтер, — і знає, що ніколи не матиме друга вірнішого за вас. Вона ніколи не забуде тої дбайливості, з якою ви до неї ставились. Вона молилася за вас сьогодні і певна, що ви будете згадувати за неї, коли ми будемо далеко звідси. Чи маю я переказати їй щось од вас?

— Перекажіть їй, Вальтерсе, — дуже нерозбірливо промовив містер Тутс, — що я згадуватиму за неї щодня і завжди буду щасливий, знаючи, що вона кохає свою дружину й кохана від неї. Перекажіть, прошу, що, на мою думку, чоловік її вартий навіть її, і що я радію з її вибору.

Кінець промови містер Тутс виголосив розбірливіш.

— Ось як! Це воно й позначає!

а останні слова сказав, одвівши очі від дверей і зовсім мужньо. Тоді він палко стиснув руку Вальтерові, що не забарився відповісти з не меншим запалом, і пішов додому.

Містера Тутса супроводив Курча, якого він останні вечори завжди брав з собою й залишав чекати на себе в крамниці, гадаючи, що можуть виникнути якісь несподівані обставини, коли відвага й міць цієї видатної особи стануть у пригоді будинкові з мічманом. Цього разу Курча, очевидно, був не в добрім гуморі.

Може то була провина лихтаря, але він огидно примружив око й скривив ніс, коли, перетинаючи вулицю, містер Тутс озирнувся й поверх плеча глянув на вікно кімнати, де спала Фльоренс. Дорогою додому він виявляв до всіх перехожих наміри, що здавалися занадто зачіпними для професора мирного мистецтва самозахисту.

Повернувшись додому, він, замість залишити містера Тутса самого в його апартаментах, став перед ним і, бгаючи в руках свій білий капелюх, зневажливо хитав головою та крутив носом.

Занурений у свої думки, патрон деякий час не помічав

його, доки Курча, поклавши звернути на себе увагу, не почав клоцати язиком.

— Ну, хазяїне, — норовистим тоном промовив Курча, коли на нім нарешті спинилися очі містера Тутса, — хотів би я знати, чи скінчите ви колись цю гру та чи збираєтесь ви виграти?

— Що ви хочете сказати, Курча? Поясніть, — попросив містер Тутс.

— Чого вже там розводитись, хазяїне? — відповіло Курча. — Я не люблю говорити на вітер. Ось як. Кому там з них треба скрутити в'язи?

По цих словах Курча кинуло свій капелюх, лівицею прихистило себе, правицею завдало жакного вдара примрійному супротивникові, бадьоро трухнуло головою й стало спокійно.

— Ну, хазяїне, — спитало Курча, — обскубете ви її чи ні?

— Ваші вирази, Курча, брутальні, — зауважив містер Тутс, — а натяки — двозначні.

— То я скажу вам ось що, хазяїне, — відповіло Курча. — Справи стоять так. Це воно й позначає.

— Що це значить, Курча? — не зрозумів містер Тутс.

— Ось що! — мовило Курча, жакливо скрививши свій розбитий ніс. — О! Ну, хазяїне! Досить було б дати одного доброго стусана тому довготелесому, — це зневажливе слово мало позначати містера Домбі, — і коли ви можете виперти ще й переможця і за одним заходом спекатись обох, то ви відмовляєтесь кінчати. Відмовляєтесь! — презирукувато згукнуло Курча. — Ну, що ж це таке?

— Ви — просто яструб якийсь, Курча! — суворо дорікнув містер Тутс. — Ваші почування — жорстокі.

— Мої почування, хазяїне, бойові, — відповіло Курча. — Ось які мої почування. Я не зношу підлоти. На мене дивиться публіка, і з мене глузуватимуть у Маленькім Слоні, куди ви не ходите й не знаєте, що це позначає. Ось, що це позначає! — з чимраз більшою зневагою повторювало Курча. — О! Це воно й позначає.

— Ви огидні мені, Курча! — згукнув містер Тутс.

— Хазяїне, — відповіло Курча, накладаючи капелюха, — нас — двоє. Ну, ось моя пропозиція! Ви кілька разів казали мені про посаду в шинку. Ну, то дайте мені завтра п'ятдесят фунтів і пустіть звідси.

— Після того, як ви виявили такі бридкі почуття, я охоче розстануся з вами на таких умовах, — згодився містер Тутс.

— Зроблено. Умови так умови! Ваша поведінка не до влоди мені, хазяїне. Ось що воно позначає, — сказало Курча,

не здатне ні пересягнути через цей пункт, ні зупинитися. —
Ось як! Це воно й позначає!

Отже містер Тутс і Курча вирішили розстатися через непогодженість у питаннях моралі, і містер Тутс, лігши спати, мав щастя бачити уві сні Фльоренс, яка думала за нього останнього вечора свого дівочого життя й просила переказати, що любить його.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ СЬОМИЙ

ЩЕ ОДНЕ ВЕСІЛЛЯ

Містер Саундс, церковний сторож, і місис Міф, що відчиняє платні місця, з раннього ранку на своїм посту в гарній церкві, де вінчався містер Домбі. Сьогодні ранком жовтовидий старий джентлмен з Індії має взяти за себе одну молоду жінку. Чекають на прибуття аж шести карет, повних гостей, а місис Міф чула ніби жовтовидий джентлмен міг би забрукувати діамантами всю дорогу до церкви, і це не збило би його з статків.

Вінчання буде розкішне. Службу правитиме превелебний декан, і наречену, наче надзвичайно коштовний дарунок, передаватиме молодому якась вельможна особа, що спеціально для цього прийде з касарень кінно-гвардійського полку.

Цього ранку місис Міф ставиться до бідного люду ще нетерпиміше ніж звичайно. Вона, правда, завжди твердо дотримувалась таких думок, бо це ж питання, зв'язане з платою за місця в церкві. Місис Міф не вивчає політичної економії (вона гадає, що ця дисципліна має щось спільного з сектанством. «Баптісти чи Веслеянци» каже вона), але ніяк не може зрозуміти, навіщо біднота бере шлюб. «Казнащо!» каже місис Міф, «ім читають тих же молитов, а вони замість соверенів платять шестипенсовики».

Містер Саундс, церковний сторож — ліберальніший за місис Міф, бо він не відчиняє платних місць. «Так треба, мадам», каже він. «Мусимо женити їх. Хтось такий повинен же вчити по наших нижчих школах, і нам треба ж мати армію. Отже мусимо женити їх, мадам», робить висновок містер Саундс, «і підтримувати існування держави».

Містер Саундс сидить на сходах, а місис Міф стирає в церкві порохи, коли туди входить молода, скромно вдягнена пара. Великотерплячий капелюх місис Міф зараз же

повертається до них, бо в такий ранній візиті вона вбачає ознаку таємного шлюбу. Та вони не збираються дружитися— «тільки пройти по церкві» — пояснює джентлмен. А що він сує в жменю місис Міф дещо приємне, то її оцтуватий вид ясніє, а великотерплячий капелюх та вся її сухорлява постать присідають і шарудять.

Місис Міф закінчує стирати порохи та підбивати подушки — у старого жовтовидого джентлмена, переказують, дуже ніжні коліна — але не спускає з ока молодих людей, що ходять по церкві. «Акхи!» — кахикає місис Міф, і кашель її сухіший ніж сіно в першій ліпшій подушці під коліна, дорученій їй доглядові, «ви прийдете до нас найближчими днями, мої голуб'ята, або я зовсім не розуміюся на цих справах».

Вони дивляться на таблицю в стіні, прибиту на спомин про якогось небіжчика. Вони стоять дуже далеко від місис Міф, але місис Міф кінчиком ока бачить, як вона спирається йому на руку, а його голова схиляється до неї. «Гаразд, гаразд», каже місис Міф, «ви таки будете ще тут, бо вам уже прийшла пора».

У зауваженні місис Міф нема нічого особистого. Це — просто справа. Молоді цікавлять її навряд чи більше як труни. Вона — сухорлява, випростана стара леді, і почуття в ній не більше ніж в її кріслах. Містер Саундс, дуже тілистий чоловік в кармазиновій ліберії, знов таки зовсім іншої вдачі. Стоячи на сходах і стежачи за молодою парою, що відходить, він каже місис Міф, що в дами красива постава і, скільки можна бачити (бо дама йде нахиливши голову) — напрочуд гарне обличчя. «Взагалі, місис Міф», задоволено резюмує містер Саундс, «вона сказати б, як повна рожа».

Місис Міф погоджується з цим, злегка притакнувши своїм великотерплячим капелюхом, але погоджується дуже мало й тут же покладає, що не віддалася б за містера Саундс, хоч скільки б грошей не пропонував їй він, будши навіть церковний сторож.

Про що ж розмовляють молоді люди, покидаючи церкву та прямуючи до воріт?

— Дякую, любий Вальтере. Тепер я можу їхати спокійно.

— А повернувшись, ми знову прийдемо сюди, на могилу до нього, Фльоренс.

Фльоренс зводить на миле обличчя очі, що блищать сльозами, і щільніше притуляється до нього.

— Ще дуже рано, Вальтере, і на вулицях майже нікого немає. Пройдімось трохи.

— Ви втомитесь, моє серденько.

— О, ні. Я вельми стомилася, коли ми з вами йшли вперше, але сьогодні цього не буде.

І Фльоренс та Вальтер, що не дуже змінилися відтоді, — вона така ж проста та щира, він — завжди щирий і повний надій, а тепер ще й гордий на неї — пішли в прохідку ранком того дня, коли мало відбутися їхнє весілля.

Навіть під час тої першої, дитячої своєї прогулянки не почували вони себе такими далекими від наокружного світу, як сьогодні. Їхні дитячі ноги ступали тоді не на таку зачаровану землю, яка була під ними тепер. Своє довір'я та любов дитина може віддавати багатьом і різним особам, але жіноче серце Фльоренси, цей неподільний скарб, могло належати лише одному, і найменша зрада дорівнювала б для неї загибелі чи смерті.

Вони йдуть найтихшими вулицями і не наближаються до кварталу, де міститься її колишній дім. Стоїть чудовий, теплий літній ранок, і сонце ясно світить над їхніма головами, коли вони простують до чорного туману, що обгортає Сіті. По вітринах крамниць виставлено вже коштовності; самоцвіти, золото й срібло вилискують проти сонця на вікнах ювелерів, і великі будинки, коли вони проходять, кидають на них свою величну тінь. А втім і в сутіні, і на сонці вони йдуть однаково люблячи один одного, не помічають нічого довкола, не думають ні про які скарби чи домівки, бо мають їх у своїх серцях.

Вулиці поволі вужчають і стають похмуріші. Сонце в них — то жовте, то червоне — бачити тільки тоді як стоїш на розі, або на майданчику з одним єдиним деревом, чи одною з незліченних церков, чи з якимись сходами, чи маленьким садком, чи кладовищем, де чорніють кілька нагробків або намогильних плитин.

Довірливо й з любов'ю спираючись на його руку, іде Фльоренс вузенькими площами та тінявими вулицями, щоб стати йому дружиною.

Та серце її починає калатати швидше, коли Вальтер каже, що до їхньої церкви дуже близько. Вони проходять повз кілька великих склепів. Біля дверей їх стоять вози і метушаться люди, заступаючи їм дорогу. Фльоренс не бачить і не чує їх. Невдовзі все тихшає, у повітрі немов темнішає, і вона тремтить вже в церкві, де якимось дивно дхне льохом.

Маленький старий у витертій костюмі, що дзвонить у розбитий дзвін, стоїть на паперті простоволосий. Капелюха він поклав у купіль, бо він тут паламар і чуває себе вдома. Він запроваджує їх до старої, припалої порохом, вкритої брунатною панелею ризниці, дуже подібної до буфету, звідки

винято поліції. Поточені червою реєстраційні книги відгонять табакою.

Якою ж молодого та вродливою видається наречена в цій порошній кімнаті, де з близьких людей коло неї лише жених! Там присутній ще старий, порошний причетник, що держить щось як парфумерну крамницю під акрою навпроти, позад поштової філії. Там же присутній порошний старий, який має доглядати платних місць, але доглядає тільки себе самого й уважає, що йому досить і з цим роботи. Там же присутній і старий, порошний церковний сторож, що працює за члена в однім поважнім товаристві, яке наймає на сусідній вулиці залу з такими кольоровими шибками, яких не бачило ще жадне смертне око. Там же над вівтарем, на хорах і по стінах звисають заповищені дерев'яні карнизи та дошки з написами про щось, учинене головою, та членами цього поважного товариства року тисяча шістсот дев'яносто четвертого. Там же над катедрою висить дерев'яний резонатор, що в разі нападу богомільних може впасти й прихистити священника. Взагалі там єсть найрізноманітніше приладдя, де накопичується порох, і лише на церковнім дворі можливості для цього обмежено.

У церкву вступають капітан Катл, дядько Соль і містер Тутс. Священник у ризниці починає прибирати на себе церковні одежі, а писар ходить круг нього і здмухує з них порох. Молодий і молода стоять перед вівтарем. У неї немає дружок опріч Сюзани Ніпер і кращого посадного батька як капітан Катл. Якийсь чоловік на милиці з синім лантухом у руках і зогнилим яблуком у роті зазирає в церкву, але не вздрівши там нічого інтересного, шкандибає далі, лунко цокаючи своєю дерев'яною.

На Фльоренс, коли вона, боязко схиливши голову, стоїть навколюшках біля вівтаря, не падає жадний промінь світла. Вікно на схід заступає якась будівля, і світло крізь нього не проходить. Біля вікна росте чахла дерево. На нім стиха цвірінькають горобці, а у вікні навпроти, у кімнаті фарбаря висить клітка з чорним дроздом, що, голосно висвистуючи, втворює священникові. Проголоси «амінь», здається, захрясають у горлі старого причетника, але капітан Катл дає йому порятунок і робить це з такою охотою, що тричі виголошує це слово там, де його ніколи не вживали давніш.

Вони вже одружені й підписали свої імена в одній з старих реєстраційних книг, що примушують чхати; убори священника повернуто порохові, а сам він пішов додому. У темнім кутку темної церкви Фльоренс обертається до Сюзани Ніпер і плаче в її обіймах. Очі в містера Тутса — червоні.

Капітан тре собі носа. Дядьо Соль спустив свої окуляри з лоба й прямує до дверей.

— Нехай благословить вас бог, Сюзано, люба. Якщо вам випаде колись розповісти про мою любов до Вальтера й про причини, з яких я покохала його, зробіть це для нього.

Вони вирішили, що до мічмана краще не повертатися, а їхати просто з церкви. Карета чекає на них неподалеку.

Міс Ніпер не може говорити. Вона лише схлипує, душитись слізми та обіймає свою пані. Містер Тутс виступає наперед, заспокоює її й бере на себе потурбуватись за неї. Фльоренс подає йому руку, у повні серця простягає до нього свої губи, цілує дядька Соля та капітана й виходить з своїм чоловіком.

Та Сюзана не може знести, щоб Фльоренс поїхала з сумними спогадами про неї. Вона ж мала намір триматися зовсім інакше й гірко дорікає собі. Поклавши останнім зусиллям узяти себе до рук, вона біжить до карети, щоб весело всміхнутися на прощання. Капітан, угадуючи її думки, кидається слідом за нею — він бо теж має за свій обов'язок розстатися з ними сміючись. Дядьо Соль і містер Тутс лишаються позаду й чекають на них коло церкви.

Міс Ніпер випереджає капітана й наздоганяє карету. Вона зазирає у віконце, бачить Вальтера, миле обличчя поруч із ним, сплескує руками й гукає:

— Міс Фльой, голубонько! Гляньте на мене. Ми всі тепер такі щасливі. Ще раз: прощайте! Прощайте ще раз, мое золото!

Як то сталося, вона не знає. Але Сюзана добувається до вікна, цілує її й на мить оповиває руками її шию.

— Ми всі такі... такі щасливі тепер, люба моя міс Фльой! — каже Сюзана з підозренным клекотом у горлі. — Ви ж не будете сердитись тепер на мене? Не будете?

— Сердитись Сюзано?

— Ні, ні, я певна, що не будете. Я ж кажу, що не будете, мое серденько! — скрикує Сюзана. — А ось і капітан... ваш друг капітан, знаєте... він теж хоче ще раз попрощатися з вами.

— Ура, Втіхо мого серця! — гуркотить капітан, видимо, страшенно схвильований. — Ура, Вал-ре, мій хлопче! Ура! Ура!

Сюзана Ніпер тримається мужньо. Вона всміхається до своєї пані; всміхається крізь сльози, щоправда, але всміхається до кінця. Коли вона лишається позаду, капітан умудровується все ж таки з'явитись то коло віконця, то коло дверей й гукати «Ура, мій хлопче! Ура, Втіхо мого серця!» Нарешті,

коли карети вже не видно, Сюзана Ніпер, впадає в стан нечулості, і капітан, що приєднується до неї, супроводить її до пекарні, де вона опритомнює.

Дядько Соль і містер Тутс терпляче чекають на них, сидячи на церковнім дворі. Ніхто не схильний говорити й не охочий слухати інших, і тому вони задоволені один з одного. Повернувшись до маленького мічмана й сівши снідати, ніхто не може й доторкнутися до страв. Капітан Катл з удаваною зажерливістю накидається на періг, але викриває сам себе. Після сніданку містер Тутс обіцяє повернутися ввечері і цілий день никає по місту з таким почуттям, ніби вже тижнів зо два не спав.

Якісь дивні чари налягають на будинок і на кімнату, де вони так часто сиділи всі вкупі, і звідки так багато поїхало. Це збільшує, але разом із тим і вгамовує біль од розлуки. Тутс, повернувшись надвечір, оповідає Сюзані Ніпер, що мучився цілий день, але що це йому до вподоби. Залишившись із нею віч на віч, він звіряється на Сюзану й змальовує свої переживання під той момент, коли вона так одверто відповіла на його запитання, чи може міс Домбі покохати його. У нападі довірливості, викликаного спільними спогадами та сльозами, містер Тутс пропонує піти разом і купити чогось до вечері. Міс Ніпер погоджується. Вони купують багато різних дрібниць і за допомогою місис Річардс влаштовують цілком пристойну вечерю перед самим приходом додому капітана й дядька Соля.

Капітан і дядько Соль були на кораблі, куди вони відвозили Ді, і бачили, як навантажували на судно скрині Фльоренси. Вони багато чого розповідають про популярність, що її набув собі Вальтер; про вигоди які він матиме; і про те, як непомітно робив він з ранку до вечора, щоб зробити з їхньої каюти, як висловлюється капітан, картинку й вразити цим свою дружину. «В адміральській каюті, завважте собі», каже капітан, «нема кращого ладу».

Але найбільше, мабуть, захоплює капітана те, що в каюті тій буде й великий годинник, і щипці на цукор, і чайні ложечки, і він знову й знову бурмотить: «Едварде Катле, найкращу в твоїм житті штуку ти втнув тоді, як передав їм у спільне володіння цей маленький скарб. Ти вгадав, де лежить земля, Едварде, і це робить тобі честь».

Старий інструментальний майстер, розкидливий більше ніж завжди, ходить немов у тумані й бере близько до серця й шлюб, і від'їзд. Дуже втішає його присутність його старого друга Неда Катля, і він сідає до столу з веселим і вдоволенням обличчям.

— Мій хлопець урятувався й стоїть тепер на певнім ґрунті,— каже Соль Джілс, затираючи собі руки.— Яке право маю я не бути щасливим і задоволеним?

Капітан, що не сівав ще до столу, а походжав по кімнаті, спиняється, вагаючись, якось нерішуче дивиться на містера Джілса й каже:

— Соле! Там унизу лежить ще остання пляшка старої мадери. Чи не витягнути її сьогодні та випити на здоров'я Вал-ра та його дружини?

Інструментальний майстер значущо поглядає на капітана, сує руку в бічну кишеню свого фрака, видобуває звідти записну книжку, а з неї витягає коверта.

— Містерові Домбі, — каже старий, — од Вальтера. Надіслати за три тижні. Я прочитаю листа.

«Сер, я одружився з вашою дочкою. Вона разом зі мною поїхала у далеку путь. Відданий їй, я не претендував ні на неї, ні на вас, і лише бог знає, яка то була відданість. Кохаючи її понад усе в світі, я проте не вагаючись, з'єднав її життя з моїм. Не стану казати вам, наскільки воно непевне й небезпечне. Ви знаєте, чому це так, і ви їй батько. Не дорікайте їй. Вона ніколи не дорікала вам. Я не думаю і не маю жадної надії, що ви будь-коли пробачите мені. Але якщо вам колись буде приємно знати, що біля Фльоренси єсть людина, яка поставила собі за мету стерти з її пам'яті минуле горе, то ви матимете цю приємність».

Соломон обережно поклав листа в записну книжку, а книжку сунув у кишеню.

— Ми не вип'ємо ще останньої пляшки старої мадери, Неде, — задумано сказав він. — Ні, не тепер ще.

— Не тепер? Ні? Нехай! — погодився капітан.

Сюзана й містер Тутс були такої ж думки. По короткій мовчанці всі сіли вечеряти й пили за молодих; тільки інше вино. Остання же пляшка старої мадери незаймана лежала в льосі, вкрита порохом і павутинням.

Минуло небагато днів. Показний корабель уже в морі, і ходовий вітер надимає його білі вітрила.

На палубі стоїть Фльоренс. Навіть найгрубішому матросові на судні вона здається зразком вроди, лагідности та спокою, що скрашає буденне життя й сприяє подорожі. Ніч. Вони з Вальтером — самі; сидять і дивляться на пишну смугу світла на морі між ними й місяцем.

Нарешті вона бачить її невиразно, бо на очі їй набігають сльози. Тоді вона кладе голову йому на груди і, оповиваючи руками його ший, каже «О, Вальтере, коханий мій! я така щаслива».

Чоловік пригортає її до себе, і вони сидять спокійно, а показний корабель плавко пливе вперед.

— Коли я слухаю море й дивлюся на нього, воно зводить мені на думку стільки днів, — каже Фльоренс. — Я згадую тоді...

— Про Поля, серце. Я знаю, воно нагадує його й мені.

Про Поля й про Вальтера. Хвилі своїм безугавним шепотом кажуть Фльоренсі про любов... любов вічну й безмежну, не зв'язану границями світу чи часу, що сягає за море, за небо і йде туди — до далеких незримих країв.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ВОСЬМИЙ

ЯК МИНУВ РІК

Через цілий рік припливало й одпливало море. Через цілий рік знімався та вгамовувався вітер, надходили та розвіювалися хмари. Безугавну роботу свою провадив час і під бурю, і за соняшної години. Через цілий рік доля людей йшла своїм рокованим шляхом. Через цілий рік славетна фірма Домбі змагалася за своє існування, борячись із несподіванками, ворожими чутками, невдалими заповзяттями, несприятливим часом, а найбільше — з засліпленням свого власника, що не погоджувався ні на волосинку звужувати свої операції й не хотів слухати, коли його застерігали, що корабель, на яким він плаває під такий шторм, вже постраждав й не витримає його.

Рік минув, і велика фірма впала

Одного літнього ранку, за рік без кількох день по вінчанні у Сіті, на біржі пошепки говорили про велике банкрутство. Одна холодна, гордовита, добре знана тут людина, була відсутня. Найближчого дня скрізь казали, що Домбі й Син припинили виплати, а ввечері це прізвище починало собою черговий список банкрутів.

Світові випало тепер багато клопоту, і люди мали про що поговорити. То був простий, довірливий, покривджений світ. То був світ, де ніколи ніхто не банкрутував. Серед визначних представників його не було нікого, хто менджував би релігією, патріотизмом, доброчесністю, або честю. У тім світі не було й на маленьку суму дмуханих векселів, і ніхто не жив на них, розкошуючи та обіцяючи платити великі відсотки й ніколи не сплачуючи їх. Там ніколи не помилялися, і не лише в грошових розрахунках. Отже світ той був обурений, а надто ті, кого в іншій—гіршій світі, самих уважали би за банкрутів.

Цей збіг обставин спонукав Перча-посланця на нові марнотратства. Йому, видима річ, так вже судилося: прокинутись і побачити себе славнозвісністю. Ще, сказати б, тільки вчора повернувся він до скромного приватного життя, переживши часи слави, зв'язаної з утечею Едіти та дальшими подіями, а сьогодні через те банкрутство, він — особа ще видатніша. Скоро містер Перч кидав свою лаву в першій кімнаті контори, переставав дивитись на нові обличчя рахівників та інших службовців, що заступили майже всіх старих клярків, і виходив на вулицю або щонайдалше — до ресторану Королівський Герб, як його обсипали силою запитань між іншим про те, чого саме хотів би він випити. Тоді містер Перч починав розповідати про часи прикрої непевності, що їх він пережив разом із місис Перч у Бол-Понді, коли їм уперше спало на думку, що «справи йдуть не гаразд». Далі містер Перч, стихивши голос так, ніби в сумежній кімнаті лежав непохований труп померлого торговельного дому, розказував зацікавленим слухачам, що про «погані справи» місис Перч уперше здогадалась тоді, як він (Перч) пробурмотів увісні «Дванадцять шилінгів дев'ять пенсів за фунт! Дванадцять шилінгів дев'ять пенсів за фунт!». А цей випадок сонambuлічного передбачення, на його думку, пояснювався спостереженою їм зміною на виду містера Домбі. Далі він повідомляє аудиторію про те, як одного разу сказав: «Насмілююсь спитати, сер, чи немає у вас якої неприємності?»», а містер Домбі відповів: «Вірний мій Перче... та ні, цього не може бути!» і потім, поклавши руку на лоба, додав: «Залиште мене самого, Перче!» Одне слово, містер Перч став жертвою свого становища: він брехав усіма способами, подеколи так жалісно, що, будши натура чула, починав плакати, і часто щиро вважав сьогодні за правду те, що сам же вигadaв учора.

Розмови ці містер Перч завжди закінчував делікатним зауваженням, що своїх особистих думок, хоч які б вони були, він не стане висловлювати, бо не така він людина, щоб зраджувати чиєсь довір'я. Така сентенція викликала велику пошану до порядности містера Перча, бо серед слухачів його ніколи не бувало кредиторів містера Домбі. Потому, з чистим сумлінням і залишивши по собі найприємніше вражіння, містер Перч повертався до своєї лави й знову дивився на чужі обличчя рахівників та інших, що так невимушено поводитись з великими таємницями, захищеними в книгах. Подеколи він навспинячки увіходив до порожнього кабінета містера Домбі й перегрібав у коминку, або провітрював кімнату, або заходив у журну розмову зі знайомим одвідувачем, або робив різні дрібні послуги головному бухгалтерові, через

якого містер Перч сподівався по закінченні ліквідації влаштуватися на службу в страховому товаристві.

Для майора Бегстока банкрутство те було справжнім лихом. Вдача в його була не вельми симпатична — всю увагу свою він зосереджував на Джей Бі, і хвилювали майора тільки його власний кашель та ядухи. Але він так пишався в клубі своїм другом Домбі, так прикрашав його статки, що члени клубу — бувши тільки люди — із захопленням мстилися на майорі, з великим співчуттям питаючи його, чи можна ж було чекати такого вдара? і цікавлячись знати, як зносить його майорів друг Домбі? На ці питання майор, багряніючи, відповідав, що світ, взагалі погана штука, сер. Що Джо здогадувався про дещо, але його обдурено наче малу дитину. Що якби ви сказали таке, сер, Джею Бегсткові, коли він їздив з Домбі закордон і вганяв за тим волоцюгою по цілій Франції, то Джей Бегсток засміявся би вам просто в обличчя, сер; так, так — просто в обличчя, сер! Що Джо обдурили, ошукали, облигали, засліпили, але тепер він пильнує і все бачить. Тепер, якби завтра вийшов з могили батько Джо, сер, то він не дав би старому шкарбунові й пені, а сказав би йому, що його син Джош — занадто досвідчений салдат, і не дасться обдурити знову, сер. Що Джей Бі — підзорливий, недовірливий і тугий, сер. Що якби це дозволила йому гідність крутого й цупкого майора старої школи, який мав честь бути особисто відомий їхнім королівським високостям покійним дукам Йоркському та Кентському, що були особливо ласкаві до нього, то він оселився б у бочці, чорт побирай, сер! І завтра же поставив би ту бочку на Пел-Мельській вулиці, щоб довести, як він зневажає людство.

Все це й різноманітні варіації на цю тему, викликали в майора такі апоплексичні напади, він так крутив головою й так жахливо ричав, скаржачись на шахрайство та оману, що молодші члени клубу почали гадати, ніби він примістив значні суми в підприємство свого друга Домбі і тепер утратив їх. Щодо досвідченіших та обметаніших людей які краще знали старого Джо, то вони не хотіли про це й слухати. Безталанний тубілець не висловлював жадної гадки й терпів страшенно. Майор не лише щодня й щогодин розстрілював його морально, а й кривдив фізично — раз-у-раз щипаючи та штовхаючи його. Шість тижнів поспіль по оголошенні банкрутства жалюгідний чужинець жив під зливою щіток та служок.

У місис Чік жахлива катастрофа викликала три думки. Перша — та, що вона нічого не розуміє. Друга — що брат її не зробив належного зусилля. І третя — що якби її запросили

Джо обдурили, ошукали, облигали, засліпили!

на перший парадний обід, то нічого подібного не сталося б, як вона свого часу й казала.

А проте жадна думка не затримала, не зменшила й не збільшила катастрофи. Було відомо, що ліквідацію переводиться якнайчесніше; що містер Домбі відмовився від усього, що мав, і не погодився користуватися ніякими пільгами. Що цілковитий припин операцій — безперечний, бо всі, запропоновані йому дружні компроміси, він рішуче відхиляє; що він одмовився од усіх почесних і високих посад, які посідав, як людина, що має довір'я купецтва. Дехто казав, ніби він помирає, інші запевняли, що він удався в меланхолію й збожеволів, і всі одними устами говорили, що містер Домбі — пропаша людина.

Клярки фірми порозходилися, влаштувавши попередньо жалібний обід, що ожвавлюваний веселими піснями, перейшов чудово. Которі познаходили посади за кордоном; которі стали на службу до інших фірм у Лондоні. Декому довелося звернутися до родичів на провінції, що їх як раптом виявилось, вони завжди дуже любили; дехто шукав місця, оголосивши про це в газетах. З старого штату залишився тільки містер Перч. Він сидів на своїй лаві, розглядав нових рахівників і догоджав головному бухгалтерові, що мав ула-

штувати його в страховім товаристві. Контора незабаром стала брудна та занехаяна. Продавець пантофель і собачих нашийників на розі вулиці не знав би, чи слід йому піднести пальця до свого капелюха, якби там несподівано з'явився містер Домбі, а розсильчик, засунувши руки під свою білу фартушину, красномовно повчав про вади гордощів, які (він сам те спостеріг) не дурно ж римують із загибеллю¹⁾).

Містер Морфін, кароокий старий парубок з шпакуватими бурцями та волоссям, був може єдиною особою серед службовців фірми, глибоко й щиро враженою катастрофою, що впала на неї. Багато років він з належною пошаною ставився до містера Домбі, але ніколи не приховував своїх власних поглядів, не підлещувався до хазяїна й не використовував його пристрастей собі на пожиток. Отже йому не було чого мститися за образи; в нім не було пружин, що довгий час стискувані прагнули б тепер випростатись. З ранку до вечора він пильно працював, намагаючись розплутати складні операції торговельного дому; завжди був напоготові з'ясувати незрозумілі питання; часто допізна сидів у своїм кабінеті, вивчаючи справи, щоб позбавити містера Домбі клопоту особисто вдаватися в них; а тоді їхав додому, до Іслінгтону, де заспокоював себе видобуваючи перед сном щонайжурніші та найпохмуріші звуки з своєї віолончелі.

Одного вечора, коли цими мелодійними скаргами він давав собі полегшення од неприємностей цілого дня і шукав утіхи в найглибших нотах, до нього ввійшла хазяйка квартири (на її щастя глуха) й сповістила його про прихід якоїсь дами.

— В жалобі, — додала вона.

Віолончеля зараз же змовкла, виконавець, з великою обережністю та ніжністю поклавши її на канапу, знаком попросив кватировласницю запросити гостю. Сам він вийшов слідом за нею й на порозі зустрівся з Герієтою Каркер.

— Ви самі? — мовив містер Морфін, — а Джон був тут сьогодні. Чи не скоїлося чогось? Та ні, — додав він, — обличчя ваше каже зовсім інше.

— Боюсь, чи не бачите ви на нім слідів егоїстичних перечувань, — відповіла вона.

— В усякім разі перечування ті — приємні, а якщо вони й егоїстичні, то егоїзм у вас — новина для мене, на яку варто подивитися. Тільки я не думаю, щоб то був егоїзм.

Тим часом він підсунув їй стільця й сів сам. Віолончеля затишно лежала на канапі між ними.

¹⁾ Англійською мовою ambition—гордощі і perdition—загибель

— Вас не здивує, що я приїхала сама, і що Джон не попередив вас про мою візиту, — сказала Геріет, — коли я розповім вам, чому я приїхала. Хочете?

— Це буде найкраще, що ви можете зробити.

— А ви вільні?

Морфін показав на віолончелю, що лежала на канапі.

— Я був не вільний цілий день, — сказав він. — І ось свідок. Я сповіряв йому мою журбу. Хотів би я, щоб розповідати мені доводилось лише про мої власні неприємності.

— Що з фірмою все вже скінчено? — спитала Геріет.

— Цілком і остаточно.

— І вона ніколи не виходиться?

— Ніколи.

Радісний вираз на її обличчі не затьмарився, коли вона самими губами повторила це слово. Він здивований стежив за нею і сказав знову:

— Ніколи. Пригадуєте, що я казав вам? Переконати його було не можна. Він не слухав ніяких резонів, інколи навіть не пускав до себе. Сталося найгірше — фірма впала і ніколи вже не підведеться.

— І містер Домбі персонально збився з статку?

— Збився.

— Йому особисто не залишиться нічого?

Якийсь запал в її голосі і щось як радість на виду дивували його чимраз більше, і він дивився на неї навіть з розчаруванням.

Вибиваючи пальцями дрібушечки на столі і задумано поглядаючи на гостю, містер Морфін сказав по короткій мовчанці:

— Я не знаю точно розмірів, яких сягають статки містера Домбі. Вони, безсумнівно, чималі, але й зобов'язання його величезні. Він людина високої порядности та чесности. Їм буди, багато хто спробував би рятуватися, а дехто й урятувався б, уклавши з своїми кредиторами умову, яка дуже непомітно зменшила би їхні втрати, й дозволила йому зберегти дещо собі на життя. Та він вирішив сплатити все до останнього свого фарсинга. Він, каже, хоче розквитатися з ними цілком або майже цілком, щоб вони втратили якнайменше. Ах, міс Геріет, не зашкодило б нам згадати іноді, що вади — то ті ж таки чесноти, тільки збільшені до ненормальних розмірів. Це показує і його гордість.

Вона слухала його спокійно й не зовсім уважно. Здавалося, її клопотали її власні думки, і коли містер Морфін замовчав, вона раптом спитала:

— Давно ви бачили його?

— Його ніхто не бачить. Коли перебіг справ вимагає його присутності, він виходить з дому, але зараз же по закінченні розмови повертається до себе, зачинається й не хоче бачити нікого. Він написав мені листа, де в незаслужено хвальних виразах говорив про колишні взаємини й прощався зі мною. Я уникаю турбувати його тепер, як унікав і за кращих часів, але після того я писав йому, ходив до нього, просив прийняти мене. Надаремно.

Він дивився на неї, немов сподівався побачити, що Геріет стане серйозніша. Він говорив повільно й поважно неначе хотів цим вплинути на неї. Та вона не мінялася.

— Але, — мовив він, з розчарованим виглядом, — це ж не цікавить вас, міс Геріет. Ви приїхали сюди не за тим, щоб слухати це. У вас в голові якісь веселіші та приємніші теми. Поділіться ними зі мною, і тоді ми розмовлятимемо в однаковіших умовах.

— Ні, тема така самісінька, — відповіла щиро здивувавшись Геріет. — Хіба не подібно, що це так? Хіба не природно, що ми з Джоном останній час говорили й думали про це? Містер Домбі, в якого він служив стільки років, збився з статку, а ми тепер — багатії.

Лагідне, відверте обличчя, що так сподобалося старому парубкові, коли він побачив його вперше, здалося йому тепер менш принадним, дарма що сяло radoщами.

— Мені не треба пояснювати вам, — сказала Геріет, спускаючи очі на своє жалібне вбрання, — через що змінилося наше матеріальне становище. Ви, певне, не забули, що наш брат Джемс не залишив духовної і не мав інших родичів як ми.

Обличчя її трохи зблідло й стало сумніше, але йому воно здалося милішим ніж годину тому. Він дихав уже легше й повеселішав сам.

— Ви знаєте, — сказала Геріет, — нашу історію, історію обох моїх братів, зв'язану з невдахою, з нещасливим джентлменом, що його ви тільки не так вірно схарактеризували. Ви знаєте, які ми з Джоном невибагливі і як мало треба грошей нам, звиклим жити так, як ми жили багато років. Тепер же, дякуючи вам, він заробляє цілком досить для нас. Ви не здогадуютесь, про яку послугу приїхала я просити вас?

— Навряд. Ще хвилину тому здогадувався, а тепер, думаю ні.

— За покійного брата я не казатиму; якби він знав, що ми збираємось зробити, він... Та ви мене розумієте. За живого мого брата мені нема чого багато говорити. Але я мушу сказати, що думка про те, в чім ми потребуємо вашої допо-

моги, виникла в його, і доки він не здійснить її, він не заспокоїться.

Вона знову підвела очі, і обличчя її, освітлюване надпоривом, починало здаватись йому дедалі прекраснішим.

— Дорогий сер, — казала вона, — все це треба зробити спокійно й потаємці. Ваші досвідченість і знання вкажуть вам найкращий спосіб для цього. Мабуть містера Домбі можна буде переконати, що несподівано пощастило врятувати частину його коштів, або що це доброхітний дар його чесній, високій вдачі від тих, хто провадили з ним великі справи, або що сплатили старий, забутий вже борг. Способів, напевне, багато, і я думаю, ви виберете найкращий з них. Послуга, якої я у вас проситиму, і полягає в тім, щоб зробити це для нас. Звичайно, ви ніколи не говоритимете про це з Джоном, який буде щасливий лише тоді, коли про вчинок його ніхто не буде знати й ніхто не вихвалатиме його за це. Невеличку частину спадщини ми залишимо собі, а відсотки з решти нехай доживоття одержує містер Домбі. Ви, я певна, не виявите нашого секрету. Віднині навіть ми з вами лише зрідка говоритимемо про нього. В душі ж моїй він залишиться як нова підстава складати подяку богові й пишатися та радіти, що в мене такий брат як Джон.

Такий екстаз мусить бути на обличчі янгола, коли до раю серед ста праведних уступає один покаяний грішник. Сльози радощів, що виповняли їй очі, не лише не тьмарили їх, ба вони блищали ще ясніше.

— Я не був підготований до цього, любя Геріет, — промовив по павзі містер Морфін. — Чи значить це, що й свою частку спадщини ви думаєте повернути на те ж, на що повертає її Джон?

— Звичайно, — відповіла Геріет. — Ми ж такий довгий час ділили з ним усе: і надії, і горе. Чи можу ж я вилучити себе з цього? Хіба я не маю права в усім бути товаришем могому братові?

— Борони боже! та я ніколи й не заперечував цього.

— Отже, ми можемо сподіватися на вашу поміч? — спитала вона. — Я ж знала, що можемо.

— Я був би гірша людина ніж... ніж, думаю, або хочу думати, я єсть... якби не запевнив вас у цім од цілої луші та щирого серця. Звичайно, можете; і, слово чести, я не зраджу вас. Якщо містер Домбі, як я боюсь, захоче довести себе до розору, і вплинути на нього не пощастить, я допоможу вам і Джонові здійснити ваш намір.

Вона подала йому руку і з щасливим обличчям щиро подякувала йому.

— Геріет, — мовив він, затримуючи її руку, — говорити з вами про ціну вашої жертви, надто — жертви лише грошима — була би зайва самовпевненість. Не менш зайво було би радити вас ще раз обміркувати ваші пляни або обмежити розміри вашої жертви. Я не маю права псувати кінець такого прекрасного діла, вмикуючись туди з своєю нікчемною особою. Я маю всі підстави низько схилити голову перед тим, що ви на мене звірили, задовольнившись з того, що виходить воно з джерела, надхненого чимсь більшим ніж мій мізерний життєвий досвід. Можу сказати тільки одне: я ваш вірний слуга, і бути їм та ще вашим другом проміняв би хіба на те, щоб бути вами самими.

Вона ще раз сердешно подякувала йому й почала прощатися.

— Ви їдете додому? — спитав він. — Дозвольте мені провести вас.

— Ні, тільки не сьогодні, — відказала вона. — Я їду не додому. Мені треба ще скласти одну візиту і неодмінно самій. Завтра ви прийдете до нас?

— Гаразд, я прийду завтра, — погодився він, — а тим часом подумаю, як найкраще влаштувати все. А може й ви думатиме про це, люба Генріет, і до речі згадаєте й за мене?

Він провів її під руку вниз, до дверей, де на неї чекала карета, і не була би його хазяйка глуха, вона чула б, як, беручись по сходах назад, він бурмотів, що всі ми — люди звички, і що то невесела звичка — бути старим парубком.

У себе в кімнаті він узяв віольончелю, яка лежала на канапі між двох стільців, сів і, не ставлячи порожнього стільця на місце й увесь час поглядаючи на нього, довго, довго ще брумчав на своїм інструменті.

Кучер карети, в яку сіла Геріет, очевидно добре вже обізнаний з дорогою, їхав різними заулками передмістя й спинив екіпаж на полявині, де серед садків стояло кілька привітних старих домків. Коло хвіртки одного з них Геріет висіла з карети й подзвонила. На обережне дзвоніння вийшла худорлява, сумовита жінка з підведеними вгору бровами та похиленою набік головою і, присівши перед нею, повела її садком до домка.

— Як почуває себе сьогодні наша хвора, няню? — звідалась Геріет.

— Боюсь, що їй погано, міс. О, як нагадує вона мені часом Бетсі Джейн мого дядька! — відповіла худорлява жінка, ніби вражена сумними спогадами.

— Якою стороною? — спитала Геріет.

— Всіма сторонами, міс, — відповіла та. — Різниця тільки

в тім, що ця доросла, а Бетсі Джейн, як помирала, була ще дитиною.

— Але ви ж казали мені, ніби вона одужала, — делікатно зауважила Геріет, — а це дає й нам право на зайву надію, місіс Вікем.

— А, міс, надія — то гарна річ для тих, хто може надіятись, — похитала головою місіс Вікем. — Я особисто не можу, але не дорікаю їм. Я заздрю тим щасницям, що вміють надіятись.

— Вам треба підбадьоритись, — мовила Геріет.

— Спасибі за пораду, міс, — похмуро подякувала місіс Вікем. — Якби я й була здатна на це, то відлюдність цієї місцевости за двадцять чотири години знищила би таку здатність. Та в мене її немає, а вірніш — і не було. Трохи веселощів, що були колись у моїй вдачі, загинули в Брайтоні кілька років тому, і, здається, це вийшло на краще для мене.

І справді то була та сама місіс Вікем, що заступила місіс Річардс, як мамку маленького Поля, і що раділа з втрати, якої зазнала під покрівлю люб'язної місіс Піпчін. Чудова, глибоко проміркована й освячена довгим досвідом система, що завдяки ній на посади вихователів юнацтва — керівників усіх чеснот, — няньок, моніторів, сестер-жалібниць і тому подібне беруть здебільша найпохмурішу та найнуднішу частину людства, найменш здатну до таких обов'язків, дала місіс Вікем постійну роботу няньки з рекомендації численних поклонників її талантів.

Підвівши брови й схиливши набік голову, місіс Вікем з ляпкою в руках провела Геріету нагору, до чистенького, чепурного покою, що сполучався з ледве освітлюваною кімнатою, де стояло ліжко. В першій кімнаті сиділа стара жінка й крізь одчинене вікно сумно дивилася в морок вечора. В другій, на ліжку, лежала тілько, що одної зимової ночі змагалася з дощем і вітром. Впізнати її тепер можна було хіба що з чорного волосся, яке видавалось ще чорнішим проти безкровного обличчя й білого кольору постелі.

О, потужні очі і слабке тіло! Очі, що заблищали такою радістю, коли ввійшла Геріет, і безсила голова, що не могла підвестися, а лише ледве повернулася на подушці.

— Аліс! — озвав її лагідний голос гості, — чи не запізнилася я сьогодні?

— Мені завжди здається, що ви запізнюєтесь, хоч ви завжди приходите рано.

Геріет присіла біля ліжка й погладила виснажену руку, що лежала на нім.

— Вам кращає?

Місис Вікем, стоячи наче невітшіма мара в ногах ліжка, рішуче й заперечливо захитала головою.

— Це не має значіння, — ледве помітно посміхнулася Аліс. — Краще чи гірше — це ж різниця на один день, коли не менше.

Місис Вікем, як людина серйозна, буркотнею схвалила цю відповідь, поляпала по ковдрі, ніби мацаючи ноги хворої й сподіваючись, що вони вже задубіли, і заходилась поратись на столі, між слоївків з ліками, немов хотіла сказати «Поки ми ще тут, повторимо вчорашню мікстуру».

— Ні, — прошептала Аліс, звертаючись до своєї гості, — гультаювання, гризоти сумління, блукання світом, нестатки, негода, бурі назовні й бурі всередині знесли мене. Я вже не витягну.

Вона взяла руку, що лежала на її руці й притиснулась до неї обличчям.

— Іноді мені здається, що я мушу ще жити, щоб мати час, нехай короткий, довести вам свою вдячність. Та це слабкість, що хутко минає. І це краще й для вас, і для мене.

Місис Вікем, досить подзвонивши слоївками, знайшла на решті потрібну мікстуру. Місис Вікем суворо дивилася, як хвора пила ліки, і щільно стуливши губи та підвівши брови, всією своєю постаттю показувала, що навіть тортури не змусять її сказати, що це безнадійний випадок. Побризкавши кімнату якоюсь ароматною й остудною рідиною, місис Вікем вийшла з кімнати з виглядом гробокопа, що ретельно виконує свої обов'язки — вона бо була жінка серйозна — й подає наниз почастувати себе поминальним обідом.

— Коли це було, — спитала Аліс, — що я приходила до вас розповісти про те, що зробила, і сказати вам, що вже запізно, і їх не наздогнати?

— Рік з чимось.

— Рік з чимось, — повторила Аліс, пильно дивлячись на неї, — і місяці та місяці минули відтоді, як ви перевезли мене сюди?

— Так, — відповіла Геріет.

— Перевезли, перемігши мене вашою добрістю та лагідністю. Мене! — згукнула Аліс, і судорга скривила їй обличчя. — І вашими жіночими поглядами та словами і янгольськими вчинками зробили з мене людину!

Схилившись над ліжком, Геріет старалася заспокоїти її. Поволі вгамувавшись, Аліс, все ще вкриваючи собі обличчя її рукою, попросила покликати до неї матір.

Геріет кілька разів гукала на стару, але та, дивлячись у відчинене вікно й занурившись у свої думки, не чула. Тільки

коли Геріет підійшла до неї й доторкнулася рукою, вона підвелася й рушила за нею.

— Мати, — мовила Аліс, знову беручи руку Геріет і з любов'ю дивлячись на неї своїми блискучими очима, — розкажіть їй те, що ви знаєте.

— Зараз, моя любя.

— Так, мати, — тихо й урочисто відповіла Аліс, — зараз.

Стара, здавалося, знавісніла з хвилювання, гризот сумління чи горя, пришкандибала до ліжка, стала навколішки навпроти Геріет, схилила своє виснажене обличчя до ковдри, простягла вперед руки і, торкаючися ними плеча дочки, почала:

— Гарненька моя дити...

Праведне небо, що то за крик видала вона, спинившись й вдивляючись у жалюгідну постать на ліжку!

— Я давно вже змінилася, мати. Давно вже змарніла, — мовила Аліс, не глядячи на неї. — Тепер вже пізно сумувати.

— Доню моя, — запинаючись говорила стара, — моя дитинка хутко одужає й присоромить усіх своєю вродою.

Аліс журно посміхнулася до Геріети, щільніш притиснула її руки, але не промовила нічого.

— Вона хутко одужає, кажу я, — повторила стара, загрожуючи комусь тремтячим кулаком, — і присоромить усіх своєю вродою. Так, присоромить. Кажу, присоромить! — скрикнула вона, немов сперечаючись з кимсь невидимим, що не згоджувався з нею. — Мою дочку прогнали й одштовхнули, але вона могла би пишатися покровністю з найкращими родинами, якби захотіла. Ага! З найблагороднішими родинами. Єсть кривність і без вашого попівства та обручок — вони створюють її, але не можуть знищити — і моя дочка споріднена з ними. Покажіть мені місис Домбі, і я покажу вам сестру в перших моєї Аліси.

Геріет перевела погляд з старої на горящі очі, що пильно дивилися на неї, і прочитала в них потвердження цих слів.

— Що? — згукнула стара, трусонувши головою й прибравши тогосвітнього гордовитого вигляду. — Хоча яка я стара та гидка тепер — стара життям більше ніж віком, — а була колись і я молоденька, як інші. А, і гарненька теж! Я була свого часу свіжа сільська дівчина, моя любя, — простягла вона поверх ліжка руки до Геріети, — і на мене задивлялися. У моїх краях батько місис Домбі і його брат були найвеселіші та найулюбленіші джентльмени, що приїздили до нас з Лондону. Обидва вони давно вже померли. Боже, боже, як давно! І брат, що був батько моєї Аліс, помер перший.

Вона трохи підвела голову й утупила погляд в обличчя

доньки, немов спогади про власну молодість викликали в неї спогади й про молоді літа її дитини, а тоді раптом притулила обличчя до постелі й схопилась руками за голову.

— Вони були такі схожі один на одного, — провадила далі стара, — як можуть бути схожі лише брати, майже однолітки—скільки пригадаю між ними не було й году різниці,— і якби ви могли бачити колись мою доню поруч із дочкою того іншого, ви переконались би, що не зважаючи на різницю в убранні й у житті, вони були як одна. О, невже ж ця схожість зникла, і невже ж змінилася тільки моя донька?

— Всі ми змінимось, як прийде наш ряд, мати, — зауважила Аліс.

— Ряд! — скрикнула стара. — А чому спершу прийшов ряд моєї дочці, а не їй? Мати її, дійсно, змінилася, виглядала не молодшою за мене, і зморшки визирали з-під фарби на її обличчі, але та була вродлива. Що я зробила, чим була я гірша за неї, що тільки моя дочка мусить лежати, тут і марніти?

Несамовито скрикнувши знову, вона вибігла до кімнати, звідки прийшла, але зараз же повернулася і стиха підійшовши до Геріет, сказала:

— Це — все, що Аліса звеліла мені переказати вам, голу-бочко. Це — все. Я довідалась про це, коли якось улітку розпитувала про неї у Ворвіку. Та з таких родичів мені не було ніякого пожитку. Вони не визнали б мене й не дали би нічого. Правда, згодом я може й вицупила б у них трохи грошенят, якби не моя Аліс. Я думаю, вона могла би вбити мене за це. Вона ж гордовита на свій кшталт не менше як і та, — сказала стара, боязко доторкнувшись до обличчя своєї дочки й зараз же відсмикнувши руку. — Тепер вона лежить спокійно, але вона присоромить ще їх усіх своєю вродою. Ха-ха-ха! Вона ще присоромить усіх, моя вродлива донька!

Сміх, з яким вона пішла з кімнати, був гірший за ридання; гірший ніж безтямне дитяче голосіння, яким він закінчився; гірший ніж безглуздий вигляд, з яким вона сіла на своє старе місце й утупила очі в нічний морок.

Аліс не зводила погляда з обличчя Герієти й не пускала її руки.

— Лежачи тут, — мовила вона, — я захотіла, щоб ви довідались про це. Воно, здавалось мені повинно пояснити вам дещо з причин, які знемилосердили мене. Я часто чула докори за свою поведінку й вирішила нарешті, що для мене не існує ніяких обов'язків, і що посіяне насіння дало врожай. Я бачила іноді, як жінки, мавши погане хатне оточення й погану мати, збивались з пуття. Але їхній шлях не був такий

брудний, і мені здавалося, що й за це вони повинні дякувати богу. Все це вже минулося. Тепер це — наче важкий сон, якого я майже не пам'ятаю й не розумію. Воно почало видаватися мені сном, чимраз дальшим, відтоді як ви почали сидіти тут і читати мені. Я розповідаю вам про нього тільки те, що пригадую. Чи не прочитаєте ви ще?

Геріет визволила руку, щоб узяти книгу, але Аліс на мить затримала її.

— Ви не забудете за мою матір? Я вибачаю їй, коли маю за що. Я знаю, що й вона простила мені й сумує тепер. Ви ж не забудете її?

— Ніколи, Аліс.

— Ще хвилиночку! Покладіть мені голову так, щоб, коли ви читатимете, я могла бачити ті слова на вашім любім обличчі.

Геріет вволила її бажання й почала читати. Вона читала книгу для всіх стомлених і обтяжених сердець; для всіх нещасних, упалих і занедбаних тут на землі. Вона читала божественне оповідання про те, як сліпі, криві й параліжні жебраки, злочинці, заплямовані неславою жінки — всі позбавлені своєї пайки наших скороминутих благ, користаються пайкою того, чого, доки існує цей світ, ні людська пиха, ні байдужість, ні лукаві мудрування не спроможні відібрати або зменшити бодай би на один атом. Вона читала про слугування того, хто через ціле своє земне життя, співчував і допомагав усім, хто сумував та страждав.

— Я приїду завтра рано вранці, — сказала Геріет, закриваючи книгу.

Блискучі очі, що весь час дивились на неї, заплющились на мить і знову розплющились. Аліс поцілувала її й прикликала на неї благословення боже.

Ті ж такі очі провозжали її до дверей. І в них, і на спокійнім виді світилася посмішка, коли вони стулилися.

Очі ті ніколи вже не розплющувались. Вона поклала руку на груди, прошептала божественне ім'я того, про кого їй читали, і життя відійшло з її обличчя, наче світло, яке уносять.

На ліжку лежала тепер руїна смертної оселі, побиваної колись дощами, з чорним волоссям що майоріло колись під зимовим вітром.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТ ДЕВ'ЯТИЙ

ВІДПЛАТА

Нові зміни зайшли у великім будинку на довгій похмурій вулиці, де точилося самотнє дитинство Фльоренси. Це — все ще великий будинок, що не боїться ні негоди, ні вітру, покрівля на нім без дірок, вікна — цілі, стіни не завалилися, а проте це — руїна, і шури тікають з нього.

Містер Тавлінсон і компанія спершу з недовір'ям ставляться до невиразних чуток, що доходять до них. Куховарка каже, що кредит наш, дякувати богу, не так легко похитнути, а містер Тавлінсон сподівається незабаром довідатись, що збанкрутував Англійський Банк, або що починають спродувати королівські коштовності. Аж ось приходить Біржева Газета й містер Перч. А містер Перч приводить з собою й місис Перч, щоб побалакати на кухні й весело збути вечір.

Коли в цім нема вже ніякого сумніву, містера Тавлінсона найбільше клопоче питання про те, щоб дефіцит фірми був не менший як сто тисяч фунтів. Містер Перч гадає, що така сума не покриє всіх втрат. Жінки, під проводом місис Перч і куховарки, часто повторюють «сто ти-сяч фун-тів!» і страшенно вдоволені, немов оперувати з словами те ж саме, що й оперувати з грішми, а покоївка, яка закидає оком на містера Тавлінсона, бажає мати нехай тисячну частину цієї суми, щоб передати її чоловікові, що на нім вона спинить свій вибір. Містер Тавлінсон, ще й досі не забувши старої образи, висловлює гадку, що чужинець не зможе дати собі ради з такими грошима, хіба витратить їх собі на бурці, і цей гіркий сарказм примушує покоївку вийти з сльозами на очах.

Та вона відсутня не довгий час — куховарка, уславлена своїм добрим серцем, каже, що тепер їм треба триматися гурту, Тавлінсоне, бо нікому не відомо, чи не доведеться всім скоро розлучитися. В цім будинку — каже куховарка — вони бачили й похорон, і весілля, і втечу. Нехай же ніхто не каже, що вони не могли порозумітися такого часу. Це звертання

надзвичайно розчулює місис Перч, і вона відверто завважає, що куховарка — янгол. Містер Тавлінсон, відповідаючи куховарці, запевняє, що він зовсім не хоче бути перепонуою на вказанім нею шляху до благородних почувань, іде по покоївку, незабаром повертається під руку з цією молодою леді й повідомляє кухняне товариство, що чужоземець був лише жарт, що вони з Ганною поклали з'єднати їхні долі та закласти на Оксфордськім базарі торгівлю городиною та п'явками, і просять ласкаво не минати їх там. Це повідомлення приймають з шумною радістю, і місис Перч, прозираючи душею в майбутнє, урочисто шепоче куховарці «Дівчатка».

В цих нижчих сферах родинне нещастя не може обійтиса без бенкета. Отже, куховарка готує до вечері кілька гарячих страв, і містер Тавлінсон, з тою ж таки гостинною метою, komponує салату з омарів. Навіть місис Піпчін, схвильована новиною, дзвонить униз і каже, щоб їй до вечері підігріли кавалок солодкого перога, який залишився від обіду, і прислали разом із ним шклянку глінтвайну, вона бо почуває себе дуже погано.

На кухні говорять про містера Домбі, але вельми мало. Розмова найбільше обертається круг питання, чи давно знав він про те, що мало статиса. Куховарка, хитромудро підморгуючи, каже «О, давно; я ладна заприсягатиса». Містер Перч, на якого вона посилається, стверджує її думку. Дехто цікавиться знати, що робитиме містер Домбі та чи не візьме він де якої посади. Містер Тавлінсон не думає цього, а гадає, що він заховається в якійсь багадільні з найкращих установ такого роду. «Де в нього буде, знаєте, маленький садок», жалісно каже куховарка, «і де він узимку вирощуватимете горошок». «Звичайно», погоджується містер Тавлінсон, «і вступиць до якогось братства або чогось подібного». «Всі ми — брати», зауважує місис Перч в перерві між ковтками. «За виїмком сестер», додає містер Перч. «Як падають вельможі!» каже куховарка. «Гордощі завжди падають, так було й так буде», вірікає покоївка.

Навіть дивно, як добре почувають вони себе, висловлюючи всі ці зауваження, із якою християнською однодушністю і покорою зносять удар, що спадає на голови їх і хазяїна. Чудовий настрої порушує тільки дівчинка в чорних панчохах, що виконує чорну роботу на кухні. Вона довгий час сидить, роззявивши рота, і нарешті вибухає такими словами «А що як нам не заплатять?» Товариство на мить змовкає, а тоді куховарка, прийшовши до пам'яті перша, накидається на дівчинку й питається, як насмілюється вона та-

кими непристойними гадками ображати людину, чий хліб їсть? Невже ж, на думку дівчини, той, у кого лишається хоч крихта чести, дозволить собі відібрати в бідних слуг їхній заробіток? «Бо, коли оце такі ваші релігійні переконання, Мері Довс», із запалом каже куховарка; «я не знаю вже, до чого ви дійдете».

Містер Тавлінсон теж не знає. Не знають і інші, і бідна дівчинка, що, здається, і сама цього точно не знає, ніякові й сидить вкрита ганьбою.

За кілька день в будинкові з'являються якісь дивні особи й призначають один одному побачення в їдальні, немов вони живуть там. Найчастіше бачити там джентлмена моїсеєво-арабської зовнішності з масивним ланцюжком од годинника, що свистить у вітальні і, чекаючи на іншого джентлмена з пером і атраментом у кишені, питається в містера Тавлінсона (взиваючи його «старий півень!»), чи не знає він, як виглядали червоні оксамитові завіси з золотими шнурками, коли їх було куплено. Візити до їдальні стають дедалі частіші. В кожного джентлмена, здається, єсть перо та атрамент, якими вони іноді користаються. Нарешті кажуть, що все будуть продавати, і тоді з'являються ще нові джентлмени з перами та атраментами у кишенях і з цілими загонами людей у кашкетах. Ці люди зараз же починають знімати килими, переставляти меблі й залишають тисячі слідів своїх чобіт на сходах і в сінях.

Кухняна рада тим часом безперестанку радиться і, не мавши іншої роботи, влаштовує бенкети. Нарешті одного дня всіх їх запрошують до кімнати місис Піпчін, і симпатична перувійка вдається до них з такими словами:

— Ваш хазяїн у скрутнім становищі,—різким тоном каже вона.— Сподіваюся, вам це відомо?

Містер Тавлінсон, як уповноважений громади, засвідчує загальну обізнаність з цим фактом.

— Тепер вам доведеться самим дбати про себе; попереджаю вас,— каже місис Піпчін; хитнувши до них головою.

— Не більше ніж вам самим,— лунає верескливий голос з задніх рядів.

— Це в а ш а думка, місис Безсоромо? — гнівно питає місис Піпчін, кидаючи лютий погляд поверх голів перших лав.

— Моя, місис Піпчін,— стверджує куховарка, виступаючи наперед.— Ну, і що ж дали, прошу?

— Далі ви маєте забиратись звідси якнайскорше, — відповідає місис Піпчін.— І що раніш, то краще. Сподіваюсь, я ніколи не бачитиму більше вашого обличчя.

— Моя, місис Піпчін,— стверджує куховарка, виступаючи наперед.— Ну, і що ж далі, прошу?

З цими словами брова Піпчін витягає полотняний лантух, одлічує їй платню до сьогоднішнього дня й за місяць наперед і цупко тримає гроші, доки куховарка не підписується на розписці. Ту ж таки процедуру місис Піпчін повторює з кожним з слуг і сплочує їм.

— Тепер хто хоче може йти, куди йому заманеться,— каже місис Піпчін,— а хто хоче— може лишатися тут на тиждень чи півтора за окрему платню. За винятком, звичайно,— додає запальна Піпчін,— цієї нахаби куховарки, що має забиратись зараз же.

— Авжеж!— каже куховарка.— Вона й сама забереться. Бувайте, місис Піпчін! Дуже хотіла би мати змогу сказати вам щось приємне про вашу зовнішність.

— Гетьте звідси!— кричить місис Піпчін і тупає ногою.

Куховарка розпускає вітрила, відпливає з виглядом доброзичливої достоїнності й страшенно дратує цим місис Піпчін. Незабаром, коло сходів, до неї приєднується й решта товариства.

Містер Тавлінсон каже тоді, що насамперед він запропонував би трохи підживитися, а підживившись, він, мовляв, хоче викласти деякі свої думки з приводу становища, в яким вони опинилися. Перекусивши і гаряче підтриманий в цій роботі, містер Тавлінсон заявляє, що куховарка відходить, і що коли ми не будемо справедливо поводитись один з одним, то ніхто не стане псводитись справедливо і з нами. Що всі вони довгий час жили в цій господі і намагалися скільки було можна, жити в злагоді. Тут розчулена куховарка гукає «Слухайте, слухайте!», а, місис Перч, що знову вже тут і наїлася до невпоїду, пускає сльозу. Отже, на його думку, загальне гасло тепер повинно бути «Відходьмо всі!» Ці благородні почуття дуже вражають покоївку, і вона приєднується до них. Куховарка вважає, що містер Тавлінсон має рацію, і висловлює надію, що це буде зроблено не з симпатії до неї, а з свідомости обов'язку. Містер Тавлінсон запевняє, що з свідомости обов'язку, і додає, що змушений висловити свою думку, він одверто визнає за непорядність залишатись у будинку, де призначають аукціон та подібні штуки. Покоївка певна цього і, на потвердження, розповідає, як сьогодні ранком якийсь чужинець у кашкеті хотів поцілувати її на сходах. Тут містер Тавлінсон схоплюється з стільця й лагодиться розшукати та знищити напасника, але його не пускають дами. Вони просять його заспокоїтись й вказують, що легше та розсудливіш було б зараз же кинути місце, де відбуваються такі непристойні сцени. Місис Перч подає все питання в зовсім новому освітленні. Вона каже, що сама делікатність до містера Домбі, який зачинився в своїх кімнатах, вимагає від них негайного відходу «Бо що ж повинен він почувати», питає добряча жінка, «здибуючись з бідними слугами, яких він стільки часу дурив, удаючи з себе такого багатія?» Ці міркування морального характеру так впливають на куховарку, що місис Перч підтримує їх ще багатьма благочестивими сентенціями, оригінальними й добірними. Для всіх стає ясно, що вони мусять одійти. Скрині впаковано, кебі — найнято, і над вечір у господі не лишається вже жадного з членів шановного товариства.

На довгій, похмурій вулиці стоїть великий, тривкий ще будинок, але це вже руїна, і щури біжать з нього.

Люди в кашкетах переставляють меблі, а джентлмени з перами й з атраментами складають списки їх, сидять на предметах, що зроблені були зовсім не для цього, ідять принесені з ресторану бутерброди з сиром на інших предметах, на яких ніколи не їли, і, здається, з особливою насолодою дають коштовним речам якесь дивне призначення.

Хатню обстанову порозташовано в хаотичнім безладді. Матраси й постільна білизна з'являються в ідальні; кришталь і порцеляна потрапляють до теплиці; великий обідній сервіз стоїть купами на канапі в парадній вітальні; мідяні прутики зі сходів, пов'язані в пучки, декорують мармурову коминкову дошку; нарешті з ганка звисає килим з прищіпленою до нього друкованою об'явою, і подібні прикраси оздоблюють з обох боків парадні двері.

Потім цілий день на вулиці — тиск старомодних кабріолетів та фаєтонів. Юрби пошарпаних вампірів-християн і юдеїв — бігають по всім будинку, стукають суглобами пальців у свічада, деруть вуха октавами, що їх вони видушують з рояля, лапають мокрими руками картини, хукають на леза найкращих столових ножів, б'ють брудними кулаками в подушки крісел та канап, термосять пухові перини, одчиняють та зачиняють шухляди, зважують на долоні срібні виделки та ложки, розглядають в усіх подробицях білизну та драпування й усе критикують. В цілому будинку нема неприступного для них місця. Пелехаті, засипані табакою чужинці з однаковою цікавістю дивляться і на кухенний посуд на мисниках, і на костюми в гардеробах. Огрядні чоловіки в капелюхах без ворси визирають з вікон спальні й перекидаються жартами з приятелями, що стоять на вулиці. Спокійні, врівноважені розуми ідуть до вітальні зі списками в руках і роблять олівцем зазначки на берегах. Два маклери здираються аж на горище і милуються з даху панорамою міста. Шум та метушня й ходіння вгору та вниз тривають цілий день. «Розкішне сучасне вмеблювання» і т. ін. висить об'ява.

Потім у найкращій вітальні з столів споруджують огорожу, а на розкішнім, величезнім, сполірованім, розсуннім обіднім столі з еспанського червоного дерева, перекинувши його догори ногами, влаштовують поміст для авкціонера. Юрба пошарпаних вампірів-християн та юдеїв, — пелехаті, засипані табакою чужинці й огрядні чоловіки в капелюхах без ворси згруджуються круг нього, сідають скрізь, де лише можна сісти, до коминкової дошки включно, і починають накидати ціну. У кімнаті цілий день гаряче, галасливо й куряно. І понад спекою, галасом і порохом роблять увесь час голова, плечі, голос і молоток авкціонера. Люди в кашкетках, стомлені та розлючені, приносять та виносять чергові речі на продаж; несуть їх, і несуть. Подеколи чути жарти й вибухи сміху. Це триває цілий день і ще три дні поспіль. Продають «Розкішне сучасне хатне вмеблювання» і т. ін.

Тоді знову з'являються старомодні кабріолети та фаєтони

і разом із ними вози та фургони на ресорах і армія носіїв із мотузками. Через цілий день люди в кашкетах розгвинчують викрутками та кліщами або, згинаючись під їхньою вагою, зносять сходами й підважують у фаєтони, кабриолети, на вози та фургони гори виробів з червоного та розового дерева й чудові свічада. Найрізноманітніші екіпажі возити важучі речі, від фургона до ручного возка, чекають черги. Ліжечко маленького Поля відвозять на возку, запряженім ослом. «Розкішне сучасне хатне вмеблювання» і т. ін. розвозять майже тиждень.

Нарешті все це скінчилося. У будинку не залишається нічого окрім порозкиданих окремих аркушків списку, жмутків сіна та соломи й батареї бляшанок поза сінешніми дверима. Люди в кашкеті кладуть свої кліщі та викрутки в торбочки, завдають торбочки собі на плечі і відходять. Один з джентлменів з пером та атраментом востаннє обходить увесь будинок, наліплює на вікнах об'яву, що будинок здають у найми, зачиняє віконниці і йде слідом за людьми в кашкетах.

«Апартаменти місис Піпчін і зачинені на ключ кімнати на першій поверсі, де завжди спущено завіси, уникли загального сплюндрування. Під час усієї процедури місис Піпчін, сувора й закам'яніла, не покидала своїх покоїв, і випадково вийшла в залу подивитись, чи не можна вторгувати чогось, а зокрема одного крісла. Вона дала за нього найвищу ціну й сиділа в своїй власності, коли її відвідала місис Чік.

— Як там пробуває мій брат, місис Піпчін? — питає місис Чік.

— А дідько його знає, — відповідає місис Піпчін. — Він ніколи не робить мені чести розмовляти зі мною. Він їсть і п'є у кімнаті, сумежній з його кабінетом, і виходить туди лиш тоді, як там нікого немає. Мене нема чого й розпитувати.

— Але, боже ж мій милий, скільки часу це триватиме! — злегка скрикує місис Чік. — Що станеться з моїм братом, місис Піпчін, якщо він не зробить зусилля? здавалося б він досить бачив уже, що буває, коли люди не роблять зусилля, і міг би уникнути цієї фатальної помилки.

— Дурниця! — каже, потираючи собі ніс, місис Піпчін. — По-моєму, тут багато гамору знечев'я. Нічого дивного в цім випадку немає. Зазнавали люди лиха й передніш і мусили були розтаватися з їхніми меблями. Так було і зі мною.

— Мій брат, — веде місис Чік далі, — така незвичайна, така чудна людина. Він — найчудніша людина, яку я будь-коли бачила. Чи повірять же хто, що довідавшись про одру-

ження та від'їзд своєї бузувірської дитини... мені приємно тепер згадувати, як я завжди казала, що в ній єсть щось екстравагантне; але ніхто не звертав на мене уваги... Хто, кажу, пойме віри, що він тоді накинувся на мене й запевняв ніби думав, що вона живе в моїм будинку? Чи чувано ж це? І хто повірить, що коли я лише сказала йому «Полю, я може й дурна, і навіть, напевне, дурна, але для мене незрозуміло, як твої справи могли так заплутатись», то він буквально втік од мене й просив, щоб я не приходила до нього, доки він не покличе мене сам?

— А! — гукає місис Піпчін. — Шкода, що він не мав справ із копальнями. То було би корисно для його вдачі.

— І чим усе це скінчиться? — зідхає місис Чік, пускаючи проз вуха зауваження місис Піпчін. — Ось що мені хотілося б знати. Що збирається робити мій брат? Адже він мусить щось робити. Нема ніякого пожитку сидіти отак у зачинених кімнатах. справи сами не прийдуть до нього. Ні! Він повинен іти по них. Я думаю, він знає шлях до них, все своє життя будучи ділова людина. Добре! То чого ж він не йде?

Скувавши непереможний ланцюг міркувань, місис Чік хвилинку яку мовчить і милується з нього.

— До того ж, — з переконливим виглядом додає розсудлива дама, — хто же чув коли, щоб людина так уперто сиділа в зачині за таких жахливих неприємностей? Ніби йому нема куди дітися. Звичайно ж, він міг прийти до нас. Сподіваюся, він знає, що там він почував би себе як удома. Містер Чік надокучив мені з цим, і я сама сказала йому власними губами «Ти ж не думаєш, Полю, що ми перемінились до тебе, відтоді як погіршали твої справи? Ми завжди будемо тобі найближчі родичі. Ти ж не думаєш, що ми такі, як і решта світу?» Та ні! Він сидів і сидить тут. А коли будинок винаймуть? Що він робитиме тоді? Він же не зможе тут лишатися. А якщо він не захоче виїздити, то його позовуть до суду, звертатимуться до судового пристава і все таке інше, і тоді йому доведеться таки виїздити. Чому ж тоді не виїхати самому? Це примушує мене повернутись до того, з чого я почала, і спитати, чим же все це скінчиться?

— Чим воно скінчиться для мене, я знаю, — відповідає місис Піпчін, — і мені цього досить. Я від'їжджаю зараз же

— Ну що ж? Я не можу нарікати на вас за це, місис Піпчін, — щиросердо признається місис Чік.

— А мені однаковісінько, якби й нарікали, — сардонічно всміхається місис Піпчін. — В усякому разі я від'їжджаю. Тут я не можу залишатися. Я помру за тиждень. Я мусила була сама смажити собі вчора товченика, а я не звикла до цього.

Мое здоров'я довго такого не витримає. До того ж в Брайтоні у мене були гарні знайомості, коли я їхала сюди — з самих маленьких Панкі я мала вісімдесят фунтів річно — і я зовсім не хочу кидати їх. Я написала вже своїй небозі, і вона чекає на мене в найближчій часі.

— А ви говорили з братом? — питається місис Чік.

— Легко сказати: говорити з ним! — відповідає місис Піпчін. — Як би я це зробила! Я сказала йому вчора через двері, що непотрібна тут, і що йому краще було б послати по місис Річардс. Він пробурчав, що згоден, і я послала по неї. А так — пробурчав! Був би це містер Піпчін, пробурчав би він у мене! Ні! Мені вже ввірвався терпець.

Тут зразкова жінка, що напампувала в себе стільки сили духу та чеснот з глибин Перувійянських копалень, підводиться з своєї подушечної власности й проводить місис Чік до дверей. Місис Чік, гірко облакуючи дивну вдачу брата, відходить безгучно, заклопотана своєю мудрістю та ясним розумом.

Смерком вільний од служби, приїздить містер Тудл, з Полі та з скринєю і залишає їх у будинку, лунко поцілувавши дружину в сніях, що порожність їх дуже впливає на його душу.

— Знаєш що, люба Полі? — каже містер Тудл. — Бувши тепер машиніст і стоячи на певнім ґрунті, я нізащо не пустив би тебе в таку нудоту, якби не старі добрі стосунки. Добрих стосунків, Полі, забувати не можна. До того, кому не щастить, треба ставитись з особливою сердешністю. Ну, поцілуємось же ще раз, люба. Я знаю, ти хочеш зробити добре діло. І по-моєму, так і слід робити. Надобраніч, Полі!

Тим часом місис Піпчін ще більше тьмарить морок своєю чорною бархановою сукнею, чорним чепчиком і шаллю. Її майно вже впаковано, і її крісло (колишнє влюблене крісло містера Домбі, куплене на аукціоні) стоїть коло парадних дверей. Вона чекає тільки на віз, що вночі їде до Брайтона і мусить одвезти її додому.

Нарешті він під'їжджає. Спершу на віз ставлять скрині з манатками, а на них — крісло, підтримавши його кількома оберемками сина, бо симпатична жінка неодмінно хоче відбути цю подорож у кріслі. Далі в крісло садовлять місис Піпчін, яка має дуже невдоволений вигляд. Її жорстокі сірі очі блищать гадючою радістю, немов вона заздалегідь смакує в тартинках з маслом, присмачених ще приємністю катувати малих дітей, лаяти бідолашну Бері та іншими насолодами із замку яги. Місис Піпчін майже сміється, коли віз

од'їздить, і вона розправляє свою чорну барханову сукню та вмщується вигідніш на подушках свого крісла.

Тепер будинок — така вже руїна, що з нього повтікали й усі щурі, і жадного з них у нім не лишається.

Полі самотіє в безлюдній оселі — бо то ж не товариство в зачинених кімнатах, де ховається її хазяїн — але самотіє не довгий час. Заходить ніч. Полі сидить за роботою в колишній кімнаті кастелянші й намагається забути історію цього самотнього дому, коли в парадні двері хтось стукає, і стукіт голосною луною оддається в порожнім будинку. Одчинивши двері, Полі повертається лункими сіньми. Її супроводить жіноча постать у чорнім капелюсі, що закриває обличчя. Це — міс Токс, і очі в міс Токс — червоні.

— О, Полі, — каже міс Токс, — я тільки но заходила до вас на лекцію з дітьми, прочитала вашу записку і, скоро отямилась трохи, прийшла сюди. Опріч вас тут немає нікого?

— Ані живого духу.

— Чи бачили ви його?

— Та що це ви? — відповідає Полі. — Його ніхто не бачив багато вже днів. Мені переказували, ніби він ніколи не виходить з своєї кімнати.

— Може вам казали, що він хворий? — питається міс Токс.

— Ні, мадам, про це я не знаю. Хіба що душею, — каже Полі. — В усякому разі йому там, певне, дуже погано бололашному.

Міс Токс співчуває йому так, що майже не може говорити. Вона не немовля, але роки та безшлюб'є не озвірили її. Серце її дуже ніжне; співчуття — дуже щире, її прихильність — дуже правдива. Минає багато часу, раніш як міс Токс одходить, а Полі зі свічкою в руках присвічує їй і з площадки дивиться вниз, поки та не виходить на вулицю. Полі неохота повертатись до своєї похмурої кімнати, засувати засуви й прослизати в ліжко. Але вона робить усе це, а ранком приносить в один з тих темних покоїв те, що їй наказували готувати, а тоді знову повертається до себе й увиходить туди лише завтра ранком, тої же самої години. У тих кімнатах єсть дзвоники, та вони ніколи не дзвонять і, дарма що подеколи вона чує, як гупають кроки, ніколи не виходить з своєї кімнати.

Рано вранці приходить знову міс Токс. Тепер вона має роботу; готувати різні смачні страви — або ті, що здаються смачними їй самій — які найближчого ранку Полі віднесе в його кімнати. Це дуже подобається міс Токс, і вона починає

робити це регулярно, приносячи в маленькім кошику різноманітні присмаки зі спадщини, одержаної нею від покійного власника напудрованої голови та свинячого хвостика. Вона приносить також, собі на обід, загорнені в папір кусені холодного м'яса, баранячі лизні, половинки куриці і, ділячись цими стравами з Полі, більшу частину свого часу перебуває в сплюндрованім будинку, звідки втекли вже всі щури. Вона ховається при найменшому шарудінні, приходиться і виходить з дому наче злочинець який і бажає лише єдиного — залишитись вірна своєму впалому кумирові і так, щоб про це не знав ні він, ні будь-хто інший опріч бідної, простої жінки.

Майор знає про це. Користи йому з цього мало, але майорові стає веселіше. В нападі цікавості він доручив тубільцеві пильнувати іноді її будинка й довідуватись про містера Домбі. Тубілець доповів йому про вірність міс Токс, і майор ледве не вдушився з кашлю. Відтоді — він завжди ще синіший, і, вирячуючи свої рачачі очі, постійно сопе: «Чорт побирай, сер! Це жінка-ідіотка зроду».

А людина, зведена з статку? Як він, самотній, збуває цей час.

«Нехай згадає він про це, у цій таки кімнаті, багато років потому». І він згадав. Згадав у безнадії, у тузі, у розпачі, каючись. «Тату, тату, скажіть же мені хоч слово, любий тату!» Він знову чув ці слова й бачив її обличчя. Він бачив, як воно заховалося в тремтячі руки, і чув довгий зойк, що вихопився з її грудей.

О, він пригадав це! Дощ, що порошив по покрівлі; вітер, що жалібно скиглив надворі, віщував це своїми сумними звуками. Тепер він знав, що він зробив. Він дізнав, яке лихо прикликав на свою голову, що схилило її йому нижче ніж найважчі вдари долі. Він дізнав, що це значить, бути відштовхнутим і самотнім; дізнав лиш тепер, коли квіти любови, спалені ним у серці його дочки, гарячим попелом падали йому на голову.

Він згадував за неї — таку, якою вона була, коли він з дружиною повернулись додому. Він згадував, якою була вона під час усіх подій, що відбувалися в покинутім тепер будинку. Він думав, що з усього, що його оточувало, вона, лише вона не мінялася. І так було до самого кінця. Вона ніколи не міняла свого ставлення до нього, а він — свого до неї. І тепер він утратив її.

В міру того, як в пам'яті його відсувались назад надія — син, дружина, друг, багатство, крізь туман дедалі виразніш він бачив її, і бачив у її справжнім вигляді. О, куди краще

було б, якби він кохав її, як кохав колись свого хлопця, і втратив би її та разом із своїм хлопцем поклав у завчасну могилу!

Гордий — він бо все ще був гордий — він легко зніс зрадництво світу. Йому не потрібний був жадний товариш у мізерії, що спіткала його. Жадний, окрім тої, що поїхала. Він не уявляв собі, що сказав би їй, або якої розваги чекав би від неї. Але він добре знав, що вона не зрадила б, якби він дозволив їй бути коло нього. Він знав, що тепер вона любила би його ще сильніше. Він був певний того, як був певний, що над покрівлею його будинку — небо. І він годинами сидів самотній, думаючи лише про це.

Початок поклав лист її молодій дружини і певність, що вона поїхала. Хоч як сердився він та лютував спершу і на її шлюб, і на її чоловіка, тепер усе це минулося. Він найбільше думав про те, що мало бути і чого не було. Сучасне сходило для нього на те, що він утратив її, і він, каючись та сумуючи, низько схиляв свою голову.

Він почував тепер, що в цім домі в нього народилося двоє дітей, і що між ним і порожніми, голими стінами існує зв'язок, похмурий, але щільний, побудований на подвійнім народженні та подвійній втраті. Він хотів покинути будинок — знаючи, що йому треба від'їздити, але, не знаючи куди, того ж таки вечора, як це почуття вперше заворушилося в його грудях, але поклав перебути ще ніч і вночі ще раз обійти всі кімнати.

Він вийшов з свого ув'язнення глибокої ночі і з свічкою в руках обережно побрався по сходах. Кожен з слідів, що обертали сходи на вулицю, одбивався в його мозку, коли він сидів зачинений і дослухався. Він подумав тоді, що десь у світі єсть легка хода, що вмить могла би стерти половину цих слідів. Тоді він схилив голову й заплакав.

Він майже бачив її, як йшов. Він зупинився, глянув у вікно в стелі і знову побачив перед собою постать, дитячу ще, що несла на руках дитину й співала, ідучи. А ось та сама постать, самотня тепер. Вона на хвилинку спиняється, спиняє подих. Русяве волосся майорить круг її наплаканого обличчя, і вона оглядається на нього.

Він пройшов кімнатами, колись такими розкішними, а тепер такими порожніми та непривітними. Навіть форми їх та розміри, здавалося, змінилися. Він не знав, у якій з цих кімнат жила вона, і відчув деяке полегшення, побравшись ще вище.

Скрізь сліди. Вони не пошанували й тої кімнати, де стояло маленьке ліжко. Нещасна, розбита людина, він ледве зна-

йшов трохи світліше місце на підлозі коло стіни, вправ на нього й заплакав. Він пролляв колісь у цій кімнаті стільки сліз, що соромився своєї слабкості тут менше ніж де інде.

На світанку він знову зачинився в своїх кімнатах. Він збирався виїхати сьогодні, але його затримав той зв'язок з будинком — єдине, що йому лишалося, і він одрочив од'їзд до завтра. Настало завтра. Він поїде завтра. Щоночі, не бачений жадною людською істотою виходив він з своїх покоїв і наче мара яка никав спустілим будинком.

Це тоді кроки його чути було в колишній кімнаті кастелянші, та Полі не чула його думок, бо інакше вони страшенно налякали би її.

Світ знову почав цікавитись ним. То йому відомо. Люди шепчуть і базікають щось і ніколи не вгавають. Оце та ще численні сліди непокоять і мучать його до смерті. Всі речі перед його очима починають блякнути й червоніти. Торговельний дім Домбі й Син не існує більше; в нього нема більше дітей. Це треба добре обміркувати завтра.

Він обмірковує це завтра і, час од часу поглядаючи в свічадо, бачить таку картину:

Примарна, виснажена подоба його самого задумана сидить у кріслі перед порожнім коминком. Вона то підводить голову й дивиться на зморшки та западини на його обличчі, то спускає її на груди й знову занурюється в міркування. Ось вона підводиться, іде до сумежної кімнати й повертає назад з чимось, узятим з туалетного столу, за пазухою. Ось вона дивиться під двері й думає:

— Тихо. Що ж тоді?

Вона думає, що якби кров текла цією дорогою аж до сіней, то текти їй доведеться довго. Вона думає, що коли кров, спинаючись і розтікаючись калюжами, добудеться сіней, людина, яка завдасть собі смертельної поразки, вже помре або буде конати. Обміркувавши це, подоба містера Домбі знову підводиться з крісла й з рукою за пазухою походить по кімнаті. Містер Домбі подеколи цікаво кидає на неї оком і бачить, що в неї злий, убивчий вигляд.

Ось вона думає знову. Про що ж вона думає?

Вона думає, що коли кров витече до сіней, її рознесуть ногами по цілому будинку, а, можливо, винесуть і на вулицю.

Вона сідає в крісло, втоплює очі в порожній коминок, а тим часом в кімнату просмикується світло-соняшний промінь. Вона так заглибилась у думки, що не помічає нічого. Раптом вона схоплюється з крісла. Обличчя в неї — жахливе. Злочинна рука хапає те, що лежало в неї за пазухою. Її спинає зойк — несамовитий, голосний, пронизливий, люблячий,

надпоривний — і містер Домбі бачить у свічаді тільки себе, і біля ніг своїх — свою дочку.

Так! Його дочку. Гляньте на неї. Дивіться. Вона стоїть навколюшки, чіпляється за нього, озиває його, згортає свої руки, благає його.

— Тату, любий тату! Простіть мене, даруйте мені! Я прийшла сюди навколюшки просити вас вибачити мені. Без цього я ніколи не буду щаслива.

Не змінилась і тепер! Одна в цілому світі не змінилась! Зводить на нього обличчя так само, як і тої нещасної ночі. Просить, щоб він пробачив їй.

— Тату, любий, о, не дивіться ж на мене так дивно! Я ніколи не хотіла кидати вас. Я ніколи не думала про це; ні раніше, ні пізніше. Я була надто перелякана тоді, як утекла, і не могла думати. Тату, любий, я зовсім інша тепер. Я каюся. Я визнаю свою провину. Тепер я більше буду пильнувати своїх обов'язків. Не женіть мене, тату, бо інакше я помру.

Він, хитаючись, підійшов до крісла. Він почував, як руки її оповили його шию. Він почував її поцілунки на своїм обличчі. Він почував, як її мокра щока притулилася до його щоки. Він зрозумів, — о як глибоко зрозумів! — все, що зробив. Вона притулила лице, що його він уже не ховав між долоней, до грудей, які він понівечив, до серця, яке він майже розбив, і схлипуючи сказала:

— Тату, коханий, я тепер — мати. У мене дитина, що незабаром зватиме Вальтера ім'ям, яким я узиваю вас. Коли вона народилася, і я почувала, як я люблю її, я зрозуміла, що зробила, кинувши вас. Простіть мене, таточку. Благословіть мене і моє дитя.

Він благословив би, якби міг. Він хотів піднести руки й просити пробачення в своєї доньки, але вона схопила їх і поквапилась спустити вниз.

— Моя дитина народилась на морі, тату. Я благала бога дати мені змогу повернутись додому. Висівши на суходіл, я зараз же прибігла до вас. Не розлучайтесь ніколи, таточку! Не розлучайтесь більше ніколи!

Її руки оповивали його, сиву тепер, голову, і він ридав, думаючи, що ніколи, ніколи не було цього передніш.

— Ви поїдете до нас подивитись на моє немовля. Хлопчик, тату. Його зовуть Поль. Я думаю... я надіюся... він подібний...

Сльози заважали їй говорити.

— Заради моєї дитини, заради імени, яке ми дали йому, заради мене, простіть Вальтера, таточку! Він такий ласкавий

і милий до мене. Я з ним така щаслива. То ж не його провина, що ми побралися. Тільки моя. Я так кохала його!

Вона знову вибухнула плачем, а він поцілував її в губи і, підвівши вгору очі, промовив: «Даруй мені, мою вину господи. Я так потребую цього».

Спустивши голову, він почав голубити та пестити її, і довго, довго в цілому будинку не чути було ані звука. Вони обіймали один одного, освітлювані переможним соняшним променем, що прoderся до кімнати разом із Фльоренсою.

Слухняно вважаючи на її прохання, він одягся, і вийшов в сні, з острахом озирнувся на кімнати, де просидів стільки часу й бачив у свічаді таке страшне видиво. Фльоренс, щільно притулюючись до батька, що одною рукою обіймав її, і не зводячи з нього очей, підійшла з ним до екіпажа, що чекав коло дверей, і одвезла його.

Тоді, плачучи з радощів, вийшли з своєї в'язниці й Полі з міс Токс. Вони старанно запакували його одяг, книги й таке інше й передали все це людині, яку ввечері прислала Фльоренс. Потому вони випили останню чашку чаю в спустілому домі.

— Як я й казала колись, Полі, з нагоди одного прикрого випадку,—зауважила міс Токс, оддаючись спогадам,—Домбі й Син став таки нарешті Домбі з Донькою.

— І з доброю донькою! — згукнула Полі.

— Маєте рацію, Полі — мовила міс Токс, — і це робить вам честь, що ви приятелювали з нею, коли вона була ще дитина. Ви й сами — добра жінка, Полі. Робіне!

То міс Токс удалась до круглоголового молодого чоловіка, що, здавалось, був у дуже скрутному становищі та поганому гуморі й сидів десь у кутку. Підвівшись, він появив постать і обличчя Мирошника.

— Ви повинні були чути, Робіне, — сказала міс Токс, — що я назвала вашу маму доброю жінкою.

— Та вона така й єсть, міс, — розчуленим тоном ствердив Мирошник.

— Дуже добре, Робіне, — сказала міс Токс, — мені вельми приємно чути це. Ну, Робіне, ви ж знаєте, що з вашого прохання я роблю спробу допомогти вам стати на праву путь і беру вас до себе як слугу. Сподіваюся, ви ніколи не забудете, що маєте й завжди мали чудову матір, і намагатимесь поводитись так, щоб бути втіхою для неї.

— Намагатимусь, свідчуся душею, міс, — одповів Мирошник. — Я зазнав багато чого, міс, і маю тепер намір стати гарним пацаном...

Даруй мені мою вину, господи! я так потребую цього.

— Прошу вас одзвичаюватися од таких слів, Робіне, — ввічливо перебила міс Токс.

— Прошу, міс... гарним хлопчиськом...

— Спасибі, Робіне, — подякувала міс Токс, — але я во-ліла би: індивідуумом.

— Індівілом...

— Це вже на багато краще, — схвалила міс Токс, — значно виразніше.

— Не був би я колись Мирошник, міс і мамо, що було найнещаснішим випадком у моїм житті, не ганяв би за пта-хами та не потрапив би на погану службу, я, думаю був би кращий. Але для... — завагався.

— Інди..., — підказала міс Токс.

— Відла, — закінчив Мирошник, — ніколи не пізно напра-витись. І я сподіваюсь направитись за вашою люб'язною допомогою, міс; бо я ж люблю й мати, і батька, і братів, і сестер, і кажу це.

— Дуже рада, — зауважила міс Токс. Чи не з'їсте ви бутерброда та чи не вип'єте чашки чаю перед одходом, Робе?

— Дякую, міс, — одповів Мирошник, заходячись молоти своїми жорнами так ніби довгий час не їв нічого.

Коли, належного часу, міс Токс і Полі наклали на себе капелюхи та шалі, то Роб обняв матір і пішов з своєю новою панією. Полі була в такому захваті від цього видовиська, що, подивившись їм услід, побачила якісь блискучі кружала навколо лихтарів. Потому Полі погасила свічку, зачинила парадні двері, передала ключ полісменові, що стояв непода-леку, і швиденько пішла додому, задалегідь радіючи з того ефекту, який справить її несподіваний прихід. Величезний будинок, байдужий до всіх страждань, що переживали в нім, і до змін, які з ним одбулися, стояв насупившись, попереджаючи будь-які запитання кричущим оголошенням про те, що здається на аренду дуже вигідне для родини помешкання.

РОЗДІЛ ШЕСТИДЕСЯТИЙ

ПЕРЕВАЖНО ШЛЮБНИЙ

Великий фестиваль, що його щопівроку влаштовували доктор і місис Блімбер і з нагоди якого просили кожного з юних джентлменів-учнів свого симпатичного учбового закладу зробити їм приємність одвідати вечірку, призначену на пів до восьмої, відбувся належного часу.

Ранком того дня доктор Блімбер, розпочавши своє слово до учнів звичайним «Джентлмени, ми відновимо наші лекції двадцять п'ятого наступного місяця», сказав: «Джентлмени, коли друг наш Цінцінат подався до себе на ферму, він не представив сенатові жадного римлянина, якого він бажав би бачити — своїм заступником. Але ось тут римлянин», доктор Блімбер поклав руку на плече містера Фідера, Б. С. М., *adolescens imprimis gravis et doctus*¹⁾ якого я хочу представити моему маленькому сенатові, як їхнього майбутнього диктатора. Джентлмени, ми відновимо наші лекції двадцять п'ятого наступного місяця під керівництвом містера Фідера, Б. С. М.». Цю новину (доктор Блімбер заздалегідь повідомив про неї всіх батьків і дав до неї дуже чемні пояснення) зустрінуто ухвальними вигуками. Містер Тозер, в ім'я всіх вихованців, зараз же презентував докторові срібного каламаря й виголосив промову, де було надзвичайно мало англійської мови, а зате п'ятнадцять латинських і сім грецьких цитат. Це розсердило найюніших з юних джентлменів і викликало в них задрощі. «Ога!» казали вони, «це — дуже добре для Тозера, але не на те ж підписували вони гроші, щоб дати Тозерові змогу повеличатися. Чому виступив Тозер, а не хто інший? То ж не його каламар!» Вони висловлювали своє незадоволення й іншими виразами і, здається, дали собі полегшення тим, що назвали його «старий Тозер».

Юним джентлменам не сказано жадного слова, не зроб-

¹⁾ Молодий чоловік що визначиться своєю вченістю та поважністю.

лено ні найменшого натяка на запроєктоване одруження містера Фідера, Б. С. М., з чарівною Корнелією Блімбер. Доктор Блімбер, зокрема, удавав ніби для нього така подія була би величезною несподіванкою, та не зважаючи на це всі юні джентлмени були в курсі справ і, прощаючись, побожно тиснули руку містеру Фідерові.

Найромантичніші мрії містера Фідера сповнилися. Доктор вирішив пофарбувати будинок знадвору, відремонтувати його й піти на спочинок, передавши заклад Корнелії. Фарбування та ремонт розпочалися в день роз'їзда юних джентлменів, а тепер настав і день весілля, і Корнелія в нових окулярах чекала, щоб її повели перед вівтар.

Доктор Блімбер на своїх учених ногах, місис Блімбер у чепці бузкового кольору, містер Фідер, Б. С. М., з довгими пальцями і гірською головою й брат містера Фідера, превелебний Альфред Фідер, М. С. М.¹⁾, що мав правити службу божу, зібрались у вітальні. Корнелія з флердоранжем на голові і у вінчальнім убранні, трохи пом'ята але все ж таки чарівна, саме зійшла до них згори, коли відчинилися двері, і посліпуватий молодий чоловік голосно сповістив:

— Містер і місис Тутс.

Після чого у вітальню вступив містер Тутс, який надзвичайно погладшав, і під руку з ним дуже гарненька, чепурно вдягнена молода дама з блискучими карими очима.

— Місис Блімбер, — мовив містер Тутс, — дозвольте мені представити вам місис Тутс.

Місис Блімбер була щаслива познайомитись із нею й поставилась до неї дещо поблажливо, але дуже мило.

— Ви знаєте мене з давніх давен, — сказав містер Тутс, — і тому дозвольте мені запевнити вас, що це одна з найнезвичайніших жінок, які будь-коли жили.

— Голубчику! — запротестувала місис Тутс.

— Слово чести, я кажу правду! — настоював містер Тутс. — Запевняю вас, місис Блімбер, вона найнезвичайніша жінка.

Місис Тутс весело засміялася, а місис Блімбер підвела її до Корнелії. Містер Тутс, вклонившись в цім напрямку й привітавши свого старого вихователя, що натякаючи на його подружній стан сказав «Ага, Тутсе, тепер і ви з нашого табору», підійшов до вікна разом із містером Фідером, Б. С. М.

Містер Фідер був у чудовому гуморі і, ніби боксуючи, ловко штовхнув містера Тутса в груди.

¹⁾ Майстер стародавніх мов.

— Ну, старий парубче! — засміявся містер Фідер. — Ну, вклепались? Впіймали й одчистили? Га?

— Віншую вас, Фідере, — відповів Тутс. — Якщо у шлюбі ви будете такий щасливий як я, то вам нема чого й бажати більше.

— Я не забуваю своїх старих друзів, Тутсе, — сказав містер Фідер, — і запрошую вас на весілля до себе.

— Фідере, — серйозним тоном відповідає містер Тутс, — річ у тім, що сила обставин не дали мені змоги бачитись із вами перед моїм одруженням. Насамперед я наказав вам різних дурниць про міс Домбі і був певний, що, доставши запрошення на мое весілля, ви гадали би, що я хочу побратися з нею. Це вимагало б пояснень з мого боку, а я тоді, слово чести, був у такому стані, що вони остаточно доконали б мене. Подруге, наше вінчання відбулося дуже конфіденційно. На нім були тільки один мій приятель, а з боку місис Тутс — капітан... капітан, не знаю чого саме, але то маловажно. Сподіваюся, Фідере, написавши вам про все, що трапилося перед тим, як ми з місис Тутс поїхали у весільну подорож, я цілком задовольнив усі вимоги дружби.

— Тутсе, хлопче, — потиснув йому руку містер Фідер, — я дуже радів за вас.

— А тепер, Фідере, — мовив містер Тутс, — я хотів би знати, що думаєте ви про мое одруження.

— Розкіш! — відповів містер Фідер.

— Ви думаєте, це розкіш, Фідере? — врочисто спитав містер Тутс. — То яка ж то повинна бути розкіш для мене. Ви бо й уявлення не маєте, що це за незвичайна жінка!

Містер Фідер ладен був визнати це за цілком зрозуміле, але містер Тутс похитав головою, — ніби не міг пристати на таке.

— Бачите, — сказав містер Тутс, — те, чого я шукав у своїй дружині — то розум. Гроші, Фідере, єсть і в мене самого. А розуму... розуму, власне, не було.

— Та ні, він був у вас Тутсе, — пробурмотів містер Фідер.

Але містер Тутс не погодився з цим.

— Ні, Фідере, не було. Чого став би я ховатися з цим? Я не мав його. Я знав, що він там, — містер Тутс показав рукою на свою дружину, — і його там цілі купи. Ніхто з родичів не заперечував, нікого з родичів не ображало мое одруження, бо в мене немає родичів. З близьких у мене був тільки опекун, а його, Фідере, я завжди мав за пірата й корсара. Ви не подумаете, що я пішов до нього за порадою?

— Ні, — ствердив містер Фідер.

— Отже, я діяв по своїй уподобі, — зрезюмував містер

Тутс. — Чудовий був той день, коли я зробив так. Фідере. Ніхто як я не може сказати, що то за розумові здібності в цієї жінки. Якщо колись матимемо жіночу рівноправність і всяку штуку, то тільки завдяки її потужному розумові. Сюзано, голубко, — мовив містер Тутс, раптом визирнувши з-за засіви, — будь ласка, не стомлюйся.

— Та я ж лише розмовляю, серце, — відповіла місис Тутс.

— Треба бути обережною. Отже, не втомлюйся, прошу, Сюзаночко. Вона надзвичайно вражлива, — пояснив містер Тутс, звертаючись особисто до місис Блімбер, — і взагалі не вважає на поради лікаря.

Місис Блімбер заходила була доводити місис Тутс потребу берегтися, коли містер Фідер, Б. С. М., запропонував їй руку й повів до карети, яка мала відвезти їх до церкви. Доктор Блімбер ескортував місис Тутс. Містер Тутс ескортував чарівну молоду, що круг її блискотючих окулярів, наче метелики, вилися дві дружки всі в газі.

Містер Альфред Фідер, М. С. М., поїхав раніше, бо мав правити службу.

По вінчанні влаштовано сніданок, за яким було присутнє теж таки невеличке товариство. Містер Фідер, Б. С. М., був надзвичайно ефектний і своїми дотепами так впливав на місис Тутс, що всі чули, як містер Тутс застерігав її через стіл... «Не втомлюйся, Сюзаночко!» Найкращою подією сніданку було те, що містер Тутс визнав за потрібне виголосити спіч і, не зважаючи на численні телеграфні знаки, якими місис Тутс розраджувала його, вперше за свого життя встав і сказав таке:

— У цім будинку, де подеколи вживалося заходів, щоб запаморочити мені, хоч то й маловажно, голову, зі мною завжди поводитись як з членом родини доктора Блімбера, і досить довгий час я мав свій окремий пюпітр. Отже, я не можу дозволити моему другові Фідерові...

— Одружитися, — підказала місис Тутс.

— Це не завадить мені скористуватися нагодою, — мовив містер Тутс з виразом надпориву на обличчі, — і зауважити, що моя дружина — найнезвичайніша жінка й зробила б це багато краще за мене... я не можу дозволити моему другові Фідерові одружитися саме...

— З міс Блімбер, — допомогла місис Тутс.

— З місис Фідер, серце, — ввічливим тоном приватної дискусії виправив містер Тутс, — ви ж бо знаєте: «кого з'єднав бог, нехай не роз'єднують їх люди»... я не можу дозволити моему другові Фідерові одружитися саме з місис

Фідер, не виголосивши на їхню честь... тоста. Нехай же, — сказав містер Тутс, втупивши очі в свою дружину й немов шукаючи в ній надхнення, — нехай же смолоскип Гіменея править їм за маяк радощів, а квіти, що їх ми сьогодні кидали їм під ноги, нехай... женуть од них... морок.

Докторові Блімберу, що кохався в метафорах, цей тост велими сподобався. Він промовив: «Дуже добре, Тутсе. Далєбі, дуже добре сказано, Тутсе», похитав головою й поплескав у долоні. На відповідь містер Фідер і собі виголосив гумористичний спіч, що мав великий успіх. Далі містер Альфред Фідер, М. С. М., мав щастя випити на здоров'я доктора й місис Блімбер. Містер Фідер, Б. С. М., був навряд чи менше щасливий, п'ючи на здоров'я маленьких дружок у газі. Ще далі доктор Блімбер, гучним голосом, висловив кілька думок пасторального стилю про життя в очереті, де вони мешкатимуть з місис Блімбер, а бджоли бринітимуть круг їхніх куренів. Невдовзі, спостерігши, що докторові очі якось дивно кліпають, і почувивши зауваження зятя про те, що час зроблено для рабів, розумна місис Блімбер розпустила збори й послала абсолютно холодну та спокійну Корнелію подорожувати в кареті разом із улюбленою дружиною.

Містер і місис Тутс подались до Бедфордського Готелю, де місис Тутс за старих часів спинялася під своїм ще дівочьким ім'ям Ніпер. Там вони знайшли листа, який містер Тутс читав так неприродно довго, що місис Тутс аж злякалася.

— Переляк ще гірший ніж утома, Сюзаночко, — сказав містер Тутс. — Заспокойся, прошу.

— Од кого це? — спитала Сюзана.

— Од капітана Джілса, серце, — відповів містер Тутс. — Тільки не хвилюйся. Вальтерс і міс Домбі повертаються додому.

— Не спитуйся обманити мене, любий, — мовила місис Тутс, пополотнівши й схопившись з канапи, на якій сиділа, — вони вже приїхали. Я виразно бачу це з твого обличчя.

— Вона ж найнезвичайніша жінка! — у надпориві скрикнув містер Тутс. — Цілком маєш рацію, серце — вони вже приїхали. Міс Домбі бачила свого батька й помирилася з ним.

— Помирилася! — сплеснула руками місис Тутс.

— Не втомлюйся, прошу, голубко, — мовив містер Тутс. — Згадай про лікаря. Капітан Джілс каже... власне, він не каже цього, але я здогадуюся з його слів... він каже, що міс Домбі перевезла свого батька з їхнього старого дому до будинку,

де живе сама з Вальтером; що він лежить там тяжко хворий... гадають, помирає, і що вона весь час коло нього.

Місис Тутс гірко заплакала.

— Згадай, Сюзанчко; згадай, коли можеш, про лікаря,— промовив містер Тутс. — То маловажно, коли не можеш, але спробувати треба.

Його дружина, раптом набувши старих своїх манір, так патетично благала відвезти її до її маленької панночки, до її неоцінної горлички, до її любої дівчинки і таке інше, що містер Тутс, цілком співчуваючи їй, згодився від щирого серця, і вони вирішили зараз же їхати і своєю появою відповісти на капітанів лист.

Був то якийсь таємничий зв'язок між подіями, чи просто збіг обставин, тільки того ж таки дня капітан (до якого їхали містер і місис Тутс) і сам брав участь у поїзді, щоправда не як головна, а як допоміжна дієва особа. Сталося це випадково і ось як.

Побачившись на хвилиночку яку з Фльоренсою та її дитиною й перебалакавши з Вальтером, капітан пішов прогулятися в кварталі, де жив колись.

Повертаючи за якийсь ріг, він остовпів і занімів, вражений видовиськом процесії, що врочисто посувалася йому назустріч.

На чолі жахливого видава виступала енергійна місис Мек-Стінджер. З виглядом невблаганної рішучості й почевивши до своїх упертих грудей разючого годинника, в яким капітан одразу впізнав власність Бансбі, вона вела під руку нікого, як самого мудрого моряка. Той з безтямним і сумним виразом на обличчі покірно дався на її волю наче бранець, якого тягнуть до чужих країв. Позад них надпоривалася юрба юних Мек-Стінджерів. Ще ззаду дві дами, страшні та непохитні на позір, вели коротенького джентлмена у високім капелюсі, що теж надпоривався. В ар'єргарді юнга Бансбі ніс парасольки.

Першим порухом душі капітанової було тікати світ за очі. Такий же, здається, був і перший порух душі Бансбі, хоч становище його й було безнадійне. Але в процесії залунали радісні крики, з лав її видерся Олександр Мек-Стінджер і, розкривши обійми, побіг до капітана, що мусив був спинитися.

— Ну, капітане Катле! — сказала місис Мек-Стінджер. — Оце так зустріч! Та я тепер не серджуся. Капітане Катле, вам нема чого боятися моїх докорів. Ідучи до вівтаря, я маю підтримувати в собі інший настрій. — Тут місис Мек-Стінджер зробила павзу, випросталась, випнула груди і, натя-

каючи на свою жертву, промовила, — мій чоловік, капітане Катле!

Безталанний Бансбі дивився просто перед себе, не озирючись ні праворуч, ні ліворуч, ні на молоду, ні на приятеля. Коли капітан простяг руку, Бансбі простяг свою, але не відповів ні слова на привітання.

— Капітане Катле, — мовила місис Мек-Стінджер, — якщо ви хочете забути старе ворогування і востаннє бачити парубком вашого друга, а мою дружину, то ми будемо щасливі бачити вас у церкві. Тут єсть леді, — місис Мек-Стінджер повернулася до відважнішої з двох дам, — моя дружка, яка охоче скористається вашою допомогою, капітане Катле.

Коротенький джентлмен у високім капелюсі — як виявилося чоловік другої леді — був, очевидно, в захоплені, що його товариш потрапить у таке становище, як він сам, і радо передав даму капітанові. Леді зараз же вхопила його за руку і, зауваживши, що часу гаяти не можна, гучним голосом звеліла рушати вперед.

Спершу капітан ішов, не здаючи собі звіта з того, що робить, і не чув щебетання своєї гарненької супутниці, а, трохи заспокоївшись, довідався від неї, що вона вдова містера Бокема, — який служив у митниці, і найближча приятелька місис Мек-Стінджер.

Капітан не міг не помітити, що місис Бокем зорила на жениха, і коли похід наближався до площі або до якогось закутку, звідки легше було шмигнути в бік, завжди була наготові перешкодити найменшій його спробі втекти. Друга леді з своїм чоловіком, коротеньким джентлменом у високім капелюсі, згідно із заздалегідь укладеним пляном, теж малися на бачності. Місис Мек-Стінджер, з свого боку, так пильно стежила за бідолашнім, що всяка спроба самозахисту було б надаремна. Це кидалося в очі й юрмі, яка веселими жартами та криками доводила, що ознайомлена з дійсним станом речей. Проте місис Мек-Стінджер залишалася непохитна, а Бансбі, здавалося, був непритомний.

Капітан багато разів намагався зв'язатися з філософом то за допомогою односкладових вигуків, то знаків, і завжди зазнавав поразки, поперше через пильність сторожі, а по-друге — через властиву Бансбі особливість не бачити того, що відбувається поблизу нього. Нарешті вони підійшли до церкви, чисто побілованої будівлі, нещодавно заоренованої від превелебного Мелхісідека Гавлера, який, зглянувшись на благання парафіян, ласкаво дозволив світові проіснувати ще два роки, але повідомив, що тоді вже він неодмінно мусить загинути.

Поки превелебний Мелхісідек читав деякі імпровізовані молитви, капітан улучив хвилину шепонути женихові:

— Як настрій, хлопче, як настрій?

Забувши на присутність превелебного, що можна було виправдати хіба його безпорадним становищем, Бансбі відповів:

— До біса поганий.

— Джеку Бансбі, — шептав капітан, — ви робите це з власної волі?

— Ні, — відповів Бансбі.

— Чому ж тоді ви робите це? — природно спитав капітан. Бансбі, все ще вдивляючись у противну половину світу, на це природне запитання не відповів нічого й не ворухнувся.

— Чому б вам не зійти з цього курсу?

— Га? — прошепотів Бансбі, і обличчя його засяло надією.

— Зійти з цього курсу, — повторив капітан.

— А який толк? — відповів пропачий мудрець. — Вона знову полонить мене.

— Спробуйте! — радив капітан. — Веселіш! Ну! Тепер саме час. Звертайте, Джеку Бансбі.

Та Джек Бансбі, замість скористуватися порадою, жалісно шепонув:

— Все це розпочалося з вашої скрині. І навіщо пішов я тоді проваджати її до порту!

— Я думав, хлопче, що ви взяли над нею гору, а виходить, вона взяла гору над вами. Людина, що давала такі гарні поради, як ви!

Містер Бансбі тільки стиха загарчав.

— Ну-бо! — штовхонув його ліктем капітан. — Тепер саме час. Звертайте! Я прикриватиму ваш відступ. Маєте ще час утекти, Бансбі. То ж воля! Ну, раз!

Бансбі не ворухнувся.

— Бансбі! — шепонув капітан. — Два!

Бансбі не ворухнувся й на два.

— Бансбі! — напосідав капітан. — Де ж воля! Ну, три! Тепер чи ніколи.

Бансбі не ворухнувся й на цей раз; не ворухнувся й у дальшому, бо місис Мек-Стінджер зараз же потому одружила його.

Церемонію закінчили юні Мек-Стінджери, накинувшись на містера Бансбі, обсипаючи його, наче градом, милим ім'ям батька й просячи собі по півпені.

Потім процесія вишикувалася знову й рушила до Бріг-

ської площі, де був уже готовий весільний обід, при чому дорогою Бансбі довелося вислухати багато гумористичних привітань з щойно набутиим раюванням. Капітан проводив їх до дверей дому. Там він почув себе ніяково через люб'язні містера Домбі — дарма що той жив поза Лондоном — здава- від важких своїх обов'язків, могла на дозвіллі приділити йому більше уваги, і покинув товариство, посилаючись на призначене комусь побачення та обіцяючи повернутись пізніше. Почував себе капітан ніяково ще й з іншої підстави — його гризло сумління на згадку про те, що він був перша причина спіймання Бансбі; правда без лихого наміру, а лише безмежно звіряючись на розумові здібності цього філософа.

Повернутись до старого Соля Джілса в будинку дерев'яного мічмана, не завітавши спершу звідатись про здоров'я містера Домбі — дарма що той жив поза Лондоном — здавалось капітанові неможливим. Отже він трохи відпочив і весело побрався в путь.

Штори було спущено, і в будинку було так тихо, що капітан мало не побоявся постукати. Прислухаючись, він почув проте стишені голоси дуже близько від себе й легенько постукав. Одчинив йому містер Тутс, який тільки но приїхав суди з своєю дружиною. Вони шукали його у мічмана і довідались там про адресу Фльоренси.

Вони прибули нещодавно, але місис Тутс устигла вже взяти дитину і, сидючи на сходах, обіймала та пестила її. Фльоренс стояла трохи нижче, і ніхто не спромігся б сказати, кого місис Тутс обіймала та пестила більше — мати чи сина, або хто був ніжніший — місис Тутс до Фльоренси, чи Фльоренс до місис Тутс, чи обидві вони до хлопчика.

— Ваш тато дуже хворий, голубонько моя міс Фльой? — спитала Сюзана.

— Він дуже хворий, — відповіла Фльоренс. — Але, люба Сюзано, ви не повинні говорити зі мною так, як говорили передніш. А це що? — здивувалась Фльоренс, доторкаючись до її сукні. — Ваша стара сукня, старий капелюх і стара зачіска!

Сюзана зайшлася сльозами й укрила поцілунками ручку, що з таким подивом мацала її одяг.

— Люба міс Домбі, — ступив наперед містер Тутс, — дозвольте я поясню. Вона — найнезвичайніша жінка. Мало хто може рівнятись до неї. Вона завжди казала, що коли ви повернетесь додому, вона прийде до вас тільки в тім уборі, в яким слугувала вам. Вона боялася, що інакше здасться вам чужою, і ви будете менше любити її. Мені й самому це вбрання подобається найбільше. Я обожаю її в нім. Люба

міс Домбі, вона знову буде вам покоївкою, і нянькою, всім, чим була давніше, і навіть більше. Вона ані трохи не змінилася. Тільки Сюзано, серце, — мовив містер Тутс, що весь час говорив із великим чуттям і був у захваті, — єдине, про що я прошу тебе — згадуй поради лікаря й не втомлюйся.

РОЗДІЛ ШІСТДЕСЯТ ПЕРШИЙ

ПОМ'ЯКШЕННЯ

Фльоренс потребувала допомоги. Містер Домбі потребував її ще більше, і присутність Сюзани стала їй дуже в пригоді. Смерть чигала на нього. Тінь того, чим був він давніш; тінь з враженою душею і з розхитаним тілом, поклав він свою заслаблу голову на ліжку, приготоване для нього руками доньки, і не підводив її звідти.

Вона завжди була коло нього. Він упізнавав її, хоч часто плував і не здавав собі звіта, за яких обставин розмовляв із нею. Іноді він звертався до неї так, ніби син його допіру помер, і запевняв, що бачив, як вона сиділа біля маленького ліжка; тільки нічого не казав їй; він бачив це. Потому він ховав своє обличчя, починав ридати й простягав свої схудлі руки. Подеколи він питав у неї про неї саму. «Де Фльоренс?». «Я тут, тату, тут». «Я не впізнаю її», плакав він. «Ми так довго не бачились, що я не впізнаю її». Його понімав невимовний жах, і вона, щоб заспокоїти батька, мусіла була викликати в нього сльози, які іншим разом намагалася висушити.

Іноді він годинами марив про свої старі операції, і Фльоренс, дослухаючись, багато чого не могла зрозуміти. Він не раз повторював те дитяче запитання «Що таке гроші?» замислювався над ним, міркував про це, обговорював його сам з собою більш-менш докладно, і спитувався розв'язати його, немов до того часу воно ніколи не спадало йому на думку. Він міг двадцять тисяч разів повторити назву своєї колишньої фірми і кожен раз, вимовляючи її, повертав на подушці голову. Він рахував своїх дітей: один, два, стоп; і знову починав з початку.

Та це траплялося з ним лише тоді, як мозок його був особливо стурбований. За інших стадій своєї недуги — і то було найчастіше — думка його завжди оберталась до Фльоренси. Він пригадував тоді ніч, коли вона спустилась до нього

в кімнату, але йому здавалось, ніби серце його тоді пом'якшало, і він, шукаючи її, побрався нагору. Тут давно минуле мішалось в його уявленні з пізнішим часом—він бачив сходи, дивувався незліченній їх кількості й спитувався підраховувати їх, ідучи слідом за нею. Ось між іншими—кривавий слід. Далі йому ввижалися кілька відчинених дверей, і крізь них бачити було жахливі картини, що відбивалися в свічках—божевільні на позір люди, які ховали щось за пазухою. І між цих кривавих слідів, тут і там, траплялися сліди й Фльоренси. Вона все ще йшла кудись уперед. Безугавна уява його йшла за нею, йшла й рахувала, далі та далі; вище та вище, на самий вершок величезної башти, куди треба драгтися цілими роками.

Одного дня він спитав, чи не Сюзанин голос чув він багато часу тому.

Фльоренс сказала: «Так, любий тату», і звідалась, чи не хоче він побачити її.

Він одповів «Дуже хочу», і Сюзана, тремтячи, підійшла до його ліжка.

Це здавалося, дало йому велике полегшення. Він попросив її не відходити, дав на розум, що дарує їй колишні її слова, і бажає, щоб вона залишалася. У нього з Фльоренсою тепер зовсім інші стосунки, сказав він, і вони тепер дуже щасливі. Нехай Сюзана подивиться. І він притяг гарненьку голівку й поклав її на подушку поруч себе.

У такім стані він перебув дні і тижні. Нарешті, він заспокоївся й лежав на своїм ліжку, далека подоба людини, слабкий такий, що почути його можна було тільки стоячи зовсім близько. Він любив тепер лежати й дивитись у відчинене вікно на дерева та літне небо, а ввечері над захід сонця, спостерігати тіні від хмар та листя. Здавалося, до тіні він чуввав особливу симпатію, і то було природне—для нього життя та світ були лише тінь.

Він показував, що думає про втому Фльоренси і, перемагаючи свою слабкість, часто шептав їй «Іди, погуляй на вільнім повітрі. Іди до своєї дружини, моя любя». Одного разу, коли Вальтер був у кімнаті, він прикликав його до себе, попросив нахилитися, а тоді стиснув йому руку й пошепки сказав, що не боїться тепер, приручивши йому свою дитину.

Одного дня, над вечір, в його кімнаті сиділи Вальтер та Фльоренс, і Фльоренс, заколисуючи дитину, тихим голосом почала співати пісню, якої вона часто співала померлому хлопчикові. Спершу він не міг чути цього. Він підвів руку й благав її перестати, але найближчого ж дня попросив Фльоренс повторити пісню й часто співати її йому вечорами. Фльо-

ренс так і робила, і слухаючи її, він завжди повертався обличчям до стіни.

Одного разу Фльоренс сиділа біля вікна. Кошик на рукоділля стояв між нею та її колишньою покоївкою, що й досі залишалася вірним їй товаришем. Містер Домбі здрімався. Був чудовий передвечір. Спокій та тиша навіяли на Фльоренс задуму. Вона згадувала, як ця, така змінена тепер, фігура на ліжку вперше знайомила її з красунею-мамою, коли дотик руки Вальтера, що схилився над спинкою її стільця, примусив Фльоренс здригнутися.

— Там унизу хтось хоче поговорити з тобою, моя люба,— сказав Вальтер.

Її здалося, Вальтер мав заклопотаний вигляд, і вона спитала його, чи не сталося якої неприємності.

— Ні, ні, серце,—запевнив Вальтер,—я сам бачив джентлмена й розмовляв із ним. Нічого прикрого не сталося. Ти зійдеш до нього?

Фльоренс взяла його під руку і, доручивши доглядати батька кароокій місис Тутс, спустилася разом із своєю дружиною вниз. У затишній, маленькій вітальні, що виходила в садок, сидів джентлмен. Коли вони ввійшли, він підвівся й хотів піти їй назустріч, але завдяки специфічним властивостям своїх ніг, повернувся у противний бік і спинився лише коло столу.

Це звело Фльоренс на думку кузена Фінікса, якого вона спершу не впізнала, бо листя притінювало кімнату. Кузен Фінікс взяв її за руку й поздоровив з одруженням.

— Я, звичайно, хотів би мати нагоду привітати вас давніш,—мовив кузен Фінікс, сідаючи, коли сіла Фльоренс,—але, власне, скоїлося один по одному стільки неприємних випадків, що я був у збіса поганім гуморі і почував себе нездатним з'являтися в будь-якому товаристві. Єдине товариство, яким я користувався, було моє власне. Звичайно, не дуже лестить людину дізнатися, що її здібності надокучати собі, власне, абсолютно необмежені.

З якогось майже непомітного замішання й вимушености в манірах кузена Фінікса—який не зважаючи на маленькі некривдні незвичайності своєї поведінки залишався все ж таки джентлменом—і з вигляду Вальтера, Фльоренс вгадала, що до прихода цього джентлмена спричинилися досить важливі обставини, і що зараз вона довідається про них.

— Я казав вже моему другові містерові Гею, якщо він дозволить мені називати його так,—мовив кузен Фінікс,—як приємно було мені почути, що мій друг Домбі починає одужувати. Сподіваюся, мій друг Домбі не буде клопотати

собі голову думками про втрату своїх статків. Не можу сказати, щоб мені самому доводилося зазнавати завеликих втрат, бо, власне, великих статків у мене ніколи не було, і я не мав чого втрачати. Але те, що можна було, я все ж таки втратив, і це, турбує мене дуже мало. Я знаю, що мій друг Домбі — збіса порядна людина, і, гадаю, його повинно потішати те, що такої думки додержують усі. Навіть Томі Скр'юзер — надзвичайно жовчної вдачі людина; мій друг Гей, певно, знайомий із ним — не міг заперечувати такого факту.

Фльоренс ще виразніше почувтила, що кузен Фінікс має сказати їй щось і стурбовано глянула на нього. Так стурбовано, що кузен Фінікс одповів їй немов на запитання.

— Річ у тім, — мовив він, — що мій друг Гей і я, ми обговорювали одну справу, що розв'язати її можете лише ви. Мій друг Гей, який поставився до мене надзвичайно ласкаво й говорив цілком одверто, порадив мене звернутися до вас з одним проханням. Хоч і певний, що така люб'язна леді, як чарівна й досконала дочка мого друга Домбі, не примусить задовго просити себе, я, проте, щасливий знати, що мій друг Гей підтримуватиме мене своїм впливом і згодою зі мною. За часів мого буття в парламентах, коли хтонебудь мав внести яку пропозицію... тоді це траплялося рідко: ватаги обох партій тримали нас у лабетах, і це було збіса добре для звичайних салдатів як я, бо перешкоджало нам безнастанно випинатися, як інакше робила би більшість нас... отже, за мого буття в парламентах, той, хто вносив яку пропозицію, вважав за потрібне сказати, що сподівається на те, що його думки поділяє й містер Піт — власне стерничий, який не боявся жадного шторму. Зараз же потому до біса багато хлопців починали кричати й оплесками вітати його. Власне, тих хлопців, які мали кричати на згадку про ім'я містера Піта було стільки, що воно завжди будило їх. І прості ж вони були! Балакучий Бравн — він служив у державній скарбниці й міг випити одразу чотири пляшки вина. Можливо, з ним був знайомий батько мого друга Гей, бо мій друг Гей тоді ще не народився — так отой Бравн казав, що якби хто підвівся з свого місця та з жалем повідомив Палату, що в кулуарах конає член парламенту, і член той — Піт, то заяву його вкрили би оголушливими оплесками.

Такий одбіг од теми налякав Фльоренс, і вона з острахом, що раз-у-раз зростав, дивилася то на Вальтера, то на кузена Фінікса.

— Нічого страшного нема, мое серце, — мовив Вальтер.

— Нічого, слово чести, — ствердив кузен Фінікс, — і я надзвичайно шкодую, що схвилював вас. Запевняю вас, ні-

чого страшного немає. Послуга, за яку я хочу вас попросити, просто... але це справді так незвичайно, що я буду вельми вдячний моєму другові Гею, коли він ласкаво зламає... власне, лід.

Покликаний у такий спосіб на допомогу і спонукуваний поглядом Фльоренс, Вальтер сказав:

— Прохання — дуже просто, моя люба: щоб ти поїхала з цим джентлменом до Лондону.

— І мій друг Гей також, прошу, — перебив кузен Фінікс.

— І зі мною; і склала одну візиту.

— До кого? — спитала Фльоренс.

— Якби ви дозволили просити вас не настоювати на відповіді на ваше питання, — вкинув слово кузен Фінікс, — то я мав би сміливість повторити моє прохання.

— А ти знаєш, до кого, Вальтере? — спитала Фльоренс.

— Знаю.

— І гадаєш, що треба поїхати?

— Гадаю. І певний, що й ти погодилася б зі мною. Тільки єсть причини, з яких тобі краще не говорити заздалегідь нічого.

— Якщо тато спить, або пустить мене, коли не спить, то я поїду зараз же, — сказала Фльоренс. Коли вона повернулася, щоб їхати з ними, Вальтер і кузен Фінікс стояли біля вікна й жваво розмовляли. Фльоренс здивовано спитала себе, що могло так зблизити їх за такий короткий час. Але погляд кохання та гордощів, який кинув на неї Вальтер, не здивував Фльоренс. Вона вже звикла до цього.

— Я залишу візитову картку для мого друга Домбі, — сказав кузен Фінікс, — і щиро сподіваюся, що він щогодини набиратиметься сил та здоров'я. Сподіваюсь також, мій друг Домбі вбачатиме в мені людину, яка поважає його, як, власне, англійського купця й збіса чесного джентлмена. Мій маєток на селі — у вельми зруйнованім стані, але якщо моєму другові Домбі треба буде перемінити повітря й він захоче переїхати туди, то там він знайде напрочуд здорову місцевість; та вона й повинна бути здоровою, бо там страшенно нудно. Якщо мій друг Домбі дуже знемощів й дозволить мені порекомендувати йому ліки, що були колись корисні для мене, то я, власне, порадив би йому жовтки, збиті з цукром і мускатними горіхами, зі шклянкою хересу. Їх треба пити ранком з сухою булочкою. Джексон, що має школу боксування на Бонд-Стріті — людина високої кваліфікації, за яку мій друг Гей, напевне, чув — каже, ніби під час тренування до матчу, вони беруть ром замість хересу. Я порадив у данім випадку херес, бо мій друг Домбі ще не зовсім одужав,

а ром, власне, може кинутись йому в голову й призвести до збіса поганих наслідків.

Все це кузен Фінікс виклав з дуже зденерованим і збентеженим виглядом. Потому, подавши руку Фльоренсі й докладаючи всіх зусиль, щоб вередливі ноги не віднесли його до садку, він провів її до дверей й допоміг сісти в карету, що чекала на них. Вальтер сів туди після нього, і карета рушила.

Коли вони, проїхавши шість—вісім миль, були в похмурих, пишних вулицях західньої частини міста, посутеніло. Фльоренс, поклавши свою ручку на руку Вальтера, пильно й з чимраз більшим хвилюванням удивлялась у вулиці, якими вони проїздили.

Коли карета спинилася нарешті на Брукській вулиці, біля будинку, де колись справляли весілля її батька, Фльоренс спитала: «Що це, Вальтере? Хто живе тут?». Вальтер жестом заспокоював її, але не відповів нічого. Вона глянула на будинок. Всі вікна в нім були зачинені, і він здавався незаселиним. Кузен Фінікс тим часом вже висів і пропонував їй руку.

— А ти хіба не підеш, Вальтере.

— Ні, я залишуся тут. Не тремти; тобі нема чого боятися, серце.

— Я й не боюся, коли ти близько, Вальтере. Я знаю це, але...

Двері перед ними відчинилися, хоч вони й не стукали, і кузен Фінікс з літнього вечірнього повітря впровадив Фльоренс у важку атмосферу сумного будинку. Похмурий і чорніший ніж завжди він, здавалося, стояв зачинений од дня весілля, накопичуючи нудьгу та темряву.

Фльоренс, тремтячи, знялася по порошних сходах і разом із своїм супутником спинилась перед дверима вітальні. Кузен Фінікс мовчки відчинив двері, жестом запросив її ввійти, а сам залишився поза дверима. По хвилиннім ваганні Фльоренс ступила до кімнати.

Біля вікна, за столом, де вона ніби то читала чи малювала, сиділа дама і, спираючись головою на руку, дивилася, як конає день. Зробивши кілька кроків, Фльоренс раптом стала, не мігши зрушити з місця. Дама, повернула голову.

— Великий боже! — сказала вона. — Що це?

— Ні, ні! — скрикнула Фльоренс, здригаючись і простягаючи руки, наче хотіла відштовхнути її. — Мама.

Вони стояли, дивлячись одна на одну. Пристрасті та гордощі виснажили його, але то було обличчя Едіти, все ще вродливої та показної. То було й обличчя Фльоренси, і з-під переляку та бажання втекти на нім бачити було і жалощі, і сум, і вдячність за колишню ніжність. Вони стояли мовчки,

поглядаючи одна на одну через чорне провалля незабутнього минулого, і на обличчях в обох вимальовувались подив та острах.

Фльоренс прийшла до пам'яті перша.

— О, мамо, мамо! Чому стрічаємось ми так? — обмиваючись сльозами, сказала вона. — На самоті ви завжди були ласкаві до мене; чому ж тепер ми зустрічаємось так?

Едіт стояла перед нею, мовчазно й нерухомо. Очі її вп'ялися в обличчя Фльоренси.

— Я не насмілююся вже думати про те, — сказала Фльоренс. — Я приїхала сюди, залишивши хворого тата. Ми ніколи не розлучаємось тепер і ніколи не будемо розлучатися. Якщо хочете, я попрошу, щоб він пробачив вам, мамо. Я майже певна, що він пробачить, коли я його попрошу. Нехай же й небо простить і втішить вас.

Едіт не відповіла ні слова.

— Вальтер... я побралася з ним і в нас тепер син, — несміливо мовила Фльоренс, — привез мене сюди й чекає коло дверей. Я скажу йому, що ви змінилися; що ви каєтесь, — Фльоренс сумно глянула на неї, — і він, я знаю, говоритиме з татом разом зі мною. Чи не можу я зробити ще чого?

Не ворухнувшись, Едіт проте зламала мовчанку й повільно сказала:

— Заплямовано твоє ім'я, ім'я твоєї дружини й твоєї дитини. Чи можна ж дарувати це?

— Чи можна, мамо? Звичайно. Для Вальтера й для мене. Якщо це може заспокоїти вас, вірте моїм словам. Ви не говорите, — запинаючись, промовила Фльоренс, — ви не говорите про тата. Але, напевне, ви хочете, щоб я попросила його пробачити вам.

Едіт не відповіла ні слова.

— Я попрошу, — сказала Фльоренс, — і сповіщу вас, коли ви дозволите, і тоді ми будемо прощатися так, як прощались колись. Я уникала вас, мамо, — м'яко сказала Фльоренс, присуваючись до неї, — я уникала вас не тому, що боялася, або вважала, що стосунки з вами можуть ганьбити мене. Я тільки виконую свої обов'язки щодо тата. Він любить мене, і я люблю його. Але я ніколи, не забуду які ласкаві були ви до мене. О, просіть у неба, мамо, — скрикнула Фльоренс, кидаючись їй в обійми, — щоб воно дарувало вам ваш гріх і безчестя, і простило мене, якщо це гріх, за те, що я не забуваю вашої ласки.

Едіт, немов од дотика її рук, впала навколюшки й обхопила її за шию.

— Фльоренс! — скрикнула вона. — Мій світлий янголе!

Перед тим як я збожеволюю знову; перед тим, як моя впертість одбере мені мову, повір, що я невинна; свідчуся душею, невинна.

— Мамо!

— На мені багато провин. З моєї причини нас назавжди розділяє провалля. Я винна в сліпій і пристрастній злості, в якій я не каюся й не каятимусь ніколи, але немає на мені провини, спільної з тою померлою людиною. Свідчуся богом!

Стоячи навколяшки, вона піднесла обидві руки й пригнулася.

— Фльоренс, — сказала вона, — найчистіше й найкраще створіння... я кохаю тебе. Ти могла змінити навіть мене, і на деякий час я змінилася... Повір мені, я невинна в цім, і дай мені ще раз, востаннє пригорнути до мого невітшого серця твою любу голову.

Едіт була зворушена й плакала.

Вона була би щасливіша тепер, якби частіше плакала та бувала зворушена передніш.

— Ніщо в світі, — сказала вона, — не могло би примусити мене признатися в цім. Ні любов, ні ненависть, ні надії, ні загрози. Я обіцяла собі, що помру, не сказавши ні слова. Я могла би зробити так і зробила би, якби не зустріла тебе, Фльоренс.

— Сподіваюся, моя чарівна й досконала родичка дарує мені, що я, скориставшись деякою стратегією, влаштував це побачення, — сказав кузен Фінікс, тупцюючись на порозі й промовляючи наполовину по цей, а наполовину по той бік дверей. — Не можу сказати, що з самого початку не вірив, ніби моя люба й досконала родичка не вчинила, на превеликий жаль, помилки з тою білозубою людиною. Нам бо в цім світі випадає бачити збіса чудні споеднання. Але, як я й казав моему другові Домбі, я не міг визнати за винну мою чарівну й досконалу родичку, доки провини її не буде остаточно встановлено. Після того, як померла особа загинула такою з біса жахливою смертю, я почував, що становище її важке, а вважаючи, що наша родина—бо ми всі легковажні—заслуговує на докори за відсутність уваги до неї, і що моя тітка, хоч і збіса моторна жінка, була не з найкращих матерів, я дозволив собі розшукати її у Франції й запропонувати допомогу, на яку здатна людина, що збилася з статків.

Едіт, посадовивши Фльоренс на софі поруч із собою, зробила жеста немов просила його замовчати.

— Моя чарівна й досконала родичка, — вів далі кузен Фінікс, усе ще тупцюючись коло дверей, — дарує мені, коли на користь собі й моему другові Домбі, що його чарівна донька

так захоплює нас, я дозволю собі закінчити свої зауваження. Вона згадає, що від самого початку ні вона, ні я ніколи й не натякали на її втечу. Я мав вражіння, що в усім цім єсть якась таємниця, що її вона, коли захотіла б, могла роз'яснити. Моя чарівна й досконала родичка—збіса рішуча жінка, і я, власне знав, що з нею жартувати не слід, і тому не знімав жадних розмов. Згодом я помітив, що її слабе місце—ніжне почуття до доньки мого друга Домбі, і мені збігло на думку, що зустріч, несподівана для обох, призвела би до гарних наслідків. Отже, приїхавши до Лондону перед тим, як податись до південної Італії, де ми гадали оселитися аж до останніх, власне, наших днів—збіса неприємні слова для людини—я заходився шукати помешкання мого друга Гея—вродливий мущина, відомий, імовірно, і моїй чарівній, досконалій родичці—і мав щастя привезти сюди його чарівну дружину. А тепер,—мовив кузен Фінікс з щирою серйозністю, що проглядала з-за його легковажних манір й жартівливого тону,—я благаю мою родичку не спинятися на половині дороги, а залагодити, скільки то буде можливо, усе, лихо, що вона зробила. Не задля чести її родини, не задля власної її слави, не з-за яких інших міркувань, що їх вона за тих нещасливих обставин уважала за дурницю, а тому тільки що то зле, а не хороше.

Ноги кузена Фінікса згодились однести його після цього, і він, залишивши жінок самих, вийшов і зачинив по собі двері.

Кілька хвилин Едіт, сидючи коло Фльоренси, мовчала, а тоді видобула з-за корсажа запечатаний коверт.

— Я довгий час змагалася з собою, — сказала вона тихим голосом, — чи писати це, що тут, щоб на випадок моєї несподіваної смерти воно було при мені. Потому я вирішила знищити листа. Візьми його, Фльоренс. Там написано правду.

— Це для тата? — спитала Фльоренс.

— Для кого ти захочеш. Я даю його тобі, і не доручила б нікому іншому.

Вона мовчки сиділа в мороці, що все густішав.

— Мамо, — сказала Фльоренс, — він утратив усі свої гроші. Він мало не вмєр, та й досі не зовсім ще видужав. Чи маю я переказати йому щось од вас?

— Ти, здається, казала мені, що він дуже любить тебе? — спитала Едіт.

— Так, — тремтячим голосом одповіла Фльоренс.

— Скажи йому, що я шкодую, що ми зустрілися.

— І більше нічого? — по павзі спитала Фльоренс.

— Скажи йому, якщо він питає, що я не каюся в тім,

що зробила... тепер принаймні... бо, якби довелося, зробила би це знову завтра. Але якщо він змінився...

Вона замовчала.

В дотику руки Фльоренсиної було щось, що примусило її спинитися.

— Але якщо він змінився, то він знає, що цього не може бути. Перекажи йому, що я хотіла би, щоб цього ніколи не було.

— Чи можу я переказати, — спитала Фльоренс, — що вам боляче було дізнатися про муки, які він пережив?

— Ні, — відповіла та, — якщо муки ті навчили його любити свою доньку. Він не скаржитиметься на них і сам, якщо вони були для нього такою доброю наукою, Фльоренс.

— Ви зичите йому добра й бажали би, щоб він був щасливий. Я певна того! — згукнула Фльоренс.—О, дозвольте мені при нагоді сказати йому це.

Едіт своїми темними очима дивилася просто себе й не відповіла, доки Фльоренс не повторила запитання. Тоді вона взяла її за руку і, задумливо поглядаючи в нічну темряву, промовила:

— Перекажи йому, що коли він тепер може знайти підстави співчувати мені в минулому, то я прошу в його цього співчуття. Перекажи йому, що коли тепер він може думати про мене з меншою гіркотою, то я прошу його згадувати за мене. Перекажи йому, що, хоч ми з ним і мертві один для одного і ніколи вже не зустрінемося по цей бік вічності, та проте нас з'єднає тепер спільне почуття, якого не було давніше.

Вона, здається, втратила свою твердість, і на її карих очах забриніли сльози.

— Сподіваюся, що згодом і він про мене, і я про нього думатимемо спокійніш. Що більше любитиме він свою Фльоренс, то менше ненавидітиме мене. Що з більшими гордощами та щастям дивитиметься він на її дітей, то більше каятиметься він у своїй участі в чорній примарі мого шлюбного життя. Я теж буду каятись; скажи йому про це; і думаючи про причини, що зробили з мене те, що єсть, я не забуду й про умови, які виробили його вдачу. Тоді я спробую пробачити йому його частку мого сорому. Нехай же й він спробує дарувати мені мою.

— О, мамо, — мовила Фльоренс, — з яким полегшенням чую я це, навіть за таких обставин.

Едіт стиснула її в своїх обіймах і в цім жесті, здавалося, появила всю свою жіночу душу, любов і ніжність.

— Цей поцілунок для твоєї дитини. Це — благословення

тобі. Прощай, люба моя Фльоренс, прощай, рідна моя дівчинко!

— І ми ніколи не зустрінемось більше?—скрикнула Фльоренс.

— Ніколи, ніколи. Покидаючи мене в цій темній кімнаті, подумай, що покидаєш мене в могилі. Згадуй тільки, що я існувала й кохала тебе.

І Фльоренс простилася з нею, не бачивши її обличчя, але почувавши її останні обійми та пестощі.

Кузен Фінікс проводив Фльоренс до карети і посадив її до Вальтера, що йому на плече вона, плачучи поклатала голову.

— Я збіса шкодую, — сказав кузен Фінікс по-простому підносячи до очей свої маншети й ані трохи не ховаючись із цим, — що побачення, яке тільки но закінчилось, так схвилювало й зворушило чутливу натуру чарівної та досконалої доньки мого друга Домбі й ніжної дружини мого друга Гея. Але я думаю й сподіваюся, що робив по честі, і що мій друг Домбі буде задоволений, коли дізнається про це. Я надзвичайно шкодую, що мій друг Домбі породичався, власне, з нашою родиною, але я певний, що не втрутився б сюди той білозубий Каркер, усе було б гаразд. Щодо моєї родички, яка робить мені честь мати таку гарну думку про мене, то, можу запевнити шановну дружину мого друга Гея, я ставлюся до неї, власне, як батько. Щодо змін у житті людським і нашої незвичайної поведінки, то я можу сказати разом із моїм другом Шекспіром — людиною, що жила не вік, а вічність і з якою мій друг Гей, безсумнівно, не знайомий — що все це просто тїнь сна.

РОЗДІЛ ШІСТДЕСЯТ ДРУГИЙ

ОСТАННІЙ

Пляшку, на довгий час позбавлену денного світла й укриту порохом та павутинням, винесено на соняшне світло, і золотаве вино в ній іскриться на столі.

— Це — остання пляшка старої мадери.

— Маєте рацію, містер Джілсе, — каже містер Домбі, — вино й справді розкішне.

Капітан, що сидить тут же, сяє радощами. Його лиснюча голова, здається випромінює авреолу надпориву.

— Ми обіцяли собі, сер, — каже містер Джілс, — тобто Нед і я...

Містер Домбі киває головою до капітана, що блищить дедалі більше й не може говорити з захоплення.

— Що вип'ємо її, коли Вальтер щасливо повернеться додому, хоч про такий дім ми ніколи й не думали. Якщо ви не заперечуватимете проти нашої примхи, то першу шклянку ми вип'ємо до Вальтера та його дружини.

— За Вальтера та його дружину! — погоджується містер Домбі. — Фльоренс, дитя моє... — і повертається, щоб поцілувати її.

— За Вальтера та його дружину! — каже містер Тутс.

— За Вальтера та його дружину! — гукає капітан. — Ура! — а що капітан виявляє велике бажання чаркнутись, то містер Домбі простягає свою руку. Решта наслідують його, і розлягається веселий лункий дзенькіт, що нагадує весільні дзвони.

Приховане, як і та мадера, інше вино старішає, і порох та павутиння вкривають пляшки з ним.

Містер Домбі вже сивий, і на обличчі його бачити сліди важких мук і страждання; але то сліди бур, що минулись назавжди й залишили по собі ясний спокійний вечір.

Гордовиті проекти не клопочуть більше йому голови. Всі гордощі його — в його доньці та її дружині. Він — задумли-

вий та мовчазний і ніколи не розлучається з своєю донькою. Міс Токс не рідкий гість на родинних зборах, цілком віддана їм і користується загальною симпатією. Її захват перед колишнім її патроном від того ранку, коли вона зазнала вдара на Принцесинім майдані, став платонічний і відтоді ані трохи не зменшився.

З своїх статків він не зберіг нічого, але щороку йому присилають певну суму грошей — він не знає, звідки вони — і листом просять не шукати посилача, запевняючи, що то сплата старого боргу.

Він радився в цій справі з колишнім своїм помічником, і той не має сумніву, що борг той і дійсно існує й походить з якоїсь забутої вже ними операції торговельного дому Домбі й Син.

Кароокій старий парубок не парубок вже — він одружився з сестрою сивоголового Каркера-молодшого. Той одвідує свого колишнього хазяїна, але рідко. Це пояснюється історією сивоголового джентлмена, а надто його прізвищем, що з-за нього його давніш звільнили з служби. Він живе з сестрою та її чоловіком, які поділяють з ним його самотність. Вальтер з Фльоренсою іноді бувають у них, і тоді в привітнім домку чути дует віольончелі з фортепіаном і роботу Веселих Ковалів.

А що ж по всіх цих змінах робить дерев'яний мічман? Та він же все там. Права нога його виставлена наперед; він так же пильно стежить за візниками; уважний ще більше як завжди. Його наново пофарбували, від триріжного капелюха до черевиків з пряжками, і над його головою золотими літерами виблискує «Джілс и Катл».

Не можна сказати, що звичайна його денна торгівля набагато поширилася, але сусіди його, на півмиль круг синьої парасольки на Леденгольським базарі, кажуть ніби містерові Джілсові дуже пощастило в деяких фінансових операціях. Поширюються чутки, що гроші містера Джілса почали обертатися й обертаються вельми хутко. В кожному разі, коли він у своїм кавового кольору костюмі, з хронометром у кишені й окулярами на лобі стоїть коло дверей крамниці, то ніхто не сказав би, що його смутить відсутність покупців — вигляд у нього дуже веселий та вдоволений, хоч і затягнений, як завжди, туманом таємниці.

Щодо його партнера — капітана Катля, то уяву його клопочуть більше фантазії ніж дійсність. Капітан певний важливого значіння мічмана для англійського мореплавства та торгівлі і думає, що без допомоги мічмана жаден корабель не може вийти з Лондонського порту. Він двадцять разів на

день перетинає вулицю, щоб глянути на мічмана з протилежного пішоходу, і незмінно каже при цій негоді: «Едварде Катле, мій хлопче, якби твоя мати довідалась, що з тебе вийшла вчена людина, бідна жінка, напевне, злякалась би».

Аж ось до дерев'яного мічмана з жахливою швидкістю мчить містер Тутс і весь червоний убігає до маленької вітальні.

— Капітане Джілсе й містер Сольсе, — каже містер Тутс — я щасливий повідомити вас, що в місис Тутс збільшення родини.

— І це робить їй честь! — гукає капітан.

— Здоровлю вас, містер Тутсе, — каже старий Соль.

— Спасибі, — хихотить містер Тутс, — дуже вам удячний. — Я знав, що вам буде приємно почути про це й тому прибіг сюди. Ми таки, знаєте, посуваємось наперед. Єсть у нас вже і Сюзана, і Фльоренс, а тепер ще оце нове мале.

— Дівчинка? — питається капітан.

— Так, капітане Джілсе, — відповідає Тутс, — і я дуже радію. Що частіше повторюватимемо ми цю найнезвичайнішу жінку, то, на мою думку, краще.

— Тримайся цупко! — каже капітан, повертаючись до старої пляшки без шийки. Вже бо вечір і на борті в дерев'яного мічмана, як завжди, невеличкий запас люльок та шклянок. — Вип'ємо за Сюзану й за те, щоб було в неї ще стільки же.

— Спасибі, капітане Джілсе, — у захваті дякує містер Тутс. — Я цілком поділяю ваші почуття. Якщо дозволите, і коли за таких обставин це нікому не буде неприємно, я запалю люльку.

Містер Тутс починає палити люльку і з повні серця стає надзвичайно балакучий.

— З дивних прикладів надзвичайного розуму цієї чарівної жінки, капітане Джілсе й містер Сольсе, — каже містер Тутс, — найдивніший ще той, як вона зрозуміла мою відданість міс Домбі.

Обидва слухачі погоджуються з ним.

— Бо ви ж знаєте, — каже містер Тутс, — мої почуття до міс Домбі ніколи не мінялися. Вони завжди — ті самісінько. Вона для мене — те ж таке світле видиво, яким була перед тим, як я познайомився з Вальтерсом. Коли місис Тутс і я зняли вперше розмову про... про, одне слово, мої ніжні почуття... ви знаєте, капітане Джілсе...

— Так, так, хлопче, — хитає головою капітан. — «Ми всі борсаємось»... розшукайте це місце в книзі й...

— Неодмінно, капітане Джілсе, — серйозним тоном обі-

цяє містер Тутс. — Коли ми вперше торкнулися цього питання, я пояснив їй, що я — зів'яла квітка; знаєте?

Це порівняння дуже до серця капітанові, і він шепоче, що немає квітки понад рожу.

— І що ж? — каже містер Тутс. — Вона відразу зрозуміла мене. Мені не залишалось нічого розповідати їй. Вона була єдина людина, що стала між мною й мовчущою ямою, і зробила це так, що захопила мене. Вона знає, що в світі для мене нема нічого дорожчого за міс Домбі. Вона знає, що нема такого на землі, чого я не зробив би для міс Домбі. Вона знає, що я вважаю міс Домбі за найвродливішу, за найкращу, за найбільш янгольську жінку. І як же вона до цього ставиться? У найкращий спосіб: «Маєш рацію, мій любий. Я поділяю твої думки».

— І я, — каже капітан.

— І я, — приєднується Соль Джілс.

— Отже, — резюмує містер Тутс, роздумливо і з задоволенням виглядом пихнувши кілька разів своєю люлькою, — моя дружина надзвичайно доглядна жінка. А яка ж мудра! Які зауваження вона робить! Ще вчора ввечері, коли я щасливий сидів коло нашого подружнього ліжка, вона звернула увагу на блискучу кар'єру нашого друга Вальтера. «Його не посилають вже плавати на кораблі», сказала вона, «після того, як він одбув першу свою довгу подорож з молодою дружиною», і це ж правда, містер Сольсе.

— Цілком, — стверджує, затираючи собі руки старий інструментальний майстер.

— «Його зараз же звільнили від цього», зауважила вона, «і він живе тепер тут, має добру посаду, користується великим довір'ям, швидко йде вгору, всі його люблять, а дядько допомагає йому своїми грішми, собі і йому на пожиток». І так воно, здається, і єсть, містер Джілсе. Дружина моя ніколи не помиляється.

— І правда, деякі з наших кораблів, які всі вважали за загиблі, повернулися додому, повні золота, — посміхається старий Соль. — Невеличка, але корисна для мого хлопця поміч, містер Тутсе.

— Точнісінько так! — радіє містер Тутс. — Дружина моя ніколи не помиляється. «Тепер він улаштувався тут» — каже ця найнезвичайніша жінка — «і що ж буде далі?» — Що буде далі? Зверніть прошу увагу, капітане Джілсе й містер Солсе, як глибоко прозирає моя дружина. — «Тут, перед очима містера Домбі, закладають підвалини підприємства» — це власні її слова — «підприємства, що, поволі зростаючи, зрівняється, а може й перевершить те, на чолі якого він стояв, і початку

якого»—місис Тутс запевняє, що ще загально-людська хиба— «не пам'ятає. Отже»—каже моя дружина—«од дочки його піде»—ні: зросте, це власні слова місис Тутс—«нова фірма Домбі й Син».

Містер Тутс за допомогою люльки, що лише збільшує його промовницький хист, але ані трохи не тішить його, справляє таке вражіння пророцтвом своєї дружини, що капітан, у стані величезного збудження підкидає вгору свій глянуватий капелюх і каже:

— Соле Джілсе, вчена людино й стародавній мій приятелю, що казав я занотувати тої ночі, як уїздив Вальтер? «Повертайся назад, Вітінгтоне, лорд-мер Лондону, і коли ти встарієш, то ніколи не виїздитимеш звідти». Чи не так казав я, Соле Джілсе?

— Напевне казали, Неде, — відповідає старий інструментальний майстер. — Я добре пригадую це.

— Тоді ось що, — каже капітан, одхиляючись на спинку крісла й готуючи свої груди для оголошування арії. — Я заспіваю вам усю Чарівну Пег, а ви підхоплюйте замість хора.

Приховане, як і та мадера, інше вино старішає, і порох та павутиння вкривають пляшки з ним.

Стоять світлі осінні дні, і на березі моря часто бачать молоду даму з біловолосим джентлменом. З ними, або поблизу від них, двоє дітей — хлопчик і дівчинка. Їх завжди супроводить старий собака.

Біловолосий джентлмен гуляє з хлопчиком, розмовляє з ним, доглядає його, так ніби в нім усе його життя. Коли хлопчик замислюється, замислюється й біловолосий джентлмен, а іноді, коли хлопчик, сидячи коло нього й зазираючи йому в обличчя, питає його про щось, бере його тоненьку ручку, тримає її й забуває відповідати. Тоді дитя каже: «Що дідусю, я знову схожий на мого бідного маленького дядька?»

— Так, Полю! Але він був слабкий, а ти — дуже міцний.

— О, так. Я — дуже міцний!

— І він лежав на ліжечку тут коло моря, а ти можеш бігати.

Тоді вони знову починають гратися, бо біловолосий джентлмен любить дивитись, як бігає та пустує дитя, і їх зв'язує до купи минуле, що переходить у сучасне.

Та ніхто, oprіч Фльоренс, не знає, як біловолосий джентлмен кохає дівчинку. Про це ніхто ніколи не говорить. Дівчинка сама дивується, чому він ховається із цим. Вона панує в його серці. Він не може бачити й хмаринки на її обличчі. Він не може бачити, коли вона сидить сама. Йому здається, що вона почуває себе покривдженою, коли поблизу

Капітан Катл співає „Чарівної Пер“.

нема нікого. Він закрадається до її ліжка, щоб подивитись, як вона спить. Він любить, коли вона приходить будити його ранком, і найбільше кохає та пестить її тоді, як вони залишаються сами.

— Чому ти плачеш, дідусю, цілюючи мене? — питається іноді дівчинка.

— Маленька Фльоренс, маленька Фльоренс! — тільки й може відповісти він і відкидає назад кучері, що отінюють її серйозні оченята.

З М І С Т

Про сучасне значіння роману „Домбі й син“ — В. Державин . . .	3
Розділ перший	
Домбі й син	11
Розділ другий	
Де вчасно вживають заходів проти несподіванки, що подеколи може скоїтись і в найкраще впорядкованій господі	22
Розділ третій	
Де містера Домбі показується як людину й як батька на чолі його хатнього департаменту	32
Розділ четвертий	
Де на коні цих пригод уперше з'являються деякі нові дієві особи	44
Розділ п'ятий	
Зростання й христини Поля	57
Розділ шостий	
Поль зазнає другої втрати	75
Розділ сьомий	
Погляд з пташиного льоту на оселю міс Токс і на її сердечні справи	96
Розділ восьмий	
Дальше зростання Поля і його вдача	101
Розділ дев'ятий	
Де дерев'яний мічман потрапляє в скрутне становище	121
Розділ десятий	
Що містить у собі опис дальших лих дерев'яного мічмана . . .	134
Розділ одинадцятий	
Поля виводять на новий для нього кін	145
Розділ дванадцятий	
Виховання Поля	159
Розділ тринадцятий	
Про відплиття кораблів і конторські справи	176

Розділ чотирнадцятий	
Поль дедалі — все більше химерує і їде на свята додому	187
Розділ п'ятнадцятий	
Дивовижна майстерність капітана Катля і нові його хитрування на руч Вальтера Гея	210
Розділ шістнадцятий	
Про що завжди казали хвилі	224
Розділ сімнадцятий	
Капітан Катл береться оборудувати справу молодих людей	229
Розділ вісімнадцятий	
Батько й донька	239
Розділ дев'ятнадцятий	
Вальтер од'їжджає	256
Розділ двадцятий	
Містер Домбі їде подорожувати	268
Розділ двадцять перший	
Нові обличчя	281
Розділ двадцять другий	
Трохи про те, як управляє містер Каркер-управитель	291
Розділ двадцять третій	
Фльоренс самотіє, а дерев'яний мічман криється з якимись таємницями	308
Розділ двадцять четвертий	
Вправи серця, що любить	322
Розділ двадцять п'ятий	
Дивні звістки про дядька Соля	331
Розділ двадцять шостий	
Тіні минулого та майбутнього	338
Розділ двадцять сьомий	
Тіні густішають	350
Розділ двадцять восьмий	
Зміни	365
Розділ двадцять дев'ятий	
Полуда спадає з очей міс Токс	374
Розділ тридцятий	
Перед весіллям	384
Розділ тридцять перший	
Весілля	399
Розділ тридцять другий	
Дерев'яний мічман розбивається в скалочки	411
Розділ тридцять третій	
Контрасти	425

Розділ тридцять четвертий	
Ще одна мати та донька	436
Розділ тридцять п'ятий	
Щасливе подружжя	447
Розділ тридцять шостий	
Входини	457
Розділ тридцять сьомий	
Пересторога, і не єдина	467
Розділ тридцять восьмий	
Міс Токс поновлює давню знайомість	476
Розділ тридцять дев'ятий	
Дальші пригоди старого моряка капітана Едварда Катля	484
Розділ сороковий	
Хатні взаємини	497
Розділ сорок перший	
Нові голоси в хвилях	511
Розділ сорок другий	
Конфіденційний та випадковий	521
Розділ сорок третій	
Нічниця	534
Розділ сорок четвертий	
Розлука	540
Розділ сорок п'ятий	
Відданий вірник	548
Розділ сорок шостий	
Упізнання й метикування	554
Розділ сорок сьомий	
Грішниця	564
Розділ сорок восьмий	
Втеча Фльоренси	578
Розділ сорок дев'ятий	
Мічман робить одкриття	588
Розділ п'ятидесятий	
Жаління містера Тутса	601
Розділ п'ятдесят перший	
Містер Домбі й люди	615
Розділ п'ятдесят другий	
Секретні відомості	623

Розділ п'ятдесят третій	
Ще відомості	634
Розділ п'ятдесят четвертий	
Втікачі	645
Розділ п'ятдесят п'ятий	
Роб-Мирошник збувається посади	653
Розділ п'ятдесят шостий	
Багато кому радість, а Бойовому Курчаті — горе	664
Розділ п'ятдесят сьомий	
Ще одне весілля	686
Розділ п'ятдесят восьмий	
Як минув рік	694
Розділ п'ятдесят дев'ятий	
Відплата	708
Розділ шестидесятий	
Переважно шлюбний	725
Розділ шістдесят перший	
Пом'якшення	735
Розділ шістдесят другий	
Останній	746

